

«Ғасыр данасы – Қожа Ахмет Ясауи»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының жинағы

«Yüzyılların Bilgesi Hoca Ahmet Yesevî»
Uluslararası Sempozyumu'nun Bildiri Kitabı

Сборник международной научно-практической конференции
«Мыслитель Века – Ходжа Ахмед Ясави»

Collection of the conference materials.
«Khoja Akhmet Yasawi – the sage of the century»
international scientific and practical conference

ТҮРКІСТАН 2024

**ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ
ЯСАУИТАНУ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ**

**«Ғасыр данасы – Қожа Ахмет Ясауи» халықаралық
ғылыми-тәжірибелік конференциясының жинағы**

**«Yüzyılların Bilgesi Hoca Ahmet Yesevî» Uluslararası
Sempozyumu'nun Bildiri Kitabı**

**Сборник международной научно-практической
конференции
«Мыслитель Века – Ходжа Ахмед Ясави»**

**Collection of the conference materials.
«Khoja Akhmet Yasawi – the sage of the century»
international scientific and practical conference**

Түркістан, 2024

ӘӨЖ 060.60

К 55

«ҒАСЫР ДАНАСЫ – ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы. – Түркістан, 2024. – 355 бет.

ISBN 978-601-04-6698-2

Қожа Ахмет Ясауидің туғанына 930 жыл толуына арналған «Ғасыр данасы – Қожа Ахмет Ясауи» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағында Орта Азия, қала берді күллі түркі әлеміне танылған Қожа Ахмет Ясауи мұрасын зерттеп-зерделеу, осы іс-шара аясында отандық және шетелдік ғалымдардың ізденістерін бір арнаға тоғыстыру, оған қоса тұлғаның хикметтері мен даналық өсиеттерін зерделеу әрі әлемдік деңгейде тұлғасын таныту мақсаты көзделген. Конференцияға қатысушылар Ясауи ілімін қазіргі таңда қоғамның рухани-адамгершілік және мәдени дамуындағы жетістіктердің өзегі ретінде танылуын қарастырып, оның шығармаларындағы тіл, әдебиет, өнер, мәдениет, дін, философия, т.т. мәселелерді талқылап, орта ғасырдағы жазба деректердегі мәтіндердің тілдік, сөздік әрі коммуникативтік рөлін айқындауды, олардың категориялық терминдік құрылымын жан-жақты саралауды негізге алады.

Жинақ тарих, тіл, әдебиет, философия, дінтану және т.б. ясауитанумен қызығушылық танытатын мамандарға, магистранттар мен докторанттарға арналған.

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жинағы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Ғылым комитетінің 2024 жылғы 20 мамырдағы № 9 хаттамасы шешімімен баспаға ұсынылды.

ӘӨЖ 060.60

К 55

ISBN 978-601-04-6698-2

© Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, 2024

Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің бейресми саммитінде **Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың сөзі:** «Түркістан қаласы бүгінде түркі тілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі шешімімен «түркі әлемінің астанасы» деп жариялануы әрі оны ұлы ұстаз Ясауи есімімен тікелей байланыстылығын» айтқаны осы ойларды айғақтайды. Онда ол: «осы өңірде ғұлама ұстаз Қожа Ахмет Ясауиден бабаларымыздың діни білім алып, түркі-ислам мәдениетін әлемге таратқанын, түркілер Кіші Азияға бет бұрғанда бұл құндылықтар түп-тамырымызды сақтап, бірлігімізді бекем ұстауға негіз болғанын сөз етті.

Тоқаев Қ.К. Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің бейресми саммиті. 31.03.2021 ж.

Жанар Темірбекова,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ректоры

ҚҰРМЕТТІ ҚОНАҚТАР, ӘРІШТЕСТЕР, СҮЙІКТІ СТУДЕНТТЕР!

Әлемге әйгілі ғұлама – Қожа Ахмет Ясауи атын иемденген, қасиетті топырақ Түркістанның төріндегі, түркі тілдес жастардың білім ошағына айналған – Халықаралық қазақ-түрік университетіне қош келдіңіздер!

Бүгінгі айтулы іс-шара – «Ғасыр данасы – Қожа Ахмет Ясауи» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясында сіздермен жүздескенімізге қуаныштымыз!

Қожа Ахмет Ясауи – Ислам дінінің Орта Азияда кеңінен таралуына негіз болған тұлға. 99 мыңға жуық шәкірт тәрбиелеген ұлы ұстаз. Тарих беттерінде аты алтын әріппен қалған ғұлама тек Ислам дінінің насихаттаушысы ғана емес, философиялық, поэтикалық шығармаларымен танылған. Оған дәлел тұлғаның соңынан қалдырған мол мұрасы. Сопының қандай еңбегі болмасын, барлығы дерлік ұрпақтан-ұрпаққа құнды жәдігер, рухани азық. Бүгінгі конференция соның айқын дәлелі.

Басты мақсат – Ясауи мұрасын одан әрі таныту, оқу-білім беру жүйесінде, сондай-ақ тәрбие өзегі ретінде қолдану, Ясауидің қалдырған еңбектерін зерттеп жүрген отандық және шетел ғалымдарының ізденістерін бір арнаға тоғыстыру. Оның даналық хикметтері мен өсиеттерін оқу жүйесіне енгізуді басшылыққа алу. Орта ғасырда қалыптасқан ағартушылық қызмет пен рухани танымдық мұралардың құндылықтарын ашып көрсету.

Конференцияның басты міндеттерінің бірі де қатысушылар тарапынан Қожа Ахмет Ясауи ілімін қазіргі таңда қоғамның рухани-адамгершілік және мәдени дамуындағы жетістіктердің өзегі ретінде танылуын қарастырады. Онда тұлғаның шығармаларындағы тіл, әдебиет, өнер, мәдениет, дін, философия, т.т. мәселелерді талқылап, орта ғасырдағы жазба деректер де зерттеу саласының бірі ретінде қарастырылып, мәтіннің тілдік, сөздік әрі коммуникативтік рөлін айқындауды әрі олардың категориялық терминдік құрылымын жан-жақты саралауды негізге алады.

Ғасырлар бұрын Ясауи бабамыз қасиетті Түркістан топырағы – келешекте білім мен ғылымның, мәдениет пен өнердің рухани ордасына айналатынына сенім білдірген. Бүгін – ақынның сол бір асқақ арманы орындалған күн. Тап сол Ясы топырағында, баба үмітін арқалап, білім нәрімен талай жасты сусындатып отырған оқу ордаға ғалымдар мен ғылымға қызыққан білімгерлердің басын қосты.

Біздегі алға қойған мақсаттың бірі – «Ясауиды мектеп қабырғасын танытып, пән ретінде оқытуды қолға алу. Яғни мектеп бағдарламасына енгізу, жас буынды Ясауи ілімімен таныстыру, дәріптеу, сусындату. Бүгін осы конференцияға 13 өңірден 140-қа жуық мектеп мұғалімдерінің қатысып отырғандығы қуантады. Олардың да ұстанымында Ясауи тұлғасын таныту басшылыққа алынған.

Университет қабырғасында өткен Ясауи апталығы аясында түрлі семинарлар, дөңгелек үстелдер ұйымдастырылды. Соның бірі – Ясауи хикметтерін жатқа айтудан сайыс деп айтар едім. Сайысқа студенттермен қатар, мектеп оқушылары белсене қатысты. 60 хикметті жатқа айтқан жас буын баршамызды таң қалдырғаны рас. Бір байқағанымыз, оқушылар Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінің түпкі мән-мағынасын, рухани байлығын жүреппен сезіне білген. Мұның өзі үлкен қуаныш! Ғасырлар бұрын ғұмыр кешсе де, өзегін еш жоғалтпаған мұра қалдырған Ясауиді балалардың тани түсуіне жағдай жасау парызымыз деп білемін.

Бүгінгі конференциядан күтер үміт көп. Ғұламаның ілім мен білімге, ізгілікке толы еңбектеріне арналған конференция жұмысына сәттілік тілейміз!

Пейами Баттал,

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ректор
өкілі, профессор, доктор*

**Құрметті ректор ханым, вице-ректорлар мен факультет декандары,
оқытушы-профессорлар және қызметкерлер, студент жастар!**

Ең алдымен, баршаңызға құрметпен және сүйіспеншілікпен сәлем жолдаймын. Бүгін біз Ұлы ғұлама Ахмет Ясауи жайында өткізілетін жиында бас қосып отырмыз. Ахмет Ясауидің кім екенін бірнеше сөйлеммен жеткізгім келеді. Хазіреті Ахмет Ясауи 1093-1166 жылдар аралығында өмір сүрген. Ақиқатты сүйген Ахмет Ясауи түркілер арасында Исламды жақсы көруді, Құран мен Әһли Бәйт сүйіспеншілігін таратуды өз міндетіне алды. Осы ұстаздық қасиеттерімен хикметтері лирикадан алшақ, көркемдікке негізделмей жазылған өлеңдер ретінде қабылданады.

Ақиқатты құл деп мойындамағандар
Оның құдіретін көріп, тәлім алмағандар,
Иман мен Исламның ережесін білмейтіндер
Ұлы күні қызыл жүзді болмайды

Ясауи араб, парсы тілдерін жақсы білгенімен, шығармаларын ана тілі түрік тілінде жазған. Әдебиетші Яхия Кемал Бейатлының Ахмет Ясауи туралы пікірі мынадай: «Ахмет Ясауи деген кім? Іздеңіз және таныс боласыз. Біздің ұлтты Содан табасыз». Иә, Яхия Кемал айтқандай, Ахмет Ясауиден ұлтымызды, мәдениетімізді, сенім динамикасын көруге болады.

Ахмет Ясауи сынды ұлыларымызды артқа тастап, Батыстың басқа жақтан шешімін іздеу бекер. Хазіреті Ахмет Ясауи 63 жасында қылуette өмір сүрді, бірақ ол даналық нұрын әлемге кеңірек таратуды жалғастырғаны соншалық, бұл нұр ғасырлардан асып, бүгінгі күнге дейін сақталды, ақырзаманға дейін жалғасын табады деген үміттемін.

Құрметті қонақтар, Ахмет Ясауиге деген сүйіспеншілік тек сөзбен ғана емес, оның ілімі мен философиясын түсініп, түсіну және өмір сүру арқылы мүмкін болады. Осылай етсек, біз ұлы ғұлама Ахмет Ясауидің жолын ұстанған боламыз. Ахмет Ясауи әдебиетіне сай біз отбасы құрылымына, тұрмыс-тіршілігімізге, мәдениетімізге сай келмейтін әрекеттер мен мінез-құлықтарға бармауымыз керек. Ғылым әмбебап, бірақ мәдениет автономды. Басқаша айтқанда, әрбір ұлттың қоғамы өзіне тиесілі. Осы себепті ғылым мен мәдениетті араластырып, бастыстық ғылымды емес батыстың мәдениетін алсақ, ұғымның үйлесімсіздігін тудырып, қоғамның динамикасы бұзылады.

Құрметті жастар, Ахмет Ясауи ілімінде Құранның мәні бірінші орынға шығады. Сондықтан біз өте сақ болуымыз керек, өзге жамағаттарға Құран әдебіндей иман келтірмейік. Сондай-ақ, біздің құндылықтарымызды елемей батыстың және біздің мәдениетіміздің құндылықтарды біздің нанымдарымыздан тыс етіп, бізге көрсетуге тырысатын азаматтық ұйымдарынан да сақ болғандарыңызды қалар едім. Өйткені олар біздің мәдениетіміз бен сенімімізге сәйкес келмейтін бұрмаланған мінез-құлық пен идеяларды қалыптастыруға тырысуда. Ешқашан бұл ойындарға түсіп қалмайық. Бұл ұйымдардың негізгі мақсаты – түрік-ислам географиясы мен басқа да ислам географиясында жастарды отбасынан ажыратып, белгісіз қоғамға айналдыру арқылы отбасылық байланыстарымызды, бауырластық құқықтарымызды әлсірету. Олар біздің арамьздан біреуді осылай жасауға мәжбүр етеді.

Өткен аптада бір достарыңыз маған келіп, «Ахмет Ясауи ілімін ұғыну және өмір сүру» атты студенттік қауымдастығын құрғысы келетіндерін айтты. Мен оларға кеш қалғандарын айттым. Кеш болса да құрылатын осы қауымдастыққа атсалысқаныңызды қалаймын. Міндетті түрде қауымдастықтың бір бөлігі болыңыз және маңызды құндылықтарымызды лайықты орнына жеткізейік. Достарыңыздың тағы бір тобы да

«Мәулана және мейірімділік» қауымдастығын құрғылары келетінін айтты. Мен оларға да дәл солай айттым. Бұл кешіктірілген әрекет. Себебі, мейірімділік пен жанашырлық біздің сеніміміз бен мәдениетіміздің бір бөлігі.

Сүйікті жастар, құрметті қонақтар!

Адам құқығын, әйел құқығын Батыстан үйренудің қажеті жоқ. Мәдениетіміздің сәулетшілері Ахмет Ясауи, Арыстан баб, Қажы Бекташ Уәли, Мәулана, Юнус Әмре сияқты мыңдаған ұлы тұлғаларымыз бар. Иә, қателіктер жіберуіміз мүмкін, бірақ біз оны осы ілімдерге сәйкес түзетеміз және жолымызды одан әрі жалғастырамыз. Осыларды танып, солардың жолымен жүрсек, Батыс бізге қызғанышпен қарайды. Тамыры батыстан тараған бірде-бір әлеуметтік-мәдени ұйымдары бізге жақсылық әкелген жоқ, бұған жылдар бойы көз жеткізіп келеміз. Батыстың көшбасшылығын қабылдаған шығыс қоғамдарында отбасы құрылымы мен мәдениеті айтарлықтай бұзылды. Өйткені олар біздің ұғымымызға сәйкес келмейді. Бұларды қайта-қайта сынап көрудің қажеті жоқ. Байқаймын, бұған ынталылар да бар, бірақ олар қайтып келмейтін жолға түскендерін түсінгенде қоғамда ешқашан жазылмайтын дерт туғызады. Ахмет Ясауидің сөзімен айтсақ: «Мәдениетке тек жергілікті киім киіп, қоғамға ену арқылы иелік ете алмайсың». Үлкендеріміздің өсиетін ұғыну керек.

Құрметті қонақтар! Мен мынаны айтып өткім келеді, иә, бізде қиындықтар болуы мүмкін. Оны өз арамызда шешуіміз керек. Мұны шешу үшін Батыс мәдениетін кірістірмеуіміз керек, бұл біз үшін үлкен суицид. Жастар сіздерге айтар кеңесім: Ахмет Ясауидің ілімін, Абай Құнанбаевтың, Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың ой пікірлерін жақсы ұғып, түсініңіздер. Жақында Кемел Тоқаевтың кітабын сатып алдым, оқығысы келетін жастар болса сыйлыққа беремін. Таралымы шектеулі. Маған келген жастарға сыйға тартамын. Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов, Сәкен Сейфуллин, Әлихан Бөкейхан, Мұстафа Шоқай сынды ұлы ойшылдарды оқып, түсінулеріңіз керек. Сөзімді аяқтай келе, бүгінгі жиынның ұйымдастырылуына атсалысқан баршаңызға алғыс білдіремін. Конференцияның сәтті өтуіне тілектестік білдіремін.

SOVYET DÖNEMİNDE ÖZBEKİSTAN'DA HOCA AHMED YESEVİ ARAŞTIRMALARI

Nodirxon Khasanov,

Mirza Uluğbek Özbekistan Millî Üniversitesi,

Özbek Filolojisi Fakültesi Prof. Dr.

nadirhanhasan@gmail.com

Özet. Bilindiği üzere, birçok dini-tasavvufi edebiyat erbabı gibi Hoca Ahmed Yesevî'nin hayatı ve eserleri de Sovyet döneminde hayli az ve tek taraflama incelenmiştir. Çünkü bu büyük mutasavvıfa o dönemde “reaksiyon şair” sıfatıyla bakılmıştır. Buna rağmen Abdurahman Sâdî, Abdurauf Fitrat, A.Garrtiskiy, A.Semenov, A.Kalinin, A.Sardor, M.Masson, İ.Muminov, E.Rustamov, A.Osman, N.Kamilov, İ.Hakkul gibi birkaç bilim adamı tarafından Ahmed Yesevî'nin hayatı, eserleri ve edebi mirasının farklı yönleri incelenmiştir. Özellikle, Ahmed Yesevî'nin hikmetleri “Özbek Edebiyatı Antolojisi”nin birkaç baskısında yayımlanmıştır. O dönemdeki ideolojik tazyik ve takipten dolayı adı geçen çalışmalarda Ahmed Yesevî'nin sanatı Sovyet mefkuresine göre incelenmiştir. Buna rağmen, bazı bilim adamları Ahmed Yesevî hikmetlerinin Türk edebiyatındaki mevkiini objektif değerlendirmeye çalışmışlar. Nitekim, hikmetlerin halkın anlayacağı şekilde yazılmış olması üzerine durmuşlar. Hatta hikmetlerin aynen bu yönüyle önem kazanmış olması Moskova'da yayımlanan Büyük Sovyet Ansiklopedisinde objektif değerlendirilmiştir. Ama Ahmed Yesevî'nin millî kültür, dil ve edebiyat tarihindeki hizmetlerini geniş çapta değerlendirme yolundaki tüm çabalar Sovyet ideolojisi temsilcileri tarafından sert eleştirilerek “objektif gerçeğe aykırı” olmakla karalanmıştır. Nihayet, 90'lı yıllara gelindiğinde Yesevilik araştırmalarında yeni dönem başladı. Yesevî hikmetlerini araştırma, yayınlama ve halka ulaştırma konusunda farklı arayışlara gidildi. Bildiride adı geçen çalışmalar üzerinde fikir ve görüşler bildirilecektir.

Anahtar kelimeler: Hoca Ahmed Yesevi, Yesevilik, Hikmet, Tasavvuf, Edebiyat, Kitap, Araştırma.

Annotation. The life and work of the famous scientist Khoja Ahmed Yasawi, like many religious Sufi writers, were studied very little and one-sidedly during the Soviet period. Because this great mystic was considered at that time a “poet of reaction.” Despite this, a number of scientists, such as Abdurakhman Sadi, Abdurauf Fitrat, A. Garrtsky, A. Semenov, A. Kalinin, A. Sardor, M. Masson, I. Muminov, E. Rustamov, A. Osman, N. Kamilov, I. Hakkul examined various aspects of the life, creativity and literary heritage of Ahmed Yasawi. In particular, the wisdom of Ahmed Yasawi was published in several editions of the Anthology of Uzbek Literature. Due to ideological pressure and persecution at the time, the art of Ahmed Yasawi in the above-mentioned studies was viewed in accordance with the Soviet ideal. Despite this, some scholars have tried to objectively assess the place of Ahmed Yasawi's wisdom in Turkish literature. In fact, they emphasized that the wisdoms were written so that people could understand them. In fact, the fact that wisdom acquired significance in this aspect was objectively assessed in the Great Soviet Encyclopedia, published in Moscow. But all attempts to give a broad assessment of the merits of Ahmed Yasawi in the history of national culture, language and literature were sharply criticized by representatives of Soviet ideology and denigrated as “contrary to objective truth.” Finally, in the 90s, a new era in the study of Yasawi began. Various efforts have been made to research, publish and communicate Yasawi's wisdom to the public. Ideas and opinions regarding the studies mentioned in the article will be expressed.

Key words: Khoja Ahmed Yasawi, Yasavism, Wisdom, Sufism, Literature, Book, Research.

Андатпа. Белгілі тұлға Қожа Ахмет Ясауидің өмірі мен шығармашылығы көптеген діни сопылық ақындар сияқты кеңестік кезеңде өте аз әрі біржақты зерттелді. Өйткені ол сол кезде ұлы мистик «реакцияшыл ақын» саналған. Осыған қарамастан, Абдурахман Сади, Абдурауф Фитрат, А.Гарцкий, А.Семенов, А.Калинин, А.Сардор, М.Массон, И.Муминов, Е.Рустамов, А.Осман, Н.Камилов, И.Хаққұл Ахмет Ясауидің өмірі мен шығармашылығын, әдеби мұрасының сан алуан қырларын зерттеген. Атап айтқанда, Ахмет Ясауи хикметтері «Өзбек әдебиеті антологиясының» бірнеше басылымында жарық көрді. Сол кездегі идеологиялық қысым мен қуғын-сүргінге байланысты жоғарыда аталған зерттеулерде Ахмет Ясауи мұрасы кеңестік мұратқа сай қарастырылды. Десе де, осыған қарамастан кейбір ғалымдар Ахмет Ясауи хикметтерінің түрік әдебиетіндегі орнын шынайы түрде бағалауға тырысқандары да бар. Негізінде олар хикметтер мәнін халық түсінуі үшін жазылғанын ерекше атап та өтті. Шындығында, даналықтың үлкен мәнге ие болғаны Мәскеуде басылып шыққан Ұлы Совет энциклопедиясында жэарияланып, орынды бағаланғандығы. Бірақ Ахмет Ясауидің ұлттық мәдениет, тіл, әдебиет саласында сіңірген еңбегіне кеңінен баға беруге талпыныстар кеңестік идеология өкілдері тарапынан өткір сынға ұшырап, «шынайы шындыққа қайшы» деп қаралды. Ақыры 90-жылдары Ясауитануда жаңа дәуір басталды. Ясауи хикметтерін зерттеп, жариялап, халыққа жеткізуде бірнеше бағытта жұмыстар атқарылды. Сол себепті мақалада айтылған осындай зерттеулерге қатысты пікірлер мен ойлар зерделенген.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, ясауизм, хикмет, сопылық, әдебиет, кітап, зерттеу.

Bilindiği üzere, birçok dini-tasavvufi edebiyat erbabı gibi Hoca Ahmed Yesevi'nin hayatı ve eserleri de Sovyet döneminde yeterince incelenmemiştir. Çünkü bu büyük mutasavvıfa o dönemde “reaksiyon şair” sıfatıyla bakılmıştır. Buna rağmen Abdurahman Sâdî, Abdurauf Fitrat, A.Garritskiy, A.Semenov, A.Kalinin, A.Sardor, M.Masson, İ.Muminov, E.Rustamov, A.Osman, N.Kamilov, İ.Hakkul gibi bilim adamları Ahmed Yesevi'nin hayatı, eserleri ve edebi mirasının farklı yönlerini incelemişlerdir. Özellikle, ulu pirin hikmetleri “Özbek Edebiyatı Antolojisi”nin birkaç baskısında yer almıştır (1938, 1946, 1948, 1961). O dönemdeki ideolojik tazyik ve takipten dolayı adı geçen çalışmalara Ahmed Yesevi'ye Sovyet mefkuresine göre bakılsa da, bazı bilim adamları Ahmed Yesevi hikmetlerinin Türk edebiyatındaki mevkiini objektif değerlendirmeye çalışmışlardır. Prof. Dr. Abdurrauf Fitrat 1927-28 yıllarında yayınladığı “*Ahmed Yesevi*” ve “*Yesevi Ekolü Şairleri Hakkında Araştırmalar*”¹ makalelerinde hikmetlerin edebi kıymetinden bahsederken Yesevi'nin irfanını ve edebi derecesini en üst mertebede göstermiş; onun sıradan halk şairlerinden daha yüksek seviyede olduğunu, dönemin ilim merkezlerinde tahsil gördüğünü, sanat ve edebiyatı çok iyi bildiğini kaydetmiştir.²

Araştırmacılar hikmetlerin halkın anlayacağı şekilde yazılmış olması üzerinde de durmuşlardır.

Ama Ahmed Yesevi'nin millî kültür, dil ve edebiyat tarihindeki hizmetlerini geniş çapta değerlendirme yolundaki tüm çabalar Sovyet ideolojisi temsilcileri tarafından sert eleştirilerek “objektif gerçeğe aykırı” olmakla karalanmış, Yesevi'nin şahsiyeti ve edebi mirası rejim tarafından eleştirilmiş ve tahkir edilmiş, uzun bir süre Ahmed Yesevi'nin eserlerinin bilimsel yönden incelenmesine izin verilmemiştir.

¹Bu iki makale kitap olarak basılmıştır. Bkz: “Yesevi Kim İdi?”. Makaleler ve Hikmetlerden Parçalar. Yay.haz. B.Dostkarayev, Taşkent 1994. Bir de Bkz: Abdurrauf Fitrat. Seçme Eserler. 2. Cilt. İلمي Eserler (Yayına hazırlayan ve izahlar müellifi H. Baltabayev). Taşkent, 2000).

² Fitrat dil ve edebiyata dair kitaplarında da Ahmed Yesevi'ye yer-yer değinmiş, hikmetlerden parçalar vermiştir (Fitrat A., Sarf. Taşkent, 1927, s.5-9; Fitrat A., Aruz Hakkında, Taşkent, 1997, s.21-22; Fitrat A., Edebiyat Kaideleri. Taşkent, 1995, s.13-105). Özbek Edebiyatı Numuneleri, Derleyen: A. Fitrat, Taşkent, 1928, s.97-104).

1970'li yıllarda, Ahmed Yesevî'nin milli kültür, dil ve tasavvuf edebiyatı tarihi üzerinde ki büyük hizmetlerini objektif şekilde değerlendirmek için yapılan bazı çalışmalar da sert bir şekilde tenkit edilmiştir³. Ama halkımız hiçbir zaman bu ulu zatın mübarek ismini ve hikmetli sözlerini gönlünden çıkarmamıştır. Birçok engele rağmen, bilim adamlarımız imkânları dahilinde Ahmed Yesevî'nin edebi mirasını tetkik etmeye ve yaymaya çalışmıştır.

Örneğin, Fıtrat "*Ahmed Yesevî*" makalesinde Ahmet Yesevî'yi halkın diliyle yazan bir şair olarak betimlemiş, "*Edebiyat Kaideleri*" kitabının ilgili bölümünde halk atasözleri ve türküleriyle beraber Ahmed Yesevî'nin:

Sözüm qattıg, tilim aççıg, özüm zalim,
Garib canım sarf aylayin, yoqdur malım.

Aktarması:

Sözüm sert, dilim acı, kendim zalim(im),

(Bu) garip canım(ı) vereyim, yoktur malım - beytini örnek vermiştir.

Ahmed Yesevî hikmetlerinde halk edebiyatından, millî şekil ve tefekkürden istifade edebilmiştir. Bu sebeple adı geçen yazıda Yesevî'nin "edebiyatta tuttuğu yol, sade halk şairlerimizin tuttuğu yollarıdır... Onun hikmetleri vezinde, kafiyede, üslûpta halk edebiyatı denilen şiirler ile beraber yürümüştür" denilmiştir⁴.

Sovyet döneminde Ahmed Yesevî'le ilgili yazılarıyla tanınan Tatar edebiyatçısı Abdurahman Sâdî "Yesevi kimdi?" makalesinde Ahmed Yesevî'nin Türk edebiyatındaki yerinden bahsederken onu "tüm Türklerin müşterek ve dâhî şairi" olarak değerlendirir. Ona göre "Yesevi üslûbündeki açıklık, sadelik, akıcılık, ahenk, uyum, tabiiyet, güzellik ve tasviriliğe şaşırılmamak elde değildir"⁵: Yine Sâdî'ye göre: "*Ahmed Yesevî, Türklerin gerçek mânadaki ve halk klasik şairlerindedir. O gayet hassas, ilham ve hayali gâyet tabii ve akıcı okunan bir şairdir. Zira, Yesevî'nin yüreği, bütün ömür ruhi ve manevi aşkla alevlenip yanan bir şiir ateşidir. O, bu yoldaki ilâhî şiirde ve muhabbet hissiyatında başkalarının yüreklerini yakan, kavurucu korkunç bir hikmet alevidir*"⁶.

Gerçekten de, Ahmed Yesevî halkın derdini halkın üslubuyla ve akıcı bir dille ifade etmiştir. Ahmed Yesevî'nin hayatı ve şiirleriyle meşgul olan âlimler de hikmetlerin halk dilinde ve halk üslubuyla yazıldığını ayrıca vurgulamışlardır.⁷

Hikmetlerin halk diliyle yazılmasının önemi Sovyet döneminde Moskova'da çıkan Büyük Devlet Ansiklopedisinde bile belirtilmiş, hikmetlerden örnekler getirilmiştir.⁸

Hâsılı, Yesevî hikmetleri halk üslubunda yazılmış olmasıyla da tarihi ehemmiyete sahiptir. Çünkü hikmetlerin halk dilinde ve akıcı bir üslupla yazılması da onun tesir alanını genişleten sebeplerden biri olmuştur.

Araştırmacılar hikmetlerin Türkçenin gelişmesindeki yararları hakkında mülâhaza ederken, 5-6.asrın edebi mahsulü olan hikmetlerin "*Kutadgu Bilig*"den bir asır sonra ve "*Atabetü'l Hakâyık*" ile de aynı devirde yazılması cihetiyle edebiyatımız ve tarihimiz için büyük bir öneme sahip olduğunu özellikle vurgulamışlar. Onlara göre bu devirde yazılan

³ Rüstemov E., Ahmed Yesevî Hikmetlerinde Tarih ve Hayat Sedası // Özbek Dili ve Edebiyatı, sy. 4-5/1972, s. 21-25, 22-28;

⁴ Fıtrat, a.g.e., s. 31.

⁵ Саъдий А. Ўша мақола.

⁶ Abdurahman Sadî, Ahmed Yesevî, s. 11, Yesevî kim edi? Taşkent, 1994.

⁷ Borovkov A. K., Opredelenie Yazıka Hikmetov Ahmada Yesevî // Sovetskoye Vostokovedenie. no:5, 1948; Muminov İ., Seçme Eserler. C.1. Taşkent, 1969. s.37-39; Rüstemov E., Ahmed Yesevî Hikmetlerinde Tarih ve Hayat Sedası// Özbek Dili ve Edebiyatı, 1972, sy.4, s.25-26; Ahmed Yesevî, Hikmetler, Hazırlayan: İbrahim Hakkul, Taşkent, 1991, s.12-13; Kasimov B., Hikmetler Şiiri// Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, 1993, no:29; Toyçiev U., Ahmed Yesevi ve Özbek Şiir Şekli// Özbek Dili ve Edebiyatı, 1999, sy.2, 18b; Hamidî H., Ahmet Yesevî// İşanç Gazetesi, 2004, 14 Mayıs; Oçilov E., "Har Ne Kılısang, Oşik Kılıgıl..."// İşanç Gazetesi, 2004, 14 Aralık; Hayitmetov A., Özbek Edebiyatı'da Halkçılık ve Halkçıl Üslub Hakıda//Özbek Dili ve Edebiyatı, 1993, sy.1, s.13-14; Kamilov N., Tasavvuf veya Kâmil İnsan Ahlakı. Taşkent, 1996.

⁸ Ahmed Yesevî//Büyük Sovyet Ansiklopedisi. C.2. Moskova, 1970. s.1372.

Türkçe eserlerin azlığı göz önünde bulundurulursa hikmetlerin ne denli kıymete haiz olduğu anlaşılabilir.

Sovyet döneminde yazıp çizen araştırmacıların bir kısmı 20. asra kadar ulaşan “*Divan-ı Hikmet*” nüshalarının muahhar olması açısından güvenilir metin olarak tetkik edilemeyeceğini söylemiştir (Fıtrat, Borovkov v.d.).

Fakat bir kısım bilim adamlarına göre ise Ahmed Yesevî devrine ait “*Divan-ı Hikmet*” el yazmalarının mevcut olmaması hikmetlerin tetkikinin durdurulmasına sebep olamaz.⁹ Çünkü metindeki dil ve ifadelerde değişme olmuş olabilir, ama hikmetlerin vezni değişmemiş, ana fikir ve düşünce asıl haliyle korunmuştur.¹⁰

Zira istinsahı kime ait olursa olsun “*Divan-ı Hikmet*”teki hikmetlerin ana gayesini Ahmed Yesevî’nin görüşleri ve Yesevîlik tarikatının prensipleri teşkil eder. Zamanın geçmesiyle birlikte gün geçtikçe daha da yaygınlaşan hikmetlerin anlam, içerik ve lisan yönünden değişimlere uğradığı, değişikliklerle zenginleştiği tarihi bir gerçektir. Ama “*Divan-ı Hikmet*” adıyla toplanan bu hikmetler vermek istediği ana fikirlerden ve esasından hiçbir şey kaybetmemiş, Yesevîliğin bütün hususiyetlerini kendinde korumuştur.¹¹

Demek ki, Ahmed Yesevî mahlasıyla istinsah edilen hikmetleri günümüzde araştırmak ve onları yayımlama çalışmaları Ahmed Yesevî adıyla ilişkilendirilmelidir. Zira hikmetler, Türk edebiyatının olduğu gibi dünya edebiyatının da incilerindedir ve ayrılmaz bir parçasıdır.

Fıtrat’ın “*Yesevî Ekolü Şairleri Doğrultusunda İncelemeler*” isimli makalesinde Orta Asya Türk edebiyatının son akımları arasında yer alan Yesevî ekolünün çok nüfuzlu ve büyük bir yeri kapsadığını, Türk tekke edebiyatı olarak asırlarca gelişip devam ettiğini belirtmiş. Fıtrat’a göre, Çağatay klasik edebiyatı tarihinde üç edebi ekol faaliyet göstermiş olup, bunlardan birincisi Ahmed Yesevî, ikincisi Ali Şîr Nevaî ve üçüncüsü Emir Ömer Han edebi ekolleridir. Yesevî ekolünün diğer ekollerden en önemli farkı “tekke edebiyatı” olmasıdır.

Fıtrat *Reşehât Ayn-ül Hayat*”, “*Lemehât min Nefehâtü’l-Kuds*”, “*Semerâtü’l-Meşâyih*” gibi birincil kaynaklara dayanarak Yesevî takipçilerinin isimlerini sayar. Fıtrat, Yesevîlerin Orta Asya’da birçok şair yetiştirdiğini kabul etmek zorundayız deyip; onların hayatı ve eserlerinin henüz tamamen malum olmadığı ve incelenmediğini de eklemiştir.

Gerçekten de, bazı istisnalar dışında, Yesevî ekolü şairleri ve edebi mirası bugüne kadar üzerinde pek çalışılmamış konulardandır. Bu bağlamda Fıtrat’ın araştırması bizim için yol göstericidir. Çünkü âlim bu makalesinde Hakim Ata Süleyman Bakırğânî, Kemal Şeyh İkânî, Şems Özgendî, Kul Ubeydî, Şeyh Hüdaydâd, Hubbi Hâce gibi Yesevî yolu takipçileri hakkında kaynaklara dayanarak güvenilir bilgileri takdim etmiştir. Zira bugünkü incelemeler gösteriyor ki, Yesevî ekolüne mensup birçok takipçinin eserlerinden örnekler dünya kitap hazinelerinde mevcuttur. “*Divan-ı Hikmet*” derlemelerinde Ahmed Yesevî hikmetleriyle beraber onlarca takipçinin şiirleri de yer almıştır. Çeşitli derleme ve mecmualarda Yesevî takipçilerinin dinî-didaktik konudaki pek çok manzum kıssa, hikâyeye, destan, cenknâme, vefatnâme ve miraçnâmelerine rastlamak mümkündür.

Yazar Türk dünyasının mutasavvıf ve şairleri arasında Ahmed Yesevî kadar etkili olan başka birisine rastlanılamayacağını, Yesevî’den sonra onun üslubuyla şiir yazmanın Türk sûfi şairleri arasında bir gelenek olarak devam ettiğini özellikle vurgulamaktadır. Bu bağlamda Mahtumkulu ve Nesimî gibi meşhur şairlerin bile Yesevî hikmetlerinden etkilendiklerini belirtmesi, Yesevî’nin Türk halkları edebiyatındaki yerini ortaya koymasından ayrı bir öneme sahiptir.

Gerçekten de Fıtrat’ın belirttiği gibi, Yesevî hikmetleri üslubunda şiir yazmak Yesevî’den sonra Türkistan edebiyatında bir gelenek haline gelmiş ve bir edebi ekol şeklini almıştır. Bununla

⁹Ahmed Yesevî., Hikmetler, Hazırlayan: İ. Hakkul, Taşkent, 1991, s.23; Hakkul İ., “Oldingdan Okkan Suvning Kadri...”// Özbekistan Edebiyatı ve San’atı, 2004, 1 Ekim; Açılav E., “Har Ne Kılısang Oşik Kılıgil...”; Özbekistan Bilimler Akademisi Biruni Şarkiyât Enstitüsü’ndeki Hoca Ahmed Yesevî Hikmetlerinin El Yazma Kataloğu. Türkistan, 2006.

¹⁰Şeyhzâde M., Eserler, C. 5 Taşkent, 1973, s.207; Mallaev N., Özbek Edebiyatı Tarihi. Taşkent, 1976; s.154; Eraslan K., Seçmeler, s.41; Hakkulov İ. Ç., Özbek Tasavvuf Şiirinin Gelişimi ve Terakkiyatı. Doçentlik Tezi. Taşkent, 1995, s.83-86.

¹¹ Eraslan K., Divan-ı Hikmet’ten Seçmeler, s.37.

birlikte, arařtırmalar Yesevî'nin fikir dünyasının, özellikle Tatar, Türkmen, Azerbaycan ve Osmanlı Türklerinin sadece dinî-tasavvufî edebiyatına deęil genel olarak Türk soylu milletlerin manevi, medeni ve ruhani hayatına da güçlü bir tesiri olduğunu göstermektedir.

Nasıl ki F. Köprülü “*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*” monografisi ile Türkiye’de Yesevî arařtırmacılığı bilim dalını kurduysa, Fıtrat da aynı vazifeyi Özbekistan’da gerçekleřtirdi diyebiliriz. Çünkü ondan önce hiçbir âlim Ahmet Yesevî mevzusunu bu kadar geniş kapsamda ele almamıř, Yesevî takipçilerini müstakil bir edebi ekol olarak ilmi deęerlendirmeye dâhil etmemiřtir. Fıtrat’ın makaleleri o hayattayken tartıřmalara sebep olmasına raęmen bugün de ehemmiyetini kaybetmemiřtir. İřte bu yönleriyle Fıtrat’ın çalıřmaları Yesevî arařtırmacılıęında kendine has bir kıymete sahiptir. Demek, Fıtrat’ın Yesevî ve Yesevî ekolü řairlerine dair adı geçen makaleleri, XX. asır bařında yapılan ilk ciddi arařtırma olarak önemini daima koruyacaktır.

Edebiyat arařtırmacıları (Âlim Şerefeddinov, Sattı Hüseyin) “*Özbek Edebiyatı*” kitabında Yesevî ve takipçilerinin hikmetlerinin dil özellikleri, ifade ve řekil özelliklerine dair řu gerçeklere dikkat çekmiřlerdir: “Yesevî ve Bakırganî'nin eserlerinde göze çarpan özellik, dil ve ifadenin sade, akıcı, net ve řekil yönünden halk edebiyatına yakın olmasıdır. Bu durum son asırlara kadar bu eserlerin yaygın olması ve çok okunmasına neden olmuřtur...”¹².

Ord. Prof. Dr. İbrahim Muminov da “*Divan-ı Hikmet*”in sosyal önemini açıklarak řöyle demiřtir: “Hikmet, Özbek (Yani Çaęataycada – N.H.) edebiyatının deęerli bir yadigarıdır ve onun müellifi de İslamiyeti, Kelâm düşüncesini, Tasavvufu, çiftçilerin, hayvancılarnın, zanaatkarların yařam tarzını, o dönemin sosyal düzenini iyi bilen tanınmıř bir řahsiyettir. Yesevî'nin seviyesi geniş ve derin olduğundan O, Özbekçede (Türkçede – N.H.) ilk olarak iřte bu idealistik eseri kaleme almıřtır. Ahmed Yesevî, Maverâünnehir’de Mistisizmin bir temsilcisi olarak “*Hikmet*” eserinde Sûfizmin esaslarını tam olarak beyan etmiřtir”¹³. Bu makalesi için akademisyen haksız yere eleřtirilmiřse de o gerekli mesajı vermiř, görevini yerine getirmiřtir.

Bunun dıřında G.Pugaçenkova ve P.Rempel de Ahmed Yesevi türbesini mimari açıdan incelemiřlerdir¹⁴.

Özbekistan’da Ahmed Yesevi’nin mirasına yaklařma süreci aslında 60.lı yıllarnın sonunda tekrar bařlamıřtı, Yesevî konusuna olan ilgi tekrar canlanmıřtır. 1972 yılında merhum Prof. Dr. Ergeř Rüstemov “*Ahmed Yesevî Hikmetlerinde Tarih ve Hayat Sedası*” isimli makalesinde Ahmed Yesevî'nin edebiyat tarihindeki yerini yeniden objektif bir řekilde deęerlendirmeye çalıřmıřtır¹⁵. Bu makaleleri için bilim adamı haksız yere itham ve cezalara maruz kaldıysa da o amacına ulařmıřtı.

Fakat Sultanü'l arifin’in milli medeniyet, dil ve edebiyat tarihindeki hizmetlerini doęru deęerlendirmek yolundaki tüm çabalar Sovyet ideolojisi temsilcileri tarafından sert bir řekilde eleřtirilmiř ve “objektif gerçeęe aykırı” denilerek suçlanmıřtır¹⁶.

Ahmed Yesevi’nin “tipik mistik řair olması ve Özbek edebiyatı, Merkezi Asya halkları düşüncesi tarihinde reaksiyon role sahip olması”na önem verildi. Hikmetlerin içerięi “ilahiyete çekinme, real hayat meselelerini çözmekten kaçma, kiřiler gönlünü dünyadan soęutma, o bir dünyayla ilgili dini görüřlerle kandırma, avutma”dan ibarettir diye düşünölmüřtür.¹⁷

Nihayet, 90’lı yıllara gelindięinde, artık Yesevî arařtırmalarında yeni bir devir bařlamıř, özellikle Türkî cumhuriyetlerin baęımsızlıęına kavuřması Yesevîlik arařtırmalarında yeni ve serbest bir dönemin bařlamasına vesile olmuřtur. Yesevî hikmetlerini arařtırma, yayınlama ve halka ulařtırma konusunda farklı arayıřlara gidilmiřtir. Demek ki, Yesevîlik konusunda yapılan çalıřmaları deęerlendirmeden Yesevî'nin hayatı, eserleri ve öęretisi konusunda dikkate řayan iřler yapmak zordur. Zira, Yesevîlik arařtırmalarında incelenmesi ve çözümlenmesi gereken meseleler daha çoktur.

¹² Şerefiddinov A., Hüseyin S. Özbek Edebiyatı/15 yıl İçinde Özbek Sovyet Edebiyatı, Tařkent: 1939. s.14.

¹³ Muminov İ., Seçme eserler, Tařkent, 1969, 1.C., s.36-41.

¹⁴ Пугаченкова Г.А., Ремпель П.И., Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. –Тошкент, 1958.

¹⁵ Rüstemov E., A.g.m.

¹⁶ Adabiyatřinoslık Fanining Partiyeviylięi va Goyeviylięi Uçun // Özbek dili ve edebiyatı dergisi, 1973. №3. -B.5; Mallaev H.M. Uzbek Adabiyoti Tarihi, 1-Kitob (XVII Asrgaça). Tařkent: 1976. -B.158-159; Karimov G. Qisqaça Uzbek Adabiyoti Tarihi, -Tořkent: 1978, -B.48-50, 65-71;

¹⁷ Adabiyatřinoslık Fanining Partiyeviylięi va Goyeviylięi Uçun., s.5.

HOCA AHMED YESEVI'NİN TASAVVUF VE İSLAM ASAVVUFUNDAKI KONUMU

Hossein Khoshbateni,

Tabriz University Dr., Iran

E-mail: Hosseinkhoshbaten@yahoo.com

Özet. Orta Asya, tasavvuf ve İslam tasavvufunun ana merkezlerinden biridir. Bu alan Hicri 2. yüzyıldan Hicri 8. yüzyıla kadar Hakim el-Tirmizi'ye atfedilen «Hakimiya», Şeyh Necmeddin Kabra'ya atfedilen «Kabaruyeh», Hoca Abdul Halik'e atfedilen «Hwajgan», Hoca Ahmed Yesevi'ye atfedilen «Yeseviyye» ve Hoca Bahauddin Nakşibendiyye'ye atfedilen «Nakşibendiyyeyi» gibi öğreti ve tarikatlar bağrında beslemiş, böylece İslam'ın doğusunda İslam düşüncesinin büyümesine ve yayılmasına katkıda bulunmuştur. Önemli bir katkı sağlamıştır. Khwaja Ahmad Yasavi, Orta Asya'daki mistik öğretiler tarihinde Sufizm ve mistisizmin önde gelen isimlerinden biri olarak kabul edilir. Alim ve mutasavvıfların nazarında özel bir yeri vardır. Khwaja Ahmad Yesevi, «Yesaviyyeh» adında özel bir okul kurdu ve bu okul daha sonra tüm Orta Asya bölgesinde memnuniyetle karşılandı ve Türkistan'dan tüm Mawra al-Nahra (iki özen arası), Agh İdel Denizi'nden Doğu Türkistan'a, Horasan'a, İran'a ve Kafkasya'ya, hatta Roma'ya kadar yayıldı.

Anahtar kelimeler: Khwaja Ahmed Yasavi, İslam tasavvufu, Yesaviyyah Tarikatı, Mawra al-Nahr (iki özen arası), Orta Asya ve Türkistan.

Annotation. Central Asia is one of the main centers of Sufism and Islamic mysticism. From the second century of Hijri to the eighth century of Hijri, this region has nurtured teachings and tariqats such as Hakimiya attributed to Hakim al-Tirmidhi, Khwajagan attributed to Khwaja Abdul Khaliq Ghajdwani, Kabaruyeh attributed to Sheikh Najm al-Din Kabra, Yessawiyya attributed to Khwaja Ahmad Yasavi and Naqshbandiyya attributed to Khwaja Bahauddin in its bosom, and thus has made a significant contribution to the growth and expansion of Islamic thought in the East of Islam. Khwaja Ahmad Yasavi is one of the prominent figures of Sufism and mysticism in the history of mystical teachings in Central Asia. From the point of view of Sufism, he has a special place among mystics. Khwaja Ahmad created a special tariqat and school called Yesuyeh, and this tariqat was expanded later and welcomed in the entire region of Central Asia, from Turkestan to Trans-Nahr, from the Aq Idel Sea to Eastern Turkestan, Khorasan, Iran, and the Caucasus, even to Rome.

Key words: Khwaja Ahmed Yasavi, Islamic Sufism, Yesaviyyah Tariqat, Mawra al-Nahr, Central Asia and Turkestan.

Андатпа. Орталық Азия – сопылық пен ислам мистицизмінің негізгі орталықтарының бірі. Хижди II ғасырдан VIII ғасырға дейін бұл аймақ Хақим ат-Тирмизиге тиесілі «Хақимия», шейх Наджмуддин Кабраға тиесілі «Кабаруе», Қожа Абдул Халикке қатысты «Хвайган», Қожа Ахмет Ясауиге тиесілі «Ясауияға» жатады. Қожа Бахауддин Нақшибандиге жатқызылған «Нақшибандия» сияқты ілімдер мен секталарды дамытып, Исламның шығысында исламдық ойдың өсуіне және таралуына үлес қосты. Қожа Ахмет Ясауи Орталық Азиядағы мистикалық ілімдер тарихындағы сопылық пен мистицизмнің жетекші тұлғаларының бірі болып саналады. Сондықтан оның ғұламалар мен сопылар алдында алар орны ерекше. Қожа Ахмет Ясауи «Ясауия» деп аталатын арнайы мектеп құрды, ол кейінірек Түркістаннан бүкіл Мәуереннаһр, Ағ Идель теңізінен Шығыс Түркістанға, Хорасанға дейін бүкіл Орталық Азия аймағында жалғасын тапты. Ол Иран мен Кавказға, тіпті Римге дейін таралды.

Кілт сөздер: Хожа Ахмет Ясауи, ислам сопылығы, Ясауи тариқаты, Мәуереннаһр, Орталық Азия және Түркістан.

Giriş.

Ahmed Yesevi ile ilgili ilk bilgileri Sufi Muhammed Danişmand'ın (MS 12. yüzyıl) eserlerinde ve Muhyaldin İbn Arabi'nin (ö. 638) yazılarında görmek mümkündür. O tarihten bu yana Khwaja Mohammad Parsa, Amir Alishir Nawai, Fakhruddin Ali Safi, Hassan Khwaja Nisari, Sultan Ahmad Hazini, Mohammad Taher Khwarazmi, Gholam Sarwar Lahori ve Hissamuddin Saghmaghi gibi önde gelen sufiler ve mistikler, şairler ve tarihçiler ve daha birçokları aynı yolu izledi. Ve Hoca'nın konumu az çok zikredilmiş ve kendisinden «Sultan'ül-Arifin», «Pir Türkistan», «Türkistan halkının dua kıblesi» olarak söz edilmiştir.

Ne yazık ki Ahmed Yesevi'nin yazılı eserleri el yazması halinde bile araştırmacıların eline geçmemiştir, ancak onun şecere ve şeceresi bazı tarihi kaynaklarda bulunmuş ve mevcuttur. Hoca Ahmed Yesevi Karahanlılar döneminde doğmuştur. Karahanlılar dönemi Orta Asya'nın dünya medeniyetinin gelişimine değerli katkılarda bulunduğu dönemlerden biridir. Bu doğa bilimleri dersinde; Astronomi, matematik, kimya, tıp, botanik, jeoloji, coğrafya ve sosyal ve beşeri bilimler, dil ve edebiyat, tarih ve felsefe, mantık, hukuk, kelam katlanarak büyüdü. Bu dönem farklı bilimlerin farklı alanlar olarak bağımsız tekniklerle öğretildiği dönemdi. Musa Khwarazmi (MS 850'de öldü), Ahmed Ferghani (MS 865'te öldü), Abu Mansur Matrudi (944'te öldü), Abu Nasr Farabi (950'de öldü), Abu Ali İbn Sina (1037'de öldü), Abu Rihan Al-Biruni (1048'de öldü) Onların bilimsel eserlerinin yaratılması, dünyada bilimin, edebiyatın ve medeniyetin büyümesine büyük katkı sağlamıştır.

Khwaja Ahmed Yesevi, Yesaviyyah Tarikatı ve tarihi el yazması kaynakları:

Ahmed Yesevi, İbn Sina, Biruni, Mahmud Kaşgari ve Yusuf Has Hajeb gibi önde gelen bilim adamlarının çağdaşı olup, bu açıdan bakıldığında bu dönemin «Turan ülkesi'nin büyük rol oynadığı dönem olduğu söylenebilir. Böyle bir dönemde Hoca Ahmed Yesevi Türkistan'ın büyük bir mistik adamı doğuyor». Büyük mutasavvıflardan Cüneyd Bağdadi'nin sözlerinden Alishir Nevai şöyle diyor: «Cüneyd Bağdadi'nin bir sözü vardır ki: Alimler ve bilgeler Yüce Allah'ın insanlara rahmetidir». Çoğu Türk araştırmacının inandığı gibi, Hoca Ahmed Yesevi'yi tanımadan Türkistan'ı tanımak mümkün olmayacaktır.

Özbekistan'ın ünlü araştırmacılarından Dr. Ebrahim Hakkul, birçok makalesinde Türk araştırmacıların tutumlarını güçlendirmiş ve ilk kez Khwaja Ahmed Yesevi'nin ana dili olan Türkçeyi tarikat dili statüsüne yükselttiğini ve Türk araştırmacıların tutumlarını güçlendirdiğini yazmıştır. Türk dilini Arapça ve Farsça mistik diliyle eşit hale getirmiştir.

İnsanları doğru yola iletmek, bir yol göstericiye ve rehberine ihtiyaç duymak o dönem insanların taleplerinden biri sayılmıştır. Zira İslam öncesi batıl inançlar, yerel kavimler arasında etkisini kesin ve tam olarak kaybetmemiştir. Bedevi kabilelerini İslam'a davet etmek o dönemin en önemli meselelerinden biriydi. Henüz bu ihtiyaç ve talepleri unutmadığı günlerde İbrahim Şeyh'in ailesinde Türkistan ülkesinde (günümüzde Güney Kazakistan'ın "Sirim" bölgesinde) Ahmed adında bir çocuk doğdu.

Bazı tarihi kaynaklarda görüldüğü gibi Ahmed, ilk eğitimini babası İbrahim Şeyh'in yanında almıştır. Daha sonra dönemin ünlü alimlerinden Şahabaldin Esfejabinin ("Ata Bey" Baba Sefid lakaplı) huzurunda eğitim gördü. Daha sonra Ahmed'in eğitimini Türkistan'ın ünlü şeyhlerinden Arslan Bab devraldı.

Tarihi kaynakların ifadesine göre Arslan Bab, Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in görünmeyen ipuçlarıyla Ahmed Yesevi'nin manevi eğitimi üzerinde çalışmıştır. Hoca Ahmed Yesevi'nin soyu ve şeceresi Orta Asya'nın hemen her yerinde yayınlanmış olduğundan, o asilzade, yaşamı boyunca özel bir üne ve şöhrete sahip olmuştur. Orta Asya'nın farklı yerlerinden bile birçok mürit ve adanmış onu ziyarete geldi ve mürit çevresine katıldı. Kendi dönemine ve sonraki yüzyıllara ait yazılı eserlerde onun adına ve hayatına dair pek çok gönderme bulunmaktadır.

Bize Hoca Ahmed Yesevi hakkında bilgi veren kaynaklardan biri de Sufi Muhammed Danişmand'a atfedilen «Meraat el-Kulub» adlı eserdir. Bu eserin yazma nüshası Özbekistan Bilimler Akademisi Abu Rihan Biruni olarak bilinen Şarkiyat Enstitüsü'nün «Hamid

Soleimani» koleksiyonunda 1/3004 numarasıyla muhafaza edilmektedir. «Meraat el-Kulub», Yasviyye öğretisinin kural ve düzenlemelerini analiz eden ve araştıran ilk bilimsel çalışmalardan biridir. Bu eserin, Hoca Ahmed Yesevi'nin vaazlarına dayanılarak yazıldığı içeriğinde zikredilmektedir. Söz konusu çalışma şu güzel girişle başlıyor:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ! الْحَمْدُ لِلَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ وَ سُبْحَانَ اللَّهِ الْخَلَّاقِ الْكَرِيمِ.

«Tanrı adına! Elhamdülillah Es-Sami'-El-Alim ve Allah El-KHallak El-Kerim'i» tesbih ederim. Ve bu risalenin derleyicisinin Mevlana Sufi Muhammed Daneshmand olduğunu unutmayın.

Şeriatın delili ve tarikat alimlerinin faziletidir. Güvenilir alimlerin ve büyüklerin kitaplarında, bu aziz mutasavvıf Muhammed'in, bu sözleri yeryüzündeki Sultan Arifin ve Kutub'ul-EKatab, Hoca Ahmed Yesevi (Allah rahmet etsin)'den rivayet ettiği belirtilmektedir.

Bu risalenin giriş kısmından da anlaşılacağı üzere, onikinci yüzyılda yaşamış olan alim Muhammed Danişmend tarafından Ahmed Yesevi'ni eserinde yeryüzünde «Kutb-ül-Katab» ve «Sultan El-Arifin» olarak derlenmiştir.

Unutulmamalıdır ki, Hoca Ahmed Yesevi on asır boyunca «Sultan-ı Arifin» unvanını hak etmiştir. Khwaja Ahmed Yessavi'nin manevi konumuna değinen ikinci güvenilir kaynak, Emir Alishir Nawai'nin «Nesaim al-Mohabbat» kitabıdır.

Klasik Özbek edebiyatı düşünürü ve editörü Amir Alishir Nawai, Mevlana Cami'nin «Nafhat Al-Alans Man Hazrat al-Quds» adlı eserinin serbest tercümesi olan «Nesaim el-Mohabbat» adlı kitabında hatıra olarak, Khwaja Ahmad Yesavi'nin tanımı ve övgüsü hakkında şöyle yazıyor: «Türbesi mukaddes olan Hâce Ahmed Yesevi, Türkistan'ın şeyhidir». Memurları büyük ve ünlüdür, şerefleri ardı ardına ve sınırsızdır. Pek çok müridi, takipçisi ve yoldaşı vardı ve o, kralın ve dilencinin bağlılığının ve samimiyetinin eşliğindeydi. İmam Yusuf Hamdani'nin (Allah onu kutsasın ve ona huzur versin) sahabelerinden biri olarak kabul edilir.

Abdülhalik Ghajdwani (Allah onu kutsasın ve ona huzur versin) ile sohbet etti ve o bilgenin konuşmasının tatlılığıyla kutsandı ve o, İmam Yusuf Hamdani'nin (Allah ona rahmet etsin) müritlerinden biriydi. Abdul Khaliq Ghajdwani (Allah ondan razı olsun) ile sohbet etti ve o bilgenin konuşmasının tatlılığıyla kutsandı ve Khwaja Abdullah Buraghi ve Khwaja Hassan Andaghi gibi o da İmam Yusuf Hamadani'nin müritlerinden biriydi. Bunlardan her biri büyük makamlara ulaşmış, ona yoldaş olmuş ve zamanın pek çok soylu büyükleri onun eğitimiyle kemale ermişlerdir. Şeyh Radi el-Din Ali Lala (Allah onu kutsasın ve ona huzur versin), muhterem Şeyh Necmeddin Kabri'nin (Allah ona rahmet etsin) hizmetinde bulduktan sonra, Hoca Ahmed Yesevi'nin (mayıs) hizmetindeydi. Allah ondan razı olsun ve ona huzur versin) ve Hanakahında hikmeti ile geçimini sağlamakta olup, türbesi Yesi şehrinde bulunmaktadır ve Türkistan halkının namaz kıblesidir.

Hadım büyükleri hakkında en önemli kaynaklardan biri olan Fahreddin Ali Safi'nin (H. 10. yüzyıl) «Reşhat Ayn el-Hayyat» adlı eseri, Hoca Yusuf Hamdani isminin zikredilmesiyle başlıyor. Fahreddin Ali Safi, Hoca Ahmed Yesevi hakkında şöyle yazıyor: «Üçüncü halife olan Hoca Ahmed Yesevi, Yusuf Hamdani'nin (Allah ruhlarını bereketlendirsın) halifelerinden biriydi. Türkler ona «Ata Yesevi» adını vermiş ve büyük büyüklere Türkçe «baba» anlamına gelen «Ata» sözcüğü uygulanmıştır. Doğduğu yer, Türkistan eyaletinin meşhur şehri Yesse'dir. Mübarek kabri de oradadır. Onlar büyük ayet, yüksek makam ve makamların sahipleri idi ve gençliğinde Arslan Bab'ın görüşlerine konu olmuşlardı.

Arslan Bab da büyük Türk şeyhlerinden biriydi ve Arslan Bab'ın kendisini Peygamber Efendimiz (sav)'in manevi talimatlarıyla yetiştirdiğini ve onun huzurunda yaptığı hizmet ve çalışmalar sonucunda Hazreti Hoca'nın genel bir ilerleme kaydettiğini söylüyorlar. Arslan Bab hayatta olduğu sürece sürekli onun hizmetinde olan Hoca Ahmed, Arslan'ın vefatından sonra onun hidayetiyle Buhara'ya gelerek, Hace Yusuf'un huzurunda ahlâk derslerini tamamlayarak kemâl ve hidayet mertebesine yükseldi. Hoca Yusuf'un huzurunda işini bitirdi ve bir dereceye kadar kemal ve hidayet seviyesine yükseldi».

Bize Hoca Ahmed Yesevi hakkında bilgi veren diğer kaynaklar arasında Muhammed Tahir İřan'ın 1746 ve 1747 yıllarında yazdığı «Tazkreye Naqshbendihi Tahir İřan» adlı eseri de bulunmaktadır. Tahir İřan, Hoca Ahmed Yesevi ile ilgili olarak şöyle yazıyor: "Türk şeyhlerinin baş katibi, Tasavvuf semalarının parlak yıldızı,, meleklerin yoldaşı, genel ve özel rehber, sünnetin rehberi, Peygamber'in meliki yani üçüncü halifenin tebaası olup yerine Hoca Yusuf Hamdani getirilmiş ve Türk toplulukları ona «Ata Yesevi» adını vermiş ve kendi geleneklerinde (Baba anlamına gelen Ata, aynı zamanda büyüklere de hitap ediyordu.

Hazreti Hoca Ahmed Yesevi büyük alametlere sahip, şerefli bir insandı ve çocukluğunda kendisi de Türk şeyhlerinin ataları arasında yer alan Arslan Bab tarafından sayılmıştı. Arslan Bab çok asil bir insandı ve Türk şeyhleri arasında özel bir yere sahipti . Arslan Bab, Hoca Ahmed Yesevi'yi Peygamber Efendimiz'in (sav) manevi talimatlarıyla yetiştirdi. Arslan Bab'ın vefatından sonra, Hoca Ahmed Yesevi, babasının müjdesiyle Buhara'ya giderek, Hoca Yusuf Hamdani (Allah ona salat ve selam versin)'in müridleri arasına katılarak, bütün hizmetlerinden sonra şan ve şerefe kavuştu.

Ghulam Sarwar Lahori, MS 1864'te yazdığı «Khazinato Al-Asfia» adlı eserinde şöyle yazmıştır: «O Hezret, zahir ve batın ilimlerinde yeterli bir ustalığa sahipti ve zühd, riyazet ve tam bir dindarlık kazanmıştı. Şeriat ve tarikatta büyük bir dereceleri vardı. Ahmed Yesevi, halifelik cübbesini Hazreti Hoca Ebu Yusuf Hamdani (Allah ona rahmet etsin)'den almış ve o irfan sahibi ihtiyarın vefatından sonra hidayet makamına oturmuşlardır ve o asilzadenin doğuşu, Türkistan'ın bir kasabası olan Yase adlı şehirde olmuş ve çocukluğu boyunca Türkistan şeyhlerinin büyüğü Şeyh Arslan Bab tarafından kabul edilmiştir. Şeyh Arslan Bab, Şah Resalat (as)'ın manevi rehberliğiyle, Hoca Ahmed Yesevi'nin (Allah onu kutsasın ve ona huzur versin) harici ve dahili eğitimi üzerinde çalıştı».

Hoca Ahmed Yesevi de Şeyh Arslan Bab'ın huzurunda görev yapmış ve Şeyh Arslan Bab'ın vefatından sonra Buhara'ya giderek, Hoca Yusuf Hamadani'nin huzurunda ibadetini tamamlayarak kemal sahibi olmuştur. Türkistan şeyhlerinden oluşan bir çevrenin başı oldukları ve çoğunun tarikattaki Hoca Ahmed Yesevi ile akraba oldukları gizli değildi. Ancak o muhterem beyefendinin iltifatı ve ilgisi sayesinde, hakkı arayan binlerce mürid bir derece hidâyete kavuştu. Haberlere göre ölümü Hicri 562 yılındaydı (MS 1166'ya tekabül ediyor) ve kutsal türbeleri Yesse şehrindeydi.

Hoca Ahmed Yesevi'nin soyağacıyla ilgili kaynaklar el yazması olarak günümüze kadar gelmiştir. Bu yazmalar Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde yazılmıştır. Bu yazmaların çoğu farklı tarihsel aşamalarda kopyalanmıştır. Daha güvenilir olan versiyon orijinal versiyondur ve o zamanki hakimler tarafından mühürle onaylanmıştır. Bahsi geçen rivayete güvenip Hoca Ahmed Yesevi'nin kökenine ve soyuna bakarsak onun soyunun Hz. Ali'ye (AS) dayandığı kanaatine varırız. Hoca Ahmed Yesevi'nin soyağacını anlatan on dörtten fazla el yazması vardır. Söz konusu yazmanın en küçük nüshasının, Seyfuddin Aurang Zeyb'in versiyonu güçlü kabul ediliyor. Saifuddin Quylaghi'ye atfedilen versiyon 1996 yılında Taşkent'teki «Hazine» yayınlarında yayımlanmış, aynı zamanda söz konusu şecere aynı yıl İstanbul'da da yayımlanmıştır.

Seyfaldin Aurang zeyb Qoylaghi, Ahmed Yasevi'nin kardeşi bilim adamı Khwaja'nın oğlu-Sadar Khwaja'dır. Daneshmand Khajeh aynı zamanda «Sufi Muhammed Daneshmand» olarak da adlandırılmıştır. Amir Alishir Nawai, «Nesaim al-Muhaba» adlı eserinde Baba Kamal Jundi'nin ifadesinde ilginç bir nokta görüyor: Baba Kamal Jundi "Vali" rütbesini aldığı anda, Hazreti Şeyh Necmuddin Kobri onu bir pelerinle ödüllendirdi ve Türkistan için oradan ayrılmasını emretti.

Sıralamada şöyle yazıyor: «Türkistan vilayetinde Ahmed Mevlana adında bir çocuk var, Şemseddin Müftü'nün oğludur ve bu pelerin ona bizim adımıza verilmeli, lütfen ona eğitiminizi verin». (Alishir Nawai. Nesaim al-Muhabe. El Yazması, sayfa 72) ve o pelerini Ahmed Molana'ya teslim olması için uzak yerlerden birine gönderirler. Baba Kamal, bin kilometreden fazla yol kat ettikten sonra oraya vardığında bir grup genç arasında Mevlâna'yı görür ve tanır. Onu selamlıyor, elini sıkıyor ve evine dönüyor. Müftü, bu çocuğun belli bir

düzeyde ilahi lütfâ kavuştuğunu, dolayısıyla layık bir hizmet yapamayabileceğini söylüyor. Onun büyük arkadaşı bilim adamı Rumi çok akıllı ve kibardır.

Bu durumda Baba, Allah'ın kendisini de bu makama layık kıldığını söylüyor ama biz Hazreti Şeyh'in havalesine göre hareket ediyoruz ve onun müjdesine göre Ahmed Mevlana Kamar'a hizmet etmeye çalışıyoruz. Mevlana Sufi-Muhammed Daneshmand'ın niyeti budur. Ahmed Yesevi'nin kardeşi Şemseddin Müftü-Sadr Khwaja, Şemseddin (Aftab Din) ve Müftü'nün şeriat kuralları ve düzenlemeleri hakkında bilgili olduğu kabul edilmektedir. Bu nottan Sadr Khwaja Shamsuddin Müftü'nin Saifaldin Aurang Qoliaghi'nin atası olduğu açıktır. Ahmed Yesevi'nin şeceresinde şöyle geçmektedir: «Şeyh Elias Khwaja'nın oğlu Şeyh İbrahim'in iki oğlu vardı, birinin adı Ahmed Khwaja ve diğerinin adı Sadr Khwaja idi. Sadr Khwaja'nın iki oğlu vardı, ilk oğlunun adı Abdul Malik, ikinci oğlunun adı Daneshmand Khwaja idi. Takma adı (Zahed Orung Qoliaghi) tarafından biliniyordu. Oğlu Mevlana Seifaldin, «Urung Quylaghi» olarak biliniyordu. Orung isminin anlamından - beyaz, parlak - Sifaldin Orung Qulylaghi'nin beyaz koyunları koruduğu anlaşılıyor. Görünüşe göre zamanla «Qavi Laq Ata» unvanı resmîyet kazanacak.

Muhammed Tahir İşhan, 1746-1747'de yazdığı «Tağrihi Nakşibendiyye» adlı kitabında bu konuyu şöyle yazmaktadır: «Sufi Ahmed Danişmand'ın beyanında: Zamanın büyük adamı, dört halifenin üçüncüsü olan Hoca Ahmed Yesevi (Allah ondan razı olsun) idi. Khwaja Ahmed şehre (Yasa) geldi ve Hacer'i (halka açık vaaz) okumaya başladı. Bu zikir Sufi Muhammed Danişmand tarafından kabul edilmedi».

Buda Khwaja Ahmad'ın Hacer'den bahsetmesini engelledi. Khawaja Ahmad vaaz vermeyi bırakıp evine dönmek zorunda kaldı. Bu arada Mevlana da onunla özel olarak ilgilendi ve onun ilim ve bilgilerini öğrenerek onu müridlerine ve ashabına davet etti. Görüşme sırasında Mevlana'nın tasavvufî ve ahlaki öğretilerinden yararlandı ve bu sayede daha sonra en yüksek dereceye yükseldi.

Yukarıdaki noktalardan Sefaldin Quylaghi'nin kemal mertebesine ulaştığı ve Ahmed Yesevi'nin halifelerinden biri olduğu görülmektedir. Eldeki belgelere göre Seifaldin Qoliaghi, bilim adamı Sufi Muhammed'in oğullarından biriydi. «Nesabnameh'in orijinal el yazması Arapça yazılmıştır. Sefaldin Orung Quylaghi, «Nesabnameh'in Arapça yazılmış orijinal versiyonunu Türkçeye çeviriyor».

Hicri 540 yılı MS 1145 yılı ile aynı olduğuna göre Sefaldin Urung Qoliaghi'nin MS 12. yüzyılın başında doğduğu ve 13. yüzyılın başında öldüğü açıktır. Türkçede 20-30 yaş arası döneme «ituk liq» (kâmil gençlik dönemi) denir. Bu araştırmanın ana noktası, bu toprakların yerli halklarından İshak Bab'ın soyundan gelenlerin Türkistan'da hüküm sürmesidir. "Şecere"de görülebilecek bir başka nokta da şudur: «Hâce Ahmed Yesevi vefatından önce (Mevlana Urung), yerine geçecek kişi ve halife yönünde şeceresini beyan etmektedir. Sefaldin Orung Quylaghi, 93 yaşında Dar al-Fana'yı Dar al-Baqah'a devretti. Elli yıl boyunca Hz. Hızır'la birlikte olduğu bilinmektedir».

Daha sonra Ahmed Yesevi'nin şeceresinin araştırma problemi Orta Asyalı araştırmacıların önemli problemlerinden biri haline geldi. Çünkü Hoca Ahmed Yesevi'nin torunları Türkistan'ın merkezine dağılmışlar ve bu toprakların çevresinde özel bir nüfuz ve prestij kazanmışlardı. Onun «şeceresini» araştırmak ve incelemek konusu özellikle önem kazandı.

1992 yılında bugünkü Kazakistan'ın güney şehirlerinden Çimkent şehrinde bilim adamlarından Mir Ahmad Mirkhaldar'ın girişimiyle «Sadat'ın Şeceresi» adlı bir kitap yayımlandı. O kitapta «Kolliyyat Hazeq» hakkında şöyle deniyor: «İsmail Ata, İbrahim Ata'nın oğludur». Bunun devamında şair Hazeq, Hossein Atai Mansour Ata'nın Khwaja Bahauddin-Nohi İsmail Ata olduğunu ve burada Khwaja Bayazid adının da değiştirildiğini yazıyor ki bu da muhtemelen onun alaycılığının devamı olacaktır.

«Nesaim el-Mahbba»de, Alishir Nawai'de büyük Türk şeyhlerinin hayatlarının, hallerinin ve sözlerinin anlatılmasına özel önem verilmiştir. Bu kitap ile Abdurrahman Cami'nin "Nafahat Al-uns" kitabı arasındaki temel fark, Alishir Nawai'nin kitabında Ahmed

Yesevi, Ahmed Yogenki, Obaidullah Lotfi, Khawaja Bayazid ve Türkçe konuşan yüz şeyh gibi şeyhlerin ve daha birçok şeyin zikredilmesinde ilginç bilgilere yer verilmiş olmasıdır. Notta Mevlana Camisi hakkında da değerli bilgiler dile getirildi.

Amir Alishirnavai, Khwaja Bayazid'i Ata'nın yakın torunlarından biri olarak adlandırıyor. (Ata Ning yeqin evladidir). Burada «Ata» nasıl bir insan olduğu sorusu ortaya çıkıyor? Bu soruya cevaben Alishir Nevai, «Nesaim el-Mahbbah» kitabında 614. Allah Velisinden bahsederken şöyle yazıyor: «İsmail Ata muhtemelen Ahmed Yesevi'nin de kardeşi olan İbrahim Ata'nın çocuklarından biriydi. O, Hoca'nın ve onun düşüncesinin öğrencisidir. Arkadaşları ve ashabi daha fazlaydı ve müridleri de çoktu. Onun şerefleri, makamları ve mucizeleri sayısızdır. O sevgilinin ömrü neredeyse yüz senedir ve on yedi veya on sekiz çocuğu vardır. Dârü'l-Fena'dan Dârü'l-Baka'ya doğru yola çıkmadan önce, oğullarından İshak-Ata adlı birini makamının velisi olarak seçmiş ve bu dünyayı terk etti».

Bu ifadelerden Hz. Hoca Bayezid'in Ahmed Yesevi'nin yeğeni olduğu ve İsmail Ata'nın çocuklarından biri olduğu anlaşılmaktadır. İsmail Ata ile ilgili olan ise Hoca Ahmed Yesevi'nin onu mistik dünyasına çağırması, içsel ve dışsal eğitimiyle ilgilenmesidir. Dolayısıyla ilahi velisinin görüşü de etkili olur ve o, hikmet güneşinin etkisiyle tazelenir.

Emir Timur, Hoca Ahmed Yesevi'nin yöneticisi ve Ulya Allah İsmail Ata'nın oğlu olması nedeniyle Hazreti Hoca Bayazid'i kendisine akıl hocası olarak kabul etti. Emir Alishir Nevai'den bize ulaşan el yazmaları ve metinlerden Emir Timur'un, Hoca Bayazid'in manevi erdemlerinden ve öğretilerinden büyük ölçüde yararlandığı açıktır. Bu arada Emir Timur'un, Hoca Ahmed Yesevi'nin özel kullarından biri olduğu ve Hoca Ahmed Yesevi'ye «Türkistan halkının dualarının kiblesi» olarak saygı duyduğu gibi önemli bir konu daha gündeme geliyor. Bütün bu saygı ve bağlılıklar temelsiz olmayıp, O Hzret'in sağlam öğretilerinin ve faziletlerinin kabulüne dayanıyordu.

Şunu da belirtmek gerekir ki, «Nesaim el-Mahbahta» «Ata Ning Oladi İdi» ibaresi kullanılmış olup, bunun anlamı, Hoca Ahmed Yesevi'nin yeğeni olan ve onun müritlerinden sayılan İsmail Ata'dır. Emir Timur, Yeseviyye tarikatının kurucusu, Yeseviler ailesinin reisi Khwajah Ahmad Yesevini onurlandırmak için muhteşem bir mezar inşa etti. Bu türbenin taşı Hindistan'daki en nadide mermer taş türlerinden biridir ve Emir Timur'un emriyle Hazreti Hoca'nın türbesinin inşası için nakledilmiştir. Adı geçen türbe, İslam mimarisinin yüksek sanatıyla inşa edilmiştir. Bugün bile orijinalliğini koruyan bu türbenin, İslam tasavvuf dünyasının en ünlü hac yerlerinden biri olarak kabul edildiği söylenebilir.

Daha sonraki dönemde Yessaviyye tarikari çok sayıda mürit edinmiş ve bu bölgenin bazı şeyhlerini manevi mükemmelliğe ulaştırmıştır. Yeseviyyeh Tarikatı'nın en ünlü şeyhleri şunlardır:

1. Mansur Ata; Hoca Ahmed Yesevinin İlk halifesi olmuştur.
2. Hazreti Hoca Abdülmelik; Hazreti Mahdum Mansur Ata'nın (Allah'ın selâmı üzerine olsun) oğluydu.
3. Hazreti Tac Hoca; Ercemend Khwaja Abdul Malik'in oğlu ve Zengi Baba'nın babasıydı.
4. Hazreti Seyyed Ata; Hoca Ahmed Yesevinin İkinci halifesi olmuştur.
5. Sufi Muhammed Daneshmand; Hoca Ahmed Yesevinin Üçüncü halifesi olmuştur.
6. Hakim Ata; Hoca Ahmed Yesevi'nin halifelerindendir. Türk büyükleri arasında Türk dilinin belagatını bilmesiyle meşhurdur.
7. Zangi Ata veya Zangi Baba da diyorlardı. Büyük Farid Zaman ve Hakim Ata'nın ilk halifesi olarak kabul edilir. Arslan Bab'ın torunlarından ve Tac Hacacah'ın şerefli oğullarından Zangi Ata, bir süre okültün irşadı ve müjdesiyle Hakim Ata'nın hizmetindeydi.
8. Ozon Hasan Ata; Ata, Zengi'nin dört halifesinden biriydi. Mezarı bir köyde Türkistan eyaletlerinden biri olan Sıram isminde bulunmaktadır.
9. Seyyed Ata; Zengi Atanın İkinci halifesi olmuştur. Resul Ekrem'e aittir.
10. İsmail Ata; Seyyed Ata'nın büyük sahabelerinden biriydi. Mezarı Taşkent ve Sıram illerinin ortasında bulunmaktadır. Horezyan'ın bir bölgesinde kalıyordu.

11. Hazreti İshak Hoca; İsmail Ata'nın oğludur. Kalmak kasabası ve halkı İslam'a davet edildi ve şehit edildi. Daha sonra naaşı Taşkent'e taşınarak büyük babasının mezarının yanına yerleştirildi.

12. Hazreti Sadr Ata; Zengi Ata'nın üçüncü halifelerinden biriydi. Mezarı Buhara'nın Ghajjdvan bölgesinin Saktri köyünde bulunmaktadır.

13. Hazreti Bedre Ata; Zengi Atanın Dördüncü halifesi olmuştur. Mezarı Fergana'nın Kur'anîn köyünde bulunmaktadır. O yer Miankal olarak biliniyor.

14. Hazret-i El-Min Baba; Alevi Sadatlardan ve Peygamber Efendimiz'in aydınlatıcılarından biriydi. Mezarı Özgünd kalesindedir, o kutsal türbe artık kalenin giriş kapılarından biridir.

15. Hazreti Şeyh Ali; El-Min Baba'nın haleflerinden biriydi. Mezarı Karagöl'de bulunmaktadır.

16. Hazret-i Mevdûd Şeyh; Şeyh Ali'nin vefatından sonra Hazret-i Min Baba'nın haleflerinden biri olmuştur.

17. Hazreti Kemal Şeyh; Taşkent'te kaldı. Mezarı Pai Baqaq kapısının yakınındaki Basr Kalesi'nde bulunmaktadır.

18. Hz Seyyed Ahmed Veli; Mezarı Semerkant Kalesi'nde Kabak kapısının eteğinde bulunmaktadır.

19. Hazreti Ahund Molla Şemsuddin Özgandi; Seyyid Ahmed Veli'nin halifelerindendi.

20. Hazreti Khadim Şeyh; Taşkent halkının akıl hocası ve lideriydi. Mezarı Semerkant'ta Pilmazar diye bilinen yerdedir.

21. Hazreti Şeyh Cemaleddin Buhari; Şeyh Khadim'in müritlerinden biriydi. Saad al-Din Kaşgari mezarın sağ tarafında gömülüdür.

22. Hazreti Khodai Dar Wali; Şeyh Cemaleddin'in sahabelerindendi.

23. Hazreti Akhund Molla Veli Azizân; Hz. Khudaydad'ın haleflerindendir. Mezarı Mian diye bilinen yerde bulunmaktadır.

Bu zincire göre Seyyed Ata'nın soyağacı şu şekilde sayılabilir: Nesep ve soyu Peygamber Efendimiz'e (s.a.v.) ait olan Sultan El-Arifin, Hoca Ahmed Yesevi, Allah ona salat ve selam versin ve Seyyed Ahmed Ata da o sülaledendir. Tahir İshan, Hazreti Seyyed Ata'nın (Allah ona rahmet etsin) beyanında yer alan «Tağrihi Nakşibendiyye» adlı risalesinde, diğer şeylerin yanı sıra şöyle yazmaktadır: «Resûlullah (s.a.v.)'in A'lem Ulema ve Efzal el-Fazla sıfatındandır ve o, Sadat'ın (Sıdzadagan) asil topluluğuna mensuptur». Hazret-i Seyyed Ahmed Ata, Allah'ın rahmeti üzerine olsun, cümertlik ağacının bir meyvesidir ve istifsa hakkı vardır. Hazreti Seyyed Ata, Hazreti Zangiyata'nın ikinci halifesiydi, Allah ona rahmet etsin.

Hazretlerinin mübarek adı, Seyyid Ahmed bin Ebubekir Rıza bin Seyyid Hüseyin Kahir bin Seyyid Musa et-Takki bin Seyyid Abdullah bin Seyyid Muhammed bin Seyyid Cafer bin Seyyid Abdullah bin Seyyid Muhammed Kabir bin Seyyid İbrahim Rıza bin İmam Musa Kazım bin İmam Muhammed Cafer Sadık bin İmam Bâkır Şehid el-Şehidâ'nın oğlu İmam Zeyn el-Abidin'in oğlu, Ebu Talib'in oğlu Galib, Esadullah'ın oğlu İmam Hüseyin'dir.

اسم مبارك آن جناب برکات مآب سیداحمد بن ابوبکر رضا بن سید حسین قاهر بن سید موسی التقی
بن سید عبدالله بن سید محمد بن سید جعفر بن سید عبدالله بن سید محمد کبیر بن سید ابراهیم رضا
بن امام موسی کاظم بن امام محمد جعفر صادق بن امام باقر بن امام زین العابدین بن شهید الشهدا
حضرت امام حسین بن اسدالله الغالب بن ابوطالب میاشد
طاهر ایشان، تذکرہ نقشبندیہ. نسخہ (خطی، ورق، 77 - 78

Tahir İshan, notunu daha önceki yazmalarla karşılaştırarak derliyor ve Hazreti Seyyed Ata'nın soy kütüğünü Resûlullah Hazretleri'ne atfediyor. Tarihçi, Hazreti Seyyed Ata'nın ecdadının soyundan ayrılmamış, onun ecdadının nimetlerinden söz ederek, onun soyunu onurlandırmıştır.

Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde Allah Teala'nın 99 mübarek ismi zikredilmiştir. Ebu Mansur Matrîdi Semerkandi, «Tevhid» adlı eserinde bu konu hakkında detaylı bir açıklama yazmıştır. Söz konusu kitapta, Yüce Allah'ın 99 isminden, Resulullah'ın 99 isminden örnekler de zikredilmektedir. Bu kitapta adı geçen ilk isim Muhammed (övülen), ikinci isim ise Ahmed'dir (Allah'a hamd olarak telaffuz edilen). Bu nedenle çağdaş hattat Hacı Han, «Hikmet» kelimesini kullanarak daire şeklinde «Ahmed» ismini kazımış ve bu dairenin içine «Hz. Sultan Hoca Ahmed

Yesevi» yazıp ve etrafında ise süslü bir yazıyla önce Mübarek Resul Ekrem'in adı, ardından da 9 defa Allah'ın tarihteki meşhur evliya isimlerinden Ahmed ismi kayıtlıdır. Çemberin etrafındaki dairesel çizgide Arapça şu yazıyı okuyoruz:

«Yerlerin Rabbi, göklerin Rabbi, adı yerde ve gökte olan ve O, her şeyi bilen Allah'ın adıyla». Hacı Han'ın eylemi.

Anlamı: «Yerlerin Rabbi, göklerin Rabbi olan Allah'ın adıyla, ismi emniyette olan (adına hiçbir şeyin zarar vermeyeceği) yerde ve göklerde olan Allah'ın adıyla O, her şeyi işiten ve bilendir. Khaji Khan'ın eylemi. Bu tablet H. 1212'de yazılmıştır (MS 1797'ye karşılık gelir)».

بسم الله رب الارض و رب السماء بسم الله الذى لا يضرع اسمه شى فى الارض فى السماء و هو «السميع العليم . عمل حاجى خان بنام خداوندیكه پروردگار زمین و پروردگار آسمان است، بنام خداوندیكه اسمش امن محفوظ است (به اسمش چیزى ضرر نخواهد رساند) و در زمین و در آسمان و آن خداوندی است كه خلیلى شنوا و خلیلى دانا است. عمل حاجى خان این لوحه در سال 1212 هجرى (مطابق 1797 میلادى) کتابت شده است.

İsimler kitabı şöyle:

1. Ahmed Mursal, Allah ondan razı olsun ve ona rahmet eylesin
2. Şeyh Ahmed Hanbel
3. Şeyh Ahmed Hayr el-Nesaj
4. Şeyh Ahmed Erkam
5. Şeyh Ahmed Khazrouyeh
6. Şeyh Ahmed Reviyye
7. Şeyh Ahmed Muhtar
8. Şeyh Ahmed Cam
9. Şeyh Ahmed Ekber
10. Şeyh Ahmed Safaria

Ahmed ismiyle başlayan, evrensel şöhrat ve itibarlarından söz eden Allah Velileri'nin bu isimleri, Ahmed Yesevi'nin hikmet dairesine kazınmıştır. Ahmed Yesevi'nin Karakteri ve eserleri tam olarak araştırılmamıştır. Sovyet döneminde saçma ve asılsız sebeplerle bu soylunun yazarları araştırmacılardan uzak tutuldu. Sultan el-Arifin'in eserlerinden biri de Hoca Ahmed Yesevi'nin Divan kitabı «Hikmettir». Bu kitabın yazarının Ahmed Yesevi olduğuna şüphe yoktur. Ancak Ahmed Yesevi'nin bu eserine «Divan Hikmet» adını verip vermediği araştırılmalıdır.

Yassvi araştırmaları yapan araştırmacılara göre, Türkçe yazılmış Yesevi şiirlerinden oluşan bu eser, sözcük yapısı ve dil yapısı açısından 18. veya 19. yüzyıl Özbek Türkçesiyle akrabadır. Özbek ve Türk araştırmacılar araştırmalarında bu eserin Türk edebiyatındaki yeri ve önemine pek çok atıfta bulunmuşlardır. Diğer şeylerin yanı sıra, Türk araştırmacılardan biri olan Profesör Mohammad Shakur şunları yazıyor: «Divan Hikmet, Yessavi Tarikatı kültürünün oluşmasının gerçekleri ve yolları hakkında bilgi veren bir eserdir. Bu anlamda bu eser, Türkistan'dan Anadolu'ya, hatta Hint yarımadasına kadar uzanan Türk manevi kaynaklarından biri olarak kabul edilebilir. Hakim Yessavi sadece mistik kültürümüzün tarihi değil, aynı zamanda entelektüel dünyamızın ışık kaynağıdır».

Yesevi araştırmacılar görüş birliğine göre «Divan Hikmette» mevcut olan versiyon, eserin dönüştürülmüş ve değiştirilmiş versiyonudur. "Divan Hikmet" in eski bir versiyonu şu ana kadar bulunamadı. (Arif Arsay. 2003: 55) Kesin olan şey, söz konusu eserin konusu ve içeriğinin Yesevi'ye ait olduğu, değişimden sonraki yüzyıllara ait versiyonlarda şiirsel formun bir ölçüde korunduğudur. Araştırmacılar, «Divan Hikmetin», Yusuf Khas Hajib'in «Qutdgh Bilik» şiirinin dili olarak da kabul edilen Khagani üslubuyla yazıldığına inanıyor. Bu eserin yerel dille yazılmış olması etkisinin giderek yayılmasına neden olmuştur.

Ancak bu iki eserin şiirsel biçim açısından pek çok farklılığı vardır. Mesela «Kutodgu Bilik», «Şehname» (benzer) ağırlığında ve mesnevi tarzındadır ama «Divan Hikmet» hece ağırlıklı ve dört bölüm halinde yazılmıştır. Bu iki eserin ana teması da birbirinden farklıdır.

Tasavvuf geleneklerini konu alan ve yine Hoca Yesevi'ye atfedilen «Faqr Nameh» adlı bir eser daha vardır. Bu fikir hiç kimse tarafından olumsuz ve inkâr edilemez gerekçelerle dile getirilmemiştir. Dolayısıyla bu durumda belki güvenilir nedenler elde edilebilmesi için o dönemin yazmalarına başvurmak gerekir. Aşağıdaki yazmalarda Ahmed Yesevi hakkında kısa bilgiler verilmektedir: Kodrat Nameh, Tarikat ahlâkıyla ilgili risaleler, Hoca Ahmed Yesevi'nin sözleri, Kıyamet Namah, Hoca Ahmed Yesevi'nin duaları. Ahmed Yesevi'nin başka eserlerinin de olması

kuvvetle muhtemeldir ancak bu alandaki arařtırmaların ve yazmaların arařtırılması gerekmektedir ve bu yönde adımların atılacađını umuyoruz.

Amir Taimur'un Ahmed Yesavi karakterine samimiyeti ve özel bir bađlılıđı vardı. İřte bu samimiyetten hareketle Yesa řehrinde Ahmed Yesevi'nin türbesi için muhteřem ve güzel bir türbe yaptırmıřtır. Emir Timur'un, Roma Sultanı Yıldırım Bayazid ile yaptıđı savařta bacađı yaralanınca, Roma'ya tekrar saldırmadan önce Hoca Ahmed Yesevi'yi ziyaret ettiđi söylenmektedir. Khwaja Ahmad Yesavi, Emir Timur'a řöyle dedi: "Ne zaman bir sorunla karřı karřıya kalsan, bu dörtlüđü yetmiř defa oku, sorunlar ortadan kalkar:

Ey Yalda gecesini řabestan kandilleriyle geçiren tanrım,

Bir anda dünyayı iek bahçesine evirirsin,

Ey bütün alemlerin problemlerini çözen,

Diđer sorunları bana kolaylařtır! (Mutasavvıflar. Ankara, 1966)

یلدا کیچا نی شمع شبستان اینکان
بیر لحظه دا عالم نی گلستان اینکان
بس مشکل ایشیم توشویدور آسان اینکان
ای برجہ نینگ مشکلی نی آسان اینکان

Bunun bereketi ve bu dörtlüđün anlatımıyla Emir Timur'un Roma Sultanına galip geldiđi söylenmektedir. Unutulmamalıdır ki, sonraki asırlarda Emir Timur'un çocukları ve torunları, Hoca Ahmed Yesevi'ye olan bađlılıklarını, zikirlerini ve güvenlerini sürdürdüler. Emir Timur'un haleflerinden Hümayun Mirza'nın Ahmed Yesevi'ye adandıđına dair yazılı kaynaklarda bu gerçeđe iřaret eden sahih belgeler bulunmaktadır.

Fakhruddin Ali Safi'nin «Rashhat Ain Al-Hayat» kitabında vurguladıđına göre, Hoca Ahrar'ın mistik düřüncelerinin oluřumunda Khwaja Ahmad Yesavi'nin öğretileri, ancak Nakřibendi Tarikatı'nın seçkin isimlerinden biri.

Hicri 9. yüzyılda da etkili olmuřtur. Bu nüfuz ve tesir Timurlu řehzadelerinin i dünyasına aktarılmıř ve onların her zaman yardımcısı olmuřtur.

Mirza Sultan Ebu Saeed'in Hazretleri'nin ltfuyla Mirza Abdullah'a karřı kazandıđı zaferin hikayesinde bahsedildiđi

Eclahi'nin bazı sahabeleri, ilk zamanlarda uzak bir bölgede Hazret-i Hazret'in hizmetinde olduđumuzu anlattılar. Bir gün dua ve kalem istediler. Bir kađıt parçasına kiřilerin isimlerini yazıp zerine «Sultan Ebu Said» adını yazıp Mübarek'in elinde tutuyorlardı. Sultan Ebu Saeed Mirza'nın bu ismini yazarken hiçbir yerde isim veya adres yoktu. Bazı küstah yakınları, «Neden isimler yazıp bu ismi mübarek elinize koydunuz? Elinize verdiđiniz isim kimin adı?» řöyle dedi: «Elime bir kiřinin adını yazdım ki, biz, siz ve Tařkent, Semerkant ve Horasan halkı hep birlikte onun tebaası olacađız!» Birkaç gün sonra Sultan Ebu Said Mirza'nın řöhreti ve řöhreti Türkistan topraklarına yayıldı. Sultan Ebu Saeed Mirza, rüyasında Hoca Ahmed Yesevi Hazretleri'nin kendisine Fatiha duası okuduđunu ve ona iyi sonuç hakkında müjde verdiđini ve Hazreti Yesevi'nin (Allah onu kutsasın ve bađıřlasın) Fatiha'sını okuduđunu gördü. Sultan Ebu Saeed Mirza o sevgilinin adını sordu ve yüzünü gördü, hatırladı.

Uyandıđında halka sorar: «Bu azizin (yani Hoca Ahmed Yesevi'nin) adını, yerini ve yerini bilen var mı?» Hazreti Hazretleri pek tanımayan bazı sahabeler řöyle dediler: «Bahsettiđiniz azizin kararghı Tařkent vilayetindedir ve oradadır». Bu haberi duyan Mirza, atına binerek Tařkent'e gider. Hazret-i Mirza'nın Tařkent'e geldiđini öđrenince Farkat'a (eski Tařkent'te bir bölgenin adı) gitti. Mirza, Tařkent'e vardıđında Peygamber'i bulamaz ve Peygamber'i arařtırıp sorduktan sonra onun bir grupta olduđunu öđrenir.

Tařkent'ten farklı bir bölgeye geldi ve Mirza onu görünce řařkın ve tedirgin bir halde řöyle dedi: «Vallahi, ayakta duran o kiři rüyamda gördüđüm kiřidir!». O imamın ayaklarına kapanır ve ona yalvarır. Hazreti İřan, Mirza ile hararetle bir řekilde konuřarak onu bylemektedir. Konuřmanın sonunda Mirza dua ve fatiha diler. Hazretleri diyor ki: «Fatiha için dua etmek istersen, Fatiha bir kere olur!». Bu arada büyük bir ordu toplamıř ve Semerkant'a saldırmak istiyordu. Bunun zerine Hazret-i Hazret'in huzuruna gelerek řöyle dedi: «Ben Semerkant'a gitmek istiyorum, ksmet uđruna o sınırdaki toprakları da diliyorum».

Hazret-i İřan diyor ki: «Ne niyetle ve hangi varıř noktasına gitmek istersen, onu alırsın». Eđer řeriatı kuvvetlendirir ve tebaanın řefkatini kalbinizde yeřertirseniz, Semerkand'a gidiřiniz

bereketli olur, zafer ve zafer sizin olur." Sultan Ebu Said Mirza bu sözleri kabul ediyor ve cevaben şöyle diyor: «İslam hukukunun güçlendirilmesi için gerekli her türlü çabayı göstereceğim ve tebaaya şefkat göstermeye çalışacağım». Bu cevabı duyan Hazreti Hazretleri: «O halde sizi şeriatın koruması altına bırakıyorum ki, dileğiniz yerine gelsin!» dedi.

Bazı sahabelerin rivayetine göre Hazret-i Sultan Ebu Said'e şöyle demiştir: «Düşmanın önündeyken, onlar Zaghan gibi arkanızdan saldırmaya kadar düşmana saldırmayın!» Ordularıyla karşı karşıya kaldıklarında, pusuya düşen Mirza Abdullah'ın ordusu onlara saldırarak sağ tarafta Ebu Said'in ordusunu öldürdü. İkinci saldırıda Mirza Ebu Saeed Hazretleri'nin, ilk saldırıda büyük bir özgüvenle, «Düşmanın önünde olduğunuzda, onlar Zaghan gibi arkanızdan saldırmaya kadar onlara saldırmayın" işaretini gördü. Lashkar, Mirza Abdullah'ı yener. Mirza Abdullah'ın atının ayakları çamura saplanır ve bu fırsatı kullanarak hızla kafasını keser».

Görünüşe göre Hoca Ahmed Yesevi'nin tasavvufu teorik bir tasavvuf değil, pratik ve ibadetsel bir tasavvuf olup, davranış ve ritüelleri ile daha sonraki mutasavvıfların dikkatini çekmiştir. Çünkü Hoca Ahmed Yesevi'nin Türkçe hece düzeniyle süslenmiş «Divan Hikmeti» dışında ve bazı araştırmacılara göre bu eser kalemle değil, daha sonraki yüzyıllarda onun takipçileri ve meraklıları tarafından toplanıp yazılmıştır. Khajahi Türkistani'nin zamanının çoğunu mürit yetiştirmeye ve insanları dine yönlendirmeye harcadığını söylüyor.

Kitabname:

- نسخه خطی، ورق، « تذکره ی نقشبنديه. 76 »
خواجه احمد يسوی 1992 (چیمکنت «. شجره ی سعادت»)
زندگی، آثار و سنن خواجه احمد يسوی) 2001 (، مجموعه ی مقالات علمی. تاشکند: بنیاد ادبیات
اتحادیه ی نویسندگان ازبکستان.
فخرالدین صفی 2003 (تاشکند: انتشارات ابوعلی ابن سینا «. رشحات عین الحیاء» ،)
نسخه خطی، ورق، « خزینه الاصفیاء . « غلام سرور لاهوری. 26
محمد طاهر ایشان، تذکره ی نقشبنديه ی طاهر ایشان. نسخه خطی، ورق. 76
محمد شکور 2001 (خواجه احمد « مجموعه ی مقالات «. دیوان حکمت)»، انسان و حیات اجتماعی در
تاشکند: انتشارات بنیاد ادبیات اتحادیه ی نویسندگان ازبکستان . «یسوی
نویسی، علیشیر، نسایم المحبه. نسخه خطی، ورق. 72
نویسی، علیشیر 1968 (آثار. جلد «. نسایم المحبت» ، 15 ،) تاشکند.
نویسی، علیشیر 2001 (آثار. جلد «. نسایم المحبت» ، 17 ،) تاشکند.
یسوی نسبنامه سی) 1996 (، تاشکند.

F.Ko'prulu. Turk edebiyatında ilk Mutasavvıflar. Ankara, 1966

Laszlo Rasony. Tarihte turklik. Ankara, 1971, s.162

Referanslar

- «Nakşibendi'nin notu» El yazması, sayfa, 76.
Khwaja Ahmed Yesavi (1992), «Shajrahi Saadat». Nasılsın?
Hoca Ahmed Yesevi'nin hayatı, eserleri ve gelenekleri (2001), bilimsel makalelerden oluşan bir koleksiyon. Taşkent:
Özbekistan Yazarlar Birliği Edebiyat Vakfı.
Fakhreddin Safi (2003), «Rashhat Ain Al Hayah Taşkent: Ebu Ali İbn Sina Yayınları».
Ghulam Sarwar Lahori. «El Asfia hazinesi» Elyazması, sayfa, 26.
Muhammed Tahir İşhan, Tezkrehi Nakşibendihi Tahir İşhan. El yazması, sayfa 76.
Muhammed Shakur (2001), "Divan Hikmet"te insan ve sosyal hayat." Khwaja Ahmad Yesvi'nin makalelerinden oluşan bir derleme, Taşkent: Özbekistan Yazarlar Birliği Edebiyat Vakfı Yayınları.
Navaei, Alishir, Sevgi dolu esintiler. El yazması, sayfa, 72. Navaei, Alishir (1968), «Aşk esintileri». Etkileri. Cilt 15, Taşkent. Navaei, Alishir (2001), «Aşk esintileri». Etkileri. Cilt 17, Taşkent. Yesso, bir soybilimci (1996), Taşkent.
F.Ko'prulu. Türk edibatidinde ilk Mutasavvıflar. Ankara, 1966
Laszlo Rasony. Tarihte türklik Ankara, 1971, s.162
Hoca Ahmed Yesevi'nin Tasavvuftaki yeri ve İslam mistisizmi Habib Safarzadeh

یسوی یولونون سون یوز بیلداکی دونه می

إحسان الله أحرار

أفغانستان

الحمد لله والصلوة والسلام على رسول الله وعلى آله وأصحابه الفائزين بفضل الله اما بعد:
سیوگیلی و دیرلی استاذ الر و عزیز طلبه الر و او زاقدان و یقین دان زحمت چکیپ بو مقدس مجلسه اشتراک ادان
حرمتلی عزیز مسافر الر و هریردان بیز الری ایز الیان گوزل قرداشالریم!

السالم علیکم ورحمة الله وبرکاته ایلک اونجه قزاقستان جمهور باشقانی حرمتلی قاسم جومارت توقایف و اونینگ
بوتین دولت ایشکارالرینه بو تصوف یولینه حرمت قویوپ و آتا بابا الر میزینگ یولونا صاحب چیقپ بو اولکه دا دوام
تا پماسینه یول آجانی ایچین چین یوراک دان مننت دارلیق بیلدیر یوروم الله هو تعالی بو مقدس اولکه نینگ دولتی و ملتینی
هر تورلو آفت و دشمن الرینگ شریندان قیامته قدر امان ساقالسین بیوک تنگیم هر دایم یاردمجی سی اولسون
و پیرترکستان نینگ همتی دایما اوزریندا اولسون انشاء الله وینه گوزل اولکه قزاقستان نینگ دینی اداره سنینگ باشقانی
و بیوک مفتی حرمتلی نوروز بای حاجی طاغن اوغلی قرداشیمیزه گیجه گوندور دورمادان کیندی ملتینی یابانجی و کوتو
عقیده الردان قوروماق اورونا چابا گوستاردیگی ایچین نه قدر تشکر اتساک آز دیر
وینه بیزیم سلطان میزینگ آدینه حرمت و سایغی گوستاریپ بو خواجه احمد یسوی آدینده قوروالن یونیورسپته
نینگ باشقانی و بوتین سایغی دیر خواجه الرینه 2 و استاذالرینه چوخ تشکر اداریم که بیزیم پیریمیز سلطان الولیاء قل
خواجه احمد یسوی قدس سره نینگ 039 نجی دوغوم ییل دونیمی مناسبتی ایله (یوز بیلینگ بیلگیسی خواجه احمد یسوی
(باشلیک لی اولوسالر آراسی بیلیم سال بیر سمپوزیوم دوزاندیگی ایچین چوخ و چوخ مننت داریم بو علمینگ مرکزی
اولن بیوک خواجه احمد یسوی یونیورسپته سینی بوندان داها یوکسال ماسینی و بوتین دنیا یا یاییل ماسینی الله هو تعالی
دان طلب و تمنا اداریم.

وینه بو مقدس توپراق و آتا وطنمیزه و یسوی بابامیزینگ زیارتینه گیلماک میز ایچین سبب اولن بو اوردا چابا
گوستاران قیمتلی قرداش الریم نینگ هپی سینه تشکر ایتماک ایستورم الله هو تعالی بو قرداش الریمیزینگ نه حاجتی
وارسا نصیب ایتسین سیز عزیز و حرمتلی قزاق قرداش الریم ییل الرجا بیوک بیر امتحان و سیفینتی الری باشینیز دان
گچیردینیز اما ینه هم آتا باباالریمیزدان بیزالر میراث قالن داب و دستور و کلتورمیزی اونوتمان ساقالپ و آتا
باباالریمیزینگ دینینه و دستورینه صاحب چیقان نیز ایچین چین یوراک دان قوتالیوروم .

و بوگونکومقدس جلسه اشتراک ادان بیوک بیلیم آدم الری و استاذ الرینگ اذنی ایله ایسته یوروم کیندی یسوی
یولوموزونگ مفکوره و اصول الرنی سیزالرال پایالشماس گرچه بنیم بو مقدس مکان ده بیوک عالم الرینگ حضورینه
چقپ واز ایتماک ادب سیزلیک دیر اما رسول الله نینگ بو یوروغینه گورا (بلغو عنی ولو آیه) حکمینة اتیباع اداراک
سیزالرینگ حضورینیزه حاضر اولدوم اگرده بیز 3 کالمیزدا و سوزمیزده خطا یاپارساک ایلک اونجه الله هو تعالی دان
سونرادا سیز حرمتلی عزیز استاذ الردان عفو طلب ادیبوروم.

قیمتلی عزیز قزاقستان ملتی سیزالر الله هو تعالی بیوک نعمت الر عطا ایتیش دیر بیرینجی نعمت سیزالر بوگون
باریش و حضور ایچینه یاشاپ یور سنیز اما دنیا نینگ بیر چوخ اولکه سی بو عظیم نعمت دان محروم دور بونینگ
قدرینی بیلماکنیزالزم و ایکنجی نعمت بو اولکه سیزالرینگ کیندی دیلینیزاسمینی تاشیبوریعنی قزاقستان بو چوخ
اونیملیدیر دنیا دا بیر چوخ انسان الر یاشایور اما مالسیف کیندی دیلینی تاشیان بیر اولکه سی یوق باشقا ملت الرینگ
کلتورینینگ آستینده یاشایورالر اونونگ ایچین کیچه و کوندیز سیزالر الله هو تعالی یا شکر ادیب بیر بیرینگیزه حرمت
و سایغی گوستاریپ یاشمانگیزی آرزو ادیبوروم.

قیمت لی سایغی دیر قرداش الریم هپی میزه معلوم دور که بخارا اشغالیندان سونگرا بو بولگه دا یاشایان انسان
الرینگ باشینه بیوک امتحان گیلپ گیچمیش اما هیچ بیر شی الله هو تعالی نینگ اراده سی اولما دان اورتایا چیقماز و الله
هو تعالی نینگ هر فیصله سینده گیزلی حکمت الر وار دیر گرچه چوخ انسان الرینگ حیاتی قایپ ایتماسینه ضرر
گورماسینه سبب اولندیر اما الله هو تعالی نینگ اراده سینده و حکمینة رضا گوستارماک دان باشقا چاره میز ده یوق دور .
بو اوزارمیزه گلمیش اولن کوتو حالت الر ایچین باشقا الری مالمت ایتماک دوغرو دیر بونالرینگ هپی سی
بیزیم کیندی کوتو عمل الریمز سببلی و دین عالم الرنینگ مال و دنیا نینگ محبتینه مشغول اولماسی و آرالرینده حسد
و کین توتماسی ایچین گیلیمیش دیر

الله هو تعالی بیزالر ایچین شو آیتته آنالتیور

(و کذالک نولی بعض الظالمین بعضا)

و پیر ترکستان یسوی بابامیزدا بو اوردا شو یله بیان ادیبور:

آدم من دیبپ بیلین باغالر قنی همت
ظالم الرغا اسیر بولوب اولدوم منا
درویش الرنی حلقی مردار اوتماس دعا

نادان الرغا ایسز سوزوم حیف حکمت
دنیا اوچون بیر بیر یغه قیلماش شفقت
ظالم الرغه حد نه بولغای سن ده گناه

اول سببدان امير قیلور بزغه جفا
 ظالم اگر قیلسه جفا الله دیگیل
 حق دادینگه یتما س بولسه گله قیلغیل
 اگر ظالم ظلم ایالسه سن منگا یغال
 حرام شبه ترک اییبان یورک داغال
 ظالم الرنی قربانی من یراتقان
 ظالم الرنی ایلگین توتوب مندین قاچقان
 سنا جزا یراتقان غه یالبار مادینگ
 حقیقتدین سوزالر ایدیم ایشتمادینگ
 ای بی خبر حقه گونگل یوگورتمادینگ
 نفس دین کیچیب الله ساری تولغانمادینگ
 ظالم الرنی شکوه قیلمه ظالم اوزونگ
 دنیا مالین توال بر دیم تویماس کوزونگ

آیت حدیث معنی سیدین آیتیم منا
 ایلینگ آچیب دعا ایالب بویون سونغیل
 حقدین ایشیتیب بو سوزالرنی آیدیم منا
 یاشینگ ساچیب منگا سیغینیب بیلینگ باغال
 ظالم الرغه یوزمینگ بال بر دیم منا
 یراتقانی منظور قیلمای سن انوتقان
 ظالم الرغه اوزوم رواج بر دیم منا
 الله دیبان تونالر توروب اینگرامدینگ
 ظالم الرنی ایلگین اوزون قیلدیم منا
 دنیا حرام اندین گونگل ساوتمادینگ
 بونفس اوچون زارو حیران بولدوم منا
 خویونگ ریاء تاثیر قیلماس خلقه سوزونگ
 حارص الرنی سچین ایچره سالدیم منا

وبو بیوک فالکت دان سونگرا هرکس هر طرفه کوچ اتمایا مجبور قالمیش او سبب دان بیزیم آتا بابالرمیزدا قونشو اولکه افغانستانا کوچ ایتیمیش دیر وبو کوچمن الر اراسینده بیزیم سلسله میزینگ مشایخ الریندان محمد شریف آتا دا شوانکی آتا وطن ترکمنستانینگ لیاب والیتیدان کوچ اداراک افغانستانینگ فاریاب والیتینه یرالشمیش.

گوچماک قرارینی ویردیگی زمان صوفی الردان بیررسی سورموش پیریم بیز نیه وطن میزی ترک ادیوروس بو اشغاله قرشی دوریب سواشایدیک کیندی الری جواب ویرمیش بو سواشدا قایب ادان بیز مسلمان الر اولجاک چونکه قرشی دشمانینگ صغینه بعضی ایران الرینگ روحونو گوروروم اونالرینگ طرفینی سیچمیش بو ایش ده بیوک بیر حکمت وار دیر و بیزه دا هجرت ایتمایه معنوی حکم گیلیمیش دیر اویوزدان بیز کیندی سیومیش توفراقمیزی ترک ایتمایه مجبوروس اوندان سونگره افغانستانه کیچور الر وبوغدای اوراق زمانی ایش اورادا بیر چیچی دان بیوک بیر بوغدای چیفتلیک نی اوروپ توپالمایا آلیو رالر بیر قاچ گون کیچدیک دان سونگرا او چیفتلیک صاحبی گیلپ اونالر ال آلی ادیب ای درویش الر بو بوغدای ایشی سیزالرینگ ذکر یاپما مجلسینیز کبی دیل دیر بو بیز از زوردور سیز الر بونو بیر سنه دا بیله بیترا میجک سینیز دیور.

صوفی الردان بیررسی دیور الله دوستی ایله الی ایتمه اگر ایسته الر بیر گیجه ده بیترا بیلالر بو سوزو ایشیتیب او چیفتلیک صاحبی قهقهه اداراک شویله دیور اگر 6 سیزالر بیر گیجه دا بو بیوک چیفتلیگی بیترا بیلالرسینیز بونینگ یارینی سیز الره هدیه ادارام وسیزالر ویراجام.

اوندان سونگرا پیریمیز محمدشرف آتا صوفی الرینه دیور سیزالر گیجه یاسی نمازینی قیلدیک دان سونگرا هیچ بیرینیز چادرینزدان داشاری چیقماک جاک سینیز نه زمان بین چیقماک حکم ادارسام سیزالر اوزمان چیقابالرسینیز دیور اما هیچ بیرینیز داشاریا بیله باقمای جاقسینگیز دیور.

اما بیر مریدی بعضی سس الری دویونجه مراک ادیب داشاریا باقیور گورپور که او قدر قلبالیق انسان الر بیلینی باغالمیش قول الینده اوراق او قدر هیزلی چالشور که مکینه دان بیله هیزلی ایش گیجه یاریسینه قدر بتون بوغدای ایش الرینی بتیریپ قایب اولیورالر اما مالسلف او داشاریا باقان درویشینگ گوزو کور اولیور و بیز داها ایالشمایور و صباح اولدوق دان سونگرا چیفتلیک صاحبی گیلپ باقیور که بتون بوغدای بیر یره توپالنیلمیش بو کرامتی گوران چیفتلیک صاحبی همان کیندی ادب سیزلیگینا پشمان اولراک محمد شریف آتا دان عذر دیالمایا باشالیور و مرید اولیور والینده قولینده نه وارسه اونالرینگ بولینه قربان ادیور و اورادا یاشایان حلقینگ اراسینده بو کرامت یابلیپ بتون قصبه حلقی محمدشرف آتایا حرمت قویوب اخالص ایتمایا باشالیور بویله جا یسوی طریقتی یالمایا باشالیور.

ایکینجی کرامتی: محمدشرف آتا بیلینگ یزای الرینده چوخ سیجاق لیق گونالرینده 8331 ه ق تاریخینده 96 یاشینده وفات ادیورالر بعضی صوفی الر اندیشه النیور که سیجاق هوا دا ناسیل جنازه ایش الرینی حل اداریس دیه اما الله هوتعالی نینگ قدرتی ایله گوک یوزینه بولوت گیلپ بیراز یغمور یاغیب هوانینگ دورومنی دیگیشترپور و بهارابی کبی اولیور و جنازه الرینه دنیا نینگ هریریندان اولیاء الر قطب الر قاتالیور و درویش الرینگ آیدیشینا گورا آق اطلی و کوک اطلی انسان الر گیلمایا باشالپ دیر هیچ کیمسه اونلری اونجه دان گورمامیش و جنازه نمازینی قیلدیک دان سونگرا قایب اولموش الر.

محمد شریف آتا نینگ وفاتیدان سونگرا بو یسوی یولو کیندی زمانه سینده بیو ک عالم الردان اوالن خواجه دامال محمد گوک قدس سره ایله دوام ادیور حضرت خواجه دامال محمد گوک یسوی حضرت الری کیندی زمانه سی نینگ بیوک عالم الریندان اولموش افغانستانینگ جوزجان والیتینینگ بقینبنده یاشاپ گیچمیش دیر وخالفت اجازه سینی یسوی طریقتینینگ پیری محمد شریف آتادان حاصل ایتمیش الر دیر واونالر دینی ایتیم اورونده چوخ طلبه الر یتیشدیرمیش الر وکیندی الری یسوی بولینه باغلی اولدوق الری ایچین اوزگور فکر لی وگوزل اخالقه صاحب ایشمیش الروهرادیم گوالریوزلی وموتلو گورونوردی الر وتصوف محالف الرینه چوخ یومشاک سوز ال وگوزل دلیل الرال جواب ویرورمیش و هیچ بیر زمان آغیر سوز سویالمامیش.

اول کیشی نینگ کرامت الری چوخ دور اما اونالردان بیریبسی اونالرینگ زمانینده یاشاپ گیجان بیوک بیر اولیاء فیض الله ایشان خوجه نینگ جنازه نمازینی قلیپ بیرمه سی فیض الله ایشان خوجه حضرت الری وفاتیندان اونجه کیندی طلبه الرینه شویله وصیت ادییور بنیم جنازه نمازیمی بیوک بیر عالم و اولیاء گیلپ قیلدیر جاق دیر باشقا هیچ کیمسه امامت لبق یاپمایا قالماسین و اونالرین نشانه الرینی آنالتیور جنازه حاضر اولدوق دان سونگرا بیراق آطلی نورانی یوزلی بیر کیشی گیلپ جنازه نمازینی قیلدیریور اول بیوک ذات حضرت خواجه دامال محمد گوک یسوی ایمیش.

خواجه محمد گوک یسوی حضرت الریننگ سوزالری

الله هو تعالی نینگ کیندی دینی ایچین یاقمیش اولن چراغینی هیچ کیمسه سوندوروب بیلماس چونکه الله هو تعالی کیندی دینی ایچین باشالتان بیرخیر ایشینی بتون دنیا بیرالشیب یوق ایتمایا چالیشسا الردا گوجو یتماز ویوق ادیب بیلمازلر.

بیرالرینگ عزیز پیغمبر میز وفات ایجابک زمانینده بیرآز راحت سیز اولموش بینیم دینیم دا باشقا پیغمبرالرینگ دینی کبی بوزوق لیقغه اورار واورتا دان قایپ اولر دیه شول وقتنده الله هو تعالی طرفیندان وعد ادیلیور که بین اسالم دینی نی کیندیم محافظه اداریم سن قایغی النما ای بینیم حبیبیم.

اونینگ اوچون بو ظاهری علم ال ر و باطنی علم الراصلینده الله هو تعالی نینگ محافظه اداچاک دینی دیر و مدرسه الردا اوقوتوالن شریعت علمی اولسون ویا حانقاه الرده ایتمیم ویریلان طریقته علمی اولسون هپی سینی الله هو تعالی محافظه ادیب قیامته قدر دوام اتدیرچاک دیر.

و بیزیم پیغمبر میزدان سونگرا هیچ بیر پیغمبر گیلمیچک دیر الله هو تعالی بو اسالم دینی نی هر بولگه نینگ کیندی آراسیندان عالم و مرشد الر حلق ادیب او بولگه نینگ کیندی دلینده و عرف و عادت الرینه مناسب بیرشکلده بو اسالم دینی نی اوگر ادیب و یا بیلماسینه یول اچمیش دیر.

بیزیم بولوموز طریقته عالییه یسویه بیرترکستان آدی ایله مشهور اولن سلطان الولیاء خواجه احمد یسوی قدس سره نینگ وسیله سی ایله ترک حلقنینگ اورته سینده تملینی قورموش دیر و طریقته عالییه یسویه ذکیه جهریه شکلینده اسالم دینی دینگ ایشیق الریندان یاقلمیش بیر ایشیق دیر و بوایشیق قیامت گونینه قدر دوام اداچاک دیر انشاء الله.

بو عزیزالر ترک ملتینینگ کلتورینده و داب دستورالرینده و شعروادبیات الرینده و دینی فکر الرینده اولی تاثیر بیراقمیش دیر بوتون ترک شاعر الری یعنی اوزبیک اولسون ویا قزاق شاعر الری ویا قرغیز و ترکمن شاعر الری اولسون ویا آنا دولو شاعر الری اولسون هپی سی اول بیوک ذاتینگ شعر و حکمت الریندان الهام آلمیش دیر و اونینگ ایچین بیر ترکستان اسمی ویریلیمیش دیر.

دامال محمدگوک یسوی حضرت الری 1412 ه ق سنه سینده 79 یاشینده وفات ایتمیش دیر.

دامال خواجه محمدگوک یسوی حضرت الر نینگ وفاتیندان سونگرا یسوی یولونو بیزیم پیریمیز خواجه اورض محمد یسوی حضرت الری دوام اتدیریور خواجه اورض محمد یسوی حضرت الری بیوک عالم دیل اما آنجاق دینی مدرسه ایتمیم نینگ اورته بولوم نی تمامالیا بیلور اما قلبینده باطنی علمینگ ذوقی آرتیور و خواجه دامال گوک یسوی حضرت الر نینگ خدمتینه واریور مرشدنینگ خدمتی چوخ یاپدیغی ایچین و عاجزلیغی سبب لی طریقته یولینده چوخ هیزلی ایلرالیور و مرشدهی دا اوزل التفات گوستاریور اما بو التفات باشقا عالم درویش الرینگ حسد ایتماسینا یول آچور و خواجه اورض محمد یسوی حضرت الرنی بیراز اذیت اتمایا باشالیور اما اذیت ادان الر اونالرینگ بعضی کرامت الرنی گوردوک دان سونگرا تویه اتیورالر و مرشدهی طرفیندان ایکی کره خالفت اذنی نی قبول ادیب گیتماسینه اجازت ویریور اما مرشدنینگ خدمتیندان آیریلمايور این سونگ او چونجی کره مرشدهی دیور شمدهی اگر بینی راضی ایتماک ایسته سانگ آلمانگ گیراک یور چونکه بیزی خضر ع و باشقا بیوک ذات الر جدی حکم اتدی الر و ممکن سنگا اونالر اوزل ایتمیم وریپ اوزل بیر وظیفه بیلرالمک ایستیور.

خواجه اورض محمد یسوی حضرت الری خالفت اجازت نی آلدیک دان سونگرا کیندینی مرشد کبی گوزیکدیر مایور و عاجز بیر صوفی کبی حیاتینه دوام اتیور و بیرکیمسه اونالرینگ مرشدلیگنی آنالیپ مرید اولماک ایسته سادا کیندی مرشدینه طرف یولالیور و اونالر دورار کان بیزه مرید آلماک دوشماز دیور وینه خواجه اورض محمد یسوی حضرت الر نینگ بیر اوزیل لیگی ترکمن الرینگ ایسکی کلتور نیه عاید دوتار یعنی دومبیرایی چوخ گوزل قوللانا بیالن بیریبسی ایدی و کیندینینگ حال صاحبی اولدوغونو بعضی انسان الره ظاهر ایتماک ایچین بو دومبیرایی یانیندا تاشیردی و بیرترکستانینگ حکمت الرینی و مخدوم قلی بابامیزینگ شعرالرینی دومبیرا ایله اوقوردو و افغانستان نینگ ایچ سواشی باشالیدیقان دولایی باشقا افغان ملت الری کبی اونالردا بیر یرده درگاه قورامادی و 2001 بیر سنه سیندان سونگرا افغانستان دا بیرآز باریش لبق اورتایا گیلدی و هرکس کیندی فکرینی و بولونو اوزگیرلیکله ظاهر ایتمایا باشالادی اما پیریمیز یسوی یولو نی آنالتیگی زمان بعضی عالم الر طرفیندان بدعت اهلی دیه مالمنه اورامیش چونکه 11 یسوی یولینده درویش الرینگ اوزگیر اولدوغونو و ذکرالر دا جهری شکلینده یاپیلماسینی سوبالیمیش وینه حکمت اوقورکان دومبیرا قولالن ماک و موزیک آلت الری جایز دیمیش بو یوزدان بعضی عالم الر افترا یاپمایا باشالیوربو بدعت اهلی موزیک قولالن یور اسالم دینی نینگ یاساقالدیغی حکمی جایز بیلور دیه انسان الرینگ بو یول دان اوزاق دورماسینی ساغلی یور اما ینه دا سر اهلی اولن اولیاء الر بو ذاتینگ نه قدر اولی مقامه صاحب اولدوغونو بیلورالر دی و اونالر نینگ رجال الغیب آراسینده وظیفه لی اولدوغونو هرکس آنالیامیوردو و پیریمیز کیندی مقامینی گیزلی ساقالماک زورونده ایدی الر و اونالرینگ بیزدان باشقه آنچاک بیرقاچ تانه اوزل مریدی واردی هرکیمسه یا بیعت ویرمازدی آنجاق

ذکر مجلس الرينه هرکس قاتيا بيليوږدو اما قاتيان ال رينگ فوتو راپ ويډيو چيکماسی ياساق دی واوزال مریدالری دا هپی سی عاشق ليق ورجال الغيب وظيفه سی ایچین حاضرالنورودو بویله درگاه قوروپ مرید تویارالیپ ارشاد ایتمه بیر آر زو سی یوق دو ویز دا او عاشق الرینگ یولونو چوخ سیو یوردوق چونکه اونالرا طی زمان طی مکان وباشقا بعضی اوزل لیک الر ویریلوږدو وبونو کینیدی گوزومو زال اونالدا مشاهده ایتیش دیک.

اما بیز فقیر ایچین الله هو تعالی ارشاد مقامینی سیچ میش وبو بیوک آغیر امانتی ایالریه تاشیماق بیزیم قدرمیزدا وارمیش بین دا بیر قاچ کره اعتراض اتدیم که بو چوخ آغیر بیر وظیفه دیر بیز بونینگ آستیندان چیقامایس و بجارا مایس دیه اما پیریمیزه بیوک الر طرفیندان جدی بیر شکله حکم ادیلیمیش که بو یو لینگ دوام ایتماسی ایچین بو ارشاد وظیفه سینی اوستالناماسی گیراک یورویز فقیری بو مقامه الیق گورمیش الر.

2017 سنه سینده بیزه خالفت اجازتی ویریلدی اما ینه دا پیریمیزینگ خدمتینه دوام اتدیک و 2018 سنه سینده بیزیم حرمتلی پیریمیز 86 یاشینده وفات اتدی الر وبو بیوک خدمتی اوستالناماک زورونده قالدیک بو افغانستان کبی بیر او لکه دا تصوف خدمتی یاپماک چوخ زور بیر ایش دیر.

بیز تصوف اهلی نیه افغانستان ترک ملتینینگ آراسینده رشد ادامادیک:

بیرینجی سبب: 1978 یعنی 1398 ه ق سنه سینده افغانستان دا ایچ سواشی باشالیدیق دان سونگرا افغان خلقی نینگ اوزرینه گیلیمیش اولن بیوک امتحان وسیقینتی الدان دوالی کیندی کلتور وداب دستورینی قوریماق پرینه انجاق اونالرا بیمک ویاشاماق قایغی وغم بولموشدیر وهر کیم بیر طرف قاچمایا وهجرت ایتمایا مجبورقالدی الر ویر بیریندان اوزاق الشیب اتا بابالردان قالمیش اولن بعضی مهم اولن کتاب و اثر الری قایپ ایتیش الر وتصوف دان اوزاق قالمیش دیر ودینی ایتیم آ لن عالم ال رده آنجاق ظاهری علمه اهمیت ویریب باطنی علم ایچین هیچ اوراشمامیش الر.

اونونگ ایچین بعضی پاکستان و عربستان دا سلفی ذهنیتنده اوقونو تمام البان انسان الر بو خلقینگ دورومینی فرصت بیلپ کیندی مادی امکان الری ایله تصوف اهلینه قارشی انسان الری قاندرمایا باشاردیالر وتصوف خلقینه اهل بدعت اسمینی قویوپ انسان الره تصوفی کوتو بیر یول دییه آنالندیالر. وبعضی تصوف دان دفاع ادیب قوروما یا چالیشان عالم الری دا شهید اتدی الر.

اما ینه هم الحمدلله الله هو تعالی نینگ بعضی دوست الری و خاص بیوک الرینگ زحمتی بیالن بو تصوف یولینی گونوموزا قدر دوام اتدیریب بیزه بو بیوک امانتی اولشتیردیالر.

ایکنجی سبب: یسوی طریقتی هرکیمسه قوالیلیق ال آنالیامیور ودوشونامیور چونکه یسوی یولجی الرینگ آیری بیر اصولی وار دیر یعنی بیزیم اصول میزه گورا هر ملت ایمک وگیمک حصوصینده کیندی کلتورینه دستورینه باغلی قالمالی وکیندی بولگه سینینگ قیافت وداب دستورینی قوالیمالی دیر وینه بو یوله گیران درویش الرینگ اوزگور فکری اولماسی شرط دیر یعنی سماع مجلسی وبعضی موزیک آلت الری جایزگورماسی دیر وانسان الرینگ ظاهری حالتینا یعنی سقال وسله سینه باقمالمالی دیر آنجاق انسان الرینگ قلبینه اهمیت بیرمالی دیر وهر انسانینگ قلبی تمیزسه گرچاک انسانیت او دور دیه دوشونماک

ویرده بو یسوی درویش الری فقیرلیق وعاجزلیق له حیات گچیرمایا ترجیح ایتمالی دیر. چونکه بو یول شاه منصور وعاشق وقلندرالرینگ یولی دیر دنیا نینگ سیاستینه و شان وشهرتینه قلبینی قاپدیرمالمالی دیر. وکیندی سی گوزل اخالق لی وفداکاربولمالی دیر.

سونونده بو طریقت عالیه یسویه نینگ ینه دان بتون عالمه یایلماسینی وبوگون کی انسان الرینگ سیقینتی الرینی گیدارماک اورینده خواجه احمدیسوی قدس سره نینگ همیتینی بیوک الله دان طلب ادیبورم و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

ТАРИХИ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕРДЕ «ИАСАУИ ТҮЛҒАСЫ»

Досай Тұрсынбайұлы Кенжетай,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры, философия және теология ғылымдары докторы, Қазақстан, Түркістан қ.

Қожа Ахмет Иасауи туралы жазба деректер көбінесе оның жолындағы шәкірттері тарапынан хатқа түскен. Түркілік мұсылмандық түсінігі мен хикмет дәстүрінің негізін қалаған Әзіреті Сұлтан өз шәкірттерінің ғазалдарында ұрпақтан ұрпаққа өнеге, пір ретінде дәріптелді. Иасауидің ілімі, дәстүрі мен жолының Орта Азияда кең жайылуында оның шәкірті Сүлеймен Бақырғанидың (1186 ж.) еңбегі ерекше. Бақырғани Иасауи қайтыс болған соң ілімін жалғастырып, халықты осы жолда ақиқатқа жетеледі. Ол адамның жанын, рухын, ой-санасын Иасауи ілімімен тәрбиелеп, қалыптастырған ұстаз болды. Иасауи тариқатының этикалық-моралдық жүйелері мен негіздерін насихаттай жүріп, өзі де көптеген еңбектер жазып қалдырды.

Хәкім Ата, Иасауиға тариқатының идеясы мен ұстанымдарын түсіндіретін «Бақырған кітабы», «Ақырзаман кітабы», «Бибі Мариям» және тағы басқа еңбектер қалдырды. Осы еңбектерінде ұстазы Иасауиді дәріптеді. Ол ұстазын «даналардың данасы, шарифаттың бурханы, тариқаттың атасы, ақиқаттың өзі, Қызырдың жолдасы, Илияс пайғамбардың досы, екі әлемнің айнасы» деп танытады:

“Субхан ием өзі-дүр ол Мұстафа бұйырды,
Бабам Арыстан түкірді, шайхым Ахмет Иасауи,
Мұстафаның қырқасын киді, жеді мақтасын,
Қағба алқасын тұтқан шайхым Ахмет Иасауи,
Тегі оның ханеден, білме оны көп надан,
Білер оны Хақ Иаздан, шайхым Ахмет Иасауи,
Ысхак баба жұрыны, Шайх Ибрахим құлыны,
Машайықтар ұлығы, шайхым Ахмет Иасауи,
Шарифатты әрлеген, тариқатты өрлеген,
Ақиқатты білдірген шайхым Ахмет Иасауи,
Қызырменен сұхбаттас, Илияспен достасқан,
Хақ алдында құрметті шайхым Ахмет Иасауи,
Баба Машын – ол Сұлтан, мурид болды күмәнсіз,
Хаким Қожа Сүлеймен шайхым Ахмет Иасауи” [1, 15-16 бб.]

Сүлеймен Бақырғани Иасауидің хикмет дәстүрін жалғастырушы ретінде оның ілімі, хикметтерінің формасы мен мазмұнын сол қалпында сақтай отырып, сопылық жолын дәріштеген. Бақырғанидың “хәкім” лақабының сырын Әлішер Науаидың еңбектерінен кездестіреміз. Бұл туралы ол: “Түркі машайықтары туралы дерек аз еді. Содан Хазірет шейхул машайық (машайықтардың ұстазы) Қожа Ахмет Иасауиден бүгінге дейінгі барлық (оқымыстылар туралы) деректер мен олар хақындағы мәліметтерді сол қалпында кіргіздім”, - деп жазған [2, 160-182 бб.].

Ә.Науаидің осы еңбегінде Сүлеймен Бақырғанидың неліктен “Хәкім” аталғандығы туралы былай делінген: “Хәкім ата – аты Сүлеймен. Қожа Ахмет Иасауидің мүридi. Бір күні Қожа шәкірттеріне отын әкелiңдер деп жұмсағанда, жаңбыр жауып кетiптi. Шәкірттер отын терiп келгенiнше жауынға малынып су болыпты. Хәкім ата терген отындарын тонына орап, құрғақ етiп әкелiптi. Қожа хазiрет сонда: “Ей, перзент, хәкімдік іс қылдың”, – дептi. Содан бастап бұл лақап оған телiнiптi. Хәкім атаға содан хикмет тiлi берiлiптi” [2, 154].

Сонымен бірге, Бақырғанидың Хәкім лақабына қатысты осыған ұқсас тағы бір аңыз бар. Бір риуаятта даладан отын теріп келу оқиғасы Қызырдың Иасауиге қонақ болып келуімен байланыстырылады. Сүлейменнің тапқырлығына сүйсінген Қызыр оған “Бұдан былай лақабың Хәкім болсын. Жақсылықты үгітте” деп батасын беріпті.

Содан бастап, Сүлеймен хикметтер шығара бастапты. Кәметке жаңа толған Бақырғани медресеге қатынағанында басқа балаларға ұқсап Құранды желкесіне аспастан, екі алақанымен көтеріп барып, сабақ аяқталған соң үйіне келгенше артына бұрылып қарамайды екен. Бір күні мешіт қасында отырған Ахмет Иасауи бұл жағдайды көріп, таң қалыпты. Сол күннен бастап Түркістанның пірі Сүлейменді Құран үйрету үшін өз қасына алған. Он бес жастан оған мұрид болыпты.

Сүлеймен Бақырғанидың шығармаларында да о дүниенің азабынан, қияметтің қаһарынан қорқу секілді діни сенімдер басты назарға алынған. “Болса қияметтің күні, сұраса Құдай онда менен, “Қылған амалдарың қані?” Білмеймін, хәлім не болар”, – деп жырлаған ақын Алла дидарын көру үшін күні-түні Хақтың зікірінде болу керектігін “Құл Сүлеймен білдің бұл күн, қыл ғибадат түні-күн” деген жолдармен берген. Оның ойынша, Жаратқанның дидарын көру кез-келген пенденің маңдайына жазбаған. Иасауи хикметтерінің мәнін, маңызын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде ерен еңбек еткен ізбасарлары тарихта көптеп кездеседі. Мысалы, Хакім ата Бақырғанидан басқа, Жүніс Әміре, Құл Машраб, Шамсы, Сайхали, Құл Шариф, Шайх Хұдайдад, Иқани, құл Убайди, Фақири Байдауи, Бехбуди, Құл Насими, Туфайли, Қасым және т.б. жалғасып кете береді.

Иасауи жолының Анадолыдағы ең көрнекті өкілі – Жүніс Әміре. Ол XIII ғасырда (шамамен 1250) қазіргі Ескішаһар қаласына жақын Сарыкөйде дүниеге келген. Сопылық философиялық еңбектері түркі тілінде кең тараған. “Рисалат-ун-Нусхийа” атты еңбегі өте құнды сопылық шығарма. Жүніс Әміре мен Иасауидің ілімі, мұрасы туралы құнды еңбек жазған түрік ғалымы Фуат Көпрүлу болатын. “Түрік әдебиетіндегі алғашқы сопылар” атты еңбегі толығымен Иасауи мен Жүніс мұрасын зерттеуге арналған. Осы екі құнды еңбек сопылықтың тарихтағы орнын дәлелдейтін, әлі күнге мәні жоғалмаған маңызды дүниеге айналды. Жүніс Әміре Ахмет Иасауидің ілімін жайған тарихи тұлға. Жүністің қолданған тілі мен ділі, ойлау жүйесі мен дәстүрі, таңдаған тақырыбына қарап-ақ оның Иасауи мектебінің түлегі екендігін аңғаруға болады. Мысалы, Иасауи мәдениетіндегілер таңсәрі, миғраж, дидар, болмыс мәселесін қалай жырласа, Жүніс те сол қалыпты, мазмұнды бұзбай қайталап, халқына жеткізген. Иасауи бұл дүние алдамшы, дүниені тәрк еткендер ғана дидар көреді, дүние зынданынан өзінді құтқар десе, Жүніс былай дейді: “Бұл дүниеге көңіл берген, ақыр соңы пұшайман болар, Дүние менікі дегендерге ол, әрдайым дұшпан болар, Алғын әулие қолын барып, тұра барғын Хақ жолына, Мәні осы, мәлім баян “білдім деген” – надан болар” [3, 94 б.].

Иасауидің “өзінді таны” деген ұстанымын басшылыққа алған Жүніс: “Ғылым-білімді болу, білімді болу – өзінді тану, Сен өзінді танымасаң, оқығаның қай оқу, Оқыдым, білдім деме, көп тағат қылдым деме, Егер Хақты танымасаң, әбес жерге кірген осы” [3, 116 б.] дейді. Иасауи “махаббатсыз адам хайуан тектес” десе, Жүніс: “Махаббатсыз берме үгіт, насихатың босқа кетер, Махаббатсыз адам – хайуан, хайуан насихат білмес. Даналардан құр қалма, надардан қам қарама, Тәңір безер сараңдардан, сараң дидар көре алмайды, дейді”.

Иасауи мұрасы Жүністің шығармалары арқылы Европаға, Анадолыға тарады. Ибн Араби арқылы Мағрибке, батысқа жайылды. Болмыстың бірлігі идеясы Иасауиден Шамсиге, одан Румиге одан Жүніске ауыса отырып дамыды, үлкен философиялық дүниеге айналды. Иасауи хикметтері махаббат қайнары ретінде халықтың санасынан өшпес орын алған. Иасауидің сопылық жолын жалғастырушылар өздерін тікелей Иасауиден тарағандығын айтып, шежіре жазып қалдырған. Олардың ішінде Челеби сияқты кезбе саяхатшылар да бар.

Иасауи туралы тарихи дерек қалдырғандардың көш басында Имам Хусамеддин Сығнақи тұр. Оның “Манакиб-и Ахмет-и Иасауи” атты трактаты Өзбекстан Ғылым академиясы Шығыстану Институтының кітапханасында (N 11084, 116-14а беттер арасында) сақтаулы. Еңбек парсы тілінде, бірақ қай жылы жазылғаны көрсетілмеген.

Осы трактатты қол жазбасынан алғаш рет түрік тілінде жариялаған ғылым Неждет Тосын рисаланы, XIII-ғасырдың соңында жазылған деп пайымдайды [4, 73-81 бб.].

Бұл рисала көлемі жағынан шағын болғанымен Иасауи туралы кейіннен жазылған барлық деректерге негіз боларлық тарихи маңызы бар еңбек. Мысалы Иасауитану тарихында Иасауи мұрасы туралы мәлімет қалдырған Алим Шайх өзінің “Ламахат” атты кітабын, Мұхаммет Шариф “Хужжат-уз Закирин” атты трактаттарын жазарда Сығнақидің осы рисаласын басшылыққа алған [4, 73-81 бб.]. Яғни, Қожа Ахмет Иасауидің өмірі мен тұлғасына қатысты өте маңызды аңыз-деректердің хатқа түсуі тұңғыш рет осы еңбектен басталған деуге толық негіз бар.

Рисаладағы деректерден аңыз да болса, Иасауидің уақыты мен кеңістігінің тарихи, танымдық әрі әлеуметтік қабаттары туралы тұжырымдар жасауға әбден болады.

Иасауи сөздерін алғаш хатқа түсірген, «Көңілдің айнасы» деген атпен насихаттаған, Иасауидің тариқат туралы, ондағы мақамдар мен психологиялық хәлдер, сопылық категориялар мен негізгі ерекшеліктерін жазба дерек ретінде қалдырған сопылардың бірі Мәулана Суфи Данышменди болатын.

Сондай ақ тарихта Қожа Ахмет Иасауи дәстүрін, ілімін жалғастырып, өзіне үлгі тұтқан ақындар көп болған. Біз солардың ішінде шығармалары зерттеліп, ғылыми айналымға түскен даналардың есімін ғана айтып отырмыз. Иасауидің осындай ізбасарларының бірі – Мұхаммед Шайбани (1451-1510) өзінің бар өмірін ат үстінде өткізсе де, сопылық дәстүрді берік ұстап, “Бахр-ул Худа” (Алланың теңізі) деген атпен диуан жазып қалдырған. Мұхаммед Шайбани Иасауиді Түркістанның пірі ретінде дәріптейді:

«...Әулиелер сәруары ол, Түркістанның шыңы,
Жер бетін нұры жайлаған, ол Түркістанның тауы,
Мен айтайын әй, жігіттер, үшбу сырды, тыңдағын,
Сәруар болуға лайық ер, Түркістан пірі екен,
Маған “Қайда барасың, Самарқанда көп әулие бар” деді,
Жоқ, бұл Шайбани таңдауы – Түркістан дергахы» [5, 21-25 бб.].

Сонымен қатар атақты Суфи Аллаяр (XVIII ғасырда 1720 ж. туылған) Иасауиді пір тұтқан, әулие санап дәріптеген. “Сабат-ул Ажизин” деген еңбегінде Иасауидің “Китабу танбих-ид-даллин” атты еңбегі болғандығын баяндайды. Бірақ, әлі күнге бұл еңбегі зерттелмеген. Суфи Аллаярдың аталмыш еңбегінде Иасауи туралы мынандай жолдар бар:

«.. Шарифатта ол бір шамшырақ еді,
Сол ерден бізге кітап қалған,
Сол Сұлтанның жазғаны (хикмет)
Шығар ма ондай фақыр (дана) ақырзаманда [6]».

Осы кезең маңызды оқиғаларға толы болды. Орта Азия отарға айнала бастады. Халық Иасауи хикметтерінен ғана жанына тыныштық тапты. “Диуани Хикметтің” алғашқы тас баспа нұсқалары да көбейе бастады. Қолжазбалар да қолдан көшіріліп жатты.

Сол дәуірдің тағы бір атақты ақыны, Үстірт жерінде, қазіргі Түркімен сахарасында өмір сүрген Мақтымұлы Фирағи (1733-1797) “Құл Қожа Ахмет Иасауи” атты өлеңінде:

Ғашықтардың ах-ында, Құтб-ул Исламда,
Жайхун бауырында, Садра сахарада,
Иасы шахарында,
Менің сахиб жамалымды көрдің бе?
Әзіреті Әли жеткізген әлемге дағуа,
Қафтан-қафқа түсті Әзіреттің үні.
Әй, жеті ықылым иесі Ахмет Иасауи,

Менің сахиб жамалымды көрдің бе?
Мекендеген Қаратаудың бауырында,
Ғалымның елінде, Исаның орнында,
Жердің арқасы, Көктің ішінде,
Менің сахиб жамалымды көрдің бе? [7, 54-55 бб; 277.]

Иасауи жолының моральдық, этикалық негіздерін хатқа түсірген, Иасауи жолы мен мәдениетінің көрнекті өкілі, Сұлтан Ахмет Хазини болатын. Бұл жөнінде «Тарихтағы Иасауи мәдениеті» атты тарауда тереңірек тоқталып өткенбіз. Оның қаламынан шыққан “Манба ул-абхар фи рийаз ил-абрар” және “Жауахирул-абрар мин амуажил-бихар” атты еңбектер Иасауи жолының мақсаттары мен мәнін тарихи-рухани, әдеби сипатта танытқан. Бұл еңбектердің мазмұнында Иасауийа тариқатының этикасы, фақр-рухани кедейліктің маңызы, сопылық моральдың қажеттілігі, рухани кедейліктің шарттары баяндалған.

Хазини Қожа Ахмет Иасауи туралы былай дейді:
«Қожа Ахмет Түркістан мен Шамның шайхы,
Барлық жария зікір тариқаты даналарының данасы,
Болды мәшхүр, Хз.Али жолындағылардың шахы,
Батыс пен Шығыста Ахмет Иасауи
Арабтардың тірегі, парсы пірі, түріктердің шайхы,
Дүниенің көсемі, ұлы әзиз, құтыптар құтыбы,
Сардар Шайхы, Хз. Али жолындағылардың сейді.
Ғұлама мен даналардың атасы,
“Ладун ілімі”көрініс тапқан айнасы
Екінші Мұхаммед ол Түріктердің Сұлтаны,
Дін мен дәулеттің данасы, шайхы.
Түзді әлемде ғажайып силсила
Түсті арз-и қалбтерге зілзала
Әулиеден ешкім оған тең емес,
Тақуадан ешкім оған тең емес.
Хақиқат шахарында оған тең ешкім жоқ.
Киді, келді мираж хиркасын

Қияметке дейін тариқаты жалғасады» [8, 18/65]. Бұл еңбек Иасауи жолы мен Иасауи туралы аңыздарды қамти отырып, оны нұр, Алланың сырын ашушы, барша шайхтардың шайхы, Мауараннахр пірлерінің тандаулысы, түрік машайыхтарының қақпасы, ұстазы, мәңгілік тариқат ара зікірінің атасы, әлем мойындаған темірқазық екендігін дәріптеген. Рисалада Иасауидің сопылық туралы ойлары, “өлмей тұрып өлу” ұстанымына негізделген фақр философиясы талданған [9, 10 б.].

Хазини – Иасауийа тариқаты мен оның негізін қалаған Иасауидің артына қалдырған мұрасын Данышмендиден кейін хатқа түсіріп, Османлы топырақтарына жайған ғұлама. Атақты иасауитанушы, түрік ғұламасы Фуат Көпрүлү өзінің “Түрік әдебиетіндегі алғашқы сопылар” атты еңбегінде Хазинидің “Жауахир-ул абрар” еңбегінен пайдаланған [10, 35 б.; 98 б.].

Әлішер Науаи “Насаимул Махабба” атты еңбегінде былай дейді: “Қожа Ахмет Иасауи (қаддасалаху тағала сирраху) Түркістан елінің шайх-ул машайыхы еді. Мақамы ұлы, мәшһүр, әулиелік кереметінде кемшілік жоқ. Муридтері мен серіктері көп, астанасында ханы мен қарасының шексіз ықыласына бөленіп жүретін. Имам Жүсіп Хамаданидің сұхбаттасы еді. Шайх Нажмеддин Кубра Қожа Ахмет Иасауидің рухани қызметінде болып, оның тәрбиесін көрген. Оның мазары Түркістанда Иасы деген жерде, сол жерде туылған еді. Ол Түркістан халқының дұғасының құбыласы...” [2, 383 б.]. Бұл еңбек Жамидің “Нафахатул Унс мин Хазарат-ил Қудс” атты библиографиялық еңбегінің кеңейтілген түрі. Науаи бұған қосымша 150 ден астам түркі машайыхтары туралы мәлімет қосып, атын өзгертіп, 1495 жылы қайта көшіріп шыққан болатын [2].

Науаи дәуірінде өмір сүрген Фахруддин Али Сафии Ибн Камалуддин Хусайн ал Уайз ал-Кашифидің “Рашахат-ул айн-ул хайат” еңбегінде Иасауи туралы мәлімет бар. Бұл кітап негізінен “...Қожа Убайдуллах Ахрар туралы жазылған болатын. Кашифи, Қожа Ахрар қай жерде қай шайх туралы айтса, сол шайхтың қысқаша өмірбаянын жазып қалдырдым” [11, 10 б.] дейді.

Бұл кітап негізінен хожаган силсиласы, яғни, Нақшбанди тариқатының өкілі Хожа Убайдуллаға арналды. Хожа Убайдулла Қожа Ахмет Иасауиді өзіне пір тұтқан. Сондықтан еңбек түркі машайықтарынан басталып жазылады. Кашифи Иасауи туралы, Ахрардың баяны бойынша мәлімет береді: “Қожа Ахмет Иасауи Жүсіп Хамаданидің үшінші халифасы еді. Түріктер оны Ахмет Иасауи дейтін. Түріктер “ата” деп, ұлы бабасына, Ұлы машайықтарға айтады. Түркі елінің атақты қалаларының бірі Иасыда туылған. Қабірі де сол жерде. Кереметі ұлы, мақам мәртебесі жоғары еді” [11,22-35 бб.]. Кашифи Иасауидің Түркістандағы тарихи орны, әулиелік рөлі жөнінде, ұстазы Арыстан баб, шәкірттері Мансұр Ата, Абдулмалик Қожа, Тажи Қожа, Сайид Ата, Сулайман Ата, Сайид Мухаммед Данышменди, Хақим Ата, Зәңгі ата, Ұзын Хасан Ата, Исмаил ата, Исхақ Қожа, Садр ата, Бадр ата, Аламин баба, Маудид шайх, Камал шайх, Хадим шайх және т.б. түрлі машайықтары туралы мәлімет қалдырған.

Атақты Молда Мұса да өзінің “Тарих-и амнийя” атты еңбегінде Иасауи туралы мәлімет береді. Иасауидің имам Мұхаммед Ханафи яғни, Хз.Али тұқымынан тарағандығын айтады [12, 286 б.]. Иасауи мәдениетіне қатысты оның Хз.Мұхаммед “берекесімен” Құт ілімін Түркістанға жайғандығын білдіретін “құрма аңыз” көптеген тарихи деректерден орын алған. Қожа Бухари Сайид Хасан өзінің “Музаккир-и Ахбаб” атты еңбегінде “Хз.Пайғамбар Арыстан бабаға Сұлтан Ахмет Иасауиді қалай табатындығын, оған тәлім-тәрбие беріп, өсіруін аманат етіп тапсырғандығын” [13, 299-301 бб.] жазады. Бұл аңыз бұл кітаптан басқа Орта Азияға танымал еңбектердің барлығында бар [14, 173 б.].

Аңызда ақиқаттың, тарихи шындықтың негізгі желілер бар. Иасауидің ұстазы, ілімінің мәні – құрманың символдық, терминдік анықтамасы арқылы сопылық жолдың сабақтастығы сөз болады. Аңыз болғанмен Иасауидің мемлекет, саясат және хан әулетімен тығыз байланыстылығы, Иасауи тариқатының әскери түркі тариқат екендігі зерттеушілер тарапынан жазылып жүр. Иасауидің ең атақты шәкірті Хақим Ата Құл Сүлеймен Бақырғани, ұстазы туралы: “... аслы оның хана-дан, білмес осы көп надан” деп жазады. З.В.Тоган да Иасауидің ескі көк түріктерден, Қарахан әулиетінен шыққандығы туралы жазып кеткен.

Иасауийа тариқатының бір ерекшелігі ондағы сопылық ұғымдарды беретін тіркестер тікелей асқа қатысты болып келеді. Мысалы, сопылық ілім – құрма, тариқат жаю – софра (дастархан) жаю, тұтмақ, әулиелік ишараты – софра қалдырмақ, тариқат қағидаларының ең бастысы – қонақ күту, ас жегізу, нан тарату және т.б.

Иасауи тариқатының әскери тариқат екендігі, тікелей мемлекет қолдауында болған көшкені мәдениеттің жемісі екендігін білдіретін “Қарашық” аңызы да көптеген трактаттарда жазылып қалдырылған. Онда қарашық тауы ислам аша келген билеушіге алдырмайды. Сол кезде жас Ахметтің әулиелік уақыты келіп “әкесінің дастарханын көтеріп” Қарашыққа келеді. 99.000 кісіге нан таратты”. Қарашық тауы тегіс жерге айналады. Барлық әулиелер Иасауиге құрмет етеді. Сол елдің ханы Иасауи деген кісі екен. Ахмет егер әлемде бізді сүйетін жан болса, сенің атыңмен еске алсын дейді. Содан бері Ахмет Иасауи деп аталады екен.

Бұл аңыз болғанмен Иасауидің Түркістан, Дешті Қыпшақ даласындағы исламды жаюдағы орны аңыз тілімен баяндалады. Аңызды герменевтикалық тұрғыдан талдап, сопылық ұғымдармен түсіндіретін болсақ, мынандай нәтижеге қол жеткізуіміз мүмкін. Біріншіден, Иасауи сол елдің ханының қоластында тариқатын дамытады. Иасауи тариқатының кемелденудің төрт шартының бірі “рабт-и сұлтан”, яғни, патшаға беріктік.

Патшаға қызмет хаққа қызмет, тариқат кепілі ретінде патшаны таниды. Екіншіден, дін мен мемлекет одағы, теократиялық білікті көрсетеді.

Үшінші, софра қалдыру, нан тарату, қарашық тегістеу – бәрі исламды жаюға, тариқатты үстем қылуды білдіретін ұғымдар. Сол кезеңдегі аңыздардың дені “Кедір-бұдыр” жер деп – кәпірлер мушрикер мекендейтін жерді айтады. Ал, “тегіс, жазық жер” деп мұсылман топырағына қарасты жерлерді меңзеген. Иасы сөзінің тегі “жазық, тегіс” деген мағынаға келеді. Сонымен Иасауи және мәдениетіне қатысты деректер “Кунх-ул Абрарда” да орын алған [15, 54 б.].

Қажы Бекташ Уәлидің “Уалаятнамасында” Қожа Ахмет Иасауидің тоқсан тоғыз мың муриді болғандығы айтылады [16].

Фаридиддин Аттар, “Мантқиқ-ут-тайр” атты еңбегінде Иасауидің ұлы Ибраһимға қатысты аңызды жазады. Онда Иасауидің төзімділік, сабыр, кемелдігі сөз болады [17].

Хусаммеддин Муслими, “Тауарих-и Бұлғарийа” атты еңбегінде Иасауи руханиятының Әмір Темірге күш-қуат бергендігін, оған ризашылығы ретінде Әмір Темірдің Түркістан ханы Ноғайбекке ғимарат салдыртқаны туралы жазады [18, 216.].

Иасауидей пірге Әмір Темірдің қызметі мен құрметі тарихтан белгілі. Әмір Темір Османлы патшасы Баязид Сұлтанды жеңерде Иасауидің “Жолдан өткенді нұрландырған, Бір демде әлемді Гүлістан еткен, Бес мүшкіл ісім түсті, оңай еткін, Ей, баршаның мүшкілік жан еткен” деген жолдарды жетпіс рет оқығанда Анкара соғысында жеңімпаз болдым” деп жазады [19, 00 б.].

Аңыз бойынша күнделікті ішіп жүрген шайымызды да Дешті-Қыпшақ даласына әкелдірген Иасауи бабамыз екен [20, 658 б.]. Аңыздарда Иасауи өлсе де, руханияты тірі, ол “ишаратымен” бүгінге дейін дүниенің төрт бұрышына ұстаз жіберіп отырған. Мысалы, қазақтар арасынан қыпшақ Бірәш ұлы Абираш Сопыны Бұлғар еліне жіберген. Иасауи Адай Ешмұхаммед Токмұхаммедұлы “Шайх Баба” атымен танылған, Батыс өңірінде жария зікір ұстазын руханиятымен тәрбиелеген [18, 22-24 бб.].

Дешті Қыпшақ даласында Иасауиді “Қара Ахмет”, яғни, Ұлы Ахмет деп таниды. Еділ жағасында: “Бұл сөздердің көбісі, Әулиелер ұлысы, Ахмет Иасауи сөзі, Оны сүйгенді Алла сүйеді” деген термелер бар [21, 2 б.].

Иасауи шәкірттері Дәшті Қыпшақ, Орал, Кавказ, Хорасан, Алтай, Шығыс Түркістан, Солтүстік Түркістан (Ауғанстан), Үндістан, Пакистан, Иран, Ирак, Түркия, Балқанға дейін барып “софра жайған”, яғни, Иасауийа тариқаты мен мәдениетін жайған. Солардың ішіндегі Анадолы топырақтарында мәшһүр болған Қажы Бекташ өзінің “Китаб-ул Фауaid” атты еңбегінде: “Бір дәруіш Қожа Ахмет Иасауидің алдына келіп, ей, ұстаз, маған “Таухид” мәселесін түсіндір, дейді. Иасауи оған шақпақ қантты көрсетіп, “Мынау не?” деп сұрайды. Дәруіш “бұл қант” деді. Иасауи оған шақпақ қантты беріп, енді осыны бөліп, майдалап әкелуін сұрайды. Дәруіш қантты бөлшектеп әкеледі. Шақпақ қант бірнеше бөлшектерге бөлініпті. Оның әрқайсысын бұл не деп сұрайды. Дәруіш бұл әрине қант дейді. Қант басқа формалар алды. Онда атқа, түйеге, қойға ұқсас формалар бар еді. Иасауи қайтадан енді, осыларды ұнтақтап келуін сұрайды. Дәруіш қантты ұнтақтап алып келеді. Енді бұл не дейді. Дәруіш әрине қант деп жауап береді. Иасауи, міне, таухид дегеніміз осы” деп жауап береді [22, 8 б.]. Жария зікір Иасауи тариқатының негізі әдістерінен саналады. Бұл туралы, Жалалдин Кашани: “Қожа Ахмет Иасауи Түркістан топырағында жария зікір жолын ұстаған. Нақшбандилер де өз жолын Түркістанға жаярда жария зікір салуға мәжбүр болған. Иасауийа тариқаты тарихи тұрғыдан нақшбандийа мен бекташийа тариқатына ықпал еткен. Кейбір деректер нақшбандийа тариқатының негізін салған Бахауддинді тікелей Иасауийа тариқатының өкілі ретінде танытады. Бахауддин Бухари, Иасауи шайхы Қусам Шайх пен Халип Атадан тариқат жолын үйренеді” [23, 416-417 б.].

Шарафуддин Иазди “Зафарнамасында” Иасауидің түркі мәдениеті, руханияты тарихындағы орнына бас иген Әмір-Темірдің оған кесене салдырғандығын жазып қалдырған. Маулана Абдуллах Садр деген кісі ғимаратты салуды ұйымдастыруды

мойнына алған. Ұстасы – Қожа Хусайн Шарази деген кісі болған. Әмір-Темір күмбездің, дуалдың шынымен қапталуын, мазар құлпытастың мәмәрден нақышталып өрнектелуін әмір еткен. Біткен соң қала халқын жинап, жетім-жесір, кедей бұқараға садақа таратып, Иасауи рухына құран бағыштатып, үлкен той жасатқан. Сосын әскеріне оралған [24, 112 б.].

Иасауи мәдениетінің тағы бір жалғастырушысы Құл Убайдидің «Диуанында» да Иасауиді пір тұтып, дәріптеген жолдар бар:

«Барша машайых сәруары, Сұлтан Қожа Ахмет Иасауи,
Сансыз муридтер рахбары, Сұлтан Қожа Ахмет Иасауи,
«Аллаһ» зікірі хамдамы, барша әулиелер ағзамы,
Құдай сырының махремі, Сұлтан Қожа Ахмет Иасауи,
Бар дананың данасы, Сұлтан Қожа Ахмет Иасауи,
Хикмет теңізінің гауһары, Сұлтан Қожа Ахмет Иасауи... [25, Р.8931]»

Иасауи мәдениетінің тағы бір өкілі Сәтгіұл жырау Иасауи туралы былай дейді:
«Пәруар Пірдің басшысы,

Қожа Ахмет Иасауи, Түркістанда бұ да өткен,
Туына жұртын түнеткен. Зікірін айтып зарланып,
Пікірін бізге мұра еткен. Солардан мирас болынған,
Шарифат шамы жағылған, Тарикат жолы табылған,
Хақиқатқа бағынған. Әр орнында мешіт бар,
Құдай үшін салынған, Бірден-бірге қаланған.
Қожа Ахмет, Пір Бекет, Солардан үлгі алынған.

Сүгір Бегендікұлы атамыздың адамзат ұрпағының “жүзіңді нұрға, жүрегінді сырға толтырып, шайтаннан азат қылатын, көкірек көзін ашатын зікір ғибадатынан” хабардар етіп Иасауи мәдениеті туралы былай дейді:

«... Арманым осы жалғанда, Бір соға алмай барамын,
Түркістан деген шаһарға, Қожа Ахмет Иасауи
Зікірін айтып зарлаған, Жүзінен иман шашылған,
Зікірмен шайтан қашырған, Көкірек көзі ашылған»

Аралбай Оңғарбекұлы (1854-1914) әрісі Пайғамбарымыздан, берісі Әзіреті Сұлтаннан, одан берісі Бекет Атадан жалғасқан шынжырлы руханият ілімінің шын жанашыры ұрпаққа былай деп өсиет қалдырады:

Көрерсің Хақтың дидарын, Кір жұқпаса діліңе,
Адал болсаң дініңе, Жұмыртқадай аршылған.
Жаппар Хаққа ұнайсың, Зікір айтып зарласаң.
Жамағатқа ұнайсың, Пікір етіп барласаң.
Одан өткен амал жоқ, Шартарапты шарласаң.
Осыларға бекем бол, Ақыретті қамдасаң.
Мединеде – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет,
Маңғыстауда – Пір Бекет, Солардан сұра, нанбасаң!...

Пайдаланған әдебиеттер

1. Сүлеймен Бақырғани. «Бақырғани кітабы». «Евразия». Ташкент, 99. Дайындаған: И.Хаққұлов, С.Рафиддин. 15-16 бет.
2. Nevayî Ali-şîr. Nesayimü'l Mahabbe Min Şemayimi'l Fütüvve. Haz: Kemal Eraslan. Ankara 1996., (383 бет). 493 б.
3. Yunus Emre. Nayatı ve Açıklamalı Divanı. Ridvanoğlu. Elish Yay., Konya. 1999. s. 453 (94).
4. Tosun N., Ahmed Yesevi'nin Menakibi. IAm Araştırma Dergisi C.III, Sayı.1 (Ocak-Haziran 1998), 73-81ss.
5. Тоған З.В.. “Şeybanî şiirleri” /Yeni Türkistan. İstanbul, 1917. №1. s. 21-25.
6. Суфи Оллаяр. Сабот-ул Ожизин. Тошкент. «Мехнат» 1991, 28-47 б.

7. Махдумкули Фирағийнинг шеърлар тупламы, Собиратель: Шох Мухаммед Езмес, Кабул, 1360 х., б-54-55. (60).
8. Kur'an-i Kerim Meali. TDV,. уауылары. Istanbul. 1998
9. Нодирхан Хасан. Ахмад Махмуд Хазиний. Ташкент., “ФАН” нашриёти. 2001-104 б. 72 а; 10:
10. Köprülü. F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara, 1991.7. Baskı. D.İ.Yayı., 415 s., 146-147 s.
11. Фахруддин Али Сафии Кашифи. Рашахату айнил-хаёт. Таржимон: Домла Худайберган ибн Бекмухаммад. Нашр: Хасанин., «Абу Али Ибн Сино», 2004.-536 б.
12. Molla Musa. Molla İsa Seyramî. Tarih-i emniye, Kazan, 1905. s. 286.
13. Насе Накібү'л eşraf Buharî Seyyid Hasan. Müzekkir-i Ahbab, Берлин. Кораль кітапханасы, қолжазба., 299-301 беттер.
14. Насі Süleyman Efendi. Divan-i Belagat unvan-ı Sultanü'r arifin Носа Ahmed Yesevî, İstanbul, 1299, s. 173.
15. Gelibolulu Mustafa Alî. Künhü'l Ahbar, с. 5. İstanbul, 1277, s. 54.
16. Vilayetname Menakib-i Hünkar Насі Bektaş Veli, İstanbul. 1958.
17. Feridü'ddin Attar. Mantıku'l-Tayr.
18. Хусамеддин Муслими. Рисала-и Тауарих-и Булғарийа. Казан. 1902. б. 21.
19. Timur. Çev: Hucendli Kadı Mahdum Nebî Can Hafif, Vakıvat-ı Timur, Taşkent, 1308.
20. Abdülkayyum Nasırî. Fevakidül Culesa. Kazan. 1884. s. 658.
21. Şemşeddin Muhammed b. Nur Muhammedü't Tarihi, Köylü İmanı, Kazan 1903, s. 2.
22. Hazret-i Hünkar Насі Bektaş-ı Veli'nın Vasıyetnamesi. (Kitabü'l Fevaid). İstanbul 1959, s. 8.
23. Lamiî. Nefehatü'l üns tercemesi, İstanbul, 1289, s. 416-417.
24. Cemal Anadol. A.a.e., 112. Şecefü'ddin Yezdî, Zafername-i Timur. Yazma Muhammed Ali bin Derviş Buharî; Zafername-i Timur tercemesi; Encyklopedie de L'Islam, Ahmed Yesevi; s.112.
25. Құл Убайди. Өз.Ғылым Академиясы Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыстану Институтының кітапханасындағы сирек қолжазбалар бөлімінде Р.8931 тіркеулі.

Қ.А. ЯСАУИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ РУХАНИ ТАНЫМЫ

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ІЛІМІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫ

А.Т. Тайжанов,

филос.ғ. докторы, профессор

*Марат Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университеті
Қазақстан, Ақтөбе қ.*

Андатпа. Қожа Ахмет Ясауи ілімі бүкіл түркі қауымына ортақ қазына. Алайда оны зерттеп, зерделеу тек Тәуелсіздік жылдары мүмкін болды. Автор мақаласында осы уақытқа дейін жинақталған материалдар негізінде және Ясауидің «Диуани Хикмет» еңбегін талдау арқылы оның қазақ руханиятына қосқан үлесін көрсетеді. Қоғамымыздың рухани жетілуі үшін жас ұрпақты имандылыққа, инабаттылыққа, отанын сүйуге, адамзатты құрметтеуге тәрбиелеуіміз керек. Автордың ойынша Қ.А.Ясауи мұралары осы істі жүзеге асыруға септігін тигізетін рухани танымдық мұра.

Кілт сөздер: Қ.А. Ясауи, руханият, діни таным, өмір мен өлім, патриоттық сезім, адами болмыс, адамгершілік, адалдық.

Annotation. The teachings of Khoja Akhmet Yassawi are a common treasure for the entire Turkic community. However, it was possible to study it only during the years of Independence. In the article, the author shows his contribution to Kazakh spirituality based on the materials collected so far and by analyzing Yassawi's work «Diwani Hikmet». For the spiritual development of our society, we must educate the young generation to be faithful, virtuous, to love the motherland, and to respect humanity. According to the author, the heritage of K.A. Yassawi is a spiritual and cognitive heritage that helps to implement this work.

Key words: K.A. Yassawi, spirituality, religious knowledge, life and death, patriotism, human nature, morality, loyalty.

Жақында Атырау қаласында өткен Ұлттық құрылтайда ҚР Президенті дүниеге ақыл – парасатпен қарау және еркін ойлау секілді ханафизмге тән қасиеттер ислам өркениетінің қайта өрлеуіне жол ашқанын айта келіп: «Ислам дінінің Ұлы Дала төрінде таралып, тамыр жаюына орасан зор үлес қосқан, түркі әлеміндегі сопылық ілімнің негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауи мұраларын терең зерделеп, дәріптеуге айрықша назар аударуға шақырып, бұл мәселе бойынша арнайы симпозиум өткізудің қажеттігін» - айтты [1].

Қожа Ахмет Ясауидің өмір жолы, рухани мұралары жария бола бастағаны негізінен Тәуелсіздік кезеңінде. Кеңес өкіметі тұсында жалпы дінге, әсіресе, Ислам дініне деген көзқарас теріс қалыптасты. Маркстік – лениндік идеология тұсында дінді насихаттау, оның маңызын түсіндіру сол тұстағы саясатқа жат құбылыс еді. Сондықтан тіпті діннің имани – адамгершілікті жағы да айтылмады. Осындай себептердің салдарынан біздің бағзы заманғы бабаларымыздың әлемдік руханиятқа қосқан елеулі үлестерін жас ұрпақ тани алмайды. Көне ғасырларда Ұлы Дала пайғамбары атанған Заратуштра жасаған, Шығыстың мың жылдық даналығы жинақталған «Авеста» кітабы, кейінгі замандардағы Тәңірлік дүниетаным христиан, будда, ислам сияқты әлемдік

діндердің ең өзекті постулаттарына негіз болды. Осы тұрғыда алғанда «Ұлы Дала өркениетін рухы биік халықтар жасады»[2]-деген академик М.Қозыбаев тұжырымы, профессор А.Қыраубаеваның: «Ә.Марғұлан «Авестаны» жасаған Әмудария мен Аралды мекендеген ғұндар (*кердері, абдалдарды айтады*)»[3, 178] - деп ой қорытқандеген уәждері толық дәлел бола алады. Ал Сырдария мен Әмудария аралығын бағзы заманнан көшпелілер мекендегенін ғалымдар бір ауыздан тұжырымдаған. Сондықтан, көне түркілердің Тәңірлік дүниетанымы, Ислам діні, Ахмет Ясауи ілімі Орта Азия халықтарына, оның ішінде көне қазақтарға да ортақ рухани мұралар екені бұл күндері дау туғызбайды.

Қазақ философиясы тарихында Ясауи этикалық-философиялық көзқарасының маңызы мен мәнін ашудың практикалық пайдасы зор. Өйткені оның көзқарасының негізгі идеялары моральдық құндылықтарға табан тіреуімен қатар, өз өміршеңдігін жоғалтпастан, елдіктің сынға түсер әрбір шешуші сәтінде бой көрсетіп, өзектілігі артып отыр.

Тәуелсіз қазақ мемлекетінің баяндылығы мен өркендеуі үшін жүзеге асырылар ұстанымдар мен негізгі бағыттардың бірі - мемлекеттің бірегейлігінің негізі қазақ мәдениетін, оның рухани желісі түркі-ислам өркениетін зерттеу. Осы өркениеттің орталық дінгегі, руханиятымыздың айнасы, алғаш түркі сопылық мектептің негізін қалаған Қ.А. Ясауидің философиялық-этикалық ілімінің тарихи-мәдени және дүниетанымдық қайнаркөздері.

Сопылық адамның ерекше қабілеттерін ашуға арналған әлеуметтік дүниенің бір көрінісі. Сопылық деңгейге көтерілу үшін адам өз бойындағы кейбір қасиеттерін дамытуға тиісті. Ал оны істемеген адам сол бұрынғы қарапайым күйінде қалады. Сопылықтың құрылымында қатал шындық пен нәзік әлем, жарық дүние мен қара түнек, үйлесімділік пен шым-шытырық түйісіп, астасып жатады. Сопылықты түсінудің өзіндік тылсым тіні бар[4, 42]. Сопы – ислам дінін берік ұстаған адам, ол шариятты басты рухани күш ретінде қабылдап, тақуалық өмір салтын қадір тұтады.

Ұлы ойшылдардың айтып кеткен сөздерінде ғасырларды жалғастырып тұрған сыр бар, өмір мәніне тереңдей бойлаған өзек бар. Сондықтан да болар жалпы түркі тілдес халықтарға ортақ және мұсылман дінін уағыздаушылар пір тұтатын Хазірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи есімі қазақ даласының ойшылы тарихқа алтын әріппен жазылған алыптардың бірі.

Кең байтақ қазақ даласында талай ғұламалар өмір сүріп, әлем мен адам сырын ашуға талаптанған, тіршіліктің мәнін іздеп, құдіретті күштердің ықпалын талдауға ұмтылған. Міне сондай әр түрлі бағыттарға, салаларға бөлінген дүниетанымдық ізденістердің бір көрінісі – сопылық философия. Орта ғасырдағы сопылық дәстүрдің көрнекті өкілі Қожа Ахмет Ясауи ерекше тұлға ретінде халық санасында сақталған.

Кеңестік дәуірде маркстік – лениндік идеология «Дін апиын» деп үйретті. Әрине, діни сенімді апиынға теңегендердің пікірімен келісуге болмайды. Оның орнына қазіргі кезде қоғамымыздың алдындағы қауіпті, дерт, нағыз апиын – *нашақорлыққа* деген жиіркеніш сезімін жасөспірімдердің бойына сіңіруіміз қажет. Жастардың ата-бабасы ұстанған дінінен безініп, өзге дінге өтіп жатқан тұста, қоғамымызға жат болып саналатын қылмыстық әрекеттердің қаулап өсуінің себептерінің бірі – *нашақорлық*. Жастардың рухани құндылықтардан, адамгершілік бағдарлардан айрылуы олардың түрлі зиянды діни секталардың соңынан еріп кетуіне әкеліп соғуда. Көп дінге бөліну – қарама-қарсылықты дүниетанымға бөліну деген сөз. Оның арғы жағында көпэтникалық Қазақстан халқының бөлшектеніп, өзара жауығу құбылысы тұрғаны анық. Өйткені, дін – адамзат өміріне, оның рухани дүниетанымдық дамуына, көзқарасына ықпал жасап отыратын құндылық. Оның қоғамдағы ролі ерекше. Сондықтан, көпдінділіктің етек алуының табиғатын танып, оның елдің біртұтастығына зиянын тигізбеуін қамтамасыз етудің мемлекеттік шараларын жасау билік субъектілерінің саяси міндетіне айналып отыр.

Ыбырай Алтынсарин ислам дінін уағыздаудағы Қожа Ахмет Ясауидың еңбегін «шариғат мәнісін толық тексеріп, халыққа түсіндіріп берген еңбек» - деп жоғары бағалаған [5, 22].

Ұлтымызды сақтап, тегімізді бүтіндеу үшін, рухани тарихымызды түгендеу үшін жас ұрпақты ұлттық сауаттылыққа, имандылыққа тәрбиелеуіміз керек. Иmandылық тәрбиесінің мақсаты – адамзатты ақиқатқа жетектеу. Мемлекетіміздің, қоғамымыздың болашағына жауап беретін адал, мәдениетті, білімді азамат тәрбиелеу. Иман, инабат, адамгершілік, ізеттілік, ізгілік іздерінің қайнар көздерінің бірі – діни таным. Дін – адамның күнәдан тазару жолдарының, адамды адамшылыққа бастау, тәрбиелеу жолдарының бірі.

Қазақ халқының ата-бабасынан келе жатқан байырғы діні – Ислам діні. Ислам – ұлттық дін емес, ол әлемдік дін болып саналады. Ислам дінінің әлемдік деңгейдегі ірі өкілі, қазақ жерінде суфизмнің негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауи:

Діні бөлек, ол да адам,
Қиянат оған жасама.
Хақтың өзі жазалар,
Қиянатшыл тамұқта, - деген болатын.

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деп Алланы таза жүреппен сүйген дана Абай: «Адамзаттың бәрін сүй «бауырым» деп» дейді. Адам, барлық адамзат баласын өзіне тең көрсе, діннің гуманистік потенциалына ден қойса, оның адами сапалары шындала түсері ақиқат. Өсек-өтірік айтпаса, алдамаса, ешкімнің ала жібін аттамаса, өмір бойы адамгершілік, имандылық жолымен адал жүріп, адал тұрса, ол адамның кісілікті кісі болғаны.

Кішіпейілділік, мейірімділік, ізеттілік, қиналған сәтте қол ұшын берушілік, әділдік тағы басқа асыл қасиеттер кісілікті кісілер бойынан табылады. Адал еңбек етудің орнына ұрлық-қарлық, жемқорлық жасаса, денсаулығын сақтау орнына арақ ішіп, наша тартып, ақылынан адасса, темекі тартып тәнін уласа, адал жар болу орнына отбасының ойранын шығарса, қанағат етудің орнына орындыққа қызығып пара берсе, немесе, пара алса, алақанына салып аялап өсірген ата-анасын қартайған шағында тастап кетсе, өз сәбиінен өзі безсе, сөзі дұрыс, ісі нақұрыс екіжүзді болса, әлсіздер мен жетімдерді қорласа – адамгершіліктен адалығы, имансыздығы.

Имандылық пен сауаттылық қасиеттерді қатар ұстап, ой-өрісімізді кеңейтіп жан-дүниемізді тазартуымыз керек. Себебі, имандылық адамның ішкі жан-дүниесінің тазалығын сақтаса, сауаттылық оның ой-өрісін кеңейтіп, әлеуметтік белсенділігінің артуына әсер етеді.

Қожа Ахмет Ясауи ілімі – тек дін мен мазһаб аясына сыймайтын шексіз руханиятқа бастайтын жол. Ясауи дүниетанымында «дертті адам», «топырақ адам», «кемел адам», «ғарип адам» тұлғалары да дәріптеледі. Оның бірі жалпы адам болмысына қатысты болса, екіншісі оның жаратылысына, үшіншісі мұқтаждығы мен қажеттілігіне, келесісі рухани тазарып жетілуіне т.б. қатысты айтылды.

Адам мәселесі негізгі болғандықтан, ғайып дүниенің бас көзінен көре алмайтын бірақ, жүрек арқылы сенетін нәрселерінің барлығы этико-дидактикалық ғибраттық маңызы бар дүниеге айналады. Гносеологиялық тұрғыдан ғайып дүниенің, көзге көрінбейтін рухани әлемнің кемел адам алдындағы кішіктігі, оның алдында бас иуі жайлы сыр жай адамға белгілі емес батини (*ішкі көзі*) көзі ашылған рухани кемелдікке ие адамға ғана белгілі.

Философия тарихында, діни – наным түсініктеріміз де өмір мен өлім мәселесі үнемі сөз болады, назардан тыс қалған емес. Ясауи дүниетанымында өмір мен өлім мәселесінің де мәні өзгеше. Оның түсіндіруінше, «өлімнің ақиқатын түсіну үшін, өмірдің мәніне жету керек, ал рухты білмей тұрып, өмірді тани алмайсың». Қожа Ахмет «нәпсіні – жамандықтың, рухты – жақсылықтың қайнар көзі» - деп санайды. «Өлі» және «тірі» ұғымдары рухқа байланысты. «Өлілер» - дүниеде нәпсінің құлы

болып өткендер, олар тірі болса да өлікпен тең. «Тірілер» нәпсілерін жою арқылы рухтарына «өмір» сыйлағандар, олар өлсе де мәңгілік өмірмен қауышқандар, «бақи» мәртебесіне жеткендер.

Жалпы бұл дүниенің мәңгі еместігінің, яғни, ақырзаман немесе қиямет-қайым күні болатындығының бір дәлелі адамның ажалдылығы. Дүниенің қызылды-жасылды бояуы адам көзіндегі перде, сондықтан жалғандықты жеңу үшін пердені ысырып қарау керек. Адам өлімді жеңе алады. Өлімді жеңген адам қияметтен де үстем. Гносеологиялық тұрғыда өлімнің танымдық мәні бар. Өлім фани мен бақиды ажыратушы.

Ясауи дүниетанымында физикалық өлім жоқ. Ол жай ғана рухтың тәннен айырылып, басқа бір халге ауысуы. Осыны терең сезінген дана Абай:

«Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,

Ол бірақ қайтып келіп, ойнап – күлмес.

«Мені» мен «менікінің» айырылғанын

«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес» - деген Абайдың өлең шумағында өлімнің осы жалғанмен, ақиқатты ажыратушы ретіндегі танымдық мәнісі ашылады. Өлімнің бірінші сатыдағы танымдық мәнісі осы жалған мен ақиқатты ажырату болса, жалған мен ақиқатты, фани мен бақиды, нәпсі мен рухты ажыратқаннан соң, Ақиқатты тануға, бақиға ұласуға, рухты өсіруге талаптанушы адамның ақыл деңгейінде түсінгенін, жүрекке орнықтыруы, одан әрі іс жүзінде бастан өткізуі бар, бұл «Өлім алдындағы өлу». Ақыл деңгейінде қабылдаған білімді жүрек қалауына айналдыру, әрбір ізгілік ілімін сөз жүзінде қалдырмай іске асыру кәміл мұсылманның, кемел адамның басты мақсаты.

Аллаға құлшылықтың ең жоғары халі – еркіндік. Ясауи адам еркіндігін оның ішкі еркіндігі шеңберінде қарастырады. Ал ішкі еркіндік, ол моральдық еркіндік. Аллаға құлшылық ету, сол арқылы тазарту – толық еркіндік, азаттық.

Көп адам дүниеге бой алдырған,

Бой алдырып аяғын көп шалдырған

Өлді деуге сия ма, ойлаңдаршы,

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?

Ясауидің 63 жасында қылуатке түсуі «Өлім алдындағы өлу» немесе «Өлімді өліммен жеңуімен» байланысты. Сондықтан да жалпы «Өлім» ұғымының мағынасын ашудың маңызы зор. Ясауи шығармашылығында ажалға байланысты шарифатқа сай жамандықтан сақтандыру, ізгілікке тәрбиелеу уағыз насихаты орын алғанымен қатар, өлім тақырыбының аса терең мән-мазмұнын ишаралап жеткізгеніне куә боламыз. «Өлім» - бұл дүниенің өткінші жалғандығын, баянсыздығын анықтайтын шындық.

«Өлу үшін туғансың оны да ойла» деп, дана Абай бекер айтпаған, өлім – ақиқат. Өлім – ғасырлар бойы адамзатты толғандырып келе жатқан көкейкесті философиялық мәселе. Негізінен өлім жайлы әңгіме бұл дүниенің баянсыздығы, өткіншілігімен байланыстырыла қозғалады. Шәкәрім де: «есің барда елің тап, өлгенде кірер жерің тап» деп бекер ескертпеген. Адам бұл дүниеге еріксіз келіп, еріксіз кетеді. «Адам бұл дүниеге қонақ» деген ұғым халық санасында терең таңбаланған. Бұл дүние адамның түпкі бақилық отанына қайтып оралар сапарында аялдап өтер керуен сарайы деген ұғым түсінік те, Хадисте айтылған.

Қожа Ахметтің «Диуани хикмет» кітабы – шын мәнінде, аса қасиетті асыл мұра. Өйткені, бұл кітапта оның Алла жолына жастай берілгендігі шынайы баяндалады. Ең бастысы осы шығармада бүкіл дүниенің ғажап сырлары, соның ішінде, әлемдегі күдіретті тұлға-адамзаттың тіршілік-ғұмырының мәні, мағынасы поэзия тілімен жинақтай түйінделген. Кітабы екі бөлімнен тұрады: бірінші бөлім-*ғұмырнама*. Онда Ясауи өзінің жас шағынан бастап, үмбеттік, сүндеттік жолмен қылуатке түскенге дейінгі өмірін жырға қосып баяндап, Аллаға табынудың, шын берілудің үлгісін көрсетеді; екінші бөлім - *дүниенің болмысы* туралы толғау жырлардан тұрады.

Қожа Ахмет Ясауи «Хикметімен» танысқан әрбір адам оның жастайынан мұсылман ілімінен құмарта сусындап, өмірге ойлы көзбен қарап, парасаттылық келбет танытқанын және сегіз жасында-ақ өлең шығаруға бет бұрғанын байқайды. «Диуани хикмет» кітабының екінші бөліміндегі хикметтердің мәні, маңызы, ұсынбақ идеясы алдыңғы аталған бөлімдегі хикметтерден едәуір күрделілеу, ойлы, философиялық толғамдарға құрылған шығармалар деуге болады. Бұл бөлімдегі хикметтерді, әсіресе, құран, дін шариғаттары, өмір заңдылықтары, әділет пен арамдық туралы жырларды Ясауидің ақын үлкен ақыл-сезіммен, кемеңгерлік тебіреніспен жазғаны анық аңғарылады. Осы ерекшеліктеріне қарай кейбір зерттеушілер кітаптың екінші бөліміне жататын хикметтерді Қожа Ахмет тоқтасқан, кемеліне жеткен шағында шығарған болуы керек деген тұжырымдар жасайды. Ойшыл ақын өзінің он бесінші хикметінде адамгершілікке жат, жаман қылық жайында:

Наданменен өткен өмірің тозақ болар,

Надан барса дозақ та одан қашар.

Наданменен дозаққа қылма сапар [6, 157] - десе, отыз бірінші хикметінде:

Дүниеқорлар малын көріп мақтан қылар,

Мен-мендіктен ол құдайға күпір болар, [7, 120] - деп мал-мүлікке қызыққандардың екі дүниеде де опа таппайтынын баян етеді. Осы тәрізді, ақын құдайға құлшылық жасау туралы айта келіп:

Бұл жолдардың азабы: қайғы, мехнат,

Мехнат тартып, жапа шеккен көрер рахат,[8, 49] - деген тұжырыммен жаратушыға шын ниетімен құлшылық еткен, адалдықты, әділдікті таңдаған әрбір адамның мәртебесі барлық уақытта биік болатынын санаға салады. Осындай ойлы, өмірде тозбайтын, парасат биігінен айтылған жыр шумақтары бұл еңбекте көптеп кездеседі.

Түркі тілдес халықтардың орта ғасырдағы аса көрнекті ғұламасы, ойшыл қайраткері, ақыны Ахмет Ясауи жайлы сөз қозғағанда: дін уағызын жырлаған сопылық-мистикалық әдебиеттің ірі өкілі, «Ясауия» деп аталынған ағымның негізін қалаушы деген пікірлер мен тұжырымдар жиі айтылады. Алайда тарихи деректерге сүйенсек имангершілік тағлымдарын ана сүтімен бірге татқан Қожа Ахмет кейін мұсылманша оқып, ислам діні, білімі - ілімімен қаныға сусындап өскен соң жан-дүниесі кіршіксіз таза, пәк ниетті азамат болып қалыптасты. Ол оң мен солын айырған кезден бастап-ақ өмірдегі қорлық, зорлық, үстемдік, қатыгездікті көріп шошынып, еріксіз ойға шомады. Сөйтіп, оның осы даналық кітапты жазуына өз кезіндегі заманның кедірлі, бұдырлы, кесапатты келбеті тікелей әсер еткен болса керек. Ойшыл өз дәуіріндегі және болашақтағы да, әділет пен зұлымдықтың арпалысын кітабының елуінші хикметінде:

«Бейіш, тозақ таласар, таласуда мән де бар,

Тозақ айтар: мен артық, сараң құлдар менде бар,

Бейіш айтар: мен артық, пайғамбарлар менде бар»[9, 78]- деп, образды түрде бейнелеп көрсетеді. Әділетсіздік, қайырымсыздық барлық уақытта да болған. Алайда билік басында тұрғандар әділетсіз болса, ол ел – халықты аздырады. Осыны жан – тәнімен сезінген Ясауи:

«Ел, дүние, халқымызда қайрым жоқ,

Патша менен уәзірлерде әділет жоқ.

Дәруіштердің дұғасында қасиет жоқ,

Түрлі бәле халық үстіне жауды, достар»-деп сол тұстағы кейбір келеңсіз әлеуметтік жайлардан көпті хабардар етеді. Сөйтіп, бұл дүниедегі әділетсіздіктен, имансыздықтан қатты қапаланып, түңілген ақын:

«Жер астына қашып кірдім надандардан,

Қолым жайып дұға тілейін бір алладан.

Ұзарып жаным жүз тасаттық даналардан,

Дана таппай жер астына кірдім міне»[10, 103]- деп өз әрекетінен де көпті хабардар етеді, «Диуани хикмет» кітабын жазуға кіріскен. Ахмет Ясауидің бұл шығармасындағы ой-толғамдар Шығыстың даналық кітабын жасаған, Тәңірлік ілімді қалыптастырған Заратуштра пайғамбардың:

«Өз сөзін ұстап тұрмаған,

Жетесіз елін бүлдірер.

Өзін сұмнан да жексұрын,

Зұлым етіп көрсетер [11, 77] - деп басталатын ұзақ толғауымен үндесіп жатыр» - деген пікірде қисынсыз емес. Ендеше, Ахмет Ясауи тек ислам дінін ғана үлгі тұтпай, Шығыс даналары жасаған асыл мұралардан да нәр алғаны көрініп тұр. Ахмет Ясауи адамзат арасындағы теңсіздікті болдырмайтын, бір-бірін қанамай, тыныштықта, сыйластықта өмір сүретін жолды іздеді. Осындай кінәратты өмірдің басты себебі, ол мал-мүлік, байлық, дүниеқұмарлық – деген байламға келді, өйткені сол қу дүние, байлық, мансап үшін адамдар бір-бірімен қырылысады, жауыздыққа барады. Демек, оларды тоқтататын жолды табу керек. Ол жаратушы жолы, Тәңір, Алла жолы, шарифат жөні. Мұсылман ұстанымында тек имангершілікті ғана қалаған, қылдай қиянатқа бармайтын тақуа адам-құдайдың құлы. Сол көкейіндегі кемеңгерлік ойын адамзатқа жеткізіп, жер бетінде теңдік орнатудың жолын көрсету үшін Қожа Ахмет қасиетті асыл мұра-Құранға сүйене отырып, көптің көкейіндегі ойды білдірген жаңа еңбек - «Диуани хикмет» кітабын жазған болуы керек.

Сөз жоқ Қ.А.Ясауи бұл еңбегі арқылы ислам діні идеясын және адамзатқа ортақ әділет, тазалық, адамдық, имангершілік қағидаларын ғылыми тұрғыда әрі қарай өрістете дамытты. Кітаптағы басты қағидалар: мағрифат-білім, ғылым; шарифат-ислам дінінің жолы, заңы; тариқат-сопылық жол; хақиқат-құдайға ғашықтықпен құлшылық ету (*өзіңнің сеніміңді құлшыныспен орындау*). Ол сонымен қатар, осы айтылған қағидаларды бір-бірімен ұштастыра жүргізгенде ғана адамға көздеген мақсатына жетуге мүмкіндік туатынын мәлімдейді.

«Диуани хикмет» кітабындағы бірінші хикметте: «Мен «Дәптер сәни» сөзін аштым» - деген өлең шумағымен басталады [12, 6 б.]. Ғалым – зерттеушілердің пікірінше, бұл өлең жолдарындағы «Дәптер сәни» сөзі-екінші дәптер деген мағынаны танытады. Осыдан келіп, Қожа Ахметтің еңбегін-қасиетті құран кітабынан кейінгі сол бағыттағы екінші асыл мұра деп есептесек артық айтқандық болмайды.

Сөйтіп, Қожа Ахмет табиғат сыйлаған дарын, даналығының арқасында дін негізін қалыптастырып, кең көлемде дамытуға сүбелі үлес қосатын жаңа құнды еңбек жазып, ислам дінінің маңызын, мәртебесін ел-жұрт сүйсінетіндей етіп биіктетті. Ахмет Ясауи Исламтануда тың ғылыми арналар енгізумен қатар мұсылман діні шарифаттарын, идеологиясын тұтастай қамтып, оған өзіндік соны үлестерін қосып, көркем тілмен, жұртты тартар поэзия үнімен жырлаған, сол бағытта алғашқылардың қатарында жол салған ойшыл.

Кезінде Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы мен атақ – даңқы түркі – мұсылман әлеміне кеңінен танылып, Ясауише Хикмет жазу дәстүрге айналды. Мысалы, Кіші Азияда Қажы Бекташ, Жүніс Әміре, Сүлеймен Бақырғани Хикметтерінен Қ.А.Ясауи сарыны сезіледі. XII ғасырдан бергі Түркі халықтарының дүниетанымдарына елеулі ықпал еткен Ясауи сарыны әрісі Асан қайғыдан, берісі Абайға дейін жетіп, қазақ топырағында қалыптасқан ой кешу үрдісі арқылы біздің заман адамдарының да шығармашылықтарынан көрініс табуа.

Әрбір классикалық шығармаға тән қасиетке ие «Диуани – хикмет» қазіргі заманның өзінде құндылығы мен өзектілігін жоғалтқан емес, бұл еңбекте қойылған мәселелер идеялық жағынан халықты біріктіреді және адамның рухани дамуындағы биік белестер болып қала бермек.

Ахмет Ясауи мен оның шәкірттері туралы ақпардың кең тарауы олардың ислам дінін кең далада таратудағы маңызын білдіреді. Ясауи хақиқатқа бойлап ие болған

хикметтерін көпшіліктің рухани дәрежесімен санаса отырып қана жеткізген. Олардың рухани дәрежесі лайықты емес, көтере алмайтын хақиқат сырларды ашпаған, тұспалмен ишарамен жеткізу арқылы шектелген. Көптеген сопылардың «сахара» экстаз кезінде жария қылған сырлары рухани дәрежесі көтере алмаған көптің ақылына сыймай шарифатпен қайшылығын іздеп, бұрмалауға, сенімдерін шайқауға әкелгенін, дау-дамаға соқтырғаны белгілі. Бұл сопының үнемі көңілі жұмсақ сыпайылыққа, жетім, ғаріптердің басын сипайтын, мейірімділікке шақыратын мейірбандығының, адамдардың рухани дәрежесі мен нәпсісінің жағыдайы көтере алмайтын сырларға аса сақ болғанының көрінісі.

Ар мен ұят құнсызданған (*девальвация*) болса, онда заман әлеуметтік болмысы өркениеттен алшақтай түседі, халықтың өмірі тұрпайылана түседі. Міне, осындай кезеңдерде рухани дамудың жақтаушысы ретінде әлеуметтік сахнаға кемеңгер ойшылдар шыға бастайды. Осы тұрғыдан алғанда Қожа Ахмет Ясауи тұлғасы кездейсоқ құбылыс емес, әлеуметтік өмір қажеттілігінен туындаған халықтың қалаулысы. Сөйтіп, Қожа Ахмет Ясауи әлеуметтік дүниенің әділетсіздігімен күресті адам өзінің жеке басының күнәларын жеңуден бастауға шақырады. Ол әлеуметтік төңкерістер мен қақтығыстарды тиімді құрал ретінде қарастырмайды. Рухани тазару, басқа түскен қиындықты қайыспай көтере білу, шарифат, тарикат баспалдақтарынан өтіп, хақиқатқа жету жолын II хикметте ұсынады.

Пендешіліктен руханилыққа көтерілу процесі бір сәттік құбылыс емес және ол кез келген пенденің қолынан келе бермейді. Қанағатсыздық құлдары мен тәубесіне келмеген менменсінген жандар сол пенделер күйінде қала бермек. Әрбір адам күнәсі үшін өмірде, өмірден кейін де жазасын алмақ. Осындай діни-этикалық идея өзінің тынымсыз реттеуші күшін қоғамға үнемі танытып отырады. Қоғамдағы парасатты ойлардың туындауына, оның әлеуметтік ортада кең тарауына ол біршама түрткі болды.

Құндылықтар иерархиясында сопылық дүниетанымы Алланы ең жоғарыға қояды, Алла әлемі – Ақиқат әлемі. Ал Ақиқатты түсінуге, игеруге, бағындыруға, дәлелдеуге болмайды, оны тек таза жүрекпен қабылдау керек, адам сол әлемге ақ ниетпен ұмтылу қажет. Алла мен адам арасындағы қарым-қатынастар негізінен құндылықтарды айырудан, жіктеуден тұрады. Егер адам өзіне рухани жетілуді, Ақиқатқа қарай ұмтылуды өмірдің негізгі құндылығы етіп қоймаса, онда ол негізінен нәпсінің құлы болып қала бермек және тұрмыстық деңгейдегі құндылықтар қақпанынан шыға алмай қалады.

«Жетілген адам» ілімі кейінгі тарихта көптеген ойшылдар үшін Тұлғаны зерттеудің негізгі бағдарына айналғанын соңынан келген даналардың көзқарастарынан байқаймыз.

Адам өз санасымен ғұмырда көптеген жалған мұраттар мен армандар жүйесін жасауы мүмкін. Әрине, олардың «жалған» болатыны бұл дүниенің жалған болуынан емес, немесе о дүниеге барғанда ғана барлық кереметтерге жетумен де байланысты емес. Бұл дүниені «жалған» ететін адамның пендешілігі, және оның жалаң ақылмен қалыптастырған құндылықтар жүйесі. Ал енді, өмір бойы жинаған малы мен дүние-мүлкінің пендеге сын сағаты келгенде түкке тұрғысыз игіліктер екенін, қаншама марапаттаумен келген атақ-даңқтың тек жалған эмоциялық іс-әрекеттердің нәтижесі екендігін аз уақытқа болса да түсінгендер де кездеседі, түсінбей бұл өмірде рухтар әлеміне өтіп кеткендер де жеткілікті.

Міне, сопылық құбылысы осы мәселелерді әлемдік өркениеттің алдына нақты кейіште өзектендірді, күн тәртібіне қоя білді. Оларды тек мәселе түрінде ғана қоймай, оны іс жүзінде қалай жеңіп, қандай рухани жолдармен тиімді нәтижелерге жетуге болатығын көрсетті. Сопылық іс-әрекеттің әлем тарихындағы осы талпыныстары мен ерекшеліктерді талай ғұламаларды ойлантты, толғантты және ол халық санасын үйлесімдендіруде үлкен рөл атқарды. Ғаламдық үйлесімділікке сәйкес қоғам өмірінде де өзіндік әділдік бар. Бұл адамда нәресте шағынан, есейіп қартайғанға дейін рухын

дамытуға, жанды кірден тазартуға мүмкіндігінің барлығы. Мәселенің қайнар көзі – сол мүмкіндіктерді пайдалануға асықпауымызда.

Рухани даму – тоғышарлықты женуде, Ақиқатқа барар жолында болу идеясында екендігі Қожа Ахмет Ясауидей ғұламаларға өз заманында белгілі болғаны байқалады. Олардың идеялық жағынан жалпыұлттық құндылығы қазіргі тарихи кезеңде де маңызды болып отыр.

Пайдаланған әдебиеттер

1. ҚР Президентінің Ұлттық құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзі //Егемен Қазақстан, 15 наурыз 2024.
2. Қозыбаев М. Қазақ тарихы-дала өркениетінің құрамды бөлігі //Егемен Қазақстан, 3 шілде 1998.
3. Қыраубаева А. Қазақ мифологиясы және Авеста //«Жұлдыз» журналы, 1996, №2.
4. Идрис Шах. Суфизм. – Москва, 1994. 340 с.
5. Алтынсарин Ы. Мұсылманшылықтың белгісі. – Алматы, 1991. 125 бет.
6. Ясауи А. Диуани хикмет. (Аударма, транскрипция, мәтін, сөздік). – Түркістан, 2010. – 400 бет.
7. Бұл да сонда.
8. Бұл да сонда.
9. Бұл да сонда.
10. Бұл да сонда.
11. Авеста. Избранные гимны. Москва, 1993. 207 с.
12. Ясауи А. Диуани хикмет. (Аударма, транскрипция, мәтін, сөздік). – Түркістан, 2010. – 400 бет.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИДІҢ ҚАЗАҚТЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРІ МЕН МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОРНЫ

З. Жандарбек,

*Тарих ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан Түркістан қ.*

Андатпа. Қожа Ахмет Ясауи жалпы Ислам тарихында, түркі тарихында шешуші рөл атқарған киелі тұлға. Қожа Ахмет Ясауидің дүниеге келумен ислам діні қайта жаңғырып, мұсылман халықтарының рухани-мәдени болмысын қайтадан қалпына келтіруге мүмкіндік алды. Ахл ал-Хадис өкілдерінің ықпалымен қасаң қағидаға айналған ислам діні өзінің рухани дінгегін қайта тапты. Соның арқасында Рухани әлем мен адамзат рухы арасында байланыс қайта орнады. Адамзат баласы сол кезеңде басына төніп келген ақырзаман апатынан аман қалды. Адамның рухани деңгейін «‘илм ал-йақин» деңгейінен «‘айн ал-йақин» деңгейіне көтерді. Адамның материалдық болмысы емес, рухани болмысы үстемдік алды. Бұл жалпы мұсылман халықтарының мәдениетінің көтерілуіне ықпалын тигізді. Түркі халықтары ясауийа тариқатының дүниеге келумен өзінің ұмытыла бастаған тілі мен дәстүрлі мәдениетін қайта жаңғыртты.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, рухани әлем, тариқат, Ислам, хикмет.

Annotation. Khoja Ahmet Yasawi is a holy man who played a decisive role in the history of Islam and the history of the Turks. With the birth of Khoja Akhmet Yasawi, the Islamic religion was revived and the spiritual and cultural identity of Muslim peoples was restored. The Islamic religion, which became a radical principle under the influence of the representatives of Ahl al-Hadith, regained its spiritual support. Thanks to this, the connection between the spiritual world and the human spirit was restored. Humanity survived the apocalypse that befell humanity at that time. He raised the spiritual level of man from the level of “ilm al-yaqin” to the level of “ayn al-yaqin”. The spiritual nature of man prevailed, not the material. This contributed to the rise of the culture of Muslim peoples as a whole. The Turkic people revived their forgotten language and traditional culture with the birth of the Yasawiya sect.

Key words: Khoja Akhmet Yasawi, spiritual world, tariqa, Islam, hikmet.

Кіріспе. Ислам діні тарихында негізгі үш кезең бар. Алғашқы кезең – Мұхаммед Пайғамбар дәуірі. Бұл кезеңде ислам дінінің дүниеге келіп, мұсылман қоғамының, мемлекетінің қалыптасу кезеңі. Бұл кезең Мұхаммед Пайғамбардың дүниеден өтуімен аяқталды. Екінші кезең – ғұламалар дәуірі. Бұл кезеңде Ислам қоғамындағы Ахл ал-Хадис пен Ахл ар-Рай арасындағы идеялық талас-тартыс пен күрес кезеңі болды. Бұл күресте Ахл ал-Хадис бағыты жеңіске жетіп, ислам дініндегі стагнациялық үдеріс орын алды. Дін шариғаттың қасаң қағидалары шеңберінде ғана қаралып, иман-сенім мәселесі кері ысырылды. Ислам дінінің рухани қуаты күн санап әлсірей берді. X I ғасыр басында бүкіл Ислам әлемінің рухани қуаты сарқылып, Рухани әлем мен адамзат арасындағы байланыс тоқырауға ұшырады. Сол кезде тарих сахнасына Қожа Ахмет Ясауи шықты. Қожа Ахмет Ясауи жанқиярлықпен сол кезеңнің діндарларымен арпалыса жүріп, Рухани әлем мен адам рухы арасындағы байланысты қайта орнатты. Қожа Ахмет Ясауидің осы еңбегінің арқасында Исламдағы үшінші кезең - Әулиелер дәуірі басталды. Осылай Рухани әлем мен адамзат арасындағы пайғамбарлардан кейін үзілген байланыс қайта қалпына келтірілді. Ол кезеңнің басында «Ахмади-с-сани»-«Екінші Мұхаммед», «Қтуб ал-Ақтаб»-«Дүниенің тірегі» атанған Қожа Ахмет Ясауи тұрды.

Қожа Ахмет Ясауидің адамзат тарихындағы рөлі.

Қожа Ахмет Ясауидің дүниеге келу кезеңінде Орталық Азияда Х-ХІІ ғасырларда Ахл ал-Хадис өкілдерінің ықпалы басым болды. Өзбекстандық зерттеуші А.Ахмедов Мауараннахрда ханафи мазхабының ролінің басым болғандығы туралы жазғанымен, [1, 22-23 бб.] Түркістан өлкесінде шафи'ийлар ықпалы басым болғандығы туралы тарихи деректер бар. Х ғасырда Түркістан жеріне келген ал-Муқаддаси шафи'ийлар ықпалында болған жерлер ретінде Шаш, Илақ, Сығнақ, Тараз аймақтарын көрсетеді. [2, 125 б.]. Ал, Насаб-нама нұсқаларында Бакр ад-дин Қаффал Шашиді (978 ж.қ.б.) Түркістан жеріне алғаш ислам дінін таратушылардың бірі «Исхақ бабтың тубба' таби'ны еді» [3, 64 қ.], - деп жазылады.

Демек, бұл жерлер, Түркістан жері Қожа Ахмет Ясауи ілімі тарих сахнасына шыққанға дейін шафи'ийлар ілімінің басымдыққа ие болғандығын көрсететін дәлелдер бар. Демек, бұл жерлерде араб дәстүршілдігі басым болды, - деп айтуға толық негіз бар. Ал, араб дәстүршілдігінің сол Түркістандағы түріктердің рухани-мәдени болмысына қаншалықты теріс ықпалы болғандығын айтып жеткізудің өзі қиын. Оны мынадай айғақтардан-ақ көруімізге болады. Мысалы, Қарахан мемлекетін құрған рулық-тайпалардың ХІІ ғасырда толығымен ыдырағанының, мемлекеттің басқару жүйесінің өзгеріп, парсылық сипат алғанына куә боламыз [4, 369 с.].

Себебі, Қарахан мемлекеттеріндегі ру-тайпалардың ыдырауы бұл кезеңде мемлекетті басқарудың түркілік сипаты толығымен өзгеріп, абсолюттік билікке негізделген басқару жүйесі қалыптасқанын көрсетеді. Оның себебі, қоғамдық қатынастарды реттеу түркілік салт-дәстүр негізінде емес, араб дәстүршілдігі-шариғат шеңберінде жүргізілгенін, некелік қатынас өзгеріп, бұрынғы экзогамдық қатынастың орнын эндогамдық қатынаспен ауыстырылғанына куә боламыз. Некелік қатынастарды өзгерту міндетті түрде түркілік рулық, тайпалық жүйелердің ыдырауына ықпал ететін негізгі фактор болғандығы анық.

Кезінде сол Қарахан мемлекетін құрған тайпалардың аттарын Шыңғыс хан шапқыншылығынан кейін кездестіре алмауымыз, бұрынғы ру, тайпалардың толығымен ыдырағанын көрсетеді. Араб дәстүршілдігінің келуімен тек, рулық, тайпалық одақтар ыдырап қойған жоқ, жергілікті халықтың тіліне де ықпалын тигізді. Әдеби, ғылыми шығармалар тек араб, парсы тілдерінде жазылды. Оған дәлел ретінде Қожа Ахмет Ясауиге дейін бары-жоғы үш шығарманың ғана түрік тілінде жазылуы, атап айтқанда: Жүсіп Баласағунның «Құтты білік» [5, с. 127.], Махмуд Қашқаридың «Диуан луғат ат-турк», , Ахмет Йугнекидің «Ақиқат сыйы» атты шығармалардың жазылуы болатын [6, 17 б.].

Бұл кез келген халықтың діні мен діни танымын өзгертетін болса, онда дәстүрі мен мәдениетінің өзгеруіне ықпал ететін қауіпті факторға айналатынын көрсетеді. Түркістан жеріне шафи'ий мазхабының келуі түркілердің дәстүрлі мәдениетінен айырлу қаупін туғызды.

Алла мен мұсылман қоғамы арасындағы рухани байланыстың үзілуі мұсылман қоғамының рухани азғындауына әкелді. Адам баласының басына Алланың қаһарына ұшырау ықтималдығы күн санап күшейе бастады. Бұл кезеңді Қожа Ахмет Ясауи былайша сипаттайды:

Әулиелер айтқаны келді білем,
Қиаметтің күні жуық болды достар.
Есті құлдар болғанын білді білем,
Ел-жұрттан мейір-шапағат кетті достар.

Үлкен-кіші жарандардан әдеп кетті,
Қыз-келіншек, нәзік жаннан ұят кетті.
«Ал-хайау мин ал-иман» деп, Расул айтты.
Арсыз қауым, ғажайыптар болды, достар [7/35, 62 б.].

Қожа Ахмет Ясауи мұсылман халықтарының басына осындай ауыр рухани дағдарысқа ұшыраған кезеңде дүниеге келген болатын. «Диуани хикметте» Қожа Ахмет Ясауидің дүниеге келуі Жаратушы Құдіреттің қалауымен болғандығы туралы баяндалады. Ол туралы Сүлеймен Бақырғани былай деп жазады:

Сұбхан Ием өзі еді, Мұстафаға бұйырды,

Бадам Арыстан жеткізді, шайхым Ахмет Ясауи [7/151, 257 б.].

Бұл жолдар Қожа Ахмет Ясауидің дүниеге келуі, оған Арыстан бабтың аманатты тапсыруы Тәңір Тағаланың қалауымен болғандығына нақты дәлел. Оның үстіне Мұхаммет пайғамбардың миғраж сапарында Ахмет рухын көруінің өзі жай аңыз емес, шындық.

Осы Хикмет жолдарындағы деректерге сүйенетін болсақ, Қожа Ахмет Ясауи бабамыз Пайғамбар дүниеден өткеннен кейін төрт жүз он жылдан кейін дүниеге келгендігі баяндалады. Олай болса, біз ол кісінің дүниеге келген жылын біз нақты 1042 жыл деп айта аламыз. Демек, «Диуани Хикметте» айтылған бұл дерек тарихи шындыққа толығымен сай келеді. Бұл кезеңдегі мұсылман қоғамының Рухани әлемнен ажырап, толығымен рухани азғындыққа түсіп, тоқырауға түскен кезеңі болатын.

Ислам әлеміндегі мұндай тоқырауға ұшырап, іштей ыдырай бастағанын сол XI ғасырдағы тарихи оқиғаларға қарап отырып, бағамдауға болады. Осы XI ғасыр соңында Христиан әлемі көне рухани орталықтары болған Құддыс-Ирусалимді мұсылмандардан азат ету жолындағы күресін-Крест жорықтарын бастады. Егерде Ислам қоғамының рухани тоқырауға ұшырап, іштей ірігенін сезбеген болса, онда христиандар ондай қадамға барар ма еді? Жоқ. Дінің аты қалып, заты қоғам санасынан тыс қалды. Дін мен шариғат арасындағы ерекшелік – ұмытылып, дін тек қоғамдық қатынастарды реттейтін шариғат шеңберінде ғана қарастырылды. Алла мен адам арасында байланыс болу ықтималдығы мүлде жоққа шығарылды. Мұсылман қоғамы тек өзінің хайуани болмысының қажетімен ғана өмір сүретін деңгейге түсті. Бұл мұсылман қоғамының толығымен рухани дағдарысқа түсуіне ықпал етті. Осы кезеңде дүниеге Қожа Ахмет Ясауи сынды ұлы тұлғаның дүниеге келуі, Рухани әлем мен адам рухы арасындағы байланысты қайта орнатуы түрік халқын тарих сахнасынан кетуден сақтап қалды.

Ясауи бабамыз сол кезеңдегі адамзат қоғамының азғындауының басты себебі – материалдық болмыстың жетегінде кетіп, рухани болмысты мүлде естен шығару болғандығына куә болады. Ол «Хикметінде» былай дейді:

Күмәнсіз білгін, бұл дүние барша халықтан өтер- а,

Сенбегін сен малыңа, бір күн қолдан кетер-а,

Ата-ана, қарындас қайда кетті, пікір қыл,

Төрт аяқта ағаш ат бір күн саған жетер-а [7/8, 22 б.].

Осы хикмет жолдарында мына дүниенің баянсыз, уақытша дүние екендігі, бүгін бар кез келген адамның, ертеңгі күні ағаш атқа мінетіні, мына жалған дүниеден көшетіні анық көрсетіліп тұр. Өзіңе жақын деген ата-ана, бауырларың да, әйел, бала-шағаң да, ешкім жолдас бола алмайды. Өйткені, бұл фәни-уақытша дүние – сынақ алаңы. Шын дүние, мәңгілік мекен келесі өмірде. Сондықтан адам баласы мына жалған дүние үшін емес, мәңгілік өмір үшін өмір сүруі, күресуі керек. Ол күрестің басты нысанасы – Рухани әлем. Рухани әлеммен байланысқа түскен адам ғана мәңгілік өмірге қол жеткізе алады. Рухани әлемге жетудің басты шарты – Аллаға ғашықтық. Ол туралы «Хикметінде» былай дейді:

Ей, достар, пәк ‘ишықты қолға алдым,

Бұл дүниені дұшпан тұтып, жүрдім, міне,

Жағамды ұстап, Хұзырына сыйынып келдім,

‘Ишық жолында Мансұр сипат болдым, міне [7/ 9, 23 б.].

Осы шумақтарда баяндалатын басты мәселе – Аллаға ғашықтық. Аллаға ғашық болған жан ғана мына дүниенің қызылды-жасылды шырмауынан құтылып, Рухани әлеммен байланыса алады. Ал, адам баласы нәпсінің соңына ергенде өзінің кім екенін

ұмытып, дүние қуып, әуреге түседі. Адам өзін жаратқан Ұлы Құдіретті ұмытқан кезеңде ол адами болмысынан ажырап, хайуани болмыстың жетегінде кетеді.

Адамзат қоғамының сол кезеңдегі азғындауының басты себебі – адамның өзінің кім екендігін, қайдан келгенін, қайда баратынын ұмытумен байланысты екендігін, соның салдарынан имансыз тобырға айналғандығын Ясауи бабамыз жақсы түсінді және бұл мәселені халықтың есіне салуды жөн көрді. Ол хикметінде былай дейді:

Ол хикметімен (адамды) жоқтан бар етті,
Он сегіз мың бүкіл әлем қайран болар.
«Қалу бәлә» деген құлдар үлес алды.
Кідіріп қалған құлдар діні ойран болар.

Хақ Тағала иман сыйлық етті бізге,
Оны Хақ расулы айтты бізге.
Салауат айтсақ қуат берер дінімізге,
Жоқ болса, қылғандарым жалған болар [7/62, 99 б.].

Суреті адам бірақ өзі иманынан ажырап хайуани болмыс жетегінде кеткен тобырды мына тығырықтан алып шығудың жалғыз жолы – адам жүрегіне қайта иман ұялату екендігін сезінді. Ол өзінің осы мақсатын іске асыру жолында қолынан келгенінің бәрін істеді. Бұл мақсатты іске асыру жолында адам рухын тәрбилеудің барлық сатысын қолданды. Біз оны мына Хикмет шумағынан көре аламыз:

Құл Қожа Ахмет Хақтың сөзін сөйлеп өтті,
«‘Айн ал-йақин» тариқатта боздап өтті,
«‘Илм ал-йақин» шарифаттан көздеп өтті,
«Хаққ-ул йақин» хақиқаттан айттым, міне [7/9, 26 б.].

Адам баласын нәпсі шеңгелінен құртқарып, тура жолға салу мақсатында Ясауи бабамыз түрлі тәсілдер қолданғанын осы шумақтан көруге болады. «‘Айн ал-йақин» тариқатта боздап өтті,» демектің мағынасы адамның рухани деңгейін көтеру арқылы нәпсі шеңгелінен құтқару жолындағы әрекеті баяндалып отыр. Егерде адам рухы нәпсінің жетегінен құтылып, тариқат жолына қадам қойса, онда ол жанның рухани әлемге өтуге бір саты жақындайды. Сондықтан адам шамасы келгенше рухани болмысынан ажырамауға күш салуы керек. Сонда ғана Рухани әлеммен байланысуға мүмкіндік алады.

Ал, «‘Илм ал-йақин» шарифаттан көздеп өтті,» демектің мағынасы ол кісінің адам рухын адами болмыс шеңберінде сақтап қалу жолында да әрекет еткенін көреміз. Өйткені бұл «илм ал-йақин» адамды жаратқан Құдіреттің адам баласына Өзінің рухын үрлеу арқылы хайуандар арасынан бөліп, саналы жаратылыс деңгейіне көтергенін білдіреді. Адам нәпсінің жетегінде кеткенде сол шарифат деңгейінен де төмендеп, хайуани болмыс дейгейіне қайта түсетінін де ескертіп отырғанына куә боламыз.

«Хаққ-ул йақин» хақиқаттан айттым, міне.» демектің мағынасы Рухани әлеммен байланысып, Ақиқатқа жету. Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың мақсаты халықты рухани дағдарыстан алып шығу болғандықтан ол кісі өзінің мүмкіндігі жеткенінше халықтың рухани деңгейін көтеріп, Рухани әлеммен байланыстыру болғандығына көзіміз жетеді. Сонда ғана адам баласы қоғамды жайлаған азғындықтан құтылып, адами болмысын қайта табады. Ол үшін дінді шарифат деңгейінен тариқат деңгейіне көтеру керектігін Ясауи бабамыз жақсы түсінді. Және тариқат жолының өзіндік ерекшелігі, қиындығы барлығын да ескертеді. Алайда, адам санасын жаңа деңгейге-тариқат деңгейіне көтермей, қоғам санасын жөнге салу мүмкін еместігін жақсы түсінді. Ол туралы Хикметтерінде былай дейді:

Тариқаттың жолдарының тосығы көп,
Пәк ‘ишықты қолға алмай болмас жүріп,
Дидарын көріп болмас, күн-түн ұйып,
Еш ұйықтамай дидарын көрдім, міне [7/10, 27 б.]

Демек, тариқат жолының қиындығы көп, ең бастысы Аллаға ғашық болу. Сол бағытта тынбай еңбектенумен ғана Аллаға жетуге мүмкіндік бар. Сонда ғана Рухани әлеммен байланысып, өзінің рухани деңгейін көтере алады. Ол кісі өз Хикметінде Рухани әлеммен байланысқа түскен дәруіш пен дүние соңында жүрген пенденің арасындағы айырмашылықты былайша баяндайды:

Хақ құлдары дәруіштер ақиқатты біледі.
Хаққа ғашық болғандар Хақ жолына кіреді.

Көңіл бөлмей дүниеге, еліктемей арамға,
Хақты сүйген ғашықтар халайықтан кешеді.

Дүние менің дегендер, жаһан малын жиғандар,
Құзғын құстай арамға белшесінен батады.

Молда, мүфти болғандар, жалған дағуа қылғандар,
Ақты қара қылғандар, тақмұққа олар кіреді.

Қазы, имам болғандар, жалған пәтуа қылғандар,
Сорлы есек сияқты жүк астында қалады.

Арам жеген әкімдер, пара алып жегендер,
Бармақтарын шайнасып, қорқып тұрып қалады.

Тәтті-тәтті жегендер, түрлі-түсті кигендер,
Алтын таққа мінгендер топырақ асты қалады [7/54, 90 б.]

Ясауи бабамыз осылай рухани деңгейі әртүрлі жандардың болашағының қалай болатынын салыстыра отырып көрсетеді. Руханиатты жоғары қойып, Хақтың дегенімен жүрген жандардың мәңгілік өмірге ие болатынын, ал арам, залым жандардың бар ғұмыры осы фәни-өткінші дүниемен аяқталатынын мысал етіп көрсеткеніне куә боламыз.

Демек, адам баласының әрбір басқан қадамы өлшеулі. Адалдық пен арамдықтың ара қатынасы адам болмысының болашағын айқындайтын таразысы. Олай болса, адам баласының мәңгілік өмірге қарай ұмтылуы, рухани болмысының дегенімен жүруі саналы адам үшін бұлжымайтын заңдылық болуға тиіс. Бұл бізге қазақтың «Малым жанымның садағасы, Жаным арымның садағасы» деген ұстанымының түп негізі қайдан шыққанын сезінуге мүмкіндік береді. Өзінің ар-иманын жанынан да артық көрген қазақ Ясауи жолын ғасырлар бойына өзінің рухани болмысының өзегі ретінде ұстанып келді.

Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың халықтың руханиатын ояту барысындағы іс-әрекеті үнемі қарсылыққа тап болып, бар саналы өмірі сол қарсыластарымен арпалыста өтті. Бар мақсат-мұраты хайуани болмыс қажеті болған замандастарының көпшілігі ол кісінің руханиатқа қатысты, Рухани әлеммен байланыс туралы ой-пікірлері қарсыластарының ашу-ызасын тудырып отырды. Ясауи бабамыздың Хикметтерінде бұл туралы мынадай жолдар бар:

Ей, достар, наданменен ұлпат болып,
Бауырым күйіп, жаннан тойып, өлдім, міне.
Тура айтсам, қисық жолға мойнын бұрып,
Қан жұтып, қайғы зәріне тойдым, міне [7/13, 32 б.].

Бұл Хикмет жолдары Ясауи бабамыздың өз замандастарынан қаншалықты зорлық-зомбылық көргенінен хабар береді. Бұл шумақтардың мазмұнын таратып айтудың да қажеті жоқ. Тек, бір ғана «Надан барса, тозақ та болар азар» деген сөздің мағынасы ол надандардың пейіш түгіл тозаққа ылайық еместігін көрсетеді. Біз тарихи деректерден замандастарының Ясауи бабамызды ұлын өлтіргенін, Ахман, Қараман

атты бектердің жала жауып, ұры атандырмақ болғанынана хабардармыз. Мұндай қысым ол кісіге күнделікті жасалғанын жоғарыдағы Хикмет жолдары айғақтайды.

Қожа Ахмет Ясауи бабамыз өз заманындағы білімсіздік негізіндегі надандықпен күресіп қойған жоқ. Сол дәуірдегі діни таным негіздеріне қарсы күресуге мәжбүр болды. Ол Рухани әлем мен адамзат арасындағы байланыстың болуы мүмкін емес деп есептейтін діндарлармен арпалысуына тура келді. Ол кісі сол кезеңнің діндарларында діни танымдарының деңгейін танығаннан кейін оларға өз хикметінде мынадай баға береді:

Ғылым екеу – тән мен жанға басшы болар,
Жан ғылымы Хұзырына жақын тұрар,
Махаббат шарабынан ішіп тұрар,
Ондай ғалым нағыз ғалым болар, достар.

Тән ғалымы залымдарға ұқсас болар,
«Барәат» аятында хабар берер,
Тозақ ішінде тынбай-ылғи күйер болар,
У мен зәрді ішіп ылғи достар.

Құл Қожа Ахмет ғалымдарға қызмет қылғын,
Ғалымдардың сөзін есітіп, амал қылғын,
Амал қылып, Хақ жолында жаның бергін,
Амалсыздар дидарын көрмес достар [7/20, 42 б.].

Осы Хикмет жолдары Ясауи бабамыздың өз дәуірінің «діндарларын» қалай бағалағанын көруімізге болады. Рухани әлем мен адамның рухани болмысының арасындағы болуға тиіс байланысты қамтамасыз ете алмаған молдалар дін атынан сөйлеуге қақысы жоқтығын Құран аятына сүйене отырып, дәлелдеп отыр.

Ол кісінің дін мен шариғатты бөліп қарағандығына, Абу Ханифа Нұғман ибн Сәбит сияқты дін біреу, шариғаттар көп деген ұстанымда болғандығына куә боламыз. Абу Ханифа Құран Кәрімнің «Маида» сүресіндегі «Ей, мұсылмандар, әр біріңе бір шариғат, бір жол бердік. Алла қаласа, барлығыңды бір үмбет жасар еді» деген 48 аятын [8, 5/48] және «Шура» сүресіндегі «Діндеріңе бекем болыңдар. Нухқа берген дінді саған да уахи еткенімізді, Ибрахимге, Мұсаға, Исаға бергендерімізді Алла саған да дін етіп берді.» деген [8, 42/13] аятын негізге ала отырып, әр халықтың өзінің көнеден келе жатқан салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын сақтап қалуға құқылы екендігін дәлелдеп берген болатын.

Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың бұл ұстанымы бір жағынан түркі халықтарының дәстүрі мен мәдениетінің қайта жандануына мүмкіндік берсе, екінші жағынан Абу Ханифа мазхабының бар мұсылман халықтарының ортақ жолына айналуына жол ашты. Әр халық Ясауи үлгісімен дінді тариқат деңгейіне көтере отырып, өздерінің көнеден келе жатқан салт-дәстүрі мен мәдениетін қайта жаңғыртуға мүмкіндік алды.

Қожа Ахмет Ясауи бабамыз өзінің ұзақ жылдарға созылған күресінің арқасында дін феноменінің Алла мен адам арасын байланыстырып тұратын рухани желі екендігін және оның Алланың өзі адам баласына аманат етіп берген рухына арналған рухани қуат көзі екендігін дәлелдеді. Ең бастысы Алла мен адамзат арасындағы байланысты қайта қалпына келтірді. Ол кісі өзінің басты шығармасы «Диуани Хикметті» «Дафтари сани» деп атады. Бірінші дәптер – шариғат. Шариғат адамның физикалық болмысының қажетін өтейтін қағидалар жүйесі. «Дафтари сани» - тариқат. Тариқат – адамның рухын Алламен байланыстыратын ғылым жолы. Ясауи бабамыз тариқат жолына басымдық беріп, бұл жолды адами болмысты сақтап қалудың басты тетігі деп түсінді. Егерде адам баласы өзінің хайуани болмысының жетегінде кетіп, Рухани әлеммен байланысты үзетін болса, онда адамзаттың жер бетінен жойылатынын сезіне білді.

Бірақ Қожа Ахмет Ясауи өзінің Иман мен Исламды қайта қалпына келтіру жолындағы ұмтылысында адамның болмысын шарифат деңгейінен тариқат деңгейіне көтеру қажеттігін жақсы түсінді. Ол өзіне дейін жинақталған сопылық ілім тәжірибелерін жинақтап, сопылық ілімді жетілдіре отырып, сопылықты тариқат дәрежесіне, үлкен доктрина деңгейіне көтерді. Қожа Ахмет Ясауиге дейін сопылық жеке тұлғалардың немесе белгілі шайхтың айналасына шоғырланған топтың рухани жетілу тәжірибесі болса, Ясауи оны жалпы қоғамның иман-сеніміне айналдыра білді. Бұл адам баласының таным аясын кеңейтті.

Ясауиге дейін Абу Ханифа, Имам Матуриди Алланы тануда нақыл мен ақылды, сезім мүшелерін құрал етсе, Қожа Ахмет Ясауи бұлардың қатарына жүректі мекен еткен рухты қосты. Ол өзінің «Мират ал-Қулуб» атты еңбегінде «Шарифат сырт ағзалармен амал ету болса, тариқат – «қалб-жүрекпен», яғни көңілмен амал ету деген сөз, ал хақиқат дегеніңіз – сырмен (жүректің түбіндегі субстанция, көңіл) амал ету болып табылады, - дейді [9, 36 б.] Ал, жүректі амал еттіретін жол – біреу. Ол – Алланың зікірі. Ясауи зікір ғибадаты туралы былай дейді:

Алла жады нұрын кімге тарту қылса,
Қу нәпсі, мемендікпен қалады екен.
Пенде егер, зікірші болып, Алла десе,
Кірлеген көңіл татын ашады екен.

«Фэзкуруни эзкуркум» есітіп нада.
Зікірін айтып, әмірін ұстап мушаһада,
Кіріп көрге, тартып түрлі мужаһада,
Ғашық жандар сыр шарабын ішеді екен [7/92, 150 б.].

Осы зікір ғибадаты жүрек көзін ашты, иманнан ажыраған халықты иманға қайтарды. Ол да Абу Ханифа сияқты иманды бар ғибадаттың алдына шығарды. Ол иман туралы айтқан мына Хикметі иманның маңызының діндегі орны қаншалықты екендігін көрсетеді:

Хикмет бірлән әууал адам дін бар айлады,
Он сегіз мың қамуғ алам қайран ерур.
«Қалу бала» деген құлдар үлес алды.
Сақут еткен құлдар діні ойран болур.

Хақ тағала иман ата (сыйлады) қылды бізга,
Аууал Мұстафа расулы айды бізге.
Друд етсак қууат берар дінімізга,
Йоқ ерса, қылғанларым ойран ерур [7/62, 99 б.].

Иман болмаса, дін де жоқ. Дінді ақылмен емес, жүрекпен қабылдау қажет. Олай болмаған жағдайда иман кәміл болмайды. Қазақ халқының иман-сенімі Ясауидің осы ұстанымы негізінде қалыптасты. Иманды бәрінен жоғары бағалады. Қазақта «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы» деген аталы сөз бар. Демек, қазақ үшін иман малынан да, жанынан да артық. Ал, Абай болса:

Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз жол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі Хаққа қол емес, [10, 13 б.] -дейді.

Немесе:

Ақылмен ойлап білген сөз
Бойыңа жұқпас сырғанар.
Ынталы жүрек білген сөз
Бар тамырды қуалар [10, 21 б.].

Бұл жолдар қазақ халқының не нәрсе болса да, жүрекпен қабылдайтынын білдіреді. Демек, қазақ халқының діни дүниетанымы тариқат жолы арқылы қалыптасқандығын көрсетеді. Мысалы, рух, әруах, әулие туралы түсініктер негізінде Ясауи дүниетанымы жатқанын аңғару қиын емес. Қожа Ахмет Ясауи әулиелер туралы былай дейді:

Шын ғашықтар дәйім тірі өлген емес,
Әруақтары жер астына кірген емес.
Заһид, абид бұл мағынаны білген емес,
Шын ғашықтар халайықтың Қызыры болар [7/141, 236 б.].

Немесе:

Алла үшін жанын берген зая қалмас,
Екі әлем оған бостан, әркез өлмес.
Шын ғашықтың сыры құпия халық білмес,
Көз жасын куә қылып жүрер болар [7/143, 242 б.].

Ясауидің бұл Хикметтері әулиелер туралы Құран Кәрімнің «Юнус» сүресіндегі «Алланың достарына еш қауіп-қатер жоқ, әрі олар қайғырмайды» [8, 10/62], -деген Құран аятымен мағыналас екендігін көруге болады. Сондай-ақ, Ясауи Хикметтерінде әулиелердің Алламен байланыса алатыны туралы да айтылады:

Хақ уәсіліне жетейін десең зары қылғын,
Зікірін айтып, жарандарға жары бергін.
Жапа тартып, жарандардан үлес алғын,
Үлес алмай дидарын көрер ме екен? [7/121, 206 б.]

Бұл Хикмет те әулиелердің Алла мен адам арасын байланыстыра алатын қуаты барлығын көсетіп тұр. Ал бұған Құран Кәрімнің «Маида» сүресінің отыз бесінші аятында «Ей, иман келтіргендер! Алладан қорқындар және оған жақын болатын жолды іздеңдер және оның жолында күресіндер, сонда, әрине құтыласыңдар», [8, 5/35] - дейді. Олай болса, қазақ халқының көне дәуірлерден бері жыр-дастандарында жырланып келген, әлі күнге дейін жалғасып келе жатқан әулиелерге зиарат жасау, олардан жәрдем сұрауы Исламға қайшы келмейді. Бұған мысал ретінде «Алпамыс батыр» жырындағы мына үзіндіні келтіре аламыз. Байбөрі мен кемпірінің Алладан бала сұрап, әулиелерге зиарат жасап, ең соңында Баба түкті шашты Азиз басына барып қонғанда, түсінде сол әулие келіп былай дейді:

Ей, бейшара мүгедек, жаныңызға не керек?
Дейсің ғой маған ұл керек. әулиені қыдырдың,
Жердің жүзін сыдырдың, маңдайыңды төбелеп.
Әрқайсысының әр түрлі, мәртебесі бір бөлек.
Сен үшін бәрі қиналды, бір жерге тегіс жиналды.
«Бір ұл бер»- осыған, Бір Жаратқан Құданың,
Дәргейіне жылады. Мен де тұрдым ішінде,
Әулиенің күші де, Жаратушы жалғыз-ақ,
Дәргейіне ұнады. Ұнағанын содан біл,
Бір қыз қосып сыйлады. Сексен сегіз мың сәруар,
Тоқсан тоғыз мың машайық, бәрінің көңлін қимады [11, 151 б.]

Қазақ халқының дәстүрлі діни танымындағы әулиелердің ролі осындай. Бірақ, бұл дәстүр шариғат шеңберінде қарастырылуы мүмкін болмағандықтан, діни танымы шариғат шеңберімен шектелген халықтарда әулие, әулиелерге зиарат мәселесі Исламға сай келмейтін дәстүр есебінде қабылданады. Ендігі кезекте рух, әруах мәселесіне тоқталып көрелік.

Ясауи ілімін философиялық тұрғыдан зерттеген Досай Кенжетай Ясауидің «кемел адам» тұжырымдасына талдау жасай отырып: «Өзін өзі тану» ұстанымы өзінің ішкі әлемінің жеті қырын анықтап, тереңдеп тану арқылы адамның Аллаға ашылуын мақсат етсе, «Өлмес бұрын өл» ұстанымы – адамның моральдық-этикалық және сопылық

рухани-тәжірибелік талаптар шеңберінде тәрбиеленіп, Алланың сипаттарымен сомдалуына негізделген. Бұл екі ұстаным бірін-бірі толықтырып тұратын теориялық және тәжірибелік қырлар емес, екеуі біртұтас. Ясауи ілімінде осы тұтастықтың мәні «йақин», яғни абсолюттік таным категориясы арқылы ашылған,» - дейді және бұл абсолюттік танымның жеті сатыдан тұратынын айтады. Олар: исм-ул-йақин, расм-ул-йақин, 'илм-ул-йақин, 'айн-ул-йақин, хаққ-ул-йақин, хақиқат-ул-хаққ-ил-йақин, Аллаһ-ул-хаққ-л-йақин [12, 235б.].

Бұл қабаттардың әрқайсысы он мың пердеден тұратынын, барлығы жетпіс мың перде барлығын, сол жетпіс мың пердеден өткен адамның әулиелік дәрежеге көтерілітінін Ясауи бабамыз өзінің «Пақыр-нама» атты шығармасында жазған болатын. Осы танымдық қабаттарды қазіргі күні кванттық физиканың сұйық денелерді зерттейтін саласы адам рухының(жанының) да қабаттары екендігін дәлелдеп отыр. Сол жеті нәзік қабаттан тұратын адам жанын былай атайды: 1.Эфирлі дене. 2. Астральді дене. 3.Ментальді дене. 4. Каузальді дене. 5. Интуитивті дене. 6. Аспан денесі. 7. Тәж дене [13, 25-27 сс.].

Осы нәзік жеті қабаттан тұратын денелердің адамның жаны мен тәні ажырағаннан кейінгі қозғалысын былайша сипаттайды. Эфирлі дене – адам қайтыс болған күннен кейін тоғызыншы күні өледі. Астральді дене – адам қайтыс болған соң қырқыншы күні өледі. Ментальды дене адам қайтыс болғаннан кейін тоқсаныншы күні өледі [13, сс. 26-27].

Егерде біз осы кванттық физика ғылымының ашқан жаңалықтарын қазақ халқының қайтыс болған кісіні жөнелтуге қатысты әдет-ғұрыптарымен салыстыра қарайтын болсақ, онда екеуінің арасында тікелей сабақтастық барлығын көруімізге болады. Қайтыс болған кісінің жетісі беріледі, қырқы беріледі, одан кейін жүзі беріледі, жылы беріледі.

Демек, қазақ халқының әдет-ғұрыптары қайтыс болған кісінің рухының қозғалысын негізге алып, олардың қозғалысына байланысты рухтың әр қабатымен қоштасу рәсмін өткізеді. Мұның өзі қазақ халқының рух-әруахқа қатысты салт-дәстүрлерінің қиялдан шығарылмағандығын, діни негізі барлығын және ислам діні негіздерімен сабақтастықта қалыптасқандығын көрсетеді. Бұларға қоса қазіргі күні қолданыста бар, бірақ себебі белгісіз қаншама қазақтың әдет-ғұрыптары бар. Мысалы, жаңа туылған нәрестені қырқынан шығару, бейсенбі, жұма сайын әруақтарға арналып жеті нан берілуі, тағы сондай ғұрыптардың да осы рухтың қозғалысына байланысты қалыптасқан айтуымызға болады.

Бұл Ясауи негізін салған тариқат жолының аясы тым кең, таным терен, ғылыми негізі болғандығынан, екі дүниенің ісінен хабары болғандығын көрсетеді. Бұл мысалдар қазақ халқының діни дүниетанымы мен исламдық салт-дәстүрлері тек шариғат шеңберімен шектелмейтінін, тариқат жолы арқылы да қалыптасқандығын көрсетеді. Сол себепті, шариғат шеңберінде ғана білім алып, халық алдына шығып жүрген имамдардың қазақ халқының дәстүрлі діни таным мен әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінің түпкі мәнін түсіне алмауы заңды құбылыс. Өйткені, ол имамның оған білімі де, өресі де жетпейді. Имамдар бұл мәселені түсініп, амал ету үшін Ясауи негізін салған сопылық жолдан хабары болуы керек. Ендігі осы сопылық жолдың ерекшеліктеріне қысқаша оқталып өтелік.

Тариқат – мұсылман дінін қабылдаған халықтардың Исламның негізгі бес парызын қабыл етіп, қалған діни жол-жоралғыны сопылық жол-рухани таным негізінде қалыптастыра отырып, қоғамдық қатынастарды реттеуді толығымен әр халықтың өзінің табиғи ерекшелігіне қарай қалыптасқан салт-дәстүріне беру деп айтса болады. Енді осы мәселелерді Қожа Ахмет Ясауи бабамыз қалай шешті, соған қысқаша тоқталып көрелік.

Қожа Ахмет Ясауиге дейін сопылық жеке тұлғалардың немесе белгілі шайхтың айналасына шоғырланған топтың рухани жетілу тәжірибесі болса, Ясауи оны жалпы

қоғамның иман-сеніміне айналдыра білді. Қожа Ахмет Ясауи өз тариқатын қалыптастырғанда алдымен Исламның рухани негіздеріне баса мән берді. Соларға арқа сүйеді. Бұл Ясауи жолындағы халықтың иман-сенімінің Исламдық негіздерден айнымауының кепілі болды. Көп жағдайда Ясауи жолындағы халықтың иманының беріктігі жағынан өзге халықтарға үлгі болатын дәрежеде еді.

Қоғамдық қатынастарды реттеуді Қожа Ахмет Ясауи толығымен түркінің көнеден келе жатқан салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына берді. Себебі, түркінің әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінің өзі Алла Тағаланың бұл халыққа берген нығметі болатын. Құранда ол туралы «Біз әр үммет үшін бір шарифат және бір жол жасадық» [8, 5/48] - деген аятпен бекітілген. Оның сақталуын Ясауи тариқаттың басты шарты деп білді. Біз Ясауидің тариқат жолына мұндай қатаң талап қойғанын мәдениеті Ясауи жолы негізінде қалыптасқан қазақ халқының мәдениетіндегі исламдық шарифат жолынан өзгешелігіне қарап көруімізге болады. Мысалы, бір ғана некелік қатынастардағы ерекшеліктердің өзі шарифат пен түркілік дәстүр арасында қаншалықты айырмашылық барлығын дәлелдейді. Араб қоғамында қалыптастырылған шарифатта некелік қатынас эндогамдық сипатта, ал қазақтарда некелік қатынас экзогамдық сипатта.

Қазақтардың дәстүрінде жеті атаға дейінгі некелік қатынасқа түскендер үшін өлім жазасы белгіленген. Ал, арабтарда немере ағайындылар арасындағы некелік қатынас – Пайғамбар сүннеті. Бұл Қожа Ахмет Ясауидің түркілік дәстүрге қаншалықты мән бергенін көрсетеді. Осы түркілердің осы салт-дәстүрлік ерекшеліктерін Ясауи өзінің бізге дейін жетпеген «Фатава-и танбих»-«Пәтуалар көрсеткіші» атты кітабында негіздеп жазды деген ойдамыз. Ол кітап туралы кейінгі ғасырларда жазылған шығармалардан оқи аламыз. Міне, осы айтылғандарды жинақтап көретін болсақ, онда Рухани әлеммен қамтамасыз ететін, Исламның бес парызын негізге алып, сопылық жолдың жалпы заңдылықтарына бағына отырып, әр халықтың ерекшелігіне орай, исламдық рухани негіздерді қалыптастырып, өзіне тән әдет-ғұрып, салт-дәстүрін қолдануға мүмкіндік беретін жолды тариқат деп атайтынын көруімізге болады.

Қожа Ахмет Ясауи осылай түркінің ислам дініндегі жолын, шеңберін айқындап берді. Бұл жолдан-шеңберден тыс түркі баласы үшін ислам діні болғанымен, түркі мәдениеті жоқ болатын. Сол себепті, Ясауиді кезінде Алишер Новаи сияқты ғұлама «Түркі жұртының құбыласы» деп атады. Өзге ғалымдар Ясауиге «Қтуб ал-Ақтаб» деген ат берді. Ол да «түркі жұртының Темірқазығы» дегенді білдіретін. Ясауидің рухани ілімінің арқасында Шыңғыс хан шапқыншылығынан кейін дүниеге келген Жошы Ұлысы Алтын Орда атанды. Әлемдегі озық ойлы, дамығын мемлекет дәрежесіне көтерілді. Осы ілімнің арқасында мемлекеттің басқару жүйесі толығымен қайта құрылды. Үш жүз бен рулық, тайпалық жүйелер қайта топтастырылып, мемлекетті басқарудың озық үлгісі қалыптасты. Абсолюттік билік ханда да, биде де, қара халықта да болған жоқ. Заңда-шарифатта болды. Бұл мемлекетте әділдік принциптерінің қатаң сақталуына ықпал етті. Алтын Орда сияқты ұлы мемлекеттің қалыптасуы Ясауи жолының ықпалды идеологиялық күшке айналумен тікелей байланысты болса, құлдырап, күйреуі де Ясауи жолынан шегінумен байланысты болды.

Қорытынды.

Қожа Ахмет Ясауидің сопылық жолды тариқат дәрежесіне көтеруі, түркілердің Исламдағы жолын айқындап беруі өзге халықтарға да өздерінің рухани-мәдени, құқықтық тәуелсіздігін қамтамасыз ететін сопылық тариқаттарды қалыптастыруына мүмкіндік берді. Сопылық тариқаттар белгілі бір халықтың рухани-мәдени болмысы мен көне дәуірден келе жатқан салт-дәстүрлеріне негізделді және тариқаттар сол халықтардағы ислам дінінің өмір сүру формасы болып қалыптасты. Осылай тариқаттар арасындағы ерекшеліктер әр халықтың өзіндік болмысын сақтап қалуға мүмкіндік берді. Бір тариқат пен екінші тариқат арасындағы ерекшеліктердің болуы заңдылық деп танылды және мойындалды. Демек, Қожа Ахмет Ясауидің ислам дінін тариқат

деңгейіне көтеруі бір түркі халықтары емес, бүкіл мұсылман дінін қабылдаған халықтардың рухан-мәдени болмысында шешуші мәнге ие болды.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Кариев О.А. Фарғона фикх мактаби Буханиддин ал-Марғинович. –Тошкент: «ФАН», 2009. 22-23 бб.
2. Жандарбек З. Насаб-нама нұсқалары және түркі тарихы. –Алматы: «Дайк-Пресс», 2002. – 168 бет.
3. Насаб-нама, Қ.Сәруаров қолжазбасы, 64 қатар.
4. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Т.1. –Москва: ИВЛ, 1963. – 760 с.
5. Бартольд В.В. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Сочинения. Т.2, ч.1. – Москва: Издательство восточной литературы. 1963. – 1020 с.
6. Жандарбек З. Ясауи жолы және қазақ қоғамы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2006. – 256 бет.
7. Қожа Ахмет Ясауи. Диуани Хикмет. – Алматы: «Арыс», баспасы, 2001. – 272 бет.
8. Құран Кәрім.
9. Қожа Ахмет Ясауи. Мират ал-Кулуб /Жинаған Мұхаммед Данышманд Зарнуки. Баспаға дайындаған: Кенжетаев Д.Т. – Шымкент: South Print Corporation, 2022. – 253 бет.
10. Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық жинағы. Т.2. –Алматы: «Жазушы», 2005. – 336 бет.
11. Алпамыс батыр //Батырлар жыры. Т.1. – Алматы: «Жазушы», 2000. – 251 бет.
12. Кенжетаев Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 360 бет.
13. Аширов А. Экология сознания. –Шымкент: Полиграфия, 2007. –150 с.

ЯСАУИ МҰРАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ-АКСИОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ

¹Бауыржан Сайфунов, ²Бақдаулет Айтбай

¹*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Теология факультеті, Дінтану кафедрасының аға оқытушысы, PhD. Қазақстан, Түркістан қ.*

bsaifunov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8707-7075.

²*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Теология факультеті, Дінтану мамандығының магистранты Қазақстан, Түркістан қ., bakdaulet195@gmail.com*

Андатпа. Құл Қожа Ахмет Ясауи мұралары Түркі мемлекеттілігінің - темірқазығы. Ясауи және оның ізбасарларынан қалған еңбектер мемлекетіміздің төл рухани құндылықтары. Мұндай төл құндылықтар бабадан балаға аманат. Сондықтан әрбір зерттеушінің ұрпақ алдындағы міндеті атадан қалған аманаттарды кейінгі ұрпаққа қалдыруы азаматтық борышы. Ахмет Ясауи - өмір жолы ұрпаққа өрнек болатын, ғұмыры ғибрат пен елдік істерге толы тұлғалардың бірегейі. Ясауи мектебінің ең ауыр соққы қабылдаған тұсы Совет Одағы дәуірі болды. Аталған ілімнің құндылықтары: адептері, психотехникасы халық арасында таралуына қатаң тыйым салынды. Осы дәуірде Ясауи ілімін жалғастырушылар қудаланды, сібiрге айдалды, ату жазасына кесiлдi.¹⁸ Бірақ Ясауи мектебінің өкілдері өздерінен соң құндылыққа толы мол мұраны кейінгі ұрпаққа жазып, қалдырып кетті. Бұл мақалада Ясауи мектебі адептерінің аксиологиялық ерекшеліктері, Ясауи ілімінің әдіснамасы, зікір дәстүрінің деректердегі көрінісі, Ясауи мектебі өкілдерінің шығармаларындағы зікір дәстүрінің жырлануы және Ясауи мұраларының тарихи-аксиологиялық маңызы зерделенеді. Мақалада дескриптивті әдіс қолданылды.

Кілт сөздер: Ясауи ілімі, аксиология, психотехника, жария зікір, ара зікір, хикмет айту дәстүрі, иләһи әуендер.

Annotation. The legacy of Kul Hoja Ahmet Yasawi is the polar star of Turkish statehood. The works left by Yasawi and his followers are the original spiritual values of our country. In a word, the teachings of Yasawi are the spiritual passport of the Turkic people. Such values are inherited from ancestors to future generations as amanat¹⁹. Ahmet Yasawi is a unique person, whose life path is a model for future generations, whose life is full of lessons and spiritual values. Yasawi School suffered the most during the Soviet Union. For example, it was strictly forbidden to disseminate the values, morals and psychotechnics of this teaching among the people.²⁰ But the representatives of the Yasawi school left a rich and valuable legacy to the next generation. This article discusses the axiological features of the adherents of the Yasawi school, the methods of Yasawi's teaching, the expression and chanting of the tradition of dhikr in the works of Kazakh thinkers. The article uses a descriptive method.

Key words: Yasawi's Teaching, Axiologi, Psychotechnics, Jahri Dhikr, Harra Dhikr, Wisdom Saying Tradition, Divine Melodies.

Özet. Kul Hoca Ahmet Yesevi'nin mirası Türk devletçiliğinin kutup yıldızıdır. Yesevi ve takipçilerinin bize bıraktığı eserler türk halkının özgün manevi değerleridir. Bu değerler atalardan gelecek nesillere emanet olarak miras kalmıştır. Ahmet Yesevi, yaşam yolu gelecek nesillere örnek olan, hayatı derslerle ve manevi değerlerle dolu eşsiz bir insandır. Yesevi

¹⁸ Қараңыз: Saifunov Bauyrzhan, "Türkistan'da Ehl-i Sünnet Anlayışının Gelişimi ve Ahmed Yesevi'nin Rolü", Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2022, 168-178.

¹⁹ entrusted to the safekeeping of some value.

²⁰ See: Saifunov Bauyrzhan, "The Development of the Understanding of Ahl al-Sunnah in Turkestan and the Role of Ahmad Yassawi", Doctoral Thesis, Erciyes University, Kayseri 2022, 168-178.

өғретісі ең бйык асыуы Совьетлер Бирлиги дйнемінде чекмиштир. О дйнемде бу йгретинин дегерлерини, ахлакын и ве психотекнигини halk арасында yaymak kesinlikle yasakti. Buna ragmen Yesevi yolunun temsilcileri gelecek nesillere zengin ve degerli bir miras bırakabilmiштир. Makalede Yesevi йгретисинин аксийоложик йзелликлери, Yesevi'nin йгретисинин йнтемлери, Kazak дйшүнйрлерин eserлериндеки zikir geleneги ve Yesevi mirasinin tarihsel-aksiyolojik йнemi incelenmiштир. Makalede deskriptif йнтем kullanilmштир.

Anahtar kelimeler: Yesevi йгретісі, Aksiyoloji, Psikoteknik, Cehri Zikir, Harra Zikri, Bilgelik Sйyleme Geleneги, İlahi Ezgiler.

Кіріспе.

Ясауи ілімін тыңғылықты зерттеу 100 жылдан асып барады. Соның ішінде екпін қойып айтарымыз да Ясауи ілімінің таралуы дер едік. Академиялық алаңдағы алғашқы зерттеулердің ең маңыздыларының бірі Фуат Көпрүлүннің «Түрік әдебиетіндегі алғашқы сопылар» еңбегі. Алғаш рет бұл еңбек 1919 жылы Ыстамбұлда басылып шыққан. Күнімізге дейінгі Ясауи зерттеулеріне келсек, 100 жылдық уақытта осы тақырып айналасында 200–ге жуық түрлі деңгейдегі диссертациялар мен 2500–ге жуық ғылыми және танымдық мақалалар жария көріпті. Ясауи зерттеулері бойынша отандық ғалымдар ішінде Кенжетай Досай Тұрсынбайұлының еңбектері бір төбе һәм аса құнды. Қазақстан кеңістігінде Ясауиге қатысты еңбектердің қазақ және орыс тіліндегі библиографиясы Асқарбекова Набат пен Айнұр Әбдірәсілқызының құрастыруымен «Әзіреті Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайының демеуімен Алматы: Арыс баспасынан 2008 жылы жарық көрді. Бұл библиографияда 1200–ге жуық еңбек орын алған. Алайда жоғарыдағы еңбектердің дені көбісі Ясауи дүниетанымын, шығармаларын тілдік, әдеби, философиялық, әлеуметтік, тәрбиелік, психологиялық, этнографиялық, мәдениеттанулық, дінтанулық және тарихи аспектіде зерттеген. Бірақ дінтанулық және теологиялық бағытта зерттелген еңбектер саусақпен санарлық әрі өте жұтаң, көбінесе тақырып аясындағы бұл бағыттағы зерттеулер Ясауиді тарихилық тұрғыдан танытуға басымдық берген. Ясауи мұрасын феномендік ілім, рухани-мәдени тұрғыдан зерделеу қажеттілігі бүгінгі таңда өзінің өзектілігін көрсетіп отыр. Әсілінде, тақырып етіп қозғап отырған Ясауи ілімінің таралуы дінтанулық, теологиялық һәм аксиологиялық тұрғыдан мұқият зерделенуді қажет етеді. Себебі, Ясауи ілімі Түркі-Ислам өркениетінің бір бөлшегі саналатын түркі мәдениетінің өзегі. Ортағасырда арабтық және парсылық жаһандану үрдісінен түркі халқының ұлттық әрі мәдениеттік мендігін жоғалтпай, ұлттың идентификациялық барлығын сақтап қалған да осы Ясауи ілімі болатын.

Қожа Ахмет Ясауи ілімінің кілті.

Қожа Ахмет Ясауи ілімінің таралуына келсек, Түркістан топырағына²¹ яғни көпшілік түркілер мекен еткен аймаққа Ясауи ілімі хикмет дәстүрі арқылы таралғанына көз жеткіземіз. Асылында Ясауи бауырластығын өзге тариқаттардан өзгешелеп тұратын жахри зікір. Яғни түркі жұртына жайылған мұсылмандық Ахмет Ясауи қалыптастырған мәдениеттің өзегі жария зікір арқылы тарағандығын баса айтуымыз керек. Ясауи ілімінің өзге сопылық бауырластықтардан ерекшелігі де осы жария зікірдің ерекше бір түрі болып саналатын «Ара зікір» дәстүрі. Ал Ясауи хикметтері

---

²¹ Осыған дейінгі зерттеулер мен ғылыми қолданыстағы «Орта Азия, Орталық Азия» ұғымдары үшін біз өз зерттеулерімізде «Түркістан топырағы, Түркістан өлкесі» терминдерін қолданғанды жөн санаймыз. Себебі қазіргі таңда қолданып жүрген «Орта Азия, Орталық Азия» терминдері «Түркістан» ұғымын түркі жұртының санасынан сылып тастау үшін отаршыл елдердің қабылдаған ұғымы болғандықтан, аталмыш географияны тілге тиек еткенде, бұл аймақтың тарихтағы шынайы есімін қолдануды жөн көреміз. Қараңыз: Сайфунов Б. «Түркістанда Әһли-Сүннет түсінігінің қалыптасуы және Ахмет Ясауидің рөлі» PhD диссертациясы, Түркия, Эржиес университеті, Кайсери 2022, 10-14 бб.

болса «Ара зікір» дәстүрінің негізгі құрамдас бөлігінен орын алған, әрі керемет үйлесімділікпен күнімізге дейін жалғасын тауып отырған рухани классикалық жәдігер.

Барлық сопылық бауырластықтарға тән зікір ету формасы жария және құпия болып бөлінеді. Жария зікір қылу, яғни Алланы дауыстап дәріптеу түрлері басқа бауырластықтарда Жаратушыны өзіндік ашық дауыспен айту формасында іске асырылатын болса, Ясауилік жолда ерекше басымдыққа ие. Алланы еске алудың өзгеше түрі осы - Ара зікірі, әрі бұл зікір ету әдісі тек қана осы Ясауи мектебіне ғана тән, күнімізге дейін жоғалмай жеткен тасаууфтық психотехника. Ясауи мектебі өкілдерінің танымы бойынша «*Зікір – адамды жоғары дәрежеге жеткізетін құрал*».

Сұлтан Ахмет бин Махмұд Хазини әл-Хисаридің Османлы ханы сұлтан III Мұратқа (1546-1595) сыйға тартқан *Жауахир-ул-Абрар мин Әмуәжил-Бихар (Теңіз толқындарындағы ізгіліктің жасауһарлары)* атты рисаласының «Зікір түрлері және зікір әдептері» бабында Хазини, Қожа Ахмет Ясауиді, Шейхтар шейхі, мүридтер Сұлтаны дей келе, Қожа Ахмет Ясауидің:

«Жаратқан Иенің көркем есімдеріне жататын «Алла» сөзі барлық сипаттарды өзінде жинақтайды. Алланың есімін таңдадық, осылай Алланың жәрдемімен «Һу» атына мініп, «Һу» мақамына ереміз. Бұл зікір адамды уәлилік дәрежесіне шығарады. Әбу Саид Харраз (Алланың рақымы оған болсын) «Алла Тағала бір құлына достық тілер болса, оған зікір есіктерін ашады» [Хазини, 1995;16] - деген сөзін келтіреді.

Жалпы, Ясауи бауырластығы жахрия тариқат. Бауырластықтың өзгелерден ерекшелеп тұратын құндылығы да осы жария зікір. Жария зікір Халқа (алқа) зикр, Харра (ара) зикр болып екіге бөлінеді.

Алқа зікір - дәруіштердің алқа қотан отырып, Алланың көркем есімдерін айтып ұлықтау, таухид кәлималарын айту, Пайғамбарларға салауаттар айту, әулиелерге дұға ету және де түрлі истиғфарлар айтып Жаратушыға жалбарыну мен Хатым Сағира оқып, өткен ата-бабаларға Құран бағыштап, салауаттар айтумен тәмәмдалады. Алқа зікірде отырған дәруіштер Алланың ұлық есімдері мен таухид кәлималарын қайталағанда зікірді төрт жаққа ишара етіп салады. Алқа зікірдің кейбір мәтіндері жоғарыда тілге тиек еткен *Жауахир-ул-Абрар* еңбегінде де кездеседі.²² Сондай-ақ зікірде айтылатын сөздер, жария зікірдің қыры мен сыры жайлы Түркістан топырағында сопылық құндылықтарды зерттеген бірнеше ориенталистердің зерттеулерінде де орын алған.[Казанский, 1905; 71-100; Троицкая 1926:173-198;]

Ара зікір – дәруіштер бұл зікір түрінде де алқа қотан отырады. Ара зікір, зәкірдің²³ басқаруымен әғузу-биссмілләмен басталып бір темппен һәм әдемі әуезбен Ясауи хикметтері айтылып, сол әуездің ағынымен, әдеппен тамақтан араның дауысына тән дыбыс шығару арқылы орындалады. [Сайфунов 2022; 182-185] Ара зікір өз ішінде ИллАлла, Алла Һу зікірін, Һу зікірін, Хай зікірін, Әнтәл Һәди зікірін қамтиды. Хазини,

²² Жария зікірдің Алқа зікір түрінің мәтіні үшін қараңыз: Сайфунов Б. «Түркістанда Әли-Суннет түсінігінің қалыптасуы және Ахмет Ясауидің рөлі» PhD диссертация, Түркия, Эржис университеті, Кайсери 2022, 182-185. XIX ғасырдың бас кезінде Ташкент қаласында әйелдер арасында жария зікірдің алқа зікір формасындағы мәтіні үшін қараңыз: Троицкая А.Л., Женский зикр в старом Ташкенте, Сборник музея антропологии и этнографий, т. 7, 1926

²³ Зәкір, Ара зікірді жүргізуші ұстаз немесе зікір рәсімін жүргізуге ұстаздың рұқсаты берілген дәруіш.

Қожа Ахмет Ясауидің жария зікірдің нәтижесі «Зикр-ул-Адат»,²⁴ «Зикр-ул-Хайбат»²⁵ және «Зикр-ул-Мушахада»²⁶ сияқты мақамдарға жеткізетінін айтады.

Жалпы, біз қысқаша ғана тілге тиек етіп отырған Жаратушы Алланы дауыстап дәріштеудің түрлері саналатын Жария зікір, яғни Алқа зікір және Ара зікір дәстүрлері Қожа Ахмет Ясауи ілімінің кілті. Алқа зікір және Ара зікірдің практикасын жасап рухани хәлді өз бойынан өткермейінше, кез-келген адам тұрмақ, осы жолды қалап бетбұрған дәруіштің өзі де бұл ілімнің сырын ұға алмайды, аталмыш ілімнің жұмбақ сырларын пенденің түйсігі бағамдап тани алмайды. Бұл ілімнің сыры зікірді өз тәжірибесінде қолдану арқылы ғана ашылады.

Қазақ сахарасынан шыққан даңқты бабаларымыз Ясауи қалыптастырған зікір дәстүрін тәжірибеде қолданған, зікір дәстүрін ұдайы дәріштеген. Олардың ұрпаққа қалдырған құнды жәдігерлерінен бабаларымыздың Ахмет Ясауи ілімінің мираскерлері болғандығын әрі аталмыш зікір ғибадатына қатты маңыз бергенін көреміз.

«... Ала таңмен аралас, Зікір айтып зарлаған,
Бір құдайдың достары. Құдайдың досы кім десең,
Кешегі өткен пайғамбар, Солардың жолын құп көріп,
Ғұлама деп айтқандар... » /Әбубәкір Кердері (1861 - 1903)/

Пайғамбар, шайхы, мүждәһәт, Күндіз-түні тынбастан
Зікір айтып зарлапты-ай, Уақытылы ажалдан
Артында бірі қалмапты-ай... /Сәттіғұл Жанғабылұлы (1876 - 1966)/

Қожа Ахмет Ясауи, Зікір айтып зарлаған,
Жүзінен иман шашылған, Зікірмен шайтан қашырған,
Көкірек көзі ашылған... /Сүгір Бегендікұлы (1894 - 1974)/

Әулие Бекет пірімнің, Оғыландыда ошағы –
Жалыны шалқып шақырған. Дін-исламның жолында
Баспаған қадам ғафылдан. Мүриті қойдай маңырап,
Соңынан еріп қапылған. Зікірмен зарлап ерте-кеш,
Аллаға жылап аһ ұрған. Дәріс айтқан ұстазы
Үргеніште Бақыржан. Ұстанған үлгі жолы бар
Құл Қожа Ахмет тақсырдан. Алласы қалап әуелде
Уәлилерге бас қылған. Мигражда нұрын көргесін
Хақ Расулі паш қылған. Арыстан баптай досына
Аманат-құрма тапсырған. Солардың үлгі жолымен
Бекетім шықты дін түзеп, Көкірек көзін аштырған. /Ақтан Керейұлы (1850 - 1912)/

Зікір таһлил көп айтқан, Қашар шайтан халықтан.
Қашқандай шабақ шашырап, Шортан атты балықтан...

... Зікірші һақтың досы деп, Айтқанына нанайық.
Хақ жолына ғашық боп, Тірідей күйіп, жанайық.

²⁴ «Лә иләһә иллАлланы» ережелердегі ұзартуларға және мағынасына маңыз беріп, оңға, солға ишара қылып, зікір айту кезінде демді тереңінен ішке тартып, жүрегіне сүйеніп, айтуы қажет зікірдің түрі. (Ахмет Ясауи)

²⁵ Зікір тілден көңілге, көңілден тілге келеді, кетеді. Ақырында зікір көңілде әбден мөрленіп, сақталады. Көңіл зікірге кіріскенде тіл үнсіз қалады. Алланың зікірі көңілден сырға, сырдан қайта көңілге келеді, кетеді. Алланың зікірі сырда қалса, сыр ғайып әлемінде зікірге кіріседі. Бұл мақамдағы зікірді «Зикр-ул-Хайбат» дейді. (Ахмет Ясауи) Хазини, *Жауахир-ул-Абрав*, 16 б. Хайбат мақамы - Алланың ұлылығының алдында құлдың бар болуының жойылуы.

²⁶ Шухуд – көзбен көру мағынасындағы сөз. Мушахада - рухани әлемге, Жаратушы Иеге қатысты сырларды жүрек көзімен көру.

/Балмағанбет Балқыбайұлы (1890-1970)/

Көрерсің Хақтың дидарын, Кір жұқпаса діліңе,
Адал болсаң дініңе, Жұмыртқадай аршылған.
Жаппар Хаққа ұнайсың, Зікір айтып зарласаң.
Жамағатқа ұнайсың, Пікір етіп барласаң.
Одан өткен амал жоқ, Шартарапты шарласаң.
Осыларға бекем бол, Ақыретті қамдасаң.
Мединеде – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет,
Маңғыстауда – Пір Бекет, Солардан сұра, нанбасаң!...
/Аралбай Оңғарбекұлы (1854 - 1914)/

Пендеден сақта пікірсіз, Таспиықсыз, зікірсіз
Ауызда аят – алхам бар – Кетпесек болды шүкірсіз.
/Нұрым Шыршығұлұлы (1831 - 1908)/

Өткен ғасырлардан бізге жеткен суреттерге қарайтын болсақ, нақтырақ айтқанда, қолда бар XIX ғасырдағы фотобейнелерге қарасаңыз сопы дәруіштердің түрінен адам шошиды.²⁷

Белдеріне асқабақ қауашақ іліп алған, алқам-салқам жамау-жамау шапан киген, аяғында жыртық-жыртық мәсі, кейде жалаң аяқ, жалаң бас сүмірейіп тұрады. Осыған қарап, кез келген адам оны «елдің қоры, пенденің сорлысы» екен деп ойлайды. Дәруішке де керегі осы атақ. Себебі оның бойында кереметтің ұшқыны бар. Әгәрәки, оның бір шеті көрінсе, бұқара халық табына кетуге дайын тұр. Оның соңы көңілдегі рухани үйлесімділіктің бұзылуына әкеледі. Ертедегі дәруіштердің бір жерде ұзақ тұрақтамай, қаңғып жүретіні де осы. Себебі шынайы болмысын ел білсе құрметтеп, төбесіне көтереді. Бұл әлгі дәруіштің көңілінің өсуімен аяқталуы бек мүмкін. Сырт көзге оғаш көрінген дәруіш теологиялық тартысқа түссе, көп ғұламадан білімі асып түседі. Том-том хикметті жатқа соғып, ілімді ғайыптан тартады. Дүние сөзін сөйлемей, үнемі зікір айтып жүргесін тіліне құдірет дариды. Олардың дем салып берген затына дейін кие дарып кетеді. Оны қазақша «аузының дуасы бар» дейді.

Бір қызығы, дәруіш, өзін - бейшара, қотыр ит, қарабет, адамның ең сорлысы етіп сипаттаудан танбайды. Мұндай хәл, Ахмет Ясауи хикметтерінде былайша көрініс табады:

Құл Қожа Ахмет, жамандардың жаманысың,
Барша ел бидай, сен сабансың,
Жолдан азған адасушылардың наданысың,
Келіндер, жиналыңдар зікірші құлдар, зікір айтайық...[Ясауи, 2010; 324]

Дәруіштердің сахарда тұрып, Жаратқанға жалбарынатын дұғасының өзі шарасыздыққа құрылған. *«Уа, Жаратқан Ием! Мені жаратпасаң нетті? Саған қарауға бетім жоқ. Әр күнім мастықпен, ар түнім гапылдықпен өтіп жатыр. Махшарда даргейіңе барудан қорқамын. Себебі бітірген түгім жоқ. Мені былай адам қылғанша бір жеміс етіп жаратып, құстың асқазанына қылтанақ етсең нетті? Ол құстың саңғырығына айналып, ең қадірсіз кейіпте жерде жатуға лайықпын. Саңғырықты күн қақтап, жел ұшырса, осылайша жоқ болып кетсем, сонда гана жүрегімді өртеген мына ауыр азаптан құтылар едім»* - деп сүмірейіп отырады. Міне, шындықта Ахмет Ясауи ілімі өз жүрегіңді күзетіп, тәкәппарлықтан арылуды мақсат етеді. Ал бұл үшін ұдайы Ұлық Алланы еске алу процесі практикалық түрде жүзеге асып отыруы шарт.

Ахмет Ясауиде мемлекетшілдік көзқарас.

Ахмет Ясауидің мемлекетшілдік көзқарас мәселесі арнайы зерттеуге негіз болатын көлемді тақырып. Бұл мәселе негізгі тақырыбымыз болмағандықтан Ясауидің мемлекетшілдік көзқарасынан бір үзік беруді ғана жөн санадық.

²⁷ Орыс шығыстанушысы, исламтанушы Александр Людвигович Кун (1840 - 1888)нің «Туркестанский альбом. Избранные фотографии 1871-1871 (каз.рус.анг.яз)» еңбегіне қараңыз.

Ахмет Ясауи «Фақырнама» еңбегінде дәруіштердің пақырлық әдебі, пақырлық мақамын танытқаннан соң хақ жолына түскен дәруішке пақырлықтың жеті мәртебесін көрсетеді. Олар мыналар: жәуәнмәрттік, сипахилік, ғаріптік, хырқалық (ұстаздық жасап тәлім беру), сабырлылық, қанағатшылдық, тәуекелшілдік. Ахмет Ясауи: «*Жәуәнмәрттік Әзіреті Әлиден қалды; сипахилік Хазіреті Сүлейменнен (оған Алланың сәлемі болсын) қалды; ғаріптік Хазіреті Яхиядан (оған Алланың сәлемі болсын) қалды; қанағатшылдық Хазіреті Мұхаммед Мұстападан (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын) қалды. Егер һәрбір дәруіш осы жеті дәруіштік мақамнан хабарсыз болса, я болмаса біліп те оған амал етпесе, оған шейхтік жасап шәкірт тәрбиелеу харам болады*»[Үесеви, 2019; 59] дейді.

Ясауи жолының дәруіштері үшін бұлжымас қағида есептелетін бұл пақырлық мәртебелердің ішіндегі «сипахилік мәртебесі» ұғымының мәнін ашуға тырысайық.

Сипахи /Сыпай - сөзі өз тамырын «әскер» мағынасын беретін парсы тілінің «هسپا - сепох» сөзінен алады. Сипахилер, Османлы империясының қарулы күштеріндегі әскердің ең таңдаулы бөлігін құрайтын атты әскерлердің атауы. Ел арасында бұл әскери құрылым «топырақ иесі, жер иесі» деген атпен белгілі болған. [Афионжу, 2009; 37; 256-258]

Күнімізде Түркия мемлекетінің әскери шенді қызметкерлері «Subay/Субай» делінеді. Яғни түрік әскерінде субай - кіші лейтенанттан маршалға немесе гросс-адмиралға дейінгі шендері бар кәсіби сарбаздарға берілген атау. Бұл Күнімізде Түркия мемлекетінің әскери шенді қызметкерлері «Subay/Субай» делінеді.

Жалпы, сөз етіп отырған «сипахи» сөзі қазақ арасында «сыпайы» мағынасында қолданылып кеткен. «Сыпайы» деген сөзді естігенде қазақ қоғамындағы әрбір адамның ақылына «мәдениетті, тәртіпті, әдепті, тәртіппен жүретін адам» деген мағына келеді. Ал аталған қасиеттер әрбір әскердің бойында табылуы тиіс қасиет. Түркі халықтарына бойтұмар болған бұл принциптер түркі әскерлерінің қуатты һәм мемлекетшіл болып қалыптасуының негізі болды.

Бұдан түйетініміз Ясауи айтып отырған сипахиліктің бір мағынасы «топырақ иесі, жер иесі» дегенді білдіреді. Фақырнама еңбегінде Әзірет Сұлтан «...сипахилік Хазіреті Сүлеймен пайғамбардан қалды» дейді. Сүлеймен пайғамбар заманында оның халқы өз отанына ие еді, халқының абыройы дүркіреп тұрған бір дәуір-тін. Сондықтан Ясауи мираскерлері үшін туған жер – қасиетті топырақ, оны жан-тәнімен қорғау иманның бір бөлшегіндей қастерлі ұғым. Ясауи қалыптастырған даналық мектебінің өкілдері бұл ұстанымға өте берік болған.

Ахмет Ясауи «Фақырнама» еңбегіндегі бұл аталған «сыпайылық» категориясын пақырлық мәртебесі ретінде дәруіштік талаптардың ең негізгі тіректерінен етіп белгілеуі, Хақ жолын таңдаған кез келген азаматқа Отан алдында туған топырағын жан-тәнімен қорғау жауапкершілігін жүктейді. Тасаууф бауырластықтары үшін ұстаз белгілеген мұндай категориялар иман негіздері сынды қабылданатынын ескерсек, Ахмет Ясауидің көзқарасы бойынша әрбір азаматтың қасиетті жер алдындағы жауапкершілігінің қандай дәрежеде болу керектігін бағамдау ауыр дүние емес. Ахмет Ясауидің хақ жолын таңдаған һәрбір шәкіртке қойып отырған бұл талабының Мұхаммед Пайғамбардың: «*حب الوطن من الایمان* / Хубб-ул-утан мин эл-иман/ Отанды сүю иманнан» деген өсиетімен ішек-бауырымен байланып жатқандығын көреміз.

Қорытынды.

Қожа Ахмет Ясауи асылында күніміздегі біз ойлайтындай дін адамы ғана емес, деректер оның дін ғұламасы болуымен қатар академиялық ғалым болғандығын растайды.

Хусамеддин Сығнақи Рисалесінде: «Ахмет Ясауи 73 ілімде дәріс беретін еді. Қағба Муаззамда 30 жыл медреседе жетекші болып, тәлім берді.»²⁸ дейді. Хазини болса «Жауахир-ул Абрар мин әмуәжи Бихар» атты еңбегінде Қожа Ахмет Ясауиді «*Кутб-ы*

²⁸ Неждет Тосун «Хусамеддин Сығнақи Рисалесі немесе Ахмед Иасауи баяны», 79.

*Араб, Пири-Әжәм, Шейх-і Түрк, Мүршид-ул-Күрд уәл-Араб уәл-Әжәм»*²⁹ деп дәріптейді. Д. Қонаев өз естеліктерінде, Ахмет Ясауидің Арыстан бабтан металлургия мен фармацевтиканың қыр сырын үйренгендігі жайында тілге тиек етеді.³⁰

Жалпы алғанда, Ахмет Ясауи жайлы деректер оны ғылымның сан алуан саласында өз қолтаңбасын қалдырған пасионар тұлға ретінде қарсымызға шығарады. Бұл біріншіден, Ахмет Ясауидің ілімі оның ғылыми танымының һәм діни танымдық әлеуетінің қуатымен жайылғандығына дәлел бола алады. Себебі, Насабнама нұсқаларында, тб. ортағасырлық түрлі жазбаларда Ясауидің ғалымдармен ғылыми тартыста басым болып, нәтижесінде Ясауидің біліміне тәнті болған мыңдаған ғалымдардың сол сәтте халық алдында оған шәкірт болған оқиғалары хатқа түсіп күнімізге дейін жетіп отыр. Сонымен қатар, Түркістан топырақтарында әр түрлі кезеңдерде халықтың басына нәубет болып келген жұқпалы індеттерге қарсы дәрі-дәрмек тауып, түрлі пандемияларға қарсы қаһармандықпен күресіп халыққа жақын болғаны себепті Ясауи мектебінің өкілдері халықтың жүрегінен өшпестей орын алған. Осындай халық үшін жанкешті қызметтері себепті бұл мектептің ілімі төл халқының үмітін ақтағаны себепті, халық арасында күнімізге дейін өміршеңдігін жоғалтпай келеді. Ясауи мұраларының тарихи-құндылықтық маңызы түркі халықтары үшін аса зор. Оны қоруымыз керек..

Қожа Ахмет Ясауи ілімі тек қана қазақ ұлтының ғана емес түркі халықтарының тұтастығының кепілі. Түркі халықтарының рухани һәм ұлттық құндылығы. Ясауи ілімі ата-бабаларымыздан ұрпаққа мирасқа қалған аманат, ұлттық һәм мемлекеттік құндылық. Осы себепті Ясауи мәдениетінің негізгі компоненттерін құрайтын Алқа жән Ара зікір элементтері тарих парақтарында қалып, сырттан суретке я болмаса бейнежазбаға түсіріліп, архивтік материалдарға айналып шаң басып жатуға лайықты емес. Керісінше әлемге өз мәдениетіміздің өзегін танытып, ерекшелігімізді көрсетіп, жаһан жұртына паш ететін құндылығымызды дәріптеу мемлекеттің де азаматтардың да ұрпақ алдындағы міндеті екенін қаперімізде ұстауымыз керек. Себебі, Ясауиден қалған бұл мұра яғни рухани ғибадаттық рәсімнің дүниеде баламасы жоқ. Бұл ғажап адеп тек Ясауи мәдениетінде ғана бар дүние.

Бүгінгі таңда Түркия мемлекеті өз мәдени құндылықтарын әлем жұртына паш етіп, Мәуләнә фестивалдерімен әлем жұртшылығының назарын аударып, мемлекеттің туризм кластерінің дамуына орасан зор үлес қосып отыр. Мәуләнә бауырластығына тән «Рақсама» адептің түм дүнияға паш етіп, әлем жұртының таңдайын қақтырып отыр. Осылайша Анадолиялық қандастар һәм мәдениетін танытып, һәм ел экономикасын дамытып жатыр. Малайзия мемлекеті де, Қытай елі де, Индия, Жапония мемлекеттері де өздерінің тарихи-рухани құндылықтарын әлемге паш етіп, өз мәдениетінің ерекшелігімен дүние жұртын тамсандырып отыр. Біздің де өз мәдени құндылықтарымыздың ерекшеліктерімен төрткүл дүниенің назарын бұруымызға мүмкіндіктеріміз мол. Себебі жоғарыдағы Қожа Ахмет Ясауи ілімінің басты қағидасы саналатын Алқа зікір, Ара зікір, Хикмет айту дәстүрі, Иләһи әуендер жанрын дамыту арқылы қоғамды кемелдікке, жастарды адамгершілікке, әскерді мемлекетшілдікке баулудың механизмдерін қалыптастыру мүмкіндіктеріміз бар.

Түйіндей келе, келесідей ұсыныстар жасағымыз келеді:

Қазақстанда «Әзіреті Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайының базасында арнайы өнер мамандарын тарту арқылы ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің қолдауымен Қожа Ахмет Ясауи ілімінің басты ұстындары саналатын «Алқа зікір, Ара зікір, Хикмет айту дәстүрі, Иләһи әуендер жанрын» жаңғыртып, дамытуды қолға алу керек. Бұл құбылыс тек Қазақстан ғана емес туысқан мемлекеттердегі Ясауи ізбасарларының кесенелердінде де көрініс тауып жатса құба-құп болар еді. Мысалы: Өзбекстандағы Зеңгі Ата кешенінде де Ясауи мәдениетіне тән құндылықтар жаңғырса, жас ұрпақтың көкірегі нұрлы құндылықтармен сусындар-ақ еді.

Өз ретінде Ясауи мәдениеті шығыс өмір сүру формасының ерекшелігін сақтағандықтан шетелдік туристердің де келу қызығушылығын арттыратынына күмән жоқ.

²⁹ Хазини, «Жауахир-ул Абрар мин әмуәжси Бихар», 26а, 37б, 32-33, 44.

³⁰ Әжібеков Б., Кеменгер Қонаев, Алматы: Дала 2003, 317-324.

Осылайша Ясауи бауырластығының аталмыш адептерін түркі мәдениетінің ортақ бренді ретінде шетелдік туристерге паш ету арқылы өңірдің туризм кластерін дамыту механизмдерін жетілдіруге болады. Бұл ретте түркі бауырлас елдерінің жоғары оқу орындарының өнер кафедраларында осы жанрды қолға алса, бұл бағытта жақсы жетістіктерге жету мүмкіндігі мол. Бұл жоба һәм түркі халықтарының ұлттық мәдениетін һәм рухани құндылықтарының өркениеттер қақтығысында жойылмай сақталуына және де өлкелердің әлеуметтік әлеуетін арттыруға тың серпіліс болары хақ.

Ясауи ілімі өте күрделі бағыт. Ясауи ілімі жайлы түсініп білгісі келетін кез келген зерттеуші Ясауидің мирас еткен зікір түрлерін игеріп, оның адептерін өз бойында қалыптастырмай, тасаууф техникаларының сырларын игермей, сезінбей оны зерттеп, аталған ілімді тілмен, сөзбен бейнесін сипаттау мүмкін емес. Тіпті аталған ілім жайлы бір ғылыми тұжырым жасау ғылыми этикалық тұрғыдан алғанда да дұрыс емес. Сондықтан зерттеуші ретінде Ясауи ілімінің қыр-сырын максималды түсініп, оны халыққа жеткізуде, әсіресе біз зерттеушілер үшін Ясауи бауырластығының тасаууфтық адептерін практикалық тұрғыдан игеру міндеті тұрғандығын ұмытпауымыз керек. Қысқаша мысал: есеп шығару практикасы жоқ математикті қалай математик дейміз? Я болмаса дәрігер мамандығы бойынша білімалушыға дәрігерлік тәжірибе жасатпай қалай дәрігер маман дей аламыз? Дәл осы мысалдардағыдай, Ясауи ілімін Ясауи бауырластығына тән психотехникалық ритуалдарын практикалық тұрғыда игермей тұрып, бұл ілімнің хәл-ахуалына баға беру де зерттеушінің зерттеуінің жемісті болуына күмәнмен қарататын мәселе. Ахмет Ясауи өз хикметтерінде осы тақылеттес ғұламаларды ауыр сөздермен сөккенін көреміз: «*Зікір етпей шайқымын*³¹ десе, жайы тамұқ-дүр, Қолым(ды) ұстап жолға салғын, «Әнтәл-Һәди»... [Ясауи, 2010;179].

Ясауи зерттеулерінде қателіктерге ұрынбау керектігін Ахмет Ясауи бабамыздың өзі қаперімізге салып тұрғандай.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Saifunov Bauyrzhan. “*Türkistan’da Ehl-i Sünnet Anlayışının Gelişimi ve Ahmed Yesevi’nin Rolü*”, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2022
2. Сұлтан Ахмет бин Махмұд Хазини әл-Хисари. Жауахир-ул-Абрар мин әмуәжил-Бихар, дайын. Жихан Сіһан Окуюжу, Кайсери 1995.
3. Казанский К. Суфизм с точки зрения современной психопатологий, Самарканд: Типография Труд – 1905.
4. Троицкая А.Л. Женский зикр в старом Ташкенте, Сборник музея антропологии и этнографий, т. 7, 1926
5. Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН [http:// www. kunstkamera. ru/ lib/ rubrikator/ 08 /08 _03/mae_ vii/](http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/08/08_03/mae_vii/).
6. Кун Александр. Туркестанский альбом. Избранные фотографии 1871-1871 (каз.рус.анг.яз).
7. Ахмет Ясауи. Диуани хикмет (аударма, транскрипция, мәтін, сөздік), дайын. ф.ғ.к. Т.Қыдыр, К.Мұстафаева, Түркістан: Тұран» баспаханасы 2010
8. Ahmed Yesevi. Yesevi’nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi haz.Kemal Eraslan, Necdet Tosun, Ankara 2019.
9. Ерхан Афионжу, Сипахи. Ислам энциклопедиясы, Ыстамбұл: ТДІБ қоры, 2009, 37-том, 256-258.
10. Shaw, Stanford J. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. 1.*, Cambridge University Press 1976, Online publication date: February 2010
11. Неждет Тосун. «Хусамеддин Сығнақи Рисалесі немесе Ахмед Ясауи баяны», 79.
12. Әжібеков Б. Кемеңгер Қонаев, Алматы: Дала 2003.

³¹ Пір, ұстаз, жол көрсетуші ғалым-ғұлама.

ҚОЖА АХМЕТ ЯССАУИ МҰРАЛАРЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНДА ЗЕРТТЕЛУІ

Камалбай Сарсенбаевич Палымбетов,

*ӨзРҒАҚБ Қарақалпақ гуманитар пәндер ғылыми-зерттеу институты жетекшісі,
ғылыми қызметкері, филология ғылымдары докторы, доцент*

Зияда Утеповна Бекбергенова,

*ӨзРҒАҚБ Қарақалпақ гуманитар пәндер ғылыми-зерттеу институтының бөлім
меңгерушісі, Филология ғылымдары докторы, профессор*

Андатпа. Мақалада бүкіл Орта Азия және Түркі халықтарына белгілі данышпан, ақын және ағартушы Қожа Ахмет Яссауидың «Хикметтері» нің қарақалпақ әдебиетіндегі орны және маңызы туралы сөз етіледі. Әсіресе, халқымыздың әлеуметтік жағдайы, мәдениеті мен әдебиеті, тіліне Қожа Ахмет Яссауи хикметтерінің әсері мәселелері қарақалпақ тіл білімі мен әдебиеті тарихына тиісті К.Мәмбетов, Х.Хамидов, Қ.Мақсетов, Қ.Жәрімбетов ж.т.б ғалымдардың біршама зерттеулерінде жан-жақты үйреніліп, тиісті қорытындылар жасалғаны талқыланады.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Яссауи хикметтері, діни, дидактикалық және философиялық ой-пікірлері, қарақалпақ әдебиетіне әсері

Аннотация. В данной статье идёт речь о роли и значении "Хикметов" известного во всей Средней Азии и среди тюркских народов поэта-мыслителя и просветителя Ходжа Ахмеда Яссави в каракалпакской филологии. В частности, всесторонне изучены и проанализированы научные выводы ряда видных учёных как К.Мамбетов, Х.Хамидов, Қ.Мақсетов, Қ.Жаримбетов и др. касательно научных задач по каракалпакскому языкознанию и истории литературы для изучения воздействия хикметов Ходжа Ахмеда Яссави на социальную жизнь, культуру и литературу каракалпакского народа.

Ключевые слова: хикметы, религиозный, дидактические и философские взгляды, влияние на каракалпакскую литературу.

Annotation. This article discusses the role and significance of "Hikmets," of the poet-philosopher and educator Hodja Ahmed Yassawi, well-known throughout Central Asia and among Turkic peoples, in Karakalpak philology. In particular, the scientific conclusions of prominent scholars such as K.Mambetov, H.Hamidov, Q. Makhsetov, Q.Zharimbetov and others regarding scientific tasks in Karakalpak linguistics and literary history are comprehensively studied and analyzed to explore the influence of Hodja Ahmed Yassawi's hikmets on the social life, culture, and literature of the Karakalpak people.

Key words: hikmets, religious, didactic and philosophical views, influence on Karakalpak literature

Орта ғасырлардағы түркі халықтарына ортақ ұлы данышпандардың бірі Қожа Ахмет Яссауидың есімі мен шығармалары Орта Азия, Қазақстан, Татарстан, Түркия және басқа да елдерге кеңінен белгілі.

Кеңес өкіметі кезеңіндегі кейбір зерттеулерде Қожа Ахмет Яссауидың есімі мен шығармалары діни мистикалық әдебиеттің өкілі, реакцион ақын ретінде бағаланды. Әрине, мұндай бір тарапты бағалаулар өткендегі кеңестік идеологияға негізделген еді. Еліміз тәуелсіздік алған алғашқы күндерден-ақ, көптеген ұлы мұраларымыз қатарында Қожа Ахмет Яссауидың шығармашылығына да жаңа көзқарастан баға беріле бастағанын көруге болады. Бұл зерттеулердің көпшілігінде дерлік Қожа Ахмет Яссауидың Орта Азия халықтарының көркем әдебиеті мен мәдениетіне, әсіресе рухани дүниесінің дамуына өзіндік дидактикалық және философиялық мазмұндағы еңбектері мен салмақты үлес қосқаны айрықша атап өтіледі.

Қарақалпақ филологиясында Қожа Ахмет Яссауидың өмірі мен шығармашылығы бойынша ең алғашқы пікір білдірушілердің бірі, филология ғылымдары докторы, профессор Камал Мәмбетов болды. Ғалымның «Ежелгі қарақалпақ әдебиеті» (Қарақалпақ әдебиетінің қалыптасу жолдары) монографиясы 1976-жылы Нөкіс қаласында «Қарақалпақстан» баспасында басылып шықты. Автор бұл еңбегінде қарақалпақ әдебиетінің қалыптасуында ежелгі түркі тілдес халықтардың жазба естеліктері саналатын VI-VII ғасырлардағы Орхон-Енисей, VII-VIII ғасырлардағы «Китаби дедем Қорқыт» жазба естеліктерінің, XIV-XV ғасырлардағы Әлішер Науайы және Әбдірахман Жәми еңбектерінің, X-XII ғасырлардағы жазба естеліктер «Оғызнама», Махмұт Қашқаридың «Диуани луғат ат-түрк», Юсуп Хас Хажібтың «Қутадғу білік», Ахмет Югнакидің «Хибат-ул хақайық» шығармалары қатарында XII ғасырдағы түркі халықтары арасына ақын және сопы ретінде белгілі болған Қожа Ахмет Яссауидың «Хикметтері»нің маңызды орын алғандығына кеңінен тоқтап өтеді. Бұл еңбектің жазылған және баспадан шыққан уақыты жоғарыда айтып өткеніміздей 1970 жылдарға тура келеді. Сол үшін де автор «Қожа Ахмет Яссауидың «Диуани хикмет», Сүлеймен Бақырғанидың «Бақырған», «Жұм-жұма», «Бибімәриям» кітаптары ислам мәдениетінің қолқанаты болуына қарамай, барлық түркі тілдес халықтарға бірдей қызмет етті» [1,42], - деген ұнамды пікірлерін білдіре отырып, «олардың шығармалары сол кезеңде Орта Азияда кеңінен таралған суфизм мен байланысты... Қожа Ахмет Яссауи негізінен мистик ақын болса да, оның өз заманына қарсы сыни пікірлері де болды. Мысалы, Яссауи хикметтеріне назар аударайық: Автор (Камал Мәмбетов – К.П.,Б.З) Қожа Ахмет Яссауидың бұл өлең қатарларын XIX ғасырдың соңында көшірілген қолжазба нұсқадан алынғанын атап өтеді [1,43].

Қазы имам болғанлар,
Нахақ дауа қылғанлар,
Ақыр заман болғанда,
Йук астында қаларлар.
Харам тамақ хәкимлер,
Жахан малын ийгенлер,
Өз бармағын тишләбән,

Қорқып турыб қаларлар» [1,43], – деп ақын шығармаларына діни суфистік сенімдердің үлгісі ретінде біртарапты пікір білдірген болса, кейінен осы автор (Камал Мәмбетов) 1992-жылы жоғары және орта арнаулы оқу орындары студенттеріне арналған «Ежелгі дәуір қарақалпақ әдебиеті» (Нөкіс, «Білім» 1992) оқу қолданбасында Қожа Ахмет Яссауи өмірі мен шығармаларына арнаулы орын ажыратады. Автор Қожа Ахмет Яссауидың хикметтерінің мазмұны әр түрлі тақырыптарға негізделген болып, оларда ақынның еңбекші халық тарапында тұрып, «ғәріптердің көңілін тап, жетім-жесірлерге мейірімін түссін, нәпсі бұзық адамдардан қаш» сияқты бүкіл адамзатты имандылыққа, мейірім-шапағатқа, жақсылыққа, ақиқатқа, жалпы адамилық қасиеттерге тәрбиелеуші ой-пікірлер кеңінен сәулеленгенін хикметтерден мысалдар келтіріп анализдеген.

Ең негізгісі ғалым бұл еңбегінде Қожа Ахмет Яссауидың сол дәуірдегі құран сүрелері мен бірге пайғамбар, әулиелер туралы аңыздарды да жақсы білгенін, араб, парсы және түркі поэзия үлгілерін жақсы меңгеріп, оны қарапайым тілмен түсіндіріп бере алғандығын және адамдар арасындағы жағымсыз қатынастарды сынап, «бұлардың барлығын дұрыс жолға салатын тек Алла», – деген пікірге келіп, өзі де намаз оқып, ораза ұстап, әр жылы өзінің қырық күн өмірін жер астында өткізгенін және бұл дүниеден ешқандай бақыт күтпей, жиырма жасынан бастап жалғыздыққа үйреніп, өзін «Алла тағаланың жердегі елшісімін» [2,75], – деп есептегенін «Хикметтері»нен мысалдар келтіріп, талқылаған. Профессор Камал Мәмбетов Қожа Ахмет Яссауиды діни суфистік сенімнің ірі өкілі ретінде қараумен бірге оның көпшілік «Хикметтері» мазмұны жағынан дидактикалық, философиялық және прогрессив характерге ие болып,

жақсылықты, иман, ынсап, әділеттілік, ақиқатты, мейірім-шапағатты ту етіп көтеріп, әр қандай жаман мінездерді қаралағанын өте дұрыс көрсетіп береді.

Қарақалпақ тілі және әдебиеті бойынша біршама бағалы зерттеулер алып барған Хұснитдин Хамидов өзінің «Шығыс тілдеріндегі деректер» (Нөкіс, «Білім», 1991) еңбегінде XII ғасырдың басында қазіргі Түркістан қаласының айналасында жасап өткен ойшыл, ақын Қожа Ахмет Яссауидың «Хикметтері» XIX ғасырда барлық Түркістан өлкесінде, оның ішінде қазіргі Қарақалпақстан территориясында ислам дінінің жоспарларын және сопылық сенімнің халық арасына таралуында үлкен рөл атқарғанын, бұл кітап XIX ғасырдағы қарақалпақтар арасында қолжазба және баспа түрінде көп тарқағанын, тіпті әрбір сауатты қарақалпақтың үйінде бұл кітап табылатынын айырықша атап өтеді. *«Біріншіден, Қожа Ахметтің «хикмет» – «даналық» деп аталған ғазалдары мазмұны діни болса да, поэтикасы күшті, үлкен көркем шеберлік және халыққа түсінікті тілде, үлкен лиризммен жазылған еді. Екіншіден, бұл кітаптың кіріспесінде жалпы ислам дінінің ұстанымдары, шарттары, тәртібі және сопылық сенімдері түркі тілінде баяндалған еді. Араб және парсы тілдеріндегі кітаптарға онша тісі бата бермейтін қарақалпақ молдалары үшін ислам дінінің тәртіп-қағидаларын үйрену және адамдарға үйрету саласында бұл кітап өте қажетті қолданба қызметін атқарғаны мәлім»* [3,60], - деп жазады.

Академик Хұснитдин Хамидов және зерттеуші Рано Юлдашева тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жазған «Ахмет Яссауидың «Хикметтері» – түркі халықтарына ортақ қазына» атты мақаласында Қожа Ахмет Яссауидың мұралары туралы бағалы пікірлерін білдіреді. «Шыңғысханның жүрісі алдынан батыста салынып, қалыптаса бастаған түркі әдебиетінің өкілдерінен, оны қолдаушылардан Қожа Ахмет Яссауи мен оның шәкірті Сүлеймен Бақырғаниды көреміз. Олар ұйғыршадан жеңілдетілген және өздерінен бір ғасыр кейін пайда болған шағатай әдебиетінен қарапайым, табиғи, таза «әдеп мектебі»н пайда етті. Бұл мектеп ұйғырша және шағатай әдебиеті арасындағы бір дәуірге тиісті және өзіне сай қасиетке ие болған ең негізгі ақындық мектебі болды. Сондықтан, Яссауи не ұйғыр, не шағатай, не өзбек, не татар, не түрікмен, не қазақ ақыны болмай, жалпы түркі халықтары ақыны болып есептеледі. Яссауидың өзі де *«Атым Ахмет, Түркістандур елім менің»* деп өзінің жалпы түркі жұрты болған Түркістан ақыны екендігіне төмендегі қатарларында да ишарат етеді:

««Нелер келсе көрмек керек ол худадан,
Юсубин айырдылар ол Кәнанынан,
Туұған жерім ол мүбәрек Түркстаннан,
Баұырыма таслар урып келдим менә.
«Қул Хожа Ахмет сөзлеген Ұақтың яды,
Еситпеген досларына қалсын пәнди,
Ғурбетленип өз шәхрине қайтып жанды,
Түркстанда мазар болып қалдым менә».
«Түсим озар, Бурақ тозар, кетсе базар,
Дүнья базар ишине кирип қулар азар,
Басым бийзар, жасым сызар, қаным тозар,
Атым Ахмед, Түркстандур елим мениң» («Хикметлер»).

Зерттеуші Хұснитдин Хамидов және зерттеуші Рано Юлдашева жоғарыдағы мақаласында профессор Н.М.Маллаевтың «Өзбек әдебиеті тарихы» ғылыми еңбегіндегі мына пікірлерін келтіріп өтеді: *«Ахмет Яссауи «Мәутә қәблә әнтә Мәути», яғни «Өлместен алдын өлу»* деген тезисті алға қояды. Бұл-адамды фәни өмірден, өздігінен, өмірдің қызығынан бас тарту, өзін жан-жақтан қинап өлімді жақындату керек» (Ташкент, 1963, 185-бет). Міне, Яссауиде осы философияны, яғни «фәна» философиясын алға тартады. «Фәна» сөзінің мағынасы сөздіктерде «жоқ болу», «таусылу», «өлу» деген мағынаны білдіреді. Осы философияны алға қойған ол, 63

жасында жер үстіндегі тіршіліктен безіп, жер астына кіреді. Ол өзінің «Хикметтері» нде де осыны көрсетеді:

Жер үстінде өлмес бұрын тири өлдим,
Алпыс үште сүннет деди еситип билдим,
Жер астында жаным менен қуллық қылдым,
Еситип уғып жерге кирди Қул Хожа Ахмет.
Уллылардан пайзу-фатух алалмадым,
Жүз жигирма бешке кирдим биле алмадым,
Ұақтаала таатларын қыла алмадым,
Еситип уғып жерге кирди Қул Хожа Ахмет.
Бенде болсаң мийнет тартқыл ғапыл адам,
Ақыл алсаң ғанийметдур саған сол дем,
Аманатдур эзийз жаның жүрме бийғам,
Еситип уғып жерге кирди Қул Хожа Ахмет.

Бұл қатарлар Қожа Ахметтің 63 жасында бұл дүниенің уайымынан безіп, жерге кіргені шама мен оның 126-128 жыл өмір сүргенінен дерек береді» [4,138], - деген пікірлерін білдіреді.

Кеңес өкіметі кезеңіндегі көптеген зерттеулерде Сүлеймен Бақырғани, Сопы Аллаяр және Қожа Ахмет Яссауидың шығармалары эклектизм, яғни суфизмді ислам діні мен біріктіріп қарауға бағытталған, тек исламды, мистиканы, суфизмді насихаттаушы ақындар ретінде бағаланды. Олардың барлығы жақын кезеңдерге дейін ислам дініне, өткен дәуірдегі мәдени мұраларымызға болған біртарапты қатынастың және көзқарастардың көрінісі болды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Қожа Ахмет Яссауидың «Хикметтерін» баспаға дайындаған өзбек ғалымы Ибраһим Хаққулов осы күнге дейінгі кейбір тарихшы және әдебиетшілердің ғылыми еңбектеріндегі ақынды діни мистикалық әдебиеттің өкілі ретінде тәркі дүниелікті (аскетизмді) және діни реакция идеяларды жырлаған ақын», – деген негізсіз пікірлерді қатаң сынға алады және ақын шығармашылығы бойынша мынадай бағалы пікірлерді білдіреді: *«Яссауидың дүниеге болған көзқарастары біздің заманымыздың адамдарына қарағанда басқаша беріледі. Ақынның махаббат, әділдік, қанағат, парасат сияқты мәселелерге қатынасы ерекше берілгендігіне күмән жоқ»*. Ол өз дәуірінің перзенті ретінде ислам дінінің көрсетпелеріне және ислам ұстанымдарына сүйеніп, іс жасайды. Мұны оның өзі де дәлелдеп береді. Ақын хикметтерінің бірінде мынадай қатарларды оқимыз:

Хушлам ойдур олимлар буни ойғон туркини,
Орифлордин эшитсанг, агар кўнгил мулкени,
Оят, ҳадис, маъноси турки бўлса мувафик,
Маъносига етганлар, ерга кўяр бўркини.

Әрине, Яссауи «аят», «хадис» мазмұндарын арабшадан дәл солай аударып ала салмаған. Оларға ақын идеялық, тәрбиелілік, философиялық мақсаттар түрінде қарап, орын-орнымен пайдаланған. Дін, әкімшілік, қоғам үшін бұл табиғи жағдай деп қаралуы керек» [5,6], – деген пікірлері арқылы Қожа Ахмет Яссауидың хикметтерінің жалпы түркі әлеміндегі орны мен маңызын жоғары бағалайды.

Еліміз тәуелсіздік алған жылдары филология ғылымдары докторы, профессор Қабыл Мақсетовтың «Қожа Ахмет Яссауи XII ғасырдағы қарақалпақ әдебиетінің де ұлы ақыны» («Арал» журналы, №2., 1992) деген мақаласы жарық көрді. Бұл мақалада автор Қожа Ахмет Яссауидың «Хикметтері» осы уақытқа дейін (1990-жылдарды меңзейді – К.П.,Б.З) үйренілмей келгенін, тіпті, тыйым салынғанын, ол тек исламды, мистиканы, суфизмді насихаттаушы ақын ретінде көрсетіліп, олардың барлығы жақын уақытқа дейін исламға, дінге, өткендегі мәдени мұраларға болған қатынастың көрінісі болғандығын өте дұрыс атап өтеді. Мақалада 1991-жылы Ташкенттегі Ғафур Ғұлам атындағы әдебиет және көркем өнер баспасы Қожа Ахмет Яссауидың «Хикметтер»ін өз

алдына Ибраһим Хаққуловтың дайындауында кітап етіп баспадан шығарғанын, автор бұл кітапты баспаға дайындауда негіз етіп Қожа Ахмет Яссауидың хикметтерінің 1983-жылы Түркияның Анкара қаласында Камал Эраслан бастырған нұсқасын пайдаланғанын айрықша атап өтеді.

Профессор Қабыл Мақсетов Қожа Ахмет Яссауидың хикметтерінің өзіне тән ерекшелігін жан-жақты талқылай отырып: «Оның дүниеге көзқарасы, жазған хикметтері, Құран көрсетпелеріне, Мұхаммед Пайғамбардың хадистеріне, жалпы ислам дінінің қағидаттарына негізделген. Біз оның хикметтерін үйренгенде осы көзқарастан үйренуіміз керек және қазіргі кезең идеологиясы мен, материалистік философия мен шатыстырмауымыз керек. Қожа Ахмет Яссауи өз дәуірінің перзенті ретінде дүниені қалай баяндаса, тағдырды, өмірді қалай түсінсе, солай түсіндіруіміз керек». Яссауи Алла жолын ұстанған ақын. Сондықтан да, ол хикметтерінің бірінде: «Худа уанда мені салғын ва йолына» деп келтіреді. Ол бұл жолдан қайтпайтын, қатты тұратын, иманы мен іс жасайтын адам. Бірақ оның діни-моральдық философиясы өмір шындығынан ұзап кетпейді. Ол жамандық, надандық, арамдық, зұлымдық, дүниеқұмарлық сияқты қасиеттерге қарсы шығады. Ол ең ұлы нәрсе-Құдай, ең жақсы нәрселерге махаббат, ақиқат, әділдік, қанағат, ынсап, күнә, сауап, иман туралы өзінің хикметтерінде өткір насихат сөздерін көркем түрде баяндайды» [6, 66-67], – деген пікірлерін білдіріп өту мен бірге Қожа Ахмет Яссауидың осы мазмұндағы хикметтерінен мысалдар келтіріп, кең түрде анализ жасайды. Ақын өз хикметтерінде әр бір жасына өзінше баға бергендігі, оларда өмірге, дүниеге көзқарасы айқын сәулеленгені, әр жасын баяндауда тез өтіп жатқан өмірдің көрінісін көз алдына жандандыра сәулелендіргенін айрықша атап өтеді. Әсіресе, ақынның өз хикметтерінде өмірдің ащы-тұщысына, ақ-қарасына назар аударып қарағаны, ағарту жолын ұстанғаны, надандыққа қарсы күрескені, даналықты жоғары қоюы, өмір бойы пәктікті, адалдықты ұстануы, күнәға қарсы тұруы, күнә істегені үшін өкіндіргенін ашық суреттегенін атап өтеді.

Қабыл Мақсетов кең көлемді мақаласының соңында Қожа Ахмет Яссауидың еңбектерінен алынған мысалдарды түп нұсқада беруге әрекет жасағанын айрықша атап өтумен бірге *«Себебі, XII ғасырдағы бұл жазба тіл барлық түркі халықтарына ортақ әдеби жазба тіл есептелген, бұл тілге сол дәуірдің көзқарасынан қатынас жасау керек. Бұл тілді қазақ та, өзбек те, түрікмен де, қарақалпақ та, татар да, қырғыз да басқа түркі халықтары да өз тіліміз деп ұғу керек. Бабамыз Хожа Ахмет Яссауи барлық түркі халықтарына, бүкіл ата жұртымыз Түркістанға ортақ болғанындай, оның шығармаларының тілі де баршамызға ортақ... Ата-бабаларымыздың ғасырлар бойы топтаған насихаттарының өз алдына бір жинағы болған Қожа Ахмет Яссауи хикметтеріне, ұлы бабамыздың рухына тізе бүгіп, ұлықтауымыз лазым»* [6,71], – деп өте орынды және тұжырымды қорытынды жасайды.

Зерттеуші Рано Юлдашеваның «Қожа Ахмет Яссауи «Хикметтері»нің фонетикалық ерекшеліктері және оның қарақалпақ тіліне қатысы туралы» [7,162-165] мақаласында автор XI ғасырда (1074-жылы) Иракта араб тілінде М.Қашқари «Диуани-луғат-ат түрк» деген тақырыпта үлкен сөздік жазғанын және онда көптеген түркі тілдерінің, соның ішінде қыпшақ тайпасының тіл материалдарын, үш жүздей нақыл-мақалдарын, көптеген өлең үлгілерін келтіргенін, бұл туралы қарақалпақ тілі тарихын зерттеуші ғалымдар өз зерттеулерінде біраз материалдар тапқанын атап өту мен бірге, «Тіліміздің тарихына қатысы бар осындай фактілер XII ғасырда Сырдарияның төменгі бөлігінде жазылған Ахмет Яссауидың «Хикметтер» атты поэзиялық еңбектерінде де орын алған.

Бұл еңбектердің қарақалпақ тіліне белгілі бір мөлшерде қатысты екендігі белгілі. Сондықтан, оларды түркі халықтарына ортақ мұра деп қарауға тиістіміз. Себебі, қарақалпақ халқы бірден, бір күнде пайда болып, оның тілі де бір күнде дами салған жоқ. Ол өзі халық болып, қалыптасып, даму жолында өте көп тарихи оқиғаларды басынан өткерді. Оның қалыптасуы туысқан және көршілес халықтардың өзара араласып, бір-біріне

эсер етуі мен өте ұзақ кезеңдерде жүзеге келді. Ежелгі замандардан бастап-ақ, қарақалпақтардың, сондай-ақ Құбла және Шығыс Арал бойын жағалаған басқа да халықтардың тарихы Орта Азияның ең ұлы дариялары саналатын Әмудария мен Сырдарияның тарихы мен тұтас байланысты болған» деп атап өтіп, Хожа Ахмет Яссауидың «Хикметтер» інде кездесетін кейбір түркі тілдеріне ортақ болған «мехнат-еңбек», «артуқ-артық», «айтур-айтар», «анға-оган», «айан-аян», «аны-оны», «алар-олар», «бақып-бағып», «йығлаб-жылап», «йүрәк-жүрек» сияқты сөздердегі фонетикалық ерекшеліктерді қазіргі қарақалпақ тіліне қатысты үйренеді. Әрине, Хожа Ахмет Яссауидың «Хикметтер» індегі мұндай фонетикалық өзгерістер қарақалпақ тілі үшін бөтен емес, ХІХ ғасырдағы қарақалпақ ақындары Күнқожа, Әжінияз, Бердақ және Өтештің поэзияларында да кездеседі.

Қарақалпақ классик әдебиеті бойынша жүргізіліп жатырған кейбір зерттеулерде Қожа Ахмет Яссауидың хикметтері де белгілі дәрежеде эсер еткендігі туралы сөз етіледі. Мысалы, профессор Құрбанбай Жәрімбетов «ХІХ ғасыр қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиеттері және қалыптасу тарихы» (Нөкіс, «Білім», 2004) монографиясында «Орта ғасырлық феодалдық кезең жағдайларында дүниелік ғылымдар мен илаһи (діни) ғылымдар, дүниелік білім беру мен діни білім беру әлі де бір-бірінен ажырамай, бірге өтілетін еді. Мектептерде, медреселерде діни сабақтар мен бірге белгілі дәрежеде дүниелік пәндер, сондай-ақ, сөз өнері, яғни поэзия сабағы да өтілген. Онда Шығыстың көрнекті сөз шеберлері Әлішер Науайының, Мұхаммед Физулидің, Сопы Аллаярдың шығармалары өтілген.

Түркілік поэзияның басқа да классиктерінің шығармаларын той-жиындарда, көркем сөз өнеріне, жалпы кітапқа ықыласты адамдардың отырыстарында оқымысты молдалар оқып берген және қиын жерлерін түсіндіріп отырған. Сондай-ақ, араб-парсы тілдеріндегі әдебиеттерді де жетік меңгерген молдалар оқып берген және қарақалпақ тіліне аударып, мағынасын түсіндіріп беретін болған. ХІХ ғасырдағы қарақалпақтарда топ болып кітап оқу, кітап жинау, оны көзқарашығындай сақтау, құрметтеу, қолдан жазып көшіру үрдіс болған. Сол мен бірге әртүрлі жиындарда Қожа Ахмет Яссауи, Әлішер Науайы, Мұхаммед Физули сияқты Шығыс әдебиеті классиктерінің де шығармалары оқылып, оларға аудиторияның жағдайына, яғни білім және көркем-эстетикалық талғам дәрежесіне қарай кең немесе қысқа түсініктер берілген...

Кітап оқушылары жиындарында түрлі мазмұндағы және әртүрлі бағыттағы кітаптар оқылып, талқыланып отырған: «Құран», «Мұхтасар» (діни және дүниелік құқық тәртіптерін баяндайтын кітап), хадистердің түркі тілдеріндегі аудармалары «Мифтахал-жанан» («Жәннат кілті»), «Мисбахил ануар» («Нұрлардың жарығы»), «Қырық хадис», Насраддин Рабғузидың «Қиссасул-анбия» («Пайғамбарлар қиссасы») кітабы, діни тақырыптағы қиссалар «Ибраһим Адхам», «Баба Раушан», ж.т.б Науайының ғазалдары, оның «Хамса» сынан «Ләйлі-Мәжнүн», «Фархад-Шырын» дастандары, Дүрбектің «Жүсіп-Зылиха» дастаны, сондай-ақ, «Тахир-Зухра» дастаны, Яссауидың хикметтері, Диуанайы Мәшрабтың (Бабараһим Машраб), Сопы Аллаярдың, Мақтымқұлының тас баспа (литография) немесе қолдан көшірілген ғазал кітаптары ж.т.б толып жатқан дастандар, қиссалар, ғазалдар тыңдармандардың талаптары бойынша оқылған» [8,31-33.], - деп пікір білдіру арқылы халқымыздың тарихи, әлеуметтік, саяси-экономикалық жағдайлары, мәдени және әдеби орталығы мен ХVІІІ және ХІХ ғасырлардағы қарақалпақ шайырлары Жиен жырау Амандық ұлы, Күнхожа Ибрайым ұлы, Әжінияз Қосыбай ұлы, Бердақ Қарғабай ұлы, Өтеш Алшынбай ұлы сияқты ж.т.б талант иелерінің шығармаларының тақырыптық-идеялық, жанрлық және көркемдік жақтан қалыптасуында Шығыс әдебиетінің көрнекті өкілдері қатарында Қожа Ахмет Яссауидың «Хикметтер» інің де белгілі дәрежеде эсер еткендігін есепке алады. Қорыта келгенде, бұл еңбекте осындай мәдени-эстетикалық жағдайларда ХІХ ғасырдағы қарақалпақ оқымыстылары, соның ішінде қарақалпақ ақындарының өскенін, олардың әдеби-көркемдік талғамы, эстетикалық көзқарастары қалыптасқанын негіздеп көрсетеді.

Филология ғылымдары кандидаты, доцент Қонақбай Тұрдыбаевтың «Дидактикалық шығармалар-рухани байлығымыз», – деген тақырыптағы монографиялық зерттеуінің «ХІХ

ғасырдағы дидактикалық өлеңдердің шығыс әдебиетіндегі дидактикалық шығармалар мен идеялық және көркемдік байланыстары» деген бөлімінде Х және ХІХ ғасырлар аралығында өмір сүрген Сүлеймен Бақырғани, Әлішер Науайы, Мұхаммед Физули, Сопы Аллаяр, Мақтымқұлы және Абай сияқты ақындардың қатарында Қожа Ахмет Яссауидың «Хикметтер»інің қарақалпақ ақындарының шығармашылығына әсері мәселесі мазмұндық, жанрлық және көркемдік жақтан үйреніледі. Автор «ХІХ ғасырдағы классик ақындарымыздың (Күнхожа, Әжінияз, Бердақ, Өтеш – К.П.,Б.З) рухани азық және құқықтық тірек еткен шариғат заңдары мен Ислам білімі орта ғасырлық суфистік (тасаууыф) сенімнің көрнекті өкілі Қожа Ахмет Яссауидың еңбектерінде белгілі орын иелейд»

«Қожа Ахмет Яссауиды дүниедегі көптеген мемлекеттерге сопылық сенімнің атақты өкілі ретінде танытқан идеялар ақынның рухани тараптан пәк, кемел адам дәрежесіне жетуіне ұмтылуы, бұл жолда оның сопылық сенімнің төрт басқышына (шариғат, тарихат, мағрифат, ақиқат) мойынсұнып жасауы болды. Сондай-ақ, Қожа Ахмет Яссауидың хикметтерінде баяндалғанындай ақын өте жас кезінен бастап-ақ, өзі жасаған дәуірдің әрқандай жаман істерінен түңіліп, жақсы нәрселерге жетуге тынбай ұмтыла түседі. Бұл жолда ол нәпсісін тиюға және өз еркі, қалауы мен Хаққа, жалғыз Алла тағалаға сенуге, шариғат жолынан жүруге және Құран ғылымдары негізінде іс жасауға қарар етеді. Мұны мұсылмандықтың басты шарты деп біледі. Сондықтан да ол:

Құл Хожа Ахмед, қырыққа кирдинг нафсингни қирк,
Мунда йиғлаб, охиратда бұлғил ариқ (покиза, соф, тиник),
Пушти имон шориотдур, маған тариқ,

Тариқ кирган ҳақдин улуш олди дўстлар», («Хикматлар» 56-бет), -деген идеяларды алға тартады. Бұл идеялар ізінен Әлішер Науайы, Мақтымқұлы, Күнхожа, Әжінияз, Бердақ, Өтеш ақындардың дидактикалық мазмұндағы шығармаларының рухани дерегіне айналғаны мәлім» [9,40-41].

Осылайша, біз қарақалпақ филологиясы ғылымында кейбір монографиялық зерттеулерде және мақалаларда Қожа Ахмет Яссауидың мұраларына қатысты ой-пікірлерге обзорлық характерде тоқтап өттік. Бұл зерттеулер Орта ғасырлардағы түркі халықтарына ортақ болған ұлы ойшыл, ақын, философ, суфистік сенімнің белгілі өкілі Қожа Ахмет Яссауидың «Хикметтер»ін арнаулы зерттеуге арналмаса да, тіл және әдебиетіміз, мәдениетіміз, тарихымыз және жалпы гуманитар ғылымдардағы орны мен мазмұн-мағынасын және маңызын ашып беруге әрекет жасағанын көреміз.

Қожа Ахмет Яссауидың өмір сүрген кезеңі және ортасы, әлеуметтік жағдайы мен тіршілігі бөлек-бөлек болуына қарамай, ол жазған «Хикметтер»де көтерілген жалпы адамилық тіл, әдебиет, тарих, көркем өнер, мәдениет, философия, педагогика, этика, эстетика, әуен ж.т.б гуманитар ғылымдардың негізінде әлі де тереңірек зерттеулерді және кеңінен ең жайдыруды талап етіп тұрған маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Мәмбетов К. Ежелгі қарақалпақ әдебиеті. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1976. 42-бет.
2. Мәмбетов К. Ерте дәуірлердегі қарақалпақ әдебиеті. – Нөкіс: «Білім», 1992.
3. Хәмидов Х. Шығыс тілдеріндегі жазба деректер. – Нөкіс: «Білім», 1991.
4. Хәмидов Х., Юлдашева Р. Ахмет Яссауидың «Хикметтері» – түркі халықтарына ортақ қазына. – Нөкіс. ӨзРҒАҚБ «Хабаршысы», №3, 1997. 138-139-беттер.
5. Ахмад Яссауий. Хикматлар. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат». 1991. 6-бет.
6. Мақсетов Қ. Қожа Ахмет Яссауи ХІІ ғасырдағы қарақалпақ әдебиетінің де ұлы шайыры. «Арал» журналы, №2, 1992.
7. Юлдашева Р. Қожа Ахмет Яссауи «Хикметтерінің» фонетикалық ерекшеліктері және оның қарақалпақ тіліне қатысы туралы. ӨзРҒАҚБ «Хабаршысы» журналы, №4, 1997. 163-бет.
8. Жәрімбетов Қ. ХІХ ғасыр қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиеттері және қалыптасу тарихы. – Нөкіс: «Білім», 2004.
9. Тұрдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – рухани байлығымыз. – Нөкіс: «Білім», 2009. 40-41-беттер.

HOCA AHMED YESEVİ ESERLERİNİN CEDİD EDEBİYAT ÇALIŞMALARI ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

Hamidulla Boltaboev,
Mirza Uluğbek Özbekistan Millî Üniversitesi,
Özbek Filolojisi Fakültesi Prof. Dr.
hbaltabaev@mail.ru

Özet. 20. yüzyılın 10. ve 20. yıllarında Özbek cedit edebiyat çalışmaları (1906-29 yılları), türk dünyasında Yesevi'nin kişiliği, eserleri ve tarikatı hakkında araştırmalar oluşturmaya başladı. A. Sa'di'nin "Yesevi Kimdir?" makalesi (1922), ilk Türk mutasavvıfının tarihi ve özgün hayatına ayrılmıştır. Prof. Fitrat'ın makalelerinde (1926-1928), hayatı, eserleri, ideolojisi, etki alanı ve takipçilerinin "Bakırgan kitabı"na giren şiirleri incelenmiştir. Prof. O. Sharafiddinov "Özbek edebiyatı" adlı makalesinde (1939) Yesevilik tarikatı hakkındaki görüşlerini dile getirdi.

Anahtar kelimeler: *modern edebiyat çalışmaları, yeseviye-cehriye, orijinal hayat, "Atasözler", "Bakırgan kitabı".*

Annotation. In the 10th and 20th of the XXth century, Uzbek modern literary studies (1906-29 yy.) began to create researches about Yassavi's personality, work and tariqat in the Turkish world. A. Sa'di's article "Who was Yassavi?" (1922) is devoted to the historical and original life of the first Turkish mystic. Prof Fitrat's articles (1926-1928) analyzed the life, works, ideology, sphere of influence and the poems of his followers included in the "The Book of Boqurg'on" collection. In the article "Uzbek literature" prof. A. Sharafiddinov wrote about Yassavi's tarikat and genre parable

Key words: *jadidliterary studies, Yassaviya-jakhriya, original life, "Wise words ", "The Book of Boqurg'on".*

GİRİŞ

Özbek Cedit edebiyat çalışmaları (1906-29), Türk dünyasında yaratılan manevi mirasa ilişkin ciddi bir çalışmaya başladı. Özellikle, ceditler, Mahmud Kaşgarlı, Yusuf Has Hacıp, Hoca Ahmed Yesevi, Lütfi ve Ali Şir Nevai'nin eserlerini incelemede ciddi başarılar elde ettiler. Özellikle ceditlerden prof. Abdurauf Fitrat, Abdurahman Sa'di, Alim Şarafiddinov ve diğerleri, 20. yüzyılın 10-20'li yıllarında Yassavi'nin çalışmalarıyla ilgilenmeye başladılar.

A. Sa'di'nin "Yassavi Kimdi?" makalesinde büyük Türk pirinin tarihi hayatındaki olaylar anlatılmaktadır. A. Fitrat, "Ahmed Yassavi" (1926) makalesinde orijinal hayatını, eserlerini ve ideolojisini inceledi. "Yesevi tarikatının şairleri hakkında araştırmalar" (1928) makalesinde, Ahmed Yesevi'nin takipçileri olan 20'den fazla şair ve velinin hayatını incelemiş, onların "Bakırgan kitabı" koleksiyonunda yer alan şiirlerini analiz etmiş ve çoğunun bu eserler Hakim Süleyman ve Ahmed Yesevi'nin takipçilerine ait olduğunu belirtmiştir. Ayrıca "Özbek edebiyatından örnekler. Tüm Türk yazılı edebiyatının ilk temsilcilerinden Hoca Ahmed Yesevi, 1. cilt (1928) antolojisinde, Ahmed Yesevi ve Hakim Ata'nın hikmetlerinden örnekler vermiştir. Bu örnekler Sovyet dönemi boyunca tüm koleksiyonlar ve antolojilerden yer almıştır.

Aynı zamanda Vadud Mahmud'un "Nevai'yekadar Türk edebiyatı" (1927) makalesi ve Alim Şarafiddinov'un tasavvuf tarihi hakkındaki makalelerinde (1929-30) Hoca Ahmed Yesevi'nin eserlerini Özbek okuyuculara tanıtmış ve onun Yesevilik tarikatının kurucusu olduğu gösterilmiştir. Bildiride bu konular ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Muhakame. XX. asrın 1920'li yıllarından başlayarak Fridrih Avgust Toluk, (Tholuck, 1821) Alferd fon Kremer (Kremer, 1868), Robert Dozu (Dozyk, 1879) ve başka alimlerin

İslam ve tasavvuf meselesine ait çalışmaları yayınlandıktan sonra (Bigiyev, 1908), bu ilmi cereyan Rusya'ya taşındı. Gururlu halkı zapt etmek için önce onun itikadını yok etmeyi planlayan Rus yönetimi kendi çıkarlarına uygun olarak Yesevî'nin eserlerinin yayınlanmasına izin verir.

1878-1896 yılları ve sonrasında "Hikmetler" Kazan'da dört defa, XX. asır başlarında Taşkent'te iki defa basılır. Müslümanlar arasında yayınlanan her bir satır dini eseri ayrıntılı gözetilen Rus bekçisi buna güya itibar etmedi. Bunun sebebi bir milliyetperver tatar aliminin sözleriyle söylendiğinde, "Hikmetler"de yer alan "zalim eğer zulüm etse Allah değil"dir, tarzındaki söyleyişler onların sömürgeci siyaseti için "tüfekten daha güçlü silah" oldu (Kasimov, 1991).

Karl Zaleman'ın "Hakim Ata Hakkındaki Rivayetler" makalesi bu türden "araştırmalar"ın sonucu olarak yayıldı. Onda Farsça bazı kaynaklardaki ("Raşahatu Ayni-l-Hayat", "Miratu-lAsror", "Hazinatü-l Asfiye" gibi) parçalar aynen gösterildi. Bunun gibi araştırmalarda tasavvufî cereyanları telkin etmede bazı batı alimlerinin çalışmalarına dayandırılarak "hıristiyanlığın izleri" ya da "Budizm bulaştırıcı" unsurlarla açıklamaya özlem var. Bu cümleden, A.E.Krimskiy "Hicri III. Asır Sonuna Kadar Tasavvuf Araştırması" eserinde alim tasavvufunun vücuda gelmesi ve biçimlenmesinde iki faktörü gördü: "onlardan biri batıdaki Hıristiyanlığın izleridir. Yani bazı ülkelerin daha önce Hıristiyanlığı kabul etmiş olmaları Müslümanlığı kabul etmelerine engeldir. Diğer, kendilerinin doğudaki Budizme bağlı yurtlara dağılmış olmasıdır" (Krimsky, 1895). Böyle telkinler doğrudan doğruya Merkezi Asya'nın kendisinde yayınlanıp dağıtılan Rus Doğu Bilimcilerinin bazı araştırmalarında da görülür. Bu görüşler A.Kazanskiy'in Semerkant'ta yayınlanan "İslamda Terki Dünyacılık" eserinde (Kazansky, 1901) ve P.Svetkov'un Aşkabat'ta yayınlanan "İslamcılık" kitabının ilk kısmında yer aldı (Svetkov, 1912).

Türkolog Mehmet Fuat Köprülü'nün "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" kitabı (ilk basımı 1918) (Köprülü, 1991:181-184) bu alanda Fitrat için de bu sahaya ilgilenenler için de değerli bir kaynaktır. Alim "tasavvuf dünyasına propaganda yapan ilim talipleri için bu kitabı okumasının lazım" olduğunu duyurdu. Bununla birlikte, Türk aliminin "Türk Edebiyatı Tarihi" kitabına "Tasavvuf Cereyanının Menşei" adlı özel bölüm katılıp, onda alim "bu dış sebepler" (Nasranilik etkisi, Yunan felsefesi, Budizm esareti, "neoplatonizm" ve başkaları – H.B.) mevzusu olmadan önce İslamiyetin kendi bağrında sırf, yani içli bir cereyan sonucu en çok siyasi ve kısmen de manevi mahiyete sahip olan mühim cereyanlar geçirdi pek çok fark ve ayrımlar meydana geldi ki, şeriatta belirlenen kanunlarla denk gelmeyen bir kaç vicdani durum tasavvuf cereyanının ilk basamağı hükmündeydi...

1924 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin reisi (sabık), Prof.Mehmet Ali Aynî'nin "Tasavvuf Tarihi" adlı araştırması yayınlanır. Bu eserde tasavvufun doğuş sebepleri İslami kaynaklar esas alınarak etraflıca gözden geçirilmesiyle batıya dağılan bu konudaki görüşlere de kendisi cevap verir. Kitabın ilk altı bölümü: Hindistan'da tasavvuf. Mısır'da tasavvuf. Yunan'da tasavvuf. Musevîlikte tasavvuf. İskenderiye hikmetleri (yeni Eflatunculuk) ve Yunan düşü- nürü Platon. İsevîlikte tasavvuf. gibi meselelerden oluşur (Aynî, 1985). Bundan başka "Yesevî Kim İdi?"mecmuasına yazılan önsözde yazar Y.Navitski'nin "Türkistanskije vedamosti"nde basılan (17 Kasım 1912) "Hoca Sultan Ahmet Yesevî (Kırgız efsanesi)" adlı makale ve 1915 yılında "Şura"dergisinde yayınlanan Ahmet Serdar'ın "Hazreti Hoca Ahmet Yesevî" adlı makalesinden alıntılar yapılır (Dostkaraev, 1994).

Prof. A.Sa'di'nin Yesevi hakkındaki görüşleri esas olarak Kazan'da defalarca basılan ve aktif olarak okunan hikmetlere ilgili çekildi. Bu nedenle 1922'de bilim adamı "Yesevi Kimdir?" makalesi yayınlandı (Yasevi kimdir? 1994). Makalede Yesevi dönemi ve Türkistan'da 12. yüzyılındatasavvurun "damar vurması" nasebeb olan Yeseviye ve Sühreverdiya, 13. yüzyılın sonlarında Harezm'de ortaya çıkan Kübraviya, 14. yüzyılda Buhara'da Nakşibendi tarikatı geniş bir şekilde yayıldı. Türkistan'daki tüm bilim adamlarıyla

birlikte Prof. A. Sa'di de Nevai'nin şu görüşlerine dayanıyordu: "Onun makamı yüksek ve meşhurdur, fazileti ebedidir ve kusursuz ihlâsı altında sonsuzdur... Ve mezarı Türkistan'da Yassi denilen yerdedir, orası mevlit ve manşai baki olmuş ve Türkistan halkının kiblesi duasidir" (Ali Şir Nevai).

A.Sa'diy'e göre Yeseviye'nin sahadaki görünümü "çok basit, doğal, gösterişsiz ve evrenseldir, çünkü bu okul Uygur ve Çigatay edebiyatı arasındaki dönemde ortaya çıkıp popüler olmuş ve etkisi sınırsız olması dolayısıyla Yeseviy'i bir "Evrensel Türk şairi" diye adlandırıyor, "Benim adım Ahmed, Türkistandır benim vatanım" sözlerine dayanmış. Sa'di şöyle yazıyor: "Kendisinin ve başkalarının kalplerine melek mertebesine varan iyilik duygusunu aşıl原因an ilk dervıştır. Şeriat alimlerinin ve dindarların gözünde "kafir"dir". Çünkü kalpten yapılan duayı, resmi dini ritüellerden daha ön planda tutar. Bu bakımdan Mansur Hallac'ın öğretilerine yaklaşır. Şu sözlere dayanmaktadır:

Gerçek derde kendim ilacım, kendim derman,
Hem aşığım, hem maşukum, kendim canan...
Rahm eyledim, adım rahmet, zatım subhan...
Bir bakışta batinleri sefa ettim.

A. Sa'di'nin de belirttiği gibi 2. konu milli edebiyatın yaratılması, Türk edebiyatının menşei meselesidir. Şöyle yazıyor: "Ahmed Yesevi, milli edebiyatın yaratılmasında "ana karakter"dir", çünkü o, milli dilde ibadet edebiyatını yaratan ilk kişidir. Bu bakımdan "Nevai bunun ikinci kahramanlarından biri olarak kabul ediliyor."

Ahmed Yesevi'nin ulusal türk şairi olduğu, Tatar edebiyatını etkilediği ve Tatarlar arasında milli edebiyatın oluşumuna hizmet ettiği düşüncesi A. Sa'di'nin diğer eserlerine de yansımıştır: 15 Mayıs 1927'de A. Sa'di Tataristan maarif halk komiserliğinin Akademik merkez nezdindeki Tatar çalışmaları derneğinde "Eski dönemin Tatar Edebiyatı tarihinden Yeni Malzemeler" adlı kitapta (Sa'diy, 1927) 17. yüzyıl Tatar şairi Mavlo Kuli'nin bilgilerinden bahsediliyor, önce Ahmed Yesevi, ardından Yesevi okulu şairleri Kul Ubeydi ve Kul Şems (Şemsettin Özgandi) etkisinden bahsediliyor.

Her ne kadar A. Sa'di'nin tasavvufu ilgili görüşlerinde erken Sovyetizmin sonuçları hissedilse de, 20. yüzyıl Özbek edebiyat çalışmalarının oluşumu sırasında tasavvufu ilgili yazdığı birçok makale dikkat çekicidir. Yesevi'nin yanı sıra "İmam Gazali" (Sa'diy A. 1922) makalesi, "Çigatay edebiyatı ve Özbek edebiyatının şairleri" (Sa'diy A. 1923) "Ali Şir Navai'nin eseri - Özbek klasik edebiyatının en yüksek aşaması" doktorluk tezinde tasavvuf edebiyatı konularına odaklandı...

Tasavvuf teorisi ve onun ortaya çıkışı hakkında Fitrat "Ahmet Yesevî" makalesinin ilk bölümünde "tasavvuf hakkında" bilgi verir. Burada alim "tasavvuf ne?" diye soru sorup, onun cevabını da türlü sözlük ve menkıbe kitaplarından alıntılar yaparak onlara uygun olarak bildirme yolunu takip etmez. İlk önce, İslam tarihçisi olarak tasavvufun ortaya çıkma devriyle ilgilenen, o dönemi ayrıntılı ve tutarlı öğrenen alim onun ortaya çıkış sebeplerini, gelişim tarihini, yayıldığı coğrafyasını da bu dönemdeki olaylarda gördü: "Arap olmayan ülkeleri din adıyla istila eden Arapların dinî ve millî taassupları, bölgesel din, bölgesel kültüre karşı İslam adına kesin mücadeleleri, Arap olmayan milletleri horlamaları, küçümsemeleri (açıkça Emeviler zamanında) Arap hilafet sarayının ağır israflı giderleri, Arap valileri ve bunların kuyruğu olarak yaşayan bölge Hanları, Beylerin ağır istekleri altında halk ayrıca müstemleke halkı son derece ezilmişti. Bu ezilmeden ortaya çıkan genel karışıklıklar İslamın o günkü dönemlerinden başlayarak türlü siyasi, dini akımlara; muhalefetlere yol açar. Bunların genişlemesine sebep olur. İşte bu muhalif akımların en büyüğü, en yaygın olanı, baskı altında en çok ezilene, kendi ayakta kalma yollarını İslam baskısı altında ezilmiş olan bölgesel itikatlardan alarak ortaya çıkan tasavvuf akımıdır" (Fitrat, 1927).

Zaten tasavvuf tarihi, mukaddes İslam tarihinin ayrılmaz parçası olup, İslam tarihi toplum tarihinin mukaddes özelliklerini teşkil ederken, niçin tasavvufun oluşumunu İslamın içinde geçen doğal hayat olaylarına bağlı olarak değil de dış etkilerin gücüyle açıklarlar? Tasavvuf araştırmacısı alimlerinden E.Bertels'in yazdığına göre: Müslüman dünyasında gayet

karmaşık sayılan tasavvufun ortaya çıkış sebebinin anlamak için, ilk önce onun ortaya çıktığı İslamî toplumun durumu hakkında doğru bilgilere sahip olmamız gerek” (Bertelis, 1965:13).

Yesevî'nin özel ve menkıbeli hayatı hakkında Fıtrat makalesinin “Yesevî Kim İdi” bölümünde ayrıca bilgi verir. Alimin belirttiğine göre, “Ahmet Yesevî bir rivayete göre Yesi (bugünkü Türkistan) şehrinde, diğer bir rivayete göre Sayram'da doğdu. Onun ne zaman dünyaya geldiği belli değil, ama vefatının hicrî 562'de olduğunu “Divani Hikmet”teki bu: Dört yüz yıldan keyin çıkıp ümmet bolgay, Neçe yıllar yürüp halka hizmet kılğay – Dört yüz yıldan sonra çıkarak ümmet olur, Nice yıllar gezerek halka hizmet eder – Beyitine göre düşünüldüğünde onun hicrî 4. asrın ikinci yarısında dünyaya geldiğine karar vermek mümkündür” (Fıtrat, 1927).

Fıtrat, Yesevî'nin doğum yeri ve yılı konusunda kesin bir bilgi ve belge yok. Bunlar olmadığı için menkıbelerde yer alan bilgilere dayanarak menkıbe kitaplarındaki bilgilerin rivayet olduğunu düşünüp bu yolu seçmiştir. Burada alimin hangi kaynaklara dayandığı belirtilmese de yukarıda adı geçen Abdurrahman Cami'nin “Nafahatü'l Üns” ve Ali Şir Nevai'nin “Nasayimü'l Muhabbat” gibi eserleri iyi bildiği anlaşılmaktadır.

Fıtrat'ı bu konuda kararsız bırakan Yesevî'nin hayatı, tarikatı ve eserleri konusunda uzman araştırmacı M.Fuad Köprülü'nün büyük şeyhin Sayram'da doğduğuna dair bilgileridir. Türk alimi kendi araştırmasında Hazinî'nin “Cavahirü'l Abrar Min Avvacü'l Bihar” adlı eserine dayanarak “Aksu'dan 176 km. kuzeyde olan Sayram'da doğdu” diye bilgi veren ve bunun kaynağı olarak “İmam Muhammed Hanefî nesillerinin Sayram'da yaşadığı, Hoca Ahmet Yesevî'nin ise, bu soydan olduğu” hakkındaki Molla Musa ve Molla İsa Sayrami'nin “Tarihi Amniya” (Kazan, 1905) kitabına dayanarak bu silsilenin: ”Kamaleddin Baba (Yazarın söylediğine göre, Kamaleddin Baba'nın bu silsileden olduğu hakkında Abdullahhan tarafından hicrî 945'te verilen bilgi de var.), Seyyid İbrahim Baba, Seyyid Abdülcabbar Baba, Vadud Baba, Abdulaziz Baba, Arslan Baba, İlyas Baba, Mahmut Baba, İftihar Baba, Usman Baba, Umar Baba, İsmail Baba, İshak Baba, Abdülkerim Baba, Abdülcelil Baba, Abdurrahim Baba, Abdurrahman Baba, Abdülcabbar Baba, Abdulfattah Baba, İmam Muhammed Hanefî” (Köprülü, 1991).

Bu bilgilere sahip olan Fıtrat her iki bilgiyi de verir. İlmi söyleme tarzından anlaşıldığına göre Fıtrat birçok belgeyle birlikte, aynı yazarın eserlerine de dayanmaktadır. O yüzden de “Divan-ı Hikmet”teki Tukgan yerim ul mübarek Türkistandır Bağırında taşnı urub keldim mena Ya da Gayretlenib öz şehriğe kayta yandı Türkistanda mazar bolib kaldım mena.

Ahmet Yesevî'nin doğum yılı ve yaşı meselesinde tasavvuf tarihinde türlü rivayetler mevcut olduğu gibi Yesevî konusunda uzmanların da henüz kesin bir kararının olmadığı anlaşılıyor. Bu konuda mevcut kaynaklar esasında kesin sonuçlar verme noktasına yaklaşan Hamit Nimetov “Ahmet Yesevî Hayatına Ait Bazı Seneler” makalesinde: “O miladi 1097 yılında doğdu, miladi 1104 yılında Arslanbabaya, 1124 yılda Hamadaniy'e mürit oldu, 1157-1158 (tahminen 60'lı yıllarda) Türkistan'a döndü, 1160 yılında çileye, halvete çekildi. Halvette Hoca Ahmet tahminen 6 yıl yaşayıp 1166 yılında vefat etti” diye malumat verdi (Nimetov, 1992).

Elbette bu son karar değil çünkü Yesevî'nin nedense bütün belirli yılları sadece miladî yıl olarak hesaplanır. Halbuki hicrî, kamerî yıl hesabıyla menkıbe kitaplarındaki bilgileri dikkate alırsak “bu hesap şekli”nin biraz değişmesi gerekir. Çünkü H.Nematov'un esas aldığı Peygamberin yaşının 63 olması miladî hesapla değil, aslında hicrî-kamerî hesaplamalarda ortaya çıkan yıldır. O da miladi 570 yılına denk gelir (bu zamanlar hicrî sene hesabı kullanılmazdı), bunu fil yılı diye gösterdiler. Peygamberimiz (s.a.)in vefatı Rebiülevvel ayının on ikinci günü (yani kendi doğduğu olduğu kabul edilir. Bu tarihin de miladî sene ile 63 rakamını vermeyeceğini birinci el temel kaynaklar üzerinden bilgi veren araştırmacılar ifade eder. Yesevî hikmetlerini Türkiye'de iki defa yayınlayan titiz Türk araştırmacı Kemal Erarslan'ın bazı görüşlerine dayanarak Hoca Ahmet'in 83-84 yıl yaşadığı hakkında düşünceleri de uzun zamandır kabul görmektedir (Erarslan, 1991).

Gerçi yılı gösterilmemesine rağmen Fıtrat'ı işaret ederek art arda gelen olaylar tutarlı bir şekilde onun hayatını öğrenme konusunda birçok sorunu çözmeye yardım eder: "Yesevî'nin babası Şeyh İbrahim adlı molla, onun çocukluğunda vefat etti. Yetim kalan Yesevî o zamanın tanınmış şeyhlerinden biri olan Arslan Babadan (eğitim) aldı. Arslan Baba vefat ettikten sonra, bizim Yesevî'ye pir arayarak Buhara'ya gelir, yukarıda belirttiğimiz Yusuf Hamadanî ile karşılaşır, mürid olur. Yusuf Hamadanî öldükten sonra Buhara'da onun üçüncü halifesi olarak şeyhlik yaptı. Sonra Buhara şeyhliğini Yusuf Hamadanî'nin dördüncü halifesi Abdulhalık Gicduvaniy'e teslim edip, kendisi Yesi'ye gitti. Orda tarla halkından mürid toplayıp hanekah, şeyhlik yaptı... Yesevî 63 yaşına girince, hanekahta yer altına çilehane kazdırıp buraya girdi, dünyayla ilişkisini kesmiş gibi görüldü ve şeyhliğini devam ettirirken vefat etti. Vefatı hicrî 562 yılındadır." (Eraslan, 1991).

Fıtrat makalesinde "Divan-ı Hikmet" ve onun edebi değeri hakkında "Hikmetleri", "Mafkurası" ve "Edebi değeri" konularında fikir yürütür. Alim hikmetlere olan çalışmasıyla Yesevîlikte iki önemli meseleyi öncelikle ele aldı. Bunlardan biri "Divan-ı Hikmet" in yazarı meselesi: "Divan-ı Hikmet"lerdeki parçalar gerçekten Yesevî'nin mi? Ondan sonra devam eden şakirtleri, müritleri, onun adına bazı parçalar yazıp eklediler mi? "Divan-ı Hikmet" in hepsi hiç olmazsa, bir kısmı son zamanda büyüyen bunun gibi şakirtlerin eserleri değil mi?"

Maalesef, Fıtrat bu meselenin neticesiz olduğunu bilerek bunu çözmeyi denemedi. Bu konuda Fuad Köprülü'nün "Divan-ı Hikmet" in Yesevî zamanına yakın zamanlarda yazılan nüshası bulunmayınca "onların dil özelliklerini incelemeyen ilmi netice çıkmaz" gibi özet bilgiyi tekrarlamakla sınırlı kaldı. Bu konular çerçevesinde Fıtrat'tan sonra birkaç ilmi deneme oldu.

Bu konuda Fıtrat'tan önce yayınlanan makalelerde Yesevî hikmetlerinin mevcut nüshalarının temelinde Türk edebi dilinin kurucusu özelliğinde olduğunu belirten değerlendirmeler oldu."Bütün kitaplar, bütün eserler, Farsî diliyle yazıldığı zamanlar o kendi divanını saf Türk diliyle yazdı... O Türkçe düşündü, Türkçe söyledi, Farsça şiirler, Fars dilindeki eserler onu etkilemedi. Kendisinin Türk olduğunu, kendinin mensup olduğu Türk dilini öne çıkarıp, kendisinden sonra gelecek yazarlara örnek oldu" (Dostkaraev, 1994). Tatar araştırmacı Ahmet Serdar'ın bu görüşleri A.Sadî'nin makalesine güçlü bir ifadeyle yansır: "Demek ki, Türk dilinin Fars diliyle kültür ve üstünlük mücadelesinde Türk diline üstünlüğü kazandıran, Türk dilini köklendirip, ona yeni hayat veren başkahraman (171) Nevai değil, aslında Yesevî'dir. Nevai'nin bu alanın ikinci kahramanlarından sayılma hakkı doğrudur.

Bunu makalede alimin kendisi de kaydeder:"Yesevîliğin gah zeferinden önce, gah ondan sonra Orta Asya'da pek çok şair yetiştirdiğini kabul etsek, çokta yanlış yapmış olmayız. Bu "Yesevî" şairlerinin eserleri, henüz tamamen araştırılmadığı için bilinmemektedir" (Fıtrat, 1928:Sayı5-6). Aynı amaçla Fıtrat önce "Bakırgan Kitabı"na giren manzumeleri araştırarak çalışmaya başladı. Elbette, bu küçük makale büyük bir araştırma ekolünü temsil etmez ancak onun sonucu özelliğindeki bilgileri hatırlatır. Böyle derin araştırmaya başvurmada alimin "Ahmet Yesevî" makalesinde bahsettiği yazarlardan "Nefahatü'l Üns Min Hazretü'l Kuds" (Abdurrahman Camî), "Al- Futuhat-ü'l- Makkiyyia", "Kitabü'l-Müsamarat Va'l Mülâhazarat", "Fususü'l-Hikem", (Muhyiddin ibn Arabî), "Makasidü'l-Felasife", "Al-İktisat Fil İtikat", "İhya-i Ulumud-din", "Kimiya-i Saadet" (Abu Hamid Muhammed Gazzalî) ve başka mutasavvıfların teori ve menkıbe kitaplarında, bunların dışında doğrudan doğruya Yesevî şeyhleri hakkında da bilgilere rastlanma ihtimali olan Fahriddin Ali ibn Huseyn Kaşifi'nin "Raşahatu Ayn al-Hayat", Abul Hasan Muhammed Bakır'ın "Makamat-ı Nakşebend", Alim Şeyh'in "Lemeat", Seyyid Hasanhoca Nisari'nin "Muzakkiri Ahbab" gibi tezkire ve menkıbe özelliğinde çalışmalar yaptığının anlaşıldığını söyleyebiliriz.

Makalede dikkat edilen ilmi toplumculuk için bilinmeyen kaynak, Mufti Zindealî'nin "Samaratü'l Meşayih" eserine dayanarak bu kitaptaki bilgileri tekrar değerlendirir. "Bakırgan'ın kitabındaki hikmetlerin hepsinin Süleyman Baba Bakırganî'ye ait olmadığı sonucuna gelir: "Bakırgan hikmetleri "Bakırgan Kitabı" adıyla 1906 yılında Kazan'da basıldı.

75 sayfadan ibaret olan bu kitaptaki şiirlerin hepsi Hakim Baba'nın şiirleri değildir. Onda Hakim Süleyman Baba'nın sadece 36 şiiri vardı. Adı geçen kitapta Hakim Baba'dan başka birçok şiiri yazılan şairler şunlardır: 1-Şams'tan 24 parça, hepsi 1058 mısra. 2-İkani'den 19 parça, hepsi 266 mısra. 3-Kul Ubaydî'den 19 parça, hepsi 334 mısra. 4-Kul Ahmet'ten 10 parça, hepsi 238 mısra. 5-Huday'(dod)dan 4 parça, hepsi 64 mısra. 6-Meşreb'den 10 parça hepsi 201 mısra 7-Kul Şerif'ten 4 parça, hepsi 70 mısra. 8-Fakirî'den 2 parça, hepsi 28 mısra.

Bu çalışmada Fitrat 1928 yılında sadece bu kitaba giren hikmet örneklerinin şairini belirleme amacıyla sınırlı kalmadan, onlar hakkındaki bilimsel verileri ilk önce açıklamış olur. Burada söylenen “Şems”in, aslında Şemsiddin Özgandî olduğunu, “İkaniî”nin mahlasından Fergane'deki İkan'dan olduğu anlaşılır.” demekle beraber “Semeretü'-l-Meşayih” ve “Reşahat” daki fikirlerini karşılaştırır. “Bakırgan Kitabı'ndaki İkaniî'nin Kemal Şeyh'ten başka şair olmadığına şüphe kalmaz.” yorumuyla onun bazı kaynaklarda “İkinci Hoca Ahmet” adıyla bilindiğini gösterir. Adı geçen “Kul Ubaydî ise, ünlü Özbek Hanı Ubaydullahhan'dan başkası değil.” şeklinde bilgi verir. Bu çok önemli bilginin teyidi için “Muzakkiri Ahbab”, “Macmuau'l Füsaha”, “Tezkiretü's Se latin” gibi kaynaklara dayanarak Buhara'da bulunan yeni bir divanda yer alan, Kul Ubaydî'nin “Nevai ekolünü takip eden Türkçe gazeller, Yesevî ekolünü takip eden hikmetler yazdığını da açıkça göstermiş” oldu. Bununla birlikte, “Hudaydad'ın Şaybaniî'ye yardım ettiği için Semarkant'tan Herat'a kovulan Cemal Şeyh'in müridi”, “Kasım'ın Karmana'daki Yesevî şeyhi Kasım Şeyh Aziron”, “Kul Şerif'in Buhara'daki mezarı günden güne Yesevîcilerin zikir yerinin Mevlana Şerif olduğunu”, “Hubbiî Hakim Babanın oğlu, Hubbi Hoca olduğu gibi Maçin'in Ahmet Yesevî'nin müridi Baba Maçin olduğunu kabul etmeye ilmi bir engel yoktur.” gibi deliller gösterilir. Hatta onlardan bazılarının hayatı, ne zaman vefat ettiği, mezarının nerede olduğunun belirlenmesiyle Fitrat'ın bu önemli bilgilendirmelerinden tasavvufta ve edebiyatta faydalanıldı (Fitrat, 1928).

Fitrat Yesevi tarikatı, hayatı, eserleri, yaratıcılığı ve edebi etkisi ile tasavvufta nispeten geniş bir uyanış gerçekleştirmiş bir alim olarak değerlendirilmektedir. Bu tasavvurun bir sonucu olarak Fitrat'ın düzenlediği “Hikmet” başyapıtları, 40'lı yılların sonlarında ve 50'li yılların edebiyat koleksiyonlarında bile sanki aynı bilim adamı tarafından düzenlenmiş gibi kitaptan kitaba taşınmıştır. Bu durumu Olim Şerafettinov'un “Özbek edebiyatı” adlı makalesinde görmek mümkündür (Şerafettinov, 1939). Özbek edebiyatı tarihi kaynakları arasında Ahmed Yesevi'nin “Hikmet”leri, öğrencisi Süleyman Bakırgani'nin “Ahir Zaman” ve “Bakırgan” gibi kitapları'nı sıralayan bilim adamı, “Ahmed Yesevi, tasavvufta özel bir akımın başında yer almaktadır. Bu akıma daha sonra “Yesevilik tarikatı” adı verildi... Yesevilik, Orta AsyanınKazan ve Türkiye gibi yerlere de yayıldı. Ahmed Yesevi'nin öğrencisi Süleyman Bakırgani Hakim ata (1192'de öldü) bu tarikatı Harezm'de yaydı. Bakırgani eserlerinde hem şekil hem de içerik bakımından Yesevi'nin “Hikmet”ini takip eder. Ancak şiirleri sadeliğiyle öne çıkıyor (Şerafettinov, 1978).

O. Şerafettinov'un dikkatini çeken konulardan biri de hikmet dili meselesidir: Dilin sadeliği, anlatımın netliği, biçim açısından folklorla yakınlık Yesevi ve Bakırgani'nin eserlerinde öne çıkan bir özelliktir. Bu durum son yıllara kadar eserlerinin halk arasında yayılmasına ve okunmasına neden olmuştur.

Sonuç. Türkistan'da Yesevilik-Cehrilik tarikatı 12. yüzyıldan itibaren geniş bir şekilde yayılmış olup, edebi örnekleri sayılan “Hikmetler” ve “Bakırgan kitabı” türk edebiyatının ölümsüz sayfalarını oluşturmuştur. 20. yüzyılın başında özbek modern edebiyatında A. Sa'di, Fitrat, O. Şerafettinov ve diğer bilim adamları Hoca Ahmed Yassavi'nin orijinal yaşam tarzını, öğretilerini, takipçileri ve Yesevilik okulunun yarattığı ibadet literatürünü ciddi şekilde incelemeye başladılar.

Kaynakça

1. Abdürreşid İbrahim. 20. Asrın başlarında İslam Dünyası ve Japonya'da İslamiyet. Cild 1. – İstanbul: 1987.

2. Ahmad Yassaviy. Devonı Hikmat. – Taşkent, 1992.
3. Ali Şir Nevai. Nasoyimu-l-muhabbat. – T., 2011.
4. Bektaş C. Özbekler Tekkesi //Tarih ve Toplum. – 1984. – S. 112-117.
5. Dostkarev B. Önsöz /Yesevi kimdir? – T.: Abdullah Kadiri Halkın Mirası Yayınevi, 1994.
6. Dozyk. Essai sur L' histoire de L' islamsmi. – Zeyde: 1879.
7. Fitrat A. Ahmad Yassaviy //Maoriv va oqitguçı. – 1927. – 6, 7-8 Sayı.
8. Fitrat A. Özbek edebiyatı namunalari. 1-cild. – Taşkent: MUMTOZ SO‘Z, 2013. – B. 72-79.
9. Fitrat A. Yassaviy maktabı şoirıları toğrısında tekşirişlar //Maoriv va oqitguçı. – 1928. – 5-6 Sayı.
10. Kremer A. Geschte der herrschenden Yollen des islans. Bd. 3; Die Staatside des islam. – Leipzig: 1868.
11. Mehmed Ali Ayni. İslam Tasavvuf Tarihi. – İstanbul: 1985.
12. Mehmed Zahir Bigiyev. Mevaraunnehirde Seyahat. – Kazan: 1908.
13. Mominova N. Abdurahman Sa‘di T.'nin edebi mirası: UzRFA Dil ve Edebiyat Enstitüsü, 2002. B. 87-89.
14. Ord. Prof. Dr. M.Fuad Köprülü. Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar. 7-baskı. – Ankara: 1991.
15. Özbek Edebiyatı namunalari. Tuzuvçı Fitrat. – Samarqand - Toşkent: 1928. – B. 97-103.
16. Sa‘diy A. İmam Gazali //Devrim. 1922. Sayı 6, 7-8, 9-10.
17. Sa‘diy A. Tatar edebiyatı dönemine ilişkin yeni materyaller /Maarif. 1927. Sayı 10-11.
18. Sa‘diy A.Çigatay edebiyatı ve Özbek edebiyatı şairleri // Devrim. 1923. Sayı 7-8, 9-10.
19. Şerafettinov O. Özbek edebiyatı /15 yılda Özbek Sovyet edebiyatı. – Taşkent: Güzel Edebiyat Devlet Yayınevi, 1939. B. 7- 43.
20. Şerafettinov O. Özbek edebiyatı /Tanlangan asarlar. – Taşkent: Fan, 1978
21. Yasevi kimdir? // Devrim. 1922. No. 5. B.30-35.
22. Tholuck F.A. Sufismus sive thosophia Presarum panteistica. – Berolini: 1821.
23. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С. 13.
24. Казанский А. Мистицизм в исламе. – Самарканд, 1901.
25. Цветков П. Исламизм. Т. I. – Асхабад, 1912.

RUHSAL OLARAK MÜKEMMEL BİR NESİL OLUŞUMUNDA KHOJA AHMAD YASSAVI'NİN MİRASININ ROLÜ

Ravshanbek Mahmudov,
Gülistan Devlet Üniversitesi Profesörü
Özbekistan, ravshanbek.jalilovich@mail.ru

Аннотация. Хожа Ахмад Яссавий улуғ мутафаккир, фанларнинг бир неча соҳалари бўйича маънавий мерос қолдирган, асосийси, улуғ аллома инсонийликни асосий фазилатлари, нафс тарбияси, ҳалоллик, поклик, иймонлилик, юқори мартага эришиш воситаси эканлигини ҳикматларида кўрсатиб берган.

Калит сўзлар: Мерос, маънавият, нафс, нафс турлари, нафсга қарши курашиш, ҳалоллик, поклик, иймонлилик

Annotation. khoja ahmed yassawi is a great thinker who left a spiritual legacy in several fields of science, the main thing is that the great scientist showed in his wisdom that the main virtues of humanity are self-improvement, honesty, purity, faith and means of achieving high status.

Key words: Inheritance, spirituality, self, types of self, fight against self, honesty, purity, faith.

Bugün ülkenin kalkınmasının bilime ve reformlara bağlı olduğu hiç kimse için bir sır değil. Bilim, eğitim neye dayanmaktadır? Her şeyden önce geçmişin düşünürlerinin keşiflerine ve manevi mirasına bağlıdır. Özbekistan Cumhurbaşkanı Shavkat Mirziyoyev, "Bizim için kişisel çıkar, insanlar arasındaki karşılıklı güven, saygı ve ilgi, milletin ve devletin geleceğini ortaklaşa inşa etmeye yönelik asil istekler, örnek niteliklerden oluşan bir komplekstir" diye yazdı "Yeni" kitabında Özbekistan Stratejisi" (1,267). Ahmed Yesevi, Orta Asya'dan çıkmış büyük alimlerden biridir.

Orta Asya'da ortaya çıkan ilk tasavvuf dininin kurucusu Hoca Ahmed Yassavi, 1105 yılında bugünkü Kazakistan'ın Türkistan bölgesi Sayram'da aydın Şeyh İbrahim'in ailesinde doğdu. Babası Şeyh İbrahim, uzun yıllar Yassi ve Sayram şehirlerinde şeyhlik yaptı. Annesi Musa Şeyh'in kızı Ayşe'ydı. Ayesha'nın karısına Karasoch Momo da deniyordu. Kaynaklara göre Ahmed Yesevi'nin doğumu önceden haber verilmiştir (2.78). Kehanette Arslanbob'la tanışıp onu eğiteceği belirtilmektedir. Ailenin iki çocuğu ve kız kardeşi Gavhari Şahnoz vardı. Hoca Ahmed Yassavi'nin annesi o doğduktan kısa süre sonra öldü, babası ise o yedi yaşındayken öldü. Ahmed Yassavi, kız kardeşi Gavhari Shahnoz tarafından büyütüldü. Kız kardeşler Yassi şehrine taşınır. Tarikattaki ilk hocası Arslanbab ile yedi yaşında tanıştı. Arslanbob, Ahmed Yassavi'yi o dönemde ilimin merkezi sayılan Buhara şehrine gönderdi. Buhara'da dönemin büyük şeyhi Yusuf Hemedani ile tanışarak onun müridi oldu. Ahmed Yassavi, Yusuf Hamadani'nin üçüncü halifesi olacak. Ustazi Yusuf Hamadani'nin vefatından sonra Abdullah Barraqi, Hasan Andoqi'den sonra Ahmed Yassavi evin mürşidi olarak çalışmaktadır. Yusuf Hamadani'nin manevi talimatı doğrultusunda müridlerini Abdukholiq Ghijduvani'ye bırakarak Yassi şehrine döner.

Ahmed Yassavi'nin dört bin dört yüzden fazla sözü olan "Faqrname" risalesi korunmuştur.

Alisher Navoi'nin "Nesayim ul Muhabbat" ve Fakhriddin al-Safi'nin "Rashhotu ainil-hayat" adlı birçok eserinde büyük alim, şair, Yassavi tarikatının kurucusu Khadja Ahmed Yassavi hakkında çok değerli bilgiler yer almaktadır.

Profesör İbrahim Hakkul'un "Tasavvuf ve Şeriyat" adlı kitabı, Khwaja Ahmed Yessavi'nin tasavvuf öğretilerine büyük katkısını göstermektedir (3,27).

Özbekistan Cumhuriyeti'nden FA Abu Rayhan Beruni'nin adını taşıyan Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün El Yazmaları Fonu'nda, Ahmed Yassavi'nin bilgeliğinin Taşkent,

Buhara, İstanbul ve Kazan şehirlerinde basılmış 33 litografi baskısı saklanıyor. Enstitü fonunda şairin hikmetlerini içeren el yazmalarının toplam sayısı 175'tir. (Ahmad Yessavi. Hikmatlar. -T.: 1990), (Ahmad Yessavi. Hikmatlar. T. 1991. İbrahim Haqqul tarafından yayına hazırlanmıştır. 300.000 nüsha), (Ahmad Yessavi. Devoni hikmat. -T.: 1992). Belirtilen deliller, Ahmed Yassavi'nin manevi mirasının ve bilgeliğinin halklarımız tarafından son derece sevildiğini ve takdir edildiğini göstermektedir. Bunun temel nedenleri nelerdir?

Birincisi, Alisher Navoi'nin deyimiyle "Türkistan malının büyük Şeyh-ül-Meşayihî" idi, ikincisi, "Türkistan halkının kiblesinin duacıydı", üçüncüsü, "Yessaviye mezhebinin kurucusuydu", dördüncüsü, Yassavi bir filozof, şairdir, beşincisi, Hoca Ahmed Yassavi de yetenek gösterme yeteneğine sahipti.

Alisher Navoi, "Nesayim ul-Muhabbat" adlı eserinde şöyle yazıyor: "Hoca Ahmed Yassavi, Türkistan mülkünün şeyh-meşoyihidir. Makamat'ı yüksektir ve meşhur karamotu matavoli (şaşırtıcı) ve namahsur (sınırsız) ermiştir. İmam Yusuf Hemedani'nin sahabesidir. (muhatap)". Büyük düşünür Alisher Navoi'nin Hoca Ahmed Yassavi'ye verdiği bu tanımlama, onun 15. yüzyılda bile bilgeliği nedeniyle dünya tarafından saygı gördüğünü göstermektedir.

Ahmed Yassavi bir filozof ve şairdir. Etik, felsefenin temel özüdür. Alloma felsefeyi iyi biliyordu, ustalaştı ve eserlerinde kullandı. Onun atasözleri hayatın anlamı, adap, hayat, zaman gibi yirmiden fazla konuyu kapsamaktadır. Ahlak en yüksek değerdir. Hoca Ahmed Yassavi bir pedagog olarak insanlara tavsiyelerde bulunuyor. Hayatın anlamının sadece yemek yemek ve zenginlik biriktirmek olmadığını basit, ikna edici ve etkileyici bir dille gösteriyor. Ahmed Yassavi, bir filozof-bilim adamı olarak, insanlardaki olumsuz özellikleri ortadan kaldırmanın yollarını güvenilir bir şekilde göstermektedir.

Ahmed Yassavi'nin felsefesinde en çok işlenen konu nefis meselesidir. Şehvetin, kişiyi insanlıktan çıkarmanın ve aşağılamanın yollarından biri olduğunu etkili bir şekilde gösteriyor.

Нафсим мани йўлдин уруб хор айлади,
Ҳалойиққа термултуруб зор айлади.
Зикр айттурмай, шайтон билан ёр айлади,
Ҳозирсан деб нафс бошини чобдим мано.

Büyük alim, açgözlü olmanın, birinin hakkını yemenin büyük bir günah olduğunu göstermekte, insanları dürüst ve uyanık olmaya çağırılmaktadır. İnsanın dürüst çalışarak yaşamasının gerekliliğini anlatmaya çalışır.

Нафс йўлига киргон киши

расво бўлур,

Йўлдин озиб, толиб, тўзуб гумроҳ бўлур,
Ётса, қўбса, шайтон билан ҳамроҳ бўлур,
Нафсни тебгил, нафсни тебгил, эй бадкирдор!
Нафсинг сени охир дамда гадо қилғой,
Дин уйини ғорат қилиб адо қилғой,
Ўлор вақтда имонингдин жудо қилғой,
Оқил эрсанг, нафси баддин бўлғин безор.

Hoca Ahmed Yassavi, hayatın geçici olduğunu, anlamlı, amaçlı ve değerli olması gerektiğini vurgulayarak insanları faydalı işlerle meşgul etmeye ve uyanık olmaya çağırıyor. Şair, "Bir gün seni dört ayaklı bir çoban atı besleyecek" diyor. Kişi "otlayan at"a gelinceye kadar vakit kaybetmemesi gerektiğini gösterir. Allama, kanaat, dürüstlük, temizlik, çalışkanlık, bilgi, iman, iman, doğruluk gibi ahlaki standartların bilincinde olmanın ve bu ahlaki niteliklere uymanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu bakımdan Ahmed Yassavi'ye zamanının büyük bir pedagogu denilebilir. Mütefekkirin irfanının yanı sıra "Munajatnâme" ve "Hikoyati Me'raj" gibi eserlerinde biyografisi hakkında da bilgi vermektedir. Bazı kaynaklar Hoca Ahmed Yassavi'nin hikmetini kendi eliyle yazdığından şüphe ediyor ve öğrencilerinin bunu kağıda yazdığını söylüyor.

Туфроқ бўлгил, олам сани босиб ўтсин.

Allama, kişinin gurur ve kibire kapılmaması, gökyüzüne bakması gerektiğini özellikle belirtti. Ahmed Yassavi'nin bu şiir dizisinde büyük bir tarih ve felsefe var. Profesör İbrahim

Hakkul'un "Ahmed Yassavi'nin Hikmetleri" kitabının önsözüne göre, "Toprak ol..." derken aklında çok büyük bir amaç vardı. Adem efsanesinde Tanrı başlangıçta dört elementi yaratmıştır. Çim, su, toprak, rüzgar. Sonra insan yaratıldı. Abulgazi Han'ın "Şecerâi Türk" adlı eserinde şöyle yazıyor: "...Cenâb-ı Hak meleklerle, benim salih bir insan yaratacağımı, ona hayat vereceğimi ve onu yeryüzündeki yerime halife kılacağımı söyledi...". Melekler, insanın kendi arzularına galip gelemeyeceğini söyleyerek bu hükme itiraz ederler. Sonra Tanrı şöyle dedi: "Benim bildiğimi sen bilmiyorsun." Gidin, çamurdan bir insan resmi yapın... Azrail, Allah'ın emri üzerine bir araya gelerek dünyanın her yerinden her türlü kili aldı ve Mekke ile Taif'in ortasında kilden bir adam resmi yaptı. İnsan rüzgârla hareket ettirildiğinde ve bedeni ateşle ısındığında kalbi sıcaklıkla dolar. Ve Yaratıcının merhameti ve cömertliği sayesinde insan, özgürlüğünü kendi bedeninde buldu. Tasavvuf felsefesine göre bu dört unsurun her birinden dört özellik, dört hal, dört eğilim ve dört niteliğin ortaya çıktığı söylenmektedir:

1. Topraktan - sabır, umut (Allah'ın lütfundan), güzel davranış ve nezaket.

2. Sudan - sevinç, cömertlik, hassasiyet, birlik.

3. Rüzgardan - yalanlar, ikiyüzlülük, sabırsızlık, kritiklik.

4. Ateşten - şehvet, gurur, zevk, kıskançlık. Kaynaklara göre tasavvufta kil Allah'ın parlayan ışığı, su onun parlak hayatı, hava onun büyüklüğü, ateş ise öfkesinin sembolüdür. Toprak ve su cennetin, rüzgar ve ateş ise cehennem mülküdür. (İbrahim Hakkul, Sufizm ve Şiir. T. 1992. s. 36). Ahmed Yassavi'nin "Çamur ol, dünya seni ele geçirsin" sözü, kişinin sadece kendisini çamurla özdeşleştirmesi değil, çamurun büyüklüğün zemini, tevazu belirtisi - kibirden, kibirden arınma, önde başka rütbeleri düşünmeme - olmasıdır. insanlığın kariyeri. Ahmed Yassavi "toprak" kelimesini geniş anlamda anlıyor. Toprak - Anavatan. Toprak toprak anadır, büyük atalarımıza annelik görevini üstlenmiştir (4,82).

Бошим туфрок, ўзим туфрок, жисмим туфрок,

Ҳақ васлига етарман деб руҳим муштоқ.

Vatana yani Anavatan'a olan inanç, Vatan sevgisi ve saygısı Ahmed Yassavi'nin yaratıcılığının ve manevi mirasının ana temalarıdır.

Қул Хожа Аҳмад ҳар бир сўзинг дардга дармон,

Толибларга баён қилсам, қолмас армон.

Тўрт минг тўрт юз ҳикмат айтдим ҳақдин Фармон,

Фармон бўлса, ўлғунча сўзласам мен, - деб ёзган эди аллома.

Dört bin dört yüz hikmet Dünya halklarının, özellikle de gençlerin akıl ve anlayışlarını geliştirmede, onlara iman ve inanç oluşturmada Hoca Ahmed Yassavi'nin eserlerinin önemi eşsizdir.

Sonuç olarak Hoca Ahmed Yassavi, tasavvufun gelişmesine büyük katkılarda bulunmuş, yeni bir Yesevilik mezhebi oluşturmuş, insanlığın vasıflarını tek tek saymayı başarmış, ahlâkî vasıfların insan hayatı için gerekliliğini meşrulaştırmış bir düşünürdür. Yeni çağın uzmanları, her şeyden önce kamil bir insan olarak kibirden, kibirden, övünmekten uzak olduklarını ortaya koyan alimlerdir.

HOCA AHMED YASSAVI'NIN BILGELİĞİNDEN

Бешак билинг, бу дунё барча халқдан ўтаро,

Ишонмағил молингға, бир кун қўлдин кетаро,

Ота-оно, қариндош, қаён кетди, фикр қил,

Тўрт оёғлиқ чўбин от бир кун санғо етаро.

***

Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема,

Киши молини ема, сирот узра тутаро,

Аҳли аёл, қариндош, ҳеч ким бўлмайду йўлдош,

Мардона бўл ғариб бош, умринг елдек ўтаро.

***

Банда бўлсанг, манманликни зинҳор ташла,
Саҳарларда жонинг қийнаб тинмай ишла,
Йўлдин озған гумроҳларни йўлға бошла,
Бир назарда дилларини сафо қилдим.

***

Бошим туфроқ, юзим туфроқ, жисмим туфроқ,
Ҳақ васлиға етарман деб доим руҳум муштоқ,
Куйдум - ёндум, бўлолмадим ҳаргиз оффоқ.
Шабнам бўлуб ер остиға кирдим мано.

(Hoca Ahmed Yassavi. Devoni hikmat, -T. Kitap medya baskısı. 2019).

Hoca Ahmed Yassavi 1167 yılında Yassi şehrinde öldü. Altmış üç yaşında toprağın altında bir hücre yaparak ömrünü itaat ve ibadetle geçirdi. 125 veya 133 yıl yaşadığı söyleniyor.

"Hoca Ahmed Yassavi'yi bilmek, her şeyden önce Şeriatı, Tarikatı, Aydınlanmayı ve Hakikati bilmek demektir. Ahmed Yassavi'yi anlamak, insanın aklının, kalbinin ve ruhunun sırlarını anlamak ve mükemmellik matlabının farkına varmaktır. Yesevi'nin hikmetine ilgi, Allah ile insan arasındaki ilişkiye ilgi duymaktır, tam olarak kulun Yaradan'a olan sevgisinin anlaşılmasıdır" (İbrahim Hakkul, 5.75).

Kısacası, Ahmed Yassavi'nin manevi mirası, Üçüncü Rönesans'ın yeni yaratıcılarının, zamanın taleplerini karşılayan olgun uzmanlar haline gelmeleri için eğitilmesinde ve yetiştirilmesinde büyük bir yardımcıdır. Günümüz gençliğinin eğitilmiş, aydınlanmış, insana özgü tüm olumlu niteliklere sahip olması, olumsuz özelliklerden, kusurlardan, kötü alışkanlıklardan uzak yaşaması gerektiğini allama canlı örneklerle gösterebilmiştir. Bu nedenle tüm dünyadaki insanlar Hoca Ahmed Yassavi'nin bilgeliğini okumayı ve onun manevi mirasını hayatları boyunca kullanmaya çalışmayı severler.

Kullanılan edebiyatlar

1. Şavkat Mirziyoev. Yeni Özbekistan stratejisi. – T.: "Özbekistan", 2021. Sayfa 287
2. Ravşanbek Mahmudov. Profesyonel maneviyat. Çalışma Rehberi. – T.: "İnovasyon-zeka", 2023. 78 s.
3. İbrahim Hakkul. Tasavvuf ve şiir. – T., 1992. Sayfa 35.
4. Ravşanbek Mahmudov. Profesyonel maneviyat. Çalışma Rehberi. – T.: "İnovasyon-zeka", 2023. 125 s.
5. Ravşanbek Mahmudov. Hitabet ve konuşma kültürü. Ders kitabı. – T.: "Klasik kelime", 2021. s.75.

AHMED YESEVİ'NİN FIKİH DÜŞÜNÇESİNDE NAMAZ İBADETİ

Kamil Yaşaroğlu,

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi
Kazakistan, Türkistan, e-mail: kyasaroglu@gmail.com*

Özet. Hoca Ahmed Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'i İslam dinine yeni girmiş Arapça bilmeyen Türkler arasında dini hükümlerin anlaşılması konusunda önemli bir görev yerine getirmiştir. Yesevi hikmetlerinde iman ve ahlak esaslarının yanında ibadetlere de yer vermiştir. Namaz, oruç, zekat, hac, abdest, kurban, itikâf gibi ibadetler ile farz, sünnet, helal-haram gibi fıkıh ilminin birçok terimi yer almıştır. Bu tebliğde Yesevi'nin hikmetlerinde namaz ibadeti ile ilgili bölümler ele alınacaktır.

Annotation. Divan-i Hikmet of Hodja Ahmed Yassawi fulfilled an important task in understanding the religious provisions among the Turks who had just entered Islam and did not know Arabic. Yesevi included worship as well as the principles of faith and morality. Worships such as prayer, fasting, zakat, pilgrimage, ablution, sacrifice, itikaf and many terms of fiqh such as fard, sunnah, halal-haram are mentioned in Divan-i Hikmet. In this paper, the chapters related to prayer in Yesevi's Divan-i Hikmet will be discussed.

Giriş

Hoca Ahmed Yesevî (ö. 562/1166) eserleri, hikmetli şiirleri, sohbetleriyle Orta Asya'nın dinî hayatında derin izler bırakmış bir mutasavvıftır. Ahmed Yesevî'nin öğretisi tasavvuf ağırlıklı olmakla birlikte onun Hanefi mezhebi çerçevesinde şeriati merkeze alan ve samimi dindarlığa dayanan zühd merkezli dini anlayışı öne çıkardığı görülmektedir.

Ahmed Yesevi, gençlik çağlarında XII. yüzyılda medreseleri ve âlimleriyle meşhur Buhârâ şehrine gelmiş ve burada dönemin ünlü âlim ve mutasavvıfı Şeyh Yûsuf Hemedânî (ö.535/1140)'den ders aldı ve ona intisap etti. Yûsuf el-Hemedânî on sekiz yaşında iken ilim tahsili için gittiği Bağdat'ta Şâfiî fakihî ve Bağdat Nizâmîye Medresesi'nin müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin ders halkasına katıldı. Dinî emirlere son derece bağlı olduğu ifade edilir. Ahmed Yesevi hocasının ilk üç halifesinden biri oldu ve bir müddet Buhârâ'da tekkenin şeyhliğini de yapmasına rağmen bütün müridleri dördüncü halife Hoca Abdulhâlık Gucduvânî (ö.575/1179)'ye bırakarak Yesi'ye döndü. Yesi'de İslâmiyete yeni girmiş, saf sade Türkleri Türkçe yazarak ve konuşarak irşad etti [1, s. 337].

Yesevî'nin, Türkistan coğrafyasında yapmış olduğu ilim ve irşad faaliyetlerinin başarılı olmasında tevhid inancına vurgu, Hz. Peygamber'in sünnetine tabi olma, şeriatin kurallarına bağlılık, tebliğ ve irşad dilinde Türkçeyi kullanma, İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak ile ilgili esaslarını coğrafya insanının kullandığı dilde ve hikmet tarzında yazma gibi önemli hususlar yer almaktadır [5, s. 94].

Ahmed Yesevi'ye nispet edilen iki eser bulunmaktadır. Biri dini içerikleri sebebiyle “hikmet” olarak adlandırılan Divan-ı Hikmet diğeri de bazı Divan-ı Hikmet nüshalarında bulunan Fakr-nâme adlı küçük hacimli bir risaledir. Dîvân-ı Hikmet'in müslüman bir kimsenin İslam hakkında öncelikli olarak öğrenmesi ve benimsemesi zorunlu olan zarûrât-ı diniyye de denilen iman, amel ve ahlâka dair temel bilgilerin yer aldığı, ilmihal niteliğinde bir eser olduğu ifade edilmektedir [9, s. 379]. Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinin başlıca gayesi İslamiyet'in esaslarını, dinin hükümlerini ve ehl-i sünnet akîdesini İslâmiyet'e yeni girmiş veya henüz girmemiş Türklere öğretmek, tasavvufun inceliklerini ve tarikatın âdâb ve erkânını müridlerine telkin etmektir [10, s. 301].

Ahmet Yesevi'nin Düşüncesinde Şeriat – Tarikat İlişkisi

Şeriat kelimesi klasik İslami literatürde kapsam bakımından biri geniş, diğeri dar olmak üzere iki anlamı belirtmek için kullanılmaktadır. Geniş anlamda şeriatla Allah tarafından insanlar için din olarak öngörülen itikadi ve ameli hükümler bütünü kastedilmektedir. Dar

anlamda kullanıldığında şeriat tabiriyle yalnız değişime konu olabilen hükümler, yani her peygambere ve onun tebliğ dönemine göre farklılaşabilen hükümler kastedilmektedir. Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinde şeriat kavramının İslâm'a ait dinî, ahlâkî ve hukukî hükümlerin bütününe kasetmek üzere geniş anlamda kullanıldığını söylemek mümkündür [15, s. 572].

Tarikat kavramı “Allah'a ulaşmak isteyenlere mahsus âdet, hal ve davranış” anlamına gelmektedir. Sûfiler, dinin zâhirî ve şeklî kısmı olan şeriatın kurallarına uyulmadan tarikatla hakikate ulaşamayacağını vurgulamıştır. Bunu ifade etmek için meselâ şeriatı gemiye, tarikatı denize, hakikati inciye; şeriatı cevizin dış kabuğuna, tarikatı iç kabuğuna, hakikati meyvesine; şeriatı meşaleye, tarikatı bu meşale ile yol almaya, hakikati maksada ulaşmaya benzetmişlerdir [16, s. 96].

Ahmed Yesevî şer'î esaslara vakıf, şeriatla tarikatı kaynaştıran bir âlim, dinin gereklerine karşı duyarsızlığın tarikat âdâbıyla uyumayacağını telkin eden bir mürşiddi [10, s. 298]. Onun din anlayışına baktığımızda Kur'an-ı Kerim'e ve Hz. Peygamber'in sünnetine sıkı sıkıya bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre, şeriat tarikattan önce gelir [2, s. 2504]. Etrafında çok sayıda kişinin toplanmasında ana sebep, şeriat noktasında gösterdiği bu denli titizlik ve kullandığı sade dildir [10, s. 298].

Yesevî insanları irşad ederken, tasavvufî bilginin yanında şeriat esaslarına bağlı kalarak, dinin amelî boyutu ile ilgili pratikleri de öğretmiştir. Çünkü tarikata giren birisi, öncelikle namaz ve oruç gibi İslâm'ın emirlerini yerine getirmeli, daha sonra tarikat terbiyesi ile ilgili diğer hususlara geçmelidir [5, s. 104]. Nitekim bu hususu hikmetlerinde şöyle dile getirir:

Tarikat davasın eyleyen kimse,
Amel, şeriate uyması gerek.
Şeriat ahkâmın tamam eyleyip
Sonra tarikata girmesi gerek.

Şeriatsız hiç olur mu tarikat?
Tarikatsız ulaşılmaz hakikat.
Tüm bunları öğretince şeriat
Şeriat ilmini bilmesi gerek. [17, s. 225]

Tarikata, şeriatsız girenlerin
Şeytan gelip imânını alırmış.
İş bu yola pîr olmadan çıkanlar
Şaşkın olup ara yolda kalırmış. [17, s. 285]

Şeriate sadakat gösterip amel kılmaz,
Âlimlerin dediği sözün doğrusu bilmez,
Riyâzet ehli olan kullara önem vermez,
Cihân içre ; “Ben, ben!” der, durmadan yürürler ha! [17, s. 483]

İslâm'ın emirlerinden namaz ve oruç ibadetinin terkedilmemesi gerektiğini ve Allah'ın lütfuna kavuşmak isteyenlerin özellikle tevbe üzerinde olmalarını istemektedir:

Namaz, oruç, tevbe üzere varanlara
Hak yoluna girip adım atanlara
Bu tevbe ile oraya varanlara
Bağışlanmış kullar ile sohbeti var. [6, s. 154]

Zâhidliğin bir şartını da namaz gibi ibâdetlerde takvâ üzere olmak şeklinde tanımlar:

“Zâhit kullar, muttaki namaz kılar,
Hurileri orda amade kılar,
Âşık kul Mansûr olur boyun kırar,
İdam ve kurbân olur, cânân için. [17, s. 344].

Ahmet Yesevi'nin düşüncesinde ibadetle ilgili kavramlar

Yesevî, Divân-ı Hikmet’inde sıklıkla ibadet anlamında “taat” kelimesini, kimi zaman da doğrudan “ibadet” lafzını kullanmaktadır [9, s. 369]. Ayrıca hikmetlerde “amel” kelimesine de yer verilmiştir. Yesevî’nin, fıkıh ilminin konularından ibadetlere verdiği hassasiyeti, Divan-ı Hikmet’inde altmış sekiz yerde namaz ibadetinden, otuz üç yerde oruç ibadetinden, üç yerde de zekât ibadetinden bahsetmesi ile anlamaktayız. Ayrıca dokuz kıtadan oluşan 242. hikmetini sadece hac ibadetine ayırması da bu kanaati desteklemektedir. Yesevî, hikmetlerinde abdest, kurban, itikâf, farz, sünnet, helal-haram gibi fıkıh ilminin birçok terimine de yer vermektedir [9, s. 368].

Divan-ı Hikmet’te ibadet etmenin gerekliliği üzerinde durulur ve ibadet bilincine sahip olmanın önemi sık sık vurgulanır. İbadetlerin sorumluluğu hatırlatılarak, aksatılmaması istenmiştir. İbadetlerle ilgili fıkıh kitaplarında yer alan kuralların yoğun bir şekilde sunulması tercih edilmemiş, daha çok yapılan ibadetin değişim ve olgunlaşmayı beraberinde getirmesi adına ibadetlerin özünün vurgulanması tercih edilmiştir [12, s. 102].

İbadet.

İslâmî literatürde ibadetin biri genel, diğeri özel olmak üzere iki manası vardır. Genel anlamda ibadet, mükellefin Allah’a karşı duyduğu saygı ve sevginin sonucu olarak O’nun hoşnutluğuna uygun davranma çabasını ve bu şekilde yapılan iradî davranışları ifade eder. Böylece tamamen dinî olan görevlerden başka kişilerin Allah’ın rızasını kazanmak için yaptığı her davranış da ibadet olarak nitelendirilir ve ödüllendirilir. Özel anlamda ibadet ise mükellefin yaratana karşı saygı ve boyun eğmesini simgeleyen, Allah ve resulü tarafından yapılması istenen belirli davranış biçimleridir. Fıkıh literatüründe ibadetin yaygın kullanımı da bu ikinci manadadır. Terim anlamıyla ibadetin en meşhur örnekleri şu şekilde ifade edilebilir: Namaz, oruç, zekât, hac, kurban kesme, itikâf, dua, Kur’an okuma, hayır ve infakta bulunma. Bu yönüyle ibadet, “Allah’a yakın olma” anlamındaki kurbet ve “O’na boyun eğiş” anlamındaki taat kelimeleriyle yakın anlamlara sahiptir. Bu üç terim arasında ibadetin niyete bağlı olması, kurbetin niyet gerektirmemesi, taatin de her iki türden davranışı kapsaması gibi bazı farklılıklar bulunduğu, yahut her üçünde de kulluk niyetinin şart olduğu söylenmekle birlikte Allah’ın rızasına ulaşip sevap kazanma amacı hepsinin ortak özelliğini oluşturur [13, s. 240].

Tâat

Tâat kelimesi “Allah’ın emirlerine uyma”, “emredilene yapma”, “ibadet” gibi anlamlara gelmektedir. Yesevî’nin hikmetlerinde tâat kelimesi genellikle ibadet anlamında kullanılmıştır:

Yaşım otuz dokuz, gönlümde hasret.
Ömrüm geçti gâfil, bilâ-ibâdet.
Taat eden Hak indinde hoş saadet,
Kızıl yüzüm, ibâdetsiz soldu dostlar! [17, s. 106].

Gönül gözün ışıtmadan taat kılsa,
Dergâhına kabul olmaz bildim ben.
Hak sözleri öğrenip, gerçek bilse,
Lâ-mekân’da Hak’tan dersler aldım ben [17, s. 133]

Günâhım dağdan ağır, ibâdetlerimse az,
Taatsız geçti ömrüm, heder oldu kış ve yaz.
Dergâhına varmaya ne dua var, ne niyâz!
Hangi yüzle giderim, ben nereden bilecektim [17, s. 183]

Amel

İslami literatürde “amel” kelimesi dînî emirleri yerine getirmek için yapılan iş, fiil, hareket anlamına gelmektedir. Bununla irtibatlı olarak Allah rızası için yapılan her türlü ibâdet ve iyi davranış “salih amel” (amel-i salih) şeklinde ifade edilmektedir. Ahmet Yesevi zühd ehli olan bir müslüman için amel ve takvanın önemine şu şekilde vurgu yapmaktadır:

“Zâhidlere zühd, amel ve takva gerek
Riyâzetli âşıklara fetva gerek
O tarikat er olana dava gerek
Seherlerde kalkıp taat eyleyesim gelir” [2, s. 2514].

Münker-Nekir varınca, “Rabbin kimdir?” sorunca,
Faydasız ilimlerin bir kârı olmayınca,
Amelsiz, itaatsiz, ortalıkta kalınca,
Hay zikrini gönülden, aşkla diyelim dostlar! [17, s. 233]

Yesevi ayrıca amelsiz olan şeyhlerin ahirette yüzlerinin kara olacağını ifade eder:

Âhir zaman şeyhleri kimlerdir anlatayım;
İman-İslâm bilmeden teşeyyuh eder imiş.
İlmi yok, ameli yok, ma'nâyı da anlamaz,
Âhirette bunların yüzleri kara imiş [17, s. 346].

Kulluk odur Kur'ân'ı okuyup amel kılsa,
Kelâmını okuyup, ma'nâya bağlı kalsa,
Pîr-i kâmil'e gelip, ihlasla amel kılsa,
İki dünya ışığı deyip, duyurun dostlar! [17, s. 389].

Yesevî, ibadetlerle ilgili olarak seher vakti temasını pek çok hikmetinde işlemektedir. Seher vakti, sûfiler için oldukça önemli bir vakit olup teheccüt namazının kılındığı, sabah namazının başladığı imsaktan önceki vakittir [14, s. 255] Allah, Kur'an'da gerek gece ibadetine önem verenler gerek seher vaktinde bağışlanma dileyenler için sayısız nimetlerini vadetmektedir (Al-i İmran suresi, ayet 17). Bu nedenle sûfilerin geceleri uykularından fedakarlıkta bulunup ibadet, zikir ve Kur'an tilavetiyle meşgul olmaları bilinen bir durumdur. Yesevî, seher vakti temasını pek çok hikmetinde işlemektedir. Yesevî'ye göre seher vaktinde yapılan ibadet Allah'ın dostluğuna layık olma vesilesidir:

“Kul Hoca Ahmed kötülük ile hayatını eyleme zâyi;
Olursun Hazret'e lâyük, eğer seherde ibadet eylesen. [9, s. 375].

Muhabbet bağına bülbüller gibi,
Seherde feryâdla konasım gelir.
O vakitte cemâlini Rabb'imin,
Ma'nâ gözü ile göresim gelir [17, s. 189].

Nasıl olur bilmem, bu benim işim?
O'nun için akar daim gözyaşım.
Seherlerde kalkıp dua edişim,
Melek “âmin”ine düşmüş olmalı [17, s. 200].

Namaz İbadeti

Namaz Allah'a imandan sonra her müslümanın yerine getirmesi gereken ve belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî bir ibadettir. Kur'ân-ı Kerim ayetlerinden bütün ilâhî dinlerde namaz ibadetinin var olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de mutlak biçimde namaz emrine defalarca yer verildiği gibi bazı âyetlerde çeşitli üslûplarla namazın önemine işaret edilmiştir. Ahmed Yesevi hikmetlerinde namazın farz oluşu, beş vakit namaz, namaz konusunda titizlik göstermek, namazla ilgili hükümleri bilmek, cemaatle namazın önemi, nafil namaz, cenaze namazı, gece namazı gibi hususlara işaret etmiştir.

Câhil kimse namazın, kadrini nerden bilsin,
Her namazda imânı, yeniden tazelensin,
“Es-salât” dense gâfil nasıl ma'nâ anlasın?
Gaflet dolu ömrünü, yele satar olmalı. [17, s. 278]

Namazın Farz Oluşu

İslâmiyet'te bugün bilinen şekliyle beş vakit namaz hicretten bir buçuk yıl kadar önce Mi'râc gecesinde farz kılınmıştır. Hoca Ahmed Yesevî, hikmetlerinde namazın farz oluşuna dikkat çeker:

Muhabetin şevkiyle, sen Mevlâ'dan yâr iste,
Oruç, namaz, ibâdet, Rabbimin farzı olur,
Maşherde adaletle, sual edince Allâh;
Âşıkların Rahmân'a, elbette arzı olur. [17, s. 274]

Hz. Peygamber'in özelliklerinden bahsederken namaza vurgu yapar:
Namaz, oruç kılıcı, ibadetli Muhammed;
Daim tesbih deyiçi, riyâzetli Muhammed.
Duaları müstecap, icâbetli Muhammed;
Kötülüğe iyilik, kerâmetli Muhammed.
Tevfik veren zâlîme, celâetli Muhammed;
Secde kılan eğilip, itâatli Muhammed.
Beş vakt namaz olanda imam olan Muhammed; [8, s. 55]

Namaza Hassasiyet Göstermek

Kur'an-ı Kerim'de çeşitli ayetlerde namaz ibadeti konusunda titizlik göstermek, namazı dosdoğru kılmak, namazda huşu içinde olmak gibi hususlar vurgulanmıştır: "Namazlarını titizlikle eda ederler." [Müminun suresi, ayet 9], "Namazları ve orta namazı koruyun, gönülden bağlılık ve saygı ile Allah'ın huzuruna durun." [Bakara suresi, ayet 238].

Hoca Ahmed Yesevî de namaz konusunda titiz olunması gerektiğini hatırlatır:

Şeriatte mürşittir, garip-gureba kullar,
Şeriatten menziller mutlak almış olmalı.
Namaza titiz olan, o samimi mü'minler,
Cenneti ümit edip, anda durmuş olmalı [17, s. 277]

Bir diğer hikmette bir Kur'an ayetinden yapılan bir alıntı ile şöyle denilmektedir:

Erenler Hak yâdından, unutup gâfil olmaz,
"Ricâlün lâ tülhihim." der, Mevlâ yalnız koymaz,
Erenler, yolun tutan, saçın ve başın yolmaz,
Hazrete sırlar sırrı, mahbup ve makbul olur [17, s. 331]

Bu hikmette geçen "ricâlün lâ tülhihim" ifadesi ile şu ayete atıfta bulunulmuştur: "Ticaretin de alış-verişin de kendilerini Allah'ı anmaktan, namazı hakkıyla kılmaktan ve zekâtı vermekten alıkoyamadığı, gözlerin ve gönüllerin dehşetle sarsılacağı bir günden korkan kişileri Allah yaptıklarından daha güzeli ile ödüllendirecek ve daha fazlasını da lutfundan verecektir." [Nur Suresi, ayet 37].

İnsanların bir kısmı, dünyada ticaret vb. meşguliyetlere dalarak Allah'ı unuturlar, namazları vaktinde kılmazlar. Bu ayette Allah dünya-âhîret dengesini iyi kuran, ebedîyi fâniye, devamlıyı geçiciye, değerliyi değersizle değişmeyen kullarını örnek göstererek övmekte, yaptıklarının karşılığını fazlasıyla vereceğini, ayrıca karşılığı olmayan hesapsız lütuflarda bulunacağını ifade etmektedir.

Yesevî alim kişiye yakışan tavrın namazına ve ibadetlerine düşkün, ahîret kaygısına sahip, Kur'an okuyup gözleri yaşaran bir kişilik olduğunu şöyle ifade eder:

Âlimler namaz kılıp, kulluk ibâdet etse,
Hak'tan korkup maşherin, keder, tasanın çekse,
Tilavet-i Kur'ân'la, ağlayarak inlese,
Hay zikrini gönülden aşkla diyelim dostlar [17, s. 234]

Namazın ihmal etmenin câhil kişilerin tavrı olduğunu ifade eder:
Câhil kimse namazın, kadrini nerden bilsin,
Her namazda imânı, yeniden tazelensin,

“Es-salât” dense gâfil nasıl ma'nâ anlasın?

Gaflet dolu ömrünü, yele satar olmalı. [17, s. 278]

Namaz ile ilgili hükümleri bilmek

Ahmet Yesevi bazı hikmetlerinde ilmin değeri ve ilim öğrenmenin gereği ve alimleri konu edinmektedir. Mesela aşağıdaki hikmetinde, bir hadise dayandırarak, ilim öğrenmenin herkese farz oluşunu, ilimsiz namazın caiz olmayacağını ve beşikten mezara kadar ilim öğrenmek gerektiğini, veciz bir şekilde ifade etmektedir:

Genç- ihtiyar, erkek- kız, ilim farzdır her kula,

İlim talebi farzdır, Resul dedi her kula,

“Namazı sahih olmaz” ilimsiz olan kula,

Ölene dek okuyun, hayattaysanız dostlar! [17, s. 389; 4, s. 149].

Beş Vakit Namaz

Beş vakit namazın eda edileceği vakitlere ve ne şekilde eda edileceğine Kur'an-ı Kerim'in bir kısım ayetlerinde genel olarak işaret edilmiş bu işaretler Hz. Peygamber'in sözlü ve fiili sünnetiyle açıklık kazanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de namazın beş vakitte kılınacağı şu ayetlerde tarif edilmektedir: "Akşama girerken ve sabaha ererken Allah'ı teşbih edin (namaz kılın). Göklerde ve yerde hamd ü senâ ancak O'na mahsustur, ikindi ve öğle vakitlerinde (O'nu teşbih edin, namaz kılın)." (Rûm suresi, ayet 17-18). "...Güneşin doğmasından ve batmasından önce Rabb'ini överek tesbih et (namaz kıl). Gecenin saatlerinden bir kısmında ve gündüzün etrafında (Onu) tesbih et (namaz kıl)." (Tâhâ suresi, ayet 130). "Gündüzün iki tarafında ve gecenin (gündüze) yakın saatlerinde namaz kıl.." (Hûd suresi, ayet 114). "Güneşin zevalinden gecenin karanlığına kadar namaz kıl ve sabahın Kur'an'ını (sabah namazını da kıl). Çünkü sabah namazı (melekler tarafından) müşahede edilir." (İsra suresi, ayet 78) "Güneşin doğmasından önce ve batmasından önce Rabb'ini tesbih et (namaz kıl). Gecenin bir kısmında (namaz kıl) ve secdelerin arkasında O'nu tesbih et" (Kâf suresi, ayet 39-40).

Hoca Ahmed Yesevî de hikmetlerinde namazın beş vakit olduğunu ifade ederek bu ayetlere atıfta bulunur:

Burada özünü bilmeyen nasihatı almayan

Beş vakit namaz kılmayan orada rüsva olası [17, s. 440]

Beş vakit namazında, imâmetli Muhammed!

Mirâcı aştığında, şehâdetli Muhammed! [17, s. 175]

Nafile (Tatavvu) namaz

Fıkıh literatüründe nâfile terimi daha çok sünneti de kapsamına almak üzere “farz ve vâcip niteliğinde olmayan ibadet” veya “farzlar dışındaki ibadetler” şeklinde tanımlanmıştır. Nafile terimi ayrıca “üzerine farz veya vâcip olmadığı halde kendi isteğiyle yapma veya bu şekilde yapılan ibadet” mânasına gelen tatavvu ile eş anlamlı kullanılmıştır. Hz. Peygamber'in hadislerinde de farz ve vâcip niteliğinde olmayan ibadetlerin nâfile ve tatavvu kelimeleriyle ifade edildiği görülmektedir. Hz. Peygamber, farz ve vâcip ibadetleri hakkıyla yerine getirenlerin kurtuluşa ereceğini müjdelemekle birlikte nâfile ibadet yapanların Allah'ın sevgili kulları olduğunu belirtmiş, ashabını kendilerine, ailelerine ve topluma karşı görevlerini ihmal etmemek ve ölçüyü korumak şartıyla nâfile ibadet yapmaya teşvik etmiş, âhirette farz ibadetlerdeki eksiklerin nâfile ibadetlerle tamamlanacağını haber vermiş, kendisi de Allah'ın bağışlamasına mazhar kılındığı bildirildiği halde şükreden bir kul olma çabasını asla elden bırakmayıp farzlar dışında çokça ibadet yapmıştır. Farzların yanında nâfile ibadetin belli bir düzen içinde ifa edilmesi tasavvufta temel bir ilkedir. Farz namazlardan önce ve sonra kılınan sünnetlerden başka teheccüd, evvâbîn, kuşluk namazlarını kılmak örnek olarak verilebilir. Nafile namazlar kaynaklarda “salâtü'n-nâfile / salâtü't-tatavvu” gibi ifadeler kullanılarak ele alınmıştır [21, s. 292].

Ahmet Yesevi hikmetlerinde hem namaz hem de oruç ibadetleriyle ilgili olarak nafile anlamında “nefl” ve “tatavvu” kelimelerini kullanmıştır:

Beş yaşında belimi bağlayıp kulluk ettim.
Nafile namaz, oruç tutup da âdet ettim.
Gece gündüz zikredip böylece rahat ettim,
O sebepten, altmış üç yaşında girdim yere. [17, s. 98]

Nafile oruç tutar, kullara şeyhlik satar,
İlmi yok körden beter, âhir zaman şeyhleri. [17, s. 315]

Kabr içinde gece gündüz taat kıldım,
Nafile (tatavvu) namazı, ibadeti adet eyledim
Her ne ki cefâdır, tahammül ettim.
O sebepten Hakk'tan korkup kabre girdim [17, s. 115]

Cenaze Namazı

Müslümanların ölen din kardeşlerine karşı yerine getirmeleri gereken dinî vecibelerin başında cenaze namazının kılınması ve bunun için gerekli hazırlıkların yapılması gelmektedir. Cenaze namazı, farz-ı kifâyedir. Kadın olsun erkek olsun yalnız bir kişinin bu namazı kılmasıyla farz yerine getirilmiş olur. Cenaze namazı, Allah'a senâ, Resûlullah'a (s.a.s.) salât ve ölü için duadan ibarettir. [20, s. 354-357].

Babam dedi; "Ey yavrum! Karşımda dur öleyim.
Namazımı kıl ve göm, cânı Hakk'a vereyim. [17, s. 140]

Dört kollu tabutumu önüme getirselər,
Dört taraftan kaldırıp, tabuta bindirselər,
Sonra da dua edip, namazım kıldırırsalar,
Ben de dua ederim, nereden bilecektim? [17, s. 185]

Gece Namazı (Teheccüd)

Yatsı namazının ardından fecre kadar geçen süre içinde uykudan kalkıp namaz kılma ve bu süre zarfında kılınan nâfile namaz teheccüd olarak isimlendirilir. Kur'ân-ı Kerîm'de gecelerin ibadetle değerlendirilmesinin önemini vurgulayan birçok âyet bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in "Farz namazlardan sonra en faziletli namaz gece namazıdır." (Müslim, Sıyâm, 202-203) buyurmuş olması, gece kılınan nâfile namazların gündüz kılınanlardan faziletli olduğuna işaret etmektedir. Teheccüd namazı ile ilgili ayetlerin bir kısmında doğrudan Hz. Peygamber'e hitap edilirken bir kısmında gece vakti Allah'a kulluk için özel çaba harcayan müslümanları övücü ve özendirici ifadeler yer almaktadır. Teheccüd namazı, adını İsrâ sûresinin 79. âyetinde geçen "tehecced" (teheccüd namazı kıl) kelimesinden almakla birlikte Hz. Peygamber'e gece namazı kılması daha peygamberliğin başlangıcında nâzil olan Müzzemmil sûresinin ilk âyetleriyle emredilmiştir (73/1-7). [19, s. 323].

Ahmed Yesevî hikmetlerinde Hz. Peygamber'in teheccüd namazlarını aksatmadığına ve bu namazın önemine vurgu yapmaktadır:

Geceleri yatıp uyumaz tilavetli Muhammed
Garib ile yetime mürüvvetli Muhammed [17, s. 174]

Cümle tâlip âcizdir kulluk ve ibâdette,
Teheccüt vakitleri kıyamda kıraatte,
Gece kalkıp virdini yapmazsa o saatte,
Pîr-i kâmil bunlara, ruhsat vermez ki dostlar! [17, s. 389]

Âşık olsan, gece-gündüz aşk istersin,
Seherde kalkar, hem teheccüd eylersin,
Aklın olsa câhillere sır vermezsin,
Gerçek derviş, ibâdetin gizli eyler [17, s. 322]

Tâhâ okuyup akşam ve geceler kaim oldum
Gece namaz gündüzleri oruçlu oldum
Bu hâl ile yer altında daim oldum
Mustafa'ya matem tutup girdim ben işte [17, s. 112]

Fakrname adlı eserinde de sufinin gece namazını terk etmemesi gerektiğini ifade etmektedir [17, s. 74].

Cemaatle namaz

İslâm dininde cemaat halinde ibadet teşvik edilmiş, hatta bazı ibadetler için cemaat şart koşulmuştur. Her gün kılınan beş vakit namaz, haftada bir kılınan cuma namazı, bayram namazları cemaatle eda edilen belli başlı ibadetlerdir. Hz. Peygamber'in hayatı boyunca cemaate namaz kıldırması, hastalandığında da cemaate katılarak Ebû Bekir'in arkasında kılması, konunun İslâm'daki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Sahih hadislerde, cemaatle kılınan namaza verilecek sevabın tek başına kılınan namazın sevabından yirmi beş veya yirmi yedi kat fazla olduğu ve cemaate gitmek için atılacak her adımın mükâfatlandırılacağı bildirilmiş, ayrıca cemaate katılanların sayısı arttıkça kılınan namazın sevabının da ona göre artacağı haber verilmiştir [18, s. 289-289].

Ahmed Yesevî namaz ibadetinin camilerde zahitler ve sufiler gibi huzur ve huşu içinde yerine getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir:

“Mescide girip namaz kılsam zahitler gibi,
Aşk ateşine tutuşup yanan âşıklar gibi,
Yalan sözü dile almadan sâdıklar gibi,
Ârifler gibi Hakk'a vâsıl olur mu ki?” [9, s. 371; 17, s. 411].

Âlimlere kitap gerek, sûfilere mescit gerek,
Mecnûn'lara Leylâ gerek, bana Seni gerek Seni [17, s. 164].

Ayrıca tarikatın sünnetlerini sayarken ilk sırada cemaatle namazı ifade etmektedir [17, s. 553]. Ahmed Yesevî cemaatle namazı terk edenlerin ahirette cehennem en alt katında olacaklarını belirtir:

Cemaate gitmeyen, namazları terk eden,
Şeytan ile bir yerde, derk-i esfelde gördüm. [17, s. 194].

Bu hikmette yer alan “derk-i esfel” ifadesi Kur'an-ı Kerim'de Nisa Suresi'nin 145. ayetinde şu şekilde geçmektedir: “Şüphesiz ki münafıklar cehennem en alt katındadırlar; artık onlara asla bir yardımcı bulamazsın”

Yesevî camilerde ihlas ve samimiyetle ibadet etmek yerine gıybet edenleri de eleştirmektedir:

Mustafa ne dediyse, bil ki, hepsi nasihat,
Ne yazık insanoğlu, kılmaz Rabb'ine taat,
Mescitte kulluk yapmaz, gıybet eder her saat,
Ben nasıl ağlamam ki, cân mahrem bulamadım. [17, s. 352].

Sonuç:

Ahmed Yesevî dini esaslar konusunda geniş bilgi sahibi bir alim olarak, tarikatı şeriattan uzak tutmamıştır. Kur'an-ı Kerim'e ve Hz. Peygamber'in sünnetine sıkı sıkıya bağlı olarak ibadetler konusunda da oldukça titiz davranmıştır. İslam dinine yeni giren Türklere temel ibadet ilkelerini anlaşılır bir dille ifade etmiştir. Bu bağlamda İslam dinindeki en temel ibadet olan namaz ibadetinin farz oluşu, beş vakit namaz, cemaatle namaz, gece namazı, nafile namaz ve cenaze namazına değinmiştir. Bu konulara temas ederken teşvik edici bir üslup kullanmış ve ibadetlerin müslüman kimliği üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir.

Kaynakça

1. Doğan Kaplan. Ahmed Yesevî ve Yesevilik Araştırmaları Hakkında Bir Değerlendirme. Kitapta: Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Veli Sempozyumu -Yesevilik-, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2018, S. 335-343.

2. Öncel Demirtaş. Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet'inde Şeriat, Tarikat ve Hakikat // İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. – 2019. – No: 8 (4). – S. 2502 – 2521.
3. Lamia Levent Abul. Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet'inde Sembolik Dil // Diyanet İlmî Dergi. – 2017. – No: 1. S. 155-177.
4. Cemal Tosun. Hoca Ahmed-i Yesevi'nin Divan-ı Hikmet'inde Eğitim // Diyanet İlmî Dergi. – 2016. – No: 4. S. 147-167.
5. Mehmet Şirin Ayış. Ahmet Yesevî'nin İrşad Metotları Üzerine Bazı Tesbit ve Değerlendirmeler // Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi. – 2022. – No. 49. S. 93-20.
6. M. Askeri Küçükkaya. Yeseviyye Tarikatı'nın Temel İlkeleri // Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2018. No. 40. S. 144-162.
7. Adiya Okassova. Ahmet Yesevî'nin Hikmetlerinde Tasavvuf Mertebeleri. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [yüksek lisans tezi], 2019. 69 s.
8. Veli Atmaca. Anadolu'da Yesevilik (Yesevi Menakıbnamesi Özelinde Peygamber Tasavvuru). Kitapta: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2008. S. 43-68.
9. İsmail Bilgili. Hoca Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet'inde İbadet Fıkhnına Verdiği Önem. Kitapta: II. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2018. S. 367-379.
10. Kadir Özköse. Ahmed Yesevî ve Divan-ı Hikmet // Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi. – 2006. No: 16. – S. 293-312.
11. Ethem Cebecioğlu. Hoca Ahmed Yesevî // Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. –1993. C. XXXIV - S. 87-132.
12. Büşra Akgün. Türk-İslam Kültüründeki Hikmet Geleneğinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi: Divan-ı Hikmet Örneği. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [yüksek lisans tezi], 2021. 160 s.
13. Ferhat Koca. İbadet. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999. –C. XIX .–S. 240 –247.
14. İlyas Yazar. Ahmet Yesevî'de “Seher Vakti” Bağlamında Zamana Bakış. Kitapta: akademiye Nezaket Üslubu İlhan Genç Armağanı. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022. S. 249-262.
15. Talip Türcan. Şeriat. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010. –C. XXXVIII .–S. 571-574.
16. Reşat Öngören. Tarikat. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011. – C. XL.–S.95-105.
17. Necdet Tosun - Kemal Eraslan. Hoca Ahmed Yesevî Külliyyatı. Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2019. 600 s.
18. Mustafa Uzunpostalcı. Cemaat. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA].–İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.–C.VII .–S.288-289.
19. Saffet Köse. Teheccüd. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA].–İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.–C. XL .–S.323-325.
20. Mehmet Şener. Cenaze. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA].–İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.–C.VII .–S.354-357.
21. Fahrettin Atar. Nafile. Kitapta:Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA].–İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.–C.XXXII.–S.292-293.

YESEVİLİĞİN ESASLARI VE ESERLERİ

Yunus Emre Tansü,

Gaziantep Üniversitesi Doç. Dr.

Ayşe Aybüke Yücel,

Gaziantep Üniversitesi Dr. Öğrencisi

Özet. Hoca Ahmed Yesevî oluşturduğu Türk-İslam senteziyle Türkistan coğrafyası başta olmak üzere birçok Türk topraklarında İslam'ı yaymış ve tasavvuf alanında yeni bir dönem başlatmıştır. Türk tarihinde bu kadar etkili olmasının sebebi, mirası olan Divan-ı Hikmet'te bulunan hikmetlerini Türkçe olarak söylemesi, anlatmak istediklerini basit ve anlaşılır bir şekilde ifade etmesidir. Manevi düşüncesindeki öz ise kamil insan olabilmek ve İslam'ın temel ilkeleriyle çatışmadığı sürece sosyal, siyasi ve kültürel hayatı Türk kültürü çerçevesinde sentezlemesidir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Yesevî, Divan-ı Hikmet, Türk-İslam anlayışı, Tasavvuf, Yesevilik

Annotation. Hodja Ahmed Yesevi spread Islam to Turkish lands with his Turkish-Islamic synthesis and started a new era in the field of Sufism. The reason why he was so influential in Turkish history is that he spoke his wisdom in Turkish and expressed what he wanted to say in an understandable way. The essence of his spiritual thought is to be a perfect human being.

Key words: Ahmed Yesevi, Divan-ı Hikmet, Turkish-Islamic understanding, Sufism, Yesevism

Hoca Ahmed Yesevî.

Hoca Ahmed Yesevî'nin şahsi bilgilerine dair belgeler çok azdır. Bu sebeple doğum yılı tam olarak bilinmemekte fakat Yusuf Hemedani'ye bağlı olması ve onun halifelerinden olması hasebiyle XI. yy'ın ikinci yarısında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir (Eraslan, 1989, s.160). Batı Türkistan'ın Çimkent şehrinin Sayram kasabasında doğduğu bilinmektedir. Küçük yaşta annesini kaybettiği bilinen Ahmed'in 7 yaşında da babasının vefat ettiği bilinmektedir. Babası da Sayram kasabasında bilinen ve saygı duyulan Şeyh İbrahim'dir. Soyunun Hz. Ali'den geldiği bilinen Şeyh İbrahim'in Hz. Hızır ile dostluğu olduğu yazılmaktadır. Babasının vefatından sonra ablası Gevher Şehnaz'la yalnız kalmışlar ve bilinmeyen bir sebeple Yesi'ye (Türkistan) yerleşmişlerdir (Karabey, 2010, s.2). Ahmed Yesevî'nin, dönemin önemli şeyhlerinden Şeyh Baba Arslan tarafından eğitilip tasavvuf yoluna sevk edildiği yazılmaktadır. Hocasının Ahmed'i yetiştirmesi için Peygamberimiz tarafından özel seçildiği de rivayetler arasındadır (Köprülü, 2017, s.78). Şeyh Baba Arslan'ın vefatından sonra dönemin önemli ilim merkezlerinden olan Buhara'ya gitmiştir. Burada, dönemin ileri gelen hocası olan Yusuf Hemedani'den dini ilimler ve tasavvuf dersleri almış ve onun üçüncü halifesi ilan edilmiştir. Ondan önceki halifeler sırasıyla Şeyh Abdullah Berki ve Şeyh Hasan Endâki'dir. İkinci halifenin vefatıyla kendisi posta oturmuş fakat çok fazla sürmeden, halkın eğitimi ile uğraşmak üzere Yesi'ye dönmüştür (Tosun, 2000, s. 122). Burada daima talim ve irşad ile meşgul olmuş, etrafına toplanan müşitlerin sayısı her geçen gün artmış ve ünü tüm Türkistan, Maveraünnehir, Horasan ve Harezmi'ye içine almıştır. Zamanını zahir ve bâtin ilmi müritlerine öğretmekle geçiriyor boş zamanlarında da kaşık ve kepçe yontup satarak geçimini sağlıyordu.

Ahmed Yesevî'nin hayatı boyunca yaşadığı hikmetleri, Divan-ı Hikmet kitabında detaylıca anlatmıştır. Burada bahsedilen ilk 11 yaşına kadar yaşadığı göğe uçmak, peygamberlerin gelip kendisini görmeleri, kırklarla buluşması, Hz. Peygamber'den hurma alması, Hz. Hızır ile arkadaşlık etmesi, gece gündüz Allah'ı zikretmesi, dünya ehlinden uzaklaşması, maneviyattan sekiz yol açılması, Hz. Muhammed veya şeyhten maneviyat şarabı

içmesi, kulaklarına zikret nidasının gelmesi ve şeytanın kendinden kaçması gibi hikmetlerden bahsetmektedir (Cebecioğlu, 1993, s. 98). Bu hikmetlerin 11 yaşına kadar bir çocuğun algı bakımından bu kadar soyut şeylere duyarlı olamayacağından dolayı bu 11 yaş, tasavvufdaki velâdet-i sâniyeden yani talibin mürşide bağlanması ve tarikata girmesi manasına gelen manevî doğumdan sonraki ilk 11 yıl olarak değerlendirilmektedir. Yani birinci doğumunda madde ile bağ kuran kişi ikinci doğumunda mânâ alemi ile bağ kurmaktadır (Cebecioğlu, 1993, s. 91). Bu sebeple kitabında bahsettiği kerametlerini yaşadığı yaş, aslında ikinci doğumundan sonraki senelere tekabül ettiği düşünülmektedir. Hoca Ahmed Yesevî sadece yaşarken değil vefatından sonrada kerametleri olan bir şeyhtir. Vefatından sonraki kerametleri arasında en bilineni Emir Timur'un rüyasına girip onu zaferle müjdelemesi olmuştur. Emir Timur bu rüyanın ardından zafer kazanmış bunun üzerine Ahmed Yesevî'nin kabrini ziyaret için Yesi'ye gitmiş ve bugün dahi güzelliğini koruyan bir türbe yaptırmıştır. Bu vesileyle Türkistan ve Kırgız bozkırlarında Yesevî'nin şöhreti ve nüfusu iyice yayılmıştır.

Hoca Ahmed Yesevî, hocası Şeyh Hemedani gibi Hanefi bir alimdir. Çok iyi bir dini eğitimi ve tasavvuf eğitimi aldıktan sonra öğrendiklerini çevresindekilere ve halka öğretmek için çabalamıştır. Ahmed Yesevî'nin eğitim almaya başladığı dönemde Türkistan'da büyük bir İslamlaşma söz konusudur. Bununla beraber tasavvuf hareketleri de yaygındır. Medreselerin yanında kurulan tekkeler ilmin merkezleri durumundaydı. Yine Harezmsahlara güçlü bir İslam devleti haline gelmesi de Ahmed Yesevî'nin nüfuzunun hızla artmasını sağlamıştır. Bunların yanı sıra Yesevî çok iyi Farsça ve Arapça bilmesine rağmen ilmini coğrafyada yaşayan halkın dilinde, Türkçe olarak yaymaktaydı. Tasavvufçuların çoğu yoğun bir şekilde Fars kültürü etkisinde kalmış ve Farsça eserler vermişlerdi. Fakat bunlardan hiçbiri Ahmed Yesevî kadar hızlı bir şekilde Türkistan bölgesinde yayılıp ün kazanamamıştır. Bunun sebebi ilmi, halkın anlayacağı dilde ve sadelikte verememeleri, dolayısıyla onlarla diyalog kuramamalarıdır. Ahmed Yesevî yazdığı mensur şiirlerle hem göçebe halkın hem sultanların gönlünü kazanmıştır. Yani yazdıkları ve anlattıkları toplumun sadece bir kesimine değil her kesimine hitap etmektedir. Onun İslam'ın felsefinde bulunan sevgi boyutunu yakalaması da bir inkılabı neden olmuştur (Cebecioğlu, 1993, s.95).

Ahmed Yesevî Hz. Peygamberin sünnetlerine bağlılığından dolayı 63 yaşına geldiği zaman tekkesinin avlusuna bir çilehane yaptırmıştır. Bu çilehane yerin altında tek bir kişinin sığabileceği büyüklüktedir. Peygamberimizin yaşadığı ömürden daha fazlasını yaşamayı kendisine layık görmediğinden 63 yaşından sonra bu çilehanede sadece zikir ve ibadetle zamanını geçirmiştir. Ve bu çilehanede vefat etmiştir. Doğum yılı tam olarak bilinmediğinden kaç yaşında öldüğü tam olarak bilinmemektedir fakat rivayetlere göre yüz yirmi, yüz yirmi beş veya yüz otuz yıl yaşadığı söylenmektedir (Yalçınkaya, 2019, s.2).

Ahmed Yesevî yaşadığı ömür boyunca Türklere İslamiyet'i tanıtmak ve sevdirmek adına çalışmış, talebeler yetiştirmiş ve tebliğ için hem kendisi hem de yetiştirdiği talebeleri seferber etmiştir. Bu eğitimlerin verilmesi için, içinde bilim, sanat ve edebiyata da önem verilen bir medrese kurmuştur. Bu medresenin konuşma dili, okuma yazma dili, eğitim ve edebiyat dili Türkçedir. Aynı zamanda İslam inancı Türk inancı üslubuyla ve Türk inanışlarının yaşayan hatıralarıyla harmanlanarak halka sunulmuştur. Aslında burada baktığımız zaman İslamiyet Arap kültüründen sıyrılmış ve sadece Allah'ın emir yasaklarıyla bir din olarak halka anlatılmıştır. Bugün din olarak dayatılan Arap kültürünü, dinden ayırmak gerektiğini bize açıkça yansıtan bir bakış açısı sunulmuştur. Bu sebepledir ki Türk coğrafyası Ahmed Yesevî'yle, Türk kültüründen kopmadan dinin gerekliliklerini nasıl yaşamaları gerektiğini öğrenmiş ve Türk coğrafyasında büyük bir alim olarak anılmıştır. Günümüzde de Pir-i Türkistan olarak şöhretini devam ettirmektedir.

Ahmed Yesevî'nin eğittiği talebeler belli bir eğitimden sonra çevre mezra, köy, şehir, yaylak ve kışlaklara eğitim vermek adına gönderiliyordu. Medresede aldığı eğitimi yine halkın dilinde Türkçe bir şekilde öğreten talebe vasıtasıyla Türkistan'daki İslamiyet'e olan eğilim ve bakış açısı değişmişti. O dönemdeki şeyhlerin de Arap ve Fars edebiyatına olan bağlılıkları ve içinde buldukları topluluğun ihtiyacına karşılık verememeleri, bu noktada

İslamiyet’i Türk bölgesinde Türkçe tebliğ etmekte eksik kalmaları onları geriye atmıştı. Ahmed Yesevî bu doğrultuda halkın anlayabileceği sade Türkçe ile şiirlerini, deyişlerini, hikmetli sözlerini içinde bulunduran “Divan-ı Hikmet” adındaki eserini yazmıştır. Tüm tebliğ ve nasihatleri hikmet adı altında söylenmiş ve bu kitapta bulunmaktadır. Bu hikmetlerde ahlak prensiplerine yer verilmiş kötü ahlak yerilmiştir (Öz Akçora, 2021, s.13).

Hoca Ahmed Yesevî bu tasavvufi düşünceleri ve Türklere İslam’ı doğru bir şekilde yayma politikasında Orta Asya coğrafyası göz önüne alındığında Doğu sahasında, Taşkent ve çevresinde yerleşen Yesevî düşüncesi Harezmi ve Maverünnahr’de geniş bir kitleye yayılmıştır. Oradan Kuzey sahası olan İdil-Ural bölgesine uzanan Yesevîlik Horasan ve Azerbaycan’a kadar yayılmıştır. Ardından Hicaz, Diyarbakır İstanbul’a ve Rumeli topraklarına kadar giden Yesevî şeyhleriyle Batı sahasında da yayılım gerçekleşmiştir. Bu bölgelerin yanı sıra Hindistan sahasındaki yayılma konusunda fazla bir bilgi yoktur. Fakat Hind sufiliği üzerinde Yesevîlik düşünce etkileri görüldüğüne değinilmiştir. Bu yayılımın Moğol istilası sırasında pek çok Yesevî şeyh ve dervişinin Hindistan sahasını tercih etmiş olmasıyla mümkün olduğu düşünülmektedir (Yüksel, 2002, s. 1037). Bu yayılım Hoca Ahmed Yesevî’nin halifeleri ve müridleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Yesevîlik inancını yaymayı görev edinen çok sayıda halife ve binlerce mürid olduğu bilinmektedir. Bunlardan ilki Ahmed Yesevî’nin şeyhi olan Arslan Baba’nın oğlu Mansur Ata’dır. Türkler arasında en fazla tanınan halifesinin ise Süleyman Hakim Ata olduğu bilinmektedir. Anadolu’da öğretileri sıkça tekrarlanan ve bilinen Hacı Bektaş Veli’nin de Ahmed Yesevî’nin halifesi olabileceği düşünülmektedir.

Ahmed Yesevî’nin Eserleri ve Manevi Düşüncesi

Ahmed Yesevî Türk-İslam dünyasında; din tasavvuf, dil, düşünce edebiyat alanlarında Türkler tarafından büyük öneme sahiptir. Yesevî, almış olduğu dini tasavvufi eğitimle onu topluma iletme biçimiyle bir ekol haline gelmiştir. Türkistan’da tekke kültürüyle eğitim verdiği birçok talebesi kendisinin ilim öğretme şekli ve eğitim inceliğiyle onun ilmini Türk kültürüyle yaşatmıştır. Bu noktada Müslümanlıkla henüz tanışmamış olan Türk topluluklarına dahi sevgi dili ve toplumu kendi kültüründen koparmadan İslamiyet’i anlatabilmiştir. Türk topraklarında Türk-İslam kültürünü başlatmış ve bu noktada verdiği eserler ve yaşayış tarzıyla bugünlere kadar yaşatılmıştır. Tasavvuf tarihinin geniş kitlelere ve coğrafyalara yayılmış ilk ve en büyük tarikatlarından olan Yesevîlik tarikatını kurmuştur. Kurulan tarikatta yetiştirilen dervişler ve halifeler neticesinde Yesevî düşüncesi bu kadar geniş coğrafyalarda bu kadar fazla kişiye ulaşmıştır. Bize miras olarak bıraktığı manevi miraslarının yanı sıra bugün birçok dile çevrilmiş ve edebi olarak ele alabileceğimiz eserleri mevcuttur.

Ahmed Yesevî’ye atfedilen eserlerden en önemlisi hikmetli sözlerinin yer aldığı Divan-ı Hikmet kitabıdır. Hikmet sözü İslam ansiklopedisinde Kur’an’ın önceleri nazil olmuş ayetlerinden Peygamberlerin vaaz ve irşadları manasında kullanılmıştır. Yani bu anlamı biraz genişletecek olursak Allah’ın emirleri doğrultusunda insanlara İslam’ı tebliğ etmek adına söylenen sözler, cümlelerdir. Aynı zamanda Ahmed Yesevî’nin cümlelerine hikmetli denmesindeki amacı da kelimenin anlamından yola çıkarak bulabiliriz. Ahmed Yesevî’nin söylemiş olduğu sözler bulunduğu coğrafyada ve zamanla diğer Türk coğrafyalarındaki insanları İslam’a davet etmek, Allah’ın kurallarını ve Peygamberimizin sünnetlerini insanlara sevgi yoluyla iletme amacıyla söylenen sözlerdir. İslam alimleri de hikmet kelimesini hakikat, hakikati aramak ve hakikati bilerek konuşmak manalarında kullanmışlardır (Tosun, 2000, s. 125). Aynı zamanda bu kelimenin Kur’an-ı Kerim’de geçmiş olması da Yesevî’nin sözlerinin doğru ve dini öneme sahip sözler olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple Yesevî’nin kitabına Divan-ı Hikmet isminin verildiği düşünülmüştür.

Divan-ı Hikmet, bulunduğu döneme ait çok az eserin bulunması açısından, Türk-İslam edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra Kutadgu Bilig’den sonra İslami Türk edebiyatının en eski örneği konumundadır. Eski Türk edebiyatının birçok unsurunu alarak İslam ruhunu o unsurlarla yani eski milli şekiller ve eski vezinlerle ifade eden ilk eser olmasından dolayı da tasavvufi Türk edebiyatının en eski ve en önemli eseridir. Yesevî’nin

sözleri lirizmden uzak, yüksek öğretici özellikte ve sanat endişesi taşımadan söylenen sözler olmuştur. Eserinde Türkçe dilini ve dönemin hece veznini kullandığı bilinmektedir. Bu sözler kısa zaman içerisinde herkes tarafından sevgi ve ilgi ile karşılanmış ve Orta Asya sufileri arasında Yesevî gibi özlü sözler söylemek gelenek haline gelmiştir. Bu gelenek Divan-ı Hikmet eserini de etkilemiştir. Divan-ı Hikmet'in yayınlanan ve yazılan kitaplarında hikmetli sözlerin sayısı farklıdır. Bunun sebebi, Ahmed Yesevî'nin vefatından sonra Yesevî tekkesine mensup dervişlerin kendi isimlerini kullanmadan -muhtemelen şeyhlerinin adında ve şahsiyetinde fani olmak istediklerinden dolayı- Ahmed Yesevî'nin hikmetlerine eklemeye yapmış oldukları düşüncesidir. Divan-ı Hikmet'in ilk zamanlar yazma nüshalar halinde çoğaltılması bu fikrin doğruluğunu desteklemektedir. Aynı zamanda dervişler tarafından söylenen hikmetli sözler Ahmed Yesevî'nin hikmet söyleme tarzı ve yapısıyla aynı olduğu için diğer hikmetli sözlerden ayırt edilememiştir. Mehmed Fuad Köprülü'nün düşüncesine göre bugün elde bulunan Hikmetlerin bir başka Yesevî dervişine ait olabileceği düşüncesi de ortaya atılmıştır (Yüksel, 2002, s.1033). Bu gibi sebeplerden dolayı Divan-ı Hikmet'i Yesevî'nin değil de Yesevîliğin kitabı olarak anmak yanlış olmayacaktır.

Ahmed Yesevî'nin hikmetleriyle, İslamiyet'i anlatma ve kabul ettirme yaygınlığının sebeplerinden biri de hikmetlerin muhtevasıdır. Divan-ı Hikmet içerisinde bulunan hikmetler Türkçe söylenmiş ve yazılmış aynı zamanda verilmek istenen mesaj oldukça basit bir ifadeyle muhatabını bulmuştur. Ahmed Yesevî'nin hikmetlerini okuyan bir kişi o cümleleri anlamak için fazladan bir ilme ve dile ihtiyaç duymamıştır. Hikmetlerin ana temasını İslam dini, Yesevîlik, Türk tasavvufu oluşturmaktadır. Kuran-ı Kerim'in yasaklarına dikkat çeken ve emirlerini tebliğ eden, peygamberin sünnetlerini halka anlatan hikmetlerdir. Divan-ı Hikmet eserinde kendi hayatına dair bilgiler vermiş ve yaşadığı kerametleri anlatmıştır. Bunun yanı sıra kitapta naat, münacaat ve dört halife övgüler yağdıran hikmetler bulunmaktadır. Bunların dışında ilahi aşk, kıyamet, ahiret, cennet-cehennem, Allah'ın birliği, mutlak irade ve kudreti, Hz Peygamber sevgisi, şeriat, sünnet, takva, İslam ahlakı, dünyanın fani oluşu gibi İslami konuların yanı sıra fakirlere yardım etmenin önemi, cömert olmak, doğru bilgili olmak, dürüst olmak, kanaatkar olmak, nefsi hakim olmak gibi sosyal konuların da işlendiği aşikardır. Yesevî'nin yapmaya çalıştığı şey aslında "Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim" diyen peygamberin tamamladığı İslam ahlakını insanlara anlatmaktır. Bu sebeple yaptığı ilmi de tıpkı Peygamberimizin İslam'ı tebliğ ettiği gibi kolaylaştırarak, sevgiyi temel alarak yapmıştır. Böylece söylediği hikmetlerin tamamı insanlarda bir karşılık bulmuştur. Bununla beraber söylenen hikmetlerde şeriat ahkamı ve ehli sünnet akidesinin yanında tarikatın adap, erkan ve prensiplerinden de bahsedilmiştir. Tarikatın amacı ilahi aşkla yanmak, Hakk'a ulaşmaktır. Bu amaç doğrultusunda nefsi köreltmek ve dünyevi şeylerden vazgeçmek tarikat prensiplerinin başında gelmektedir. Onun hikmetlerinde anlattığı tarikat anlayışına göre kişi önce belli dini temellerini oturtmalı, bu temelleri öğrenip hazmettikten sonra tarikata girebilmelidir. Tarikatta ise hazmettiği bu temelleri, tarikatın anlayışına göre inceliklerinin öğrenilip yaşanacağı yer olmalıdır.

Yesevîliğin kitabı olarak anılan ikinci bir eser de Fakrname'dir. Bu düz yazı şeklindeki eser Divan-ı Hikmet'in Taşkent ve Kazan baskılarının başında yer almaktadır (Yüksel, 2002, s. 1034). Fakr tasavvufu, Allah'a muhtaç olma, Allah'a giden yol, dervişlik gibi anlamlara gelmektedir (Uludağ, 1995, s. 133). Eserin içeriği de zaten tasavvufun önemli istilahlardan, fakrın önemi ve dervişliğin mahiyetinden, makamlarından bahsetmektedir. Mesela eserde fakrın sekiz makamı tövbe, ibadet, sevgi, sabır, şükür, rıza, zühd ve ariflik olarak verilmiştir (Tosun, 2017, s.20) Mensur bir biçimde yazılan ve bazı Divan-ı Hikmet eserlerinin başında bulunan Fakrname bazı araştırmacılar tarafından farklı bir eser olarak değil de Divan-ı Hikmet'in önsözü mahiyetinde ele alınmıştır. Fakrname'nin tüm Divan-ı Hikmet eserlerinin ilk kısmında bulunmuyor oluşu, tıpkı Divan-ı Hikmet kitabındaki hikmetli sözler gibi bu yazının da Ahmed Yesevî'ye ait değil de daha sonra Divan-ı hikmeti derleyenler tarafından yahut bir Yesevî dervişi tarafından kaleme alındığını düşündürmektedir.

Bu iki eserin yanı sıra Ahmed Yesevî'ye addedilen iki eser daha bulunmaktadır ki bunlardan biri Risale der Adab-ı Tarikat'dır. Bu eserde de tarikat adabı, makamları, mürid ve mürşid ilişkileri, Allah'ı tanımak ve ilahi aşk gibi konular işlenmiştir. İkinci olarak ise Risale der Makamat-ı Erba'in eseri vardır ki Ahmed Yesevî'ye nisbet edilip; şeriat, tarikat, marifet ve hakikatten toplamda kırk makam ve kaideyi içeren bir eserdir (Tosun, 2017, s.27). Ahmed Yesevî'nin yaşadığı dönemde yazıldığı düşünülen ve istinsah yoluyla çoğaltma yapıldığından ötürü eserlere eklemeye yapılmış olması eserlerin müellifleri konusunda bazı araştırmacıları muallaka düşürse de eserlerdeki dil, söylev ve amacın aynı olması Yesevîlik düşüncesindeki birliği açıkça göstermektedir.

Yesevî düşüncesine bakıldığı zaman Yesevî'nin asıl amacı Hakk'a ulaşmak ve bu yolda dervişler yetiştirmektir. Hakk'a ulaşmanın tek yolu ise aşktır. Aşk ehli olmanın yolu ise nefisle mücadele etmek ve dünyevi şeylerden uzak durmaktır. İlahi aşk, Divan-ı Hikmet kitabındaki hikmetlerinde en çok bahsettiği konulardan birisidir. Yesevî, Hakk'ı bulmak için bir mürşide bağlanmayı ve bu mürşidin rehberliğinde gerçekleştirilen manevi eğitim yoluyla ilahi aşka ulaşmayı öngörmüştür. Yesevî tarikatı da bu yolda eğitimler verip dervişler yetiştiren bir tarikat olmuştur. Bu sebeple Ahmed Yesevî, tarikata girecek olan kişilerin öncelikle belli bir düzeyde eğitim almış olmasına ve bilgili olmasına dikkat etmiştir. Aslına bakılırsa tarikata giren herkes aşk yoluna girmiş demektir.

Ahmed Yesevî aşkı vahdet meyi olarak tanımlamıştır. "Hem âşığım hem maşukum, kendim cânân" diyerek söz edilen vahdeti işaret etmiştir (Gürer, 2017, s. 21). Aşka vahdet meyi dışında sır şerbeti, elest şarabı, muhabbet şarabı, muhabbet şevki gibi isimlerle de anmıştır. Aşıklığın zor, meşakkatli fakat insana değer katan şey olduğu görüşündedir. Hatta Ahmed Yesevî'ye göre aşıklık ile iman aynıdır. Onun görüşüne göre aşık olmayanın imanı tam değildir. Gerçek aşık dünyadan vazgeçmiş olmalıdır. Ona göre bunu beceremeyen gerçek aşık olamamıştır. Gerçek aşık olmanın gereği ise seyrü sülûk'tür. Yani nefsi arındırmak, ahlakını güzelleştirmek, nefsinin ve rabbini bilmek demektir (Uludağ, 2010, s. 127). Hakiki aşkın kaynağının Hakk olduğunu bilip, bu yolda çile ve gözyaşının olduğunu, candan ve dünyadan vazgeçmenin gerektiğini bilmekte ve öğretmektedir.

Pir-i Türkistan, Türk kültürünün ahlaki ağırlıklı dini düşüncesini, İslam tasavvufu yardımı ile Kur'an ve sünnet çerçevesinde geliştirmiştir. Bu doğrultuda Ahmed Yesevî'nin tarikat ve şeriatı çok iyi bir şekilde birleştirdiğinden bahsedilmektedir (Tosun, 2000, s.126). Ayrıca kamil insan öğretisi ile bu düşünceyi sistemleştirmiştir. Kamil insan hikmet, sohbet ve ahlak olmak üzere üç esasa dayanmakta ve bu üç esas kişiyi nefsinin esaretinden ve kendine yabancılaşmaktan kurtarıp, ahlaki olgunluğa erdirmektedir. Yani Hakk'ı tanımak ve O'na kavuşmaktır (Kenjetay, 2008, s.136). Bu düşünceyle Yesevî ölmeden önce ölmeyi anlatmak istemiştir. Bu doğrultuda insanı her türlü kötülüğe iten nefsi terbiye etmek, iradeyi geliştirip nefsin kontrolünü sağlamak yani kendini bilmek manevi düşüncenin temelidir. Bu düşünceyi gerçekleştirirken bilgi kaynağı olarak ilk sırada Kur'an-ı Kerim ve hadisi kullanılmıştır. Hikmetlerinin içeriğinde daima ayet ve hadislerin özünü anlatmaya çalışmıştır. Allah'ın emir ve yasaklarına hikmetlerinde bolca yer vermiştir. Öğrettikleriyle çevresindekileri Hz. Muhammed'e yakışır bir ümmet olarak yetiştirmeyi gaye edinmiştir. Bu gaye üzerine Yesevîliğin temel esaslarını da tevhidi esas alan tasavvuf anlayışı, şeriat ve sünnete mutlak bağlılık, nefsin isteklerini kırma ve nefisle mücadele etme, halvet ve zikir olarak belirlemiştir. Bu noktada şeriat ile tarikatı birbirinden ayrı tutmadığı görülmektedir. Öyle ki imanın postu şeriat, özü ise tarikatır düşüncesi mevcut olmuştur (Yüksel, 2002, s. 1035).

Dervişliği ve bilgilerini sadece tarikatı içerisine değil topluma da entegre etmeye çalışan Yesevî meseleye toplumsal açıdan da ele almış ve üzerinde durduğu en önemli şey yine birlik yani tevhid olmuştur. Yesevî ortak bir bilincin oluşmadığı toplumlarda sosyolojik açıdan bir sosyo-kültürel yapının görülmediğinin farkındadır. Bu sebeple Ahmed Yesevî'nin ilk amacı tevhid, yani birlik olmuştur. Buradaki birlik düşüncesi Allah, insan ve toplumun uyum ve birlik içerisinde olmasıdır. İçinde bulunduğu Türk toplumunda dağınık ve karmaşık halde olan birçok dini görüşün etkisinde gelişen Türk dini düşünce sistemini belli bir düzene

koymuştur. Bu düzendeki gayesi mürşit ve ahlakçı kimliğiyle topluma şeriat hükümlerini, tasavvuf esaslarını, tarikatının ahlak ve erkanını öğretmeye çalışmak İslamiyet’i Türklere sevdirmek, ehli sünnet akidesini yaymak ve yerleştirmek olmuştur (Eraslan, 1989, s. 161). Ahmed Yesevî bu misyonu toplumun ihtiyacını görerek üstlenmiştir. İslam dininin özünde olan Kuran’ı Kerim’in ve sünnetin, insanın inanç ve ahlak sistemini, yaşam biçimini ve hukuk düzenini düzenleyip; sosyal, siyasi ve kültürel konuların İslam’ın temel ilkeleriyle çatışmadığı sürece toplumun yorumuna bırakılması durumunu kendi tasavvufi metoduyla entegre etmiştir. Bu noktada Türklere eskiden beri din ile akli birbirinden ayrı görmemeleri ve Şamanizm inancından gelen birçok kültürel etkiyle, dönemin alimlerinin dayattığı katı kurallardan ziyade tasavvufu kendilerine daha yakın bulmuşlardır (Yegenov, 2021, s.2). İşte bu noktada Yesevî düşüncesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Ahmed Yesevî İslam’ın temel ilkelerinden tüm herkese hitap edecek basitlik ve anlaşılabilirlikte hikmetlerinde bahsetmiş ve geri kalan sosyal, siyasi ve kültürel yorumları Türk kültürünü, gelenek ve göreneklerini koruyacak şekilde yapmıştır. Türklerin İslam dinini kabul etmeden önce sahip oldukları ahlaki prensipleri ve ruhi birikimi göz önünde bulundurarak bunları kendi tasavvuf metoduyla uyarlamıştır (Yegenov, 2021, s.3). Ahmed Yesevî aslında bu ilimle Türk topraklarında Türk-İslam sentezini başlatmış ve Türklerin sosyal yaşantıları, devlet yönetimleri ve dünya görüşlerine yeniden şekil vermiştir. Bu sebeptendir ki Ahmed Yesevî Türkistan toprakları başta olmak üzere İslamiyet’i kabul eden Türklerin yaşadığı her yerde bir ekoldür.

Ahmed Yesevî’nin düşüncesinin özü ahlaki hürriyet olmuştur. Bu noktada şeri hükümlerin anlatılmaya çalışıldığı hikmetlerin arasında, bilgili olmanın, öğrenmenin güzelliklerinden; toplum içerisinde erkek ve kadının iffetli olması gerektiğinden, utanç duygusunun öneminden; sabır, kanaat ve olgunluğun öneminden, hürriyet, cömertlik, cesaret, azim, alçakgönüllülük, ahde vefa, adalet duygularının sosyal siyasal ve kültürel hayattaki önemlerine değinmiştir. Bu bağlamda şeri hükümlerin yanı sıra toplumsal dayanışma, sevgi ve saygıyı destekleyen düşüncelerin de insanlara veriliyor olması toplumsal birlik ve barışı beraberinde getirmiştir. Bu durumda Ahmed Yesevî sağlamak istediği tevhid düşüncesini sosyal ve dini bağlamda yakalayabilmiştir. Bu felsefe tüm Türk coğrafyalarında aynı düşünce sisteminde çoğalarak ilerlemiştir

Ahmed Yesevî’nin melamet anlayışı da (sorgulama, anlamaya çalışma) körü körüne bağlılık, şursuzca dünyadan kaçmak ve pasif bir anlayış değildi. Aksine saldırganlığa eğilimli olan insanlardaki irade ve tefekkür gücünü ve diğer özellikleri ılımlı ve verimli bir çizgiye getirmek olmuştur. O şeriata bağlı bir tarikat anlayışını benimsemiş ve bu anlayışı üretime dönük, aktif bir melametliği esas alarak Türkistan’ı ve Türk dünyasını sapık fikirlerden arınmış saf bir iman çizgisinde tutabilmiştir. Bu çizgiyi koruyabilmek adına hikmetlerini bilgili insanları muhatap alarak söylemiştir. Ve bunu sözlerinin cahillere değil, onlardan anlayan ilim sahiplerine olduğunu belirtmiştir. Bu anlayışın dile yansımaları ise her zaman sevdireci, bütünleştirici, okşayan, ısıdıran, teşvik eden bir dil olmuştur. Bu sevgi dili tüm Türk dünyasını İslam’a ısıdırmıştır.

Sonuç

Hoca Ahmed Yesevî, Türk coğrafyasında İslamiyet’i kendi sistemiyle yaşadığı toplumun değer yargılarını esas alarak tebliğ eden derviştir. Annesini ve babasını küçük yaşta kaybetmiş olmasından dolayı ablasıyla büyüyen ve kendini küçüklüğünden beri ilme adayan Ahmed Yesevî hem menkıbevi hem de tarihi hayatında dönemin çok önemli ilim adamlarından eğitim almıştır. Bu eğitimlerin sonucunda son hocası Yusuf Hemedani’den sonra tarikat postuna oturma fırsatına erişse de o öğrendiği ilmi kendi sentez ve tebliğ kabiliyetiyle halka indirmiştir. Bu noktada anlatmak istediklerini dağdaki çobandan, tahttaki sultana kadar ulaştırabilmiştir. Anlattıklarıyla Türk dünyasının tamamına hitap etmiş ve benzeri görülmeyen kalıcı bir tesir bırakmıştır. Anlattıklarını kabul ettirebilme kabiliyeti kısa sürede Türk topraklarında ortak bir inancın gerçekleşmesine sebep olmuştur.

Ahmed Yesevî’nin bu birliği oluşturma metodu söylediği hikmetler sayesinde olmuştur. Bu metod insanları İslam’a teşvik eden, sevdiren ve ısıdıran bir metod olmuştur. Bu metodu

halka sevdiren şeylerden biri söylenen hikmetlerin Türkçe, basit ve anlaşılır bir dilde söylenmiş olması olmuştur. Burada Ahmed Yesevî'nin yapmak istediği şey aslında dönemin diğer alimlerinin yapmaya çalıştığıyla aynıdır. Alimler İslamiyet'i yaymak Allah'ın emir ve yasaklarını kullarına tebliğ etmek için çaba sarfetmektedirler. Bu noktada Ahmed Yesevî'nin yaptığı tek farklılık bu tebliği halkın tabanının anlayacağı şekilde yapmasıydı. Yani halkın konuştuğu dile tebliğde bulunup, yaşanılan kültürü yok etmeden İslamiyet'e uyarlamaktı. Bu amacını gayet güzel bir şekilde gerçekleştirmiş ve Balkanlar, Anadolu ve Orta Asya topraklarında yüzlerce yıl Müslüman olmayan Türk boylarını dahi Müslüman yapan bir düşünce sistemi oluşturmuştur.

Herkesi İslamiyet'e ısındıran bu hikmetler günümüze kadar gelmiş ve Ahmed Yesevî'nin en büyük mirası olarak ehemmiyetini korumaktadır. Ahmed Yesevî'nin ölümünden sonra da Yesevî dervişleri ve halifeleri aynı düstur ve inançla bu sistemi devam ettirmişlerdir. Bugün Anadolu'da sıkça öğretilerinden yararlandığımız ve sıkça isimlerini duyduğumuz tasavvuf önderleri Yunus Emre, Mevlana Celaleddin Rumi ve Hacı Bektaş Veli, Türkistan Piri Hoca Ahmed Yesevî'nin öğretilerinin ışığında var olmuşlar ve birçok insana akıl ile imanın, ilim ile ahlakın ve inanç ile erdemın ayrılmaz bir bütün olduğunu öğretmişlerdir.

Kaynakça

- Abzhalov, S. Kuranbek, A. (2023). Ord. V. A. Gordlevskiy, "Hoca Ahmed Yesevî", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi (107). 421-428.
- Altun, Ö. (2019). Türklerin ve Anadolu'nun İslamlaşmasında Yesevî Hareketi ve Ahmed Yesevî'nin Etkisi (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi.
- Arslan, H. Ussanova, A. (2021). Hoca Ahmet Yesevî'de Âlim ve Sûfi Tiplemesi. Avrasya Sosyal Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD) 8 (3). 854-865.
- Atmaca, A. (2008). Ahmed Yesevî'nin İnanç ve Düşünce Dünyası (Yayınlanmış Doktora Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi.
- Cebecioğlu, E. (1993). Hoca Ahmed Yesevi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (1-4) 34, 87-132.
- Eraslan, K. (1989). Ahmed Yesevi. TDV İslam Ansiklopedisi 2, 159-161.
- Ergeshov, E. Yegenov, N. (2018). Hoca Ahmed Yesevî ve Onun Eğitim Sisteminin Temeli. Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi (24). 45-60.
- Gürer, B. (2017). Ahmed Yesevî Dîvân-ı Hikmet'i Ekseninde Tasavvufî Düşüncede İlahi Aşk, Bilig (80), 17-41.
- Kalın, İ. (2017). Hoca Ahmed Yesevî, Hüküm ve Hikmet. Bilig (80). 1-15.
- Karabey, T. (2010). Ahmed Yesevi (477/1083-562/1166). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (1).
- Kenjetay, D. (2008). Türk Felsefe Tarihinde Yesevî Düşüncesinin Yeri. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi (45). 135-143.
- Köprülü, M.F. (2017). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. İstanbul: Alfa Tarih Yayınevi.
- Memmedova, A.Z. (2018). Ortaçağ Türk Kültürü Tarihinde Edebi-Felsefi Eserler Hakkında. Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD) (2) 2. 49-57.
- Nurtazina, N. (2017). Hoca Ahmed Yesevî'nin Manevi Mirası. M. Eren, A. Turganbaev, N. Şimşek, A. Amirbek (Ed.), Türk-Müslüman Kültürünün Oluşumu ve Yesevî Dönemi (s.145-154). Almatı.
- Öz Akçora, E. (2021). Türkistanlı Hoca Ahmed Yesevî'nin Türk Dünyası'ndaki Yeri ve Önemi, BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi 3 (1), 1-17.
- Özden, H. (2021). Hoca Ahmed Yesevî'nin Mirası (Divan-ı Hikmet ve Dervişleri), Kırmızılar (www.kirmizilar.com).
- Özgen, M.K. (2018). Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet-Erdem ve Ahlak İlişkisi. Temaşa Felsefe Dergisi 9, 60-87.

- Sayılı, A. (1995). Hoca Ahmet Yesevî. Erdem 7 (21). 783-796.
- Tosun, C. (2000). Hoca Ahmed Yesevî, Hayatı, Eserleri ve Toplumunu Eđitme Metodu, Dini Arařtırmalar 2 (6), 119-132.
- Tosun, C. (2016). Hoca Ahmed-i Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmet'inde Eđitim. Diyanet İlmî Dergi 52 (4). 147-167.
- Tosun, N. (2013). Yeseviyye. TDV İslam Ansiklopedisi 43, 487-490.
- Tosun, N. (2017). Hoca Ahmed Yesevi'nin Manevi Mirası. M. Eren, A. Turganbaev, N. ŐimŐek, A. Amirbek (Ed.), Yesevilik Arařtırmalarında Kaynak Sorunu ve Bazı Mühim Kaynak Eserlerin Tanıtımı (s. 19-40). Almatı.
- Uludađ S. (2010). Sülûk. TDV İslam Ansiklopedisi 38, 127-128.
- Uludađ, S. (1995). Fakr. TDV İslam Ansiklopedisi 12, 132-134.
- Uyanık, M. (2016). Yeni Bir Türk-İslâm Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevî ve Yönteminin Önemi. Diyanet İlmî Dergi 52 (4). 191-213.
- Yalçınkaya, M. (2019). Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet, Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES). 26 (1), 15-24.
- Yegenov, N. (2021). Ahmed Yesevî Düşüncesinde İnsan ve Evrendeki Yeri (Yayımlanmış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Yıldırım, A. (2014). Türk İrfanının Piri Hoca Ahmed Yesevi. İ. Sisneliođlu (Ed.), Hoca Ahmed Yesevî: Düşünce Sistemi, Kaynakları ve Tesirleri (s.125-139). Kocaeli.
- Yüksel, A.T. (2002). Ahmed Yesevi: Hayatı, Eserleri, Fikir ve Tesirleri, Türkler Ansiklopedisi 5, 1031-1045

KHOJA AHMED YASSAWI, HIS TEACHER ARSLAN BOB AND THE ROLE OF «DIVANI HIKMAT» IN YASSAVISM IN THE HISTORY OF TURKIC WORLD

Dostonjon Beknazar ugli Tojiev,

*The Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences
of the Republic of Uzbekistan Doctoral student*

Shakhnoza Safarboy kizi Tashkulova,

*Tashkent State Technical University named after Islam Karimov,
Uzbekistan, Tashkent*

Annotation. This article contains information on the life and activities of the famous Sheikh from Turkestan, Khoja Ahmed Yassavi, the founder of the sect known in Central Asia as Yassavism. At the same time, important information was also provided about the life of the Arslan Bob, the teacher of Ahmad Yassavi, as well as the book “Devoni hikmat”, which later took a special place in the wide spread of yassaviy.

Key words: Sheikh-ul mashayikhi of Turkistan property, The book of Bokirgon, Arslan Bob, Ahmed Yassavi, Zangi Ota, Hikmat, Irshod and calling status, Amir Timur, yassavism.

Андатпа. Мақалада Түркістанның атақты шейхы Қожа Ахмет Ясауидің өмірі мен қызметі, Орталық Азияда ясауизм деген атпен белгілі ағымның негізін қалаушы мағлұматтар берілген. Сонымен бірге, Ахмет Ясауидің ұстазы Арслан Бабтың өмірі, кейіннен Ясауиді кеңінен таратуда ерекше орын алған «Диуани хикмет» кітабы туралы да маңызды мәліметтер берілді.

Кілт сөздер: Түркістанның шейх-ул-машайхы, Бақырғани кітабы, Арслан Баб, Ахмет Ясауи, Зәңгі Ата, хикмет, Иршод және шақыру мәртебесі, Әмір Темір, ясауизм.

Turkic peoples have high glory in history – to fame and worthy spiritual maturity I am very proud of my achievements today they feel the feeling. From such great scholars one, a famous figure of great mysticism, founder of a large sect, poet (Ahmed Yassavi wrote in the Chigatay language. “Devoni Hikmat” created in this language.), translation by Alisher Navoi in other words, “Shaykh-ul Mashoyihi” – of the property of Turkestan is Ahmed Yassavi. Great allama ancestors are also representatives of the sect were. Including his father Sheikh Ibrahim an influential member of the “Javonmard” order from breeds.

It should be noted that Ahmed Yassavi not only the creator of a new sect, a Turk who started the tradition of hikmatnavis the first creator of mystical poetry is considered However, Khoja Ahmed Yassavi’s life, creative activity and descendants enough about the fate of us data has not arrived. Nevertheless, “Book of Bokirgan” by Suleiman Bokirgani. “Nasabnoma” by Maulana Safiyuldin Koyliki, “Rashahot aynil hayot” by Hossein Vaiz Koshifi, by Fazlullah Isfahani “Mehmonnoma Bukhara”, Sultan Akhmed Hazin’s “Javohir ul-abror in amvojil bahor”, by Sheikh Muhammad Alim Siddiq “Lamahot min nafahat ul’quds”, Muhammad Fuod Kuprulizoda’s “The first mystics in Turkish literature” of the sheikh in the works of Sufis, creativity and some of the laws of the sect aspects are highlighted.

Khoja Ahmed Yassavi was born in 1041 in Sayram, in the family of Sheikh Ibrahim. The time of his death is written in many sources as the year 562 (1166/67) Hijri (the age of Yassavi's life and when he died is also disputed. In one of his wisdoms, he says, "I reached one hundred and twenty-five, I did not know", so these words correspond to the historical truth. Based on his wisdom that "I went underground at sixty-three," there are cases of doubt that he spent more than half of his long life of 125 years underground.

But most researchers record the date of his death as between 1166 and 1167). First, a girl child was born in this family comes and they name him Gavhar Shahnoz. Soon after Ahmad was born, his mother died. He also lost his father at the age of seven. Ahmad remains

under the care of his sister Gavhar Shahnoz. They move to the city of Yassi. Here he meets his first spiritual teacher, his grandfather Arslan Bob.

At the age of seven, I found the Arslan Bob,

Seeing all the secrets, he folded the curtain and closed it.

«Bab» means «door» in Arabic, and in Turkish it is applied to those who have shown selflessness in the propagation of Islam. “Reṣḥat-i Aynu’lḥayat” by Fakhriddin Ali Safi, “Camiu’l-murṣidin” by Hazini, “Muzekkir-i Ahbab” by Khasan Khoja Nisari, “Lemehat min nefehati’lkuds” by Alim Sheyh Azizan, “Hucetu’z-zakirin” by Muhammad Sharif Bukhari, Sheikh Zinda Ali it is described in detail in the works “Semeratu’lmesayih”, “Hazineu’l-asfiya” by Ghulam Sarvar Lohuri, “Tibyanu vesaili’l-hakāyik” by Kamoliddin Haririzada, “Sefine-i Evliya” by Huseyin Wassaf about the life of Arslan Bob. This is it in the works, it is said that Arslan Bob is one of the famous Sufis. Even Dara Sுகု, the author of “Sefinetu’l evliya” describes this breed as “Azim-i mesayih-ı Turk” (one of the great Turkish sheikhs).

In the book "Muzekkir-i Ahbab" by Hasan Khoja Nisari, the following narration is given about the fact that Arslan Bab lived for four hundred years and kept a date named after Khoja Ahmed Yassavi in the hollow of his tooth: “During a war under the leadership of the Holy Prophet, his companion came to them and said that they were hungry. Thanks to the prayers of the Prophet, Gabriel brought a plate of dates from heaven. Then one of the dates fell to the ground. Gabriel said, “This date is the inheritance of one of your ummahs, Ahmad Yassavi, a great rider”. They suggested that someone from the Companions of the Holy Prophet, who strictly adheres to the delivery of every deposit to its owner, should undertake this task. But when none of them responded, Arslan Bob took it upon himself. There was a time when the Prophet Muhammad (s.a.v.) threw a date seed into the mouth of Arslan Bab the veil appeared. Then the Holy Prophet described to him what kind of person Ahmed Yassavi would be and ordered him to take care of his education.

Musa Sayram’s work “Tarih-i Emniyye” describes the lineage of Arslan Bob. According to him, starting with Ali bin Abu Talib, Kamaluddin Bab, Imam Muhammad Hanafi, Abdul Fattah Bab, Abdul Jabbar Bab, Abdurrahman Bab, Ishaq Bab, Ismail Bab, Umar Bab, Osman Bab, Iftihar Bab, Mahmud Bab, Ilyas Bab and Aliyya It continued until Murtaza. Some sources state that Ilyas Bab is the great-grandfather of Ahmad Yassawi, and Arslan Bab ibn Ilyas, the ancestor of Kamoliddin Bab, is the uncle of Sheikh Ibrahim, the father of Bob Ahmed Yassawi. The son of Arslan Bab, that is, the first caliph of Ahmed Yassavi, Mansur Ota, and his descendants Abdumalik Khoja, Taj Khoja, Zangi Ota continued their religious and mystical views.

He received his first education from his father Ibrahim Sheikh, then Ahmed, whose heart was opened by Hazrat Hizir’s conversations, and finally Arslan Bob. According to information, Ahmed Yassavi studied esoteric sciences perfectly in Yassi. Arslan Bob taught Ahmad Yassavi religious and Quranic lessons and taught inner and outer secrets.

They say they are Taliban, there is no light in their hearts,

If you ask a true seeker, it is a gem.

It is the secrets of the truth,

If you listen to my grandfather Arslan's words, congratulations.

After the death of Arslan Bob, 23-year-old Ahmad came to the Center of Islamic Sciences in Bukhara, to the famous Sufi scholar and Sufi Sheikh Yusuf Hamadani. Before Arslan Bob’s death, he instructed his student to go to Bukhara, the great center of knowledge of Movarunnakhr. Ahmed Yassavi won the sheikh’s attention in a short time and gained the honor of becoming a spiritual child of Hamadani's ordinary murid. It should be said that Khoja Yusuf Hamadani had many students, but the most beloved among them were Abdullah Barki, Khoja Hassan Andoki and Abdukholik Gijdivani.

Ahmed Yassavi will talk and talk with them. The students whose names were mentioned above are in front of their teachers will reach such a high rank that “After my

death, let Abdullah Barki wash my body, let Abdukholik Gijduvani wash my body, let Andoki dig my grave, and let Ahmed Yassavi recite “An-nazaat” at my grave as he did.

While in Bukhara, Ahmed Yassavi learns Arabic and Persian. Through this, Ahmed Yassavi has the opportunity to get acquainted with the mystical literature created in Persian language and enriches his religious and mystical knowledge even more.

After enriching his knowledge and becoming a great religious figure, Ahmad Yassavi returned to his homeland – Yassi. In Yassi, he founded a new sect and gained fame as a great murshid. To this situation, “Sultan of Ghazal property” (one of the famous poets of the 20th century, Maksud Shaikhzada (1908-1967) described Alisher Navoi in this way in his work.) infamous ermish. “Murid and companion are great and under the will and sincerity of the king,” he describes.

Ahmad Yassavi founded his sect in Turkestan after receiving the status of “Irshad va Dawat”. Although this tariqa differs from other tariqats in Sufism in terms of manners and rules, its basic essence is to reach God. All the tenets of Ahmed Yassavi's sect are described in detail in his main work, Hikmat.

When thinking about “Devoni Hikmat”, it is appropriate to say that this book has a high place in the Yassawiya sect. Because Ahmad Yassavi used poetry as much as possible in order to bring the Turkic peoples closer to the Islamic religion and deeply instill his Sufi ideas into the hearts of the people. For this reason, Ahmed Yassavi wrote his wisdom in order to convey his thoughts to the public through poems, and finally the collection “Hikmat” was collected (Ahmed Yassavi, who was a major religious leader of his time, was the first to come out at that time gives his instructions in the Atoy language, which, as mentioned above, ensured that “Devoni Hikmat” was born in this language).

According to Ahmad Yassavi's point of view, wisdom is considered to be “ilmi laduni”, the knowledge of the unseen and the discovery of divine secrets. According to sources, Yassavi personally did not create any book under the name “Devoni Hikmat”. This rare book was organized and collected by his murid and his followers, and has been preserved until today. This shows that the complex of wisdoms directly goes back to Ahmed Yassavi. Sofi Oloyor about it:

“He was the sun in Shariat,
The book of the earth is a mold for us”,
he said in his report.

In «Devoni Hikmat», the concepts of divine love and true love, the bliss of enlightenment and enlightenment, and the transition from death to life are expressed in a language easily understood by ordinary people, and it is enriched with impressive melodies. The ideological, moral, spiritual-educational and ideological orientations of Yassavi's wisdom are also reflected in wisdom created by his followers. This shows that they followed in the footsteps of their teachers. In particular, Sultan Ahmed Hazini's work “Javohir ul-abror min amvoji bihor” fully confirms this with information about Yassavi's life, work and order.

Therefore, the religious perfection of the Yassavi order was unique. The poetic and wise instructions described in “Devoni Hikmat” were of high importance for their time. His poems were also noticed by the artists of the next era. According to Abdurauf Fitrat, a major contemporary figure of the 20th century, Yassavi's “path in literature is the narrow path of our simple folk poets... His wisdom is equal in weight, rhyme, and style to poems called folk literature”.

Devoni Hikmat, which is the main source of Yassavi Tariqat, puts forward the idea of divine love and enlightening, spiritual content. Proverbs are deeply connected to the Holy Qur'an and the hadiths of Muhammad (s.a.v.) with attention to meaning and essence. This has played an important role in bringing the meanings of the main book of Islam and the hadiths of the Prophet (pbuh) to the attention of the people.

Today, more than 20 copies of “Devoni Hikmat” are kept in the fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. The oldest of the

manuscripts of the work belongs to the 17th century, which indicates that during the five centuries after Yassavi's death, his wisdom lived in the folklore and was preserved for a long time by followers of the Yassavi sect.

The spiritual heritage and mystical views of Arslan Bob and Ahmed Yassavi were highly appreciated by the general public and even rulers in the following centuries. In particular, in the 14th century, Amir Temur built a magnificent complex of mausoleums over the grave of Arslan Bob in Otror and over the grave of Ahmed Yassavi in Yassi. In the narrations, Amir Temur intends to build a mausoleum on the grave of Ahmed Yassavi. But no matter how hard he tried, every night the building fell from one side. Then a man told Sahibqiran that he would first build a mausoleum for Arslan Bob, and then for the grave of his disciple Ahmed Yassavi. After Amir Temur built a mausoleum on the grave of Arslan Bob, he began to build the mausoleum of Ahmad Yasawi in 1389-1395. However, after the death of Amir Temur, the construction stopped. Later, the huge porch in front of the building was restored by the ruler of Bukhara, Abdullah Khan II.

There are many researchers who are interested in it abroad because of its wide and rich Yassavi heritage and sect including L. Massignon, A. Arberry, M. Smitt, H. Kiesling, F. Mayer, A. Schimmel, R. Hartman, F. Ko'prulu, J. Trimmingham, K. Eraslon, Idris Shokh, Devin De Wis, etc. In addition, in Russia, A. Krimsky, I. Petrushevsky, E. Bertels; In Uzbekistan, A. Fitrat, A. Sa'diy, E. Rustamov, B. Kasimov, I. Hakkulov, N. Hasanov have also deeply researched the work and work of Ahmed Yassavi.

In conclusion, it should be said that Ahmed Yassavi considered Arslan Bob as his mentor, while Central Asian sheikhs and eshans consider Yassavi as their mentor. In Yassavi's wisdom, it is expressed that God is the highest manifestation of human existence. After all, God lives in the heart. This heart is radically renewed by the grace of God so that it acquires divine charm. Only then will evolution take place in the heart. This is true love. Arslan Bob and Ahmed Yassavi are the real owners of this love.

References

1. И.Ҳаққул, Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Фафур Фулом, 2001.
2. Okutman Sezai Gunesh, Dokuz Eylul Universitesi Otrak Zorlunlu derslar turk dili bo'lumi, Ahmet Yesevi ve Eseri Hakkinda, Buca Egitim fakultesi yanin organi, 1993.
3. Ислам – энциклопедический словарь. – Москва: Наука, 1991.
4. Nadirhan Hasan, Arslan Bab ve Ahmed Yesevi, Tasavvuf ilmi ve akademik arastırma dergisi 24, 2009/2.
5. Dârâ Sukuḥ, Sefinetü'l-evliyâ, Leknev, 1862.
6. Hasan Hoca Nisârî, Müzekkir-i Aḥbâb. – Taskent: Birunî Sarkiyyat Enstitüsü Ktp., nr. 4282, vr.
7. Fuat Köprülü. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. – Ankara: Diyanet Isleri Baskanlığı, 1991.
8. Рустамов Э, Аҳмад Яссавий хикматларида тарих ва ҳаёт садоси. Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1972, № 4-5.
9. Fitrat A. Ahmad Yassaviy: Tanlangan asarlar (nashr. tayyorl. H.Boltaboyev), 2-jild. – Тошкент: Ма'naviyat, 2000.
10. Саъдий А. Яссавий ким эди? (нашрга тайёрл. Б.Дустқораев). – Тошкент, 1994.

NESAYİMÜ'L MUHABBET AHMET YESEVÎ VE YESEVÎLİK ŞEYHLERİ HAKKINDA

Dilnavaz Yusupova,

Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr.

Özet. Ahmed Yesevi, Türk halklarının maneviyat tarihinde önemli yeri olan büyük bir şahsiyettir. Pek çok tezkirede onun hakkında bilgi verilmektedir. Ali Şir Nevayi, azizlere ithaf ettiği Nesayimü'l Muhabbet adlı tezkiresinde Yesevi ve müridleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Makale, Ahmed Yesevi'nin kişiliği, mezhebi ve edebi mirası hakkında yorum yapmanın yanı sıra, bu mezhebin temsilcileri olan Kutbuddin Haydar, Hakim Ata, Hacı Bayezit, İsmail Ata ve diğerleri hayatı ve çalışmalarına ilişkin bazı yönleri vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hikmet, tarikat, şeyh, mürid, keremet, yeseviye, Nesayimü'l Muhabbet

Annotation. Akhmet Yasawi is a great personality who occupies an important place in the spiritual history of the Turkish people. Information about him is given in many biographies. Ali Shir Nevayi gives important information about Yassawi and his disciples in his treatises entitled Nesayimul Muhabbat, which he dedicated to the saints. In addition to comments on the personality, sect and literary heritage of Ahmed Yassawi, the article highlights some aspects of the life and activities of Qutbuddin Haydar, Hakim Ata, Khoja Bayazit, Ismail Ata and other representatives of this sect.

Key words: Wisdom, sect, sheikh, murid (student), keremet, yesevie, Nesayimul Muhabbat.

Giriş

Ahmet Yesevî, tasavvuf edebiyatının önemli isimlerinden biri, Ferididdin Attar'ın tabiri ile Pir-i Türkistanî'dir. Edebiyatımıza *hikmet* türünü kazandırmış, görüşlerini dörtlükler şeklinde ortaya koymuştur. Bilindiği üzere, hikmetin ortaya çıkışı Kur'an-ı Kerim âyetleri ile ilgilidir: "Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir. Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar." (Bakara sûresi, 269. âyet)

Ayetin meali ve şerhinde şöyle denir: "Hikmet; bilmek, anlamak ve anladığımı yerinde kullanmaktır... Hikmet verilen kişi gerçeği hurafeden, vesveseyi ilhamdan ayırt edebilme yetisine sahip olur... Hikmet, her şeyi yerine koymak, işleri düzene sokmak, yürüyeceği yerde yürümek, duracağı yerde durmak, konuşacağı yerde konuşmak, susacağı yerde de susmaktır."³² Hadis-i şerifte ise hikmetin müminin kaybettiği bir şey olduğu ve onu bulduğu yerde alması gerektiği ifade edilir.³³

Anlaşılan odur ki, hikmet Kur'an-ı Kerim âyetlerine, Resulullah'ın (s.a.v.) hadislerine ve saadet asrı temsilcilerinin ilmi mirasına dayanır. Klâsik Özbek edebiyatında ise âyet ve hadislerden yükselen, hayatın tecrübe edinilmiş gerçekleri poetik biçimde beyan eden, insanları hayra, güzelliğe, insanlığa davet eden metinlere hikmet denilmiş, tam bir şiir türüne dönüşmüştür.

Ahmet Yesevî'nin hikmetleri vefatından sonra *Divan-ı Hikmet* adıyla kitaplaştırılmıştır. Ahmet Yesevî kamil bir mürşit olarak ilme önem vermiştir. Tarihi bilgilere göre, Yesevî mescidinin yukarısına "Talebu'l ilim fârizatun alâ külli müslimin ve müslimatın" (İlim talep etmek, her Müslüman erkek ve kadın için farzdır) hadisini yazdırmıştır. Tarihçiler, bu meşhur

³² Shayx Alouddin Mansur. Qur'on azim tafsiri. 1-jild. – O'sh: "Rizvon", 2016. – S. 582 – 583.

³³ Hikmatli kalima. Manba: <https://islom.uz/maqola/18075>, 24.03.2024.

hadisi 15. yüzyılda Mirza Uluğbey'in de Buhara Medresesi'nin taç kapısına yazdırdığını bildirmektedirler.³⁴

Sahipkıran Emir Timur Ahmet Yesevî'ye yüksek bir muhabbet beslemiştir. Emir Timur'un emri ile Yesevî'nin mezarı üzerine kubbesinin yüksekliği 30 arşın, çevresi de 40 arşın olan bir türbe yapılmış, türbe için vakıf arazisi tahsis edilerek dokunulmaz hale getirilmiştir. Büyük Cihangir, 1402 yılında Rum seferine çıkacağı sırada Türkistan şeyhlerine bir hazırlık yaptırmıştır. *Vakıat-ı Timur* adlı kitaba göre, büyük Cihangir Ankara savaşında Pîr-i mürşidin mısralarını yetmiş kere ezbere okumuştur:

Yaldâ keçani şam'i şabistân etgân,
Bir lahzada âlamni gulistân etgân,
Bir muşkul işim tuşubdur, âsân etgil,
Ey barchani muşkulin âsân etgân.

Yesevilik Tarikatının Temel Özellikleri

Kurucusu Ahmet Yesevî olan Yesevilik, esas itibarı ile 12.yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkmıştır. Yeseviliğe göre kâmil mürşidin yani şeyhin ilk vazifesi, şeriat ilmini kusursuz biçimde öğrenmek, yüksek insanlık sıfatlarına sahip olmak ve müritlerinin kendisini izlemelerini sağlamaktır. Yesevî'ye mal edilen *Fakr-nâme*'ye göre, mürşitlik talep eden kişinin kırk sene şeyhin hizmetini yapmadan şeyhlik postuna geçmesi caiz değildir.³⁵

Yesevilik yolunda müridin şu talepleri yerine getirmesi gerekmektedir: Herhangi bir kişiyi mürşidinden üstün görmemek ve pirine tam bir saygıyla bağlanmak; zikir ve idrak sahibi olmak, pirinin ima ve işaretlerini kolaylıkla anlamak; dürüst ve sözüne sadık olmak; pirinin emir, teklif, vaaz ve nasihatlerine uyararak olgunluğa doğru ilerlemek. Hazinî'nin *Cevahirü'l Esrar* adlı eserinde Yesevîliğin temelleri olarak şunlar dile getirilir: Tevhide dayanan tasavvuf düşünceleri; şeriata ve Peygamber'in sünnetine tam bağlılık; şeriata dayanan tarikat; riyazet ve müşahade; halvet ve zikir.³⁶

Yesevilik'te bilime, himmet ve sahavet duygularını olgunlaştırmaya, nefse karşı mücadelede ısrarlı olmaya, helal rızık kazanmaya büyük önem gösterilir. Yesevilik'te zikir cehrîdir. Söz konusu tarikat birçok âlim, şair ve devlet adamının kalbinde taht kurmuştur. Sadece Maverâünnehir'de değil Horasan, Azerbaycan ve Türkiye'de de yaygındır.³⁷

Tarikatın Önemli Temsilcileri

Ahmet Yesevî, şeyhülmeşayih olarak birçok müride pirlük etmiştir. Rivayetlere göre Yesevî'nin dünyanın farklı yönlerine dağılan doksan dokuz bin müridi, on iki bin sohbet arkadaşı ve birçok halifesi vardır. "...Ahmet Yesevi (rh.a)'nin dervişleri, talebeleri çok geniş bir coğrafyaya uzanmışlardır. Hindistan, Ortadoğu, Balkanlar, Kafkasya, Anadolu ve Afrika'ya kadar gitmişler, tekke ve zaviyeler kurmuşlardır. Selçuklu devletinin kuruluşunda öncü olmuşlardır, yer almışlardır."³⁸

İlk halifesi Arslanbab'ın oğlu Mansur Ata'dır (1197), vefatından sonra yerine oğlu Abdü'l Melik, onun yerine oğlu Tac Hace, onun yerine de oğlu Zengi Ata irşat postuna geçmiştir. Harezmi Said Ata (vef. 1218-1219) ikinci halifesidir, Süleyman Hakim Ata da üçüncü halifesidir.

Abdurahman Güzel'e göre Ahmet Yesevî'nin tanınmış halifeleri şunlardır: 1. Mansur Ata 2. Sufi Muhammed Danişmend Zernukî 3. Süleyman Hakim Ata 4. Baba Maçın 5. Emir Ali Hekim 6. Lokman Perrende 7. İmam Mergazî 8. Hasan Bulgarî 9. Şeyh Osman Magrubî.³⁹

³⁴ Rustamov E. Yassaviy hikmatlarida tarix va hayot sadosi // O'zbek tili va adabiyoti. – T.: 1972, № 4-5.

³⁵ Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Faqrnoma (nashrga tayyorlovchi R.Abdushukurov). – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1992.

³⁶ Hasan N. Faqr'din pokiza narsa bo'lmas (so'ngso'z o'rni) / Abdurahmon Go'zal. Yassaviy "Faqrnoma"si. – Toshkent: Navro'z, 2014. – S.124-125.

³⁷ Yassaviylik / O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 14 jildlik. 10-jild. – Toshkent: O'zME nashriyoti, 2005. - B. 414.

³⁸ Kemal Yavuz ATAMAN. Maverâünnehir'de İslam Medeniyeti Üzerine Küresel Bir Analiz. Journal of the Human & Social Science ..., 2020 - dergipark.org.tr. – S.2971

³⁹ Go'zal A. Yassaviy "Faqrnoma"si. – Toshkent: Navro'z, 2014. – S.124-125.

Bunlardan Baba Maçın, Yesevî'ye intisap etmeden önce Horasan'da yaşı ilerlemiş erenlerden biriydi. Beş yıllık halvet, çile ve meşakkatten sonra Yesevî onu diğer beş halifesi ile halkın eğitimi ile ilgilenmek üzere Horasan'a gönderir. Bunlar; Şeyh Muhammed Bağdadî, Seyfiddin Bâherzî, Şeyh Kemal-i Şeybanî, Şeyh Se'diddin, Şeyh Bahaeddin'dir.

Yesevî'nin Kıpçak Türkleri arasında da halifelerinin bulunduğu Husameddin b.Şerafeddin'in *Risale-i Tavarih-i Bulğariye* adlı eserinde dile getirilir. Risalede birçok şeyhin ismi Hâce Ahmet Yesevî'nin halifesi olarak geçmiştir.⁴⁰

Ali Şir Nevaî'nin Nesayimü'l Muhabbet'i Hakkında

Nesayimü'l Muhabbet "Muhabbet Nesimleri" demektir. Eserin türü tezkiredir. Malumdur ki, tezkire - eskiden belli bir meslekte yetişmiş kişilerin hayatının anlatıldığı eserlere verilen genel addır. Çoğulu "tezâkir"dir. Tezkirenin kelime anlamı "zikredilen, sözü edilen, bahsi geçen" anlamındadır. Tezkire, şairlerin, bazen ilim adamlarının ve velilerin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler, eserlerinden örnekler içeren tarihi ve edebi bir metindir. Tezkireler tasvir edilen kişi veya nesnelere göre birkaç çeşide ayrılır. Klasik edebiyat tarihinde şairler ve şeyhler, evliyalar için çok sayıda tezkire yazılmıştır.

Nesayimü'l Muhabbet, 1495-1496 yıllarında kaleme alınmış olup, Abdurrahman Camî'nin Nefahatü'l Üns (Dostluk Taraveti) adlı eserinin özgün tercümesidir. Büyük düşünür Nevayî çeviri olarak adlandırsa da eserin Camî'nin çalışmasından farklı birçok yönü vardır. Abdurrahman Camî'nin Nefahat ul-Üns adlı eseri 616 şeyh, veli, salih kişi hakkında bilgi vermektedir. Nevaî eseri gözden geçirmiş, bilgi verilen zat sayısını ilavelerle 770'e çıkarmıştır. Bu kişilerden 35'i "salihatu'l nisvandandır" sayılan kadınlardır. Eserin giriş kısmı Nevaî tarafından yazılmıştır. Nefahatü'l Üns'te Feriduddin Attar'ın Tezkiretü'l Evliya adlı eserinde yer alan bazı kişiler çıkarılmış, Nevaî tezkiresinde onlardan bahsetmiştir. Hint ve Türk asıllı şeyhlere, velilere, zevata Camî'de fazla yer verilmez. Nevaî ise mümkün olduğunca birçok zatı eserine almıştır. Ayrıca şair, Nesayimü'l Muhabbet adlı eserinde Abdurrahman Camî ve çağdaşı olan diğer evliyaların hayatını ve faaliyetlerini anlatmaktadır⁴¹.

Eser, şair Nevayî'nin kâmil bir mutasavvıf olduğunu gösteren önemli bir kaynaktır. VIII.yüzyılın başlarından XV.yüzyılın sonuna kadar Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarında yaşayan 770 muhtelif salih zevatın özgeçmişi, ibretli hikâyeler, öğütler, hikmetlerden örnekler eserde yer almaktadır.

Tezkirede Ahmet Yesevî'nin başlattığı Yesevîlik tarikatının temsilcileri hakkındaki değerlendirmelere yer verilir.

Nesayimü'l Muhabbet'te Ahmet Yesevî ismi 611. sırada geçmektedir. Nevaî onu Şeyhü'l Meşayih yani "şeyhlerin şeyhi" olarak tarif ederken sohbet arkadaşları ve öğrencilerinin sayısız olduğunu, hem şahın, hem gedanın ihlasla kendisine bağlandığını, büyük Şeyh Yusuf Hemedânî'nin öğrencisi olduğunu, İmamın diğer öğrencileri Hâce Abdü'l Halik Gicduvanî, Hâce Abdullah Berkî ve Hâce Hasan Andâkî'lerle musahip olduğunu kaydeder: "Turkistân mulking şayh ul-maşâyihidur. Maqâmâtî âliy va maşhur, karâmâtî mutavâli va nâmahsur ermiş. Muridü as'hâbi ğâyatsiz va şâhu gadâning irâdat va ihlâsî âstânıda nihâyatsiz ermiş. İmâm Yusuf Hamadâniy q. s.ning ashâbidindur. Hoca Abdülhâliq Ğicduvâniy bila q. s. suhbat tutubdur va Hoca Abdüllâh Barqiy va Hoca Hasan Andâqiy q. r. bilaki, ham İmâm Yusuf Hamadâniy r. t. muridlaridurlar, imâm qaysi biyik marâtibğa yetibdurlar, musâhib bolubdur".⁴² (Türkistan ülkesinin şeyhlerinin şeyhidir. Eriştiği makamlar yüce ve meşhur, kerametleri peşpeşe ve sınırsızdır. Sayısız müridi ve ashabi olup tekkesinde şahların ve kölelerin ona teslimiyeti ve güveni sonsuzmuş. İmam Yusuf Hemedânî (ks)'nin ashabındandır. Hâce Abdulhaluk Gücdüvânî (ks) ile sohbetleri olmuştur. İmam Yusuf

⁴⁰ Go'zal A. A.g.e.

⁴¹ Yusupova D. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi* /Alisher Navoiy davri. Toshkent: Akademnashr, 2013. – S.203-204.

⁴² Metinler bu kitaptan alınmıştır: Navoiy Alisher. *Nasoyim ul-muhabbat*. MAT. 20 jildlik. J.17. Toshkent: Fan, 2001. S. 419.

Hemedânî (ks)'nin müritlerinden ve her biri yüce mertebelere ulaşmış olan Hâce Abdullah Berkî ve Hâce Hasan Endakî (ks) ile dostturlar.)⁴³

Nevâî'nin kaydına göre dönemin birçok şeyhi Ahmet Yesevî'nin terbiyesi ve irşadı ile yüksek dereceye ulaşmıştır. Örneği, Şeyh Raziyyuddin Ali Lala Şeyh Necmiddin Kübra'nın huzuruna gitmeden önce Hâce Ahmet Yesevî'nin hizmetindedir: "...rozgâr maşâyihidin kop buzurgvârlar aning tarbiyatın tâpibdurlar va Şayh Raziyyuddin Ali Lâlâ q. s. Şayhi buzurgvâr Şayh Nacmuddın Kubrâ r. hizmatığa yetardin burun Hoca Ahmad Yassaviy q. r. hizmatida bolub erdi va aning hânaqâhida aning irşâdi bila suluk qilibdur...". (Şeyh Riyazüddin Ali Lala (ks), uluların şeyhi Şeyh Necmettin Kübra (ks)'nin hizmetine gitmeden önce Hâce Ahmet Yesevî (ks)'nin hizmetinde olmuş, onun tekkesinde, onun irşadıyla sülukunu tamamlamıştır.)

Nesâyimü'l Muhabbet'te Ahmet Yesevî'den sonra Kutb'ud Din Haydar hakkında bilgiler verilir. Nevaî, söz konusu şeyhle ilgili ilginç bir olayı anlatır. Aslen Türkistan padişahının oğlu olan bu şeyhte küçük yaşta cezbe hali galebe çalar. Hâce Ahmet Yesevî'nin sohbeti olmadan yaşayamaz hale gelir. Babasının karşı koymalarına rağmen şeyhin huzuruna gitmeye devam eder. Anne babası onu zorla da olsa evlendirmeye karar verirler. O da nefesine öyle bir zulmeder ki bu, etrafa yayılır. Anne baba zorla muratlarına eremeyeceklerini anlarlar. Sonunda onu kendi haline bırakırlar. Hâce Ahmet Yesevî de onu Horasan vilayetine gönderir. Ali Şir Nevaî Kutb'ud Din Haydar'ın daha sonraki hayatı hakkında şunları hikâye eder: "Hurâsân mulkiğa kelgandin songra Turbat va Zâva vilâyatida sâkin bolubdur. Anda azim riyâzatlar bila suluk qilibdur va ul maqâmğa yetibdurkim, ul mulk eli qâşida Qutbi âlamğa maşhurdur va Haydariy, qavmi ozlarin anga nisbat berurlar va turbati hamul Turbat degan yerdadur. Goyâki ul yerning âti aning turbati ânda erkan cihatdin Turbat bolubdur". (Horasan ülkesine geldikten sonra Türbet ve Zâve vilayetlerinde yaşamıştır. Orada riyazetlerle sülukunu tamamlamış, derecesi oldukça yükselmiş ve bölgenin halkı onu âlemin kutbu olarak görmüştür. Haydarî kavmi, kendilerinin onun soyundan olduğunu kabul etmişlerdir. Türbesi, Türbet adlı yerdedir, sanki o yerin adı, O'nun türbesinin orada bulunmasından dolayı Türbet olmuş gibidir.)

Yesevî tarikatının bir diğer temsilcisi de Süleyman Hakim Ata'dır. Özbekistan'ın Harezmi vilayetine bağlı Hazarasp ilçesi Bakırgan köyüne defnedilmiştir (1186). Bu zat, şiirdeki yeteneği ile pirinin sevgisini kazanmıştır. Türk edebiyatında üstadının başlattığı hikmet türünü devam ettiren bir şairdir. Şiirleri *Bakırgan Kitabı*'nda yer almıştır. *Bibi Meryem Kitabı*, *Ahir Zaman Kitabı* gibi eserlerde tasavvuf yoluna ait görüşleri bulunmaktadır.

Kaynakların tanıklık ettiğine göre Hakim Ata, Yesevî'nin en yetenekli ve hakîm öğrencisi olarak yüksek bir makama ulaşmıştır. *Menkbe-i Şeyh Hüdaydad Veli*'de nakledildiği üzere, Ahmet Yesevî öğrencilerini sınavdığı sırada sadece Hakim Ata ile Sufi Muhammed Derviş bu imtihanı geçmeyi başarır. Bunu gören Yesevî de "Ömrüm boyunca bir ve yarım öğrenci yetiştirmişim" der ve tam öğrenci olarak Hakim Ata'yı kasteder.⁴⁴

Şeyh Ahmet Yesevî'nin Süleyman Hakim Ata'ya karşı sevgisi o kadar güçlüdür ki, O'nu hep yanında götürür. Bununla ilgili olarak Muhammed Âlim Şeyh Azizan'ın (1564-1631/32) *Lamahat*'ında şöyle geçer: Naklederler ki, Hazreti Sultan'ın yer üstündeki evi dar hale geldiğinde "Hakim Ata evi genişlet" der, O Zat omuzu ile işaret edince ev genişler ve herkes sığıverir. Naklederler ki Hakim Ata'nın aklından şu geçer: "Birçok kişi irşat makamına ulaştı. Bir ben kaldım. " O sırada Hazreti Sultan emreder: "Biz isterdik ki hayattayken birlikte olalım ve vefatımızdan sonra aynı yere defnedilelim. Artık sizlere izin verdim, halife yaptım. Artık Harezmi'e gidip talebeleri eğitiniz."⁴⁵

⁴³ Metinlerin çevirisi yapılırken Vahit Türk'ün aşağıdaki kitabı kullanılmıştır: Ali Şir Nevâyî. *Nesâyimü'l Mahabbe min şemâyimül-fütüvve* (Yigitlik Kokularından Sevgi Esintileri) / Hazırlayan Pr.Dr.V.Türk. İstanbul, 2021.

⁴⁴ Yembergenov U, Shomurodov J. Sulaymon Boqirg'oni (Hakim ota). – Toshkent: O'zbekiston, 2015. – B. 5.

⁴⁵ Muhammad Olim Shayx Azizon. *Lamahot. Yassaviya tarihati pirlari maqomoti*. - Samarqand, 2007. – B. 58-60.

Ali Şir Nevaî *Nesayimü'l Muhabbet*'te Süleyman Hakim Ata hakkında şu bilgileri paylaşır: “Âti Sulaymândur va Hoca Ahmad Yassaviy q.s.ning murididur. Hamânâki bir kun Hoca tabhe buyurgândurlarki, mutbihe otun yetmaydur, deb kelgandur. Alar ashâbğa degandurlarki, yâzidin otun terib kelturung! Va ul zamân yâgin yâğadur ekandur. Ashâbkim otun teribdurlar, alar hizmatîğa kelgunça yâgin cihatidin otunlar ol bolğândur. Hakim atâ tergan otinlarni toniğa çirmab, quruq kelturgandur. Hoca Hazratlari degandurlarki, ey farzand, hakimâna iş qilding va alarğa bu laqab ândin qâlğândur va Hakim atâğa hikmat tili goyâ bolubdur”.

(Adı Süleyman olup Hâce Ahmet Yesevî (ks)'nin mürididir. Güya Hâce bir gün yemek pişirilmesini buyurmuş, aşçı, gelip odun yetmeyecek demiş. Kendileri ashaba "Yazıdan odun toplayıp getirin, demiş. O sırada yağmur yağıyormuş. Ashab odun toplamış, ancak yağmurdan dolayı tekkeye gelinceye kadar odunlar ıslanmış. Hakim Ata, topladığı odunları giysilerine sarmış ve kuru getirmiş. Hâce hazretleri; "Ay oğul hakîmce iş yaptın." demiş , “Hakîm” lakabı bundan sonra kalmıştır.)

Ayrıca tezkirede Hakim Ata'nın hikmetlerinin Türkler arasında meşhur olduğunu vurgulayarak aşağıdaki dörtlüğü örnek olarak sunar:

Tiki turgan bütedür,
Barganlarnı yutadur.
Barganlar kilmes boldi,

Meger menzil andadur. (Gürültü sona erer, gidenleri yutar. Gidenler gelmez oldu, meğer menzil oradadır.)

Nesayimü'l Muhabbet'te kerameti ile Emir Timur'u hayrete düşüren Hâce Bayezid Şeyh hakkında da bilgi aktarılır. Buna göre bir gün Emir Timur şeyhi ziyaret eder. “... kelurda konglida keçurubdurki, bu erning ma'nâ âlamidin habari bolsa, bizga issiq halvâ târtqây. Ul muridlarğa halvâni hud buyurgân ekandur. Bek bila salâmlaşib korişğândin songra debdurki. [avval salâm, ortasi taâm va âhiri kalâm!]. Filhâl halvâni târtturubdur. Bekka bu hâl zâhir bolğaç, murid bolib langar yasab, kop avqâf qilibdur. (O, sohbeta gelirken gönlünden; “Eğer bu kişinin mânâ âleminden haberi varsa, bize sıcak helva getirir.” diye geçirmiş. O, müritlerine helva yapmalarını zaten önceden söylemiş. Bey ile selamlaşip görüştüktan sonra şöyle demiş; "Önce selam, ortası taâm, sonrası kelim." ve hemen helvayı önüne koydurmuş. Bey bu duruma tanık olduktan sonra mürit olmuş, hemen ona bir tekke yaptırmış ve pek çok yeri vakfetmiş.)

Nesayimü'l Muhabbet'te ayrıca İsmail Ata, İshak Ata, Korkut Ata, Ali Ata, Demirci Ata gibi tarikat temsilcileri hakkında da bilgiler vardır.

Sonuç

Ahmet Yesevî, Türk halklarının maneviyat tarihinde büyük öneme sahip bir zattır. Kurduğu Yesevîlik tarikatı dünyanın her yerine yayılmıştır. Türk halkları arasında “Medine’de Muhammed, Türkistan’da Hâce Ahmet” sözü bu zatın Peygamber Efendimizden sonra ulu bir makama ulaştığını gösterir. Ali Şir Nevaî *Nesayimü'l Muhabbet*'te Yesevî için “Şeyhü'l Meşayih” der ve “Türkistan halkının kible-ı duasıdır” tarifini kullanır. Tezkirede Yesevîlik tarikatı ile ilgili paylaşılan bilgiler tasavvuf tarihi için büyük önem arz eder. Nevaî, adı geçen şeyhlerin Yesevî'yle irtibatını nesep, haleflik, müritlik bağlamında ele alırken onların hangi ilden olduklarını, mesleği ve meşrebini, kerametinin neler olduğunu da belirtir. Söz konusu bilgiler Maverâünnehir havzasının maneviyat iklimini öğrenmek açısından önemli anahtarlardır.

Kaynakça

Ali Şir Nevâyî. *Nesâyimü'l Mahabbe min şemâyimül-fütüvve* (Yigitlik Kokularından Sevgi Esintileri) / Hazırlayan Pr.Dr.V.Türk. (İstanbul, 2021.)

Ataman, Kemal Yavuz. *Maveraünnehir'de İslam Medeniyeti Üzerine Küresel Bir Analiz* (Journal of the Human & Social Science ..., 2020 - dergipark.org.tr.)

- Ataman, Kemal Yavuz. Ahmed Yesevi and Global Wisdom. (Afro Eurasian Studies, 2022 - dergipark.org.tr.)
- Attor, Farididdin. Tazkiratul avliyo (Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013)
- Go'zal, Abdurahmon. Yassaviy "Faqrnoma"si (Toshkent: Navro'z, 2014.)
- Hasan Nodirxon. Faqrdin pokiza narsa bo'lmas (so'ngso'z o'rnida) / Abdurahmon Go'zal. Yassaviy "Faqrnoma"si. (Toshkent: Navro'z, 2014.)
- Hikmatli kalima. Manba: <https://islom.uz/maqola/18075>. 24.03.2024.
- Islom ensiklopediyasi (Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2017.)
- Muhammad Olim Shayx Azizon. Lamahot. Yassaviya tarihati pirlari maqomoti. (Samarqand, 2007.)
- Navoiy, Alisher. Nasoyim ul-muhabbat. MAT. 20 jildlik. J.17. (Toshkent: Fan, 2001)
- Rustamov, Ergash. Yassaviy hikmatlarida tarix va hayot sadosi // O'zbek tili va adabiyoti. (Toshkent, 1972, № 4-5.)
- Shayx Alouddin Mansur. Qur'on azim tafsiri. 1-jild. (O'sh: Rizvon, 2016.)
- Yassaviy, Ahmad. Devoni hikmat. Faqrnoma /nashrga tayyorlovchi R.Abdushukurov. (Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 1992.)
- Yassaviylik / O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 14 jildlik. 10-jild. (Toshkent: O'zME nashriyoti, 2005.)
- Yembergenov U, Shomurodov J. Sulaymon Boqirg'oniy (Hakim ota). (Toshkent: O'zbekiston, 2015.)
- Yusupova, Dilnavoz. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi /Alisher Navoiy davri. (Toshkent: Akademnashr, 2013.)

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ЖӘНЕ ОНЫҢ ІЛІМІ

А. Нұрсұлтанқызы,

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің докторанты

Ж.О. Аманбек,

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, аға оқытушы

Андатпа. Мақалада Орта ғасырдың ұлағатты ұстазы, түркі әлеміндегі сопы поэзиясының негізін қалаушы, Күншығыс мұсылмандарының рухани ұстазы және көшбасшысы Қожа Ахмет Яссауидің өмірі мен қызметі бейнеленген. Қазіргі жаһандық заманда өнегелі ұстаздың алдында өзінің елін сүйетін, білімді, іскер, адамгершілігі мол, мәдениеті жан – жақты жетілген тұлғаны дайындау міндеті тұр. Қоғамның даму ағынына қарай мектептегі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін технологияландыру негізгі мәселелердің бірі болып тұр. Оқытудың әр түрлі технологиялары жасалып, білім тәжірибесінде технологияларды интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және да көптеген адами келбетінің қалыптасуына әсерін тигізеді

Кілт сөздер: Ойшыл, ұстаз, ақын, шежіре, хикметтер, еңбек, сопы, аңыз, өсиет, дін, кесене.

Annotation. The article describes the life and work of Khoja Akhmet Yasawi, the great teacher of the Middle Ages, the founder of Sufi poetry in the Turkic world, spiritual teacher and leader of the Kunchyks Muslims. In the modern global era, the moral teacher is faced with the task of preparing a person who loves his country, is educated, business-minded, has high moral character and is fully mature in culture. According to the flow of social development, one of the main problems facing the school education system is the technologization of the educational process. Various educational technologies are being created, and in the educational experience, technologies influence the formation of intellectual, professional, moral, spiritual, civic and many other aspects of a person.

Key words: Thinker, teacher, poet, genealogy, wisdom, work, Sufi, legend, testament, religion, mausoleum.

Қожа Ахмет Ясауи – ақын, ойшыл, ұстаз, бүкіл түркі жұртына имандылық нұрын шашқан діни қайраткер, ағартушы, жаңа сопылық ағымның ғұламасы, пірі. Орта ғасырда Ясауи оқуының пайда болуына бұрын дәуірлеп келген араб халифатының күйреуі мен әлсіреуі негізгі себеп болса керек. X-XII ғасырларда ұлы араб халифатының батыс бетін Еуропа әмірлері билеп, шығыс бетін қытай, парсы, түрік билеушілері, кейін монғолдар өз ықпалына алады. Қарахан мемлекеті кезінде дәуірлеп келген мұсылманшылдық идея енді біраз әлсірей бастады. Оның болашағы тұйыққа тіреліп, мистика сарыны күшейе түседі. Бұрыннан айтысып келген діни ағымдар енді ашық тартысқа шығады. Осы бір дәуірдің қоғамдық санасының жемісі ретінде Қожа Ахмет Ясауи оқуы пайда болады [1]. Оның 90 мыңдай шәкірт – мүриттері болған. Олар ұстазының ілімін Орта Азияға таратып әкеткен. XIII-XV ғасырлар арасында Ясауи ілімі Хорезм, Мәуренаһр, Анадолыға дейін жеткен. Түрік жұртында Ясауиді құрметтеп, пір тұтқаны соншалық: «Мәдинада – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет», - деген.

Қожа Ахмет Ясауи (1093-1166) – қазақ халқының байырғы мәдениетінің тарихында айрықша орны бар ұлы ақын, сопылық поэзияның негізін салушы, күллі күншығыс мұсылмандарының рухани ұстазы болған ұлы ойшыл, діни қайраткер.

Өз аты Ахмет, есімінің алдындағы «қожа» мұсылман дінін таратып, уағыздаушылық қызметіне орай берілген атау, ал соңындағы «Ясауи» ақынның қай жерден шыққандығын көрсетеді. Бірақ нақтылық үшін айтсақ, Йасы қаласы оның туған жері емес, жастайынан жетім қалып, ағайын туыстарының қолына келіп, бала кезінен

өскен жері. Ақынның туған жері қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысының Сайрам ауданы. Әкесі Ибрахим мұсылманша сауаты бар, сөз қадірін білетін білікті адам болған. Бала Ахметтің басты ұстазы, тәрбиешісі аталас туысы болып келетін Арыстанбаб болды. Ол өмірден қайтқаннан кейін Ахмет 17 жасында Йасы қаласына келеді. Дәл осы кезден бастап араб, шағатай, парсы, түркі тілдерінде өлеңдер жаза бастайды. Шығыс поэзиясы мен әдебиетіне ден қойды. Кейін Бұхара қаласында Жүсіп Хамаданидің діни медресесінде оқыды. Оны тәмәмдаған соң сопылық жолдың біраз ащы-тұщысын татып, көптеген қалаларды аралап, туған шаһары Түркістанға қайтып оралады да, Арыстанбаб қалап кеткен дәстүрді жалғастырды. Осында ол ислам дүниесі кең таныған кемеңгерге айналды. Ал 63 жасынан бастап қалған өмірін жер астында, яғни қылуette өткізді. Бұны Ахмет «Пайғамбар жасына жеттім. Маған одан артықтың қажеті жоқ», - деп түсіндіреді. Қанша жыл ғұмыр кешкені жөнінде әр түрлі деректер бар. Бір деректе 73 жыл, келесілерінде 85 жас деп берілген. Ж.Аймауытов ақынның 149-шы хикметіне сүйеніп, Ясауиды 125 жас жасаған дейді.

Оның бүгінгі ұрпаққа жеткен көлемді шығармасы – «Диуани Хикмет» (Даналық кітабы) қыпшақ диалектілерімен көне түркі тілінде жазылған. Өкінішке орай туындының түпнұсқасы біздің заманымызға жетпеген. Бізге жеткені XV-XVI ғасырлардағы көшірмесі ғана. Ондай нұсқалары өте көп. Олардың көбі Ыстамбұл, Қоқан, Ташкент, Мәскеу, Алматыда сақталған. Бұл шығарма алғаш рет 1878 жылы жеке кітап болып басылып шықты. Содан кейін ол Ыстамбұл, Қазан, Ташкент қалаларында бірнеше қайыра басылды. Соның бірі 1901 жылы Қазанда Тыныштықұлының қазақтарға арнап шығарған нұсқасы болатын. Төрт тармақты өлеңмен жазылған бұл шығармада ақын өзінің бала күнінен пайғамбар жасына келгенге дейінгі өмір жолын баяндайды, тіршілікте тартқан азабын, көрген қайғысын айтады, бұхара халыққа үстемдік жүргізуші хандардың, бектердің, қазылардың жіберген кемшіліктерін, жасаған қиянаттарын сынайды, бұл фәнидің жалғандығын білдіреді.

Қожа Ахмет Ясауи түркі тілінде жатық әрі бейнелі жыр жазудың үлгісін жасап, түркі тілдерінің көркем шығармалар тудыру мүмкіндігінің мол екендігін дәлелдеді. Оның жазба әдебиет үлгісіндегі шығармалары түркі топырағында ертеден қалыптасқан суырыпсалмалық дәстүрдегі әдебиетке жаңа серпін, тың мазмұн алып келумен қатар, оны түр жағынан көркейтп, кемелдендіре түсті. Фольклор мен жазба әдебиеттің өзара жақындасуының, толысып, көркеюінің дәнекері бола отырып, Шығыс әдебиетінде ертеден қалыптасқан, Құран Кәрімде баяндалатын тарихи аңыздар мен пайғамбарлар, әулие-әнбиелер жөніндегі әпсаналарды хикметтерінде ұтымды пайдаланды.

Оның жолын ұстанған шәкірттері мен сопылықты уағыздаушылар түркістандық ғұламаны күллі әлемге танытты. Қожа Ахмет Ясауи түркі халықтарының жаңа исламдық өркениеттегі халықтық ағымының арнасын анықтап берді. Ол жаңа діни идеологияны тәңірлік шамандықпен, зорастризммен біріктіре отырып, қоғамдық-әлеуметтік санаға сіңіруде көп еңбек етті.

Қожа Ахмет Ясауи ілімінде Хаққа қызмет ету халыққа қызмет етуден басталады. Ал, халыққа, ұлтына қызмет етудің шарты – топырақ сипатты болу, нәпсіні тыю. Топырақ сипатты болып, өзін халқына арнау кемелдікті білдіреді. Қожа Ахмет Ясауи кемелдікке жету үшін адамда ашқ (қуатты махаббат) пен дерт болу керек дейді. «Дертсіз адам адам емес, мұны аңла; Ашқсыз инсан хайуан жынысы, бұны тыңда». Осы хикмет жолындағы «дертсіз адам» адамдық сезімнен жұрдай, өз ұлтының, қоғамының, Отанының алдында жауапсыз, мұңсыз, қара басының қамын күйттейтін жан. «Ашқсыз адам» – илаһи фитраттан, яғни Алла тарапынан адамға берілген құдайлық сыйдан мақрұм қалған, өзінің адамдық қадірін бағалай алмайтын, парасаттылыққа ұмтылмайтын, өзін қоршаған әлемге, адамға, табиғатқа, осының бәрін Жаратушы иеге мән бермейтін жан. Дертті адамның Қожа Ахмет Ясауи іліміндегі алатын орны ерекше. Ол хикметінде «Білімің – шырақ, халің – пілте, көз жасың – жағатын май» болсын дейді. Дертті, шерлі адам пілте болып жанып, ашқ отына түсіп, қоғамның кемшілік

тұстары мен ақсаған руханиятын көріп, көз жасы, қайрат-жігерімен одан шығар жол, дауа іздейді. Шынайы ашққа осы дерт арқылы ұласады. Алғашқы - кемелдікке жетелейтін күш-қуат көзі. Қожа Ахмет Ясауи ілімінде адамның жаратылыс мақсаты – Хаққа құлшылық ету (ибадат), ол «Сізді, бізді Хақ жаратты ибадат үшін» - дейді. Бұл ибадат (убудийат) – Хақты тану жолындағы ең жоғарғы мақам. Құдайлық ашқты, Аллаға деген махаббатпен тұтастықта көретін Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы Алла жаратқан адам баласын кемсітпей, өзімен тең дәрежеде құрметтеуді парыз деп қарайды. «Сүннет екен кәпір де болса берме азар, Көңілі қатты ділазардан Құдай бизар» деген хикмет адамның тегі мен түсіне, діні мен діліне қарамастан оған құрмет көрсету, адам ретінде ардақтауды пайғамбарлық сүннет (жүйе, заң, қағида) ретінде танытады. Өйткені Қожа Ахмет Ясауи ілімі – дін, мәзһаб аясына сыймайтын шексіз ашқ (махаббат) жолы. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымында «дертті адам», «топырақ адам», «кемел адам», сондай-ақ, «ғарип адам» тұлғалары да дәріптеледі.

Жергілікті халықтың салт-санасы мен сенім-нанымына, әдет-ғұрпына қайшы келмейтін діни-мистикалық мектептің негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы сопылық ағымның түркілік дәстүріне даңғыл жол салды. «Ислам дінін тек араб тілі арқылы ғана тануға болады» деген түсінікті теріске шығарып, сопылық әдебиет ұстанымдарын көне түркі әдеби тіл – шағатай тілінде сөйлетті. Қасиетті кітаптың арабша мағынасын толықтай түсіндіру, шарифаттың қыр-сырын, дін қағидаларын қалың қауымға өз тілдерінде тереңнен таныту мақсатында хикметтерін жергілікті халыққа жақын айшықты поэзия тілімен жазды.

Қожа Ахмет Ясауи түркі тілінде жатық әрі бейнелі жыр жазудың үлгісін жасап, түркі тілдерінің көркем шығармалар тудыру мүмкіндігінің мол екендігін дәлелдеді. Оның жазба әдебиет үлгісіндегі шығармалары түркі топырағында ертеден қалыптасқан суырыпсалмалық дәстүрдегі әдебиетке жаңа серпін, тың мазмұн алып келумен қатар, оны түр жағынан көркейтп, кемелдендіре түсті. Сөйтіп, бұрыннан дидактикалық сипаты басым түркі әдебиеті насихаттық ой тұжырымдармен толыға түсті. Ол фольклор мен жазба әдебиеттің өзара жақындасуының, толысып, көркеюінің дәнекері бола отырып, шығармашылық әдебиетінде ертеден қалыптасқан, Құран Кәрімде баяндалатын тарихи аңыздар мен пайғамбарлар, әулие-әнбиелер жөніндегі әпсаналарды хикметтерінде ұтымды пайдаланды. Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы түркі-мұсылман әлеміне кеңінен танылып, Ясауише хикмет жазу дәстүрге айналды. Кіші Азияда Хаджи Бекташ Уали, Жүніс Әміре, Сүлеймен Бақырғани хикметтерінен Қожа Ахмет Ясауи сарыны байқалды. XII ғасырдан бері түркі халқының дүниетанымына елеулі ықпал еткен Қожа Ахмет Ясауи сарыны Асан Қайғыдан Абайға, сондай-ақ, күні бүгінге дейінгі қазақ ақындары шығармаларында көрініс тапқан [2].

Ахмет Ясауи халқымыздың рухани жебеушісі, кейінгі ұрпақ тәуіп етер қасиетті әулие. Оның мазараты мәдениетіміздің мерейі, ұлтымыздың мақтанышы. Сондай-ақ Түркістан қаласынан ашылған университетке Қожа Ахмет Ясауи аты берілуі ұлы бабамызға деген үлкен құрметтің белгісі болса керек. Бұл кейінгі ұрпақ парызы.

«Бүгінде біздің халқымыз үшін дәстүрлі емес діни және жалған діни ағымдар мәселесі өткір тұр. Жастарымыздың бір бөлігі өмірге осы жат жалған діни көзқарасты көзсіз қабылдайды, өйткені, біздің қоғамның бір бөлігінде шеттен келген жалған діни әсерлерге иммунитеті әлсіз.

Қазір кейбір сыртқы күштер жастарымызды ислам дінінің хақ жолынан адастырып, теріс бағытқа тартуға тырысуда. Мұндай ұлттық табиғатымызға жат келеңсіздіктерден бойымызды аулақ салуымыз керек. Біз елдің дәстүрлері мен мәдени нормаларына сәйкес келетін діни сана қалыптастыруымыз керек».

Қожа Ахмет Ясауидің ұстанған жолы, бауырлас түркі халықтарына қалдырған рухани қазынасы – жоғарыдағы проблемалардың алдын алу мен түбірімен жоюда таптырмас көмек болары анық. Өйткені, Ясауи ілімдері – халқымыздың қанында, жанында ғасырлар бойы өрілген таным-түсінік. Қожа Ахмет Ясауидің ғажайып сырға

толы хикметтерін жинақтау, аудару, бастырып шығару, нұсқаларға салыстырмалы сипаттамалық зерттеу жүргізу жұмысын жалғастыру – қазақ руханияты әлемінің мәңгілік миссиясы болғай [3].

Тарих пәні мектептегі оқу пәні ретінде жалпы негізгі білім беретін барлық гуманитарлық және қоғамтанушылық курстардың негізі және ұлттық өзіндік сана – сезімді және адамгершілік этикалық нормаларды қалыптастыратын бірден-бір құрал. Бүгінгі күннің ең маңыздысы – туып өскен мәдениетінің әдеп-ғұрпын жақсы білетін, өз елін тарихын жақсы көретін, елдің болашағын сеніп тапсыратын ұрпақ тәрбиелеу.

Мемлекетіміздің тағдырында ерекше орны бар «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында бүгінгі кезеңнің қайшылықтарға толы қоғамында ұлттық сананы жаңғыртып, болашаққа дұрыс бағдар алудағы ұлттық патриотизмді дамыту әрбір ұстаздың қасиетті парызы. Алдымызда тұрған басты міндеттердің бірі ақпараттық қоғамдағы сансыз келіп жатқан, ешбір іріктеуден өтпеген ақпараттарды саналы түрде іріктеп, өзіне қажетін ала алатын, көшбасшы ұрпақ тәрбиелеу. Өзінің ұлттық негізі мен тамырын танитын, құрметтейтін, дамытатын саналы ұрпақ тәрбиелеу басты міндет болып тұр.

Біздің қоғам толерантты дегенмен, рухани тірегі жоқ қоғамда адасушылардың саны көп, сол себепті болашақ ұрпаққа рухани азық беріп, елінің шынайы жанашыры болатын, ұлттық ерекшелігімізден намыстанатын емес мақтан тұтатын дәрежедегі ұрпақ тәрбиелеу. Осы айтылғандарды ескере отырып, ұрпағымыз елінің бай тарихын терең біліп, ол ескерткіштермен байланысты қайраткерлердің тұлғалық қасиеттерін бойына сіңіре білуге машықтандыру мақсатында жасалған арнайы білім бағдарламасы қажет. Осыған орай, мектептің жоғары сынып оқушыларына «Қазақстандағы ортағасырлық ескерткіштер» атты элективті курс ұсыну идеясы туды [4].

Қожа Ахмет Ясауидің қалдырған мұраларына ерекше көңіл бөлінеді. Түркістандық ғұлама, әулие Қожа Ахмет Ясауидің аманат еткен мұраларына бүгінгі ұрпаққа жеткен төрт тармақты өлеңмен жазылған көлемді шығармасы «Диуани Хикмат» жинағы. Бұл шығармасында ақын өзінің бала күнінен пайғамбар жасына келгенге дейін өмір жолын баяндайды, тіршілікте тартқан азабын, көрген қайғысын айтады, бұхара халыққа үстемдік жүргізуші хандардың, бектердің, қазылардың жіберген кемшіліктерін, жасаған қиянаттарын сынайды, бұл фәнидің жалғандығын білдіреді. «Диуани Хикматтан» түркі халықтарына, соның ішінде қазақ халқына, ертедегі мәдениетіне, әдебиетіне, тарихына, этнографиясына, экономикасына қатысты бағалы деректер табуға болады.

Қожа Ахмет Ясауи түркі тілінде жатық әрі бейнелі жыр жазудың үлгісін жасап, түркі тілдерінің көркем шығармалар тудыру мүмкіндігінің мол екендігін дәлелдеді. Оның жазба әдебиет үлгісіндегі шығармалары түркі топырағында ертеден қалыптасқан суырыпсалмалық дәстүрдегі әдебиетке жаңа серпін, тың мазмұн алып келумен қатар, оны түр жағынан көркейтп, кемелдендіре түсті. Фольклор мен жазба әдебиеттің өзара жақындасуының, толысып, көркеюінің дәнекері бола отырып, Шығыс әдебиетінде ертеден қалыптасқан, Құран Кәрімде баяндалатын тарихи аңыздар мен пайғамбарлар, әулие-әнбиелер жөніндегі әпсаналарды хикметтерінде ұтымды пайдаланды.

Ақын өзінің «Диуани хикметінде» жазған ойы жалпы мұсылман дінінің негізгі қағида шарттарын, парыз-қарыздарын байыппен баяндайды. Мұндағы ой тұжырымы 8 жүйеден тұрады. Олар: Тәубешылдық, ғибадатшылдық, махаббат, сабырлық, шүкіршілік, ризашылдық, заһидшілдік(анықтық), ғаріптік. Бұларды түйіп айтсақ, адам құдайды танып білу үшін не істеу керек, қандай уәжіп парыздарды орындау керек, сондай-ақ адамгершілік, әділдік, адалдық, мейірім, рахым, Аллаға деген сүйіспендік сияқты мәселелер арнайы сөз болады.

«Диуани Хикметтен» қазақ халқының ертедегі мәдениетіне, әдебиетіне, тарихына, этнографиясына, экономикасына қатысты бағалы деректер табуға болады. Түркістан қаласында жерленген Қожа Ахмет Ясауи әзіреті сұлтан аталып, басына XIV ғасырдың аяғында атақты Ақсақ Темір күмбез орнаттырды [5].

Қожа Ахмет Яссауи кесенесі дүниежүзілік мәдени мұралар тізіміне енгізілді. Мазарда отызға жуық мешіт, кітапхана, залдар бар. Бұл Түркістан қаласында орналасқан ортағасырлық сәулет өнері ескерткіші 1396-1399 жылдары Әмір Темірдің бұйрығымен Қожа Ахмет Яссауи қабірінің басына тұрғызылған [3].

Көптеген жазба деректерге қарағанда, болашақ құрылыстың жобасын жасауда Әмір Темір тікелей өзі қатысып, негізгі өлшемдерді анықтаған және үлкен порталды-күмбезді мемориалдық құрылыс ретінде танылды. Архитектуралық ғажайып жергілікті дәстүрді жете меңгерген парсылық шеберлердің жобасы құрылысқа негіз етіп алынған. Күйдірілген шаршы кірпіштен өрілген кесене жобасының ерекшелігі - онда Орталық Азия сәулет өнерінде бұрын-соңды ұшыраспаған шатыр жабу тәсілдері қолданылғандығында. Бұл тарихи ескерткіш тарихи құндылықтан бөлек, архитектуралық, әлеуметтік, діни және қазіргі кезде туристік құндылыққа ие.

Оқушылар Қожа Ахмет Ясауиді тарихи тұлға, діни қайраткер, жазушы, ойшыл-философ, ғалым, зерттеуші ретінде, әр-түрлі қырынан таниды. Сонымен қатар, оның тарихтағы орнын ерекше белгілейтін Қожа Ахмет Яссауи кесенесі тарихи ескерткішін зерттеу арқылы еліміздің ең басты тарихи мұрасымен танысады.

Тарихи мұраларды тану арқылы білім алушылар елінің ортағасырдағы ескерткіштерімен терең танысу мүмкіндігіне ие болады. Ол ескерткіштермен байланысты оқиғалар, тұлғаларды өз бетінше зерттеуге, ізденуге, ақпараттарды саралап үйренуге машықтанады. Білім алушыларға патриоттық сана-сезім қалыптастырудың, азаматтық құндылықтарды сіңіруге барлық жағдай жасалады. Жаңа идеялар жасауға, оны іске асыруға мүмкіндік береді. Оқушылар білімдерін толықтырып қана қоймай, өз бетінше зерттеумен айналысуға мүмкіндік алады. Тарихи мұралармен оқушыларды жақын таныстыруды тарих пәніне қосымша курс ретінде ұсынуға және оқушыларға тарихи объектілерге экскурсиялық саяхаттар ұйымдастыру барысында қолданысқа енгізуге болады және ұрпағымыз елінің бай тарихын терең біліп, ол ескерткіштермен байланысты қайраткерлердің тұлғалық қасиеттерін бойына сіңіре білуге машықтандыру мақсатында ұсынса болады.

Тарихи мұраларды тану жас ұрпаққа, білім алушыларға ортағасырлық ескерткіштер туралы білімін тереңдетуге, өз бетінше ізденіп, жинаған ақпараттарын сараптауға, жаңа идеялар жасауына оның әлеуметтік, экономикалық аспектілерін анықтап, оны жүзеге асыруға, ғылыми көзқарас қалыптастыруға ықпал етуге және ең маңыздысы ұлттық санасының өсуі мен патриоттық көзқарасын қалыптастыруына негіз береді [6].

Қорыта айтқанда, Қожа Ахмет Яссауи мұралары – тәуелсіз Қазақстанның іргесін шайқалтпай берік етіп ұстап тұратын рухани тіректің бірі екендігі даусыз және біз мұны азаттық жылдар тарихының беттері қалыңдаған айқын сезіне түсудеміз. Сонымен бірге «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты ұлт жоспарында Ұлт көшбасшысы дін мәселелері жайында былай деп атап көрсеткен болатын [7].

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қожа Ахмет Ясауи. Диуани Хикмет. – Түркістан: Тұран, 2010. 39 б.
2. Қожа Ахмет Яссауи. Диуани Хикмет. – Астана: Фолиант, 2007
3. Қожа Ахмет Яссауи. Диуани Хикмет (Көкшетау нұсқасы). – Астана: Фолиант, 2016.
4. Көркем аударманың кейбір мәселелері: мақалалар жинағы. – Алматы: Қазмем-көркемәдеббас, 1957.
5. Қырық хикмет / құраст: С.Нұржан. – Алматы: Эффект, 2013 – 88 б.
6. Кенжетай Д. Иасауи хикметтерінің мәні. – Көкшетау. Қожа Ахмет Яссауи. Конференция материалдары, 2016 ж.
7. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, akorda.kz, 2012 ж.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІНДЕГІ АЛЛАҒА ДЕГЕН СҮЙІСПЕНШІЛІК ЖӘНЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ

Жамбыл Елемесұлы Күзембаев,

*Астана Халықаралық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақстан, Астана қ.*

Андатпа. Ғылыми мақалада Қожа Ахмет Ясауидің хикметтеріндегі Аллаға сүйіспеншілік құнды этикалық идеялары орын алып, діни дәстүр ұстанымын сопылық идеямен жыр еткендігі баяндалады. Исламның негізгі ережелері мен қағидаларын шариатты, марифатты, тарихатты, хакихатты терең түсіндіруге мән береді. Ғұлама Қ.А.Ясауи Алланың ақ жолы - Ақиқат жолын ұғындыруды мақсат еткен хикметтері түркі еліне Адамгершілік қасиеттердің рухани жетілуін адам имандылығына байланысты түсіндіреді. Акын хикметтері өз уақытының шындығын ой-пайымдарымен, өз өмірінің болмысын, ғұмырлық тәжірибесін, Аллаға шынайы сүйіспеншілігін мұсылмандыққа тән ұғыммен жырлағаны айтылады. Қ.А.Ясауидің «Даналық кітабы» адамдардың жүрегіне мейірімділікті, ізгілікті, имандылықты, адамгершілік қасиеттерді ұялататын құдіретті киелі кітап екендігіне тоқталып, талдау жасалған.

Кілт сөздер: Алла, Аллаға құлшылық, Аллаға сүйіспеншілік, адам бойындағы руханилық, салт-сана, сенім-наным, әдет-ғұрып, ислам діні, шариат, марифат, тарихат, хакихат, сопылық әдебиет, сопылық таным, мейірімділік, ізгілік, имандылық, адамгершілік.

Annotation. The scientific article tells that the valuable ethical ideas of love for Allah in the wisdom of Khoja Ahmed Yasawi were embodied, and the principle of religious tradition was sung by the Sufi idea. He attaches great importance to the deep interpretation of the Basic Rules and principles of Islam, Shariat, Marifat, historiath, hakihat. The wisdom of the scholar K.A.Yasawi, aimed at understanding the White path of Allah - the path of Truth, explains to the Turkic country the spiritual improvement of moral qualities in relation to human morality. It is said that the wisdom of the poet sang the truth of his time with his thoughts, the essence of his life, his life experience, his true love for Allah with the concept inherent in Muslims. The analysis is based on the fact that the "Book of wisdom" by K.A.Yasawi is a powerful Bible that instills kindness, virtue, morality and moral qualities in the hearts of people.

Key words: Allah, worship of Allah, love of Allah, spirituality in a person, ritual consciousness, faith-belief, custom, Islamic religion, Shariat, Marifat, historiath, hakihat, sufi literature, Sufi knowledge, mercy, virtue, morality, morality.

X-XII ғасырларда Ұлы даланы мекен еткен түркі халықтарының рухани өмірінде ислам дінінің қағидалары маңызды ұстанымға айналды. Орта ғасырдың ойшылдары мен ғұламалары ислам арқылы адамның рухани дамуын, әділдікті ұстануын, адам бойындағы руханилықты жетілдіруді қағаз беттеріне хаттап, дастандарында, жазба мұраларында насихаттады.

Түркі халықтарының рухани болмысында, салт-санасы мен сенім-нанымында, әдет-ғұрыптың ислам дінін тану, ұстану дәстүрімен сопылық ағымның дәстүрін қалыптастырды. Алланың ақ жолын ұстанумен түркі халықтарын парасаттылыққа, имандылыққа, әділеттілікке, адалдыққа жеткізетін өнегелі жол ислам діні болды. Ислам дінінің заңдары мен шарттарын оймен айшықтап, Алланың Ақиқат жолын насихаттаған орта ғасырдың ойшылы, ғұлама ақыны Қожа Ахмет Ясауидің 149 хикметтен тұратын рухани бағыттағы «Даналық кітабы» болатын [1].

Қожа Ахмет Ясауи хикметтерімен өз дәуіріндегі құнды этикалық идеяларды көтеріп, діни дәстүр ұстанымын сопылық идеямен жыр етті. Исламның негізгі ережелері мен қағидаларын баяндап, шариатты, марифатты, тарихатты, хакихатты терең түсіндіруге мән берді. Қожа Ахмет Ясауи өзінің философиялық ой-пайымдарымен «шариатта» ислам дінінің заңдарын, сопылық идеясын, «хакихатта» - құдайға құлшылық етуді, «мағрифатта» - дінді тануды этикалық-дидактикалық мазмұнда жазылған әдеби туындысында айқын танытты. Ғұламаның «Даналық кітабы» қыпшақ даласы мен Орталық Азия түркілеріне ортақ шағатай тілінде жазылған.

Қожа Ахмет Ясауи көшпелі халықтың ауыз әдебиетіне негіздеп, түркі халықтары фольклорының тілдік-стильдік тәсілдерін шеберлікпен жеткізді. Ойшылдың «Даналық кітабы» араб тіліндегі Құран Кәрім мен түрлі хадистерді түркі халықтарының оқуына мүмкіндік берген сопылық әдебиеттің ескерткіші, әдеби мұра болып табылады [2].

Қ.А. Ясауи өз хикметтерінде Арыстан бабаның шәкірті болғандығын, Ұлы ұстазынан Құран Кәрімді, заһир, батин ілімдерін үйренгендігін пайымды ойымен баяндайды. Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде Ұлы ұстазы Арыстан бабаның ой толғамдарына ден қойып: «Жеті жаста Арыстан баб келді бабам, Хақ Мұстафа аманат берді маған, Сол сәтінде-ақ көңілім тауып баян, Нәпсім өліп, Тәңірі жолына түстім мен де...» - деп ұстазын екінші хикметінде жырласа, келесі хикметтерінде: «Кітап ашып, сурәлардың мәнін сұрап, Ұққанымша асықтым, эзер шыдап, Қол қусырып, ұстазымның сөзін сыйлап, Жаутаң қағып, көңілін бағып тұрдым мен де...» - деп Ұлы ұстазы Арыстан бабаның тәлімдік ұлағатын ой-пікірлерімен ой елегінен өткізіп отырады.

Тарихи деректердің негізіндегі мәліметтерде Қожа Ахмет Ясауи 1103 жылы Сайрам қаласында (қазіргі Түркістан облысы, Сайрам ауданы) туылған. Түркі халықтарына аты әйгілі Қожа Ахмет Ясауидің әкесі – Ибраһим, анасы – Қарашаш ана. Ахмет Ясауидің әке-анасының зияраттары Сайрамға қойылып, басына күмбез тұрғызылған. (қазіргі Түркістан облысы, Сайрам ауданы). Ахмет Ясауидің Ибраһим атты ұлы мен Гаухар атты қызы болған. Ибраһим ұлы қазіргі Түркістан облысы, Түлкібас ауданы, Машат елді мекенінде жерленген. Гаухар қызы Түркістанға қойылған. Тарихи деректерде «Қожа Ахмет Ясауидің ұрпақтары Гаухар қызынан тараған» - деген мәліметтер берілген.

Қ.А.Ясауи «Даналық кітабында» ислам дінінің басты ережелері мен қағидаларына тоқталады. Ғұлама шариат, тарихат, хакихат, мағрифат төрт ұстанымды философиялық ой-пайымдарымен түсіндіреді. 1.«Шариғатта» ислам дінінің заңдарын, шарттарын, ғұрыптарын жасауды талап ететіндігі туралы өнегелі сөздерімен ой түйеді [3].

Ойшыл адамгершілік тәрбиесінде мұсылмандықта құдайға құлшылық етуді парасаттылықпен жырлайды. 2. «Тариқатта» Аллаға деген сүйіспеншілікті арттыра түсу насихат-өсиет ойлары, сопылық мақсаттары жырланған.

Ғұлама жырларымен имандылықтың, шыншылдықтың, әділеттіліктің, адалдықтың мұрат-мақсатын үйретудің негізгі идеясын ұстанған. 3. «Мағрифат» дін жолында дүниені жаратушы иесі Алла екенін, Алланың ақ жолын ардақтап, тағзым етумен танып-білу, түсіну адамгершілік парыз екенін парасаттылықпен жырлап: «Адамдарға жақсылық жасасаң, Алла-тағала саған риза болып, ісінді оңдайды, мақсатына жеткізеді» - деп ой түйген. 4. «Хақиқатта» Аллаға жақындап, оны танып-білу, құдайдың құдіретіне сену мен құдайға құлшылық ете білу, әлемді жаратуда бір құдірет барын біліп, табыну мұсылманның парызы екенін айтады [4].

Бұл төрт ұстаныммен Алланы танып, ақиқатқа жету жолында адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікпен руханилықтың сырын ұғындырады. Қ.А. Ясауи «Даналық кітабында» Аллаға сүйіспеншілік пен сопылық танымды Алланың адамдарға жасаған кеңшілігімен, қайырымдылығымен түсіндіреді.

Имандылық жолымен адам басындағы қиыншылық пен азапты сабырлықпен жеңе білу керектігін ескертеді. Адамдар өмірдің қанша қуанышы мен қиыншылығын

басынан өткізсе де, имандылық жолында қуанышқа сабырлықпен, қиыншылыққа төзімділікпен қарауы шарт екенін айтады.

Ғұлама хикметтерінде Аллаға сүйіспеншілік, сопылық танымды насихаттай отырып, «Ислам дінінің жолымен адам Аллаға сенімділігін арттырып, шарапатына, кешірімділігіне ден қойғаны дұрыс» - деп ой ұсынады.

Қ.А. Ясауи хикметтерінде Аллаға деген наным-сенімге жан-тәнімен бой ұсынған адам ғана Алланың нұрына бөленіп, рухани тазарады, имандылыққа, ізгілікке жетелеген құдіретті күшпен адамның қасиеті, ішкі жан-дүниесінің тазалығы жаңғыратындығын айтады [5].

Ғұлама адам бойындағы адамгершілік қасиеттермен Аллаға деген наным-сенімді ұқтыра отырып, дүниедегі ақ пен қараны, оң мен солды анықтап, адамды ізгі істерге бастайтын аса құдіретті күшті - имандылық деп таныған. Иmandылық - Алланы мойындаған адамға ғана тән және адамды ұлы қасиеттермен рухтандыратын, Алланың Ақиқат жолына түсіретін құдіретті күш деп түсіндіреді. Адам бойынан табылатын имандылықтың басты көрінісі - мейірімділік, кешірімділік пен жанашырлық екенін рухани байлықтың сырын ұғындырады. Қ.А.Ясауи философиялық ой-пайымдарымен адамның қадір-қасиетін оның ішкі жан дүниесінің рухани тазалығымен саралайды.

Ғұлама Алланың ақ жолы - Ақиқат жолын ұғындыруды мақсат еткен хикметтерінде түркі еліне Адамгершілік қасиеттердің рухани жетілуін адам имандылығына байланысты дейді. Хикметтермен өз уақытының шындығын ой-пайымдарымен, өмірінің бүкіл болмысын, ғұмырлық тәжірибесін, ізденістерін, Аллаға деген шынайы сүйіспеншілігін мұсылмандыққа тән ұғыммен жырлаған.

Ойшыл «Даналық кітабында» адам бойындағы имандылықтың басты көрінісі туралы философиялық пікірлері мен ой-танымдарын поэзия тілімен жеткізеді. Қ.А.Ясауи өзінің ғұмыры мен қызметін имандылықтың идеялық-өнегелік жолына арнап, өзінің өнегелі ой-пайымдарымен әділдікті, жан тазалығы мен адамның рухани дамуын насихаттады.

Ғұлама он төртінші, он бесінші, он алтыншы, он жетінші, он сегізінші, он тоғызыншы хикметтерінде өз өмірбаянын жырға қосып, «Даналық кітабында» негізгі идеяның философиялық мәнін, көркемдігін жетілдірген. Қ.А.Ясауидің «Даналық кітабындағы» философиялық идеялар X ғасырдан бастап исламның ілімін этикалық-философиялық тұрғыда қалыптастырды. Философиялық-этикалық бағытта түркі халқын имандылыққа, рухани тазалыққа, татулыққа, ізгілікке үндеді.

Көрнекті ғалым Е.Э. Бертельс Қожа Ахмет Ясауидің дидактикалық сарындағы хикметтерінің түркі поэзиясымен дәстүрлі байланыста екенін дәлелдеп: «Ахмет Ясауидің жырлары күні бүгінге дейінгі қазақ даласынан Кіші Азияға дейін кеңінен тараған фольклорлық лириканың түрлерімен ұқсас болып отырады. Бұл ерекшелікті сопылық әдебиетте алғаш рет Ясауи бастап тұрақтандырды. Осыдан кейін өзге елдердің дәруіштік поэзиясында да бұл үрдіс жалғасын тапты, сөйтіп, жазба поэзия мен фольклордың байланысы бұдан былай жаңа сипат алды», пікір айтқан [7].

Тарихи деректермен дәйектелген мәліметтерде Қожа Ахмет Ясауи «Даналық кітабының» алғашқы түпнұсқасы сақталмаған. Кітаптың ескі нұсқасы XV ғасырдың ортасында араб әрпімен көшіріліп, «Даналық кітабы» деген атпен Қазан (1887–1901), Стамбұл (1901), Ташкент (1902–11) баспаларында басылған. Қ.А.Ясауи хикметтерінің философиялық идеясын, ислам дінін насихаттаудағы ой-танымын, жазылу тарихын, поэтикасын М.Ф. Көпрүлузаде, Е.Э. Бертельс, Н.С. Банарлы, А.К. Боровков, Э.Р. Рустамов, В.И. Зохидов, т.б. ғалымдар зерттеп, жариялады. Ежелгі дәуір әдебиетінің тарихында түркі тілдес халықтарының XII ғасырдағы ескерткіші Қ.А. Ясауидің «Даналық кітабы» әдеби мұра болуымен айшықталады.

Бізге жеткен Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінің ең толық нұсқасы Қазан басылымы. Бұл басылымда 149 хикмет жарияланған. Ислам дәуірінің әдеби мұрасы болып табылған Қ.А. Ясауи хикметтерін А.Н. Самойлович, Е.Э. Бертельс, А.К.

Боровков, Г.Ф. Благова орыс ғалымдары терең зерттеп, имандылық туралы ой-пайымдарын жоғары бағалаған [6].

Ұлы ғұлама Қожа Ахмет Ясауи хикметтерін зерттеуде өзбек ғалымдары Э.Р. Рустамов, Н.М. Малаев, В.И. Зохидов әдебиеттің дамуына үлес қосты. Қазақ ғалымдарынан М.Жармұхамедұлы, Е.Дүйсенбайұлы, М.Шафиги, С.Дәуітұлы Қ.А. Ясауи хикметтерін қазақ тіліне аударды. Қ.А. Ясауи хикметтерінің түркі халықтарына ортақ дәстүрі туралы мазмұн жағынан Ә.Қоңыратбаев, Х.Сүйіншәлиев, Ә.Дербісәлиев, А.Қыраубаева, С.Қалиев, Қ.Жарықбаев, Ш.Ыбыраев, М.Мырзахметов, С.Дәуіт, М.Жармұхамедұлы, Е.Дүйсенбайұлы, И.Нұрахметұлы, С.Нұржанов зерттеді. Ғалым Иманғазы Нұрахметұлы: «Көкшетаудағы өнер және әдебиет институтында Қ.А. Ясауидің 50-ге жуық хикметінің қолжазбасы бар, бұл жазбалардың тілін шағатай емес, ортағасырлық түрік жазба тілінде жазылған әдеби жазба мұра дегеніміз дұрыс» - деп пікір білдірген.

Қ.А. Ясауидің хикметтерін жинақтау, аудару, бастырып шығару, нұсқаларына салыстырмалы зерттеуде ғалым Иманғазы Нұрахметұлы «Даналық кітабының» Көкшетау нұсқасындағы аудармасының идеялық бірлігін сақтап, ғылыми тілмен аударған [7].

Қолжазба Көкшетаудағы өнер және әдебиет институтынан табылғандықтан «Қ.А. Ясауи хикметтерінің толық нұсқасы Көкшетау нұсқасы» деп аталған. И.Нұрахметұлы қолжазбадағы түсініксіз сөздерге түсініктеме жасап, хикметтердің мазмұндық-құрылымдық бірлігін тұтас сақтаған.

Қ.А. Ясауидің «Даналық кітабы» адамдардың жүрегіне мейірімділікті, ізгілікті, имандылықты, адамгершілік қасиеттерді ұялататын құдіретті киелі кітап. Бұл кітап адамдарға қажетті қанағат-ынсапқа терең мән беріп, адамның ішкі жан-дүниесінің жаңғыруын талдап, Алла алдында рухани таза болуды талап етеді. «Даналық кітабы» түркі халықтарын исламның рухани әлемімен таныстырып, Алланың Ақиқат жолын ұғындыруды мақсат еткен ойлы тұжырымдарымен көркемдік жалғасын тапты.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. – Алматы, 1995.
2. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі. – Алматы, 1996.
3. Қожа Ахмет Ясауи. Диуани Хикмет. – Түркістан: Тұран, 2010.
4. Қожа Ахмет Ясауи . Диуани хикмет. – Түркістан, 1991.
5. Қожа Ахмет Ясауи. Диуани Хикмет. – Астана: Фолиант, 2007.
6. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиеті тарихы. - Алматы, 2006.
7. Ясауи тағылымы. – Түркістан, 1996.

ПРОФЕССОР АҚСЕЛЕУ СЕЙДІМБЕК ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИДІҢ ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ РУХАНИ ҮРДСІН ДАМЫТУДАҒЫ ОРНЫ ТУРАЛЫ

Г.С. Симұқанова,

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты,
Қазақстан, Астана қ.*

Андатпа. Мақалада профессор А.Сейдімбектің көшпелілер туралы зерттеулері негізінде көне қазақтардың дүниетанымдары мен наным-сенімдеріне, дәстүрлеріне зор әсер еткен көне діндер: Зороастризм, Тәңіршілдік, Суфизмге, олардың ерекшеліктері мен сабақтастықтарына талдау жасалады. Сопылық ілімнің ірі өкілдерінің және оның негізін салушылардың бірі Қожа Ахмет Ясауидің діни-философиялық көзқарастары жеке қарастырылып, Тәуелсіз Қазақстанның рухани болмысының тарихи тұрғыдан қалыптасуындағы Ясауидің рөлі көрсетіледі.

Кілт сөздер: зороастризм, тәңіршілдік, суфизм, Қ.А.Ясауи, көшпелілер, руханият, сабақтастық.

Annotation. The article analyzes the ancient religions: Zoroastrianism, Divinity, Sufism, their features and continuity, which greatly influenced the worldviews, beliefs and traditions of the ancient Kazakhs, based on the researches of Professor A.Seydimbek about nomads. The religious-philosophical views of one of the great representatives of Sufism and one of its founders, Khoja Ahmet Yassawi, are considered individually, and the role of Yassawi in the historical formation of the spiritual nature of Independent Kazakhstan is shown.

Key words: zoroastrianism, divinity, sufism, K.A.Yassawi, nomads, spirituality, continuity.

Өткен ғасырдағы Кеңестік заман тұсындағы атеистік ұстаным ұлтымыздың рухани болмысына, жалпы рухани үдерісімізге зиянды әсерін тигізді. Ол бұл күндері толық мойындалып отыр. Тәуелсіздік жылдарында жүргізіле бастаған шынайы демократиялық ұмтылыстарымыз өткеніміз бен бүгінімізге, шыншылдықпен баға беріп, болашағымызға сеніммен қарауды, өткен уақытта кеткен ағаттықтардың орнын толтыруды талап етуде. Ондай қадамдар да жоқ емес, солардың бірі бірнеше ұрпақтың санасын көктей өткен, ондаған жылдар бойғы рухани қиянат пен мәдени – әлеуметтік әділетсіздікті жою бағытындағы жұмыстар. Бұл – саяси көрегендікпен және билік парасатымен мән беріп, кең аяда әрекет етсе ғана орнына келетін тарихи міндет. Көшпелілер тарихын ұлтымыздың қазіргі тарихымен ұластыра зерттеген профессор Ақселеу Сейдімбектің пайымдауынша, өткен ғасырдың 20-30 – жылдардағы асыра сілтеулер мен қуғын – сүргін, бергі 1946-47 және 1951-52 жылдардағы Одақтық және Республикалық қаулы қарарлардың тарихи жаңсақтығы мен ғылыми дәйексіздігін ескермейінше, біз жаңаша ойлап, жаңаша шешімдер де қабылдай алмаймыз. Өйткені, бізге сол заманда «жеке тұлғаларға қоса тұтас тұжырымдардың да репрессияланғанына, ұлттың тұтас тарихи – мәдени танымдарының бұрмаланғанына мән беріп, оның зардаптарын түсініп қана дұрыс шешім жасауға болады»[1, 40б.].

Осы айтылғандарды сезінген адамдар, оны жаңаша ой елегінен өткізген адамдар ғана репрессияға ұшыраған жеке адамдар мен жеке шығармалардың артында тұтас ой – тұжырымдар мен ұлттық дүниетанымдардың бар екенін сезіне алады. Профессор А.Сейдімбек өз еңбектерінде осы тосқауыл қойылған тұжырымдар мен дүниетанымдарды төмендегіше атап өтеді:

«Көнені көксеу», «тарихқа тамсану» деген дәйексіз айыппен, ұлтымыздың сонау Гильгамештен бастап Қорқыт арқылы жалғасын тапқан мәдени-рухани генезисін зерттеуге тосқауыл қойылды;

Әрісі Фараби, берісі Асан Қайғыға ұласқан философия және көркемөнер саласындағы утопиялық ағым мен тұжырымдамалар қолдау таппады;

«Зар-заман ақындары» деген қарғыс таңбасын басып, тұтас бір мәдени-рухани кезеңді жоққа шығардық (*Мұрат, Шортанбай, Дулат, т.б.*). Олардың алды-артындағы көркемдік дәстүр, рухани сабақтастық еленбеді;

Жеке тұлғалардың зардап шегуі былай тұрсын, тарихи оқиғалардың шын себеп-салдарлары бұрмаланды;

Қазақ халқы баспасөзінің бір жарым ғасырлық тарихы бар («*Айқап*», «*Түркістан уәлаяты*», «*Қазақ*», т.б.). Алайда ол кешегі заманда санда да, сапада да болмады;

Орта ғасырда Қожа Ахмет Ясауи бастаған сопылық поэзия туған даламызда тегеурінді рухани үрдіс ретінде көрініс тапты. Ол да орныққан дәстүр, жалғасқан мәдениет еді. Ең бастысы, халықтың рухани өмірбаянының заманына сай кезеңдік құбылысы болатын [2, 41-42 бб.].

Біз мақаламызда жоғарыда профессор Ақселеу Сейдімбек бөліп көрсеткен, тосқауыл қойылған ой - тұжырымдар мен дүниетанымдардың бүкіл түрік әлеміне танымал тұлға *Қожа Ахмет Ясауи*ге қатысты тұсын кеңірек қарастырмақпыз.

Профессор А.Сейдімбек Қ.А.Ясауи туралы арнайы көлемді еңбек жазбағанымен өзінің 6 – томдық шығармалар жинағының 5- томына енген танымал тұлғаларды қарастырған «Тұлғалар» бөлімінде түрік руханиятының көрнекті тұлғасы Қ.А.Ясауиді жеке қарастырған. Сондай – ақ, осы көп томдық еңбегінің 2-томында Ахмет Ясауи кешені туралы кең мағұлымат береді. А.Сейдімбек журналист, жазушы – публицист, этнограф, ұлтымыздың көне заманнан тамыр тартатын ауызша тарихын жан – жақты зерттеген ғалым – фольклортанушы. Алайда, оның есімі дүйім жұртқа көшпелілер тарихын, өмір – тіршілігін, ділдерінің табиғатын, діни сенім – нанымдарының даму генезисін, бір сөзбен айтқанда тұтас болмыстарын жан – жақты зерттеп, зерделеген тарихшы ретінде де белгілі.

Ғалым – зерттеуші жоғарыда аталған «Қожа Ахмет Ясауи» атты еңбегінде түрік әлемінің зор рухани тұлғасына төмендегідей баға береді:

- қазақ халқының байырғы мәдениетінің (*көшпелілер заманы – Г.С.*) тарихында айрықша орны бар тұлға;

- Орталық Азияда кең тараған сопылық діни – тақуалық идеялардың ірі насихатшысы;

- басты шығармасы «Диуани Хикметте» адам болмысына қатысты қайғы, қасірет, азап, теңсіздік, билеушілер жасаған қиянаттар т.б. пенделіктерді талдап, көрсетіп, «бұл дүние жалған» деген қорытынды жасайды;

- өзінің насихаттарында жалған дүниенің қызығынан бас тартуға шақырады;

- Ясауидің Сүлеймен Бақырғани, Софы Алдияр, Ахсани т.б. сияқты шәкірттері оның жолын жалғастырды;

- «Диуани Хикметтен» қазақ халқының ертедегі мәдениетіне, әдебиетіне, тарихына, этнографиясына, экономикасына, шаруашылық – кәсібіне қатысты бағалы деректер табуға болады;

- Ясауидің асылыққа бармай, өзін тежей білуі, пайғамбар жасынан асқаннан кейінгі өмірін қылуғе өткізуі, пендешілікке салынбаудың үлгісі;

- Ясауи түркі халықтарының рухани атасы, жатқан жері бүкіл түркі дүниесі табынатын кіші Мекке [3, 445-446 бб.].

Профессор А.Сейдімбектің Қ.А. Ясауиді қазақ халқының байырғы мәдениетінің тарихындағы ірі, ерекше тұлға деп отырғаны, ол екі мың жылдық тарихы бар көшпелілердің болмысы бұзылмаған уақыттағы тұлға. Сонымен қатар ол ұлы Дала жерінде пайда болған көне наным – сенімдердің де мирасқоры, куәгері.

Еуропацентристік методология дүниенің жаратылысын да, жалпы таным процесін де, діни наным – сенімдерді де, бөле жара қарастырып, бір мәмілеге келе алмай, ақыры таным әлемінде схоластиканың үстемдік құруына жол ашылды. Шын мәнінде

ғалым А.Сейдімбек көшпелілерге қатысты зерттеулерінде көрсеткендей тарихта бір – бірімен сабақтаса байланысқан оқиғалар тізбегі толып жатады. Тарих сахнасына көшпелі өмір – салтының шығуы – пассионарлық қуаттың көрініс табуының нәтижесі. Ал Қ.А. Ясауи сияқты тұлғалардың шығуы рухани даму мен жетілудің жемісі.

«Адамзат тарихы – көптеген тараудан тұратын біртұтас тарих» деп есептейтін А.Сейдімбек: «Адамзат тарихын жеке – жеке мәдени ошақтарға бөліп, оны өзара шендестіре қарастырған Батыс ойшылдары Шпенглер, Тойнби, Ясперс сияқты ғалымдардың тірлігі, сыпайылап айтқанда көзге көрінгенге жұбанғанмен бірдей гәп» - деп сыни пікірін білдіре отырып, өз ойын «Эйфель мұнарасының орнына алтын үзікті киіз үй тұрмағаны үшін француздарды жабайы деуге бола ма?» - деп аяқтайды өз ойын [4, 386.].

Жалпы, әлемдік діндерді де, ұлттық шеңбердегі діндерді де қарастырсақ, мысалы: буддалық, христиандық, иудейлік т.б. дүниетанымдардың өзіндік аясы бар. Бұлардың ешқайыссы да адамзаттық тарихты тұтастықта қамтымайды, ақиқат жолымен, ақиқат шындығымен түсіндіріп те бере алмайды. Ал орта ғасырда схоластикалыққа айналған діни догма көп ретте шын тарихтың сөзін сөйлей де бермейтін. Адамзат тарихын тұтастықта алмағандықтан, әлемнің әр тұсында, әр кезеңде пайда болған діни, философиялық ой-толғамдар арасындағы сабақтастықтар да елеп-ескеріле бермеді, олар бір-бірімен байланыссыз дүниеге келген сияқты әсер қалдырды, ұрпақ санасына сіңірілді.

Ал ақиқатында байланыс бар еді, оны өзінің көшпелілерге қатысты зерттеулерінде профессор Ақселеу Сейдімбек жан – жақты ашып берді. Ғалым бұл туралы төмендегідей пікір білдіреді: «Бір сәт тарихқа кеңістік пен уақыт аясындағы қисын бойынша ден қоюға болады. Өлгі айтқан, санаулы ғасырлардағы құдіретті сілкіністер, біріншіден, Еуразия жапсарында керіліп жатқан Ұлы Дала төңірегінде, яғни Ұлы Дала айналасында болған; екіншіден, жаңаша жыл санауға дейінгі IX-VIII ғасырларда Ұлы Дала тұрғындары көшпелі өмір-салтқа біржола бой ұсынып, салт атқа тақым тигізіп үлгерді. Төңірегіне тегеурінді ықпал ете бастады. Ол төңірегі: конфуцийлік Қытай, буддалық Үндістан, зәрдөштік (*зороастризм – Г.С.*) Иран, яһудилік (*иудейлік – Г.С.*) Палестина, көп құдайшыл Грекия еді. Қазақ: «ақыл-ауыс, ырыс-жұғыс»-дейді. Рухы биік көшпелілер төңірегіне ең алдымен эпикалық асқақтықты, трансцендентті сананы, дүниенің жалғандығы (*Ясауи*) туралы трагикалық сезім дарытты» [5, 396.].

Профессор А.Сейдімбек өз еңбектерінде Еуропаның қоғамдық ғылымдарында қалыптасқан «сегментті қоғам» ұғымына тоқталып, оның бұндай қоғамда бір – бірімен тығыз байланысты сатылы қарым – қатыстар жүйесі қалыптасады, олар бірін – бірі толықтырып, іштей біртұтас заңдылықтарға бағынады, нәтижесінде үлкен тұтастықтар құрылады. Көшпелі қазақтар болмысы осы соңғы тұжырымға келеді – дейді. Ендеше, олардың тұтас болмысын құрайтын басты элементтердің бірі – діни наным – сенімдері де сатылап өзгеріп, мазмұндары да кеңіп отырды, бірақ сабақтастық үзілген жоқ. Ұлы Даланы мекендеген көшпелілердің бір *Тәңірге* деген сенімін (*табынуын*), адамзат баласы Адам Ата мен Хауа анадан өрбіді деп келетін түсінігі, ғылыми логикаға да жат емес. Көшпелілер «ұдайы ашық аспан астында, шеті-шегі жоқ шүйгін дала құшағында ғұмыр кешкен соң табиғатты Тәңір тұтқан» [6, 1556.].

Клод Леви–Стросс айтқандай, «Батыстық өзімшілдік адамды табиғи жаратылыстан алшақтатып, қорғансыз күйге түсіреді. Өз мүмкіндігінің шексіздігіне сенетін адам, енді өзінің түбіне өзі жететін тағдырға тап болады» [7, 1236.]. Ал көшпелілердің өмір – салты табиғаттан қорғануға негізделмеген, табиғатты өмір тіршілігіне қорған етуге негізделген. Сол табиғатты көшпелілер «Жер» деп те, «Көк» деп те түсінген, олардың өзара байланыстарын, онда болып жатқан құбылыстарды да өзара тұтастықта қараған. Көшпелілердің Тәңірі (*құдайы*) көкте (*аспанда*), көк түс көшпелілер үшін киелі.

Ақселеу Сейдімбек «Ойтолғақ» деп аталатын 1972-1991 жылдар аралығындағы күнделік жазбаларында көшпелілер қоғамындағы Тәңірлік діннің орнына ерекше тоқталады. Оның пайымдауынша, «Көк» сөзі көне қазақтарды тек «Аспан» дегенді ғана білдірмейді, ол сонымен қатар «Тәңір» сөзінің де синонимі.

Тәңірлік дін ең көне діндердің бірі. Сондықтан оның негізгі элементтері көшпелілердің өмір – салтынан да, салт – дәстүрлерінен де, моральдық – адамгершілік нормаларынан да, тиымдар, ырымдар т.б. көрініс берген. Ал көк түсті кие тұтушылық та өз бастауын әріден алады, Түркі қағанатынан басталады деген де деректер бар. «Көк түріктер» деп те айтылады, оның ішкі мазмұнына үңілсек ол «Тәңірлік түріктер» дегенді білдіреді.

Зерттеуші-ғалымның көк түріктердің *отқа табынуға* қатысты пікірлері де көпшілікті қызықтыратындай. Ғалымның пайымдауынша, Көк тәңірі аспан, ал аспанда Күн, Ай, Жұлдыздар бар, олар жерге жарық беріп тұратын шамшырақтар. Көк түріктердің отқа табынуының мәнісін ғалым осы шамшырақтарға құрмет, оларды кие тұту деп түсіндіреді. Жас келін түскенде отқа май құю, отпен аластау, от шашпау, от айналмау, жер – ошақты аттамау т.б., бұлардың бәрі – Күнді, Айды, Жұлдыздарды отқа балап, табыну белгісі [8, 770б.].

Көшпелілер Тәңірге табынған, оны құдырет күшке балаған, ең бір маңызды, ең сыйлы, құрмет тұтатынын да, ең қалаулысын да Тәңірге балаған, немесе, қосқан. Мысалы, өздерінің ең биік тауын көшпелілер Хан Тәңірі десе, өзекжарды, күткен, сұрап алған перзентіне Тәңірберген деп ат қойған.

Көшпелілердің арасында кең тараған дүниетанымның келесі бірі – *Сопылық дүниетаным*. Сопылық дүниетаным ислам мәдениетіндегі өте көрнекті құбылыс. Сопылық туралы айтқанда екі мәселеге көңіл бөлуіміз керек. Олар: тылсым (*мистика*) және тақуалық (*аскетизм*). Бұл екеуі де бұған дейінгі зороастризмде де, тәңіршілдік тұсында да болған. Ал суфистер – ислам философиясының ілгері өрлеуіндегі қажеттілігін сезінген ойшылдар. Сопылық ілімде тылсым мен тақуалық тұтасқан күйінде бірінен – бірін ажыратуға болмайды. Осы тұтастық ерекше дүниетаным қалыптастырған. Сол дүниетанымның басында мұсылман әлеміне кеңінен танымал түркі тектес халықтарға ортақ ойшыл, ақын, сопы Хазірет сұлтан Қожа Ахмет Ясауи (*XII з.*) тұрды. Сопы – ислам дінін берік ұстанған адам, ол шарифатты басты рухани күш ретінде қабылдап, тақуалық өмір салтын қадір тұтатын адам.

Ясауидің басты еңбегі «Диуани хикмет» («*Ақыл кітабы*») рухани – гуманистік бағытта ой толғайтын шығарма. Осы негізде зерттеуші Ақселеу Сейдімбек оны «Орта Азияда және одан сырт жерлерде де кең тараған тақуалық идеялардың насихатшысы» - дейді [9, 445б.]. Ясауи шығармасында ұстамдылыққа, төзімділікке және өзін – өзі жетілдіруге шақыратын құнды этикалық идеялар кеңінен көтеріледі. А.Сейдімбек Ясауидің мейірімділігін, әділетшілдігін, өткір ойлылығын, қарапайым қалың бұқараның жанының шындығын түсінбек ынтасын, өзін басқалармен тең ұстайтынын көкірек көтермейтінін, ақ пейілділігін ерекше бөліп қарап, одан көшпелілерге тән мінез-құлықты, көшпелілер болмысымен үйлесімділікті көреді.

Ясауидің тұлғалық болмысындағы А.Сейдімбек ерекше назар аударған тағы бір тұсы, оның «бұл дүние жалған» деп, «жалған дүниенің қызығынан бас тартуға шақырған» тақуалығы. Көшпелілер болмысын жан – жақты зерделеген А.Сейдімбек дәл осындай түсінік Ұлы Даланы мекендеген көне қазақтарда да болғанын және осы дәстүрдің өткен XX ғасырдың басына дейін келгенін еске салады. «Малым – жанымның садақасы, жаным – арымның садақасы» - деген ұстаныммен өмір кешкен көшпелілер-байлыққа, дүниеге тәуелді болмаған, дүние де жинамаған. Әрі-беріден кейін алыс жолға сапарлап шыққанда да, «бөрі азығы мен ер азығы жолда» - деп салт басы жүре беретін болған.

Кешегі Кеңес заманында Қожа Ахмет Ясауидің дүниетанымын зерттеудің орнына мистик, реальды өмірден түңілуші т.б. деп ат қойылып, айдар тағылды. Ал шын

мәнінде Түркі жұрты ұрпақтарының иманы мен танымының қалыптасуына үнемі ықпал жасаумен болған Ясауи ойларының ізі Асан Қайғыдан бастап Абайға дейінгі қазақ ойшылдарының шығармаларында сайрап жатқандығы анық көзге шалынатын шындық еді. Тек Тәуелсіздік жылдарында ғана Қ.А.Ясауидің дәстүрлі ұлттық дүниетанымымыз тарихындағы орнын айқындау мәселесіне жаңаша көзқарас қалыптасты. Соның арқасында Ясауи ұстанған сопылық ілімнің мәні, оның түркі жұрты арасында қалай тамыр жайғаны тағы басқа да тұстары зерделене бастады. Нәтижесінде дәстүрлі түркі дүниетанымы мен сопылық ілімнің бірегейлігі, ұқсастығы, тіпті, тамырластығы анықталды. Ежелден Тәңірге табынған түркілер дүниетанымы мен Ислам діндарлары қалыптастырған сопылық ілім арасында тығыз байланыс бар екендігі ғылыми – танымдық тұрғыдан дәлелденді.

Адамзат тарихында бір жаратушыдан табыну үрдісін (ғылыми тілде - монотеизм) ең алғаш түркілер ұстанғаны әлем мойындаған ақиқат. Осы үрдісті дала данышпаны Заратуштра ежелгі шумерлер отанына алып барып, сенім – нанымды орнықтырды. Міне, кейін осы заратуштрашылдық сенім, сопылық ілімнің арқауын айналып, өз төңірегіне ислам ойшылдары мен діндарларын, ақындарын біріктірді. Ақселеу Сейдімбек пікіріне жүгінсек, сопылық ілім, бұнымен де тоқтамай, ежелгі дәуір (грек, рим) философиясын жетік меңгеріп, өзге діни нанымдардағы жақсы нышандарды, әсіресе, заратуштрашылдық пен далалық Тәңірге табыну дәстүріндегі құнды түсініктерді де қабылдап алды. Сопылық ілімге тән тақуалық (аскеттік) негізінде, ол тек ақсүйектерге ғана тән емес, мазмұнында күллі адамзатқа ортақ – бауырластық, сүйіспеншілік пен бірлік бар ілім (дүниетаным) деп түсіндірілді.

Профессор А.Сейдімбек сопылықтың көшпелілер наным – сенімдерінде, Тәңіршілдікті де жатсынбауын оның «адам туралы ілім» екендігімен түсіндіреді. Шындығында да, қоғамды жетілдіру үшін, дүниенің ақиқат сырын білу үшін алдымен адамның өзі жетілуі қажет деп есептейді сопылар. А.Сейдімбек өз еңбектерінде, әсіресе, тұлғалар туралы толғаныстарында кемел тұлғалар туралы көп айтады. Бұл тұрғыдан алғанда Ақселеу ойы Абаймен де, Қожа Ахмет Ясауимен де үндес. Басты үндесетін тұстары жеке адамның да, ұлттың да өзін тануы. Ясауи: «өзінді танығаның - хақты танығаның» - дейді.

Сопылық жолы бойынша, кемел адам қалпына жетіп, жаратқан Хақпен диалогтасып, әлемдік ақыл – оймен бірігуі үшін төрт сатыдан өтуі қажет, бірақ оның қайсыбірі аса міндетті емес. Алдымен, бірінші саты – шариғат жолы. Ол бүкіл мұсылманға ортақ жол; келесі саты – тариқат жолы. Бұл жол кез – келген адамға міндетті емес, алайда бұл жолдан өтпегендер ақиқат жолында азап шеккісі келмегендер, ендеше ол кемелдік жолына да жете алмайды; үшінші саты – хақиқат (ақиқат) жолы. Бұл, өз қарекеті, ізденістері арқылы, кейде тіпті көптеген қиындықтар арқылы дүние сырын тануға ұмтылыс; соңғы саты – мағрипат. Хақпен диалогтасып, әлемдік рухпен жалғасуға ұмтылыс, ең бастысы – абсолютті ақыл-оймен бірігу. Ендеше, «бүгінгі тілмен айтқанда - дейді, А.Сейдімбек – дүниенің сыры да, жаратушысы Тәңір де адамның өз ішінде, өз «менінде» жатыр» [10, 772б.].

Қожа Ахмет Ясауидің өзін-өзі тануының өзіндік ерекшеліктері бар. Оның бұл ерекшелігі «Диуани хикметің» алғы сөзі, бірінші Хикметінен көзге түседі: «Өзін білгені – хақты білгені, Құдайдан қорқып ынсапқа келгені» [11, 186 б.] - деген жолдарда, адамның өзін тануының маңыздылығы ғана айтылып қоймай, қазақтың «өзін-өзі білген ер бақытты, өзін-өзі билеген ел бақытты» - деген даналығымен үндесетінің аңғарамыз. Сондай – ақ қазақ халқының әруаққа табынуы күні бүгінге дейін этникалық санамызда сақталған, көнеден келе жатқан дәстүрлі наным – сенім. Көшпелілерде әруақтар рудың, көптің ұранына айналып, табулық мәнге ие болған, әруаққа сыйыну әрбір отбасының, тұтас рудың, ел – халықтың санасынан ерекше орын алған. Әруақтарға арнап құрбандық шалынып, ас берілген, оған тәрбиелік, тәлім-тағылымдық мазмұн беру мақсатында өнер жарыстары, ойын – сауық, ұлттық ойындар өткізілген. «Ата-баба

жолы» - деп олардың өсиеттерін болашық жас ұрпақтарға жеткізіп отырған. Сондықтан да, «Ясауидің әруаққа табынуы көшпелілер салты – санасының да нақты бір көрінісі» - дейді ғалым-этнограф А.Сейдімбек.

Адам танымының басты қағидасы аздан көпке, үстірт білуден тереңдікке қарай жүру. Ал бұл өз кезегінде бұрынғы мен бүгінгінің сабақтастығын қажет етеді. Өйткені, әлем тұтас, ондағы болған, болып жатқан құбылыстар да, адамзат тарихы да, тіпті адам болмысы да бір-бірімен байланысты. Біз осы ұстанымды басшылыққа ала отырып, қазақ халқының ауызша тарихнамасы мен Ұлы Дала көшпелілері тарихының танымал зерттеушісі профессор Ақселеу Сейдімбектің еңбектеріне сүйеніп көшпелілер дүниетанымы мен наным-сенімдеріне зор әсер еткен Зороастризм, Тәңіршілдік, Сопылық сияқты діндерге талдау жасадық. Сопылық ілімнің ірі өкілі, оның негізін қалағандардың бірі Қожа Ахмет Ясауи іліміне жеке тоқталдық. Нәтижесінде Тәуелсіз Қазақстанның рухани болмысының тарихи тұрғыдан қалыптасуында жоғарыда аталған діни наным-сенімдердің де, түрік әлеміне ортақ тұлға Ясауидің де орны ерекше екеніне көз жеткіздік.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Сейдімбек А. Шығармалары. Алты томдық. Том 5. – Астана: Фолиант, 2010. – 880 бет.
2. Бұл да сонда
3. Бұл да сонда
4. Бұл да сонда
5. Бұл да сонда
6. Уәлиханов Ш. Шығармалары. – Алматы: «Жазушы», 1985. – 560 бет.
7. Леви-Стросс К. Печальные тропики. – Москва, 1984. 486 с.
8. Сейдімбек А. Шығармалары. Алты томдық. Том 2. – Астана: Фолиант, 2010. – 816 бет.
9. Бұл да сонда.
10. Сейдімбек А. Шығармалары. Алты томдық. Т. 5. – Астана: Фолиант, 2010. – 880 бет.
11. Ясауи А. Диуани хикмет. (Аударма, транскрипция, мәтін, сөздік). – Түркістан, 2010. – 400 бет.

YESEVİ HİKMETLERİ VE BUĞDAY METAFORU

Kemal Yavuz Ataman

*Dr. Müstakil Akademisyen Danışmanlık Ltd.Şti.
kemal.ataman59@gmail.com İstanbul/ Türkiye*

Özet. Ahmed Yesevi'den sonra hikmet geleneğini sürdüren sufi şairlerin en çok tanınanı Süleyman Hakîm Ata'dır. Yesevî, Hakîm Ata ve diğer şairler hikmetlerinde halkın kolaylıkla anlayacağı, kavrayacağı, etkileneceği sembolleri iletişim dili olarak kullanmışlardır. Hikmetlerde kâmil, yahşi, iyi insana karşılık buğday; yaman, kötü insana karşılık olarak saman örneği her iki mürşidin hikmetlerinde yer almıştır. Hakîm Ata'nın insanın kemale ermesini buğday metaforu ile sunduğu meşhur hikmeti asırlarca etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hikmet, Buğday, Kâmil, Mümin, İnsan, İrşat, Metafor

Annotation. The most well-known of the Sufi poets who continued the tradition of wisdom after Ahmed Yesevi is Süleyman Hakîm Ata. Yesevî, Hakîm Ata and other poets used symbols in their wisdom that the public could easily understand, comprehend and be impressed by, as a language of communication. In wisdom, the perfect, wild, good person is replaced by wheat; The example of straw in response to a bad person is included in the wisdom of both guides. Hakîm Ata's famous wisdom, which presented human perfection with the metaphor of wheat, has been influential for centuries.

Key Words: Wisdom, Wheat, Perfect, Believer, Human, Guidance, Metaphor

Giriş

Türk- İslam tasavvuf hayatında "hikmetler" için ilk akla gelen Ahmet Yesevi ve *Divan-ı Hikmet* eseridir. Hikmetler, sufi şairlerce Kuran ve Sünnet ışığında toplumu eğitmeyi, kişileri kâmil insan haline getirmeyi amaçlayan öğütlerdir. Yesevi hikmetleri Türkistan'dan çıkarak, geniş bir coğrafyaya yayılmış, toplumları eğitmiş, etkilemiştir. Sade, saf, samimi bir dilin kullanıldığı hikmetlerde, hayata yönelik, toplumun her kesiminin anlayacağı bir dil, üslup kullanılmıştır. Günlük yaşantılar, olağan hadiseler, toplumda yer alan olumlu, olumsuz şahıslar tefekkür, muhasebe ve muhakeme zemininde hikmetlerin içinde dile getirilmiştir. İnsanlar kemale erer, kâmil mümin olurlarsa toplumun seviyesi yükselir. Aksi takdirde insan nakıs/eksik olur, toplum, zaafa uğrar, insanların dünyası ve ahireti zarar görür. Hikmet geleneğinde Ahmed Yesevi'den sonra üçüncü halifesi olan Süleyman Hakîm Ata daha çok bilinmektedir. Süleyman Hakîm Ata Türk topluluklarının kalbinde önemli yeri olan bir velidir, mürşid-i kamildir. O'nun özellikle maruf ve meşhur olan iki hikmeti asırlara uzanmış, nice insanları etkilemiştir. Ahmet Yesevi, Hakîm Ata ve diğer sufi şairler hikmetlerinde halkın kolaylıkla anlayacağı, idrak edeceği, kavrayacağı, onlara tesir edecek sembolleri kullanmışlardır. Hikmetlerde kâmil insana karşılık gelen buğday metaforu/ örneği her iki mürşidin hikmetlerinde dikkat çekici şekilde yer almaktadır. Yahşi/iyi, kâmil insan buğday, yaman/ kötü, nakıs, insan ise saman olarak sembolize edilmiş, gösterilmiştir. Toprak, tohum, yağmur, güneş, emek, alın teri buğdayın yetiştirme sürecini, vasıflarını belirleyen saiklerdir. İnsan da benzer süreçlerden, zorluklardan, mücadelelerden geçerek kemale erer, yahşi/iyi kişi olabilir. Tasavvuf büyükleri insanın nefsinin eğitimi, güzel ahlakı elde etmesi için bu ve benzer metaforları zaman zaman kullanmışlardır.

Hikmetler halkla iletişim açısından dikkati çeken özelliklere sahiptir. Ahmet Yesevi toplumu çok iyi tanıyan, bilen birisidir. Toplumla iletişim kurma, İslam'ı öğretme konusunda sosyolojik /okuma/ düşünme yaklaşımı içerisinde hikmetleri yazmıştır. Bu yöntemin sözlü kültürün yaygın ve etkin olduğu toplumlarda çok önemli olduğu aşikârdır. Ahmet Yesevî gibi Süleyman Hakîm Ata'nın da hikmetlerinin etkili olmasının sebebi bu tarzın tercih edilmesidir. Bu hususta halkın bildiği, anladığı, yaşadığı, algıladığı ortam, araç, eşya ve olaylar hikmetler

içerisinde örnek olarak kullanılarak iletişim başarısı sağlanmış, denilebilir. Kuran ve Sünnet'i tanıtmak, anlatmak ve yaşatmak üzere hikmetlerin tabiliği, sadeliği, gerçekliği aynı zamanda bir zenginlik haline gelmiş sayılabilir. Neticede hikmetlerin amacı, Allah'ın rızasını kazanmak için onun emir ve yasaklarına, Hz. Peygamber'in sünnetine uygun yaşamak, insanlığa faydalı olmaktır. Bu amaca ulaşmak için tasavvuf büyükleri insanın olgunlaşmasını sağlayacak muhtelif usuller geliştirmişlerdir. Tebliğin hedef kitlelere ulaşması, iletişim sağlanabilmesi için insan ve toplumun iç içe olduğu hakikatlere dikkat çekilmiştir. Buğday/saman ve insan / yahşi / yaman/ sembolü halkın çok iyi anlayacağı bir metodun kullanıldığını göstermektedir. Esasen bu yöntem hikemî bir üsluptur. Ahmet Yesevi ve Süleyman Hakîm Ata hikmetlerinde nüfusun büyük çoğunluğunun tarımla uğraştığı bir toplumda bu metaforu kullanmışlardır. "Buğday" ve "yahşi-iyi" olmak arasındaki rabıta İslam'ın emirlerine riayet eden kulların ulaşacağı, erişeceği kemali, noktayı, makamı göstermektedir. Bu tebliğde Ahmet Yesevi ve Süleyman Hakîm Ata'nın sade ve anlaşılır şekilde buğday metaforunu kullandıkları beyitler üzerinde durulacaktır.

Buğdayın Hakikati

İnsanlığın ilk ve temel gıdası buğday, tahıllardır. İnsanlık binlerce yıl varlığını topraktan elde ettiği ürünlerle idame ettirmiştir. Yeryüzünde insanoğlunun gıda maddesi olarak istifade edebileceği yaklaşık 50.000 bitki türü vardır. Beslenme amaçlı enerji ihtiyacının %60'ı buğday ve tahıl mahsullerinden karşılanmaktadır. Dünya nüfusunun enerji ihtiyacının %20'si, tüketilen tahıl kökenli proteinin %40'ı buğdaydan elde edilmektedir. İnsanlık tarihi içerisinde önemli bir yeri olan buğdayın temel besin maddesi olarak kullanıldığı arkeolojik kazılarla tespit edilmiştir. "Bereketli/Verimli Hilal" olarak tabir edilen, Fırat ile Dicle arasında oluşan ve ilk tarımın yapıldığına inanılan bölgede kazılar yapılmıştır. Burada 10-12 bin yıllık buğday örneklerine rastlanmıştır.⁴⁶ Buğday dünyanın birçok yerinde, ovalarda ve yüksek rakımlı yerlerde yetişir, adaptasyon kapasitesi yüksektir, kurak ve sıcak havaya dayanıklıdır. Her insan ve toplum için temel ve asli gıdadır. Buğday ilk evcilleştirilen bir bitki çeşidi olup, dünyanın birçok yerine yayılmıştır. İnsanoğlunun aldığı enerjinin büyük çoğunluğu buğday ve diğer tahıl ürünlerindedir.⁴⁷ Buğday, yağmura, suya, toprağa, güneşe ve emeğe bağlı bir bitkidir. Yağmurun yağması, suyun bulunması, toprağın verimli olması, çiftçinin çalışması, güneşin kendini göstermesi gerekir. Buğday tohumu, kişinin say ü gayreti ve ilahi kudret ile ekinlere başaklara, ürünlere dönüşür. Daha sonra işlenir, ciddi bir süreçten geçer, besleyici gıda ve enerji hâline gelerek insana gıda olarak ulaşır. Buğdayın serüveni her yönüyle dikkat çekicidir. Buğdayın tohumu önemlidir. İyi bir tohumun toprağa atılması, yetişmesi, başağın, buğdayın rengi, olgunlaşması, toplanması, una dönüşmesi, kullanılması başından sonuna kadar hikmetli bir süreçtir. Bu sürecin sonunda olgun başak, iyi bir buğday verebilir. Tarım toplumlarının hayatı binlerce yıl toprağa ve büyük ölçüde buğdaya bağlı kalmıştır. Buğday bir varlıktır, bir hakikattir.

Hikmetler ve Buğdaylar

Arapça'da "hikmet" kelimesi felsefe, adalet, ilim, Peygamberlik, Kur'an-ı Kerîm, İncil ve veciz söz anlamlarında kullanılan bir terimdir. İnsanın idraki sayesinde dış dünyadaki nesnelere hakikatini bilerek ona göre hareket etmesinden bahseden ilme "hikmet" denir.⁴⁸ "Hikmet", akla, mantığa, dine, ilme, irfana uygun gelen söz demektir. Ahmet Yesevi'nin ilim, irfan, akıl, mantık içerisindeki sözlerine hikmet denilmiştir.⁴⁹ Hikmet, "yargıda bulunmak" anlamındaki hükm mastarından türemiştir. "Engellemek, alıkoymak, gemlemek, sağlam olmak" manalarına gelen ihkam kelimesiyle ilişkilidir.⁵⁰ Hikemî üslûp ile kaleme söylenen

⁴⁶ Kılıç Hasan, "Kur'an'ın Işığında Tahıl Bitkileri", *Harran Üniversitesi* (2018), s. 479.

⁴⁷ Bekir Atar, "Gıdamız Buğdayın, Geçmişten Geleceğe Yolculuğu", *Yalvaç Akademi Dergisi* (2017), 2(1), s. 3-5

⁴⁸ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anka Yayınları (2005), s. 15.

⁴⁹ Mehmet Esad Coşan, *Ahmet Yesevi Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri*, İstanbul: Seha Neşriyat İnceleme ve Araştırma (1996).

⁵⁰ (Kutluer, 1998, s. 518). Kutluer, İlhan Kutluer, "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (1998), c. 17, s. 518-519.

hikmetlerin kaynağı Kurân, Sünnet ve dini kıssalardır.⁵¹ Tasavvufta hikmet “İlâhî sırların ve hakikatlerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle sonuçlar arasındaki ilişkilerde ilâhî iradenin rolünün keşfi” olarak tanımlanmıştır. Süleyman Hakîm Ata, “hikmet-âmîz” sözleriyle meşhurdur, “Hakîm” vasfını hikmet kavramından almıştır.⁵² Yesevi hikmetlerinde İslâm ahlâkı ile tasavvuf adabının öğretilmesi amaçlanmıştır. Ahmet Yesevi’nin hikmetlerini takip eden, üçüncü halifesi Süleyman Hakîm Ata Türkistan topraklarında İslâm’ın yayılmasında etkili olmuştur. Sözlü kültür ve hikmet geleneğini takip etmiştir.⁵³ O’nun birçok halifesi vardır, en tanınmış Zengi Ata’dır.⁵⁴ Şiirleriyle topluma görüşlerini ve düşüncelerini ulaştırmış, Kuzey Türkleri arasında daha fazla tanınmıştır. O’nun “Barça Yahşi Men Yaman/Barça Buğday Men Saman” mutasavvıfların çok kullandığı baş tacı bir söz, bir vecize olarak yüzyıllardır dillere ve gönüllere yerleşmiştir. Yine Hakîm Ata’nın “Her Geçeni/Geleni Hızır Bil/Her Geceni Kadir Bil” mısraları Türk İslam tasavvuf dünyasında çokça zikredilen bir sözdür.⁵⁵ Hakîm Ata’nın *Bakırgan Kitabı*, *Ahir Zaman Kitabı* ve *Hazret-i Meryem Kitabı* olarak üç eseri bilinmektedir.⁵⁶ *Bakırgan Kitabı*’nda diğer sufi şairlerin hikmetleri de yer almaktadır. Bu kitap hikmet geleneğinin bir eseri olarak farklı dönemlerde yaşamış (12.yy-18.yy) mutasavvıf şairlerin hikmet ve kıssalarını muhtevidir. Kitabın Süleymân Hakîm Ata’nın eserleri arasında sayılmasının sebebi kitabın O’nun bir hikmetiyle başlaması, en fazla hikmetin (46 tane) O’na ait olmasından dolayıdır, diye düşünülebilir.⁵⁷ Süleyman Hakîm Ata’nın en meşhur, en veciz, anonim hâle gelen sözleri şunlardır: “Barça Yahşi Men Yaman/Barça Buğday Men Saman”, “Her Geçeni/Geleni Hızır Bil/Her Geceni Kadir Bil”. Tebliğin ilham kaynağı ve konusu günümüz Türkçesiyle “Herkes buğday ben saman/Herkes yahşi, ben yaman” mısralarıdır. Sâfi Mevlâna Ali bin Hüseyin’in *Reşahât-ı Aynü’l-Hayat* adlı eserinde de bu beyitler geçmektedir.⁵⁸

Bu muhteşem ama mütevazı hikmetler iki hakikate şahadet etmektedir. Birincisi şudur: Ahmet Yesevi ile Türkistan topraklarında başlayan ve çok geniş bir coğrafyaya yayılan hikmetler toprağa saçılan buğdaylar gibidir. Kafkasya, Horasan, Irak, İran, Ortadoğu, Anadolu, Kuzey Afrika, Hindistan topraklarına Yesevi dervişleriyle ulaşan, insanların gönüllerine saçılan hikmetler onların manevi gıdası olmuştur. Ahmet Yesevî, Peygamber Efendimiz’in sünnetine uyan, hizmetlerini başarılı bir şekilde hayata yansıtan ve yerine getirmeye çalışan müstesna bir şahsiyettir. Hacı Bektaş-ı Veli, Yunus Emre gibi sufiler O’na bağlı olarak hizmetler, eserler ortaya koymuşlardır.⁵⁹ Buğdayın kısa sürede dünyaya yayılması ve çabuk adaptasyonu gibi hikmetler de arı, duru, saf, sade, samimi bir üslupla her tarafa yayılmış, kitleleri etkilemiş, insanları kemale erdirmiştir. Hikmetler toplumun ahlakını, edebini yükseltmiş, insanların nefis ve benliklerini törpüleyerek Allah’a yakınlaşmalarını sağlamıştır. Hikmetlerde kullanılan ve tesirli olan hikemî üslubun yedi özelliği sayılabilir. Bunlar: Öğretici Dil, Tenkit Dili, Delil Dili, Öğüt Dili, Destekleyici Dil, İlhâm Dili ve Hitâp Dilidir.⁶⁰ Tasavvuf çevrelerinde Necmeddin Kübrâ’ya ait olan “Allah’a giden yollar, yaratıkların nefesleri sayısındadır.” yaklaşımı büyük öneme sahiptir.⁶¹ Bu kıymetli yaklaşımın

⁵¹ Gülten Akyol, “Hikemî Üslûp ve Ahmed Yesevî’nin Hikmetlerinde İzleri”, *Gencine Klasik Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (2021). Cilt: 1, Sayı: 2, s. 30.

⁵² Mustafa Kara, “Yeseviyye’nin Temel Kitabı Cevâhîrî’l-Ebrâr Min Emvâci’l-Bihâr”, *Ahmet Yesevi Seçme Makaleler*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi İnceleme Araştırma Dizisi (1997), Yayın No: 40, s. 518

⁵³ Münevver Tekcan, *Hakîm Ata’nın Hz. Meryem Kitabı*, İstanbul: Beşir Kitabevi (2008), s. 14.

⁵⁴ Mustafa Sever, *Bakırgan Kitabı*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi İnceleme Araştırma Dizisi (2018), s. 17.

⁵⁵ Parvana Bayram, “Süleyman Hakîm Ata’dan Seyyid Nigârî’ye Ahmet Yesevî Geleneğinin Devamı yahut İki Beytin İzinde”, *Humanitas - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* (2021), 9(18), s. 35.

⁵⁶ Abdurrahman Güzel, *Süleyman Hakîm Ata’nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Öncü Basımevi (2008), s. 96, 105, 110.

⁵⁷ Mustafa Sever, *Bakırgan Kitabı*, s. 7.

⁵⁸ Necip Fazıl Kısakürek, *Reşahât Tercümesi*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları (2015), s. 4,75.

⁵⁹ Mehmet Esad Coşan, *Ahmet Yesevi Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri*, s. 28.

⁶⁰ Gülten Akyol, “Hikemî Üslûp ve Ahmed Yesevî’nin Hikmetlerinde İzleri”, s. 35.

⁶¹ Mustafa Kara, “Yeseviyye’nin Temel Kitabı Cevâhîrî’l-Ebrâr Min Emvâci’l-Bihâr”, s. 26.

hikmetlere aksettiği, kullanıldığı, hikemî üslup içerisinde yer aldığı görülebilir. Yesevi Dervişleri tarafından yayılan hikmetler güzel ahlaklı, erdemli insanların yetişmesine vesile olmuşlardır.⁶² “Herkes buğday ben saman/Herkes yahşi, ben yaman” hikmetindeki hakikatin ikincisi ise insan ile buğday arasında kurulan rabıta, münasebettir.

Buğday ve İnsan

Buğdaylar, tahıllar insanın maddi gıdasıdır; kişinin midesine gider, vücut için enerji kaynağıdır. Hikmetler ise insanın kalbine, gönlüne giden enerji, iman, aşk, şevk, feyz kaynağıdır. Buğday ile insan, buğday ile hikmet arasında kuvvetli bir alaka, rabıta vardır. Kâmil insan olgunlaşmış buğday gibidir. Buğdayın elde edilmesi, gıda hâline gelmesi birçok sebebe, faktöre bağlıdır. İyi bir tohum, iyi bir toprak, iyi bir çiftçi, iyi bir bakım, iyi bir yağış, iyi bir güneş, iyi bir hasat sonunda altın sarısı, içi dolu başaklardan iri buğdaylar ortaya çıkar. Buğday, sap ve saman ayrılır, toplanan hasat korunur, taşınır. İnsanın manevi eğitimi ve gelişimi, nefsinin terbiyesi, olgunluğu da birçok sebebe, faktöre bağlıdır. Sağlam, sahih bir iman, samimi, temiz bir niyet, kâmil bir amel, düzenli bir ibadet, zikrullah, güzel bir ahlak, helal bir lokma, zulümden ve kul hakkından arınma, Kuran’a ve Sünnet’e uygun bir hayat, mazlumlara, yetimlere, kimsesizlere sahip çıkma gibi birçok hususiyet sonunda kâmil insan olunabilir.

Yesevi Hikmetlerinde olumlu ve olumsuz düşünceler, davranışlar, hareketler halkın ve toplumun içinden verilen örneklerle insanlara tatlı, saf ve etkili bir dille sunulmuştur. Bu iletişim dili sosyolojik okuma, düşünme yönteminin ustalıkla kullanıldığını göstermektedir.⁶³ Nüfusun büyük çoğunluğunun tarımla uğraştığı bir coğrafyada yıl boyu toprakla, tohumla, yağmurla, güneşle rızkını temin etmek için çalışan insanların bütün çabaları buğdaya ulaşmaktır. Zira insanların hayatının idamesi, masraflarını karşılaması, yatırım yapması, verimli, kazançlı ve güzel buğdaydan elde edilecek gelirlere bağlıdır. Buğday paradır, altındır, maldır, varlıktır, geçimdir, çocuktur, evlattır, torundur, eğitimidir, evdir, barktır, düğündür, mevlittir. Bir sonraki yıl da gelecek de ona bağlıdır, zira tohumlar mevcut hasattan alınacaktır. Zira tarım toplumunda gelir elde etmenin başka bir seçeneği yoktur. Hasane-i cariyeye olacak nesiller, eserler, hayırlar da “insan”a, ama “yahşi”, “iyi” insana bağlıdır. Buğdayda devamlılık nasıl tabii bir süreç ise insanda da devamlılık öyledir. Sürekliliğin sağlanması, sürecin verimi, istikrarı, hayrı, bereketi, kalitesi “buğday”da ve “insan”da birbirine yakındır, benzemektedir. Buğday olmadan hayat devam edemezdi. Hikmetler olmadan iyi insan olmaz, iyi insanlar olmadan dünyanın düzeni sağlanmazdı. Kıymetli buğday parlak, çekicidir. Kâmil insan nurludur, yüzüne bakıldığında huzur ve güven verir. Bu bakımdan yüzyıllar önce yaşamış velilerin, uluların resimleri yapılırken nurani bir sima ve beyaz bir sakal kullanılır. Sadelik, saflık zenginliktir. Saf altın, saf yün, denilir. Buğday sade, saf bir gıdadır. İnsan da o saflığı, sadeliği bulduğu zaman kıymeti artar, Mevla’sı ile bütünleşebilir. Buğdayların rengi dikkat çekici ve kıymetlidir. Buğdayın sarı, altın sarısı rengi hem altını hem güneşi hatırlatır. Güneş hayatın en önemli unsurudur. Zira güneş olmadan hayat olmazdı. Buğdayın verimi, yetişmesi, kalitesi için güneş elzemdir. İnsanın iyi, olgun, kâmil olması için de kâinatın güneşi Hz. Peygamber (S.A.V), O’nun yolu, varisleri, mürşitler elzemdir. Sarı renk genel olarak güneşe ait bir simgedir. Bu olumlu unsura bağlı olarak da akıl, zihin, idrak, sezgi, iman gibi çeşitli kavramları ifade eder.⁶⁴

Ahmet Yesevi hikmetlerinden birisinde olgunluğun, pişmenin metaforu/örneği olarak samanın rengini öne çıkarmıştır:

*Ümmet olsan, Mustafa’ya bağlı ol
Dediklerini cân ve gönülde sen de eyle*

⁶² Mahmud Esad Coşan, “Ahmed-i Yesevi İslam’ın Yayılmasında Önemli Bir İsim”, Server Kürsü (1995), <https://serverkursu.com/izle/ahmed-i-yesevi-islam-in-yayilmasinda-onemli-bir-isim>.

⁶³ Ejder Okumuş, “Sosyolojik Okuma Yaklaşımıyla Hoca Ahmed Yesevi”, Diyanet İlmî Dergi (2016), Cilt: 52, Sayı: 4, Ekim-Kasım-Aralık, s. 171.

⁶⁴ Neşe Işık, “Türk Masallarının Sembolik Açından Çözümlemesi”, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ (2009), s. 474.

*Gece namazda, gündüzleri oruçlu ol
Gerçek ümmetin rengi tıpkı samandır*⁶⁵

Ümmet olmanın olgunluğu, güneşin altında sabırla rengini alan samanla özdeş ifade edilmiştir. “Saman”ın rengi güneşin rengidir. Kâinatın güneşi/ Hz. Muhammed Mustafa (S.A.V.)’ya tabi olmak, sünnetlerini yerine getirmek, O’nun rengi ile renklenebilmek için ise gece namaz ve gündüz oruç, yani zahmet içinde olunması söylenmektedir. Kuran ve sünnete ittibâ hikmetlerin hedefidir.⁶⁶ Güzel ve erdemli sözler insanları etkisi altına alır. Gönüllere inşirah veren hikmetlerin muhatabı toplumdur.⁶⁷

İlginçtir ki, Ahmet Yesevi Divan-ı Hikmet’te Süleyman Hakîm Ata’dan daha önce de buğday ve saman metaforunu kullanmıştır:

*Kul Hoca Ahmed kötülerin kötüsü sen,
Herkes buğday el tutmaya samanı sen,
Yoldan sapan günahkârların câhili sen,
Gelin yiğilın zâkir kullar zikir söyleyelim.*⁶⁸

Muhtemelen Süleyman Hakîm Ata üstadı Ahmet Yesevi’nin bu yaklaşımını “Herkes buğday, ben saman, herkes yahşi ben yaman” mısralarına aksettirmiştir.

“Barça Yahşi Men Yaman/Barça Buğday Men Saman”, “Herkes buğday ben saman/Herkes yahşi, ben yaman” sözleri Türk tasavvuf edebiyatı ve tarihinde topluma mal olmuş, bir miyar/ölçü, hakikate açılan bir yoldur. Süleyman Hakîm Ata’nın bu mısraları evrensel değerler yüklü olarak insanlığa hitap eden, asırlarca süren tesir gücüne sahip olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda Amasya/Türkiye’de yaşayan, Nakşibendi/Hâlidî koluna mensup Seyyid Nigârî “Herkes buğday ben saman /Herkes yahşi, ben yaman” mısralarını Türkçe Divanı’nda iki terciibent içinde ele almıştır.⁶⁹ Seyyid Nigârî Dîvânı’ndaki 833 numaralı terciibende bulunan birinci benti burada görmek mümkündür: (Herkes anlamına gelen “barça” kelimesi Dîvânda “parça” şeklinde yazılmıştır.)

*I. Bent
Söyleyim ey tâlibân
Vir bu söze gûş-ı cân
Şevk ile ehl-i dilân
Söyleye ey bî-nişân
Dâda yetiş el-emân
Vir bana senden nişân
Mahv ola benlik hemân
Tâ diyelim her zaman
Parça yahşi biz yaman*⁷⁰

“Ey talipler, ey müritler, söylüyorum, bu sözlerimi can kulağıyla dinleyin: Sevgilide fena bulup kendi benliğinden soyutlanmış talip ve gönül ehli olanlar şevk ile “Aman Allah’ım ne olur yardım et ve kendinden bana bir nişan, bir iz ver ki sana ulaşmamız kolay ola ve bu benlik kolaylıkla benden gide” diye söylesinler. Biz de her zaman “Herkes iyi, biz kötüyüz; herkes buğday gibi değerli, biz ise saman gibi havai ve gereksiziz.” diyerek zikredelim. Seyyid Nigârî, müridana fenafillaha ermek için daima dua, tövbe etmelerini, kusurları

⁶⁵ Hoca Ahmet Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, Haz. Hayati Bice, İstanbul (2015), s. 165.

⁶⁶ Cemal Tosun, “Hoca Ahmed-i Yesevî’nin Dîvân-ı Hikmet’inde Eğitim”, *Diyanet İlmî Dergi* (2016), Cilt: 52, Sayı: 4, Ekim-Kasım-Aralık, s. 165.

⁶⁷ Bayram Ali Çetinkaya, “Hoca Ahmed Yesevî Öğretisinde Âlim ve Ârif Olguları”, *Diyanet İlmî Dergi* (2016), Cilt: 52, Sayı: 4, Ekim-Kasım-Aralık, s.77-85.

⁶⁸ Hoca Ahmet Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, s. 101.

⁶⁹ Parvana Bayram, “Süleyman Hakîm Ata’dan Seyyid Nigârî’ye Ahmet Yesevî Geleneğinin Devamı yahut İki Beytin İzinde”, s. 35.

⁷⁰ Azmi Bilgin, *Dîvân-ı Nigârî*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara (2017), s. 543.

kendilerinde görmelerini, herkese hüsn-i zanla bakmaları gerektiğini söylemiştir.”⁷¹ Bu mısralar özlü sözlerdir. Hakîm Ata’ya ait 12. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan iki mısranın önemli bir ilham kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Allah’a ulaşmanın yolu, yöntemi kolay anlaşılacak, algılanacak tarzda, tesirli bir şekilde ifade edilmiştir.

Buğday ve Saman, Yahşi ve Yaman

Tohum, toprak, yağış, güneş, emek aynı olur, ancak başaktan iki şey çıkar. Verimli olandan, buğday gelir, diğerinden ise saman kalır. Renkleri aynıdır, değerleri farklıdır. Birisi ağırdır, diğeri uçucudur. Birisi insana temel bir gıdadır, diğeri hayvanlara, eşyaya sevk edilir. İnsanın olgunu buğday gibi kıymetlidir, tatlıdır, kalıcıdır. Yahşi insan ailenin, toplumun, milletin, insanlığın temel taşıdır. Nasıl ki buğday yiyecekler içerisinde temel gıda ise, yahşi/iyi insan da bulunduğu yerde kıymetlidir. Buğdayın yaşadığı süreci, rüzgârları, fırtınaları, yıldırımları insan da hayatında yaşayabilir. Buğday bu sürece razıdır, sabırla hasat mevsimini beklemektedir, başak güneşe bakmakta, boynunu bükmekte, toprağa teslim olmaktadır. Hikmetlere göre, insan da nefsinin eğitimi ve terakkisi için azim ve sabırla mücadelesini sürdürmeli, tevekkül etmeli, iki cihan güneşi Peygamber (SAV) ve evliyaya teslim olmalıdır, ittibâ etmelidir. Buğday nasıl önemli ise insan ve nesiller öylece önemlidir. Bedenin ve kalbin gıdası birlikte anlam ifade etmektedir. Bunların korunması gerekir. Nitekim Kuran-ı Kerim’de Allah ü Teala Hazretleri Bakara Suresi, 205’te şöyle buyurmaktadır: “O, dönüp gitti mi (yahut bir iş başına geçti mi) yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak için çalışır. Allah bozguncululuğu sevmez.”⁷² Nesillerle ekinlerin birlikte ele alınması önemlidir. Yeryüzünün ve insanlığın düzeni için “fesad” bozulma, bir tehlike olup, ilahi bir uyarıya muhataptır. Ahmet Yesevî, halifeleri, Süleyman Hakîm Ata, Kuran ve Sünnet’e tam bağlı alimler, mutasavvıflardır. Onların her hikmeti, sözü, amacı, isteği, arzusu bu bağlamda ifade edilmiştir.⁷³ İnsanın yamanlığı/kötülüğü onun bozulmasıdır, esas olan yahşi/iyi olmasıdır. Zira, yine insan Allah’ı bilmek, tanımak, marifetullaha ermek, O’na kulluk etmek için bu dünyaya gönderilmiştir. Nitekim Zariyat Suresi 56-58’de Hak Teala şöyle buyurmuştur: “Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım. Onlardan bir rızık istemiyorum, beni doyurmalarımı da istiyor değilim. Şüphesiz rızık veren, sarsılmaz gücün sahibi olan yalnızca Allah’tır.”⁷⁴ Bu bakımdan buğday, saman/ yahşi, yaman sözlerindeki “buğday” metaforu dikkat çekicidir. Buğday örneğinin kullanılması önemlidir. Toplumu anlama, tanıma, toplumla iletişim kurma, dini öğretim yöntemi olarak kıymetli, sosyolojik bir yaklaşımın tezahürüdür.⁷⁵ Ahmet Yesevî hikmetlerinde zaman zaman çeşitli metaforlar kullanmıştır. Mesela kervan metaforu ile hayat yolculuğunu anlatmıştır⁷⁶:

*Kervân eger köçer bolsa azuk alur
Sûd u ziyân bolğanını anda bilür
Azıksızın yolğa kirgen yolda kalur
Yükün yüklep yolğa kirgen kalmaz ermiş
Yükün yüklep yolğa kirgen merdân bolur
Kılavuzsız yolğa kirgen hayrân bolur
Yol başçısı yolnu körgen kervân bolur
Yolnu körmey kervân kadem koymaz ermiş⁷⁷*

⁷¹ Parvana Bayram, “Süleyman Hakîm Ata’dan Seyyid Nigârî’ye Ahmet Yesevî Geleneğinin Devamı yahut İki Beytin İzinde”, s. 45.

⁷² Kolektif, *Kur’an-ı Kerim Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara (2011), Bakara Suresi (2/286), 205.

⁷³ Mustafa Sever, *Bakırgan Kitabı*, s. 7.

⁷⁴ Kolektif, *Kur’an-ı Kerim Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Zariyat Suresi (51/60), 56-58.

⁷⁵ Ejder Okumuş, “Sosyolojik Okuma Yaklaşımıyla Hoca Ahmed Yesevî”, s. 170-172.

⁷⁶ Necdet Şengün, “Dîvân-ı Hikmet’te Dil, Anlatım ve Muhteva Hususiyetleri”, *Diyanet İlmî Dergi* (2016), Cilt: 52, Sayı: 4, Ekim-Kasım-Aralık, s. 142.

⁷⁷ Hoca Ahmet Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, s. 246.

Hikmetler hak ve hakikati anlatmak için bir vasıtaadır. Büyük ölçüde öğretici/didaktik bir özellik taşımaktadırlar.⁷⁸ Hikmetlerin amacı iyi ve kötü insanı anlatmaktır. Kuşatıcı, samimi, tasvir edici, ibret alıcı bir dil kullanılmıştır. İnsanda beş his vardır ki, buna havass-ı hamse denir. Havass-ı hamse, havass-ı zahire ve havass-ı batine olarak da ayrılmıştır. Havass-ı zahire görme, tatma, işitme, dokunma, koklama olarak tasnif edilmiştir. Havass-ı batine ise kalbe bağlı beş duygu; hayal, akıl, vehim, hafıza, mutasarrıfa olarak tasnif edilmiştir. İnsanların tabii, bedeni ihtiyaçları ve temasları zahire, kalbi olanları ise batinedir. Buğday, zahireye, hikmetler batineye yöneliktir. Sonradan kullanılmak üzere saklanan buğdaylara, tahıllara ise zahire denilir ki, havass-ı zahireye bir anlam yakınlığı olduğu da söylenilebilir. Hikmetler insanın kalbine, ruhuna, havass-ı batinesine yönelik gıdalardır. Buğdaylar ise insanın vücuduna, yaşamını sağlıklı sürdürmesine, havass-ı zahiresine yönelik gıdalardır. Hikmetler ve buğdaylar insanın ruhi ve bedeni ihtiyaçlarını karşıladığını insanın iki taraftan sağlıklı kıldığını söyleyebiliriz.

Sonuç

Ahmet Yesevi ve halifelerinin Türkistan topraklarından çıkan hikmetleri çok geniş bir coğrafyaya yayılmış, ulaştığı diyarlarda insanların gönüllerine hitap etmiştir. Yaratılışın, var oluşun esrarını, hikmetlerini, kulluk şuurunun, vazifesinin uyanmasını, kökleşmesini, güzel ahlakın yerleşmesini amaç edinmişlerdir. Tasavvuf ölçüleri içerisinde dünya ve ahiretin mamur olmasına vesile olacak amellerin işlenmesini teşvik etmişlerdir. Süleyman Hakîm Ata'nın meşhur ve müessir beyti ile Ahmet Yesevi'nin benzer beyitlerinde yer alan buğday metaforunun insana varlığı hatırlatmaya, hakikati ortaya koymaya ve kişiyi iyi insan yapmaya sevk ettiğinin altı çizilebilir. Buğday ile güneşin irtibatıyla başaklar olgunlaşır, hasat sonunda verim alınır. Kâinatın güneşi Peygamberimiz Hazreti Muhammed (S.A.V)'e ve O'nun varisleri mutasavvıf alimlerin, kılavuzların yollarına tabi olarak kişi, yahşi/iyi/kâmil insan, buğday gibi olur. Diğer halde kişi, yaman/kötü/nakıs insan, saman gibi olur. Bu beyitlerin gösterdiği bazı hakikatlerin şunlar olduğu da söylenilebilir: İnsanlık için devirler, coğrafyalar değişse de kulluk vazifeleri aynıdır. İnsanın iyi/yahşi/kâmil olmasına rehber olacak sufilerin şiirlerinde, hikmetlerinde kullandığı misaller, metaforlar dünyanın, hayatın içinden, tabii varlıklar, süreçlerdir. Hikmetler, insanların hikmetleri ibretle görebilmesi bir öğretim yöntemi olarak seçilmiştir ve insanın tekamülü, terakkisi için bunların çok önemli olduğunu ifade etmek mümkündür.

Kaynakça

- Ahmet Yesevi Seçme Makaleler, Ahmet Yesevi Üniversitesi İnceleme Araştırma Dizisi, Yayın No: 40, Ankara: S. 27.
- Akyol, G. (2021). Hikemî Üslûp ve Ahmed Yesevi' Nin Hikmetlerinde İzleri. Gencine Klasik Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. Cilt: 1, Sayı: 2 Aralık 2021 & Volume: 1 Issue 2 December 2021
- Atar, B. (2017). Gıdamız Buğdayın, Geçmişten Geleceğe Yolculuğu. Yalvaç Akademi Dergisi, 2(1), 1-12.
- Bayram, P. (2021). Süleyman Hakîm Ata'dan Seyyid Nigârî'ye Ahmet Yesevi Geleneğinin Devamı yahut İki Beytin İzinde. Humanitas - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 9(18), 33-52. <https://doi.org/10.20304/Humanitas.915274>
- Bilgin, A. (2017). Dîvân-ı Nigârî, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55757,NigariDivanipdf.Pdf?0>
- Cebecioğlu, Ethem (2005). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. İstanbul: Anka Yayınları.
- Coşan, M. E. (1996). Ahmet Yesevi Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri. İçinde M. Şeker ve N. Yılmaz (Ed.), Ahmed-i Yesevi Hazretleri (Ss. 13-50). İstanbul: Seha Neşriyat İnceleme ve Araştırma
- Coşan, Mahmud Esad. Server Kürsü İnternet Arşivi. <https://serverkursu.com/izle/Ahmed-i-Yesevi-Islamin-Yayilmasinda-Onemli-Bir-Isim>
- Çetinkaya, Bayram Ali. (2016). Hoca Ahmed Yesevi Öğretisinde Âlim ve Ârif Olguları. Diyanet İlmî Dergi, Cilt: 52, Sayı: 4. Ekim-Kasım-Aralık 2016
- Güzel, A. (2008). Süleyman Hakîm Ata'nın Bakırgan Kitabı Üzerine Bir İnceleme. Ankara: Öncü Basımevi
- Hoca Ahmet Yesevi. (2015). Dîvân-ı Hikmet, Haz. Hayati Bice. İstanbul.

⁷⁸ Necdet Şengün, "Dîvân-ı Hikmet'te Dil, Anlatım ve Muhteva Hususiyetleri", s. 208.

THE LEGACY AND THINKING OF KHOJA AHMED YASSAWI

Sadokat Maksudovna Matkarimova,

DSc, professor University of Ma'mun Jumaniyozov Doniyor, Student of the Faculty of Socio-Economic Sciences of UrSU

Annotation. In this article, the Yassawia sect, which first appeared in Central Asia, discusses the wisdom of Ahmad Yassawi in the mystical content, as well as the philosophical analysis of the wisdom and its historical significance.

Key words: Sufism, mystic sharia, sect, enlightenment, truth, Sufi, shaykh, murid, hadith, divan

Андатпа. Мақалада Орталық Азияда алғаш пайда болған Ясауи тариқаты мистикалық мазмұндағы Ахмет Ясауи хикметтеріне философиялық тұрғыдан талдап, оның тарихи маңызы қарастырылады.

Кілт сөздер: сопылық, мистикалық шарифат, тариқат, мағрифат, ақиқат, сопы, шейх, мурид, хадис, диуан

Introduction: Sufism and mystical sciences are considered as a great social phenomenon in the spirituality of the people of the East, which has been considered as an idea of moral growth, goodness, goodness, effort, and self-improvement in human maturity. In the Muslim world, on the basis of mystical sciences, asceticism, taqwa, outward worship, struggle against inwardness, spiritual purification, along with the concepts of self-restraint, contentment, and patience, in the pursuit of attaining God's will and God's approval, have been expressed. That is why, when defining Sufism, many sheikhs call it the science of curbing the satanic self and acquiring compassionate feelings. Those who showed Sufis studied Sufism in various aspects of the human psyche and began to look for ways to achieve spiritual perfection.

Main part: Sufism originated in Kufa, Baghdad, Basra and Egypt as a science based on the Holy Qur'an and hadiths, and its spread and development in Central Asia occurred in the 11th and 12th centuries with the Yassawia sect, in particular, the founder of the sect, Ahmad It is related to the name Yassawi. Ahmad Yassawi is popularly known as "Piri Turkestan", Sultan ul-Arifin, Qiblai prayer of the people of Turkestan, "Qul Khoja Ahmad" [1], and his sect, in turn, is still served for the wide spread of Islam among the non-Islamic Turkic peoples and the settlement of the concepts of faith and belief. , on the way to attaining God's will, first of all, he preached the idea of learning the Shariah sciences, and then the tariqat with the heart to rise to the level of enlightenment.

I visited bozor of shariat
I stood in the bosom of enlightenment,
I was tyrannical at the front of the sect,
I opened the door of truth, friends.

During his time, Yassawi gained great influence among the nomadic Turks who lived in Tashkent and Syrdarya regions, north of Sayhun. Ahmad Yassawi's sect, based on Islamic faith, spread widely throughout Central Asia, Khorezm, the Far Caucasus, the Tatar region of the Middle Volga, as well as Khorasan, Iran, and Anatolian regions from the 13th to the 15th centuries [2].

Ahmed Yassawi expressed his religion in a simple and fluent Turkish language that was understandable to the local people, in a poetic style, in the form of proverbs, and took a high place in the spirituality of the Turkic people. In his time, Alisher Navoi highly appreciated the work of Ahmed Yassawi and gave such a description in his work "Nasayim ul-Muhabbat". Khoja Ahmed Yassawi is the sheikh of Turkestan estate. His authority is high and famous, his merit is great and infamous. The murid and the companion are unfathomable and under the

will and devotion of the king. [3]. Sufi Olloyar, one of the great scholars of Sufism, also pointed to Yassawi's wisdom and said that "a great book" was inherited from Ahmad Yassawi

This is undoubtedly the book "Devani Hikmat", which is a collection of Yassawi's hikmats. The fact that the hikmats became Devon is due to the fact that they were compiled by Sheikh Ahmed's students, and after years, the copies were multiplied.

When talking about the total amount of wisdom of Amad Yassawi, this issue is a controversial topic among Yassawi scholars. However, some sources indicate that the number of wisdoms is 4400, while others indicate that there are 9900 wisdoms [4]. Ahmed Yassawi, in one of his wisdoms, expresses the amount of wisdom inherited from him with 4400 numbers.

Kul Khoja Ahmed, his every word is a medicine for pains,
If I tell the Taliban, might not stay my dream.
I spoke four thousand four hundred words of wisdom, decrees about you,
If there is a decree, I will not speak until I die.

The number of Yassawi's wisdoms is shown in different ways, there is no clear end in this matter, that is, the reason why the number of wisdoms today is not 4400, first of all, the original source from the period when Devon was composed has not reached us. Manuscripts and sources that have been preserved to this day belong not to the 12th century, but to the 18th-19th centuries. By the 20th century, Yassawi's wisdom was published in Tashkent and Kazan so that the masses could read it. Among them, there is a lithographic copy published in Kazan in 1904, which contains more than 150 wisdoms.

In general, when studying the sect founded by Ahmed Yassawi and understanding the mystical meaning of his wisdom, not the amount of wisdom, but the content of it is the basis of the ideas put forward by Yassawi. Ahmed Yassawi expressed in his wisdoms in the column of fearing God, following the deeds of Sharia, doing meritorious deeds that please God, hoping for heaven, and repeatedly referring to the verses of the Qur'an, Rasulullah (s.a.w.) has been interpreted according to the hadith sharifs. In many hikmats in "Devani Hikmat", Yassawi refers to many chapters of the Holy Qur'an and verses in it. This is a proof that Yassawi has a high level of thinking among the Sufi sheikhs in the knowledge of the Qur'an and explaining the chapters and verses in it to the general public. In particular, in the statement of Yassawi's wisdom: Surah A'raf (verse 23 in wisdom 80", verse 143 in wisdom 28-111" verse 172 in wisdom 9"); Surah Toha (in wisdom 10); Surah Nur (in wisdom 14-48), Surah Juma (in wisdom 16); Surah Alaq (20th wisdom); Surah al-Zariyat (in Hikmat 37); Surah Muhammad (Wisdom 51 verse 47/15"); Surah Man (Wisdom 62 verse 76/21"); Surah Al-Baqara (verse 152 in verses 70-117); Surah Taborak i.e. Ulk (verse 72); Surah Arrohman (verse 73); Surah Yasin (verse 59 in verse 73); Surah Anqabut (verse 57 in Wisdom 75); Surah Moida (verse 54 in Wisdom 106, verse 119 in Wisdom 113); Surah Zalzal (verse 127); Surah Hud (verse 3 in Wisdom 129) "); widely used kabi. In the expression of wisdom, issues of etiquette, self-control, patience, together with the glorification of the human qualities characteristic of believing Muslims, quotations from the verses of the Qur'an as evidence for these are the faith of the Turkish people who still accepted Islam at the time of Yassawi's life. it is not surprising that it helped them to understand the concepts of enlightenment well, and not only to understand, but also to live in their lifestyles. In particular, Ahmed Yassawi refers to one of the verses in Surah "Nur" and advises in one of his wisdoms:

Iranians will not be oblivious to the truth.
Rijalun tulhihim of Khaliqun-nos.
A prisoner of the Iranian road does not stay on the road,
The secret will be acceptable to him.

Yassawi, with the words "Rijalun la tulhihim" in this wisdom, said in his wisdom, "There are people who purify Him morning and night, and they are not allowed to do business or trade, but to remember God, to perform the prayer, and He emphasized that he blessed him by saying, "he cannot be busy with giving zakat (to those who deserve it)." Obedience calls us

to avoid postponing obedience and being deceived by the transitory problems of the mortal world. Perhaps Allah, the Exalted, has clearly explained the Qur'an in the Holy Qur'an, and if every person sincerely looks at obedience and worship, the faith of the imam will be fixed in his heart. In addition to his daily work, he expresses in the form of pandnama that he is unable to perform his prayer and tasbehu prayer without fail. Also, Yassawi in another wisdom says how the believers who are sincere in their obedience and worship, who have found the approval of Allah Almighty, will receive the mercy of their Lord in the next life. He explains that he is blessed with paradise-like paradises as follows:

If you wish to leave this place,
Immortal nose around your body.
And anhorin min honey is pure.
He gives charity to his servant in heaven.

The meaning of this blessing is that this world is transient, feel that you are mortal with your heart while your heart is beating in your chest! Don't be fooled by the mirages of this world, which seems as if it is in the desert, feel your closeness to the Lord who created your heart. It is said that only then will Allah grant you "Uchmah", i.e. Paradise, which embodies eternal life. and there are rivers of pure honey to describe the paradise" [6] describes life in peace and the wonders of paradise.

In his wisdom, Ahmed Yassawi praises pious and righteous people, while describing their qualities, he also mentions hypocrites, deceivers, and hypocrites whose actions are false and strongly condemns them. In particular: in one of his wisdoms, the hadith of Rasulullah (s.a.w.) is cited: "Al kazzabu la ummati", "Lonely bastards are not my ummah":

Al kazzabu la ummati" said to you,
Muhammad, the Messenger of Truth, told us,
There is no paradise for a liar, by God,
Don't lose faith by telling lies, friends. [7]

Yassawi strongly criticizes some priests of his time and their attempts to accumulate wealth at the expense of wealthy murids, greedy sheikhs, pirs, and mystics. Being a Sufi, you always focus on your work, Have you brought an offering?" you always ask someone, "You wear the curse of God around your neck all the time, You became a Sufi pattern, but you never became a Muslim.

In this wisdom, the sentence "curse of God" is expressed in the context of hypocrites who are cursed by God, referring to the deceitful people who only say God in their tongues, but their tongues are in the grip of lust and vices, no matter how hypocritical they are, every Muslim Also, Yassawi reacts to the activities of some Sufis as follows. , and be kind to the people and those who are unable to control their murids, those sheikhs should be proud of their murids, and do not waste your life in disbelief and misguidance, and love the people of innovation and hate the people of the Sunnah science and knowledge Do not follow Shariat together, and keep an eye on non-mahrams and have faith, hope for the mercy of Allah Almighty and despise the work of people. Let their disciples reject them, let them become apostates themselves, and they will walk at the door of their disciples together with humiliation. If the murids do not offer prayers, they will fight. I'm a bully, God is a bully, they say. Shaykh , if he receives a niyaz, he will give to the needy, and to the poor and the stranger. If you take it and eat it yourself, it will be like eating a stubborn dog. If he wears a turban, don't accept the fast of prayer until the turban is worn, and if he wears it as bread, then make him suffer in hell, and if Anyone who believes in a good sheikh will be a disbeliever. Bad sheikhs are cursed. His conspiracy is worse than Dajjoldin. There is an apostate in Sharia, Tariqat, truth, enlightenment" [8]

Ahmed Yassawi's appeal to the Holy Qur'an and hadith in his wisdom, as well as the glorification of human values such as the strength of faith in his references to them, and the strong condemnation of selfishness, vices, hypocrisy, and hypocrisy, in contrast to them, are Turkish. led to the prosperity of the Yassawia order among the peoples and to the personality

of Ahmed Yassaavi over the centuries. The activities of Ahmad Yassawi's students were also important in the spread of the Yassawia order to many regions and in the development of its ideas. Among the murids of Ahmed Yassawi, the famous caliphs are the following 1. Mansur ota. 2. Sufi Mohammad Donishmand Zamukiy. 3. Father Suleiman Hakim. 4. Bobo Mochin. 5. Amir Ali Hakim. 6. Luqman Parranda. 7. Imam Marghazi. 8. Hasan Bulg'oni. 9. Like Sheikh Usman Maghribi [9].

Summary: According to many historians, Ahmed Yassawi's collection of wisdom in Devon has been revered among the Turkic peoples as a sacred source after the Holy Qur'an and hadith. Along with this, simple and fair meaning wisdoms have been in the madrasahs of Central Asia for centuries students were taught as a science textbook. One who lived in later times Yassawi's wisdom in mystical content by a number of poets activity was continued. In particular, Khan of Bukhara from the Shaibani dynasty Ahmad created under the pseudonyms Ubaidullah Khan Ubaydi, Qul Ubaydi His appeal to Yassawi's wisdom, the wisdom inspired by him. It is known from history that he wrote it. In short, "Yassawia" sect and the wisdom activity of its founder, Piri Turkestan Ahmed Yassawi, its mystical, meaningful content makes every person think deeply of our life, which calls us to embody human qualities important because it encourages you to live every second to the fullest.

References

1. Hamidjon Islomiy «Sulton ul-orifin Xoja Ahmad Yassaviy». – Toshkent: Fan nashriyoti, 2005. 2-bet.
2. Ahmad Yassaviy «Devoni hikmat». – Toshkent «Navro'z nashriyoti», 2018. 15-bet.
3. Ibrohim Haqqul. Ahmad Yassaviy. – Toshkent, 2001. – B. 4.
4. Nasafiy. Xoja Ahmad Yassaviy. – Toshkent: «G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti», 1993. 8-bet.
5. Ahmad Yassaviy «Devoni hikmat». – Toshkent: «Navro'z nashriyoti» 2018. 103-bet
6. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf Qur'oni Karim va o'zbek tilidagi ma'nolar tarjimasi. – Toshkent: «Sharq» nashriyoti, 2011. 508-bet.
7. Ahmad Yassaviy «Devoni hikmat». – Toshkent: «Navro'z nashriyoti» 2018. 69-bet.
8. Ahmad Yassaviy «Devoni hikmat». – Qozon, 1904. 5-bet.
9. Yassaviy «Faqrnomasi». – Toshkent: «Navro'z nashriyoti» 2014. 18-bet.

AHMET YESEVİ'NİN DÜŞÜNCE SİSTEMİ VE SOSYAL İLGI ALANLARI

Akmonshak Ussainova,

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi
Kazakistan, Türkistan*

Özet. Ahmet Yesevi, Orta Asya'nın önde gelen İslam alimlerinden biri olarak bilinir ve düşünce sistemi ile sosyal ilgi alanları önemli bir rol oynar. Yesevi'nin düşünce sistemi, İslam tasavvufunun temel prensipleri olan Tevhid inancı, insan-ı kamil idealine ulaşma çabası ve nefsi terbiye etme üzerine odaklanır. Bu prensipler, insanın Allah'a olan bağlılığını güçlendirmeyi, manevi gelişimi teşvik etmeyi ve ahlaki değerleri yaygınlaştırmayı amaçlar. Aynı zamanda, Yesevi'nin sosyal ilgi alanları arasında eğitim, ahlaki değerlerin yayılması ve toplumsal dayanışma önemli bir yer tutar. Ona göre, insanın manevi gelişimi ve toplumsal refahı arasında sıkı bir ilişki vardır. Yesevi'nin düşünceleri, sadece Orta Asya'da değil, tüm İslam dünyasında ve hatta daha geniş bir perspektiften bakıldığında evrensel bir değere sahiptir. Onun eserleri, insanın içsel yolculuğunu anlamak ve toplumsal düzenin sağlanmasına katkıda bulunmak isteyenler için önemli bir kaynaktır. Ahmet Yesevi'nin düşünce sistemi ve sosyal ilgi alanları, hem dini hem de dünyevi yaşamla ilgili derinlemesine bir anlayış sunar, bu da onun felsefesinin kompleks ve kapsamlı olduğunu gösterir.

Anahtar kelimeler: Ahmet Yesevi, İslam, Tasavvuf, Eğitim, Düşünce

Annotation. Ahmet Yassawi is known as one of the leading Islamic scholars of Central Asia, and his system of thought and social interests play an important role. Yassawi's system of thought centers on the fundamental principles of Islamic Sufism: the belief in Tawhid, the striving to achieve the ideal of the perfect human being, and the discipline of the soul. These principles aim to strengthen man's devotion to God, promote spiritual development and popularize moral values. At the same time, Yesevi's social interests include education, the spread of moral values and social solidarity. According to him, there is a close relationship between human spiritual development and social well-being. Yesevi's thoughts have a universal value not only in Central Asia, but also in the entire Islamic world, and even from a broader perspective. His works are an important source for those who wish to understand the inner journey of man and contribute to the maintenance of social order. Ahmet Yassawi's system of thought and social interests offers an in-depth understanding of both religious and secular life, indicating that his philosophy is complex and comprehensive.

Key words: Ahmet Yassawi, Islam, Sufism, Education, Reflection

Ahmet Yesevi, Orta Asya'da yaşamış ve Türk İslam düşünce geleneğinde önemli bir rol oynamış bir sufi ve düşünürdür. Onun düşünce sistemi ve sosyal ilgi alanları, İslam'ın derinliklerine inen ve toplumsal refahı vurgulayan bir perspektifle şekillenmiştir. Ahmet Yesevi'nin düşünce sistemi, İslam'ın özünü anlama ve insanın ruhsal gelişimini teşvik etme üzerine odaklanır. Sufizm geleneği içinde yer alır ve insanın içsel yolculuğunu vurgular. Onun eserleri, Allah'a olan bağlılığı ve insanın manevi potansiyelini keşfetmesini öne çıkarır. Yesevi, sadece bireysel manevi gelişime değil, aynı zamanda toplumsal refahın ve adaletin sağlanmasına da büyük önem vermiştir. Eğitim, ahlaki değerlerin yaygınlaştırılması ve toplumsal dayanışma gibi konular, onun sosyal ilgi alanlarının merkezindedir. Eserlerinde insanın insanlığına vurgu yapar ve toplumun sağlıklı bir şekilde gelişmesini teşvik eder [1].

Ahmet Yesevi'nin Düşünce Sistemi ve Sosyal İlgi Alanların incelediğimizde konuyu derinleştürmemiz için Ahmet Yesevi'nin İslam tasavvufunun temel prensiplerine, eğitim ve ruhani gelişime, toplumsal adalet ve dayanışmaya, insan hakları ve hoşgörüyü ve kültürel miras ve kimlik oluşumuna değineceğiz.

İslam tasavvufunun temel prensipleri: Ahmet Yesevi'nin eserleri, İslam tasavvufunun temel prensiplerini derinlemesine ele alır ve insanın manevi yolculuğunu vurgular.

İlk olarak, Ahmet Yesevi'nin İslam tasavvufunun temel prensipleri arasında "Tevhid" (Allah'ın birliği) kavramı bulunur. Yesevi'ye göre, Tevhid inancı, insanın Allah'a olan bağlılığını ve O'nun birliğine olan inancını vurgular. Bu prensip, insanın Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etmesiyle başlar ve manevi gelişiminin temelini oluşturur.

İkinci olarak, Yesevi'nin tasavvuf anlayışında "İnsan-ı Kamil" (olgun insan) kavramı önemlidir. İnsan-ı Kamil, manevi olarak olgunlaşmış ve Allah'a yakınlaşmış bir insanı ifade eder. Yesevi'ye göre, insan-ı Kamil olmak, Allah'a olan sevgi ve bağlılıkla dolu bir kalbe sahip olmayı, ahlaki erdemleri geliştirmeyi ve nefsi kontrol etmeyi gerektirir.

Üçüncü olarak, Ahmet Yesevi'nin tasavvuf anlayışında "Tasfiye ve Tarbiye" (nefsi arındırma ve eğitim) ilkesi bulunur. Bu ilke, insanın nefsiyle mücadele etmesi ve ahlaki erdemleri geliştirmesi gerektiğini vurgular. Yesevi'ye göre, insanın nefsiyle mücadelesi, manevi yolculuğunun temel bir parçasıdır ve insanın Allah'a yakınlaşmasını sağlar.

Dördüncü olarak, Yesevi'nin İslam tasavvufunda önem verdiği bir diğer prensip "Zikir" ve "Meditasyon" uygulamalarıdır. Zikir, Allah'ı anma ve O'na yönelik derin bir bağlılığı ifade eder. Yesevi'ye göre, zikir uygulamaları, insanın kalbini Allah'a açması ve O'na yönelik bir yakınlık hissetmesi için önemlidir.

Son olarak, Ahmet Yesevi'nin tasavvuf anlayışında "Vuslat" (Allah ile birleşme) kavramı bulunur. Vuslat, insanın manevi yolculuğunun sonunda Allah ile bütünleşmesini ifade eder. Yesevi'ye göre, insanın manevi yolculuğunun amacı, Allah'a olan sevgi ve bağlılığını derinleştirmek ve nihayetinde O'na ulaşmaktır. Sonuç olarak, Ahmet Yesevi'nin İslam tasavvufunun temel prensipleri, insanın Allah'a olan bağlılığını, manevi gelişimini ve ruhsal olgunluğunu vurgular. Yesevi'nin eserleri, insanın manevi yolculuğunu anlamak ve İslam'ın derinliklerine inmek isteyenler için önemli bir kaynaktır. Onun tasavvuf anlayışı, İslam'ın evrensel mesajını insanın iç dünyasına taşır ve manevi yolculukta rehberlik eder [2].

Eğitim ve ruhani gelişim: Ahmet Yesevi'nin eserleri ve öğretileri, eğitimin ve ruhani gelişimin insanın manevi yolculuğundaki önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

Yesevi'ye göre, eğitim sadece dini bilgilerin öğrenilmesiyle sınırlı değildir, aynı zamanda insanın ruhsal ve ahlaki gelişimine katkıda bulunmalıdır. Ona göre, eğitimin amacı, insanın Allah'a olan yakınlığını artırmak ve ahlaki erdemleri geliştirmektir. Bu nedenle, Ahmet Yesevi'nin eğitim anlayışı, dini ve ahlaki eğitimin yanı sıra insanın iç dünyasını da dönüştürmeyi hedefler. Ahmet Yesevi'nin eğitim anlayışında önemli bir yer tutan bir diğer kavram da "Tarikat"tır. Tarikatlar, manevi gelişim ve ruhani ilerleme için özel bir yol veya disiplin olarak kabul edilir. Yesevi'ye göre, tarikatlar, insanın nefsiyle mücadele etmesine ve manevi potansiyelini gerçekleştirmesine yardımcı olur. Bu yolla, insanlar Allah'a yakınlaşır ve ruhani bir olgunluğa ulaşırlar.

Eğitimin yanı sıra, Ahmet Yesevi'nin ruhani gelişim konusundaki düşünceleri de dikkat çekicidir. Ona göre, insanın ruhani gelişimi, sadece dini bilgilerin öğrenilmesiyle değil, aynı zamanda ahlaki erdemlerin uygulanmasıyla da sağlanır. İnsanın nefsiyle mücadele etmesi ve ahlaki değerleri yaşaması, ruhani bir olgunluğa ulaşmasını sağlar.

Yesevi'nin ruhani gelişim anlayışında önemli bir yere sahip olan bir diğer kavram da "Zikir"dir. Zikir, Allah'ı anma ve O'na yönelik derin bir bağlılık duygusunu ifade eder. Yesevi'ye göre, zikir uygulamaları, insanın kalbini Allah'a açması ve O'na yakınlaşması için önemlidir. Bu sayede, insan ruhani bir aydınlanma yaşar ve manevi potansiyelini gerçekleştirir.

Sonuç olarak, Ahmet Yesevi'nin eğitim ve ruhani gelişim hakkındaki düşünceleri, insanın manevi yolculuğunun önemli bir parçasını oluşturur. Onun eserleri ve öğretileri, insanın Allah'a yakınlaşması ve ruhani bir olgunluğa ulaşması için rehberlik eder. Yesevi'nin eğitim ve ruhani gelişim anlayışı, sadece Orta Asya'da değil, tüm İslam dünyasında ve hatta daha geniş anlamda insanlık için ilham verici bir kaynak oluşturur [3].

Toplumsal adalet ve dayanışma: Ahmet Yesevi'nin düşünceleri, toplumsal adalet ve dayanışmanın önemini vurgulayan derin bir insanlık felsefesiyle şekillenmiştir. Yesevi'nin fikirleri, sadece dini bir düşünce yapısıyla sınırlı kalmaz, aynı zamanda toplumun refahı ve adil bir düzenin sağlanmasıyla da yakından ilgilidir.

Ahmet Yesevi'nin toplumsal adalet anlayışı, insanın doğasında var olan fitrî eğilimlerine dayanır. Ona göre, insanların birbirine karşı sorumlulukları ve görevleri vardır ve bu görevlerin

başında toplumsal adaletin sağlanması gelir. Yesevi, toplumsal adaletin, zengin-fakir, güçlü-zayıf arasındaki dengenin kurulması ve herkesin hak ettiği şekilde yaşama hakkına sahip olması anlamına geldiğini öne sürer. Bu adalet anlayışı, İslam'ın temel prensipleriyle uyumludur ve insanın Allah'a karşı sorumluluğunu toplumsal düzleme de taşır.

Dayanışma ise Ahmet Yesevi'nin toplumsal düzeninde önemli bir yer tutar. Ona göre, insanlar arasındaki dayanışma ve yardımlaşma duygusu, toplumun sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için gereklidir. Yesevi'nin eserlerinde sık sık vurguladığı gibi, insanlar arasındaki dayanışma duygusu, toplumun birlik ve beraberlik içinde olmasını sağlar ve bu da toplumun daha güçlü ve dayanıklı olmasını sağlar.

Ahmet Yesevi'nin toplumsal adalet ve dayanışma düşüncesi, günümüzde de oldukça önemlidir. Özellikle değişen ve karmaşıklaşan toplumsal yapılar içinde, bu tür temel değerlerin korunması ve güçlendirilmesi gerekmektedir. Yesevi'nin fikirleri, sadece Orta Asya'da değil, tüm İslam dünyasında ve hatta daha geniş anlamda insanlık için ilham verici bir kaynak oluşturabilir.

Sonuç olarak, Ahmet Yesevi'nin toplumsal adalet ve dayanışma düşüncesi, insanlığın temel değerleriyle uyumlu bir şekilde, İslam'ın evrensel mesajını toplumsal düzlemde hayata geçirmeyi hedefler. Onun fikirleri, sadece dini bir yaklaşımı değil, aynı zamanda insanın içsel doğasına ve toplumsal ilişkilerin derinliklerine de ışık tutar. Bu nedenle, Ahmet Yesevi'nin düşünceleri, sadece tarih boyunca değil, günümüzde de önemini koruyan bir değer taşır [4].

İnsan hakları ve hoşgörü: İnsan hakları, Ahmet Yesevi'nin düşüncesinde merhamet ve adaletin bir ifadesidir. Yesevi, insanın Allah tarafından yaratıldığını ve bu nedenle her insanın değerli olduğunu öne sürer. Ona göre, insan hakları, insanın onurunu korumak ve insanın hak ettiği yaşam standardını sağlamak için temel bir zorunluluktur. Bu bağlamda, Ahmet Yesevi'nin insan hakları anlayışı, herkesin eşit ve adil bir şekilde muamele görmesini ve kişisel özgürlüklerin korunmasını savunur.

Hoşgörü ise, Ahmet Yesevi'nin düşüncesinde temel bir erdemdir. Ona göre, hoşgörü, farklılıkları kabul etmek ve insanların birbirine saygı duymasını sağlamak demektir. Yesevi'ye göre, hoşgörü, toplumun barış ve uyum içinde yaşamasını sağlar ve çatışmaların önlenmesine yardımcı olur. Bu nedenle, Ahmet Yesevi'nin hoşgörü anlayışı, farklı dinlere, kültürlere ve yaşam tarzlarına saygı duyulması gerektiğini vurgular.

Ahmet Yesevi'nin insan hakları ve hoşgörü hakkındaki düşünceleri, günümüzde de oldukça önemlidir. Özellikle değişen ve karmaşıklaşan dünya şartlarında, bu tür temel değerlerin korunması ve güçlendirilmesi gerekmektedir. Yesevi'nin fikirleri, sadece Orta Asya'da değil, tüm İslam dünyasında ve hatta daha geniş anlamda insanlık için ilham verici bir kaynak oluşturabilir.

Sonuç olarak, Ahmet Yesevi'nin insan hakları ve hoşgörü konularındaki düşünceleri, insanın evrensel değerlerini ve insanlık onurunu vurgular. Yesevi'nin eserleri ve öğretileri, insanların birbirleriyle barış içinde yaşamasını ve insan haklarının korunmasını teşvik eder. Ahmet Yesevi'nin insan hakları ve hoşgörü anlayışı, sadece tarih boyunca değil, günümüzde de önemini koruyan bir değer taşır [5].

Kültürel miras ve kimlik oluşumu: Ahmet Yesevi'nin eserleri ve öğretileri, Orta Asya'nın İslam kültürünün ve Türk kimliğinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır.

Ahmet Yesevi'nin kültürel miras ve kimlik oluşumu konularındaki düşünceleri, İslam'ın Orta Asya'da yayılması ve bu bölgedeki Türk kültürüyle etkileşimi üzerine odaklanır. Yesevi'ye göre, İslam'ın bu coğrafyada kök salması, Orta Asya'nın kültürel dokusunu derinlemesine etkilemiş ve yeni bir kimlik oluşumunu başlatmıştır. Onun eserleri, hem İslam'ın evrensel mesajını yansıtırken hem de Orta Asya'nın özgün kültürel mirasını korur.

Yesevi'nin kültürel miras ve kimlik oluşumu konusundaki düşüncelerinde önemli bir yer tutan kavramlardan biri "Türklük"tür. Yesevi'ye göre, Türklük, Orta Asya'nın yerli halklarının kimliğini ve kültürel mirasını temsil eder. Ona göre, İslam'ın Orta Asya'ya yayılmasıyla birlikte, Türklerin İslam'ı benimsemesi yeni bir kimlik oluşumunu tetiklemiş ve Orta Asya'nın İslam öncesi dönemden bu yana süregelen kültürel mirasıyla İslam'ın birleşmesini sağlamıştır.

Ahmet Yesevi'nin kültürel miras ve kimlik oluşumu konularındaki düşüncelerinde dikkat çeken bir diğer nokta ise "Tasavvuf"tur. Yesevi'ye göre, tasavvuf, hem İslam'ın özünü yansıtırken hem de Türk kültürünün derinliklerine nüfuz eder. Onun eserleri, İslam'ın öğretilerini Türk kültürüyle harmanlar ve böylece Orta Asya'nın benzersiz bir kültürel mirasa sahip olmasını sağlar.

Sonuç olarak, Ahmet Yesevi'nin kültürel miras ve kimlik oluşumu konusundaki düşünceleri, Orta Asya'nın İslam kültürüyle buluşmasının ve Türk kimliğinin oluşumunun önemli bir parçasını oluşturur. Yesevi'nin eserleri, hem İslam'ın evrensel mesajını yansıtırken hem de Orta Asya'nın özgün kültürel mirasını korur. Ahmet Yesevi'nin kültürel miras ve kimlik oluşumu hakkındaki düşünceleri, günümüzde de Orta Asya'nın ve Türk dünyasının kimlik arayışında ilham verici bir kaynak oluşturur.

Ahmet Yesevi'nin düşünce sistemi ve sosyal ilgi alanları üzerine yapılan bu çalışma, Orta Asya'nın İslam düşünce geleneğindeki önemli figürlerden biri olan Ahmet Yesevi'nin felsefi ve toplumsal perspektifini derinlemesine incelemeyi amaçlamıştır. Yesevi'nin düşünceleri ve öğretileri, sadece dini bir yaklaşımı değil, aynı zamanda insanın içsel doğasına ve toplumsal ilişkilerin derinliklerine de ışık tutmuştur [6].

Bu çalışma, Ahmet Yesevi'nin tasavvufi felsefesiyle başlamıştır. Yesevi, insanın Allah'a olan bağlılığını ve manevi gelişimini vurgulayan derin bir insanlık felsefesiyle şekillenmiştir. Onun eserlerinde sıkça vurguladığı gibi, insanın Allah'a olan bağlılığı, manevi bir yolculuk olarak kabul edilir ve bu yolculukta insanın içsel dünyasının dönüşümü önemli bir rol oynar. Ayrıca, Ahmet Yesevi'nin toplumsal ilgi alanları da bu çalışmanın odak noktası olmuştur. Yesevi, toplumun refahı ve adil bir düzenin sağlanması için eğitim, ahlaki değerlerin yaygınlaştırılması ve toplumsal dayanışma gibi konulara büyük önem vermiştir. Ona göre, bir toplumun sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi için, insanlar arasında dayanışma ve yardımlaşma duygusunun güçlendirilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmanın bulguları, Ahmet Yesevi'nin fikirlerinin günümüzde de önemli bir değere sahip olduğunu göstermektedir. Yesevi'nin tasavvufi düşünceleri ve toplumsal ilgi alanları, sadece Orta Asya'da değil, tüm İslam dünyasında ve hatta daha geniş anlamda insanlık için ilham verici bir kaynak oluşturabilir. Günümüzde, insanların manevi gelişimine katkıda bulunmakla kalmaz, aynı zamanda toplumların barış, adalet ve hoşgörü içinde bir arada yaşamalarını teşvik etmektedir.

Sonuç olarak, Ahmet Yesevi'nin düşünce sistemi ve sosyal ilgi alanları, Orta Asya'nın İslam düşünce geleneğinde önemli bir yer işgal etmektedir. Onun fikirleri, sadece tarih boyunca değil, günümüzde de insanların manevi ve toplumsal gelişimine katkıda bulunmakta ve evrensel değerlerin korunmasını teşvik etmektedir. Ahmet Yesevi'nin düşünce sistemi ve sosyal ilgi alanları, sadece Orta Asya'nın değil, tüm insanlığın ilham kaynaklarından biridir.

Kaynakça

1. Türer, Osman. "Hoca Ahmed-i Yesevî'nin Türk-İslam Tarihindeki Yeri ve Tasavvufi şahsiyeti". Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri. Haz. Mehmet Şeker-Necdet Yılmaz. Şûle yay. – İstanbul, 1996.
2. Yakıt, smail. "Hoca Ahmed-i Yesevî ve Türk Düşünce Tarihindeki Yeri", Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri. Haz. Mehmet Şeker-Necdet Yılmaz. Şûle yay. – İstanbul, 1996.
3. Garayev, Yaar Vahid. "Yesevîlik ve Türk Milli Kültürünün Tarihinde O'nun Yeri". Milletler Arası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri. Erciyes Üniversitesi yay. – Kayseri, 1993.
4. Ecer, Ahmet Vehbi. "Ahmet Yesevî'de Dinî Tolerans ve Anadolu'da Etkileri". Milletler Arası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri. Erciyes Üniversitesi yay. – Kayseri, 1993.
5. Cebecioğlu, Ethem. "Hoca Ahmed Yesevî ve Tasavvuf Anlayışı", Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri. Haz. Mehmet Şeker-Necdet Yılmaz, Şûle yay. – İstanbul, 1996.
6. Bayram, Mikail. "Anadolu'nun Türklemesi ve slamlamasında Hâce Ahmed Yesevî'nin Rolü". Ahmed-i Yesevî Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri. Haz. Mehmet Şeker-Necdet Yılmaz, Şûle yay. – İstanbul, 1996.

ЯСАУИ ІЛІМІ – АЛТЫН ОРДАНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ИДЕОЛОГИЯСЫ

Нөсербек Занәділұлы,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Түркология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері

Қазақстан, Түркістан қ.

Андатпа. Алтын Орда – Жошы ұлысы негізінде құрылған мемлекет. Алтын Орда мемлекетінің хандарынан алғашқы болып Берке хан Ислам дінін қабылдады. Өзбек хан тұсында Ислам діні мемлекеттік дінге айналды. Тарихи тұрғыдан қарасақ, Алтын Орда мемлекетінің исламдану барысы мемлекеттік деңгейде өте жүйелі түрде жүзеге асырылды. Бұл үдерісте сопылық бағытты ұстанатын Хорезм мұсылмандарының рөлі ерекше болған. Сондай-ақ Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған Ясауи тарихаты маңызды рөл атқарды. Алтын Орда хандары Ислам дінін мемлекеттік дін етіп, Ясауи ілімін мемлекеттік идеологияға айналдыру арқылы тұтас Жошы ұлысының бірлігін қамтамасыз ете алды. Ясауи ілімін ұстану арқылы көшпелі тұрмыс-салт Исламмен үндесіп ұлыстың негізін құрайтын моңғол-қыпшақ руларының қолдауына ие болды. Алтын Орда мемлекетінің ұзақ уақыт өмір сүруінің және Жошы әулеті билігінің Алтын Ордан тарған хандықтарда да Ясауи ілімі сәулесін шашып тұрды. Көркейген ислам мәдениетімен Ясауи жолын ұстануының арқасында Алтын Орда мемлекеті парсы, орыс және тағы басқа мәдениеттерге жұтылмай түркілік реңін сақтап қалды. Мақалада Ясауи ілімін ұстану барсында Алтын Орда мемлекетінің қол жеткізген жетістіктері отандық, Қытай, Ресей, Түркия және т.б. елдердің деректері мен зерттеулері негізінде баяндалады. Мақалада Берке хан және Өзбек хан дәуіріндегі үдерістерге екіпін қойылады. Мақалада салыстырмалы талдау әдісі қолданылды.

Кілт сөздер: Алтын Орда, Ислам діні, Берке хан, Өзбек хан, Кубра тариқаты, Ясауи тариқаты, Ұлы жосық (Ұлы заң).

Annotation. The Golden Horde was a state founded on the basis of the Joshi dynasty. Berke Khan was the first of the Golden Horde khans to convert to Islam. Under Uzbek Khan, Islam became the state religion. From a historical point of view, the Islamisation process of the Golden Horde state was carried out quite systematically at the state level. The role of Khwarezm Muslims who followed the path of Sufism in this process was special. The Yassawi teaching founded by Khoja Ahmet Yassawi also played an important role. The khans of the Golden Horde made Islam the state religion, and by transforming the Yassawi teachings into a state ideology, they managed to achieve the unity of the entire Joshi state. The nomadic lifestyle in accordance with Islam, following the teachings of Yassawi, won the support of the Mongol-Kipchak tribes, which formed the basis of the state. During the prolonged existence of the Golden Horde State and the power of the Joshi family, Yassawi's teachings shone in the khanates emanating from the Golden Horde. Thanks to its adherence to the path of Yassawi with the developing Islamic culture, the Golden Horde state retained its Turkic tone without being absorbed into Persian, Russian and other cultures. In the article, the achievements of the Golden Horde state thanks to Yassawi's teachings are evaluated based on the data and studies of China, Russia, Turkey and other countries. The article mainly analyses the periods of Berke Khan and Uzbek Khan. Comparative analysis method is used in the study.

Key words: Golden Horde, Islam, Berke Khan, Uzbek Khan, Kübra order, Yassawi order, Grand Law.

Алтын Орда – Еуразиядағы ортағасырлық мемлекет. Жошы ұлысында құрылған алғашқы ірі мемлекеттің бірі. 1240 жылдары Рус кінәздіктерін жаулап алынғаннан кейін Моңғол қағанатының батыс бөлігінде орнаған хандық. Қазіргі Ресей, Украина,

Молдова, орталық азия және Кавказдың жерінде орналасқан. Шарықтау дәуірінде Алтын Орда мемлекеті Шығыс Еуропаның Орал тауларынан Днепр өзенінің оң жақ жағалауына дейінгі жерлерді және тұтас Сібіргеді алып жатты. Оңтүстігінде Қара теңізбен, Кавказ тауларымен және Моңғол Хулагу мемлекетінің қол астындағы Персиямен шектесті. Хандықтың құрылу тарихы мен мұрасын жалғастырушысы Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының игілігінде болды. 1235 жылы Моңғол империясының астанасы Қарақорымда шақырылған құрылтайда Бату, Күйік қатарлы тұңғыш ұлдар бастаған Батыс жорығы мәселесі күн тәртібіне қойылып, Бату бас қолбасшы болып тағайындалады. Еуропаға шапқыншылық жорық жасау ұйғарылды.

Бұл жорық 1236 жылы басталады. Шыңғыс ханның немересі, Жошы ханның екінші ұлы Бату басқарған қосын Еділ мен Жайықтан өтіп, Орыс, Украина жерлерін бағындырып, Шығыс Еуропа елдерін талқандап, Адриат теңізіне дейін жетеді (Қинаятұлы, 2004:128). Осыдан кейін Еділ бойында Бату Алтын Орда мемлекетін құрады. Алтын Ордаға Ертістен Днестірге дейінгі жерлер кіреді. Рус кінәздіктері Алтын Орда билігін мойындайды. Алтын Орданың астанасы Сарай-Бату, ал кейінірек Сарай-Берке қаласы болады. Тарихи деректерде бұл алып территория «Жошы Ұлысы» ал орыс деректерінде «Алтын Орда» деген атаумен енді. Алтын Орда Еуразия халықтарының арасында үлкен маңызға ие болды. Көптеген аймақтарда мемлекеттіліктің қалыптасуына, моңғол-түрік-славян мәдениеттерінің байланысын нығайтуға, еуразия құрлығында жаңа тарихтың басталуына жол ашты.

Алтын Орда көп ұлтты мемлекет болды. Оның құрамына бір-бірінен қоғамдық-экономикалық даму деңгейі жағынан айырмашылығы бар, өзіндік мәдениеті мен салт-дәстүрлері сақталған көптеген ұлттар мен халықтар кірді. Дегенмен жошы ұлысы көшпелі моңғол-қыпшақ руларын негіз етті. Ол көшпелілер негізінен қыпшақтар, қаңлылар, қоңыраттар, наймандар, керейлер, жалайырлар, маңғыттар, бараластар, меркіттер және т.б. моңғол рулары болды. Отырықшылардан бұлғарлар, мордвалар, орыстар, черкестер, хорезмдіктер, т.б. кірді. Орыстар Жошы ұлысының негізін құрамайды. Орыс, бұлғар, қырым қатарлы отырықшы аймақтар үшін тек салық төлемімен шектелді. Алтын орда билеушілері оларды тікелей емес жергілікті билеушілері арқылы басқарды. Қыпшақ даласы Жошы ұлысының орда тіккен негізгі орталығы болды (Қинаятұлы, 2004:131).

Моңғолдар құрған Шағатай ұлысы, Жошы ұлысы негізінде құрылған Алтын орда мемлекеті, Хулагулық Елхан мемлекеттері Әртүрлі әлеуметтік факторлардың әсерінен біртіндеп Ислам дініне өтті. Әр ұлыстың исламдану барысы мен нәтижелері әртүрлі болды. Илхандықтардың мемлекеті Исламды қабылдағаннан кейін жарты ғасырға жетпейтін уақыт ішінде ыдырап кетті. Шағатай ұлысының исламдану барысы кеш болды. 1430 жылдарға дейін созылды. Көп өтпей ұлыс батыс-шығыс екі бөлікке бөлініп кетті. Ал Алтын Орда мемлекеті исламды мемлекеттік дін ретінде бекіткеннен кейін 180 жылдан астам уақыт өмір сүрді. Шыңғыс-Жошы әулеттерінің билігі Алтын ордан тарған хандықтарға дейін жалғасты. Бұл исламданғаннан кейінгі Шыңғыстың үш ұлысының ішіндегі тарихы ең ұзағы болып саналады.

Алтын орда мемлекетінің исламдану және Ясауи ілімін мемлекеттік идеологияға айналдыру трансформациясы қалай болды? Бұл процесс мемлекетке қандай әсер етті? Төменде осы мәселелерді бірнеше барысқа бөліп талқылаймыз.

Бірінші, Алтын орданың исламдануының негізінің қалануы.

Алтын Орда мемлекетін құрушы, Шыңғыс ханның немересі, Жошы ханның екінші ұлы Бату хан өзі мұсылман емес еді. Бірақ Бату хан Шыңғыс ханның «Ұлы жосық» (Ұлы заң) ында бекітілген діни толеранттық саясатын ұстанып, еркін діни саясат жүргізіп, барлық діндерге бірдей мәміле жасады. Бату осы саясатының арқасында көптеген мұсылман ғалымдарының қолдауына ие болды. Жужжанидың 13 ғасырдағы «Табақат-и Насири» еңбегіне негізделсек, Бату ханның өте турашыл адам болған. мұсылмандардың досы болған. Оның заманында және одан кейінде

мұсылмандар бақытты өмір сүрген. Оның қонысында үнемі намаз оқылатын мешіт болған. Оның руластары арасында мұсылмандар болған. Батудың көзі тірісінде оның және қол астындағы әмірлері мен әскерлері Ислам елдерінде ешқандай апат әкелмеген. Бату ханның қамқорлығында Түркістан (Бұл жерде Хорезм аймағын меңзеп отыр) аймағындағы мұсылмандар тату-тәтті өмір кешкен (Жаң Внды, 2000:55). Бату ханның өзбасы түрік-моңғолдың ежелгі Шамаң дінін ұстанған және сол шамаңдық салт бойынша жерленген. Сүйте тұра „Жузжанидың еңбегіне негізделсек, Бату ханның саясаты Алтын Ордада исламның кеңінен таралуына жол ашқан. Алтын Ордада исламның таралуына алғашқы негізін қалады. Осы тұрғыдан алғанда Батудың Алтын Орда мемлекетінің исламдануына үлес қоспақ тұлға деп санауымызға әбден болады. Осылайша Алтын орданың исламдануы мен Ясауи ілімін ұстануының негізі қаланды.

Екінші, Алтын орданың исламдануы және Ясауи іліміне деген қажеттілігінің туындауы.

Бату ханнан кейін Жошы ұлысында біраз тақ таласы болып ортаға христиан дінін ұстанатын Сартақ пен Ұлақшы сынды екі ханды салып Берке хан билікке келді. Жошы ұлысының бұл тақ таласын парсы тарихшысы Жузжани "Талбақат ән насири" атты еңбегінде діндер арасындағы тартыс деп сипаттайды (Сапарғалиев, 2014:56). Алтын орда мемлекеті ішіндегі саяси-рухани процестерге талдау жасайтын болсақ онда Жузжанидың пікірінің негізсіз еместігін түсінуге болады. Өйткені Алтын орда секілді алып мемлекеттің әр өңірінде тұратын халықтардың бір-бірімен діни сенім өзгешеліктерінің бар екені белгілі еді. Өңірлерді басқарған Жошы ұрпақтарының түрлі діни сенімдердің ықпалына түсуіде қалыпты жағдай.

Қытайдың орталық азия тарихын зерттеуші проффессоры Жаң Внды (张文德) Орталық Азиядағы Кубравийа тарихатына талдау (中亚库布拉维教团述论) атты зерттеу мақаласында Алтын Орданың исламдануы деген ұғымды негізінен Алтын Орда құрамындағы көшпелілерінің исламдануын меңзейтіндігін анық көрсеткен. Жошы ұлысының моңғол-қыпшақ руларын негіз ететіндігін Зардыхан Қинаяттың зерттеулері негізінде жоғарыда дәлелдедік. Моңғол шапқыншылығына дейін Алтын Орданың Хорезм, Болғар, солтүстік кавказ секілді біраз өңірлері әлеқашан исламданып болған болатын. Бұл өңірлерде сопылық ілімді меңгерген шайхтар мен молдалар көп болған. Наджм ад-дин кубра негізін қалаған кубравийа тарихаты кең таралды. Бұл аймақтар Алтын Орданы исламдандыру процесінде маңызды рөл атқарды. Алтын Орданы исламдандыру үдерісін бастаған сопылар болды (Жаң Внды, 1992,46).

Берге хан (1257-1266 билік жүргізді). Ол Алтын Орданың ислам дінін қыбылданған алғашқы ханы болды. Көшпелі мал шараушылығымен шұғылданатын халықты ислам дініне тарту үшін әуелі олардың билеушілері мен рубасыларына дін уағыздалды. 14 ғасырдағы арап тарихшысы Ибн Баттутаның жазбаларына негізделсек, Наджм ад-дин кубра сопыларының ықпалында ислам дінін қабылданған Берке хан осы тарихаттың сопыларымен етене жақын қарым-қатынаста болып, кубра ілімін бүкіл ұлыс аумағында таратып, мешіттер мен медреселер салдырған (Жаң Внды, 2000:56).

Қытайдың орталық азия тарихын зерттеуші проффессоры Жаң Внды (张文德) Алтын орданың исламдануы (论金帐汗国的伊斯兰化) деген мақаласындағы түйіндеулеріне негізделсек, Берке хан ислам дінін саяси-экономикалық факторлардың әсерінен қабылдағандықтан, бірнеше мешіт-медресе салдырудан басқа исламды нәсихаттау мақсатында ауқымды шаралар атқара алмаған. Және артына мұсылман ізбасар қалтыра алмаған (Жаң Внды, 2000:57). Берке ханның уақытында ислам діні Алтын орда аумағында кеңінен таралған жоқ. Көбінесе билеуші таптың өкілдерімен шектелді. Сонымен қатар, Берке хан Самархан христиандарын жойу туралы бұйырықта берген (Б.Д. Греков пен А.Ю. Якубовский 1985:35). Берке ханның бұл әрекеті Шыңғыс ханның «Ұлы жосық» (Ұлы заң) ында бекітілген діни толеранттық саясат ұстанып,

еркін діни саясат жүргізіп, барлық діндерге бірдей мәміле жасау саясатына қайшы келеді.

Тарихшы ғалым Зікрія Жандарбеков Берке ханның Жошы ұлысын исламдандыру мақсатындағы әрекеттері жекелеген топтар тарапынан қолдау тапқанымен, жалпы халықтық сипат ала алмауының себебін, Ислам дінінің Берке хан ұстанған бағыты Наджм ад-дин кубра негізін қалаған кубравийа тарихаты моңғол-түрік халықтарының рухани дүниесіне жат болғандығынан деп түсідіреді (Зікрія Жандарбеков,2006:60).

Берге ханнан кейін Алтын Орда хандарының барлығы мұсылман болмаса да, олардың діни төзімділік саясаты исламның Алтын орда аумағында таралуына объективті түрде тиімді болды. Осылайша Өзбек ханның (1312-1340 жылдары билік құрған) исламды мемлекеттік дін ретінде орнықтыруының әлеуметтік негізін қалады.

Үшінші, Алтын ордада ислам дінінің мемлекеттік дінге айналуы және Ясауи ілімінің Алтын орда мемлекетінің мемлекеттік идеологиясына айналуы.

Ортағасырлық араб және парсы тарихшыларының еңбектеріне көз жүгіртсек, 1312-1313 жылдары Алтын Орда тағына жас әрі жігерлі Өзбек хан келеді. Ол билікке келгеннен кейін Ислам дінін мемлекеттік дін дәрежесіне, Ясауи ілімін Алтын орданың мемлекеттік идеялогиясына айналдырды. деректерге жүгінсек Өзбек хан исламды Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған Ясауи сопылық тариқатының өкілдерінен қабылдаған. Өзбек хан кейін келе Сұлтан Мұхаммед деген жаңа есімді алған.

Өзбек хан Ислам дінін 1320 жылы Ясауи шейхтарының бірі саналатын Зеңгі бабаның шәкірті Сейіт атадан қабылдаған (СМИЗО,1941:206). Қытайдың ұлты моңғол тарихшысы Чин Жилетудың (新吉乐图) Моңғолдардың исламдануы туралы (伊斯兰化蒙古概论) зерттеулеріне негізделсек, Өзбек ханның кезінде Қытай мен еурапа арасында, яғни шығыс пен батыс арасындағы ұлан-байтақ өңірде Ислам діні кең таралған. Алтын орданың тұралаған өндірісі дамып әскери қуаты артып , мемлекеттің абройы күннен күнге асқақтаған (Чин Жилетуды,1991:64).

Тарихшы ғалым Зікрія Жандарбеков Өзбек хан кезінде Жошы ұлысы халықтарының негізгі ұйыстырушы қуаты саналатын Ясауи тарихатының өкілдері болғандығын және олардың ұлыстың рухани-мәдени бірлігін қалыптастырғандығын алға тартады (Зікрія Жандарбеков,2006:82).

Өзбек ханның кезінде Қожа Ахмет Ясауи тарихаты ерекше қолдауға ие болды. Бұл тарихат одан бұрында өзі өмір сүрген басқа аймақтардағы үлкен ықпалға ие еді. Дегенмен сол кезеңдерде Кубревизм, мевлевизм, календеризм т.б. Көптеген тарихаттарда кең таралған еді. Исламды алғаш қабылдған Берке хан болғанымен , Бірақ Ислам діні тек Өзбек ханның тұсында ғана мемлекеттік дін болып бекітілді. Алтын Орда аймағындағы ислам мәдениетінің қалыптасуы мен кең таралуына жағдай жасаған Өзбек хан болды.

Төменде Өзбек ханның тұсында Алтын ордада ислам дінінің мемлекеттік дінге айналуы мен Ясауи ілімінің Алтын орда мемлекетінің мемлекеттік идеологиясына айналуының арқасында Алтын орда мемлекетінің қол жеткізген жетістіктерін талдап көрейік.

1. Моңғол-қыпшақ көшпелілерінің жаппай исламдануына жол ашылды.

Қытайдың орталық азия тарихын зерттеуші проффоссоры Жаң Внды(张文德) Алтын орданың исламдануы(金帐汗国的伊斯兰化) атты зерттеу мақаласында, Исламда күрделі діни рәсімдер болмағандықтан, храмдарды ,пұттарды, күрделі құрлыстарды қажет етпейтіндіктен, исламда ғибадат үшін қарапайым мешіттер жеткілікті болып, ислам діні көшпелілерге ыңғайлы болған. Жаң Внды(张文德) қорта келе Алтын орда мемлекетінің ұзақ уақыт өмір сүруін ислам өркениетінің көшпелілер өміріне бейімделуімен байланыстырған (Жаң Внды 2000:58) .Бұл жерде Жаң Внды (张文德) Исламның көшпелілердің өмір салтына бейімделуі деп Ясауи тарихатыны атап айтпағанымен, Көшпелілердің тұрмыс салтына бейімделген тарихат Ясауи тарихаты

екендігі белгілі еді. Сол үшінде Алтын ордада және одан тараған хандықтарда Шыңғыс-Жошы әулеттері билігінің ұзаққа жалғасуында Ясауи ілімі маңызды рөл атқарған деуімізге толық негіз бар. Себебі, Ясауи ілімінің Үлкен Жошы ұлысы тарапынан қолдау мен қарсы алуға бөленуі .Сол ілімнің сол ұлыстың өркениетіне бейімделгендігімен тығыз байланысты. Жошы ұлысының негізін құраған моңғол-қыпшақ руларындағы сол кездегі талассыз ортақ қасиет көшпелі мәдениеттің өкілі болғандықтарында жатыр. Ясауи ілімінің көшпелілердің тұрмыс салтына бейімделгендіктен көшпелі тұрмысты негіз еткен Алтын орда мемлекетінің мемлекеттік идеологиясына айнала алды.

Алтын орданың исламдануы Хулагулық Елхамдар мемлекетімен мүлдем ұқсамайды. Оларда халифат заңдарымен жүру қатаң талап етілді. Ал, Алтын орданың исламдық санасы қатаң болған жоқ. Иран мен басқада ислам өркениеті дамыған елдермен салыстырғанда Алтын ордада исламның тарулуы біршама баяу болды. Бартольд Алтын орданың саяси билігінің 200 жылдан астам уақыт бір әулеттің қолында болуын көшпелі тарихында сирек кездесетін құбылыс санаған. Және бұны Алтын орда мемлекетінде көшпелілердің жауынгерлік дәстүрінің көбірек сақтауымен байланыстырған.

2. Алтын Орданың мемлекет басқару жүйесі дами түсті.

Өзбек хан исламды қабылдағаннан кейін ресми түрде Мұхаммед Сұлтан Өзбек хан деген атқа ие болды. Бір қатар саяси және әкімшілік реформалар жүргізе бастады. Мысалы, оның тұсында Алтын Орданың түрік-моңғолдық мемлекет басқару әкімшілік жүйесіне мұсылман мүфтилері мен қазылары кіргізілді. Өзбек ханның кезінде ислам заңдарымен сахара халықының әдет-ғұрпы саналатын Шыңғыс ханның «Ұлы жосық» (Ұлы заң) дары қатар қолданылған (Уаң Шаулин, Сай Бин.2014:39). Өзбек хан Шыңғыс ханның «Ұлы жосық» (Ұлы заң) ында толеранттық саясат ұстанып, еркін діни саясат жүргізді. Ислам қазылары мен халықтық қазылар заң саласын бірге басқарды. Бұның көріністері Хорезм аймақтарында айқын көрінді. Нағанбай би Өзбек ханның қайын атасы әрі ұлыбегі, ең ұлы бегі аталған тұлға. Ол Алтын орда ханынан кейінгі екінші лауазымды иеленген тұлға. Ол бас қолбасшылық пен сыртқы істер уәзірі міндетін қоса атқарған. Хорезм өлкесінің билеушісі әрі қоңыраттардың ұлыс бегі аталған үлкен тұлға. Хорезм тарихында Әмір Нағандайдан елеулі тұлға болған емес. Ол әр күні сот қазыларын арнайы қабылдап есеп алып отырған (Әбусейітова М.Х ,2006:263). Бұдан қортатынымыз, Алтын орда дәуірінде Ислам діні мемлекеттік дін болып, ислам соты жұмыс жүргізілуімен бірге Сахара халықтарының ғұрпы саналатын Шыңғыс ханның «Ұлы жосық» (Ұлы заң) ыда қатар қолданылғандығын көре аламыз. Бұл біріншіден Алтын орданың исламданғаннан кейінде жалаң діни түзімдегі мемлекет болмағандығын білдіреді. Екіншіден Алтын орда исламданғаннан кейінде сахара халықтарының құндылықтарын қастерлеген. Бұлда Ислам дінінің Ясауилік сопылық бағытымен тығыз байланысып жатыр.

3. Батысқа қоныс аударған моңғолдардың түріктенуіне жол ашылды.

Қытайдың ұлты моңғол тарихшысы Чин Жилетудың (新吉乐图) Моңғолдардың исламдануы туралы (伊斯兰化蒙古概论) зерттеулеріне негізделсек, XIV ғасырдың ортасынан кейін, батысқа қоныс аударған Моңғолдар хандықтың түркіленуіне ықпал етті. Моңғолдың батыс жорығымен Қыпшақ жайлауына еніп, одан кейін бірнеше тайпаларды қамтыған моңғолдар негізінен екі моңғол тайпасы болды: Қоңырат және Маңғыт. Олар өздерінің ежелгі моңғол сахарасындағы тайпалық бірліктерінен айырылғанымен Қыпшақ сахарасындағы жаңа ірі тайпалық бірлестіктерді қалыптастырды. Бұл моңғол рулары ислам дінін қабылдағаннан кейін еуразиялық аренада белсенді працсетерді басынан кешіріп, Өзіндік ерекшеліктерімен ислам әлемі тарихына жаңа парақ қосты. Діни нанымдардың өзгеруіне және заманның өзгеруіне байланысты жаулап алған байырғы халықтардың моңғол тайпаларымен араласуына үлкен мүмкіндік туылған. 14 ғасырдың ортасында моңғолдардың кең ауқымды

түріктену процесі жүрілді (Чин Жилетудың 1991:66). Осы кезден бастап Батыс Моңғол хандығыдағы (Алтын орданы меңзеп отыр) моңғолдарының діни сенімі өзгеріске ұшырап ғана қалмастан, өркениет жағынанда өзгеріске ұшырып біртіндеп түріктеніп кетті.

Қытайдың ұлты моңғол тарихшысы Чин Жилетудың (新吉乐图) дың ойынша, бұл процестер кейінде Өзбек хан, Шайбани хан, Әмір темір, Бабыр секілді атақты билеушілері мен батырларының моңғол тектерін сақтап қалуыа кедергі болалмағандықтан, Түріктенген моңғолдардың тарихы әліде моңғол тарихынада енуі керек деп санаған (Чин Жилетудың 1991:66). Бұл жерде түсіндіре кететін жәйіт, қоңырат, найман, керей, жалайыр меркіт, маңғыт руларын Қытай тарихшылығы көбінесе моңғол руларына жатқызады. Негізі бұл рулар сахарадағы моңғол-түрік қауымына ортақ рулар болғандықтан. Бұл рулардың Алтын орда құрамына кіргеннен кейінде өз тайпаларын сақтап қалуында Ясауи ілімінің атқарған рөлі өзгеше.

4. Түрік тілінің кең таралуына үлкен ықпал етті.

Деректерге негізілсек, Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған Ясауи тарихаты сахарадағы моңғол-қыпшақ қауымына Хорезм өлкесіндегі ілім ошақтары арқылы тарайды. Өзбек хан билік құрған кезеңнен және одан кейінде Алтын Ордада Ясауи тарихаты белсенді бағыт-бағдар беру және миссионерлік қызметін атқарды. Өзбек хан тұсында сопы- шайхтардың қызмет аясы кеңейді. Бұл бірнеше жақтарда көрініс тапты. Біріншіден, билеушілерге рухани жақтан ықпал ету арқылы, шейхтер оларға әкімшілік және діни мәселелерде кеңестер беріп отырды. Екіншіден, бұл күш пен ықпал Алтын Орда аумағында мешіттер мен медреселердің қарқынды көбейуі мен дамуына ықпал етті.

Исламдық -сопылық білім беру форматы қалыптасып, оның дамуына қаржылай қолдау көрсетілді. Мешіттердің жанынан медреселер мен исламдық білім беру орталықтарының көптеп ашылуы халықтың сауаттылығының артуына түрік тілінің кең көлемде қолданылуына елеулі үлес қосты (Жаң Внды 2000:58). Алтын Орданың өзінде әдебиет пен ғылым саласында үлкен даму болды. Алтын Орда дәуірінде әдебиет саласы Ясауидың сопылық мектептерінің рухани мұрасымен байыды.

Ибн Баттутаның естеліктерінде, Алтын Ордада жүрген кезінде жергілікті тұрғындар әуелі араб тілінде, сосын түрік және парсы тілдерінде құран және жыр оқып жатқандықтары айтылады (Жаң Внды 2000:58). Алтын орда мемлекетінде Ислам дінін таратуда ең көп қолданылған тіл – түрік тілі болған. Ясеуи тарихаты сопыларының қажырлы еңбектерінің нәтижесінде, көшпелілер түрік тілінде Ислам дінімен таныс болды. Алтын Ордада дін таратушылардың басым көпшілігі ислам ілімін жетік меңгерген түріктер болды. Түрік тілі ислам дінін таратудың құралына айналды. Бұл жағдай өз кезегінде моңғолдардың тілінің түркшеленуін ілгерлетті.

5. Ұлт аралық теңдік татулық саясатын жүргізді.

Ясауи ілімінің адмми құндылықтарын негізге алған Алтын орда мемлекеті моңғол-қыпшақ руларын негіз еткен мемлекет бола тұра васалды халықтар мен өзге ұлт өкілдеріне қаратада теңдік тиімділік саясатын жүргізді. 1330-1340 жылдары Берке-сарайда болып қайтқан Әйгілі саяхатшы Ибн-Батутаның баяндауынша , Берке-Сарай көп ұлт өкілдері өмір сүретін, тіршілігі қайнаған орта ғасырлық іргелі қалалардың бірі болған. Қалада тек мұсылмандар ғана емес, Русь, Бұлғар, Мажар, Роман, Чаркес,Армен, Грузин, Арап, Кавказ халықтарының өкілдеріде көп тұрған (Зардыхан Қинаят 153).

Жоғрыдағы жетістіктерді қортындыласақ, Қожа Ахмет Ясауи тарихаты Алтын Орданың исламдану үдерісінде маңызды рөл атқарды. Оның әсері тек діни саламен ғана шектелген жоқ. Әлеуметтік, саяси, тіл және мәдени салаларға да елеулі ықпал етті. Осы ілімінің арқасында батысқа жорық жасаған моңғолдар мен сахара қыпшақтарының исламдануы жүзеге асырылды. Түрік тілі мен арап жазуы үлгісіндегі Шағатай жазуының таралуы кеңейді. Шыңғыс-Жошы ұрпақтары билеген аймақтарда Ясауи іліміндегі сопылар мен олардың мектептері өте маңызды рөл атқарды. Қожа Ахмет

Ясауи ілімінің таралу ықпалы барған сайын кеңейе түсті. Ясауи мектептері аймақтың исламдану процесінде және қоғамдық өмірінде маңызды және құнды рөл атқарды. Алтын Орда бірте-бірте Ясауи ілімін мемлекеттік идиология еткен ислам мемлекетіне айналды. Бұл ілім этникалық және әлеуметтік жағынан алшақ жатқан Қыпшақ, Моңғол, Хорезм және Қырым аймақтарын біріктірді. Көшпелі өмір салтына бейімделген Ясауи ілімінің идеология еткендіктен, Шыңғыс хан әулетінің билігі барлық жерлерде құлаған кездеде Алтын орда мемлекеті мен одан тарған хандықтарда жалғаса берді. Алтын ода дәуірінен бастап Ясауи ілімі қзақ хылыққының, түрік әлемінің ұлттық идеологиясына айналды.

Пайдаланған әдебиеттер

- Қинаятұлы Зардыхан. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. Астана: Елорда,-2004.
- Жаң Внды. Алтын орданың исламдануы. ҚХР Гуй Яң қаласы: Гуй Жоу педагогикалық университеті Орталық азия тарихы мәдениеті журналы,-2002 жылғы 2саны. 张文德.论金帐汗国的伊斯兰化.贵州师范大学学报 ,-2000年 第2期.
- Жаң Внды (Чжан Венде). Орталық Азиядағы Кубравийа тарихатына талдау. ҚХР Гуйяң қаласы: Гуйчжоу педагогикалық университетінің хабаршы журналы (гуманитарлық) .1992 жылғы 2 саны. 张文德.中亚库布拉维教团述论. 贵阳市: 贵州师范大学学报(社) , 1992年2期.
- Зікрія Жандарбеков .Ясауи жолы және қазақ қоғамы.Алматы: Ел-шежіре баспасы,- 2006.
- Сафарғалиев М.Г. Алтын орданың ыдырауы. Алматы: Дайк-пресс,-2014.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Алтын Орданың өркендеуі және оның құлауы. Қытайша аудармасы. ҚХР Бейжің: сауда баспасы,-1985. 格列科夫, 雅库博夫斯基1 金帐汗国兴衰史[M]1 北京: 商务印书馆, 1985.
- Чин Жилету. Моңғолдардың исламдануы туралы. ҚХР Ішкі моңғол: Әлеуметтік ғылымдары журналы.1991 жылы 5 саны. 新吉乐图: 伊斯兰化蒙古概论.内蒙古社会科学 1991 年05期.
- СМИЗО ,Тизенгаузен Владимир Густавович. Алтын Орда тарихына байланысты материалдар жинағы. Мәскеу 1941. СМИЗО. Тизенгаузен, Владимир Густавович .Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.том II .Москва,-1941.
- Әбусейітова М.Х. Қазақстан тармхына қатысты парсы деректері . IV том Алматы: дайк-пресс,-2006. Әбусейітова М.Х. История Казахстана в персидских источниках. том IV7 Алматы: дайк-пресс,-2006.
- Чин Жилету. Моңғолдардың исламдануы туралы. ҚХР Ішкі моңғол: Әлеуметтік ғылымдары журналы.1991 жылы 5 саны. 新吉乐图: 伊斯兰化蒙古概论.内蒙古社会科学 1991 年05期.
- Уаң Шаулин, Сай Бин. Алтын орданың Өзбек ханы туралы. ҚХР Чң Ду: Сы Чуан өлкелік өнер және ғылым институты хабаршысы. 2014 жылғы 1 саны. 王绍林, 蔡斌: 试论金帐汗国月即别 .四川文理学院学报.2014 年第1期.

ЯСАУИДІҢ ХИКМЕТТЕРІ ЖӘНЕ ХАДИС

Нұрперзент Аханұлы Қыпшақбаев,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Теология факультеті, Теология кафедрасы магистр оқытушы

Андатпа. Қожа Ахмет Ясауи Орталық Азия Түркістан географиясында, түрік және ислам әлемінде өз ойларымен, шығармаларымен терең із қалдырған көрнекті тұлғалардың бірі. Оның идеялары мен ойларының әсері өмір бойы жалғасты. Осыған байланысты Қожа Ахмет Ясауи қызметінің сан алуан аспектілерін зерттейтін көптеген зерттеулер жүргізілді. Оның хадис ғылымы мен мәдениетіне деген қызығушылығы, зерттеуде көп көңіл бөлінбеген. Сол себепті мақалада осы аспектісі басты нысанға алынған.

Annotation. Hodja Ahmed Yesevi is one of the important figures who left deep traces in the Central-Asian Turkestan Geography and the Turkish and Islamic world with his thoughts and works. The effects of his ideas and thoughts have continued to increase since the time he lived. On this occasion, many studies have been conducted examining various aspects of Hodja Ahmed Yesevi. His interest in hadith science and culture, an aspect that is not much emphasized in the studies, led us to such a study.

Ислам дінінің Құраннан кейінгі басты қайнар көзі ретінде ардақты Пайғамбарымыздың (с.а.с) хадистері тұрады. Құран – жаратылыс заңдылықтарына байланысты мәселелерді толықтай қамтыған кітап. Ал хадистер болса, Құран аяттарының өмірде қалай жүзеге асатынын үйрететін пайғамбардан келген үлгі-өнеге. Негізінен, Құран аяттарының біраз бөлігі мағына тұрғысынан толықтай түсіндірілген болса, басым бөлігі жалпылама түрде берілген.

Хадис – ардақты Пайғамбарымыздың (с.а.с) айтқан сөздеріне, жасаған іс-әрекеттеріне (әфғал) және әртүрлі жағдайларына қатысты мән-жайларды қамтитын ғылыми атау.

Хадис – «айту, түсіндіру» деген мағынаны білдіретін «тахдис» сөзінен туындаған «хабар беру, ақпарат жеткізу» деген етістіктен туатын зат есім. Уақыт өте келе Пайғамбарымызға телінген әрбір сөз, қимыл-әрекет және тақрир (құптау) «хадис» деп аталған. Бұл жайлы ибн Хажар: «Шарифат бойынша хадис дегеніміз - Пайғамбарымызға қатысты барлық нәрсе», - деген [1, 376].

Түркі әлемінің рухани ұстазы, түркілер арасында рухани-мәдени өрлеудің негізін салып берген ұлы тұлға Қожа Ахмет Ясауидің хикметтері мен еңбектері әлі күнге дейін зерттеліп біткен жоқ деп айтуға толық негіз бар. Осы кезге дейін Ясауи мурасы философиялық, тарихи, әдеби, мәдениеттанушылық, этнопедогогикалық, тілдік, әлеуметтік, діни тұрғыдан зерттеу нысанына айналуда.

Бұл мақалада Ясауидің хикметтерінде келген хадистерге тоқталатын боламыз. Хикметте келген хадистерден басқа сол мағынаны беретін хадистерді де келтіріп ашықталады. Ясауи хикметтерінде хадисті бөлместен, ана тіліне аудармастан сол қалпында түпнұсқамен береді. Мұны – «Иқтибас» (Quotation) дейді. «Қазақша шеттен алып пайдалану», «кірме», «алу», «тауып алу», «табу» деген мағына береді [2, 56].

Хадис қалай берілсе, сол қалпында жазу сақталады. Иқтибасқа мысал ретінде Қожа Ахмет Ясауи хикметтері мен Сүлеймен Бақырғани хикметтері келтіріледі. Себебі ұстаз бен шәкірттің шығармаларында хадис көбінесе төл нұсқасын сақтай отырып (мұнда тәржімсіз деген ойды айтпақ болдық) беріледі.

Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде пайғамбар хадистерін кеңінен қолданылады. Себебі Қожа Ахмет Ясауи түркі сопылығының көшбасшы ұстазы, шын мәнінде хадистердің нағыз маңызын хикмет түрінде халыққа жеткізген кемеңгер.

Қожа Ахмет Ясауидің иқтибасты Пайғамбарымыздың хадистерін хикметтерде қолдануы;

*Ақылды болсаң жарандарға қызмет қылғын,
«Әмір мә руф»⁷⁹ қылғандарды ізет қылғын,
«Нәһи мункәр»⁸⁰ қылғандарды құрмет қылғын,
(С)ол себептен алныс үште кірдім жерге [3, 10]*

Әбу Нурайрадан жеткен хадисте Алла елшісі (с.а.с) былай дейді. «Қандайда да бір жаманшылық көрген адам оған қолымен тосқауыл болуға шамасы келсе, оны қолмен тоқтатын. Оған шамасы келмесе, жүрегімен сол жамандықты жек көрсін. Алайда бұл иманның ең төменгі дәрежесі», - деген. (Әбу Дәуіт, салат 239-242). Басқа хадисте Хузайфа ибн Яманнан жеткен хадисте Алла елшісі (с.а.с) былай дейді: «Мына жанды тәнде ұстаған Алланың атымен ант етемін! Не жақсылыққа шақырып, жамандықтан тыятын боласындар, не Алладан бір жаза келіп, бұдан құтылу үшін дұға етсеңдер де дұғаларың қабыл болмайды», - деген [4, 607].

Жақсылықты жаю, жамандықты тыю ынта-жігері шамасы келген әрбір мұсылманның міндеті болса, алдымен өкілеттігі мен ілімі бар адамдардың мойына жүктелген бір жауапкершілік. Әркім ілімі мен қабілетіне сай осы бір діни міндетке көңіл бөліп, бұл жауапкершілікті арқалай білуі тиіс. Ахмет Ясауи бабамыздың да өмірдегі негізгі миссиясы қоғамды рухани тәрбиелікке тәрбиелеп, кемелдікке жетіп, жақсылыққа шақырып жамандықтан тыю. Біз бұны Ясауи хикметтерінен көре аламыз. Хикмет;

*Әлсіз болып жатқанда,
Періштелер кіргенде
«Мән раббук?»⁸¹ деп сұрағанда,
Не қылармын, Құдайым [3, 29]
Ол «Әләсту бираббукум» дегенінде,
«Қалу балә» дегенімді білалмаспын.
«Уә мә динукум?»⁸² деп және сұр(а)ғанында,
«Дінім – Ислам» дегенімді біле алмаспын [3, 134]*

Жоғарыдағы екі хикмет бір-бірімен байланысты. Себебі хадисте келгендей Пайғамбарымыз (с.а.с) сахабаларына қабір азабынан Аллаға сыйыныңдар дей келе; «Күмәнсіз, өлген адам өзіне қойылған «Раббың кім? Дінің не? Пайғамбарың кім? - деп сұралады..... [4, 607]

Бұл хадистен түсінетініміз, Пайғамбарымыз (с.а.у.) адамдарға бірден әсер ететін болғандықтан қабір азабымен ескерту арқылы кейбір маңызды мәселелерге баса назар аудартқан. Ясауи бабамызда хикметтерінде қабірдегілер арқылы тазалық, әдеп, ұят, ғайбат, ұрлық және өліге қатты жоқтау деген секілді мәселелерді ортаға шығарған. Хикмет;

*Ғалым ол -дүр қыш жастанып білім қылса,
Күндіз -түні таңсәріге (дейін) зарын қылса,
«Фәліәзхәку»⁸³ аятын тәпсір қылса,
(С)ондай ғалым – ғалым болар, достарым -ау.
«Уәліәбку кәсира»⁸⁴ деп Тәңрі айтты,
Мағына ұққан ғалым тынбай жылап еді,
Жылай -жылай кездері соқыр болды,
(С)ондай ғалым – ғалым болар, достарым -ау. [3, 31 6]*

⁷⁹ Әмір мәруф – жақсылыққа шақыру

⁸⁰ Нәһи мункәр – жамандықтан қайтару

⁸¹ Мән раббук – Раббың кім?

⁸² Уә мә динукум – Дінің не?

⁸³ Фәліәзхәку – Аз күліп

⁸⁴ Уәліәбку кәсира – Көп жылайтын едіңдер

Ардақты сахаба Әнас (р.а.) былай дейді: «Бірде Расулулла (с.а.у.) сахабалар жайлы жағымсыз хабар естіп, оларды жинап алды да, оларға: Алла маған жәннат пен тозақты көрсетті. Сол күнгідей жақсылық пен жамандық атаулыны бұрын-сонды көрген емеспін, Егер менің көріп-білгендерімді білсеңдер, аз күліп, көп жылар едіңдер», - деген. Хикмет;

*Ұлы, кіші жарандардан әдеп кетті,
Қыз, әйел, жастардан ұят кетті,
«Әл хәйа-у минәл иман»⁸⁵ деп Расул айтты,
Ұятсыз қауым ғажайыптар болды, достар [3, 45]*

Ясауи бабамыз бұл хикметінде пайғамбарымыздың «Ұялу-иманнан» - деген хадисті келтірген. Ұялуға қатысты, ұялу иманнан екендігі жайлы басқада көптеген хадистер келген. Мысалға: Әбу Масғуд Уқба ибн Амр әл-Ансари әл-Бадри (р.а.): «Алла елшісі (с.а.у.): Шын мәнінде, адамдарға әуелдегі пайғамбарлардан «ұялмасаң білгенінді қыл», - деген сөз қалған», - деді», - деген [5, 139].

Басқа хадистерде «Әр діннің (өзіне лайық) бір әдебі бар. Исламның мәйегі - ұят» (ибн Мәжә, Зуһд 17),

Мұсылман үшін, ұят – оны әрқашан жақсылыққа, ізгілікке қарай итермелейтін қасиет. Сондықтан да адамзат тарихы бойынша, барша иләһи діндер сөз, амал және іс-қимылда ұятты негізге алуды бұйырған. Әдеп мен мінездің негізгі өзегін құрайтын ұят, біздің қоғамымызда да ұрпақтан ұрпаққа ажырамас асыл қасиет ретінде жалғасып келеді. Ясауи хикметтерінде де осы бір асыл қасиетті көруге болады. Хикмет;

*«Күллу йәумин бәтәр»⁸⁶ деді Хақ Мұстафа,
Үмбет болсаң құлақ салғын әһлі уәфа,
Жақсыларды(ң) сауабын берер, бізге жаза,
Қиямет күн жазаларын тартар, достар [3, 48]*

Келесі бір хадис деп келетін «Куллу йәумин бәтәрүн / Барлық күн жоқ болады» деп келетін сөз тіркесі. Бұл сөз тіркесі де хадис деп айтылғанымен негізгі хадис топтамаларында мұндай хадис кездеспейді. Сондай-ақ аталған сөзді Мұхаммед Пайғамбарымыздың айтқандығы жайлы да нақты дерек жоқ. Дегенмен мағынасы жағынан сау ақылмен таразылағанда дүп-дұрыс сөз. Сөз тіркесінен біз, әрбір тіршілік иесінің өмірінің ертелі-кеш бітетіні сияқты, күндер, түндер, апталар, айлар һәм жылдардың да соңы бар. Бірақ аталған сөз мәтіндік тұрғыдан негізгі хадис топтамаларында кездеспегендіктен бұл сөз тіркесін де «хадис» деп айтуға нақты әрі толық негіз жоқ [6, 172]. Хикмет:

*«Әлкәззабу лә уммәти»⁸⁷ деді сізге,
Ол – Мұхаммед Хақ Расулы деді бізге,
Жалғанышыға жаннат жоқ-дүр «уаллаһ» аңа,
Жалған сөйлеп имансыз кетпең(дер), достар [2, 52]*

Әбу Һурайрадан келген хадисте Алла елшісі (с.а.с) былай деген: «Бізді алдаған бізден емес». (Мүслим, Иман 164). Басқа хадисте «Мұсылмандардың арасында дауға жол жоқ! Бізді алдаған бізден емес!», - деген (Дарими, Буюғ, 10). Хикмет:

*«Куллу муттақи әл мин»⁸⁸ деп айтты Расул,
Ей, Ахмет, бұ(л) хадисті қылғын қабыл,
Суйрі халқы қабыл қылмай болды малул,
Жаһіл халқы пір қадірін қашан білер [3, 74]*

Негізгі хадис жинақтарында «Кулли муттақин алимен / Барлық тақуалық етушілер бізден» деп келетін хадис те кездеспейді. Бұл сөзді Хз. Пайғамбарымыздың

⁸⁵ Әл хәйа-у минәл иман – Ұят иманнан

⁸⁶ Күллу йәумин бәтәр – Барлық күн жоқ болады

⁸⁷ Әл-кәззабу лә уммәти – Үмметім өтірікші болмайды.

⁸⁸ Куллу муттақи әл мин – Барлық тақуалар бізден

айтқандығы жайлы да нақты ақпарат жоқ. Бұл жағдайды назарға алсақ, аталған риуаяттың да «ойдан шығарылған» деген ықтималдылығы басым [6, 173]. Хикмет;

*Барша азға суретінен тіл кешпейінше,
«Муту қаблә ән тәмуту»⁸⁹ болмайынша,
Заһиринда бас көзін жұмбайынша,
Батинында іш көзі көркеймес ол [3, 125]*

Жалпы сопылық әдебиеттерде кездесетін қанатты сөздер көп жағдайларда халық арасында хадис ретінде қабылданған. Алайда халық арасындағы көпшілікке хадис деп танылып жүрген қанатты сөздерді негізгі хадис кітаптарынан кездестіру қиын. Дегенмен де ойдан шығарылған және әлсіз хадистер топтастырылған еңбектер де бар. Бұл еңбектердің барлығында Ибн Хажар әл-Асқаланиге (1372-1449) сілтеме жасалып, жоғарыдағы аталған хадистің негізгі хадис кітаптарында барлығы дәлелденбегені айтылады. Сондай-ақ мәшһүр ғалымдардың бірі Алиюл Қари айтады: «Мен де бұл қанатты сөзді атақты сопылардың сөзі деп айтамын» - деп пікір білдірген. Аталған хадистің мағынасын «мәжбүрлі түрдегі хақ өлім келмей тұрып, өз еркіңізбен өліңіз» дегенді білдіреді. Ерікті өлудегі мақсат өлместен бұрын нәпсінің және нәпсінің құлы болудан, нәпсі қалалуарынан туындайтын қателіктер мен немқұрайлылықтан өлместен бұрын құтылу» деп түсіндіреді [6, 167].

Бұл қанатты сөз сопылық шығармаларда көп кездесетін «физикалық өлім келмей тұрып, ку нәпсі мен оның қалауларын өлтіру» деген мағынада қолданылған сөз тіркесі. Хикмет;

*Бір күн сені(ң) әмірің болар қазан,
Ажал келмей, тәубе қылғын, ей, надан,
Мүмкін саған рахым етер Ием ЙәзданЗ ,
(С)ол себептен Хақтан қорқып зарға кірдім [3, 132]*

Бұл сөз тіркестері Мұхаммед Пайғамбардың (с.а.с) келесі бір хадисін еске түсіреді. Жәбир ибн Абдулладан жеткен риуаятта Алла елшісі бір күні жамағатқа мынадай насихат айтады: «Ей адамдар! Өлім келмей тұрып Аллаға тәубе етіңдер! Сіздің қолыңызды байлайтын дүниелік машақаттармен әуре болмай, игі амалдар жасауға асығыңыз! Алланы ұдайы еске алыңыз және де жасырын һәм жария түрде садақа беріп, Алланың сіздерге нәсіп еткен нығметтерінің хақысын беруге тырысыңыз, ұмтылыңыз, сонда ризық-несібеңіз артады Алланың жәрдеміне ие боласыз әрі рухани тазарасыз» [6, 184].

Қорытынды.

Қожа Ахмет Ясауи әлемінде Пайғамбарымыздың орны бөлек. Оның Пайғамбарға деген сүйіспеншілігі мен адалдығын Хикметерінен көруге болады. Ахмед Ясауидің түсінігінде адамдар пайғамбардың сүннетімен ең идеалды мағынада өмір сүрсе, адамда болуы керек болған рухани күш-қуат көздерін ашылатындығын айтады. Осы түсінігімен ол сүннетті форма ретінде емес, сенім ретінде, ой-пікірінде және барлық іс-әрекетінде ахлақ ретінде өмір сүріп, ұсынуға тырысты. «Диуани Хикмет» еңбегіндегі хикметтерді бір-бірлеп қарастырғанда; олардың әрқайсысы Пайғамбардың өнегелі тұлғасы мен сөздерінің адамзатқа ұсынғысы келген әмбебап уағыздарын қарапайым стильде жеткізуге тырысқаны байқалады. Мысалы келтіретін болсақ; иманға, құлшылыққа, ой толғауға, хикметке, шүкіршілікке, сабырға, шынайылыққа, сүйіспеншілікке, сыйластыққа, бірлікке, ынтымаққа, теңдікке, ынтымақтастыққа және осыған ұқсас оңды істер мен мінез-құлыққа шақырады.

Тағы да ол адамды қорлау, көреалмаушылық, менмендіктен, екіжүзділіктен, кекшілдіктен, атаққұмарлықтан тазарту арқылы өзін және қоршаған ортасына жан-жақты қызмет ететіндей дәрежеге көтеруді, тәрбиелеуді қажет етеді. Негізінде Пайғамбардың мақсаты осыдан басқа нәрсе емес еді. Мұхаммедтің (с.а.у.) сөзі, ісі,

⁸⁹ Муту қаблә ән тәмуту – Өлім келмей тұрып өл.

тұжырымы болып табылатын хадис/сүннетпен тығыз байланыста болуы оның бойында белгілі бір хадис мәдениетінің қалыптасуына сөзсіз себепші болды.

Олай болса біз бұл мақаламызда Ясауи хикметтеріндегі кейбір хадистерді ортаға шығарып, оларды жанама хадистермен салыстырып көрсеттік. Ясауи хикметтеріндегі кейбір хадис деп танылған хикметтерді хадис кітаптарынан табылмады. Бұл дегеніміз ол – хадис деген категорияға жатпайды дегенді білдірмейді. Ислам ғалымдары құлшылықта кейбір әлсіз хадистерге амал қылуға болады деп пәту береді. Алайда сенім мәселесінде тек мутауатир немесе сахих хадистер болуы шарт. Ясауи хикметіндегі «*Куллу муттақи әл мин*», «*Муту қаблә ән тәмуту*», «*Куллу йәумин бәтәр*» деген хикметтер хадис деп келген. Алайда біз «Қанатты сөздер» деп бердік. Себебі хадис кітаптарында дәл осы мәтінде хадис келмеседе, осы мағынаны қамтитын аят пен хадистер бар екендігін айтамыз. Яғни риуаят, мәтін әлсіз, ойдан шығарылғанмен мағынасы сахих.

Біз хадистерден пайда алып, оларды дереккөз ретінде көрсету тұрғысынан сахих хадистерді алға шығаруды, сенімді дереккөздер мен ғылыми өлшемдерге сүйене отырып объективті сананы қалыптастыруды жақтаймыз. Қожа Ахмет Ясауидің еңбектеріндегі хадис білімі мен мәдениетіне қатысты мәліметтерді ашуға тырыстық. Сондықтан мұндай маңызды тұлғаның көп айтыла бермейтін басқа қырларын әліде зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Ибн Хажар, Нузһәтун-назар, 37-б.; Али әл-Мунауи, әл-Иауакит уәд-дәрур 1/228
2. Қыдыр Т. Ортағасырдағы қазақ даласында ислами әдебиеттің қалыптасуы. Филол.ғыл. канд. дисс.. – Алматы, 2005. – 170 бет.
3. Ахмет Иасауи. Диуани хикмет (аударма, транскрипция, мәтін, сөздік). – Түркістан: «Тұран» баспаханасы, 2010. – 400 бет
4. Хадистер аясында Ислам. Нұрс-Сұлтан, 2020. 7 том. – 607 бет.
5. Мұстафа әл-Бұға, Мухиддин Мисту. Әл-Уафи. Имам ән-Науауи таңдаған қырық хадис шархы/ ауд: Қ.Спатай – Алматы: «Кәусар-саяхат» ЖШС, 2013. – 392 бет.
6. Носа Ahmed Yesevinin HADİS KÜLYÜRÜ Doç.Dr. Ahmet YILDIRIM, Türkiye Diyanet vakfi 2012 yıl, 227.

Қ.А. ЯСАУИДІҢ МҰРАЛАРЫН ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ ҚОЛДАНУ

АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІ ЖӘНЕ ОНДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ НАСИХАТТАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Д.Ө. Мұстапаева,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан, Түркістан қ., dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz

Аңдатпа. Мақалада Ахмет Ясауи кесенесі, құнды жәдігерлер туралы баяндалады. Кесененің рухани маңызы мен кесене жанындағы құнды нысандар туралы айтылады. Кесененің құрылымы мен бөлмелер атаулары көрсетіледі. XII ғ. бөлмелер туралы мәлімет берілген. Әлемдік құнды мұралар тізіміндегі Ахмет Ясауи кесенесіндегі құнды жәдігерлердің атқарған қызметі жайында зерделенеді. Тайқазан және кесенеде әзірленген әлім асының мәні мен ерекшеліктері талданады. Ясауи кесенесінің Асхана бөлмесінде тұрған ағаш астаулардың қызметі, құндылығы туралы айтылады.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, кесене, жәдігерлер, құндылықтар, ғасырлар.

Annotation. The article is about the mausoleum of Ahmed Yasawi and its valuable relics. The spiritual significance of the mausoleum and historical buildings near the mausoleum are described. Features of the device of the mausoleum and the names of the premises are highlighted herein. The article also provides information about the premises that were in the XII century. The role of valuable relics of the mausoleum of Ahmed Yasawi, which was included in the list of World Heritage Sites, is narrated. The meanings and features of the bronze cauldron - Taikazan, as well as the Halim ritual food, which was prepared in the mausoleum, are analyzed. The historical significance and value of the wooden bowls located in the premises of Askhan is revealed.

Key words: Khoja Ahmed Yasawi, mausoleum, relics, values, centuries,

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі Әлемдік құнды мұралар тізіміне енген, елдің сан ғасырлық рухани құндылығын жинақтап тұрған киелі орын. Кесенеге жыл сайын көптеген зияратшылар, саяхатшылар басқа да жұртшылық көптеп келіп көруде. Ясауи кесенесі және кесенеге арнайы жасалған құнды ортағасырлық жәдігерлердің білім беру, тәрбиелеу, ағартушылық, мәдени тұрғыдағы беретін әсері мен маңызы ерекше екені белгілі. Осы тұста кесенедегі құнды жәдігерлердің атқарған қызметін келушілерге дұрыс түсіндіріп, ақпарат берудің маңызы үлкен.

Ахмет Ясауи кесенесіне сан ғасырлар бойы «Әзірет Сұлтаным» деп зиярат ете келген сол кезеңдегі қоғамда үлкен бір сыйлау, қадірлеу, қасиеттіні құрметтеу сезімдері күшті болғанын аңыздар, ғылыми деректер растайды. Ертеде зияратқа келген кісілер, бұрынғы ел басқарған тұлғалар кесенеге келгенде жарты шақырым жерден атынан түсіп, жаяу келген екен. Мұндай үрдіс Орта Азия аумағындағы барлық киелі орындарға тән болған.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің әлемдік маңызы ерекше. Кесене 2003 жылдан бері ЮНЕСКО-ның тізіміндегі әлемдік құндылықтардың бірі.

XIV ғасырда Әмір Темірдің бұйрығымен салынғанға дейін де Қожа Ахмет Ясауи кесенесі ел зиярат ететін киелі орын болды. Қабірхана мен кіші мешіт бөлмесі Ахмет

Ясауи өмір сүрген кезеңдегі, ғасырға тән XII құрылыс материалдарының негізінде салынды. Сол дәуірдің бөлмесінің қабырғасын кесененің солтүстік тұсында сақталған қабырхана бөлмесінің қабырғасынан көруге болады. Бөлме сол кезеңде кең қолданылған құрылыс материалдарын, бояусыз өрнекті терракоталық тақтайшаларын қолдану арқылы жасалған.

Екі жүз жылдан соң Ақсақ Темір зиярат ете келе отырып, оның үстіне қалған бөлмелерін салдырды. Бұл Әмір Темірдің Қожа Ахмет Ясауи бабаға, іліміне, өз қарамағындағы елдің рухани құндылығына деген көзқарасы болар. Кесенеде отыз бестен аса бөлме бар. Оның ішінде сегіз үлкен бөлме әр түрлі қызмет атқаратын бөлмелердің бір кешенін құрайды. Қожа Ахмет Ясауи жерленген Қабырхана (Көрхана), Кіші мешіт бөлмесі, Үлкен Ақ сарай, Кіші Ақ сарай, Кітапхана, Асхана, Құдықхана, Қазандық бөлмелері кесенедегі үлкен бөлмелер.

Кесене – күмбезді, қас бетті құрылыс. Қазіргі кезде үш күмбезді – Қабырхана, Қазандық, Мешіт бөлмелерінің күмбездерін көруге болады. Қазандық бөлмесінің күмбезінің ішкі бөлігі сталактиттермен әрленген. Кесененің іші, сырты ислам өнерінде дамыған әшекейлеу үлгілерімен әшекейленген. Бұлар көркем каллиграфиялық жазулар үлгісі геометрияланған куфи, сулс, насх жазуларымен түсірілген өрнектер кешені. Кесененің сыртқы қабырғалары, іші ислам дінінің ережелеріне сай Құран аяттары, хадистер мәтіндерімен әрленген. Бұл заттардың жасалуы, әрленуі ортағасырлық ислам өнерінің талаптары, елдің дәстүрімен үйлестіріліп орындалған.

Қабырхана бөлмесінде жасыл нефрит тастан жасалған құлыптас қойылған. Құлыптас Әмір Темірдің бұйрығымен арнайы түрде алдырылған дейді. Құлыптас кесененің салуға бұйрық беріліп, салынған соң қойылған. Жасалған кезеңі 14 ғасырдың екінші жартысы. Көптеген деректерде, 19 ғ. жазбаларда қабырхана бөлмесінде қабырғасты жапқан қабыржапқыштар туралы айтылады.

Қожа Ахмет Ясауиге байланысты заттардың бірі – құлыптас. Осы құлыптас бетін жапқан – *қабіржапқыш (қабірпұш) қазіргі кезге дейін сақталған*. Қабіржапқыштың жоғалмай сақталуында қоғам қайраткері, ғалым Ө.Жәнібековтың еңбегі зор. Кейінгі жылдары қабіржапқышты ғалымдар зерттеп, заттың ислам өнерінің туындысы, жергілікті елдің мәдениетінің көзі екенін тұжырымдады. Түйе жүнінен иіріліп тоқылған матадан жасалған, бетін алтын, күміс жіптермен зерлеп кестелеген, таза жібек мата мен өте жұқа етіп илеген тері бөлшектерінен жапсырмалар тігіліп, өрнектелген қол өнер туындысы. Жапқыш бетіндегі кестеленіп түсірілген ою-өрнектер кесенедегі өрнектермен сәйкес келеді. Мұндай сәйкестіктің орын алуы кездейсоқтық болмаса керек. Атап айтқанда, Қабірхана күмбезінің жиегі, Қазандық күмбезінің төрт қырлы қабырғасында орналасқан терезенің картушындағы, солтүстік беттің ойығының майоликалық белдемшесіндегі, мешіт бөлмесі михрабының өрнектелуіндегі ирек тәрізді өсімдік өрнегі, қабіржапқыштың жиегіне толығымен айналдыра жібек матамен жапсырма әдісімен кестеленіп тігілген өрнектермен бірдей.

Ел «Сұлтаным» деп қастерлеген халқымыздың киелі орнында ғасырлар бойы жинақталған рухани құндылықтарын бойына жиып, айтар сыры мол құнды жәдігерлер бар. Уақыт тезінен, көптеген ғасырлардың саяси, мәдени, әлеуметтік өзгерістері мен жаңғыруларынан өте отырып осы кезеңге дейін сан ғасырлар сырлары мен дәстүрлерін бойына жинақтаған осы заттар туралы айтып өтейік. Бұлар: Тайқазан, шырағандар, кесененің керемет жәдігерлердің бірі-есіктер, діни-рәсімдік, ел дәстүрінде ежелден келе жатқан «халім асы» және т.б. жәдігерлерді атуға болады. Қазіргі кезде кесенеге зияратқа келген адамдарды, саяхатшылардың Тайқазанға ас пісірілген деген пікірлері кездеседі. Тайқазанға ас пісірілмеген. Суға арналған қазан екені сыртындағы жазулардан анық байқалады. Осыған орай бұл құнды жәдігерге байланысты, кесенеде әзірленіп таратылған ас туралы айтып өткен орынды болар.

Тайқазанды XIV ғ. екінші жартысында Әмір Темірдің бұйрығымен Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне арнап, Қарнақ мекенінде құйдырған. Қазанның жасалу уақыты

1393-1399 жылдарды қамтиды, құйылып аяқталған мерзімі сыртында көрсетілгендей 1399 жылмен мерзімделген. 1935 жылы сол кездегі Ленинград қаласында өткен Иран өнрі мен археологиясының Конгресіне арналған көрмеге уақытша алып кетілген Тайқазан 1989 жылы қайтадан өзінің киелі орнына қайтып орналастырылды. Бұл құнды затты ас пісірілуіне арналмаған және өз бойына сан ғасырлар сырын жинақтап тұрған қасиетті зат.

Орта Азия тұрғындарының арасында заттың сыртына жазылған қасиетті сөздер суға ерекше бір қасиет береді деген нанымның болғаны белгілі. Ол суды ішкен адам кеселінен айығады, денсаулығы жақсарады деп түсінген. Аталмыш қазанның сыртқы бөлігі бес бөліктен тұрады. Бірінші, жоғарғы бөлігіне қазанды айнала арабша құран сүресінен үзінді түсірілген және бұл жазулардың аудармасы М.С. Бекчуриннің, П.Лерхтің, П.И. Ахмеровтың, Н.И. Веселовскийдің, М.Е. Массонның, А.А. Ивановтың, т.б. зерттеулерде берілді [1].

Аталған жазу құранның 9-шы сүресі, 19-аятты қамтиды, ал екінші бөлігі жиырма төрт бұрыштарға бөлінген. Осы бөлігінде өз ара бірдей қашықтықта он үлкен томпақ және он үлкен көркем тұтқа орналасқан. Тайқазанның сыртқы сипаты, ондағы жазулар қазанда ас пісірілмегенін сөзсіз дәлелдейді. Ал, пікірлерге сүйенсек «қазанда қант қосылған су толы болатын да, мұны мешіт қызметкерлері жұма намазы аяқталған соң емдік қасиеті бар су ретінде діңкіштерге үлестіріп беретін» деп айтады [2, 22 б.].

Кезінде қазанды суреттеген Жүсіпбек Аймауытов «Әзірет Сұлтан» атты мақаласында «Қақ ортада дәу қола қазан тұр...» жүз кісі болмаса, қозғай алмас кеспе түптес он екі құлақты дәу қола қазанның жан-жағы бұрандалы шүмек, үсті-басы машқи жазу. Қазанның биіктігі кісі бойы қол ұсыным... Шырақшылар «Бұл қазанда бір заманда су тұрушы еді, мынау шүмектерден ағызып алушы еді»... дейді [3, 11 б.].

Қазіргі кезге дейін тайқазанның атқарған қызметі туралы ел арасында бірнеше пікірлер кездеседі. Бір пікірлер бойынша бұл қазанда ас пісірілген деп тұжырымдалады. Бірақ зияратқа келген адам қазанды көрген соң, бұл ойдың жаңсақ екенін түсінеді. Себебі, өте көркем жасалған қазанның сыртқы тұрпаты ас әзірлеуге қолданбағанын айғақтап тұр. Ал, суға арналғаны туралы мәліметті, жоғарыда атап өткендей деректерден, қазанның сыртындағы жазуынан табуға болады. Сонымен қатар Әмір Темірдің «Вакуфтық грамотасында» келтірілген деректер де бұл пікірдің дұрыстығын растай түседі. Осы деректі 1898 жылы Ә.Диваев парсы тілінен орыс тіліне аударып, 1901 жылы «Туркестанские ведомости» газетінде жариялаған. Осы «Вакуфтық грамотаның» «Әмір Темірдің қолхаты» деп аталған аудармасында «Бұл қасиетті зират жанында жергілікті жамағат ішінен су тасушы және сыпырушының міндетін атқаратын екі адам болуы тиіс» деген тұстары бар [4, 223-228 б.].

«Су тасушы» міндеті арнайы түрде енгізілгені белгілі болып отыр. Тайқазанның сыртына жазылған «хауз»-суға арналу туралы пікірмен «су тасушының» арасындағы белгілі бір байланыстың болғаны анық. «Су тасушы» қызметін атқарған адам суды қайда тасыған деген сауалдар туындайды. Су тасушы қызметі тайқазанға су құю үшін және «халім аба» асын дайындау үшін, тағы басқа да жұмыстарда қолданылған болу керек. Арнайы түрде дүйсенбі мен жұма күндері келген зияратшылар, кедей, мүскіндерге арналып халім ботқасы әзірленіп таратылып отырған. Әмір Темірдің сый грамотасында (Вакуфтық грамота) бұл туралы төмендегідей нұсқаулар кездеседі: «Әрбір аптаның дүйсенбі мен жұмасында екі жарым батпан бидай және екі батпан ет, қажетті мөлшерде тұз бен отыннан әулиелердің аса ұлық Сұлтаны-Әзірет Сұлтанның ғимаратында, иә, бәрінен жоғарыдағы Алла оның жанын нұрландыра берсін, «халим аба» (ет пен бидайдан жасалған) дайындау керек, ал түстік аса қасиетті құранды жатқа білетін қариларға, оқушыларға, Бәрінен жоғарғы жаратушының есімін дәріптеушілерге, яғни «зікір» салушыларға, сол сияқты жергілікті кедейлерге, кембағал адамдарға, жетімдер мен мүскіндерге беріледі....» [4, 193-204 б.]. Әрине, бұл бидай мен еттен жасалған бұл тамақ Тайқазанда әзірленбеген, ол үшін басқа қазандар қолданылды.

XIX ғ. жазба деректердегі мәліметтерге сүйенгенде, кесененің уақыптық жағдайы туралы арызда Ахмет Ясауи кесенесінде жұма күндері халім әзірленгені байқалады. Кесенедегі шамдар үшін май, тахаратхана үшін ағаштар қажеті туралы айтылған. Яғни сол кезде жарықтандыруда шырағандар қолданылған [5,120]. Орта ғасырларда, кейінгі кезеңдерде, атап айтқанда XIX ғасырдың соңына дейін қасиетті орындарда ас халім дайындап тарату рәсімі болған. Оның мәні, жасалу реті туралы XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдағы ғылыми зерттеулерде, атап айтқанда Мір-Салих Бекчурин, Ә.Ә. Диваев, Н.С. Лыкошин, М.Е. Массон, Д.Х. Кармышева т.б. зерттеулерінде зерделенді [1].

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сол жақ тұсында дәліз арқылы жалғасқан асхана бөлмесінде жұма намаздан соң кедей-кепшіктерге, зияратшыларға халім асы үлестірілген. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің оңтүстік шығыс бөлігінде халимхана бар. Халимханада дүйсенбі мен жұма күндері кедей-кепшік пен дәуріштерге тегін үлестірілетін ас-халим әзірленетін болған [2, 17]. Қазіргі кезеңде кесененің осы бөлмесінде «халім асы» салынып таратылған астаулар тұр. «Әлім», «халім» деп аталған діни рәсімдік астың дайындалуы және таратылуы көптеген ғасырларға ұласты.

Оның заттай куәсі ретінде Мемлекеттік «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорық музейінде, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің Асхана бөлмесінде тұрған ағаш астауларды айтуға болады. Қазақ халқының заттай мәдениет туындыларына зер салсақ, ас салуға арналған ыдыстар ағаштан ойылып, жонып жасалған.

Әзірет Сұлтан кесенесіндегі ағаш есіктер, қабырхана, қазандық есіктері, қорда сақталған ағаш ұстындар ағаш заттардың ежелден кең қолданыста болғанын, күнделікті тұрмыста, сәулет өнерінде кең қолданылғанын дәлелдейді. Әрбір географиялық аймақтың өзіне тән өсетін ағаштар түрі кең қолданылғаны анық.

Қожа Ахмет Ясауи ілімін таратып, өзінің халқына қызметін жасай отырып, ас пен істің қасиеттілігі, Адал еңбек ету ұстанымдарын берік ұстанып, адал еңбек еткен және шәкірттерінің де адал еңбекпен өмір сүруіне тәрбиелеген. Осы негізге сүйене отырып ежелден келе жатқан елдің кең дамыған кәсібі ағаштан бұйымдар жасаған екен.

«Ахмет Ясауи уақытын үшке бөледі екен. Күннің жартысын ғибадат етуме, екінші бөлігін шәкірттерге сабан берумен, үшінші бөлімін ағаштан қасық, ожау, құрал-саймандар жасап сататын. Жасалған заттарды қоржынға салып, өгізіне артып Иасы базарна жіберген екен. Кім зат алса, ақшасын қоржынға салып кете береді екен. Осы еңбектен тапқан нәпақасымен отбасын бағып, оқушыларына жұмсаған [6, 70].

Халім асының туралы деректер Әзірет Сұлтан кесенесіне Әмір Темірдің әмірімен берілген вакуфтық грамотасында көрсетілген. XIV ғасырдың екінші жартысында «Әмір Темірдің» вакуфтық грамотасының жетінші пунктінде «Әрбір аптаның дүйсенбі және жұма күндері екі жарым батпан (батпан -8-16 пұт көлемінде) бидай және екі батпан ет, қажетті тұз, ағаш Әзірет Сұлтан кесенесінде халим аба асы әзірленсін. Қарилерге, жетім-жесір, мүсәпірлерге әзірленсін. Күн сайын жүз батпандай бидай ұнынан кедей-кепшік, мүсәпірлерге арнап нан пісірілсін. Түскі ас пен нан дайындау үшін жүз есекке артылатындай ағаш отын бөлінсін» деп айтылған [5].

XX ғ. басында халім ботқасын дайындау кесенеге түсетін табыстың төмендеуіне байланысты әзірленбеген. Бұл жағдайға қоғамда болған саяси-экономикалық өзгерістер де өз ықпалын тигізгені анық. Әлім дайындау рәсім XIX ғ. соңы мен – XX ғасырдың басында да болған. Құдай ас ретінде дайындалып, таратылып отырған астың елдің өмірінде әр кезеңдерінде әзірленіп отырғаны және аса қадірленгені анық.

Дәуріштердің кең танымал асы 1864 жылдан соң Әзірет Сұлтан кесенесінде асхана бөлмесінде әзірленуін Түркістанға арнайы келіп, дәуріштер асын таратқанын көрген Н.С. Лыкошиннің зерттеуінен көруге болады. Зерттеуде «Жолбарыс хан» мешіті деп аталған мешіт бөлмесі аталады, бұл кесенедегі кіші мешіт бөлмесі болар. Кесенеді күндіз, жұма намаздан соң бидайдан жасалған халім асы таратылған. 1870-ші жылдары

кесенені бұздыру қаулысы болып, бірақ ол іске асырылмаған. Одан кейінгі кезеңдерде кесене,оның аумағындағы ғимараттардың жағдайы,жөндеу мәселелері туындаған.

Елде ет тартуға арналған ағаш ыдыс «астау» деп аталған. М.Е. Массон өз еңбегінде ет пен бидайдан әзірленген халим ботқасын үлкен «шара» деп аталатын астауға салынып, төрт адам төрт тұсындағы ағаш тұтқасынан ұстап қазандыққа алып келгенін баяндайды.Осы жерде аспаздар халимді ағаш аяқтарға салып тарататын болған [7,5].

Әзірет Сұлтан кесенесінде сонымен қатар ағаш есіктер, қола шырағандар да ерекше құнды ХІІ ғасырдың жәдігерлері. Ислам сәулет өнерінің бір бөлшегі есіктерді өрнектеу белгілі бір ережелерге сай дамығаны белгілі. Осыған орай өрнектік сарынды геометрияланған,эпиграфикалық, өсімдік тектес өрнектердің үйлесуінің керемет үлгілерін шеберлер дамыта білген. Оның бір үлгісі ретінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қазандық және көрхана бөлмелерінің ағаш есіктерін айтуға болады. Қоладан соғылып, алтын, күміс жалатылған есік тұтқалары халық өнерінің інжу-маржандарына жатады. Ағашқа ою-өрнек салу өнерінің Қазақстан мен Орта Азияда өте ерте заманнан дамып келе жатқаны белгілі.

XIV ғ. екінші жартысымен, 1397 жылмен мерзімделген Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің ағаш есіктерінің әрленуі осының куәсі деуге болады. Кезінде көрхана есігінің ою-өрнектері сүйекпен ерекше нақышталған. Есік халықтың дүниетанымында киелі болып қабылданады. Ол бір әлемнен екінші әлемге өту нүктесі деп есептеледі. Ислам діні арқылы санада берік орныққан, дін аша келген рухани тұлғалардың есімдеріне де «баб» сөзі қосылып аталуының да өзіндік осындай бір тұжырымы бар.

Қабірхана есігінің сақталған, күміспен апталған пластиналарында сулс қолтаңбаларымен Жаратушы Алланың есімдері жазылған. Қабірхана есігінің тұтқалары 1959 жылы жоғалған. XIV ғасырда жасалған құнды жәдігердің кейінгі тағдыры, заттың қайда, қай жерде екені туралы деректер жоқ. Мүмкін болашақта ол туралы тың деректер, мәліметтер табылып қалар. Ғалымдар қабірхана есігінің тұтқалары,олардағы жазулар туралы зерттеулерін 1905 жылы кесененің жоспарын, өлшемін алып, зерттеуге келген экспедицияның архитекторы А.Гуржиенконың салған суреті арқылы жүргізді. Есік тұтқаларында насх үлгісінде Сағдидің «Гүлстанынан» үзінді жазылған.

XIV ғасырдың 1397 жылы құйылған шырағандар сол кезеңнің жетістіктері қолданылып жасалған заттар. Қазан қою, шырақ қою дәстүрінің ықылым заманнан келе жатқан белгі екені рас. Ал, заттардың формасы мен жаңаша түрленуі осы байырғы дәстүрдің жалғасын тауып, дамуы деуге болады. А.А. Ивановтың тұжырымы бойынша XIV-XVғасырларда күрделі сипаттағы шырағандар жасау дәстүрі болған, бірақ XVI ғасырда жалғасын таппады. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған керамикалық, метал шырағандар әр түрлі сипатта болып келеді. Бірақ бәрінің атқаратын қызметі жарық беру, шырақ қызметін атқару болғаны белгілі. Атап өткендей қасиетті жерлерге қазан қою, су бастауы болу, шырақ қою дәстүрін XIV ғасырда Ахмет Ясауи кесенесіне арнап жасалған тайқазан мен шырағандар жалғастырып, жаңа бір түрде сол кезеңнің өнер туындыларының жетістіктерін қолдана отырып қайталайды.

Әзірет Сұлтан кесенесі мындаған жылдар бойы тұғырында тұрып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан рухани мәдениеттің белгілерін көріп, түсіну мүмкіндігін беретін, қасиетті орын. Елдің ежелден келе жатқан құндылықтарын тану мен өмір сүру ортасындағы ерекшеліктерді танытатын жер.. Ел «Әзірет Сұлтан» деп қастерлеген тұлғаның қазақ халқының, түркі халқының өміріндегі орны ерекше.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Мир-Салих Бекчурин. Ғажайып Түркістан қаласындағы Әзірет Сұлтан мешітінің сипаттамасы.-Орынбор, 1866. «Әскери жинақ»N7-8 //Әзірет Сұлтан (таңдаулы мақалалар жинағы). –Шымкент: «Жібек жолы», 2000. -64 бет; Диваев А.А.

Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Ясави/Пер.с персид.//Туркестанские ведомости. -1901. N39, 41; Лыкошин Н.С. Пол жизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. Склад-т-ва В.А.Березовского.– Петроград, 1916. -415 бет; М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. –Ташкент, 1930. – 25 с.; Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. Қазақ және орыс тілдерінде), - Шымкент; «Жібек Жолы», 2000; Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков: Материалы к историко-этнографическому атласу. –Алма-Ата: «Наука»Каз ССР, 1980. -256с.; Нұрмұхаммедов Н.-Б. Ахмет Ясауи сәулет ғимараты: Альбом.-Алматы: Өнер, 1988. -168 бет.

2. Нұрмұхаммедов Н.-Б. Ахмет Ясауи сәулет ғимараты: Альбом.-Алматы: Өнер, 1988. -168 бет.

3. Аймауытов Ж. Әзірет Сұлтан (Қожа Ахмет Ясауи)//Әзірет Сұлтан (таңдаулы мақалалар жинағы). –Шымкент, 2000. -64 бет

4. Диваев А.А. Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Ясави/Пер.с персид.//Туркестанские ведомости. 1901. N39, 41;

Диваев Ә. Тарту. –Алматы: Ана тілі, 1992, -204 б.

5. Шуховцов В.К. Письменные документы из г.Туркестана.В.кн. Казахстан в эпоху феодализма (проблемы этнополитической истории). –Алма-Ата, 1981.-245с.

6. Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, эпсана, хикаялар. –Алматы: «Эффект», 2009. -152 бет.

7. М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. –Ташкент, 1930. – 25 с.;Массон М.Е. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Сәрсен Бек Сахабтың ықшамдалған тәржімесі. – Шымкент: «Жібек Жолы»,2000. -64 бет.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАСТАРҒА АХМЕТ ЯСАУИ ІЛІМІНДЕГІ ДІНИ САУАТТЫЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗДЫ ЫҚПАЛЫ

Гульзира Абиласановна Шадинова,

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, филос.ғ.к.,
доцент м.а., Қазақстан Түркістан қ.
e-mail: gulzira.shadinova@ayu.edu.kz*

Андатпа. Бұл мақалада қазіргі Қазақстандағы жастарға Ахмет Ясауи іліміндегі діни сауаттылықтың маңызды ықпалы туралы мәселелер қарастырылады. Қазіргі Қазақстанда діни сауаттылық жастардың санасын қалыптастыруда және оларды еліміздің рухани мұрасымен таныстыруда шешуші рөл атқарады. Бұл зерттеу көрнекті сопылық ғұлама Ахмет Ясауи мұрасын қазақ жастарына оқытудың діни және мәдени болмысты тереңірек түсінуіне қалай ықпал ететінін қарастырады. Қазақстан жастар арасындағы діни сауаттылық деңгейін және оның Ясауи ілімдеріне сезімтал болғанымен бағаланады. Мақалада діни сауаттылықтың мәдени сабақтастығын, әлеуметтік тұрғыдан және Қазақстандағы жастар арасындағы ортақ құндылықтарды ілгерілетудегі маңыздылығын көрсете отырып, Ахмет Ясауи қағидаларын оқытуды жетілдіру, рухани-мәдени мұраның болашақ ұрпаққа үндестігін қамтамасыз ету бойынша ұсыныстармен тұжырымдалады.

Кілт сөздер: жастар, Қазақстан, Ахмет Ясауи, құндылық, даму, қоғам.

Annotation. This article deals with the important influence of religious literacy in the teachings of Ahmet Yasawi on the youth of modern Kazakhstan. In modern Kazakhstan, religious literacy plays a crucial role in shaping the minds of young people and introducing them to the spiritual heritage of the country. This study examines how teaching the legacy of the prominent Sufi scholar Ahmet Yasawi to Kazakh youth contributes to a deeper understanding of religious and cultural identity. Kazakhstan is valued for the level of religious literacy among young people and their sensitivity to Yasawi teachings. The article summarizes the cultural continuity of religious literacy, its importance in promoting common values among young people in Kazakhstan from a social point of view, and offers suggestions for improving the teaching of Ahmet Yasawi's principles, ensuring harmony of the spiritual and cultural heritage for future generations.

Key words: Youth, Kazakhstan, Ahmet Yasawi, value, development, society.

Бүгінгі күні рухани құндылықтардың қалыптасуында теориялық, сонымен бірге практикалық жағынан жан-жақты зерттеле бастағандығын көруімізге болады. Адамды адам еткен басты қасиет - рухани даму. Яғни, адам бойындағы агрессия - ол рухани мешеуліктің көрінісі. Нәпсі құмарлық, мансапқорлық, пайдакүнөмдік тағы басқа адамның шынайы табиғатына жат келетін қасиеттер қазіргі кезде адамның болмысын билеп алған. Міне, осылардан арылуға тырысқан адам - рухани дамудың алғашқы қадамдарын жасауға талаптанған жан.

Бүгінгі таңда рухани құндылықтардың мәнін, маңызы мен ұлттық ерекшеліктерін анықтау басты мәселе. Сондықтан Қазақстан үшін рухани құндылықтар туралы ілім дәстүрлі дүниетаным. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев жолдауында «Біздің суверенді және тәуелсіз Отанымызда өзіндік құндылықтарымыз бар және оларды сақтай қорғай білуіміз керек. Олар – патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім мен толеранттық, тәннің де, жанның да дамуы, заңға мойынұсынушылық [1, 24 б.].

Ал енді қоғамдағы әлеуметтік құндылықтар, жеке адамдардың бостандықтары мен құқықтары мәселесіне келсек, біздің еліміздің азаматтарының бәрі этникалық тегіне, дініне, т.б. қарамастан, бәрі де тең құқылы, бәріне де тең мүмкіндіктер берілген.

Мұның өзі қазақстандықтарды іштей топтастыруға, ортақ Отанымыздың болашағы мен бүгінгі мүддесі жолында бірігуімізге, сөйтіп, бірте-бірте ұлттық идеяны ту етіп бірегей халыққа айналуымызға ықпал етеді.

Қазақстан Республикасы – қазақ ұлтының төрткүл дүниедегі жалғыз Отаны, бірден-бір қара шаңырағы екені әлемге аян. Қазақ диаспорасының арқа сүйер сүйеніші де, өсіп-өнетін атамекені де – тек тәуелсіз Қазақстан, байырғы қазақ жері. Сондықтан қазақ ұлты дамуының этникалық-мәдени және құндылықтық кеңістігі де Қазақстан Республикасы.

Әлем қазіргі кезеңде түбірінен өзгеруде. ХХІ ғасыр түркі тектес егеменді елдер үшін керемет тарихи заман болмақ, білім мен ғылымды дамыту, интеллектуалдық ұлтты, адами капиталды қалыптастыру халқымыз үшін тамаша өркениет пен демократия жолы, қазақстандық экономиканың өсуі мен дамуына сенеміз. Іштегі және сырттағы қазақтар рухани-құндылықтық және этникалық жағынан біртұтас ұлт болып ұйып, келешекте өркениетті Қазақ елі жаңа белестерге көтерілетініне ешқандай күмән жоқ. Ол үшін бізге тұрақтылық, бейбітшілік, төзімділік, қарқынды еңбек, жүйелі құқықтық тәртіп пен әлеуметтік-экономикалық реформа қажет.

Жаңа жас буынның дүниетанымын қалыптастыру мен тәрбиелеуде ұлттық дәстүріміздегі адамгершілік пен ар-ұят ұстанымдарын бүгінгі заман талаптарына сай тиімді түрде қолдана алсақ, бұл ұлтжанды және иман жүзді ұрпақ қалыптастырудың негізі болады. Жаңа қоғам қалыптастырудың жалпы әлеуметтік мәдени механизмінің мәнді бөлігі ретінде дәстүршілдік көрінеді. Этномәдени дәстүрді қайта жаңғырту, мәдени мұраны сақтау, ұлттық өзіндік ерекшелік және жалпыадамзаттық құндылықтардың арақатынасы бағдарламалары түбегейлі маңызға ие. Мәдени шындықтың өзі адамның өзіндік бірегейлігін айқындайды. Қазіргі заманауи өркениет жағдайында этникалық мәдениет ұлттық мәдениеттің ерекшелігін айқындайтын қабат болып табылады.

Жастардың рухани әлемінің жағдайы жастар үшін ғана емес, бүкіл қоғам өмірі үшін де маңызды орын алады, өйткені жастар біздің болашағымыз. Жастардың рухани мәдениетін құраушылардың бірі құндылықтық бағдарлар болып табылады яғни, белгілі-бір мәндерді өмірді ұйымдастырушы бастамалар ретінде қабылдау және өзін соған сәйкес ұстау. Қазіргі кезде өркениет жаһандық дамудың әр түрлі кезеңдерін басынан өткізуде. Еліміздің тәуелсіздік болып қалыптасуының өзі де күрделі тарихи кезеңдерден өтті, қазір де әлеуметтік, саяси, мәдени тұрғыдан қиындықтар аз емес. Ең бастысы жастар мәселесі, олардың үлкен тұлға ретінде қалыптасуындағы рухани құндылықтар, ұлттық мәдениеттің әсері туралы сұрақтар ең басты мәселе болып табылады [2, С. 72].

Бүгінгі өскелең ұрпақ еліміздің болашағымен тығыз байланысты, ертеңгі елге жол сілтейтін, ел тізгінін ұстар шырақшы болып қызмет етуде. Бұл өткелдің басы-қасында жетістікке жетуге, аға ұрпақ мұрасын жалғастыруға дайын жастар тұрғаны сөзсіз. Еліміздің дамуы мен өркендеуінің бүгінгі жолы жастардың әл-ауқаты мен мүмкіндіктеріне тікелей байланысты. Маңызды алғышарттарға мықты білім, бәсекеге қабілетті дағдылар және салауатты өмір салтын ұстану жатады.

Біз қатал бәсекелестікке толы қазіргі қоғамда жиырма бірінші ғасыр жастары үшін жалынды қайрат пен физикалық күштің болуы өте маңызды. Олар өмірдегі күнделікті өзгерістерге, оқиғаларға және жаңалықтарға төзімді болуы керек. Ең бастысы, олар батыстық өмір салтына бей-берекет еліктеуден аулақ болып, оның орнына Елбасы Н.Назарбаевтың «жақсыдан сабақ алып, жаманнан жирену керек» деп ұлықтап айтқанындай. Елбасының жастарға ұлт болашағының тірегі екендігіне ерекше мән беруі олардың иығына жүктелген зор жауапкершілікті аңғартады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Еліміздің ертеңі – жастардың қолында» деген өткір сөзінде айтылғандай, бүгінгі болашақтың іргетасы деп танитын ұрпақтың жетелеуімен

ел ілгері басып келеді. Басты мақсат – зерделілікке, тапқырлыққа, талғампаздыққа, ой тереңдігіне, төзімділік пен табандылыққа тән жас ұрпақты тәрбиелеу [3]».

Қазіргі жастар жай ғана енжар азаматтар емес, олар ұлтымыздың болашағын белсенді түрде ойлайды және ел тізгінін ұстайды. Елбасы өзінің әсерлі сөзінде айтылған көзқарасқа берік болып, жастарға қолайлы жағдайлар мен мол мүмкіндіктер жасау жолында үздіксіз жұмыс істеп келеді. Жастардың жігері мен белсенділігі елдің даму қарқынының серпінді көрсеткіші болып табылады. Қай қоғамда болмасын, оның жастарының белсенділігі ұлттың өркениет көшімен алға басып келе жатқанын немесе артта қалғанын көрсетеді.

Жастық шақтың алғашқы кезеңдері өзіне сену сезімімен, тауларды жылжыта алатын оптимизммен және әртүрлі салаларда, соның ішінде спортта, саясатта және бизнесте көшбасшылық рөлдерді алуға дайын болуымен сипатталады. Елбасының әрбір жолдауында жастардың білімін арттыру, салауатты ұрпақ тәрбиелеу, егемен еліміздің іргесін нығайта түсудің маңыздылығы айтылады [3].

Жарқын болашаққа бағдарланған Қазақстанның сенімді де өршіл азаматтары – ұлтымыздың ірге тасы саналатын білімді де білікті жастар деп айту өте орынды. Демек, ұлт өз жастарын қолдау мен тәрбиелеуді, олардың ел тағдырын құрудағы шешуші рөлін ұғынуды үнемі басты орынға қояды.

Ислам құндылықтары мен ұстанымдары мұсылман қоғамдастықтарындағы жастардың дүниетанымы мен мінез-құлқын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Моральдық даму және исламдық құндылықтар: жастар мәселесін шешудің негізі әсіресе мұсылман халқы бар қоғамдар жағдайында өзекті және маңызды. Жастардың ислам құндылықтарына негізделген адамгершілік дамуы мықты адамгершілік қағидалары бар тұлғаны қалыптастыруға көмектеседі, бұл өз кезегінде жастардың кезігуі мүмкін әртүрлі мәселелерді шешуге көмектеседі.

Бүгінгі күндегі қоғамдағы қарама-қайшы мәселелер кешені, үрдістердің бірыңғайсыздығы жастар ортасы мен қоғамда бәсекелі қақтығысқа әкелуі мүмкін. Алайда қазіргі заманғы жастар өзінің болашағын өзі жасаушы, өзінің күнделікті алып жүрген білімін, ерік-жігері мен шығармашылық белсенділігін тиімді пайдалана алатын, өмір ағысына икемделе білген, өз болашағына сеніммен қарайтын жеке тұлға. Оның алдындағы ең басты мақсат-қоғамда жаңадан қалыптасып келе жатқан қадір-қасиеттер мен әдеп-жоралғыларды өз бойына сіңдіре отырып, жаңа қоғамдық жүйеге бейімделіп, ене білу.

Елбасымыздың «Қазақстан-2030» атты еңбегінде ертеңгі күні ел тұтқасын ұстар азаматтардың бүгінгі өнегелі тәрбиесі, олардың бойына дүниеге деген жаңа көзқарастық бағдар-жекешіл, дербес дүниетанымдық бағдарды, қазақстандық Отанын сүйгіштік сезімді, нарықтық экономикалық қатынастар жағдайында жемісті еңбектенуге қажетті білімді, біліктілікті, дағды-шеберлікті сіңіру, қатаң бәсекелестік пен бұралаң бұрылысы көп жаңа бетбұрыстық жолда асқақ адамшылдық пен адамгершілік қадір-қасиеттерді, жұғымды мінез-құлық нормалары мен жоғары имандылық құндылықтарды, саяси кемелділік пен әлеуметтік белсенділікті қалыптастыру - уақыт талабы [4, 85 б.].

Жастардың саяси санасы бос кеңістікте қалыптаспайды. Оған этникалық, діни, мәдени факторлар тікелей әсер етеді. Әсіресе, діни қайта жаңғырту түбегейлі саяси-әлеуметтік факторға айналып отыр. Мемлекеттік саясаттың басты мақсаты-жастардың шығармашылық, жаңашылдық қуатын қоғамды алға бастайтын басты күшке айналдыру.

Қоғам өмірінде дін рөлінің артуы, діни ұйымдар белсенділігінің күшеюі мен қанат жаюы жағдайында жастардың дінге деген қызығушылығы артып келеді. Олар үшін әлемдік дәстүрлі діндердің рухани-адамгершіліктік мұрасы, оның мазмұны мен мәні үлкен мәнге ие. Бұған адамзаттың өркениетті дамуы мен рухани жаңғыруына қатысты

күйіп тұрған мәселелерге анық та, нақты жауаптардың болуы керектігін талап ететін, әлемдегі қалыптасқан тәртіп те ықпал етуде.

Жастар – қоғамның ертеңі. Олар, бір мезгілде, бүгінгі шынайылықтағы белсенді қоғамдық күш. Сондықтан жастардың бойында тартымды мәдени, саяси және діни дүниетанымдық позицияны қалыптастыру – мемлекеттің және қоғамның басты міндеттері қатарын құрайды.

Сенім жеке адамның қоғамдағы және күнделікті өмірдегі жүріс-тұрысын белгілі бір стандартқа сәйкестендіретін, адамгершілігін, ізгілігі мен мінезін бейнелейтін ішкі рухани компас қызметін атқарады. Дәстүрлі қазақ қоғамында туу, өсу, жастық шақ, өмір сүру, қартаю, отбасылық қарым-қатынастар, сыйластық, әдептілік, ізеттілік сияқты құндылықтар сияқты өмірдің сан алуан аспектілерін қамтитын жеке адамгершілігіне үлкен мән беріледі. Бұл элементтер қоғамда моральдық принциптер мен айтылмаған кодтардың дамуының негізін құрайды [5].

Дін мамандары қазақ халқы ұстанған Ханафи мазхабы мен Матруди ақидасының, яғни, еліміз үшін дәстүрлі исламның «қолданбалы қағидасының» үлгісін Қожа Ахмет Ясауи мұрасы арқылы көрсетулері керек.

Ясауи іліміндегі адамгершілік, халыққа адал қызмет ету, төзімділік, қарапайымдылық, сабырлылық идеялары – ұлттық дүниетанымымыздан терең орын алған ұстанымдар. Ясауи нәпсіні тізгіндеу, адалдық, тазалық арқылы адамның алдымен исламды, Хақты, өзін тануын талап етеді. Ясауи хикметтерінде айтылатын: «Сүннет екен, кәпір де болса берме азар» деген қағида нағыз дінаралық төзімділіктің кемел қағидасы болса, «Адамды ақиқатқа жетелейтін бірден-бір жол – білім жолы» деген пікірі білім-ілім жинауға үндеу болып табылады [6, 122 б.]. Қазіргі таңда жастарға дін аясында берілуі тиіс діни құндылықтар Ясауи мұрасында жатыр, біз өзімізге лайық дүниені осы жерден жинақтауымыз керек.

Өз дәуірінде Ясауидің кең насихатының арқасында түркі танымында кездесетін Шаман, Зорафра, Манихей, Будда, Христиан діндеріне негізделген күрделі, кейде бір-біріне қайшы келетін ұғымдар ысырылып, Алла және пайғамбарлар, қасиетті кәлам Құран жайлы қалыпты ұстыны бар жүйелі ілім Ислам келді.

Ахмет Ясауи адам бойында кездесетін даңққұмарлық, мақтансүйгіштік, күншілдік, екіжүзділік, сатқындық, надандық, кекшілдік, алдау сияқты жаман әдеттердің болатынына қынжылыс білдіреді. Ұят, ынсап, әділдік, кішіпейілдік, қарапайымдылық, адалдық, тақуалық секілді ізгі қасиеттердің төмендеп кеткеніне күйінеді. Саналы болуға, терең ойлануға, өмірдің ақиқатын түсінуге шақырады. Сол үшін әдептілік пен тектілікті дәріптеуді, туған ел мен жерге деген сүйіспеншілікті өз шығармашылығының мұраты етеді.

Ясауи мұраларының мәні ешқашан жойылмақ емес. Ол бүгінгі өмір үшін де аса маңызды. Өсіресе, жастарды имандылық пен ізгілікке, отансүйгіштікке, адалдық пен тазалыққа, төзімділікке шақыруда оның берері мол. Қазіргі уақытта қоғамның әрбір мүшесінің елге жанашыр азамат болып қалыптасуы, адами құндылықтарды құрметтеуі, өзге дін өкілдеріне төзімділікпен қарауы қаншалықты маңызды болса, біз сол идеялардың кешегі Ясауи бабаларымыздың мұраларынан бастау алатынына қазір анық көз жеткізіп отырмыз. Сол үшін исламның тарихын, жүріп өткен жолын, ата-бабаларымыздың ислам мәдениеті мен өркениетіне қосқан үлесін тану – парыз. Осы орайда, елбасымыз Н.Ә. Назарбаев айтқан «Біз тегіміз – түрік, дініміз – Ислам екенін ұмытпауымыз керек» деген ұстанымды жетекшілікке ала отырып, қанымызға сіңісті Ислам дінін, соның ішінде ханафи-матуриди мәзһабын, тариқатта бүкіл түркі жұртының мұсылман дінін қабылдауында үлкен рөл ойнаған Ясауи жолын, оның діни-ағартушылық көзқарастарын концептуалды түрде дамыту қажет. Сонда ғана биік дамуға бет алған әлемдік өркениетке өз үлесімізді қоса алмақпыз [7, 135 б.].

Діни сауаттылық дегеніміз барлық әлемдік, дәстүрлі, жаңа пайда болған діни ағымдардың тарихын, ілімін білу. Ал әр діннің тарихын танып-білу мен оны жалған

діндерден ажырата алу дағдысы қалыптасқан жас буын бойында діни толеранттылық сезімі мен радикалды идеяларға қарсы «ақпараттық иммунитет» қалыптасады.

Қожа Ахмет Ясауи ілімінде «жан тыныштығы» «шындыққа жету» адамгершілік қасиет пен сипатқа ұласудың методологиялық қолданылу аясы тариқатта, яғни сулук (практикалық жол) этикасынан; Аллаға қауышудың жолы қоғамға, адамға қызмет етуден, тікелей моральдан өтеді. Нәтижеде рух, рухани тазалыққа, өзін-өзі меңгеруге қолы жетіп, «кемел адам» типі қалыптасады [8, 97 б.]».

«Инсан камил» дәрежесіне жетілудегі Ахмет Ясауидің рухани-танымдық жолы, ұлы ғұламаның ақиқат жолын бағыт-бағдары етіп алып, бар ғұмырын адамзат бойындағы асыл қасиеттерді ақиқатпен ұштастыра отырды. Оның «кім Алланы жан-тәнімен сүйсе, ол соғұрлым оған жақындай түседі және Аллаға жақындау бойындағы күнәларыңды тазартады» - деген көзқарасы – түркі халықтарының танымының бөлінбес бір бөлшегіне айналды.

Жастарды қорғау мәселесіне тоқталар болсақ, жастарды жат пиғылды радикалды топтардың ықпалынан сақтауымыз керек. Өздерін Ханафи мазхабын ұстанып, сүннет жолындамыз деп таныстыратын топтар жастарды мешіттерде, ғаламтор сайттары арқылы да торуылдауда. Діни сауаты төмен жастар санасына түрлі әдістер арқылы сына қағып, арбауда. Мұндай өкінішті оқиғалардың алдын-алу діни сауаттылық деңгейін көтеру арқылы ғана мүмкін болуда. Қазіргі таңда Агенттік бастамасымен ғаламтордағы қаптаған радикалды сайттарға мониторинг, дінтанулық сараптама жасау арқылы заң жүзінде жабу жұмыстары жүргізілуде.

Елбасы дәстүрлі дініміздің жағдайына тоқтала келе, бүгінде біздің халқымыз үшін дәстүрлі емес және жалған діни ағымдар мәселесі өткір тұрғанын қадап айтты. «Жастарымыздың бір бөлігі өмірге жат, жалған діни көзқарасты көзсіз қабылдайды, өйткені, біздің қоғамның бір бөлігінде шеттен келген жалған діни әсерлерге иммунитет әлсіз» екендігін алға тартты. Сондай-ақ, «Қазір кейбір сыртқы күштер жастарымызды ислам дінінің хақ жолынан адастырып, теріс бағытқа тартуға тырысуда. Мұндай ұлттық табиғатымызға жат келеңсіздіктерден бойымызды аулақ салуымыз керек» деп ескертті [7, 72 б.]

Осы тұста қоғам қайраткері, белгілі ғалым Мырзатай Жолдасбековтің «Дін ұстай білсең – қасиетің, ұстай білмесең – қасіретің» деген мәні мен мазмұны терең сөзі еске түседі [9, 98 б.]. Расында қоғамдағы дінге қатысты мәселелердің дені психологиялық және танымдық себептерден туындап отыр. Дін қоғамда танымдық, ғылыми, идеялық және практикалық тұрғыдан өзіннің функционалдық тепе-теңдігін қамтамасыз ете алмаса, басқа қолайсыз жағдайларға себеп болып, әр түрлі топтардың, қанаушылықтың, өш пен дұшпандықтың объектісіне айналуадан ада бола алмайды. Қоғамдағы сауатсыздықтың салдарынан пайда болған «таза ислам», «дәстүрлі ислам» және «саяси ислам» ұғымдарының шығуы – осының айғағы.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстан-2050» стратегиясы. Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «...дін мәселелерінде ойластырылған қадам және өте мұқияттылық қажет. Біз ұят, толеранттылық және төзімділік еркіндігі принциптерін қастер тұтуымыз керек», - деп атап көрсетті. Сонымен қатар Ұлт көшбасшысы өз Жолдауында: «...біздің мемлекетіміздің зайырлы келбеті – Қазақстанның табысты дамуының маңызды шарты. Мұны Қазақстанның қазіргі және болашақ саясаткерлері, барлық қазақстандықтар айқын түсінуге тиіс [10, 72 б.]», - деп ерекше айтып өтті.

Белгілі дінтанушы Ә.Дербісәлінің айтуынша: «Саясат күніге өзгереді – ал дін мәңгілік» - деген сөздерді елдің көзқарасын түйіндеп, алға бағыт – бағдар беріп тұрғаны түсінікті [11, 7 б.] Ахмет Ясауи ілімінің қазақ дүниетанымына әсері айқын. Ол қазақ ұлтының тарихы мен философиясына, дәстүрлі мәдениеті мен діни танымына және өмір салтына тікелей әсер етті. Сопылық ілімдегі сабырлық, тәубешілдік

мақамдарының ізі әлі күнге дейін халық санасында. Жүрекпен илану сенімнің ең үлкені. Міне бұл қазақтың нанымында бар.

Қазіргі таңда ахлақ мәселесі және адам бойындағы рухани қасиеттерді жетілдіру мәселесі маңызды болып отыр. Рухани тәрбие бастауы жастарға имандылық пен шарифат заңдарындағы адамгершілік принциптерінде. Түрлі ағымдардың ықпалына түсуден жастарды бөліп алу қасиеті Ахмет Ясауи ілімінде жатыр. Сондай-ақ егемен Қазақстанның рухани тамырлары Түркістанда десек қателеспейміз. Бұл Ахмет Ясауи ілімімен тығыз байланысты.

Ясауи тариқаты сопыларының іс-шаралары тариқаттан тыс яғни, жергілікті халық арасында үгіт – насихат жүргізу барысында құрған сұхбаттары негізінде анықталды. Мұндай сұхбаттар сопылық ұғымдармен қатар, дәстүрлердің адам жаны үшін тиімді екенін танытқан. Міне осылайша, ислам аясында өрісін кеңге жайған сопылық дәстүрлер әрбір адамзаттың танымына әсер ету арқылы түркі халықтарының рухани мәдениетінің сопылық сипатта дамуына жол ашып берді. Ахмет Ясауи ілімінің Қазақстан аймағында ХХІ ғасырға дейін кең таралуы Ясауи тариқатының дәстүрін жалғастырған муридтерге тікелей тиесілі. Оның сопылық дәстүрінің ізін өз дәуірінен кейінгі кезеңдерде өмір сүрген ойшылдар өмір тәжірибесі мен шығармашылығынан көре аламыз.

Сонымен, кез келген дін, соның ішінде ислам да адамның білім алуына шектеу қоймайды. Қазіргі заманда сауаты бар адам ешқашан көш соңында қалып қоймайды. Сондықтан жастар Алла Тағала берген жастық шақ пен алтын уақытты дұрыс бағалап, білім алуға, кәсіптің белгілі бір саласын игеруге барынша күш жұмсауы қажет. Жастар заманауи техникалық байланыс құралдарының барлық түрін игеріп шығуы тиіс. Өйткені рухани құндылықтар жүйесінің өрбуіне, оның қоғамда өзінің игілікті қызметін атқаруына адамның рухани дамуы негіз болады. Адам рухани тұрғыда жетілген сайын оның рухани құндылықтарға деген сұраныстары ұлғайып, олар бірте-бірте өмірінің мәнді өзегіне айналды. Сондықтан адамның рухани дамуының кейбір, астарларына талдаулар жасау арқылы ақиқаттың сан қырлы құрылымын ашып көрсетуге болады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына жолдауы. Айқын №18 (1929) 28 қаңтар 2012.
2. Туркпенова С.Ж. Социальная адаптация как способ профессионального самоутверждение молодежи. Глобализация и вопросы социокультурной адаптации. Материалы II Конгресса социологов Казахстана. – Астана, 2005. – 375 с.
3. Жастар саясаты – ел ертеңін айқындайтын басты бағыт//[Электрондық ресурс]. URL <http://saran-sgtk.ucoz.org/news/>
4. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. – Алматы: Білім, 1998. – 96 б.
5. Ислам құндылықтарының қазақ жастарының өміріндегі маңызы// [Электрондық ресурс]. URL <https://massaget.kz/blogs/28232/>
6. Ясауи Қ.А. Диуани хикмет. Даналық кітабы. – Шымкент: Ғасыр-Ш, 2001. – 260 бет.
7. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жолы. – Қарағанды, 2006. – 372 бет.
8. Кенжетай Д. Қожа Ахмет Иасауи //Иасауи жолы №3 (2). – Түркістан: Ұлттық рух, 2005. 86- 96 бб.
9. Жолдасбеков М. Ел тағдыры – ер тағдыры. – Алматы, 1997. – 324 бет.
10. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2050» Стратегия: бір халық – бір ел – бір тағдыр» атты халыққа Жолдау – Егеменді Қазақстан, 17.01.2014.
11. Дербісәлі Ә. «Ислам және заман» //№32. – Алматы, 2009. 7-8 бб.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИДІҢ СОПЫЛЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫ

Жахангир Ешбайевич Нурматов,

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
PhD., доцент м.а*

Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды (Грант № AP19680093)

Андатпа. Бұл мақалада түркі ислам өркениеті мен философиясының тарихындағы Қожа Ахмет Ясауидің тұлғасы мен философиялық тұжырымдары туралы сөз қозғалады. Мақалада Ясауи философиясының негіздері, оның сопылық ахлақ философиясы, тұлғасы, оның әлем туралы көзқарастары секілді мәселелер қамтылған. Адамның рухани сапарындағы (сәйр сулук) жағдайлары, сопылықтағы шарифат, тариқат, мағрифат, ақиқат жолдарының ерекшеліктері, сопылық жолында кәміл муршидтің маңыздылығы, сопылықта нәпсі тәрбиесі сияқты мәселелерге талдау жасалады. Қожа Ахмет Ясауидің ғылыми мұрасы мен моралдық-этикалық көзқарастарының қазіргі күніміздегі маңыздылығы көрсетіледі.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, Диуани хикмет, сопылық, философия, нәпсі тәрбиесі

Annotation. This article talks about the personality and philosophical conclusions of Khoja Ahmed Yasawi in the history of Turkic Islamic civilization and philosophy. The article covers such issues as the foundations of Yasawi's philosophy, his Sufi philosophy of Akhlaq, personality, his views on the world. Issues such as the circumstances of a person's spiritual journey (sayr suluk), features of Sharia in Sufism, tariqa, magrifah, the path of truth, the significance of Kamil Murshid in the Sufi path, and the education of lust in Sufism are analyzed. The importance of the scientific heritage and moral and ethical guidelines of Khoja Ahmed Yasawi in our time is emphasized.

Key words: Khoja Ahmet Yasawi, Diwani Hikmet, Sufism, philosophy, self-education

Кіріспе.

«Пири Түркістан», «Әзірет Сұлтан» және «Сұлтанул Әулия» сияқты лақаб аттармен танымал Қожа Ахмет Ясауи түрік халықтарының діни, мәдени және рухани өмірінде маңызды орынға ие. Ол өзінің насихаттарында қарапайым халық түсінетін жеңіл әдісті қолдана отырып, хикметтер арқылы исламдағы терең мәселелерді баяндап берді. Қожа Ахмет Ясауидің осы хикметтері кейінірек «Диуани Хикмет» деп аталатын еңбекте жинақталып, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалды. «Диуани Хикметте» орын алған даналы сөздер исламның захири әрі батыни қырларын бірге қарастырып, практикалық және моралдық үкімдерді тыңдаушыларға жеткізуді мақсат етті.

Қожа Ахмет Ясауи тірі кезінде Ясауилік деп аталатын қалыптасқан тариқат туралы айту мүмкін емес. Қожа Ахмет Ясауидің сопылық көзқарастарын өзінен кейін өмір сүрген шәкірттері ары қарай жалғастырады, осылайша Ясауилік тариқаты қалыптасады.

Бұл мақалада Қожа Ахмет Ясауидің сопылық туралы көзқарастары мен тұжырымдары туралы сөз қозғалып, оның сопылық тарихындағы алатын орны көрсетіледі. Адамның рухани сапарындағы (сәйр сулук) жағдайлары, сопылықтағы шарифат, тариқат, мағрифат, ақиқат жолдарының ерекшеліктері, сопылық жолында кәміл муршидтің маңыздылығы, сопылықта нәпсі тәрбиесі сияқты мәселелерге талдау жасалады. Қожа Ахмет Ясауидің ғылыми мұрасы мен моралдық-этикалық көзқарастарының қазіргі күніміздегі маңыздылығы көрсетіледі.

Қожа Ахмет Ясауиде Аллаға ғашықтық пен адамды сүю қағидаты.

Орталық Азия мұсылмандарының әлеуметтік-рухани өмірінде Қожа Ахмет Ясауидің орны ерекше. Қожа Ахмет Ясауидің толеранттылық ұстанымдарының қайнар көзі сүйіспеншілікке негізделеді. Ол халыққа исламды түсіндіру барысында төзімділікті негізге алып адамдарға жақсы қарым-қатынас жасауға үгіттеген. Қожа Ахмет Ясауидің «Пақырнама» еңбегінде бұл жолды ұстанатын кісі шарифат, тариқат, мағрифат және ақиқат жолдарынан жүретінін көрсетеді. Бұл жолдардың әрбір мақамында адамға болған сүйіспеншілік және көркем мінез сияқты қасиеттерге ерекше көңіл бөлінген [1].

Адамдармен жылы қарым- қатынаста болу, адамдарға қызмет ету, ешкімді ренжітпеу, кедейлерді сую және оларға көмектесу, толерантты және кішіпейіл болу сияқты қасиеттерге ерекше назар аударған. Қожа Ахмет Ясауидің хикметтерінде де адамға болған сүйіспеншілік мәселесі осы принциптер мен мақамдар аясында қарастырылған. Қожа Ахмет Ясауидің ойынша адам, Алланың жаратқан пендесі болғандықтан адам жақсы көрілуге лайықты. Тіпті осы сүйіспеншілік арқылы Аллаға жету және оның разылығын алуға да болады. Өйткені жасалған әрбір жақсылық және қайырлы жұмыстар Алланың ризасына қол жеткізуге апатарын себеп болып табылады. Қожа Ахмет Ясауи адамдарға көмектесу бұл - Алланың бұйрығы екенін айтады. Оның ойынша адамға болған махабат бұл Алланың адамдардан талап еткен нәрсесі. Алланың сүйіспеншілігі мен ризасы, адамдарға жасалатын жәрдем мен көмектесуде жасырынған.

Қожа Ахмет Ясауи бойынша адамдарды топтарға немесе белгілі бір категорияларға бөлу түсінігі жоқ. Ол адамдардың ұлтына, нәсіліне, дініне немесе жынысына қарамастан барлық адамға құшағын ашады. Ешкімді ренжітіп жүрегін жаралап алмауға шақырады. Адамдардың көңілін ренжітетін және Аллаға ұнамайтын әрбір істің соңы тозақ (Сижжин) азабына себеп болатынын тілге тиек етеді. Бұл түсінікті Ахмет Ясауидің мына хикметінен көруімізге болады:

*Сүннет екен кәпір де болса берме азар,
Көңілі қатты ділазардан Құдай бизар.
Алла күә, бұндай құлға Сижжин әзір
Ғалымдардан есітіп бұл сөзді айттым міне.*

Сәйри сулук (рухани сапар) мәселесі.

Қожа Ахмет Ясауидің Диуани хикметінде адам баласы төрт негізгі жолдан өту арқылы ақиқатқа қол жеткізетіндігін алға тартады. Бұл төрт жол шарифат, тариқат, мағрифат және ақиқат жолдары болып табылады. Сопылық жағдай мен мақамдарды «төрт жол мен қырық мақам» үлгісінде топтастыру Қожа Ахмет Ясауидің еңбектерінде алғаш рет кездеседі.

*«Шарифаттың бақшасында саяхат жасадым,
Тариқаттың гүлзарында кездім,
Ақиқаттан қанат жасап көкке ұштым,
Мағрифаттың есігін аштым достар»*

Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде шарифат, тариқат, ақиқат және мағрифат жолдарын былайша баяндайды:

*«Ариф сол, Хақ әмірін орындаса,
Алладан басқа нәрседен нәпсін алыс ұстап, берік болса,
Шарифат барлығы бес әріп, дұрыс орындаса
Одан кейін тариқатқа кіру керек»*

*Тариқат барлығы бес әріп, егер білсең,
Нақты біліп, шарттарын орындасаң,
Бес көшені кезіп, жел сияқты өтсең,*

Одан кейін ақиқатқа кіру керек»

*Ол да бес әріп, жақсы білсе Хаққа жетеді,
Мен және менікі есімдігінен күдігі жойылады,
Білсе орындаса, ғибадатта ешқандай қауіп жоқ,
Мағрифаттың майданына кіру керек.*

*«Бұл жолдарды өтпей муршид болса,
Пасық, надан мурид болып, қолын берсе
Бұндай істер ертең ол жерде қабылданбаса,
Махшар орны халқының барлығы күлсе керек» [2].*

Осы жоғарыда айтылған мақамдар «Диуани хикметте» иерархиялық түрде баяндалып, рухани сапарға аяқ басқан кезде ең әуелі шарифат есігінен өту қажет екеніне аса назар аударылады. Шарифат дегеніміз сенім, ғибадат және қарым-қатынас сияқты діннің негіздері мен Мухаммед пайғамбардың сүннетін өз ішіне қамтиды. Осы мақамнан кейін адам баласы тариқат жолына аяқ басуына болады. «*Рисале дер Адабы тариқат*» атты еңбекте тариқаттың мағрифат, жомарттық, шыншылдық, яқин, тәуекел және тәфәккур деген алты шарттары алға тартылады. Бұл жолды таңдаған адам осы айтылған шарттарды толық орындауы қажет. Тариқат әдебін орындаған сәйри сулук жолындағы адам, бұл мақамнан кейін мағрифат жолына, одан кейін ең жоғары мәртебе ақиқатқа қол жеткізеді [3].

Қожа Ахмет Ясауи бойынша шарифат жолы иман және ғибадат негіздерімен байланысты принциптерді қамтиды. Тариқат жолында тәубе ұғымымен байланысты шайхқа қол беру принципі басталады. Бұдан кейінгі кезекте *хауф* және *рәжа* сияқты сәйри сулукке байланысты жағдайлар мен шайхқа қызмет көрсету аясында кейбір қағидағтар орын алады [1]. Мағрифат жолы болатын болса, адамның жан тәнімен осы жолға толық байланып, дүниені тәрік етуі, сондай-ақ алдынан шығатын кезекелген қиындықтарға шыдамдылық көрсету болып табылады. Ақиқат жолына шыққан адам сәйри сулуктің соңында қол жеткізген мақамдардағы моралдық құндылықтарды өзінде көрсете алуы қажет болады.

Қожа Ахмет Ясауи бойынша адам рухани сапарға шығуда (сәйри сулук) ең бірінші шарифат ілімін толық меңгерген болуы керек. «Алдымен шарифат, кейін тариқат» сөзі Қожа Ахмет Ясауидің негізгі ұстанымы. Оның ойынша шарифатсыз сопылық (тариқат) дұрыс болмайды. Бұл мәселені төмендегі хикметтерінде көрсеткен:

*«Кімде кім тариқат дағуасын алға тартса,
Алғашқы қадамы шарифат болуы керек,
Шарифат амалдарын толықтырып,
Одан кейін бұл дағуаны қылу керек*

*Шарифатыз сөз етпейді тариқатта,
Тариқатсыз сөз етпейді ақиқатта,
Міне бұл жолдардың орны білінеді шарифатта,
Барлығын шарифаттан сұрау керек» [2]*

Сопылықта муршидтің маңыздылығы.

Барлық ілімде ұстаз, жол көрсетуші болғаны сияқты сопылықта да бұл мәселеге өте қатты назар аударылады. Өйткені сопылықты адамгершілік ретінде алдымен осы имандылықты өмір сүретін адамға еліктеу арқылы үйренуге болады деген пікір айтылады. «Шайхы жоқтың шайхы шайтан» сөзі сопылықта муршидтің қажетті екенін білдіретін түсінік.

*«Одан кейін бір ер керек мақсат қойған,
Мүмкін болса ол бір ерден уәкілетті,*

*Шаригатқа дұрыс, сәйкес керемет иесі,
Сондай ердің етегіне жабысу керек».*

Қожа Ахмет Ясауи сәйри сулук сапарына шыққан адам өз мақсатына жету үшін муршидінің қызметінде болуы қажет екенін алға тартады. Оның ойынша тариқат жолы адамның жалғыз өзі жүретін жол емес. Ешқандай жол көрсетушіге қажеттілік жоқ деп ойлаған адам, тариқаттың қауіп-қатерлеріне өзін тастаған болып есептеледі.

*«Муридтің қызметін жасауға әдеттен,
Өздігімен осы жолға кірдім деп айтпа,
Егер білсең, тариқаттың қауіптері бар,
Муридсіз бұл жолға кірмегін достар»*

Сопылықта сәйри сулук жасайтын кезде оған жетекші болатын муршидтің жан-жақты жетілген, толыққанды (кемел) адам болуы керек. Толық жетілмеген немесе рұқсат алмаған кісілердің жетекшілігінде рухани білімді алуды қалау қауіпті болып есептеледі. Өйткені әрбір ілімнің өзіне тән әдісі мен қағидаттары болғаны сияқты сопылықта да осындай қағидаттар бар. Міне Қожа Ахмет Ясауи де осындай қауіпті жағдайлардан және өтірік муршидтерден сақ болу керектігін ескертеді.

*Кімде кім білместен бұл жолдарды шайхым десе,
Кереметтен әулиелікке хабар берсе
Батыл болады Рухул әмин де болса,
Өзін мұндай батыл жолдардан қорғау керек».*

Қожа Ахмет Ясауи өтірік шайхтарды төмендегідей сипаттайды:

*Ақырзаман шайхы бейнесін дұрыстайды
Зухд, тақуа жасамай, ішкі әлемін бұзады
Керемет дейді, бейқамдық ұйқысында көргендерін
Риямен халыққа өзін сатады достар» [2].*

Қожа Ахмет Ясауи осындай өтірік шайхтардың болашақта да көп болатынына назар аударады. Бұл адамдардың басты ерекшеліктері шарифаттан хабарсыз болуы және сүннетке амал жасамауы. Олар тек айналадағыларды алдаумен шектелмей, олардың мал-мүліктерін көздеген адамдар деп айтады.

Қожа Ахмет Ясауиде нәпсі тәрбиесі.

Жалпы сопылық ілімде ең маңызды тақырыптардың бірі нәпсі тәрбиесі мәселесі. Сопылық ұғымына анықтама бергенде сопылықты нәпсі тәрбиесі деген анықтамалар да кездеседі. Нәпсі сөзі сөздікте дене, жан, рұх, әуестік және т.б мағыналарды білдіреді [4]. Ал термин ретінде адамның жаман мінез-құлықтары және көріксіз сипаттары, болымсыз барлық сезімдердің мекені болған сезім ретінде сипатталады. Сопылықтың негізгі мақсаты адам баласы өзін жамандыққа бағыттаған нәпсісін тәрбие етуі дегенді білдіреді. Сол себептен нәпсі тәрбиесі сәйри сулуктің негізі болып табылады. Муридтердің кемелдену жолында ең әуелі нәпсінің жаман қалауларынан құтылуына байланысты [5]. Қожа Ахмет Ясауи де нәпсіні тәрбиелеу жолында үнемі күресу керек екенін, тіпті ұлы мақамдағы адамдарда да нәпсіге құл болу қауіпінің бар екенін алға тартады:

*«Әй достар, кәпір нәпсінде алтыс бас бар,
Әр баста жүз мың шайтан әскері бар
Ұлы тұлғалар нәпсі қолында топырақ болған
Күнәмнан саған жылап келдім міне[2].*

Сәйри сулук жолына түскен адам рухани тәрбиеде көтерілуі үшін өзінің нәпсісін тануы қажет. Осылайша жаман сипаттар мен мінез-құлықтардың қайнар көзі ретінде белгілі нәпсімен күресу нәтижесінде рухани тұрғыдан дамуға қол жеткізе алады. Қожа Ахмет Ясауидің ойынша бір муридтің нәпсі тәрбиесіндегі негізгі жетекшісі бұл оның

шайхы болу керек [6]. Ол муршидтердің муриттерді жан-жақтан сынайтынына байланысты мына хикметте баяндалады:

*«Мурид болсаң муршидке берік бол әй талиб,
Муридтерін муршидтер кезкелген мәселеде сынайды»*

Матуридилік дәстүр мен Ясауи құндылықтарының сабақтастығы.

IX және X ғасырлардан бастап әсіресе Орта Азия халықтарының арасында ислам дінінің кең таралуында, имам Ағзам Әбу Ханифаның және имам Матуридидің түркі халықтардың ой-санасына, мәдениетіне, салт-дәстүріне үлкен әсері болды. Өйткені имам Матуриди өмір сүрген аймақтар мен халықтардың діни сенімдерінің негізі деп санауға болатын салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптарға сәйкес ұсынылған исламдық ақида мен амалдар, түркі халықтарының исламды жаппай қабылдауына мүмкіндік бергені ақиқат. Сондықтан да қазақ халқының діни тәжірибесі мен діни түсінігінде матуридилік сенім жүйесінің алар орны ерекше. Осы діни тәжірибенің ең басты ерекшелігі антропоцентристік ұстаным, яғни адам ерік бостандығын алға шығарған, ой тұжырымдары мен көзқарастарын теологиялық мәтіндерге негіздей отырып рационалды әдісті қолданған исламдық сенімдік жүйесі болып табылады. Осыған сәйкес Имам Матуриди Орта Азия және қазақ даласынан шыққан Ахмет Ясауи, Жүсіп Баласағуни, Ахмет Иүгінеки, Махмут Қашқари, Абай, Шәкәрім, Ғұмар Қараш, Мәшһүр Жүсіп сынды ғұламалардың сенімдік көзқарастарының қалыптасуына ықпал етті. Сондықтан да матуридиліктің Орта Азияда тамыр жаюына Қожа Ахмет Ясауидің орны ерекше екенін айтуымыз керек. Қожа Ахмет Ясауидің сопылық философиясында қоғамдағы толеранттылық пен ақыл ой еркіндігі сияқты құндылықтарға аса мән беріледі. Ясауи ілімінде иман мен амал тұтастығының, діни фанатизм мен құдайлық детерминизмнің дұрыс емес екенін насихаттайды. Өйткені бұндай түсініктер халықты ойсыздыққа итермелейді.

Қожа Ахмет Ясауидің сопылық көзқарастарының басты ерекшеліктерін төмендегідей түйіндеп көрсете аламыз:

Түркі тілінде еңбек жазуы: Қожа Ахмет Ясауи – сопылық ойлары мен ілімдерін түркі тілінде баяндаған тұңғыш атақты сопы. Бұл оның шығармаларының Орта Азиядағы түркі халықтары арасында кеңінен таралуына және ықпалды болуына мүмкіндік берді. Сол кезеңдегі ғалымдардың көпшілігі араб немесе парсы тілдерінде шығарма жазса, Қожа Ахмет Ясауи түрік тілінде жазуы оны ерекше етеді.

Ясауи ілімі: Қожа Ахмет Ясауи – Ясауилік деп аталатын сопылық жолдың негізін салушы. Бұл жолдың негізінде зухд (дүниелік байлық пен мал дүниеге берілмеу) және тақуалықта (Аллаға деген терең құрмет пен қорқу) жатыр. Сонымен бірге, Ясауи ілімі жеке тұлғаның ішкі жан дүниесін ашуға, өзіндік болмысын тануға бағытталған.

Жалпы халыққа бағытталған ілім: Қожа Ахмет Ясауидің сопылық ілімі тек элитаға немесе арнайы топтарға емес, жалпы халыққа бағытталған ілім. Оның ілімінде күрделі философиялық концепциялардың орнына жалпы халық оңай түсінетін және қабылдай алатын қарапайым және түсінікті тіл қолданылады.

Әлеуметтік жауапкершілік: Қожа Ахмет Ясауи ілімінде әлеуметтік әділеттілік, кедейлерге көмек көрсету сияқты әлеуметтік міндеттер маңызды орын алады. Бұл оның ілімінде рухани ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік өлшемді де көруге мүмкіндік береді.

Діни өлеңдер мен жырлар: Қожа Ахмет Ясауи сопылық ойларын өлеңдер мен жырлар арқылы жеткізген. Бұл өлеңдер терең рухани мәселелерді қамтыған.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, түркі мұсылмандығының қалыптасуында Қожа Ахмет Ясауидің орны ерекше екенін айтуымыз керек. Өлең тілін қолдану арқылы, сондай-ақ исламдық құндылықтарды қарапайым халықтың түсіне алатын әдіспен түсіндіруі түркі

халықтарының Ясауиге болған сүйіспеншілігін арттырған. Қожа Ахмет Ясауидің сопылық көзқарастары Диуани хикмет еңбегінде көрініс тапқан. Көптеген хикметтерінде сопылық және тариқат әдебіне байланысты қағидаттарды көрсеткен. Оның хикметтерінде барлық насихаттар адамның камил адам (инсани камил) болуына бағытталған. Сондықтан да Қожа Ахмет Ясауи сопылық жолына түскен адам ең бірінші кезекте нәпсінің тәрбиесімен айналысуы қажет. Адам баласының нәпсін тәрбиелеу үдерісінде ғибадат, зікір, узлет (халует), сұхбат және қызмет сияқты діни тәжірибелердің маңызды екенін атап өтеді. Қожа Ахмет Ясауи бойынша бұлардың барлығы толыққанды адам болудағы риязат әдістері болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Vural, A. (2023). Ahmed Yesevî'de Seyr u Sülûke Dair Temel Meseleler. Külliye, 4(2), 306-330.
2. Hoca Ahmed Yesevî. (2017). Divân-ı Hikmet (M.Tatçı, Ed.; H.Bice, Çev.). Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
3. Tosun, Necdet. Ahmet Yesevi /Editör: Necdet Tosun. – Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2015. 240 б.
4. Bice H. (2020). Divân-ı Hikmet'te Tasavvufî Kavramlar. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
5. Bilgin A.A. (t.y.). Yesevîlikte Zikir ve Sema. Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu, 2, 1368-1378.
6. Demirdaş Ö. (2019). Ahmed Yesevî'nin Divan-ı Hikmet'inde Şeriat, Tarikat ve Hakikat. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. (8) 4, 2501-2521

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИҒА ҚАТЫСТЫ АҢЫЗ-ӘПСАНАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ОҚУ-ТӘРБИЕ ІСІНДЕ ҚОЛДАНУ

Мұхит Жылқайдарұлы Төлегенов,

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Теология факультеті, Теология кафедрасы PhD, докторы
e-mail: mukhit.tolegenov@ayu.edu.kz*

*Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылыми комитетінің АР19680418 «Матуриди сенім жүйесінің қазақ діни
танымындағы орны» атты гранттық жобаны жүзеге асыру аясында дайындалды.*

Қожа Ахмет Ясауи тұтас түркі жұртына «Әзірет Сұлтан», «Сұлтан ул-ағрифин», «Құтыб ул-ақтаб», «Шайх ул-машайых», «Ата Ясауи» деген құрметті есімдермен танымал болған тұлға. Оның өмірі мен рухани мұрасы, ілімі, әулеті, тәлім-тәрбиесі жайлы тарихи деректер аз болғанымен, түрлі аңыз-әпсаналар арқылы бүгінге келіп жеткен мәліметтер жетерлік. Олардың басым бөлігін ауызша дәстүр бойынша таралған хикаялар құрайды. Дегенмен Ясауи ілімі мен мәдениеті жайлы құнды ақпараттар беретін, оның шәкірттері мен ізбасарлары жазып қалдырған қолжазба, рисала, шежірелерде де Әзірет Сұлтанға қатысты бірсыпыра аңыздар орын алған. Атап айтқанда, Мәулана Сафи ад-дин Орұң Қойлақының «Насаб-намасында», Ысқақ қожа Қазығұртидің «Хадикат ал-арифин», Ахмет Хазинидің «Жауахир ул-абрар мин амуаж уәл-бихар», Хусейін Сығнакидің «Менақыб-ы Қожа Ахмет Ясауи», әл-Кәшифидің «Рашахат айн әл-хаят» деген еңбектерінде Қожа Ахмет Ясауи мен оның шәкірттерінің өмірін өнеге еткен әпсаналар бар. Бұлардың көбісі орта ғасырларда түркі халықтары арасына кеңінен таралып, мұсылман білім ордалары – мектеп-медреселерде де бастауыш ілім сатысында қолданылған. Сонымен қатар ел арасында аңыз-әпсаналарды жыр-дастанға айналдырып жырлаушылар желісі де өткен ғасырдың 60-70 жылдарына дейін үзілмей жеткенін ескерсек, халық тәлім-тәрбиесінде ізгілікке, адамгершілікке, имандылыққа, мейірімге, адалдыққа баулу үшін мұндай дүниелердің маңызы үлкен болғанын түйсінуге болады.

Аңыз – тарихта болған бір тұлғаның өмірін, ел есінде қалған үлкен бір оқиғаны немесе жер-су атауларының шығу төркінін арқау ететін баян. Уақыт өткен сайын бастапқыда шынайы сипаты қою, боямсыз қалпын сақтайтын хикая-баяндар өзгеріске ұшырап, айтушының жеткізу шеберлігі мен көңіл-күйіне, қабылдау түйсігіне қарай өзгеріске ұшырай береді. «Тарихи адамдар мен сол заман туралы нақты жазба деректер ұмытылып, әңгімеге халық қиялы араласады да, жаңа жанрлар мен жанрлық түрлердің тууына жол ашады» [1, 30].

Арыстан бап, Қожа Ахмет Ясауи, Сүлеймен Бақырғани, Данышпан Зарнұқи, Құсшы ата, Жүсіп ата, Зеңгі баба, Шопан ата, Баба Түкті Шашты Әзіз, Бадр ата сияқты Орта Азияны мекендейтін түркі халықтарының арасына сопылық ілімді таратқан тұлғалар халықтың құрметі мен сүйіспеншілігін иеленіп, алуан түрлі аңыз-әпсаналардың басты кейіпкерлеріне айналған. Олар жай ғана ауыздан ауызға таралып қоймайды, міндетті түрде бір ізгі мақсатты көздейді. Халықтың ілім игеруге деген ынта-ықыласын қолдап, қоғаммен байланыстың жөнін, өмірді мәнді әрі ғибратты сүрудің негізгі қағидаларын, тәлім-тәрбие берудің тиімді тәсілдерін үйретуге бағытталады.

Аңыз-әпсана дінтану саласында негізінен мифология, аксиология, агиография сияқты ғылыми терминология шеңберінде қарастырылып келгенімен, оның әдеби, мәдени, әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық т.б. ерекшеліктері де жеке-жеке зерделене бастады. Бұл тұрғыда аңыз ұғымына жақын *әпсана, миф, хикая, қисса,*

дастан, тәмсіл, менкыбе деген сөздердің түркі халықтарында жиі қолданылатынын айта кету қажет. Бұлар әдеби, пішіндік және мазмұндық тұрғыдан бір-бірінен ерекшеленгенімен, негізінен атқаратын қызметі бірдей болып келеді. Яғни тыңдаушының сезіміне, ішкі жан күйіне, мінез-құлқына әсер етіп, оның бойында сөз болып отырған кісі немесе оқиға жайлы ой, түйсік тудыру. Мәселен, осындағы *менкыбе* сөзі негізінен түрік ғалымдарының зерттеулерінде «Өмірде болған, халық жадында қалған діни, тарихи, саяси тұлғаларға қатысты хикаялар» ретінде анықтама берілген. Ислам дінін таратуда ерен еңбек еткен әулие сопылар жайлы Ахмет Йашар Оджақтың «Kültür Tarihi Kaуnaғı Olarak Menâkıbnâmeler» (Metodolojik Bir Yaklaşım) деген монографиясында егжей-тегжейлі зерделеніп, сан салалы пайымдар баяндалған. Автор «Түрік мәдениетінің ислам кезеңінде тудырған, назар аударуға тұрарлық әдеби өнімдерінің бірін құрайтын әулие менкыбелерінің аталмыш мәдениеттің тарихи, социологиялық және психологиялық, фольклорлық тұрғыдан зерттелуінде қайнаркөз ретінде қызмет етуі тұрғысынан маңызын айтып жатудың өзі артық» деп баға береді [2, 11].

Әсіресе дүниені танудың алғашқы кілті ретінде танылған *мифтер* ежелгі дәуірден бері адам психологиясымен қоса қабат өріліп, сенімінің, дінінің, сезімдерінің, құндылықтарының қалыптасуының іргетасына айналған. Жер жүзі, ғалам, аң-құс, жан-жануар, өсімдік, су көздері, тау-тас, төбелердің пайда болуы мен адамның жаралуына қатысты мифтер кейін әлемдік діндер пайда болғасын, жүйеленіп, діни сипат иеленіп, *себен-салдар* байланысы бойынша жаңаша мазмұнға еніп, күнделікті тұрмыс-тіршіліктің, қарым-қатынастың, тәлім-тәрбиенің ажырағысыз бір бөлігін құрады. Адамның көрінбейтін әлем, өлгеннен кейінгі өмір, ақырет жайлы түсініктерінің дені мифтер мен аңыздар, қиссалар желісімен дамып-жетіліп, діни сенімдерінің бастауы осы жолмен орнықты деуге негіз бар. Неміс ғалымы Вильгельм Вундт, швейцар ғалымы Карл Гюстав Юнг, ағылшын ғалымы Карен Армстронг зерттеу еңбектерінде мифтердің, аңыз-эпсаналардың адам психологиясындағы, сана-сезіміндегі орнын, рөлін айрықшалап көрсетеді. Психология ғылымының құрушысы Вильгельм Вундт өзінің «Миф және дін», «Халықтар психологиясы» деген кітаптарында кез келген халықтың табиғатын оның діні, тілі және мифтері арқылы танып-білуге болатыны жайлы тұжырым айтқан. Кез келген салт-дәстүрлер мен рәсім-жоралғылардың мифологиялық, психологиялық астары бар: ол адамды киелі әлемге кіргізіп, ізгі қасиеттерін дамытуды көздейді.

Карен Армстронг «Мифтің қысқаша тарихы» деген еңбегінде мифтер мен аңыздар адамның өмірдің мәнін табуға деген талпынысын қолдайтынын келтіреді. «Мифология көбіне о дүние жайлы баяндайды. Сол жақтағы тіршілікке акцент қояды. Ғылымда оны «Тәңір әлемі» дейді. Тәңір әлемі ғайыпта тұр. Көзге көрінбейді бірақ сөйте тұра оның шындығы бұ дүниемен салыстырғанда әлдеқайда күшті деп айтылады. Мифтердің негізгі тақырыбы осы Тәңірлік әлем. Мұны академиялық ортада «мәңгілік философия» деп атайды. Неге дейсіз ғой. Себебі, барлық аңыз-эпсана, діни ритуалдар, қоғамдық ұйымдар, қазіргі барлық дәстүрлі қоғам осы философияға сүйенеді. Яғни Тәңірлік әлем жайлы түсінік модерн адамның да өміріне өте қатты ықпал етеді.

Әрине, ғылым қатты дамыған кей қоғамда сәл басқаша. Мәңгілік философия бойынша былай. Бұ дүниеде біз көретін, еститін, ұстайтын, сезетін не бар, Тәңірлік әлемде солардың түпкі негізі түгел өзгеріссіз сақталып тұр. Тәңірлік әлемдегі түпкі нұсқа бұ дүниемен салыстырғанда әлдеқайда бай, күшті һәм сенімді. Жердегі барлық зат қазіргі бет-бейнесін, Тәңірлік қайнардан тартады. Барлық болмыс Тәңірлік әлемнің осындағы өрнегі дерсің. Бірақ олар Тәңірлік әлемдегі саф нұсқасы сияқты кәміл емес. Сиясы жайылып кеткен нашар көшірме сияқты. Пенде пақыр Тәңірлік әлеммен бірлесе қимылдағанда ғана күш қуатын толыққанды қолдана алады.

Біз көп шындықты интуитивті деңгейде сеземіз. Бірақ анығын айта алмаймыз. Аңыздар айтылғанда соларға түр бітіп, әдемі бейнеде сомдалып шыға келеді. Мифтер

тәңірлер өмірінен хабар береді. Аңызды ешкім еріккеннен немесе көңіл көтеру үшін шығармайды. Оның мақсаты адамдарды құдіретке қызықтыру. Соларға еліктеуге үгіттеу. Олардың құдіретін өз бойында сезініп көруге үндеу. Аңызды ешкім еріккеннен немесе көңіл көтеру үшін шығармайды. Оның мақсаты адамдарды құдіретке қызықтыру. Соларға еліктеуге үгіттеу. Олардың құдіретін өз бойында сезініп көруге үндеу» [3, 15].

Аңыз өмірден мән табуға септесіп қана қойған жоқ. Сонымен бірге адам психикасының беймәлім болып келген құпия сарайларын ашты. Егер аңыз болмағанда жанның бұл сарайларын зерттеп, мейірім, махаббат, үрей, қорқыныш, торығу, ерік-жігер сияқты сезімдердің қайдан шығып жатқанын білу мүмкін болмас еді. Ғалымдар «бұл психологияның бірінші баспалдағын құрайтын таным үлгісі» деп сипаттайды. Аңыз бен ертегінің кейіпкерлері жер асты патшалығына сапар шегеді. Шым-шытырық жолмен адаспай жүріп өтеді. Жыртқыштың жағын айырып, дәулер мен мыстандардың жігерін майырады. Осы айқастың бәрі майдан даласында емес, адамның түпсанасында өтіп жатыр. Бұл арқылы аңыздар мен мифтер іштегі рухани күйзеліспен қалай күресуге болатынын көрсетеді. XX ғасырдың бас кезінде Юнг адамның жан дүниесіне мифтерді зерттеу арқылы жаңаша жол салды. Ол өзінің адам психологиясына қатысты ашқан жаңалықтарын түсіндіру үшін интуитивті түрде мифологияға бет бұрды. Көне аңыз-эпсаналарға жаңа тәпсір жасады.

Бұл жаңалықтан гөрі көненің жаңғыруына қатты ұқсайтын. Аңыздың өзіне тән табиғаты бар. Ол қатып қалған бір формада тарамайды. Бір оқиғаның бірнеше қисса варианты бола береді. Ол қандай да бір ортодокс стандартқа көнбейді. Қиссаның қойнауындағы ақиқаттың дәнін жаңа заманға жеткеру үшін оның баяндау тәсілін өзгертуге мәжбүрміз. Мифология тарихында адамзат келешекке қадам басқан сайын аңыз бен қиссаларын қайта байыптап, заман талаптарына бейімдейді. Бірақ адам табиғаты өзгермейді. Модерн заманға қатысы жоқ көне өркениеттер өндірген аңыз-қисса, эпсана адамзаттың қанағатын өтеуге әлі де қабілетті. Жан түкпірінде бұғып жатқан үрей мен мәңгілік қалаудың бабын қиссалар ғана таба алады.

Юнгтің архетип теориясына қатысты мынадай ой айтуға болады. Түпсананың терең түкпірінде архетиптер орналасқан. Адам түпсананың тұңғық терең қатпарларына бойлаған сайын мифологиялық сипатқа ие мазмұн ұшыраса бастайды. «Бейне бір тәніміз сияқты, біздің түпсанамыз да өткен шақ жайлы естеліктер мен сарындардың қоймасына айналған» [4, 47]. Архетиптер – түпсанада жүйе, құрылым жасаушы элементтер ретінде әрекет ететін психиканың бастапқы, алғашқы бөлшектері. Олар адамның мінез-құлқында әмбебап қабылдау моделінің қалыптасуы үшін туа бітті негіз, сондай-ақ, қандай да бір объект немесе оқиғаға жауап ретінде көрініс табады.

Архетипті дайын сезімдік қабылданатын бейнелермен шатастыруға болмайды. Архетиптер психологиялық материалды белгілі бір бағытта ұйымдастыру үшін қызмет ететін формалар ғана. Архетиптер бірдей немесе ұқсас мифтік идеяларды қайта-қайта тудыруға дайын күйде тұрады. Архетип «дәуірдің қолайлы немесе қолайсыз шарттары оятпайынша, жабық және түпсана тереңінде жата беретін бейнелер» [4, 53].

Демек, адамның түпсанасындағы архетиптер ояну үшін оған адамның өмір сүріп отырған заманының қозғау салуы қажет. Бұл жағынан алғанда, әрбір халықтағы аңыз-эпсаналар мен мифтер ол халықтың мыңжылдық өткенін сақтайтын, адамның түпсанасындағы архетипін оята алатын құдіретті күш десек, Қожа Ахмет Ясауи жайлы халық аузындағы дүниелер де осындай әлеуетке ие.

Түркістан өңірі аңыз-эпсаналар мен хикаяларға толы аймақ. Өйткені бұл жер дін ғұламаларының, әулие, пір, ишандардың мәңгілік тыныс тапқан қасиетті мекені. Қазақ жырларында өте көп кездесетін «Әзіреті Қаратау – Әулиенің кені еді» деген тіркес осы ойды дәлелдей түседі. Осы аймақтағы аңыздарды арнайы зерделеген ғалым Асқар Дүйсенбі Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыздарға қатысты мынадай ой білдіреді: «Қожа Ахмет Ясауи атына, өміріне қатысты эпсаналардың жалпы мазмұнына,

идеясына үніліп қарар болсақ, халықтық әңгімелер оның әрбір өсу, толысу, білімінің кемелдену, ұстаздық ету секілді кезең, уақыт сәттеріне мән, маңыз беріп, ізгілікті өмір сатыларындағы қайсыбір қадамын болсын қаперде ұстап, қадағалап отырғандығын байқаймыз. Сондықтан да Қожа Ахмет Яссауи өмірін екі кезеңге бөліп қарастырамыз. Бірінші кезең – оның өміріндегі ілімдаралық жолға түсіп, сауат ашу, Отырарлық ғұлама Арыстан бабтан бата алып, білімін жетілдіру секілді жайлар болса, екінші кезең – Ясы қыстағына қоныстап, шәкірт тәрбиелеп ұстаздық бағытқа бет бұруы. Міне осы екі кезеңдегі өмірі мен қызметтерін баяндайтын қолдағы бар әпсаналар мен жазба деректер осы төңіректе сөз қозғап, ой өрбітуімізге таудай тірек, жанды дерек бола алары анық» [1, 136].

Бірінші кезеңге тиесілі аңыз-әпсаналар жайлы ой толғағанда «Құрма аманаты» аңызының айрықша маңызы бар екендігі көрінеді. Бұл аңыздың желісі бойынша «Пайғамбар бірде серіктерімен келе жатқанда, жолда азықтары таусылды. Жебірейіл алтын табаққа салынған пейіштің құрмасын әкелді. Пайғамбар «біссімлә» деп қол созды. Серіктері де жапырлай құрма жеуге кірісті. Бір кезде пайғамбардың ойына миғраж сапары оралды. Көңілі толқып кетті. Табақтағы бір құрма көзіне оттай басылды. Түркі даласында дүние есігін ашатын үлгілі үмбеті есіне түсті. Кереметі, құрма қолға түспей дөңгелей берді. Сахабалар таңғалды. Сол сәтте Жебірейіл де келіп жетті.

- Уа, Хақ нәби! Бұл Сайрамдағы Ахметтің несібесі, – деді. Серіктері «Сайрамы несі» деп аңтарылып қалды. Сол кезде пайғамбар:

- Уа, Жебірейіл, миғраждағы Ахмет күні кеше кездескендей есімде. Бірақ ол төрт ғасырдан соң тумай ма? Ол заманға бұл құрма қалай жетеді? – деді. Жебірейіл:

- Тәуекелі мықты бір сахабаға тапсыр. Алла жәрдем берсе жеткізеді, - деді. Пайғамбар сахабаларына қарап:

- Уа, бауырлар! Мына құрманы 400 жылдан соң Сайрамда туатын Ахметке кім жеткізеді? Кім тәуекелге бел байлайды? - деді.

Ешкім үндемеді. «Төрт жүз жылға дейін ғұмырымыз жетпейді-ау» деп күмәнданып тұрды. Сол кезде Арыстан сахаба:

- Алла ғұмыр берсе аманатты иесіне жеткізейін. Не де болса нар тәуекел, - деді.

- Жарайсың, Арыстаным. Тәуекел ет те тас жүт. Ажал келмей өлмек жоқ. Ер азаматқа кеттік дегенде «қашан» демейді, «қайда» деп сұрайды. Осы ерлігің үшін Тәңірім мақсатыңа жеткізсін. Ғұмырың ұзақ болсын! Кәне, аш аузыңды, - деді де, құрманы тілінің астына жасырып: – Таңсәріде тұрып, түркі даласын бетке аласың. Ұзақ сапар, ауыр мехнат шегесің. Бармаған жерің, баспаған тауың қалмайды. Темір етігің теңгедей, темір таяғың тебендей болар. Жеті дарияны кешіп өтесің, жеті таудан асып өтесің. Аманаттың жүгі ауыр. Дұшпанға сырыңды берме, досыңа қырыңды берме. Діттеген жеріңе жеткенше мың өлім, мың қауіп қасыңда жүреді. Күніне тоқсан тоғыз бәле жауса да бір Алладан күдер үзбе. Жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер шағына келгенде аманат иесі алдыңнан шығады. Санасында сәулесі бар бала жүзінде иманы бар момынды жазбай таниды.

- Ахметті мен қалай танимын?

- Оған алаң болма. Ізетті баланың медресеге кірген ізі сайрап жатады. Шыққан ізін шаммен іздесең де таппайсың, - деді.

Арыстан бәрімен қоштасып, сапарға шықты. Айтқандай, аманатты жеткізу оңайға соқпады. Кей кездері жапан түзді жалғыз кезді. Қарсақ жортас шөлден асты. Құлан жортпас белден асты. Балдырлы-балқаш көлден асты. Жетпіс түрлі елді аралады. Жетпіс жұрттың тілін білді. Дос та жолықты, дұшпан да кезікті. Бірде қонақ боп бал ішсе, бірде қуғынға түсіп қан ішті. Бірақ аманаттың міндеті бір сәт босаңсуға мүмкіндік бермеді. Неше таңның атып, неше күннің батқанын айта алмайтын жасқа жетті. Себебі төрт ғасыр артта қалды. Иманға толы кәрі жүрек аманаттың иесіне жетіп қалғанын

сездіріп тұрды. Бұл кезде төрт қақпалы Сайрам шаһарына да жетіп еді. Ұзақ жолдан қажығасын дем алмаққаөзеннің жағасында аялдады. Бір кезде:

- Ассалаумалейкүм, Арыстан ата, мүбәрәк пайғамбардан алған бата, – деп бір жас бала сәлем берді. Баланың түрі бейтаныс болғанмен әдебі мен ибасы пайғамбар сүндетін есіне салды.

- Көп жаса, қарағым. Кімнің баласысың? - деді Арыстан бап.

- Әкемнің аты – Ыбырайым, шешем – Қарашаш. Мүбәрәктай болсын деп әкем атымды Ахмет қойған.

- Қайдан келсің?

- Медреседен.

- Неге теріс қарап келе жатсың? Алдыңмен жүрсең болмай ма?

- Бабам Әзіреті Әлі «маған бір әріп үйреткен адам мені құлдыққа сатса ризамын» деген. Ұстазымнан дәріс алып келем. Құран-хадиске жүйрік қылған ұстазға арқамды көрсетіп, теріс қарап жүргенім әдепсіздік болады. Ілім-білім мың саты. Оның тоғыз жүз тоқсан тоғыз сатысы әдептен тұрады. Бір сатысы ғана жаттанды ғылым. Сондықтан әдептен оза алмадым, – деді Ахмет. Кәрі сахаба сол кезде барып медресеге кірген ізі бар, шыққан қадамы жоқ ізетті баланы тани кетті.

- Балам, атың Ахмет, кеудең толы хикмет екен. Аманатыңды ал, аузыңды аш! - деді де төрт жүз жыл сақтаған құрманы тілінің астынан суырып, Ахметтің таңдайына тастады. Бала ойланбастан жұтып қойды. Арыстан бап сасып қалып:

- Аманатты осынша жыл сақтағанда, еңбегімді елемегенің қалай? Тым болмаса «Ата, ауыз тиіңіз демедің ғой?», - деді.

- Ата, онсыз да ұзақ жыл сорып, етін жеп, сүйегін қалдырыпсыз. Дәмін тататын да ештеңе қалмапты, - деді қулана жымышп.

- Ең болмаса, бір ауыз алғыс айтпадың ғой. Қанша дегенмен арқалап әкелген еңбегім бар дегендей...

- Жарайды, ата. Сыйға сый, сыраға бал деген. Бұдан былай жұрталдымен сізге келіп түнесін, бізден тілек тілесін.

- Әумин, бала. Айтқаның келсін, - деп бетін сипады» [5, 47].

Халық аузындағы «Арыстан бапқа тіле, Қожа Ахметтен тіле» деген сөздің бастауы осы аңызға сәйкес, пайда болған.

Ал шәкірт тәрбиелеуіне қатысты төмендегідей аңыз кеңінен таралған. Мұнда Қожа Ахмет Ясауидің шәкірттеріне негізінен даналық үйреткені жайлы айтылады: «Бір күні Хақ сыпырасы жайылған соң әдеттегідей сұхбат басталды. Яссауи баба көңілдегі хикмет сандығы жайлы айтып отырды. Бір шәкірті:

- Тақсыр, хикмет сандығын қайдан табамыз? - деді.

- Жүректің махаббат құжырасынан.

- Махаббат құжырасы қандай хикметпен зейнеттелген?

- Ұлық Алла жүректің ішіне құлшылықтың төрт дариясы мен кәлима тайба ағашының көшетін жасырған. Ағаштың сансыз бұтағында «лә-илләһа илләла» деген жазу бар. Оның бір тамыры ықыластан, бір тамыры иманнан, бір тамыры табандылықтан нәр алады. Діңгегі шарифат, бұтақтары тарикаттан жаралған. Момындар зікір алқасында кәлимань көп айтса бәйтеректің бұтағы бүр жарады. Жапырағы жайқалады. Жұпар иісті гүл шашады. Періштелер иісінен мас болады. Бұл хәлге жеткен мұсылман бос сөз бен артық әңгімеден тыйылады. Бауырлар, естерінде болсын, егер пенденің тілі мен жүрегі қатар сөйлесе былыққа белшеден батады. Жүрегі сөйлеп, тілін тыйса басы бәлеген шатылудан аман қалады. Тілі мен жүрегін үнсіздікке бірдей баулыса көкірегі інжі-маржанның қоймасына айналады. Момындар зікірден ғапыл қалғанда жүректегі бәйтерек сола бастайды. Қураған ағашқа шайтан ұя салады. Ол кезде пенденің сырты сопы, іші сұм болады. Сұлу көрсе сұқтанады. Құлшылық етсе бұлданады. Нәпсісіне құл болады. Ар-иманы тұл болады. Бірақ мейрімді Алла сонда да

жүректерге күн сайын мың мәрте назар салады. Көңілдегі кәлима ағашы гүлдесе Тәңірі риза болады. Тамыры қуарып, жапырағы солса қаһарланады, - деді Яссауи баба.

- Тақсыр, көңілдегі төрт дарияның жайын баян етсеңіз, - деді және біреуі.

- Көңілде ғибадаттың төрт түрлі дариясы ағып жатыр. Бірі – тәуекел, бірі – ойқұмарлық, бірі – тақуалық, бірі – зікір дариясы. Алланың дидарына ұмтылғандар осыларды кешіп өтіп ғашықтық шарабын ішсе, шарифат төсегіне отырса, тариқат жастығын жастанса, мағрифат гүлін иіскесе, махаббаттың тандырына күйіп-жанса оған көп ұзамай Тәңірден сүйінші хабар жетеді, - деді» [5, 49].

Бұл аңыз-эпсаналарды қазіргі кезде оқу-тәрбие ісінде кеңінен қолдануға болады. Себебі олар жас баланың көңіл-күйіне мінез-құлқына әсер етіп, оларды құндылыққа баулиды. Сондықтан ғалымдар аңыз-эпсананы мінез-құлықтың құлабызына, яғни жетекшісіне балайды. Олардың негізгі функциясы – адамды қайырлы жолға, ізгі сапарға жетелеу. Адам салт-дәстүр мен діни ғұрыпты кие тұтып, өмірінде кеңінен қолданғанда ғана аңыз-эпсаналар құпиясын ашып, сана-сезімге сәулесін шашады. Әсіресе кісінің түпсанасында жасырын жатқан архетиптер осы сипатты аңыз-эпсаналарды кеңінен айтып баяндаған сайын оянып, шын болмысын, шынайы табиғатын танып-білуге деген құштарлығын күшейтеді.

Бала жас кезінде білуге, көруге қатты құштар болады. Олардың жаны аңыз-эпсана, қисса, ертегі тыңдауға құмартып, осы арқылы олардың қиял көкжиегі кеңейеді. Жүсіпбек Аймауытов «Психология» деген еңбегінде «Тәрбиенің мақсаты не?» деген сұраққа былай жауап береді: «Тәрбиенің мақсаты – адамды маңайындағы табиғат төңірегіне, әлеумет төңірегіне ыңғайласуға ықпал беретін күш-құрал жасап беру. «Тәрбиесіз» адам өмірде әрбір жаңа күйге ұшыраса берекесі кетіп, рәсуа болады. Ал «тәрбиелі кісі жадына сіңірген өнегелер, дерексіз ұғымдар арқасында бұрын ұшырамаған хәлге түссе де, шара табуға оңтайлы келеді. Бір сөзбен тәрбиені былай тағайындауға болады: қылық пен икемдік жүзінде бойына сіңірген әдетті іс істеуге (амалға) жанастырып, ұйымдастыру» [6, 56].

Ал Мағжан Жұмабаев бала тәрбиесін жақсы жүргізу үшін, оны ізгілік пен мейірімге, сұлулыққа құштар ету үшін ертегі мен аңыздардың қосар үлесі зор екенін былай бағамдайды: «Жан тұрмысы өркендеу үшін, яғни ойы, ақылы кеңейіп, құлқы түзеліп, тілі баю үшін жас балаға ертегі – тым қымбат нәрсе. Бала ертегіні жан-тәнімен тыңдайды. Ертекке шын көңілімен нанады. Бала құрғақ ақылды ұқпайды. Жандандырып, суреттеп алып келсең ұғады. Мысалы, балаға өтірік айтпа деген құрғақ сөзің желге айтылғанмен бірдей. Егер сен балаға өтірікші туралы ертегі айтсаң, сол ертекте өтірікшінің өтірігінен қор болғанын, зиян көргенін суреттеп алып келсең, міне, бала өтірік айтпау керек екендігін сонда ұғады.

Қысқасы, балаға ертегі – тым қымбат нәрсе. Бірақ ертегінің ертегісі бар. Кейбір ертектер баланы бұзудан басқаға жарамайды. Мысалы, дию, пері, жалмауыз кемпір, аруақ, көрден кебінін жалмап шығатын обыр, жын-шайтан секілді ертегілерді балаға айту тіпті де дұрыс емес. Мұндай ертегілер баланы бұзады, қорқақ, жасық қылады. Қазақтың баланы «бөки келеді», «қызыл көз келеді» деп қорқытулары да тым-ақ жарамайтын іс» [101].

Осы пайымдарға қарап, баланың жан құмарлығын қандыру үшін аңыз бен ертегінің пайдасы мол екенін аңғаруға болады. Бұл жағынан алғанда, Қожа Ахмет Ясауи жайлы аңыз-эпсаналар адамды кемелдікке жетелейтін, оның көкірегінде ар-ұят, ізгілік, ерік-жігер, жауапкершілік, мейірім мен махаббат, жәрдемсүйгіштік, даналыққа құштарлық сынды құндылықтардың өркендеуіне жол ашатын дүние. Қазақ халқында тәрбие үдерісінде тек жас баланы ғана емес, ересек адамды да аңыз-қисса арқылы ізгі іске баулу қағидасы өркен жайған. Ауыз әдебиетінің білгірі В.Радловтың «Қазақтар үшін бір ғана қиссаның әсері жүз молдадан артық тәрізді» деп ой қорытуы осы ойды айқын дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, білім берудің ұлттық мазмұны ұлы тұлғаларымыздың ілімі мен мұраларын, олар жайлы аңыздар мен әпсаналарды, оларға қатысты өлең-жырларды тәлім-тәрбие үдерісіне жан-жақты енгізгенде ғана өзінің мақсатына жете алады. Бұл жағынан, тұтас түркі жұртының ұлы ұстазы Қожа Ахмет Ясауидің мұралары мен оған қатысты аңыз-әпсаналарды жас ұрпаққа кеңінен таныту келешектің көркеюіне, жастардың обал-сауап, адамгершілік, имандылық, даналық сынды қасиеттерді жүрегіне түйіп өсуіне, қазіргі кездегі ғасыр дерттерінен алыс тұруына септесері анық.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Дүйсенбі А.К. Түркі аңыздары мен әпсаналары. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2011. – 260 бет.
2. Ocak A.Y. Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım). – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992. – 130 s. 7
3. Армстронг К. Краткая история мифа. – Москва: Эксмо, 2011. – 160 с.
4. Юнг К.Г. Тавистокские лекции: исследование процесса индивидуации /пер. с англ. - Москва: Рефлбук; Киев: Ваклер, 1996. – 295 с.
5. Керімбай С., Төлеген М., Нәби Ә., Тасболат А. Яссауи феномені. 4-басылым. – Алматы: «Отбасы хрестоматиясы», 2021. – 450 бет.
6. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: «Мазмұндама баспасы», 2023. – 360 бет.
7. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: «Мазмұндама баспасы», 2023. – 176 бет.

Қ.А. ЯСАУИ МЕН ШӘКӘРІМНІҢ РУХАНИ САБАҚТАСТЫҒЫ

Гулмира Мынбаевна Султанова,

№ 28 мектеп-лицей, қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Қазақстан Түркістан қ.

Андатпа. Бұл зерттеуде Қожа Ахмет Ясауи еңбектері мен Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының рухани сабақтастығы зерделенеді. Бүгінгі таңда екі дәуір ойшылының бір-бірінен нәр алып жатқан, үндесіп тұрған ой-пікір тұжырымдарды көреміз. Екі ұлы тұлғаның надандық, мейрім, ынсап, әділдік турасында айтқан ойларының үндестігі атап көрсетіледі.

Аннотация. В этом исследовании изучается духовная преемственность произведений Ходжи Ахмета Ясави и Шакарима Кудайбердиұлы. Сегодня мы видим, как два мыслителя эпохи взаимодействуют друг с другом. Подчеркнута согласованность мнений двух великих личностей о невежестве, доброте, стремлении, справедливости.

Annotation. In this study, the spiritual continuity between the works of Khoja Akhmet Yassauï and those of Shakarim Kudaiberdiuly is explored. Today, we observe how the ideas of these two thinkers from different eras mutually enrich and harmonize each other. The alignment of their thoughts on ignorance, kindness, honesty, and justice is emphasized.

Дүние – шалқар көл,
Замана-соққан жел,
Алдыңғы толқын-ағалар,
Кейінгі толқын- інілер,
Кезекпенен өлінер,

Баяғыдай көрінер, - деп ұлы Абай атамыз айтқандай замана толқыны толассыз соғуда. Жүрдек уақыт зымырап өтуде. Ғасырлар керуені үздіксіз жылжуда. Тоқтаусыз алға басқан замана көшінің бірінен-біріне ауысар, жалғасын табар асыл мұралары мен өркенді өсиет-өнегелері шексіз. Уақыт-нағыз халық игілігіне қызмет ететін тұлғаларды, толқын бетіне шығаруда.

Ал қазақ топырағынан нәр алған тұлғалар әр дәуірде өмір сүрсе де ізгі мұраттарының сабақтастығы байқалады. Әлемдік әдебиетте өзіндік орны бар Түркі әдебиетінің гүлденуі, шарықтаған кезеңі Х-ХІІ ғасыр. Оның орталығы – Хорезм, Отырар, Бұхар, Испиджаб, Ясы қалалары болса, басты өкілдері Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Әли ибн-Сина, Әбу Райхан әл-Бируни, Махмұт Қашқари, Жүсіп Хас Хажыб Баласұғұн, Ахмет Иүгінеки және Қожа Ахмет Ясауи [1, 143].

Жалпы, ислам дінін қабылдаған түркі халықтары ендігі жерде соңғы хақ дін, жаңа мәдениеттің негізінде жаңа белестерге көтерілді. Өнері мен әдебиеті дамыды. Ортағасырлық ислам ренессансы кезінде Орта Азия мен Қазақстанда аты әлемге әйгілі болған, ғылымның жаңа беттерін ашып, өз қолтаңбаларын қалдырған ұлы ғалымдар шықты.

Орта Азия Ренессансының үздік өкілдерінің бірі де бірегейі – Қожа Ахмет Ясауи. Қожа Ахмет Ясауи – түркі тілдес халықтар арасында сопылық жазба әдебиеттің негізін қалаушы, дара тұлға. Ол көрнекті ақын, есімі ислам әлеміне мәшһүр ойшыл қайраткер 1103 жылы орта ғасырлық Испиджаб (Сайрам) қаласында туған. Ақынның толық аты-жөні: Хазіреті Сұлтан Шейх-ул-Ислам Қожа Ахмет Ясауи шайық. Болашақ ғұлама ақын ер жете келе қазіргі Түркістан (бұрынғы Ясы) қаласына қоныс аударып, осындағы атақты Арыстан Баб шайықтан тәлім-тәрбие, діни дәріс алып, оны тереңдетуді алға

қойған болашақ ақын Бұхара шаһарында оқыды. Бірнеше уақыттан кейін елге атақты ғұлама болып оралады.

Ахмет Ясауидің түркі әдебиетіндегі сара жолын кейінгі толқындар жалғастырып отырған. Әрі оны жетілдіре түскен десек те болады. XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп, Майлықожа жырлары, Қожа Ахмет Ясауидің «Даналық хикмет» кітабының жыр арқауымен үндесіп жатыр. Дәл осы кезеңді, қазақ әдебиетінің, мәдениетінің гүлденген, жанданған ренесанстық кезеңі дейміз.

XIX ғасыр қазақ мәдениетінің алтын ғасыры дейтін болсақ, алтын ғасырдың алтын дінгектерінің бірі – Шәкәрім Құдайбердіұлы. Қожа Ахмет Ясауидің тәңірге сену, хақ жолындағы қадамын жалғастырушылар арасында Шәкәрімнің өлеңдерінің шоқтығы биік. Шәкәрім өз заманында қазақ арасындағы, қала берді бүкіл Түркістан өлкесіндегі білімдар, ойшыл азаматтардың бірі болды. Араб, парсы, түркі тілдерін жақсы білді, орыс тіліне жетік болды.

«Жасымнан жетік білдім түрік тілін,

Сол тілге аударылған барлық білім» [2,143] деп өз жырларында түркі тілінің кереметтігін айтады.

Көп тіл білу арқылы ол Шығыстың классикалық поэзиясынан, түркі әдебиетінен нәр алды. Бүгінгі таңда екі дәуір ойшылының бір-бірінен нәр алып жатқан тамырластықты, үндесіп тұрған ой-пікір тұжырымдарды көреміз. Бұл жұмысымызда тұлғалардың кемелдену жолындағы рухани сабақтастықты зерделейміз.

Ислам дінінің өзге діннен озықтығын, өміршендігін, адамзат өміріне ең қажетті дін екенін айқын анықтай білген Қ.А. Ясауи Мұхаммед пайғамбар (с.а.у.) хадистеріне терең үңіледі. Оны зердесіне тоқиды. Құран кәрімнің әрбір аятындағы әр сөзіне мән береді, оны жете түсінеді. Алайда, қарапайым халық араб тіліндегі бұл құнды дүниелерді толық оқып, түсіне алмайтынын негізге алып «Диуани хикмет» (Ақыл кітабын) немесе «Даналық кітабын» тұтас түркі халықтарына түсінікті шағатай тілінде жазады [1, 67].

«Даналық кітабы» бұл тұтас түркі әлемінің әдебиетінде өзіндік орны бөлек дүние десек, ол әрбір мұсылман баласын жамандықтан безіп, адамгершілік асыл қасиеттерге уағыздайтын шығарма. Ақын мына жалған дүниедегі алпыс үш жылдық ғұмырында ойға түйгендерін, көргені мен білгенін, өз басынан өткерген оқиғаларымен ұштастыра жырлап түркі әдебиетінің фольклорлық-эпикалық формасын жетілдіре түскен шығарма. Шығарманың қай тарауын, қай хикметін алсаң да өмірдің өзі ақиқатын жеткізіп тұрған, шынайы шындықты ту етеді. Хикметті түсінігі бар, түйсігі бар, жүрегіне Алланың рахымы түскен мейрім-шапағаты бар жандар ғана ұғатынын ақын өзі айтып кетеді:

... Менің хикметтерімді надан естімес,

Ділі, көңілі қара кеңесімді білмес.

Менің хикметтерімді түйсігі барға айтыңыз,

Құдай рахымы түскен сақиларға айтыңыз [3, 13].

Ғұлама хикметтерінде Алланы танып-білу, сүю арқылы ғана бүкіл адамзатты сүюге болады. Адамзатты сүйген құлдар ғана Хақ Тағаланың шапағатына ие болады дегенді айтады.

Ораза ұстап, намаз оқып, тәубе қылған,

Таңнан тұрып, «Алла» деп құлдық қылған.

Машайықтар қызметін тамам қылған,

Ондай құлдар Хақ дидарын көреді екен [3, 49].

Шәкәрім атамыздың Құдайдың бар екендігіне еш күдік, күмән қалдырмайтын бірнеше сыр сөздерін оқи аласыз. Соның бірі:

Ей, жастар! қалай дейсің бұл дүние,

Мұны бүйтіп жаратқан қандай кие?

Білімсіз, мақсұтсыздан шыққан болса,
Мақсұт, білім, ой шығар бар ма жүйе?
Керексіз жаралған бір тозаңы жоқ,
Тәртібі таң қаларлық зор мәшине.
Алыстан іздемей-ақ ойласаңыз,
Көру үшін жаралған көзіңіз де.
Себебі толымдының ісі толық,
Ең түпкі жаратушы – мінсіз ие.
Күш, білім, шеберлікті іс білгізер,
Есті, мінсіз шебердің ісі емей не? [3, 201]

Алла тағаланың адам балаларын артықша етіп жаратып, жер бетіндегі бүкіл игілікті адам балалары үшін жасағандығын айтып, былай дейді:

Бір Құдай неше түрлі жан жаратты,
Не үлкен, не кішкентай тән жаратты.
Керексіз, жансыз нәрсе жаратқан жоқ,
Есепсіз қанша мың мен сан жаратты.
Өсімді, ең күшті жан адамда тұр,
Алдында жақсы да тұр, жаман да тұр.
Өзгенің барлығы жалғыз адам үшін,
Жаралып орны-орнымен ғалам да тұр [3, 98].

Сондықтан да Шәкәрім атамыз сансыз нығмет беріп, адамзат баласын махаббатпен жаратқан Алла тағаланы мінсіз деп танып, жаннан артық сүюді міндеттейді.

Аллаға сеніп, құлдық ұрып, дұға қылған адамдардың жүрегіне адамзаттық асыл қасиеттер орнайды. Надандықтан қашу, Алланы танып білуге құштарлық, Алланың сүйген құлы болу үшін Алланы шексіз сүю, қарапайымдылық, мейірімділік секілді ізгілік жолын көрсетеді.

Шәкәрім «Хақиқатты дәл көруге, жан көретін көз керек» деп, ислам дүниетанымындағы жүрек мәселесіне қатты көңіл бөледі. Құран сырларын терең түсініп, Алланы сүю, адалдық, мейірімділік, шынайы махаббат қылу мұсылманға тән қасиеттер деп біледі.

Күллі жаратылысқа ой жүгіртіп, адамның табиғатпен байланысын сезініп, Алланы тану – Шәкәрім дүниетанымындағы басты мақсат. Табиғаттың, жан-жануардың, өсімдіктің, бүкіл әлемнің Құдайдан еш бөлек еместігін былай деп жырлайды:

Бұл әлемнің әр түрлі,
Бөлек емес ешбірі.
Бәрі де – Жардың бір сыры,
Не көлеңке, не нұры [3, 47].

Қ.А. Ясауи Надандықтың азабын көп тартқанын, надандықтан жанының күйгенін айтады.

Уа, достар, наданменен жақын болып,
Бауырым күйіп, жаннан тойып өлдім ғой мен.
Тура айтсам да теріс жолға мойнын бұрар,
Қан да жұтып қасірет уына тойдым ғой мен.
Наданменен өткен өмірің тозақ болар,
Надан барса дозақ та одан қашар [4, 21].

Уа, осындай дәруіштен сақта Құдай!

Ол наданға мейір қылмай жанымды алғай! [4, 78], - деп Қожа Ахмет Ясауи надандықтың адам баласына келтірет залалы, надандардың тура сөзді түсінбей, теріс жолға тартатынын әшкерелеп сынады. Наданға мейір түскенше, жанымды ал дейді.

Ал Шәкәрім надандықтан, қараңғылықтан құтылудың бірден-бір жолы білімге шақырады.

Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық,
Арам, айла, зорлықсыз мал табалық.
Өшпес өмір, таусылмас мал берерлік
Бір білімді данышпан жан табалық [2, 31].
Әкең түгіл, арғы атаң айтса-дағы,
Білімі жоқ наданның тілін алма [2, 37].

Адам оқып, білім үйренуі керек. Білімсіз, ғылымсыз өнер табылмайды. Біліммен, еңбекпен жаратылыстың мол байлығын пайдалануға салса, табылмайтын байлық жоқ. Табылған байлықты, адам баласының керегіне жарату қажет. Білімді, еңбекті, ғылымды біріктіріп, адамзаттың бақытты өмірі үшін жан тазалығымен әділетті, шапағатты жолмен жүзеге асыру керек. Сондықтан да әрқайсымыздың бойымызға ұждан сіңірілуі керек.

Ұждан дегеніміз – мейрім, ынсап, әділдік.

Мейрім. Ясауи бабамыз адам бойындағы ең асыл қасиеті имандылық деп есептеп, оның негізі – мейірімді, кешірімді, өзгелерге жанашырлықпен қарау деп айтады. Оған дәлел ретінде «Диуани хикметтен» мына жолдарды келтіреді:

«Қайда жүрсең, көңілісізге жұбаныш бол!
Зұлым көрген жолда болса, сүйеніш бол!
Махшар күні дәргейіне жақын болғын
Менменсіген халайықтан қаштым ғой мен» [4, 17]
Ғаріп, пақыр, жетімдерді қылғын шадман,
Тұзақ салып, ғазиз жаның болсын құрбан.
Тағам тапсаң, жаныңменен қылғын мейман,
Хақтан естіп бұл сөздерді айттым ғой мен [4, 19]

Ал Шәкәрімде мейрімділік:

«Алланың пендесіне рақымы мол,
Сен де өзіндей адамға мейірімді бол.
Ол жаратты, Сен-дағы жаратып бақ,
Бардан барды шығарсаң болады сол [3, 213]

Ынсап. Ясауи хақты таныған, білген адам, өзін таниды, біледі. Ал хақ пен өзін білген адам құдайдан қорқып, ынсапқа келеді десе Шәкәрім «ынсапқа» аспайды, саспайды бір қалыпты ұстайды деп жоғары баға береді:

Өзін білгені – хақты білгені,
Құдайдан қорқып, ынсапқа келгені [4, 14]

Үмбет болсаң, ғаріптерге бодан болғын,
Аят, хадис айтқандарға құлақ салғын.
Не берсе де ырзығыңа риза болғын,
Қанағат ғып, шоқ шарабын іштім ғой мен [4, 18]

Ынсап деген аспайды, кем қалмайды,
Орнын таппай ол, сірә, қозғалмайды.
Рахым жақсы көреді аяғанды,
Адамға қаттылықты ойға алмайды, [3, 128]

Әділдік. Қожа Ахмет Ясауи Құдайға беріліп құлшылық етушілердің өзін жалған ғашықтар, шын ғашықтар деп бөледі. Жалған ғашықтары дүние жолында жалған сөйлейтіндер болса, шын ғашықтары Алла жолына жан-тәнімен берілген даналар деп сипатталады.

Тіліменен үмбетпін деп жалған сөйлер,

Кісі малын алмақ үшін арбап сөйлер.
Адалын мұнда тастап, арам көздер,
Наданларға осыларды айтқым келер.
Шәкәрім бабамыз Алла жолында адал, әділ болуды жүйелеп көрсетеді:
Бір Аллаға сыйынған адам өлмес,
Құдайсыз қу қолынан іс те келмес.
Белін бекем бұғанның белі талмас,
Ел бұзса да, адалдық өзгерілмес.

Адамзат өзін-өзі сынау керек,
Тазалық, әділдікті ұнау керек.
Өлсе де тура жолдан мойын бұрмай,
Ақтан көрген бәлеңе шыдау керек.
Шын мұсылман болайын деп ойласаң,
Құдайға құл болудың мәнісін біл», - деп жырлаған

Қожа Ахмет Ясауидің Құран кәрім, хадистер мен сопылық ілімінен нәр алған ойлары Аллаға сеніп, құлдық ұрып дұға қылған адамдардың жүрегіне адамзаттық асыл қасиеттер орнайды. Надандықтан қашу Алланы танып- білуге құштарлық, Алланың сүйген құлы болу үшін Алланы шексіз сүю, мейрім, ынсап, әділдік секілді ізгілік жолын көрсетеді. Ал Шәкәрім өлеңдерінде Алла тағаланың адам балаларын артықша етіп жаратып, жер бетіндегі бүкіл игілікті адам балалары үшін жасағандығын айтып, адамзатты да Алланы танып-біліп, шын сүйюге, хақ жолында, әділдік жолында жүруге шақырады. Алланы шын сүйген құлдары ғана Хақ тағаланың шапағатына бөленеді деген ойды айтады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Алматы: Алатау, 2005. – 332 бет.
2. Шәкәрім Құдайбердиев шығармалары. (Өлеңдер. Дастандар. Қара сөздер). – Алматы: Жазушы, 1988. – 650 бет.
3. Шәкәрім. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 321 бет.
4. Яссауи. Диуани хикмет. – Алматы: «Отбасы христоматиясы», 2021. – 144 бет.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИДІҢ ТУҒАН ЖЫЛЫНА ҚАТЫСТЫ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР

Берік Байболов,

*«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
Ғылыми-зерттеу бөлімінің басшысы*

Ұлықбек Жүнісбаев,

*«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
Ғылыми-зерттеу бөлімінің кіші ғылыми қызметкері
Қазақстан, Түркістан қ.*

Андатпа. Бұл мақалада Қожа Ахмет Ясауидің неше жыл ғұмыр кешкендігі жөнінде «Диуани хикметтің» бірнеше нұсқаларынан, Орын Қойлақының және Ахмет Ясауидің бауыры Садыр шайыхтан тарайтын, тәжіктер арасында жаһри зікір үлгісін насихат қылған Зуннун Уәли ұрпақтарының парсы тілінде жазған насабнамаларынан, отандық және шетелдік ғалымдардың жарық көрген еңбектерінен деректер келтіріліп, Ахмет Ясауидің қайтқан жылы нақты белгілі болуына байланысты туған жылын тағы 60 жылға ары қарай созу турасында ғылыми тұжырымдама ұсынады. Және де сол ғылыми тұжырымдаманың негізінде бәлкім Ахмет Ясауи бабаның туғанына 930 жыл емес екені түзетіліп, алдағы жылдарда 980 жыл толатыны атап өтілсе делінеді.

Кілт сөздер: Әзірет Сұлтан, Ясауи әулеті, Насабнама, қолжазба шежіре.

Annotation. This article provides data on how many years Khoja Akhmet Yasawi lived, from several versions of «Diwani Hikmet» and Nasabnama, written in Persian by descendants of Zunnun Wali, who descended from the brother of Oryn Koilaki and Akhmet Yasawi Sadyr Shayykh, propagandizing the Jahri zikr model among Tajiks, from published works of domestic and foreign scientists, and The theory is also put forward that the year of birth of Ahmet Yasawi is not 60 years old, but even more. And based on this scientific concept, it will probably be proved that not 930 years have passed since the birth of Ahmed Yasawi, but 980.

Key words: Aziret Sultan, Yasawi dynasty, Genealogy, handwritten genealogy.

Түркі әлемінің рухани көшбасшысын заманында «Әулиелердің сұлтаны» (Султан ул-арифин), «Түркілердің сұлтаны» (Султан-и Турки), «Бақытқа ашылған қақпа» (астана-и саадат), «Рухани тіректердің ұстазы» (кутуб ул-ақтаб), «Шайхтардың шайхы» (шайх ул-машайих), «Түркі елінің пірі» (пир-и Туркистан), «Әзіреті Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи» ретінде танылғаны тарихтан белгілі.

Халықтың ерекше ілтипатына ие болып, «Әулиелер Сұлтаны» атанған, кейінгі ұрпақтың да руханият әлеміндегі бағдарын айқындауда жетекші рөл атқарған Қожа Ахмет Ясауи артына баға жетпес байлық, өшпес мұра қалдырып кеткені белгілі. Әулиенің ізіне ерген шәкірттері Түркістан атырабынан асып, оның ілімін төрткүл дүниеге мәшһүр етті. Алайда, ғылым әлемінде осы күнге дейін Қожа Ахмет Ясауидің туған жылы, неше жыл ғұмыр кешкендігі жөнінде ғалымдар бір байламға келген жоқ?.

Бізге жеткен деректер бойынша ұлы ұстаз 1093 жылы Сайрамда туылып, 1166/67 жылы Түркістанда дүние салды деп жазады. Сонда ғұлама 73 жыл өмір сүрген. Келесі деректерде Қожа Ахмет Ясауи 1103 жылы туылып, 1166/67 жылы қайтыс болды» [1.6] – деген мәліметтер кездеседі. Демек, ұлы ұстаз 63 жыл өмір сүргендігін аңғаруға болады.

Қожа Ахмет Ясауидің артында қалған көл-көсір еңбектерінің бірі һәм бірегейі «Диуани хикмет» кітабында өзінің 125 жыл өмір сүргендігін жазып қалдырған. Отандық ғалымдар М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы М.Шафиғидің «Ақыл кітабында»:

Хақ тағала рахымымен пәрмен қылды,
Естіп оқып жерге кірді Құл Қожа Ахмет.
Алпыш үште сүндеттерін бекем тұтып,

Естіп оқып жерге кірді Құл Қожа Ахмет.
Жер үстінде өлмес бұрын тірі өлдім,
Алпыс үште сүндет деді естіп білдім.
Жер астында бар жаныммен құлдық қылдым,
Естіп оқып жерге кірді Құл Қожа Ахмет
Жарандардан пайда, көмек ала алмадым,
Жүз жиырма беске кірдім, еш нәрсе біле алмадым.[2.35]

«Әзірет Сұлтан» музей-қорығының алғашқы қор сақтаушысы О.Дастановтың 1967 жылы «Қазақстан» баспасынан жарық көрген «Әулиелі жерлер туралы шындық» атты кітабында «Қожа Ахмет Ясауи Мұхаммед пайғамбардың жасына келген соң жер астынан үй (ғибадатхана) салдырып, мұнда тағы да алпыс екі жыл өмір сүріпті» [3.35] – деген пікір білдіреді. Музей-қорықтың қорында сақталған 1847 жылы көшірілген «Диуани хикмет» қолжазба кітабында:

Алпыс үште дауыс жетті: «Ей, құл, жерге кіргін деп,
Жаныңмен де, жараныңмен қоштасып ап жүргін деп.
«Һу» семсерін қолға алып нәпсіңді жой біртіндеп»,
Бір уа Барым, сенің дағы дидарыңды көрем бе? [4.31] десе мына хикметте:
Тәң сәріде дүйсенбі күні қылуатке кірдім,
Мұстафаны аза тұтып ендім жерге.
Алпыс үште «сүннет», – деді, естіп тұрдым,
Мұстафаны аза тұтып ендім жерге! [5.22].

Демек, Қожа Ахмет Ясауи алпыс үш жаста дүниеден өтпегендігін дәлелдейтін хикметтерде осындай өлең жолдары кездеседі.

Қожа Ахмет Ясауи әулетінің шежіресі болып табылатын «Насабнама» қолжазбасының 80-ге жуық түрі ғалымдар зерттеулері нәтижесінде анықталған. 1988 жылы Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданының тұрғыны Сәруаров Қуандық ақсақалдың үйінде сақталған «Насабнама» шежіресі табылған болатын. Қолжазбаны 1992 жылы белгілі текстолог ғалымдар Ә.Муминов, З.Жандарбек шағатай тілінен қазақ тіліне аударып, кітап етіп жарыққа шығарды. Сол Насабнама шежіресінде: «Ясауи Ахмет Қожа ата 120 жыл өмір сүрді. Он екі мың атақты муридi болды. 40 қылуатханасы бар еді. Қылуатке кіріп, 41-ші күні шығатын еді. Ясауи Ахмет Қожа Қағбаға барып намаз оқитын еді» [6.29] – деген деректерді кездестіруге болады.

Үстіміздегі жылдың қаңтар айында Қырғызстан Республикасы, Жалалабад облысы, Алабұқа ауданында Қожа Ахмет Ясауи әулетінің өкілдері Тажиддинов Минавар ақсақал (76 жаста), зайыбы Тажиддинова Мадина (66 жаста), ұлы Тажиддинов Муслим (48 жаста) музей-қорық әкімшілігіне келіп, бабаларынан жеткен Қожа Ахмет Ясауи әулетінің парсы тілінде жазылған ұзындығы 40 метрге жуық «Насабнама» шежіресін таныстырып, қолжазба шежіренің электронды нұсқасын музей қорына сый ретінде өткізді. Шежірені Тажиддин ақсақал қартайған шағында әулетке түскен жас келін Рахилаға сандықта сақтап, келесі ұрпаққа жеткізуді аманаттаған екен. Шежірені сақтаған Рахила апа бұл күндері 93-ке келіп, әулетін жинап, «Насабнаманы» Тажиддинов Минавар ақсақалға табыстаған. Шежіреде Қожа Ахмет Ясауидің және зайыбының шыққан тегі жайлы мәліметтер, ұлы Ибрахим, қызы Гауһар хұштаж, күйеу баласы Ахмет әл-Қарачуки есімдері жазылған. Музей-қорықтың кіші ғылыми қызметкері Ұ.Жүнісбаев пен ясауитанушы-ғалым З.Жандарбек шежіренің XX ғасырдың басында көшірілгендігін, көптеген басқа шежірелерде жоқ мәліметтердің бар екендігін алға тартты. Аталмыш шежіреде:

بیان اولاد سلطان صدیر شیخ ابن خواجه ابراهیم ااتا که برادر عینی حضرت سلطان خواجه احمد یسوی میباشد شمه از مناقب حضرت سلطان العارفین خواجه احمد یسوی آنکه مدت عمر ایشان صد وبست سال بوده شصت و سه سال در خانقاه بیرون چون آفتاب در مسند افاده وهدایت |...| خلایق را از حسیض تقلید بذروه تحقیق رسانیده واصل بقرب کبریا کردند بعد ازان متابعت بحضرت سرور کاینات نموده در خلوتگاه چون آفتاب غروب نموده پنجاه وهفت سال دران خلوتگاهی زمینی معتکف شده محرم اسرار الهیه گشته چندین هزار مخلصان را بمرتبه ولایت وکرامت رسانیده مُرشِد

صمدانی ساختند درین مدت صد و بیست⁹⁰ سال همه دم صاحب و مجالسة بحضورت خضر والیاس علیهما السلام میگردند در بعض مناقب حضرت سلطان خواجه احمد یسوی مذکور است که نزد حضرت سلطان در خلوتگاه هذار مردان واصلین بحق تعالی و تقدس میبودند یعنی همیشه آن هزار اولیا با همراهی حضرت سلطان خلوت نشین بودند در مدت صد و بیست⁹¹ سال نود و نه هزار مرید را بمرتبه شیخوخت رسانید بدست خود ارشاد داده واصل بحق گردانیدند

Аудармасы: «Хазірет Сұлтан Ходжа Ахмед Ясауидің нақ бауыры Ходжа Ибраһим Атаның ұлы Сұлтан Садыр шайх әулетінің баяны. Арифиндердің Сұлтаны Ходжа Ахмед Ясауиге берілген сыйлардың бір бөлігі – ол 120 жыл өмір сүрді. 63 жылын сыртта күн жарқырап түсіп тұратын ханакада халайықты тура жолға салып, ең төменгі сатыдан жоғары сатыға жеткізіп, Ұлық Аллаға жақындауға жеткізді. Одан кейін ғаламның сардарының соңынан еріп, күн көзі көрінбейтін, жер асты қылуетханасында иғтикаф қылып, Иләһи сырларға үңіліп, мыңдаған мухлистарды әулиелік дәрежеге жеткізіп, муршид жасады. Осы 120 жыл өмірінде хазірет Хызыр және Иляс ғаләйһима әс-сәләмдармен бірге сұхбаттас болды. Хазірет Сұлтан Ходжа Ахмед Ясауидің кейбір Манақибтарында Хазірет Сұлтанның қасында қылуетханада мың ерлер Ұлық Хаққа жетті, яғни ол мың әулие әрқашан Хазірет Сұлтанмен бірге қылуетте отырды. 120 жыл өмірінде 99 мың мүридті шайхылыққа мәртебесіне жеткізіп, иршад беріп Хаққа жеткізді» - деген деректерді кездестірдік [7].

Түркістандық ақсақал Нажимов Оразбай Сейдрахманұлының отбасында сақталған «Насабнама» шежіресінде де бізге беймәлім деректерді кездестірудің мүмкіншілігі туды. Шежіре сегіз метрге жуық. Шағатай тілінде жазылған. Шежіреде Қожа Ахмет Ясауидің 120 жыл өмір сүргендігі, ұлы Ибраһим (бала күнінде Сүйір әулеті өкілдерінің қолынан қаза тапқан), қызы Гауһар хұштаж және Жәмилә есімді қызының бар екендігі жазылған. Шежіредегі деректерді одан әрі нақтылау үшін М.Е.Массонның «Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви» кітабында: «В городе Туркестане до 1896 года недалеко от мавзолея Ходжа Ахмеда существовал мазар, якобы, его дочери Джемаль-ханым, а за городом и до сих пор стоит невзрачное сооружение на могиле другой его дочери Гаухар-хуштадж» - деген мәліметтер бар [8,30].

Онымен қоса, А.Добромысловтың 1912 жылы Ташкентте жарық көрген «Города Сырь-дарьинской области» кітабында да дәл осындай деректерді кездестіруге болады. Түркістандық ақсақал Нажимов Оразбай Сейдрахманұлы Қожа Ахмет Ясауидің шежіреде айтылған екінші қызы Жәмиләдан тарайтын әулеттің өкілі. Өкінішке орай, кеңес үкіметі кезінде бабалары көп қудалау көргендіктен, Ясауи әулетіне қатысты бірнеше қолжазбаларды сандық түбінде тығып сақтау қажет болғанын айтады.

Зерттеулердегі «Насабнама» шежіресінде Қожа Ахмет Ясауидің 120 жыл өмір сүргендігін деректер нақтылай түседі. Ал жоғарыда айтылған хикметтерде Қожа Ахмет Ясауидің 125 жыл өмір сүргендігі нақты жазылады.

Қосымша деректерді саралай келе, 2014 жылы «Әзірет Сұлтан» музей-қорығы дайындаған «Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, эпсана, хикаялар» кітабында да ұлы тұлғаның неше жыл өмір кешкендігі жөнінде мәліметтер кездеседі?. Онда «Қожа Ахмет Ясауи 120 жыл өмірі болды. Он екі мың сейіттері мен мүридтері болды. Қырық қылуетханасы бар еді. Қылуетке кірер еді. Қырық бірінші күні шығар еді» - деген деректер жазылады [9,31].

Қорыта айтқанда, Қожа Ахмет Ясауи 1093 жылы туылып, 1166/67 жылы қайтыс болса, 73 жас өмір сүргендігі шығады. Ал 1102 жылы туылып, 1166/67 жылы қайтыс болса, 63 жыл өмір сүрген. Ал 120 жыл өмір сүргендігіне көз жеткізу үшін, әдебиеттерде келтірілген туған жылы 1093 ж., 1102 ж. емес, керісінше одан әрі 1046 жылға сәйкес келеді. Қайтыс болған 1166/67 жылы нақты деуге болады. А.Добромысловтың 1912 жылы Ташкентте жарық көрген «Города Сырь-дарьинской

⁹⁰ بیست

⁹¹ بیست

области» кітабында Қожа Ахмет Ясауи хиджра жылы бойынша 562 біздің жыл санауымыз бойынша 1166-1167 жж. қайтыс болды» - деп жазады [10, 108].

Сонда Қожа Ахмет Ясауи 1046 дүниеге келіп, 1166/67 жылы қайтыс болған. Сонда «Диуани хикмет», «Насабнама» шежірелерінде жазылған деректерде 120 жыл өмір сүрген уақыты нақтыланады. Жоғарыда айтылған деректерді саралай келе, Қожа Ахмет Ясауидің туылғанына биыл 930 жыл емес, керісінше 978 жыл толып отыр. 2026 жылы Қожа Ахмет Ясауидің туғанына 980 жыл толады деген тұжырым жасаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. О.Дастанов «Әулиелі жерлер туралы шындық». Алматы. 1967.6.
2. М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы М.Шафиғи, «Ақыл кітабы». Алматы. «Өнер баспасы».2007. 35.
3. О.Дастанов «Әулиелі жерлер туралы шындық». Алматы. 1967.35.
4. Қожа Ахмет Ясауи «Диуани хикмет»: Кітап. Кітапты шағатай тілінен аударғандар: К.Асетова, Т.Қыдыр. Көркем аударма жасаған: Кенжеғали Көшім-Ноғай. – Алматы: «Издательство Золотая Книга» ЖШС, 2021.31.
5. «Жетпіс хикмет». Жауапты редактор: Н.Ахметжанов. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі. 2017.22.
6. Ә.Муминов, З.Жандарбеков «Сафи ад-дин Орын Қойлақы. Насабнама», Түркістан, «Мұра», 1992. 29.
7. «Насабнама» шежіресі. Қырғызстан Республикасы, Жалалабад облысы, Алабұқа ауданы. 1910. Аударған: Ұ.Жүнісбаев
8. М.Е.Массон «Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви». «Жібек жолы» баспасы.2000.С.30
9. «Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, эпсана, хикаялар». Баспаға дайындаған-филол.ғылым.канд. Б.Қорғанбеков. Алматы. Эффект. ЖШС. 2014.31.
10. А.Добромыслов «Города Сырь-дарьинской области». Ташкент.1912.С108.

**Қ.А. ЯСАУИ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ТӘРБИЕЛІК МӘНІ**

**ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИДІҢ ТҮРКІ ТАРИХЫНДАҒЫ РӨЛІ ЖӘНЕ ОНЫҢ
«ХИКМЕТТЕРІНІҢ» АБАЙДАҒЫ «ҚАРА СӨЗДЕРМЕН» САБАҚТАСТЫҒЫ**

Қ.Р. Қаратышқанова,

*Халықаралық туризм және меймандостық университеті, қауымдастырылған
профессор м.а, философия ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан, Түркістан қ. k.karatyshkanova@iuth.edu.kz,
<https://orcid.org/0000-0001-5722-81231>*

Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (Грант № АР19680093)

Андатпа. Зерттеудің мақсаты – Қожа Ахмет Ясауидің түркі өркениетіндегі рөлін көрсете келе, оның көзқарастары мен Абайдың «Қара сөздеріндегі» діни-философиялық ұғымдардың сабақтастығын айқындау. Түркі халықтарының тарихында сопы-ойшыл Қожа Ахмет Ясауидің рөлі бағамдалып, «хикметтердегі» өмірмәнді құндылықтық аспектілерге ерекше назар аударылады. Қожа Ахмет Ясауи мен Абай шығармаларындағы өлім, білім, мақсат, таухид, махаббат сынды концепттердің сабақтастығы көрсетіліп, талданады.

Кілт сөздер. Құран, Қожа Ахмет Ясауи, Абай, таухид, хикметтер, махаббат, білім, Қара сөздер.

Annotation. The purpose of the study is to identify the role of Khoja Akhmet Yasawi in Turkic civilization, to determine the continuity of his views and religious and philosophical concepts in Abai's "Words of Edification". The role of the Sufi thinker Khoja Akhmet Yasawi in the history of the Turkic peoples is assessed, special attention is paid to the life aspects in the thinker's "Hikmets". The continuity of such conceptual concepts as death, knowledge, purpose, unity, love in the works of Khoja Akhmet Yasawi and Abai is shown and analyzed.

Key words. Koran, Khoja Akhmet Yasawi, Abay, tawhid, Hikmets, love, knowledge, Words of Edification.

Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған және оның есімімен аталған ясауилік жолы сүннет, сопылық және хорасандық маламатилік ілімдеріне негізделіп, түркілік болмыстың барлық дерлік қырларын көрсете білді. Қалаларда низамия медреселерінде, далада көшпенділер арасында жазбаша да, ауызша да тараған «хикметтері» арқылы өзіне лайық Пир-і Түркістан атағын алған Қожа Ахмет Ясауи түркі халықтарының рухани өрлеуінің жолбасшысы болды. Осы жолда түркілер армандаған бақытты өмір мен табысты мемлекеттік құрылым жүйесін жасап берді. Аббастық дәуірдегі исламдық ренессанстың қалыптасуы мен дамуына түрткі болған түркілік ой-сана төңкерісіне ықпал етті. Дүниеге түркілік сопылық поэзиясының «піріне» айналған Юнус Эмре, Джаладдин Руми, Нияз-и Мысри, Жүсіп Баласағұни, Джами, Науаи, бірқатар

анадолылық акын-ойшылдарды келтірген ясауилік рухтың қайнар көзі Құран мен сүннет болды.

Оның жетекшілігімен жүзеге асырылған түрік сопылық әдебиеті өнімдері ислам әдебиетінде ерекше орын алып, маңызды кеңеюді қамтамасыз етті. Фуад Көпрүлү Ахмед-и Ясауидің түрік тарихындағы маңыздылығын мынандай пікірлерімен білдіреді: «Қожа Ахмет Ясауи шығармаларында басты әрі маңызды негізгі екі нәрсе көзге түседі: исламдық, яғни діни-сопылық ерекшелік пен ұлттық, яғни халық халық әдебиетінен алынған элемент. Исламдық ерекшелігі негізінен шығарманың тақырыбынан, мазмұнынан, мағынасынан орын алса, ұлттық ерекшелік керісінше, өлеңнің пішінінен, түрінен, өлшемінен орын алды. Исламды жаңадан қабылдаған және бұл діннің негізін түсінуге ұмтылған түркілер пішімі, пошымы жағынан өздеріне ешқандай да жат емес бұл шығармаға үлкен баға берген еді [1,160]. Оған дейін түркілер арасында сопылықпен айналысқан тұлғалар болған. Бірақ олар не парсы мәдениетінің ықпалымен ірі ислам орталықтарында парсыланды, не жаңа дінді тарату үшін үлкен түркі бұқарасына қосылып, сол жерде ұмыт болды. Олардың ешқайсысы өздерінен кейін өмір сүре алатын және жалғасатын күшті орната алмады. Бірақ Қожа Ахмет Ясауи өзінің мықты болмысымен түркілер арасында ғасырлар бойы өмір сүрген үлкен тариқат негізін қалады. Ясауилік – түркілер арасында алғаш құрылған тариқат.

Сопылық дүниетаным мен дәстүрдегі басты мақсат – адамның теріс сипаттардан арылып, жан дүниесін тазартып, Алла тағалаға рухани жақындау арқылы Өз.Пайғамбарымыз үлгісін көрсеткен кемелділіктің ең көркем және ең жоғары үлгісі кемел адам халіне жету, «Шын мәнінде сен әлбетте ұлы мінезге иесің» (Қалам, 68/4). Сол асыл мақсатқа жетуді түркі жұртына ортақ әулие-дана Қожа Ахмет Ясауи де, қазақтың бір туар ақыны, кемеңгер данышпаны Абай Құнанбайұлы да көздеді. Абай Құран Кәрім, хадистер мен сопылық ілімінен нәр алып дүниеге келтірген «Қара сөздерінде» осы биік мақсатқа жетудің сырларын, қиыншылықтарын түсіндіреді, сонымен бірге, рухани жетілуді қалайтын әр адамның жолын түзейтін, жақсы мұсылман, бақытты тұлға, қоғамға пайдалы болуды көрсететін кеңестер беріп ашықтайды. Ең алдымен, адамзат кеселіне айналған дүниеқұмарлық пен уайымсыздықтың ой-сананы жегідей жеп түбіне жеткенін айтады.

21 қара сөзінде «Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмек керек, білмей іздегенмен табылмас. Әуелі – білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемеске керек. Оның үшін білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білместіктің өзін дәулет білсең және әр білмегеніңді білген уақытта көңілде бір рахат хұзур хасил болады». Абай ойды бұзатын дерттерді: дәулет үшін білімді құмарту, я бір нәрсеге құмарлық... бұлар күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер» [2, 41], - деген Абай кімнің тура жолда екенін, кімнің адасқанын тек ақыл мен ғылым құндылығымен берді.

Өлім. Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде дін заңдарының маңыздылығын, екі дүние аражігін ажыратып көрсетуде осы «өлім» түсінігімен көрсетеді. Хаққа ұнаған амалдың тек дін заңдарына қайшы келмеуі керектігімен беріп, арғы дүниенің жауапқа тартатындығымен маңыздығын алға тартады:

Хор қызбен өмірлі боп "өлім" деген,
Олжа ма, ораза тұтсаң, бөлінбеген!
– Хақ жомарт лайықты пендесіне,
Көсіліп жатар ертең көрің де кең! [3,120].

Дүниені билеп-төстеп тұрса да,
Жиһан малын жинаса да мұншама,
Өмір бойы сауық-сайран құрса да,
Өлім келсе, бірі де опа болмайды [3,149].

Алла мен адам бетпе-бет өзара делдалсыз келетін уақыты сахар уақытының өлімді еске түсіретінін мына хикметтерінде айтады:

Саһар уағында тұрғайсың, өлімді еске алғайсың,

Қорқыныштан "көкке" ұшқайсың саһар уақыты ішінде [3,407].

Исламда иман негіздерінің мәні тағдыр мен ахиретке сенуге құралатынын Абай былай жеткізеді: «Жұрттың бәрі біледі өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын бір алғанды қата жібермейтұғынын. Қазақ осыған да амал жоқ нанады, анық өз ойына, ақылына тексертіп нанбайды... және һәмманы жаратқан құдай бар, ахиретте сұрау алады, жамандыққа жазғырады, жақсылыққа жарылғайды, жазғыруы да, жарылқауы да пенде ісіне ұқсамайды, бегірек есепсіз қинауы да бар, бегірек есепсіз жетістіруі де бар деп – бәріне сендік дейді» [4].

Ия, бірде-бір заманауи ғылым сырын аша алмай отырған ахиреттік дүние сырын ашу дін ғұламаларының еншісінде. Абай да Қожа Ахмет Ясауи сынды «өлім келсе, бірі де опа болмайтынын», барлығын жаратқан Құдай тағала жақсылықты да, жамандықты да жаратқанын, алайда оны жасау пенденің еншісінде екенінен сөз қозғайды. Қожа Ахмет Ясауи өз заманының дүниеқоңыз бай-манаптарын, билік адамдарын сынаса, Абай да махшардың дүние мен мансапқа қызыққандар үшін дайындаған тозақ барын еске түсіреді. «Махшарға барғанда құдай тағала қажы, молда, сопы жомарт, шейіт соларды қатар қойып сұрар дейді. Дүниеде ғиззат үшін сый-құрмет алу үшін қажы болғанды, молда болғанды, сопы болғанды, жомарт болғанды, шейіт болғандарды бір бөлек қояр дейді. Ахиретке бола, бір ғана құдай тағаланың разылығын таппақ үшін болғандарды бір бөлек қояр дейді» деп топшылайды.

Білім - адамзат үшін парыз. Қожа Ахмет Ясауи «хикметтерінде» кемел адамның жолын суреттей отырып, рухтар әлемінен туған, дүниелік сапарындағы мақсатын білетін, кездесетін қиындықтарды жеңуге бел буған және кімнің кім екеніне жол көрсететін ескертулер береді. Бұл ақыл-кеңестер сопылық ілімнің рухани тәрбиесі кезінде адам бойында болуы тиіс ізгі қасиеттер туралы болса, олардың қайнар көзі Құран Кәрім мен хадистер. Қожа Ахмет Ясауидің еңбектерінде Құран мен Сүннеттің әрқашанда өзекті және жалпыға ортақ қағидаларына сүйене отырып сөз еткен адами құндылықтар туралы кейбір тұжырымдары Құран сөзімен сабақтас келеді: Құран аятында білімнің болуы және оқу мен үйрену адам баласы үшін парыз екені айтылады. «Сондай Жаратқан Раббыңның атымен оқы!» (Алақ, 96/1); «Білгендер мен білмегендер тең бола ма?,-де. «Шын мәнінде ақыл иелері ғана үгіт ала алады» (Зүмәр, 39/9). Адам білімге мұқтаж және білім алуға қабілетті. Егер олай болмаса, Алла тағала пайғамбарлар жібермес еді. Түркі-ислам тархындағы барлық дерлік жетістіктер басында білімге деген құштарлық тұрды, ол «хикметтерден» де айқын көрінді:

Алла деп алып білім, тәлім көрдім,

Анадан қайта туған сәби болдым.

Арылып күнәсінен пәни жолдың,

Адалдық мақамына қайттым міне [3,38 бет].

Бір ием білім берді беделді етіп,

Жер-көктен шайтан безді жеделдетіп.

Шалқыдым шарап ішіп өлендетіп,

Қашан да хақтан сабақ алдым міне [3,78 бет].

Білімді ғашық сүйіспеншілігіменен қиямет күн

Құдайына есеп-жауап береді екен.

Бұл ғаламда тартқан қорлық, жапаларын

Көкірегінен жарып алып, алланың қасына апарады екен [3,411 бет].

Қожа Ахмет Ясауидің қырық мақам ішінде де мағрипаттың ғылым-білім алу мақамы бар:

Шариғаттын базарында сайран салдым,
Білімнің бақшасында қайран қалдым.
Тариқаттың сарайында тайраңдадым.
Хақиқаттың есігін аштым, достар [3,325 бет].

Абай «қара сөздерінде» кемел адамның өмірлік жолын сипаттай отырып, дүниелік өмірінде кездесетін қиындықтарды жеңуге бел буғандарға ескертулер береді. Бұл ақыл-кеңестер сопылық ілімнен рухани тәрбие алған адам бойында болуы тиіс білім мен ғылымға қатысты ізгі қасиеттер десек, олардың қайнар көзі - Құран кәрім мен хадистер. «Кімде-кім ахиретте де, дүниеде де қор болмаймын десе, білмек керек: еш адамның көңілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі ынтық құмарлық бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы – олар да бірдей болмайды» [2,48 бет], яғни пенде шын ниетімен амал жасап, құдайдың разылығын алу үшін ниетте болады.

Мақсат қою. Даму қалау мен күш-жігерге байланысты. Адам алдына биік мақсаттар қою арқылы дамиды. Жетістікке жетуге құштарлық пен толқу бар, мұраттарын біліммен және тәжірибемен нәрлендіретін және болашаққа парасатты көзқараспен қарайтындар өз мақсаттарына жетеді. Қожа Ахмет Ясауи хикметтерін нағыз ақылдылар, даналар түсініп, түпкі мақсаттарына жарататынын баяндайды:

Менің хикметтерімді даналар есітсін,
Сөзімді дастан қылып, мақсатына жетсін [3,435].

«Бір жек көрген нәрселеріңнің Сендер үшін хайырлы болуы мүмкін. Және жақсы көрген нәрселеріңнің сендерге жаман болуы да мүмкін. Алла Тағала біледі, сендер білмейсіңдер» (Бақара, 2/216.) аяты жамандық деп көрген нәрсенің бізге жақсылық әкелетінін ескертеді. Адам даму мен ілгерілеу жолында тосқауылға тап болса, берілмеуі керек. Мүмкіндіктер әрқашан өздерін дұрыс көрсете бермейді. Объективті және оң көзқараспен қарауды білетіндер «Әр мәселе шын мәнінде мүмкіндік» деп біледі. Олар өз түсінігімен мәселелерді пайдасына айналдыра алады. Абай қазақта «Ненің қызығын көп іздесең, соның күйігін бір тартасың» деген бар дейді [2,58]. Яғни, «әр нәрсенің өлшеуін білу – бір үлкен керек іс. Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық – бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады». Пайда мен зарарды айыратығын қуат – ақылды иелену Абайда міне осы мақсат.

Таухид (Бірлік идеясы). Ислам дінінің ең негізгі қағидасы – Алланың бірлігін қабылдайтын таухид. Діннің негізі таухид болса, адам баласына тек Аллаға ғана құлшылық ету, Одан басқаға құл болмау, басқа болмысты жарылқамау міндеті жүктеледі. Сондықтан исламда адамдарға артықшылық бермей және діні, нәсілі, түсі, тілі немесе лауазымы сияқты айырмашылықтарға қарамастан, тапсыз теңдік идеясы басым келеді. Бауырластық, теңдік, әділдік, татулық сияқты ұғымдар осы түсінікке байланысты. Негізінде Құран Кәрімде: «Әй, адам баласы! Сендерді бір кісіден (Адам атадан) жаратқан және одан оның жұбайын (Хауа ананы) жаратып, ол екеуінен көптеген ер, әйелді таратқан Раббыларыңнан қорқындар» аятында (Ниса, 4/1) барлық адамдардың жаратылыс жағынан бір және тең екендігі айтылады. «Шынында Алланың қасында ең ардақтыларың тақуалыларың», аятында (Хужурат, 49/13) дүниелік өлшемдер бойынша адамдар арасындағы кез-келген асыра сілтеушіліктің дұрыс еместігі айтылады. «Хикметтерде» таухид, бірлік қағидасын алшақтатпай қабылдап, теңдік ұғымын келіспеушіліктерге алаңдамай қабылдау арқылы адамдардың қарым-қатынасы қорғалып, қоғамның бірлік пен ынтымағына ұластыруы мүмкін:

"Бір құдайдан қорыққандар, бірлік қыл!"
- деді расул, әй, Ахмет, тірлік біл.
Қабыл қылмай, Сүрия * бағы сырғып тұр,
Қашан білер пір қадірін надан ел? [3,132]

Ол мақамда Таухид атты дарақ бар,
Саясында құлдар пырақ жаратқан.
Әр бұтақтың мың жыл жарық таңы атқан,
Әрқайсысы өз орнында мекендер [3,133].

Абай «Тасдиқ» кітабында «Біз Алла тағалаға «бір» дейміз, «бар» дейміз, ол «бір» демеклік те – ақылымызға ұғымның бір тиянағы үшін айтылған сөз. Болмаса ол «бір» демеклік те Алла тағалаға лайықты келмейді. Оның үшін мумкинаттың ішінде не нәрсенің үжуді бар болса, ол бірліктен құтылмайды. Әрбір хадиске айтылатұғын бір хадимге тағриф болмайды. Ол «бір» деген сөз ғаламның ішінде, ғалам Алла тағаланың ішінде. Мұны Құдай табарака уа тағала кітаптарда сегіз субутия сипаттары бірлән, уә тоқсан тоғыз әсма-и хусналар бірлән білдірген» [2,10 бет] деуімен ақыл «бір» ұғымын ақыл түсінетіндей Алла тағалаға сипаттай қолданатынымызды, дегенмен ақыл жаратылғандықтан тәні бардың барлығына бір сөзін қолдана алатынымызды, ал сол үшін Құранда сегіз субутия сипаттарымен Алла тағала танытылғанын алға тартады.

Махаббат. Ақыл мен білімнің болуы маңызды, бірақ адамды жетілдіретін, оның бойындағы барлық жамандықты жойып, оны биіктететін ең басты құндылық – махаббат. Сондықтан махаббат жердегі және о дүниелік бақыттың кілті, қоғамдағы тыныштықтың қайнар көзі және әрбір адам бойында болуы керек өмірлік қажеттілік. Қожа Ахмет Ясауи махаббаттың тартымды күшімен адамдар арасындағы қарым-қатынас жақсарып, араздық достыққа айналады, ал ықыласы барға Алла тағала жақын құлынан болуды жазады:

Ықыласыңмен, Құл Ахмет, байлап бел,
Махаббаттың отын жұтып, жайнап бер.
Жағанды ұстап, таң атқанша сайрап көр,
Рахым қылса, мүмкін, жақын пенде етер [3,134]

Адам жаратылысы – тән (қайрат), жан (жүрек), ақыл арқылы түгелденіп, оның өзіне ғана тән адамгершілігі – ақыл мен жүректен шығатын қасиеттер арқылы қалыптасады. Яғни нағыз адамгершілік – ақыл, әділет, рақым қасиеттерін қамтитын жәуанмәрттік арқылы жетіледі. Зерттеуші М.Әліпхан Абайда осы адамгершілік қасиеттің биік шыңы – имани гүл болып, Абай шығармаларындағы имани гүл – Алланы, адамзатты, әділетті сүю деп береді. Толық адам танымы – Абай жырлаған адамгершілік ілімнің сырт құбылысы болса, имани гүл-үш сүю – оның ішкі мәні мен өзегі болады [5, 9].

Қорытынды. Қожа Ахмет Ясауидің Құран кәрім, хадистер мен сопылық ілімінен нәр алған ой-пікірлері сегіз ғасырға жуық уақыт өтсе де, түркі әлемінің назарын өзіне аударған тарихи де, заманауи де, жолбасшы бола білген маңыздылығымен еліктіреді. Қожа Ахмет Ясауидегі адамдардың ішкі дүниесінің байытатын үгіт-кеңестер қазіргі таңда да өзектілігімен маңызды және адамдарды дүниеде де, ақыретте де бақытқа жетелейтін қуатқа ие.

Сол кезде де қазіргідей Қожа Ахмет Ясауидің «хикметтері» панасыздарға пана болды, жапа шеккендерге жұбаныш болды:

Баяндап, хикмет айтып бісмілдамен,
Дүр-ғауһар шәкірттерге шаштым міне.
Еркіммен қан жұтып, шер құштым да,
мен "Екінші дәптер" сөзін апштым міне [3,35].

Ақыл – иманның қорушысы. Ақылды, иманы берік адам ешбір жамандыққа, сатқындыққа, жауыздыққа бармайды. Адамды арсыздық пен арбау әлемінен тек ақыл мен сенім ғана ажыратады. Демек, хикметтің мазмұнын имандылық, парасаттылық, әділдік, адалдық, бір сөзбен айтқанда, ахлақ құрайды [3, 273]. Абай, руханият әлеміне жол ашқан Қожа Ахмет Ясауидің «хикметтерімен» үндес болып, «қара сөздерінде»

ақыл мен мейірімді аса құрметтеуімен адамның жаратылыстағы орнына жоғары баға берді:

"Әна Әлхақтың" мағынасын білмес надан,
Дана керек бұл жолдарға пәк, мардан.
Ақылды құлдар хақ жолын жадына алған,
Жаннан кешіп, жаратқанды сүйдім міне [3,223].

Хақ алдында ақылы кәміл түк қыла алмас,
Ғашық өрті лапылдаса, жанды қоймас.
Көбелектей отқа түсіп, өзін білмес,
Бұл сырлармен дүниеден тойдым міне [3,229].

Дүниені кезген нәпсінің тойымы жоғын, өмір мәні бұл еместігін алға тартқан бұл өлең жолдарында Абай өзін-өзі танудың, ішке үңілудің, ішкі «менді» зерттеп білудің кемелдену, ғылыми таным үшін қажеттілігін айтады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Көпрүлү Ф. Түркі әдебиетінде алғашқы сопы-ақындар. Аудармашы К.Коч. Түркістан, 2017. -176 бет.
2. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Екінші том. Қара сөздер, аудармалар, поэмалар. – Алматы: ЖШС Лантар Трейд, 2020. – 234 стр.
3. Қожа Ахмет Йасауи Хикмет жинақ. Аудармасын жасағандар — Мұхамедрахым Жармухамедұлы, Мақсұт Шафиғи, Сәрсенбі Дәуітулы. Алматы:ЖШС «Жалын», 1998, 656 бет.
4. <https://abai.kz/post/6>
5. Әліпхан М. Абайдағы толық адам танымы – М.Мырзахметұлының ғылымдағы зор жаңалығы /Türkologia, №2(110), 2022. 10-29 бб.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІНДЕГІ РУХАНИ ТАНЫМ

Светлана Күзембаева,

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Философия кафедрасының аға оқытушысы*

Андатпа. Ғылыми мақалада Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі рухани таным ұстазы Арыстанбаб жиі еске алуымен айқындалып, ойшыл ұстазының айтқандарына зейін қойып, ой қортуды ұсынғандығы баяндалады. Қожа Ахмет Ясауи «Диуани хикмет» еңбегінде өз заманының шындығымен қоса, өз өмірінің бүкіл болмысын, ғұмырлық тәжірбиесін, ізденістерімен құлшыныстарын, Алланың ақ жолын Ақиқат жолын табу мен тану үшін не істеу керектігін өлеңдік өрнекпен, ғұламалық тереңдікпен, шын мұсылмандық ұғыммен ой түйеді. Ақын хикметтерінде әділетсіздіктен, зұлымдықтан сақ болуға шақырады. Қожа Ахмет Ясауи үшін Хақ жолы – адамның рухани кемелдікке жету жолы, адамның адамгершілік қасиеттері мен өмір сүру жолы. Адамның руханишылығы оның адамгершілік қасиеттер иман түрінде көрінеді. Иман адамның өмір сүру амалы, адами желінің шеңбері, рухани қор жинайтын құралы болып табылады.

Кілт сөздер: Алла, Аллаға құлшылық, Аллаға шынайы сүйіспеншілігін ислам, сопылық таным, ақиқат, хикмет, философия, адамгершілік қасиеттер, наным-сенім, имандылық, мейірімділік, кешірімділік, жанашырлық.

Annotation. The scientific article notes that the teacher of spiritual knowledge in Hikmet, Khoja Ahmed Yasawi Arystanbab, often recalled and suggested concentrating and comprehending what the thinker said. Khoja Ahmet Yasawi in his work "Diwani Hikmet" reflects on the realities of his time, on the whole essence of his life, on his life experience, his searches and aspirations, on what needs to be done to find and know the path of truth of Allah, with poetic expression, with humane depth, with a truly Muslim concept. The poet urges to be afraid of injustice, evil in his hikmet. For Khoja Ahmed Yasawi, the path of the ISA is a person's path to spiritual perfection, moral qualities of a person and the path to life. A person's spirituality is manifested in his moral qualities. Faith is a way of human life, a circle of human network, an instrument of spiritual accumulation.

Key words: Allah, worship of Allah, true love for Allah, Islam, Sufi knowledge, truth, Hikmet, philosophy, moral qualities, faith, faith, kindness, forgiveness, compassion.

Түркі әлеміне есімі таныс Қожа Ахмет Ясауи барлық ғұмырын философиялық тұрғыдан адами кемелденуге жұмсаған. Ойшылдың атақты «Диуани хикметін» де осы мақсатта жазған. Хақты тану, оны шын сүю арқылы кемелденген адам кейпіне өту – бұл ойшылдың көздеген мақсаты.

Қожа Ахмет жырлары әділдік, шапағаттың, мейірімділік, тақуалық, шыншылдық, ойлылық, тазалық секілді игі істерге шақырады. Оны өзінің парасаттылықты пайдаланумен байламға келтіру жолымен өмір мен тұрмыс, тіршілік туралы талғамдарын паш етеді. Қ.А.Ясауи хикметтері тақуалық ғұмыр, ғаріп, пақыр, жетімдерге пана болып, қамқорлық жасау, Алла елшісінің жолын ұстау, өмірді босқа өткізбеу һәм Құрани Кәрімнің сүре, аяттарындағы уағыздар мен Мұхаммед пайғамбарымыздың қасиетті хадистеріндегі философиялық өсиетнамаларды еске түсіреді. Ұлы ақын бұрынырақ ғұмыр кешкен мұсылман шығыс ойшылдары мен даналарының кәміл адамгершілік туралы идеясын алға тартады.

Адамгершілік – ерте кездерден жырланып келе жатқан арналы тақырыптардың бірі. Бұл тақырыпқа қалам тартпаған философ ғалымдарымыз кемде-кем шығар. Адамгершілік-адам бойындағы киелі қасиет. Адамгершілігі арқылы адам өзге

жаратылыс иелерінен, уақыт пен кеңістіктен ерекшелінеді. Адамның адами қасиеті оның адамгершілігі, ізгілігі арқылы көрінеді.

Қожа Ахмет Ясауи даналық сөздерінің көпшілігінде ұстазы Арыстанбаб жиі еске алынады, ақын ұлы ойшылдың айтқандарына құлақ қойып, ой жібере қарауды ұсынады. Менмен, көрсеқызар кеудемсоқ, дүниеқоңыз болмауға, тәубаға келуге ақыл-кеңес береді.

Қожа Ахмет Ясауи «Диуани хикмет» еңбегінде өз заманының шындығымен қоса, өз өмірінің бүкіл болмысын, ғұмырлық тәжірбиесін, ізденістерімен құлшыныстарын, Алланың ақ жолын Ақиқат жолын табу мен тану үшін не істеу керектігін өлеңдік өрнекпен, ғұламалық тереңдікпен, шын мұсылмандық ұғыммен айтып отырған. Ана сүтімен, ата тәрбиесімен, ұстаз ұлағатымен, қаршадайынан қанына сіңген, бойына дарыған, жүрегінен жай алған, ұлы наным, Оны осы Ақиқат жолындағы тынымсыз ізденіске түсірген, басынан кешкен барлық хикметтер туралы толғандырған, бүкіл ынта-ықылас, күштар көзімен Ақиқат жолын тануға, табуға ден қойған, бұл мұрат жолында ол қиналыс пен қиындықтың қандайына болса да көнген, төзген.

Мұсылман әлеміне аты әйгілі ұлы ақын әрі кемеңгер, ойшыл, философ Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» екі әлемнің мән жайын сипаттайтын туындысы адамгершілік пен имандылық тәрізді мәні зор мәселерді қарапайым поэзия тілімен жырлауға арналған. Адам өміріндегі әр алуан қарым-қатынас мансап пен билік, байлық пен әділдік, кедейлікпен қанағатшылдық, ынсап пен нәпсі, тәубашылдық пен Алланы тану секілді түйінді жәйттер мұсылман діні тұрғысынан ашылып, жан-жақты сарапталады. Бұл дүниенің баянсыздығы мен о дүниенің бақилығын өзара салыстыра отырып, ол тұрмыстық мәні дүние-мүлікте емес, адалдық, мейірімдік, қайырымдылық пен адамгершілік деген терең мәні бар ой ұсынады. Қожа Ахмет Ясауидің сопылықтың азапты, ауыр өмірін бастан кешіргенін білеміз. Өзіне дейінгі сопылар секілді ол да баянсыз жалғананн безіп, о дүниенің рақатына батуды арман етті, сол үшін дүние-мүліктен, қуаныш-қызықтан баз кешіп, құдайға күндіз-түні құлшылық ету арқылы Аллаға деген таза махаббатына шық жуытпауды мақсат тұтты. Мұндағы басты талап: барға қанағатшылық, төзімділік, Алланың дидаһарына ғашық болу, жетім-жесір, мүсәпірлерге мейірлі болу, ғаріптік жолын ұстану болып келеді.

Ақын адам баласын кісілікке, ізгілікке, имандылық, бауырмалдыққа шақыра келіп, тойымсыздық пен арсыздықты, мейірімсіздік пен надандықты сынайды. Қ.А.Ясауи хикметтерінде адамгершілік, жомарттықты адами кейіптегі қасиеттерге жатқызды. Олардың ара жігін ашып көрсетті. «Диуани хикмет» бастан-аяқ философиялық ойлар мен данышпандық үлгі-өнеге, ақыл-насихат түрінде келеді. Жақсылық пен жамандық, әділетсіздікпен адалдық, мейірімділік пен қаталдық, ізгілік пен жауыздық, ерлік пен ездік, сараңдықпен жомарттық, жастық пен кәрілік тәрізді түйінді мәселердің жыр өзегіне айналған.

Қ.А.Ясауидің өмір бойы қарсы шығып, аяусыз күрескені – надандық. Ойшылдың пайымдауынша, ол таусылмас бәленің қайнар көзі, одан аулақ болмасаң, дозаққа барарсыз дей келіп, ең ақыры онымен дозаққа барудың өзі мүмкін емес, өйткені наданмен бірге болған мерзімде тамұқпен бара-бар, олардан надандықтан өзгені күтуге де болмайды. Надандықтан тойымсыздық пен арсыздық, бәле қорлық пен менмендік, мейірімсіздік өрбиді дей келе, барлық үміт пен сенімді ілім-білім иесі-жомарттар мен даналарға артып, надандарды «тура айтсам да теріс жолға мойын бұрар» деп жинақтап бейнелейді.

Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде әділетсіздік, зұлымдықтан сақ болуға шақырады. Ақын бұл мақсатта мұсылман дінінің насихатшысы шайықтың өзінің дүние-мүлік үшін сан түрлі боп өзгертін екі жүзді бейнесін көзге елестету арқылы ондай болмалы дін иелерінен аулақ болуды ескертеді.

Ойшыл дін уағыздаушы шайқыларды ғана емес, білім-ғылым иелерін де залымдығы үшін аяусыз сынайды, олардың жалғандықпен көлгірсіген әрекеттерін

сынай отырып, енді кімнен үлгі алу керек, кімге еліктеу қажет деген мәселені де назардан тыс қалдырмайды. Бұл мақсатта, ол, ең алды мен, Алланы, оның жердегі өкілі Мұхаммедті, төрт шарияр-сахабалардың өмірі мен көзқарас-танымын үлгі ете сөйлейді.

Қожа Ахмет Ясауидің дүниетанымы қағаз бетінен тіл қатқан рухани дүниесі. Оның шығармалары өзін қоршаған ғарышқа, адамзатты жаратқан тіршілікке, қоғамға деген дүниетанымның ақын жүрегінің елегіне өткен бейнесі болып, жан дүниесінің тебіренісіне түскен сөз әлемін жасады.

Қожа Ахмет Ясауи үшін, адам тағаттық күшін пір қызметінде ғана таныта алады және де пірдің қол астында тағаттыққа, тәртіпке үйренеді. Тағаттық дегеніміз, Хақ заңдылықтарының көрінісі болып табылатын Шарифатқа мойынсұна жүріп, ішкі табиғатымен үйлесімділік адам бойындағы рухани қасиеттердің адамгершілік қасиеттердің жиынтығы түріндегі иман арқылы жүзеге асады. Адамның рухани кемелдікке жету сапарында имандылыққа ие болды басты шарт екенін көреміз [1].

Қожа Ахмет Ясауи үшін Хақ жолы дегеніміз, адамның рухани кемелдікке жету жолы, адамның адамгершілік қасиеттері мен өмір сүру жолы. Адамның руханишылығы оның адамгершілік қасиеттер иман түрінде көрінеді. Иман адамның өмір сүру амалы, адами желінің шеңбері, рухани қор жинайтын құралы болып табылады.

*Иман болды хақ тағала тағатынан,
Кешпек керек бұдүниенің рахатынан [2].*

Иман Хақ тағатынан пайда болғандықтан, рухани әлемге тиесілі құбылыс. Сонда тағатты рухани әлемнің жүйелігін, заңдылығын реттеуші күш деп алсақ, онда иман дегеніміз, рухани қасиеттердің жинақталған формасы, көрінісі деп түсінеміз.

*Рахметінен ұлыс берді-Мәулім бізге,
Сені қауалап,иманды тарту қылды саған [2].*

- деген сөзде адам тек иман арқылы, адамгершілік қасиеттердің жоғары арқылы өзге мақұлықтардан, жер бетіндегі тіршілік иелерінен биіктетіле ерекшеленгенін, сөйтіп адамдың сипатқа ие болғанын автор баса көрсетеді.

Әл-Фарабидің «Бақыт жолын сілтеу» трактатындағы ойымен байланысты Қожа Ахмет Ясауи түсінігінде, адамның кісілік келбеті, ішкі жан-дүниесінің сәулесі, жақсылыққа жетелейтін тәрбиешісі, дұрыс жолды үйретіп, түзу бағыт нұсқайтын жетекшісі және де «Тән сөйлемес, жан сөйлемес, иман сөйлер» иман адамның о дүниеде Хақ алдында ақтық сөзін сөйлер куәгері, жанашыры, жақтасы болып табылады. Иман - адамгершілік қасиеттердің жиынтығы. Ал осы иманды, имандылықты құрайтын адамгершілік, адамдық қасиеттер қандай?

«Хақ тағала адамға иманды сыйға тартардан бұрын алдымен осы сыйға иген бола алатындай ақыл және де осы тартудың тұрақтай алатындай мекені - сана берген. Иманның мағынаға, мәнге айналуы адамның ойлау, зерделеу, пайымдау қасиетіне тығыз байланысты. Иман ақыл түрінде адамның бұл өмірдегі мақсатын белгілеп, ақ пен қараны, оң мен солды танытатын көзі көр болып табылады. Ақыл адамды ізденіске салып, парыз міндеттейтін, жауапкершілік артып шешім белгілейтін күш. Ақыл имандылық қонатын тұғыр екенін Қожа Ахмет Ясауи еске салып, шәкірттерін ескертіп отырады.

Адамгершіліктің бірінші белгісі, имандылықтың қасиетіне ақылмен дос болу, саналы болу жатады. Ертедегі ғұламалар да адам бойындағы асыл қасиеттердің маңыздысына ақылды жатқызған. Аристотель философиялық тұрғыдан адам баласының ең биік шыңы - ақыл деп білген. Әл-Фараби «Бақыт жолын сілтеу» атты трактатында «... біз философияның арқасында бақытқа жетеміз. Ал оны біз жақсы ақыл-парасат арқылы меңгереміз» деген екен. Адам жаратылысының ең биік мәртебелі шыңы - ақыл.

Имандылықтың екінші негізі сабырлылық, төзімділік, шыдамдылық қасиеттерінен тұрады. Осы қасиеттер арқылы адам мехнат-машақат, азап көргенде, қиындықпен сыналғанда, рухани дүниесінің беріктігі, бекемдігі анықталады. Сабыр адамды асығыс іс-әрекеттен, жөнсіз қылықтан, ағат сөзден сақтап, ақылға салады, ойға жетелейді. Бұл қасиеттің биік үлгісі ретінде Қожа Ахмет Ясауи Құран (Кәрім) кейіпкері Аюпты мысалға келтіріп, құдай салған дерт-құрттан Аюп тек сабыр күшімен ғана жеңіп, құтылғанын

көрсетеді. Тағаттық бекінісі сабыр, төзім, шыдам қасиеттерінен салынған. Адам неғұрлым сабырлы болса, соғұрлым тағатты болады, өмір қиындықтарынан қорықпай, машақатқа бекем келеді.

Өмір адам үшін сын болса, осы сыннан мүдірмей өтудің бір жарты сабырлы болу. Сабыр өткінші күйініштен, өкініштен сақтайтын тағат баптайтын күш. Имандылықтың екінші белгісі сабырды жан-жақты таратып суреттейді. Сабыр-бақытқа жетелейтін күш. Имандылыққа тән қасиеттерді жік-жігіне ажыратып, әрқайсысына терең үңіліп, тоқталады.

Адам қайратты, қиындықтан тайсалмайтын, батыл болуы керек. Қожа Ахмет Ясауи өзінің хикметтерінде адам тек Хақтан қорқуы керектігін айта отырып, Хақтан қорыққаннан дүние жүзіндегі барлық тірі және тірі еместер де қорқатынын білдіреді. Егер де адам хақтан емес, ертеңгі күнінен қорықса, онда ол жанын күйттеп, бір орында қалып, тығырыққа тіреледі. Адамның хақты тануға, Хақ жолына қадам басуға итермелейтін күш оның тәуекелі, тәубе - қайраты. Имандылықтың тағы бір тірегі мейірімділік, рақымдылық, қайырымдылықтан тұрады. Ясауи хикметтерінде Алла тағала рақымды, кешірімді, адам баласы қаншама күнә жасап, қожасын танымай, әміріне мойынсұнбай, бұзақылық жолына түссе де, Хақ оның жақсылыққа, адамгершілікке оралуына мүмкіндік беріп, рақымшылық жасап, кешіруге дайын тұрады. Түзу жолға оралғандарға мейірімділікпен құшағын жаяды. Ал адам Хақтың бір бөлшегі болғандықтан, оның мейірімділік, қайырымдылық, кешірімділік қасиеттерінің уәкілі, жаршысы болуға міндетті. Адам айналасына қаншалықты рақымды болса, хақ оған соншалықты ризашылық танытады. Тек мейірімді адам өзінің қайғы-қасіретіне ортақтасып, шер бөлісе алады, жәбірленгеннің мұң-мұқтажына жаны ашып, қол ұшын бере алады. Мейірім - жүрек жылытар, көңіл жібітер ұлы күш. Ахмет Ясауи хикметтерінде адамгершіліктің биік үлгісі болған Мұхаммед-пайғамбар жетім басын сыйлаушы, ғәріп-міскіндерге медет беруші ретінде көп сипатталады. Қожа Ахмет Ясауидің философиялық ой-танымында имандылықтың басты шарты - адал болу, шынайы болу. Имандылықты белгілейтін мейірімділік, қанағатшылдық, жомарттық, рақымдылық, адалдық сияқты адамгершілік қасиеттер адамның рухани толысып, кемелдікке жетуінің адамдық, яғни хақтың күші.

Қожа Ахмет Ясауи адамды жалған дүние тұзағынан сақтанып, нәпсінің тұтқыны болмау үшін не жағдайда да иманынан айрылып қалмауға шақырады. Адамның жүрегі таза, рухы пәк болуының кепілдігі ретінде әрдайым иманмен белгіленген ірі қасиетерді тәрбиелеп, жетілдіріп отыру қажет. «Адам тек иман түріндегі адамгершілік қасиетер арқылы о дүниелік қор жинап, рухани толысып, хақ кемелдігіне жетеді» [3].

Қожа Ахмет Ясауи ілімі адамгершілік, мейірімділікке негізделеді. Ақынның «Диуани хикмет» кітабында діни имандылықты, жан тазалығы, ізгілікті үлгі етеді. Даналық ойлары Баласағұн, Абай, Шәкәріммен жалғасып, тамырласып жатады. Сопылық - халқымыздың дүниетанымына ықпал еткен философиялық жүйе. Алланың ризалығын алу және мәңгілік бақытқа жету үшін нәпсіні тыю, ішкі дүниені нұрландыру, мейлінше тазалыққа ұмтылу, мәртікке, кәмілдікке, соның нәтижесінде Аллаға жеткізетін ғылым болып табылады. Сопылық - ешкімге ренжімеу, ешкімді ренжітпеу, таза жүрек, пәк көңіл иесі. Көңілі Аллада, қолы істе болу. Аллаға ғашықтық, іңкәрлік. Алланың ризалығы үшін құлшылық ету. Ақиқат дегеніміз - Алланың сопыдағы бар сипаттарын алып, оның орнына өз сипаттарын қою. Ақиқат бар екендігі ешқандай дәлелсіз ашық білінген дүниенің жаратушысы - Алла. Бұл сопылық сатының ең соңындағы болатын нәрсе. Сопылықтың алғашқы екі сатысы шарифат және тарифат. Шарифат оған баратын жолдарды біліп, үйрену. Үйретуші ұстаз - пір, оған қол берген шәкірті-мүрид» - деп Аллаға барар төрт басқышты жік-жігіне таратып, талдап, кісі сол жолдармен жүріп отырса, ондағы асыл қасиеттерді-адамгершілік барар басқыш деп түсіндірген. «Сабыр – парасатты қасиеттің бірі болып табылатын ар-намыс сезімі, парасаттан тыс мінез-құлықтардан сабыр арқылы қорғанады. Сабыр мұсылманның өз тамаша қасиеттерінің бірі. Сабыр – сопылық адамгершілікке ауыр тиетін жағдайларда рухани тепе-теңдікті бұзбау үшін жүректен орын алатын қуат.

Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымның жалпы желісін екіге бөліп қарастырған жөн. Біріншісі – моральдық этикалық, екіншісі-сопылық хикметтер. Ақын ілімінің моральдық-этикалық бөлімі адамның бойындағы адамгершілік қасиеттердің мәртебесін арттыра түсуді

мақсат етеді. Ал, «кемелдік» дәрежесіне жету үшін адам сан алуан ілім - ғылым түрлері игеруі қажет. Ойшыл «Диуани хикметте» «адамның өзін-өзі тануы» арқылы Ақиқатты, яғни хақты тану жолдары сөз болады. Ал сопылық хикметтер арқылы ақын адамның түпкілікті мақсаты-ақиқатқа, яғни хаққа жету екенін айтады. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметін» адамды имандылыққа, ізгілікке жетелейтін құдіретті күш, айқын бағдарлама деуге болады. Ойшыл әрбір адамның қадір-қасиетін, өмірде алатын орнын оның ішкі жан-дүниесінің тазалығымен өлшейді. Адамның өз бойындағы ізгі адамгершілік қасиеттерді ұдайы жетілдіріп отыруы киелі күш екені мәлім. Адам бойындағы имандылықтың ең басты көрінісі мейірімді, кешірімді, өзгелерге жанашырлықпен қарау болып табылады. Ақын өз хикметтерінде мына жалған өмірдің өткінші екенін, оған алданып қалмау керектігін ұдайы оқырман есіне салып отырады. Ол көрсе қызарлықты адам табиғатына жат қасиеттер ретінде сипаттап көрсетеді.

Ақын өзінің ұзақ жылғы өмір жолын түйіндей келе, бұл өмірде ақиқаттан артық қасиет жоқ деген қорытынды жасайды. Ақын адам бойындағы ізгі қасиеттерді көкке көтере мадақтаушы өз оқырманын әділ мейірімді, сабырлы, жомарт, кішіпейіл болуға шақырған ойшыл. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметінде» философиялық, имандылық, әділдік, байлық пен кедейлік, пәни мен бақи, қайырымдылық пен қанағатшылдық, мейірімділік пен ізеттілік сияқты алуан түрлі мәселені ислам діні тұрғысынан баян еткен. Ең ғажабы, мұндай ғибрат сөздер жалаң үгіт деңгейінде қалып қоймай, ойшыл ақынның тікелей өз өмірінің тәжірбиесімен дәлелденген философиялық ойлар ақиқат болып шыққан. Қожа Ахмет Ясауи сөздері мен амалы хақ мұсылманның өмір үлгісі қандай болу керек деген сұрауға нақтылы жауап тәрізді. Ақын хикметтерінің ғасырлар бойына әсері кемімей, ислам қауымымен бірге жасап келу себебі осыдан болса керек.

Қожа Ахмет Ясауи «Диуани хикметінде» Алланың жолында, ақиқаттың алдында ақ сөйлейтін небір керемет пайғамбарлар мен әулие-әнбиелердің аты жазылып, әр қайсысының өзіндік еңбегі аталған. Соның ішінде өзі ұстаз санап, адамгершілігін өте жоғары бағалаған Арыстан бабтың кереметтей іс әркетті «Диуани хикметте» былайша суреттеледі:

*Жеті жаста Арыстан бабам іздеп тапты,
Әр сырымды көрген сайын бүркеп жапты,
«Билхамдиллаһи»көрдім деп ізімді өпті [2].*

- деп өзінің қалай, қашан кездескенін, екеуінің арасындағы ұстаз бен шәкірттік ұлы сыйластықтың қалай өрбігенін толғаса, тағы да:

*«Алла, Алла» деп жер астынан орын қылды,
Мүңкір- Нәңкір «Раббың кім?»деп сұрақ қылды
Арыстан бабам ислам дінін баян қылды [2].*

Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» ғасырлар бойында түрік тілді елдердің сенімді рухани бағдарламасы болып, олардың ұлт ұлыс ретінде ел бірлігін, салтын, дәстүрін сақтауына себепкер болды. Қожа Ахмет Ясауи «Диуани хикметі» адамзаттың жарық әлемдегі жарқын өмірімен бірге бақи дүние, мәңгілік екінші ғұмыры да жан-жақты терең талданып, әр қырынан сөз болады. Бұл ретте сегіз пейіш, жеті тозақтың да шынайлығы, олардың өзіндік ерекшелігі, кімдердің құрметті орынға ие болып, кімдердің сол орнында қызмет істейтініне дейін тәптіштеп жазылған. Қ.А.Ясауи хикметтерінде бес уақыт намаз, отыз күн оразасын қаза қылмаған және ата-анасын құрметтеп, үлкендерді сыйлаған адал адам Алланың шапағатына бөленбек, - деген зиялы ой айтады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Ахметбек А. Қожа Ахмет Иассауи. Алматы. 1998.
2. Қ.А.Ясауи хикметтері. Ауд. Ә. Жәмішов. 1995.
3. Ахметбек А. Қожа Ахмет Иассауи. Алматы. 1998.

HOCA AHMET YESEVİ'NİN ÇAĞLARI AŞAN KERAMETİ

Asil Şengün,

İstanbul Gelişim Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, Dr. Öğr. Üyesi
asengun@gelisim.edu.tr

Özet. Ahmet Yesevi, Türkistan coğrafyasının en çok tanınan İslam âlimlerinden ve ilk Türk mutasavvıflarından biridir. Sayram'da dünyaya gelip, Buhara'da Yusuf Hemedani'den dini ve tasavvufi eğitim almıştır. Buhara'da Yusuf Hemedani'nin aldığı eğitimi bitirip icazet aldıktan sonra Yesi şehrine gelmiştir. Yesi şehrinde İslam dinin tebliği ettiği sürece muhaliflerinden çeşitli zorluklar ve zulüm görmüştür. Ahmet Yesevi'ye zulmedenler daha sonra hatalarını anlayıp özür dileyenler iltifata mazhar olmuşlar. Lakin zulmedip özür dilemeyenler Allah'ın lanetine uğramışlardır. Çalışmada Ahmet Yesevi'ye ve ailesine zulmedip lanete uğrayan sülalenin başına gelen laneti ve bu lanetin günümüze kadar devam ettiği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Yesevi, dua, beddua, lanet, kuyruk

Annotation. Ahmet Yesevi is one of the most well-known Islamic scholars and first Turkish Sufis in the Turkestan region. He was born in Sayram and received religious and Sufi education from Yusuf Hamadani in Bukhara. After completing the education of Yusuf Hamadani in Bukhara and receiving his permit, he came to the city of Yesi. As long as he preached Islam in the city of Yesi, he suffered various difficulties and persecution from his opponents. Those who oppressed Ahmet Yesevi and later realized their mistakes and apologized were praised. However, those who oppress and do not apologize are cursed by Allah. In the study, the curse of the cursed dynasty that oppressed Ahmet Yesevi and his family and how this curse continues until today is discussed.

Key words: Ahmet Yesevi, prayer, curse, tail, grave

Peygamberimiz Hz. Muhammet (sav)'in ahiret irtihal etmesiyle birlikte İslam'ı bütün insanlık âlemine anlatma ve tanıtmaya faaliyeti durmadan devam etmiştir ve kıyamete kadar da devam edecektir. Hz. Muhammet(sav)'in vefatından sonraki süreçte İslam'ı tebliğ faaliyetleri sahabeler, tabin ve tabine tabi olanlar ile devam etmiştir. Bu üç kuşaktan sonraki süreçte onların yolundan giden birçok İslam âlimi yetişmiştir. Bu âlimlerin yaşadıkları coğrafyalar toplum düzeni ve ahlaki itibarı ile oldukça zor şartlar ihtiva eden yerler olduğu aşikârdır. İslam âlimleri, yaşadıkları şehirlerdeki toplumlara tebliği çalışmaları yaptıkları süre zarfı içinde birçok zorluklarla karşılaştıkları tarihi kayıtlara geçmiştir.

Türkistan coğrafyasında yetişen en büyük İslam âlimlerinden biri Ahmet Yesevi'dir. Ahmet Yesevi, hocası Yusuf Hemedani'den icazet aldıktan sonra öğrendikleri ile amel etme ve İslam'ı tebliğ etme maksadıyla Yesi şehrine yerleşmiştir. Tebliği çalışmaları süresince kendisinden rahatsız olup ona çeşitli iftiralar atan düşmanları tarafından çok defa saldırılara maruz kalmıştır. Ahmet Yesevi'nin zikir meclisi tenkit edilmiş, çekemeyenler tarafından hırsızlıkla suçlanmıştır. Hırsızlıkla suçlayanların Yesevi hazretlerinin kerameti ile köpeğe dönüştüğü, bu duruma şahit olanların özür dilemesi ile köpeğe dönüşenlerin tekrar insan suretini almaları onun kerametlerinden sayılmaktadır. Allah dostlarının kerametleri genel olarak içinde yaşanılan durumla alakalı olup olay bittikten sonra keramet sona ermektedir. Lakin, Ahmet Yesevi hazretlerinin oğlu İbrahim'in şehit edilmesi onu çok üzmüştür. Bu hadiseye Ahmet Yesevi hazretleri sabır ve metanet gösterse de, eşi Cemal Hanımın ahı olayına karışan düşmanlarının üzerine yapışmıştır. Ahmet Yesevi Hazretlerinin kalbini kıranlar ve Eşi Cemal Hanım'ın ahını alanların üzerindeki lanet halen devam etmektedir.

Biz çalışmamızda bu laneti meydana getiren hadiseyi, lanetin halen devam etmesi ve Ahmet Yesevi hazretlerinin oğlu İbrahim'in kabrinin gerçek yerinin neresi olduğu konusunu ele alıp inceleyeceğiz.

Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi'nin hayatı hakkında pek fazla yazılı kaynak yoktur. Var idiyse de ya günümüze kadar ulaşmamış ya da henüz keşfedilmemiştir. Kendisi hakkında günümüze ulaşan bilgiler daha çok menkıbelere, efsanelere dayanmaktadır. Ahmet Yesevi, büyük bir İslam âlimi ve mutasavvıfıdır. Türkistan muhitindeki Türk boylarının İslam'a girmesinde onun büyük rolü olmuştur.

Hoca Ahmet Yesevi Çimkent yakınlarındaki Sayram kentinde 1103 yılında doğmuştur. Onun babası İbrahim ibn Mahmut ibn İftihar, soyu Muhammet Peygamberin kızı Fatma'nın dayanmaktadır. Ahmet Yesevi'nin annesi -Karaşaş Ana-iradeli ve bilge bir kadındı. Babasının ve annesinin mezarları Sayram'da bulunmakta ve Müslümanlar tarafından ziyaret edilen yer olmuştur(M.Haşimov: 27)

Ahmet Yesevi, bugün Kazakistan'ın Türkistan vilayetine bağlı Sayram(İsfcab)'da 1093 yılında dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini babası İbrahim'den almıştır. Daha sonra eğitimini Aslan Baba'dan almıştır(<https://iie.kz/?p=25909&lang=ru>). Ahmet Yesevi'nin doğum tarihi ile ilgili farklı tarihler verilmektedir. "Yesevi Hakkında Efsaneler-Menkıbeler" adlı Kazakça makalede Yesevinin soyunu Hz. Ali'nin Yemame padişahı Cafer ibn Kays'ın kızı olan eşinden dünyaya gelen Muhammed Hanefiye'ye dayandırılmakta(<https://kozhalar.kz/20197197-yasaui-turaly-angyz-anggimeler>).

Ahmet Yesevi, annesinin ve babasının vefatından sonra ablası Gevher Şahnaz ile birlikte Yesi şehrine gelmiştir. Eğitimine Yesi'de devam eden Ahmet Yesevi daha genç yaşta bazı kerametler göstermeye başlamıştır. Yesi'de bulunduğu yıllarda Aslan Baba'ya intisap etmiştir. Aslan Baba'nın vefatından sonra Buhara'ya gidere Şeyh Yusuf Hemedani'ye intisap etmiş ondan eğitim almıştır. Yûsuf el-Hemedânî'nin vefatı üzerine irşad mevkiine önce Hâce Abdullah-ı Berakî, onun vefatıyla Şeyh Hasan-ı Endakî geçer. 1160 yılında Hasan-ı Endakî'nin de vefatı üzerine Ahmed Yesevî irşad postuna oturur. Bir müddet sonra, vaktiyle şeyhi Yûsuf el-Hemedânî'nin vermiş olduğu bir işaret üzerine irşad makamını Şeyh Abdülhâlik-ı Gucdüvânî'ye bırakarak Yesi'ye döner ve vefatına (562/1166) kadar burada irşada devam eder. Ahmed Yesevî altmış üç yaşına geldiğinde geleneğe uyarak tekkesinin avlusunda müridlerine bir çilehâne hazırlatır, vefatına kadar burada ibadet ve riyâzetle meşgul olur. Çilehânede ne kadar kaldığı belli değildir, fakat ölünceye kadar buradan çıkmadığı ve hücrede vefat ettiği muhakkaktır.

Rivayete göre Ahmed Yesevî'nin İbrâhim adında bir oğlu olmuşa da kendisi hayatta iken vefat etmiştir. Ayrıca Gevher Şehnaz ve Gevher Hoşnaz adlarında iki kızı dünyaya gelmiş, soyu Gevher Şehnaz vasıtasıyla devam etmiştir. Türkistan, Mâverâünnehir ve diğer Orta Asya bölgelerinde olduğu gibi Anadolu'da da kendilerini Ahmed Yesevî'nin neslinden sayan pek çok ünlü şahsiyet çıkmıştır. Bunlar arasında Semerkantlı Şeyh Zekeriyyâ, Üsküplü Şair Ata ve Evliya Çelebi zikredilebilir.

Ahmet Yesevi'nin günümüze ulaşan eseri Dîvân-ı Hikmet'tir. Bu eser Ahmed Yesevî'nin "hikmet"lerini içine alan mecmuanın adıdır. Ahmed Yesevî'ye izâfe edilen Fakrnâme ise Dîvân-ı Hikmet'in Taşkent (Hikmet-i Hazret-i Sultânü'l-ârifin Hâce Ahmed b. İbrâhim b. Mahmûd İftihâr-ı Yesevî, 1312, s. 2-15) ve bazı Kazan baskılarında (meselâ, Sultânü'l-ârifin Hâce Ahmed b. İbrâhim b. Mahmûd İftihâr-ı Yesevî, 1311, s. 3-17) yer almaktadır(İslam Ansiklopedisi, cilt 2, s.159-161).

Risâle der-Âdâb-ı Tarîkat, tarikat adaplarını anlatan bir eserdir. Yazma nüshası Taşkent'te bulunmaktadır. Bu eser S. Mollakanagatılı tarafından Kazakçaya tercüme edilip neşredilmiştir.

Risâle der-Makâmât-ı Erba'în, Yesevi'ye atfedilen Farsça küçük bir eserdir. Şeriat, tarikat, marifet ve hakikatten her birinden onar makamı izah eden bir eserdir. Bu eserin şimdilik bilinen tek nüshası Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır(Editör: Mustafa Tatçı, Divan-ı Hikmet Hoca Ahmet Yesevi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı).

Rivayete göre, Ahmed Yesevî'nin on iki bini kendi yaşadığı muhitte, doksan dokuz bini de uzak ülkelerde bulunan müridleri ve geleneğe uygun olarak hayatta iken tayin ettiği pek

çok halifesi bulunmaktaydı. İlk halifesi Arslan Baba'nın oğlu Mansûr Ata idi. Mansûr Ata 1197 yılında vefat edince yerine oğlu Abdülmelik Ata, Abdülmelik Ata'nın vefatından sonra yerine oğlu Tâc Hâce, daha sonra da onun oğlu Zengi Ata irşad mevkiine geçtiler. İkinci halifesi Hârizmli Saîd Ata, üçüncü halifesi, Yesevî tarzındaki hikmetleri ve menkıbeleri ile Türkler arasında büyük bir şöhret ve nüfuz kazanan Süleyman Hakîm Ata'dır. Hakîm Ata Hârizm'de yerleşip irşada başladı, 1186 yılında vefat edince Akkurgan'a defnedildi. Hakîm Ata'nın en meşhur müridi Zengi Ata idi. Zengi Ata'nın başlıca müridleri ise Uzun Hasan Ata, Seyyid Ata, Sadr Ata ve Bedr Ata'dır. Yeseviyye silsilesi bilhassa Seyyid Ata ile Sadr Ata'dan gelmektedir(İslam Ansiklopedisi, cilt 2, s.159-161).

Ahmet Yesevi hakkında yazılı kaynakların az olması nedeniyle hayatı ile ilgili bilgiler de daha çok rivayetler yoluyla günümüze ulaşmıştır. O'nun hakkında anlatılan birçok menkıbe de günümüze kadar ulaşmış özellikle Türkistan çevresinde bu menkıbeler halen halk arasında anlatıla gelmektedir. Rivayetlere göre Ahmet Yesevi daha çocukluk yaşlarından itibaren keramet göstermeye başlamıştır. Aslan Baba ile yedi yaşlarında karşılaştığında Aslan Baba'dan, kendisine ait emaneti istemesi; on iki yaşlarında iken uzun süre yağmur yağdırıp bir tepenin yağmur suları ile eritmesi Ahmet Yesevi'nin çocukluk yıllarındaki kerametlerindedir. Bu konuda bilgi almak için Ahmet Yesevi hakkında yazılmış eserlere müracaat edilebilir.

Ahmet Yesevi Hazretlerin, yazılı kaynaklarda anlatılan birçok kerametlerinden başka yazıya geçirilmemiş, Türkistan muhitinde halk arasında anlatılan kerametlerinin olduğunu tespit ettik. Bu kerametlerin başlangıcı Ahmet Yesevi Hazretlerinin hayatta olduğu yıllara dayanmakla beraber halen tesirini göstermektedir. Ahmet Yesevi'nin Gevher Şehnaz ve Gevher Hoşnaz adlarında iki kızı dünyaya gelmiş, soyu Gevher Şehnaz vasıtasıyla devam etmiştir. İki kızından başka bir de İbrahim adlı oğlu olmuştur. Fakat halk arasında İbrahim Şeyh ya da Şeyh İbrahim olarak adlandırılan Ahmet Yesevi'nin İbrahim adlı oğlu küçük yaşta şehit edilmiştir.

Ahmet Yesevi Hazretleri'nin oğlu İbrahim Şeyh'in şehit edilmesi ile ilgili anlatılan rivayete göre hadise şöyledir: "Ahmet Yesevi hazretleri geçimini hep tarımla tarımdan aldığı ürünlerle temin ediyormuş. Onun için medresede ders verdiğinden dolayı tarım işlerine, sulama işlerine oğlu İbrahim Şeyh bakıyormuş. O zaman Ahmet Yesevi hazretlerine muhalif olan Süyrü/Süyri Hocalar veya Savranlı Hocalar denilen bir aşiret/sülale varmış. Bu sülale çekememezlikten dolayı Ahmet Yesevi Hazretlerine muhalifmiş. Bunlar bir gün, su sırası yani tarlayı sulama sırası Ahmet Yesevi hazretlerinin tarlasına geldiği zaman Ahmet Yesevi'nin tarlasına su verilmesine engel oluyorlar, 2-3 defa kavga çıkartıyorlar. Bu sefer şey İbrahim yani Ahmet Yesevi'nin küçük yaştaki çocuğu babasının yanına geliyor, Süyrü Hocalar "Bizim su sıramızı vermiyorlar" diyor".

O zaman Ahmet Yesevi Hazretleri oğlunu yanına alıyor, tarlasının üst tarafına, dağ tarafına doğru gidiyor, elindeki asasını oğlu İbrahim'e veriyor ve "Şu duayı okuyarak arkanıza bakmadan, asayı yerde sürükleyerek tarlanın yanına kadar gelin." diyor. Asanın yeri çizdiği yerden de bir ark oluşuyor, yani bir su yolu meydana geliyor ve bu araktan su akmaya başlıyor. Bu olaydan sonra Süyrü Hocalar, "Bizim su sıramızı kaptınız, aldınız!" diyerek o günler içerisinde Ahmet Yesevi'nin oğlu İbrahim'in kafasını kazma ile keserek İbrahim'i şehit ediyorlar. Kesilen bu kafayı bir torbaya koyarak Ahmet Yesevi hazretlerinin ders verdiği medreseye getirip, Ahmet Yesevi'nin önüne bırakarak, "Sizin kavunlarımız olmuş, onlardan bir tanesini koparıp size getirdik." diyorlar.

Ahmet Yesevi Hazretleri getirilen torbanın içerisinde kavun değil, oğlunun kafasının olduğunu anlıyor ve torbayı getirenlere: "Bu kavunu olmadan koparmışsınız, diyor ve olan hadiseye sabır ve metanet gösteriyor. Ahmet Yesevi'nin hanımı Cemal Hanım da bu olayı duyduktan sonra onlara yani Süyrü Hocalara beddua ediyor. Cemal Hanım Süyrü Hocalara, "Yiğidin yitsin, ketine(g.tüne) düm/kuyruk bitsin. Kavunlarımız bitmesin!" diyerek beddua ediyor. İşte o günden sonra bu Süyrü Hocaların yirmi otuz yaşını geçen bütün erkek evlatları bir şekilde kaybolmaya başlıyor. Evlerinden bir yere gidiyor ondan sonra geri dönmüyor. Bu

hadiseden sonra doğan çocukları da arkasında yarım karış, bir karış kuyrukla doğmaya başlıyor. Tarlalarında kavun yetişmez oluyor. Bu olağan üstü gelişmelerden sonra bunlar, Süyrü Hocalar acayip derecede hem mahcup oluyorlar hem milletin önüne çıkamaz hale geliyorlar. Bu nedenle de Süyrü Hocalar tamamen yaşadıkları yeri terk edip başka bir yere taşındıkları söyleniyor. Su hadisesinin yaşandığı yerin günümüzdeki adı Çağa. Çağa ise çocuk demektir. Eski Yesi, bugünkü Türkistan şehri çevresinde sadece orada kavun yetişmiyor(Kaynak Kişi. N. Ahmetov).

Ahmet Yesevi'nin oğlu Şeyh İbrahim'in mezarının yerinin teyzemin bahçesinde olduğuna daha önce size söylemiştik, siz de ziyaret etmişsiniz. O teyzemin anlattığına gelince o teyzem, mesela Sovyet döneminde yetişmiş. Teyzem şöyle anlatıyor: "Bizim diyor, yatak odamızın penceresi bahçemize bakar. Bahçemizde de iki üç tane, böyle küçük, bir iki metre boyunda ağaçlar var, diyor. O fidanların birinin dibinde Ahmet Yesevi'nin oğlunun defnedildiği yer olduğunu büyüklerden biliyordum, kocamdan da biliyordum, diyor. Arada sırada da böyle akşamları, geceleri ben sigara içerdim, diyorum. O gün akşam veya gece sigara içme isteği, hissi duydum, diyor; pencereyi açtım, o bahçeye doğru bir sigara içmek için aldım sigarayı tam yakacakken gözüm bahçedeki bir tane, o küçük fidana yani bir iki metre boyundaki bir fidana ilişti. O fidanın acayip derecede eğildiğini gördüm ve altında, dibinde aksakallı yaşlı birisinin namaz kıldığını gördüm. Orası aydınlanıyordu, o (adam) namaz kılıyordu. Ben öyle kalakaldım, onu gördüğüm anda kalakaldım. Biraz sonra kendime geldiğimde o manzara kaybolmuştu. Arada sırada bazı perşembe geceleri mi cuma geceleri mi onun işte o kabrin olduğu yerde, İbrahim'in defnedildiği yerde o adamın namaz kıldığını görenler olurmuş. Bunu bizim teyzede tasdik etti. Bu hadiseyi o da gördüğünü söylemişti. Teyzem(Dilaram) de şimdi iki üç sene önce bu âlemden göçtü, rahmetli oldu bizim bildiğimiz bu kadar (Kaynak Kişi. N.Ahmetov).

Günümüzde Süyrü Hocalar soyundan olan kişilerin halen çocuklarının kuyrukla dünyaya geldiği ve o soydan dünyaya gelen erkeklerin otuzlu yaşlardan sonra bir şekilde kaybolduğu Türkistan'da yaşayan yerel halk tarafından ifade edilmekte. Bunlardan biri Türkistan şehrinde yaşayan sakinlerden birinin şahit olduğu vakıya şöyle ifade ediyor:

Eşimin halasının kızının kocası Süyrü/Süyri (Savranlı) hocalardan imiş. Türkistan'ın Ortak Mahallesinde yaşamakta olan Dilber Hanım'ın kocası 35 yaşlarında eve uğramaz oldu sonra da kayboldu, dedi. Dilber hanım kuyruğu olan akrabalarının olduğunu, söylemişti. Bu konuşma 2017 yılında gerçekleşti. Yine Afganistan'ın Kafiristan bölgesinde küçük bir aşiret mensuplarının kuyruklu oldukları ve Yesi'den oraya göç eden Süyrüler'den oldukları söylenir(Kaynak Kişi: N. Ahmetov).

Halk arasındaki rivayete göre Ahmet Yesevi'ye yaptıkları haksızlık ve zulümden dolayı Ahmet Yesevi'nin eşi Cemal Hanım ettiği bedduadan mütevellit Süyrü/Süyri Hocalar sülalesine Allah'ın gazabının yapışması bu sülalenin halk içerisindeki itibarını büyük bir derecede zedelediği görülmekte. Bundan dolayı da yaşadıkları Savran topraklarından bir kısım sülale mensuplarının Afganistan'a göç ettiği rivayetler içerisinde. Afganistan'a göç eden Süyrü Hocalar sülalesine mensupların gittikleri yerde kendilerine yapışan lanet onları terk etmemiştir. Zira Afganistanlı bir bilim adamı kendisinden kaydettiğimiz rivayette, halk arasında kuyruklu insanların halen o coğrafyada yaşadığını ifade etmekte. Bilgisine başvurduğumuz bilim adamı hadiseyi şöyle ifade ediyor:

Kuyruklu insanları, 1995 yılları Afganistan'da ilk defa Taliban'la yapılan savaşta ölenlerin arasında olduğunu görmüşler. Bunlar söylentidir. Ama kesin ben gördüm diyen kişiyi görmedim. Dediler ki: Taliban'ın içinde öyle insanlar varmış ki kuyruğu varmış. Savaşta görmüşler. Ama babam çok yaşlı. Babam görmedi. Halkın ağzından duyduk. Haberlere göre Afganistan'ın doğu bölgelerinde çoğunlukla Taliban'ın olduğu yerlerden Pektiya ve Loger illerinde varmış (Kaynak Kişi: Y.Karaş).

Netice itibarıyla Ahmet Yesevi hayatta iken güzel ahlakı, ilmi ve davranışları ile bütün Türkistan coğrafyasında Türk boylarının büyük sevgisini kazanmıştır. Öyle ki, Ahmet Yesevi vefat ettikten sonra Türkistan halkı Ahmet Yesevi'nin kabrinin yanına defin olmak için özel bir gayret içerisinde olmuşlar. Bugünkü Kazakistan'ın kuzeyinde yaşayan insanlar naaşlarının

Yesevi'nin yanına defnettirmek için vasiyette bulunmuşlar. Birçok Kazak hanlarının da Yesevi'nin kabrinin çevresine defnedildiği de herkesçe malum. Böylece geniş bir alana yayılan büyük Yesevi Mezarlığı ortaya çıkmıştır. Yesevi'nin türbesi ve bu tarihi kabristan Türkistan coğrafyasının en önemli ziyaretgâhlarından biri haline gelmiştir.

Ahmet Yesevi'nin oğlu İbrahim'inde bu tarihi mezarlık içerisinde bulunduğu eski kayıtlarda yer almakta ve yerli halk tarafından bilinmektedir. Lakin bu tarihi mezarlık Sovyetler Birliği döneminde tahribe uğramış mezarlığın olduğu yere yerleşim yeri kurulmuştur. İbrahim Ata'nın mezarı Türkistan şehrinin Telman mevkiinde bulunan anıt taşın olduğu yer değildir. Asıl mezar yeri anıt taşın karşısındaki evin bahçesinde bulunmaktadır. Ahmet Yesevi Hazretlerinin kabrinin çevresinde oluşan tarihi mezarlığın eski sınırlarını tespit edip, onu ihya etmek, koruyup kollamak Kazakistan Cumhuriyeti Devletinin sorumluluğu ve takdirindedir. Zira mezarlıklar bir ülkenin, milletin sahip olduğu toprakların tarihi tapusudur.

Ahmet Yesevi yetiştirdiği öğrencileri Türkistan çevresine ve Anadolu topraklarına göndererek Asya ve Avrupa'ya İslam'ın yayılmasına büyük gayret göstermiştir. Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin, devlet felsefesini oluşturmada Ahmet Yesevi'nin ve onun yolundan giden öğrencilerinin büyük tesiri olmuştur. Bu tesir halen devam etmektedir.

Ahmet Yesevi'nin çocukluk yıllarından itibaren birçok keramet gösterdiği, onun hakkında kaleme alınmış yazılı kaynaklarda ve Türkistan coğrafyasındaki halkalar içerisindeki şifahi kaynaklarda ifade edilmektedir. Yukarıda kaynak kişilerden derlediğimiz bilgiler ışığında Ahmet Yesevi Hazretlerinin kerametinin halen devam etmekte olduğunu görmekteyiz. Ahmet Yesevi'nin hayır duasını alanların ihya olduğunu, ama ona zulmedip daha sonrada özür dileyip helallik almayanların ise Allah'ın lanetine maruz kaldıklarını ve bu lanetin zulmedenlerin yakasını bırakmadığını görmekteyiz.

Şeyh İbrahim'in mezarının yanına gelip orada namaz kılan kişi büyük ihtimalle babası, Ahmet Yesevi'dir. Bu da Ahmet Yesevi'nin vefatından asırlar sonra bile keramet göstermeye devam ettiğinin bir işaretidir. Uzak diyarlardan, Kazakistan'ın Türkistan'a kilometrelerce uzaktaki şehirlerinden ve Kazakistan'ın çevresindeki Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Rusya gibi ülkelerden Ahmet Yesevi'yi ziyarete gelenler ile sohbet ettiğinizde, birçoğunun günümüzde Ahmet Yesevi'nin bir himmetine mazhar olduğuna şahit olunmakta.

Ayrıca Türkistan çevresinde halk hekimliği yapan tabipler ile yapmış olduğumuz birçok görüşmede manevi âlemde Ahmet Yesevi'den icazet aldıklarını ve bu icazet almadan sonra tabiplik yapmaya başladıkları ifade etmekte (Kaynak Kişi: Manat Apa).

Aynı şekilde Türkistan ve çevresinde yaşamakta olan Özbek halkları içerisinde Nevruz Bayramı etkinlikleri çerçevesinde sümelek kaynatan sümelekçiler de Ahmet Yesevi'den icazet aldıklarını, icazet almadan önce defaatle sümelek kaynatmaya çalıştıklarını ama başarmadıklarını, Ahmet Yesevi Hazretlerinden icazet aldıktan sonra sümelek kaynatmayı başardıklarını ifade etmekte (Kaynak Kişi: Amine Apa).

Bütün bunlar Kazakistan'da ve Kazakistan dışında yaşayan Müslüman halkların içerisinde Ahmet Yesevi'ye gönülden bağlı olanlar üzerinde Ahmet Yesevi Hazretlerinin himmetinin ve kerametlerinin devam ede geldiğini göstermekte. Bundan da şu anlaşılıyor ki, Ahmet Yesevi üzerine araştırmalar yapan ilim insanlarının saha çalışması ile halk dimağında olan Ahmet Yesevi ile ilgili anlatılar, rivayetler, menkıbeler titizlikle derlenip tasnif edilmelidir.

Kaynakça

Murathan Haşimov, Orta Asyadaki Dini ve Manevi Ziyaretgahlar Almatı: "Saga" Yayınevi, 2001.

Mustafa Tatçı, Divan-ı Hikmet Hoca Ahmet Yesevi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-yesevi-> E.T. 28.04.2024.

<https://iie.kz/?p=25909&lang=ru> E. T. 28.04.2024.

<https://kozhal.kz/20197197-yasau-turaly-angyz-anggimeler> E.T 30. 04. 2024.

Kaynak Kişi: Amine Apa-Karnak.

Kaynak Kişi: Y. Karaş-Afganistan.

Kaynak Kişi: Manat Apa-Türkistan.

Kaynak Kişi. N. Ahmetov-Karaşık.

HOCA AHMET YESEVÎ'NİN KELÂM, FELSEFE VE İNANÇ PERSPEKTİFİ

Ömer Fidanboy,

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Dr. Öğr. Üyesi

Özet. Yesevî, kelâm alanında sunduğu derin düşünceleriyle İslâm'ın temel inanç ilkelerini zenginleştirmiştir. Onun akâid anlayışı, tevhidin özüne odaklanırken, insanın varoluşsal sorularına da derinlemesine cevaplar sunar. Ayrıca tevhid inancının yanı sıra, Yesevî'nin insanın yaratılış gayesine dair eşsiz bir perspektifi vardır. Onun düşünce dünyası, kelâmın yanı sıra tasavvuf ve metafizik alanlarını da içerir. Aynı zamanda görüşleri, hoşgörü ve birlik vurgusuyla örülü olup inanç anlayışı, farklılıkları kucaklamayı ve insanlığın ortak değerlerinde buluşmayı öne çıkarır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Tasavvuf, Felsefe, Yesevî, Hoşgörü.

Annotation. Yesevi enriched the principles of Islam with his theological thoughts. His understanding of faith also provides answers to existential questions. He offers a unique perspective on the purpose of human existence. His intellectual world encompasses not only theology but also areas of mysticism and metaphysics. His views, emphasizing tolerance and unity, highlight a faith understanding that embraces diversity and emphasizes convergence in human values.

Key words: Kalam, Sufism, Philosophy, Yesevî, Tolerance.

Giriş

Hoca Ahmed el-Yesevî (öl. 562/1166), Büyük Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış, "Hâce-i Türkistân, Hazreti Sultân, Sultânü'l-Evliyâ, Pîr-i Türkistân ve Evliyâlar Serveri" gibi ünvanlarla anılmış Türk dünyasının önde gelen âlimlerindedir.⁹² Yesevî'nin ortaya koyduğu din anlayışı, gerek talebeleri gerekse sevenleri tarafından devam ettirilip günümüze dek varlığını koruyamaya devam etmiştir.⁹³ Ayrıca mistik anlayışla kaleme aldığı şiirleriyle özellikle Türkler üzerinde etkili olup onların din anlayışına yön vermiştir.⁹⁴

Çalışmamızın konusu, Ahmed Yesevî'nin kelâm, felsefe ve inanç perspektifini ortaya koymaktır. Bu bağlamda onun kelâmî görüşleri, din anlayışı, inanç perspektifi ve hayata bakış açısı değerlendirilmiştir. Böylece ileride Yesevî ile ilgili yapılacak ilgili çalışmalara yardımcı olması hedeflenmiştir.

Yesevî'nin Takip Ettiği Metot ve Hikmet Anlayışı

Yüce Allah insanlığı İslâm'a davet ederken takip etmemiz gereken üç metottan bahsetmektedir. Bunlar sırasıyla hikmet, güzel öğüt ve cedeldir.⁹⁵ Yesevî'nin inanç ve ahlak felsefesini ortaya koyduğu şiirlerine *hikmet*, bunların bir arada toplandığı esere de *Divân-ı hikmet* adını vermesi, aslında onun takip ettiği metodun ipuçlarını vermektedir.⁹⁶ Ayrıca *Divân-ı hikmet*, genel halk kitlesine hitap ederken, *Fakr-nâme*'nin hitap kitlesi sûfilerdir.⁹⁷

Yesevî, "Benim hikmetlerim Sübhân'ın fermanı, Okuyup bilsen, hepsi Kurân'ın anlamı"⁹⁸ diyerek hikmetlerinin Kur'ân çeşmesinden süzülen damlalar olduğunu

⁹² Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet Seçmeler*, Hazırlayan: Kemal Eraslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1991, 94; Feridüdin Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Erkam Yayınları, İstanbul: 1984, 227; Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu Türk Süfliğinde Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Teşekkülü", Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Ankara: 1992, 75.

⁹³ Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", *DİA*, İstanbul: 1989, 2/160.

⁹⁴ Hayati Bice, *Hoca Ahmed Yesevî ve Divân-ı Hikmet*, TDV. Yayınları, Ankara: 1993, 12.

⁹⁵ Nahl, 125.

⁹⁶ Kemal Eraslan, "Divân-ı Hikmet" *DİA*, İstanbul: 1994, 9/429.

⁹⁷ Bk. Abdurrahman Güzel, *Ahmed Yesevî'nin Fakr-nâmesi*, Ankara: Öncü Kitap, 2007, 73; Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB Yayınları, Ankara: 1993.

⁹⁸ Bice, *Münacaat*, 186.

belirtmektedir. Ayrıca onun hikmetlerinde vermek istediği ana mesajlardan biri de Ehl-i Sünnet inancını müdafaa edip bid'at görüşlere sahip olanları uyarmaktır.⁹⁹ Öte yandan *Divân-ı Hikmet*'te kelâm ilminde usûl-ü selâse (üç temel asıl) olarak bilinen “Allah inancı, nübüvvet ve me'âd” gibi konulara değinilmiştir.¹⁰⁰ Dolayısıyla hikmet olarak isimlendirdiği şiirlerinde imân esaslarını ele alıp¹⁰¹ bununla birlikte Horâsân sūfliğinin ana ilkeleri ve Yesevî tarikatının esaslarına da yer verilmiştir.¹⁰² *Fakrnâme*, *Divân-ı Hikmet*'in mukaddimesi hükmündedir. Bununla birlikte “tarikatın adâb ve erkânı, mürşid-i kâmilin hususiyetleri ve dört kapı-kırk makam” gibi önemli konuları ihtivâ etmiştir.¹⁰³

Yesevî'nin yaşadığı bölgedeki halkın geneli felsefî ve teolojik tartışmalara yabancı olduğundan onları İslâm'a ısındırmanın en iyi yolu hikmet ile hareket edip tebliğ ve davet faaliyetlerini bu minvalde sürdürmektir. Bu nedenle ahlâk merkezli bir din anlayışını benimseyip insanların gönüllerini kazanmaya gayret etmiş ve bunun için hikmet metodunu kullanmıştır. İlahî murâdı yakalayıp ortaya koymayı ifade eden hikmet kavramı özellikle tasavvuf ve felsefe geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Ancak bu iki ayrı disiplinin hikmete yönelik değerlendirmeleri birbirinden farklıdır. Nitekim Yesevî hikmet anlayışını “Sünnet, Tasavvuf ve Mâtürîdîlik” olmak üzere üç temel üzerine tesis etmiştir. Zira Yüce Allah, Resûlü'ne (a.s.) Kitâbı (Kur'ân'ı) ve hikmeti (Sünnet'i) öğretmiştir.¹⁰⁴ Bu bağlamda hikmet ile sünnet arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Öyle ki Mâverünnehir bölgesi denilince geçmişten günümüze hadis öğreniminin merkezi akla gelmektedir. Bölgenin yetiştirmiş olduğu muhaddisler bunu en bariz göstergesidir. Yine İslâm kültüründe önemli bir yere sahip olan *Kütübü's-Sitte* olarak anılan altı meşhur hadis kitabının yazarlarının beşinin burada yetişmiş olması, bölgeye ayrı bir değer atfetmektedir. Dolayısıyla Mâverünnehir'in İslâmlaşma sürecinde sünnetin kritik rolü yadsınamaz. Yesevî'nin dönemin hadis merkezi olan Buhârâ'da eğitimini tamamlaması ve Yusûf el-Hemedânî (öl. 562/1166)¹⁰⁵ gibi muhaddislerden ders alması onun sünnet-hikmet ilişkisini gözler önüne sermektedir.

Öte yandan Hâce Yesevî'nin Hz. Peygamber'e (a.s.) olan düşkünlüğü onun sünnet ile olan ilişkisini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Kendisi peygamber yaşı (*sinn-i nebî*) olan 63'e basınca yerin üstünde yaşamayı dahi edebe aykırı bulup Tekke'nin bahçesinde yeraltında kendine bir çilehane hazırlamış, orada inzivaya çekilip hayatının geri kalanını orada geçirmiştir.¹⁰⁶ Vefat ederken kaç yaşında olduğu hususu net olmamakla birlikte 562/1167 yılında 120 yaşında vefat ettiği söylenir. Bazı kaynaklarda ise 87 ile 125 gibi farklı yaşlardan bahsedilmektedir. Her hâlükârda hayatının yaklaşık yarısını yer altında geçirdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ O aynı zamanda bu eylemiyle tasavvuftaki “ölmeden önce ölüünüz” ilkesini sembolik olarak örneklemiştir. Zira ölüm yalnızca ruhun bedeni terkenden ibaret değildir. Nitekim tasavvufta ölüm “tabîî ve irâdî/irfânî” olmak üzere iki sınıfta değerlendirilir. Tabîî ölüm, vakti gelince ruhun bedeni terk etmesidir. İrâdî ölüm ise nefsin istek ve arzularının yok olması, kalpte Allah'tan başka hiçbir şeye yer vermemesidir.¹⁰⁸

⁹⁹ Mehmet Salih Gecit, “Hoca Ahmed Yesevî ile Şeyh Ahmed-i Hânî'nin Divân-ı Hikmet ve Mem u Zin Eserlerindeki İtikadî Esasların Mukayesesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 13, Sayı 3, 2013, ss. 123 -156, s. 153.

¹⁰⁰ Eraslan, *Divan-ı Hikmetten Seçmeler*, 63.

¹⁰¹ Bk. Osman Oral, “Ahmed Yesevî'nin Şiirlerinde İmân Esasları”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk & Islam World Social Studies*, Yıl: 4, Sayı: 13, Eylül 2017, ss. 194-221.

¹⁰² Kadir Özkese, “Ahmed Yesevî ve Divan-ı Hikmet”, *TASAVVUF: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7 (2006), sayı: 16, ss. 293-312, s. 307.

¹⁰³ Bk. Güzel, *Ahmed Yesevî'nin Fakrnâmesi*, 73; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutavavıflar*, 103.

¹⁰⁴ Bakara, 129.

¹⁰⁵ Bkz. Yusuf Hemedani, *Hayat Nedir*, Çeviren: N.Tosun, İstanbul; 2002, 12 vd.

¹⁰⁶ Bice, Hoca Ahmed Yesevî, s.12; Bice, Hikmet, 1, 2.

¹⁰⁷ Abdurrahman Güzel, *Ahmed Yesevî'nin Fakrnâmesi*, Öncü Kitap, Ankara, 2007, s.53.

¹⁰⁸ Mehmet Necmeddin Bardakçı, *Aziz Mahmud Hüdayî'nin Tasavvufî Düşüncesinde Ölüm ve Ölüüm Sonrası Hayat*, Aziz Mahmud Hüdayî Uluslararası Sempozyum Bildirileri, İstanbul 2005, c. I, s. 249.

Yesevî'nin manâ âlemine bu denli önem vermesinin perde arkasında yetiştiği coğrafyanın ve ders aldığı hocaların etkisi yadsınamaz. Nitekim Horâsân'ın önden gelen Mâtürîdî sûfilerinden Yusûf el-Hemedânî gibi âlimlerin ders halkalarında yetişmesi, tasavvufî bir kimliğe sahip olmasında oldukça etkin olmuştur.¹⁰⁹ Ayrıca Mâtürîdî inanç sisteminin Yesevî sûfiliği üzerinde etkin olduğunu belirtmekte de fayda vardır.¹¹⁰ Bununla birlikte Yesevî, muhâkemesi güçlü, vakûr ve firâsetli bir mutasavvıftır. Bu nedenle eserlerinde inanç esasları bağlamında tehlike arz edecek görüşlere rastlamak pek mümkün değildir. O bazı sûfiler gibi şeriata aykırı görüşleri benimsememiş, hayatın her aşamasında bunlarla mücadele etmiştir. Zira ona göre tasavvuf, şeriattan ayrı bir şey olarak değerlendirilemez, tasavvufun ölçüsü şeriattır ve şeriatsız bir tasavvufun düşünülmemeyeceği aşikârdır.¹¹¹

Yesevî, irşâd faaliyetlerine önce kendi nefsinin eğitmekten başlayarak kendini ıslâh edemeyenin başkasını iflâh edemeyeceğini vurgulamıştır. Ayrıca insanları eğitirken onları incitmeye son derece dikkat etmesi ortaya koyduğu eğitim metodunun özelliklerindedir. Onun hayat felsefesinde mümin-kâfir farkı gözetmeksizin tüm insanlara karşı hoşgörülü davranmak, güler yüzlü olmak, bıktırmadan sevdirecek anlatmak gerekir.¹¹²

Akıl-nakil çatışmasına düşmeyen Yesevî, ihtilaf ve tefrikaya götürecek fikirlerden uzak durup problemleri özgün yorumlarıyla çözmeye gayret etmiştir. O, lafzî ve saf teorik bir hadis anlayışından sıyrılıp amelî ve pratik bir sünnet tarzı ortaya koyarak sünneti yaşamayı kendine hayat stili edinmiştir. Öyle ki kelâm ve felsefenin üzerinde tartıştığı hususları dahi hikemî bir perspektifte ele alıp değerlendirmiştir.¹¹³

Yesevî'nin Kelâmî ve Felsefî İnanç Perspektifi

İlâhî aşkın ileri boyutlarını yaşayan Yesevî, bu aşkın kendisini şeydâ (aşk tutkunu) eylediğini belirterek, gece-gündüz tek kaygısının bu olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim “Ben kulunum sen sultanım, bana Sen gereksin. Âlimlere kitap gerek, sûfilere mescid gerek, Mecnunlara Leyla gerek, bana Sen gereksin. Hoca Ahmed benim adım, gece gündüz yanar odum, İki cihanda umudum, bana Sen gereksin.”¹¹⁴ sözleri bunu net bir şekilde göstermektedir. Bu bağlamda kibrin tehlikeli bir hastalık olduğuna dikkat çeken Yesevî, Şeytan'ın başına gelenlerin tamamen kibir kaynaklı olduğunu belirtmiştir.¹¹⁵

Yesevî, Yüce Allah'ın gönderdiği kitapların şuurlu bir şekilde okunup idrak edilmesi gerektiği vurgulayarak bundan mahrum kalanları eleştirmektedir.¹¹⁶ Ona göre gerçek bir mümin Kur'ân'a hikmet nazarıyla bakmalı, Kur'ân'ı tefekkür ve gözyaşları eşliğinde okumalıdır.¹¹⁷

Öte yandan Yesevî, Arş ve Kürsü'yü yürüdüğünü, Levh ve kader kalemini gördüğünü ifade etmektedir.¹¹⁸ Levh-i mahfuz, bütün nesne ve olaylara ilişkin ilâhî ilim ve takdirin yazılı olduğu korunmuş levhadır. Ona göre Yüce Allah'ın insanlarla yaratılışları sırasında yaptığı sözleşme kabul edilen bezm-i elest, bir hakikatin ifadesidir.¹¹⁹ Bu sözleşme Allah ile ruhlar arasında gerçekleşmiştir. Burada sözleşmeyi kabul eden müminler sağ tarafta durup secde ederken, secdeyi reddedenler ise sol tarafta saf tutmuşlardır.¹²⁰

¹⁰⁹ Bkz. Yusuf Hemedani, *Hayat Nedir*, Çeviren: Necdet Tosun, İstanbul; 2002, 12 vd.

¹¹⁰ Sıddık Korkmaz, “Mâtürîdî Öğretisinin Yesevî Süfiliğindeki Yansımaları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Kış 2017 Sayı 84, s. 50.

¹¹¹ Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 75.

¹¹² Yesevî, *Divân-ı Hikmet Seçmeler*, 779.

¹¹³ Rıdvan, Özdiç, “Ahmed Yesevî'de İtikadî Unsurlar”, I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu, 28-30 Nisan 2016 Ankara, s. 655.

¹¹⁴ Bice, *Hikmet*, 35.

¹¹⁵ Bice, *Hikmet*, 83.

¹¹⁶ Bice, *Hikmet*, 31.

¹¹⁷ Bice, *Hikmet*, 3.

¹¹⁸ Bice, *Hikmet*, 62.

¹¹⁹ Bice, *Hikmet*, 191.

¹²⁰ Bice, *Hikmet*, 47.

Kul Hâce Yesevî döneminde “Mu‘tezilî, Eş‘arî ve Mâtürîdî” üç tür Allah-evren-insan tasavvurunun yaygın olduğu müşâhede edilmektedir. Mu‘tezile adalet, Eş‘arîler kudret, Mâtürîdîler ise hikmet merkezli bir ulûhiyyet tasavvuru ortaya koyar. Fıkıhta Hanefî, itikatta Mâtürîdî doktrini benimseyen Yesevî de hikmet merkezli bir yaklaşımı benimsemiştir. O kelâmî görüşlerini ortaya koyarken realiteden kopuk bir yaklaşımdan uzak durmaya çalışıp hayat ile iç içe bir tutumu benimsemiştir. Yine iman-amel ilişkisini tartışırken kalpleri İslâm’a ısındırmak adına saygı merkezli bir yaklaşımı benimsemiş, meseleyi yargı/hukuk boyutuyla değerlendirmekten uzak durmuştur.¹²¹

Yesevî’nin kelâmın üç ana konusu olan “tevhîd, nübüvvet ve âhiret” meseleleriyle ilgili düşünceleri Mâtürîdî çizginin esaslarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Yüce Allah’ın isim ve sıfatlarını ve diğer itikâdî konuları irfânî bir üslupla değerlendirmiştir. Ona göre ğayb âlemine ait bilgiler, ancak Yüce Allah’ın bildirmesiyle bilinebilir. Nitekim “*Kul Hoca Ahmed ne bildi, bildirici Yezdan var*” diyerek bu hakikati ifade etmektedir.¹²²

İmân

Yesevî imânı Yüce Allah’ın kullarına bahşettiği bir armağan ve büyük bir nimet olarak görmektedir. Öyle ki ona göre imân, mucize gibi harikulade bir olgudur.¹²³ Yesevî, bir kimsenin mümin sayılabilmesi için Allah’tan başka ilâh olmadığı kabul etmekle birlikte Hz. Muhammed’in (a.s.) Onun kulu ve elçisi olduğuna inanması gerektiğini belirtmiştir.¹²⁴ Ayrıca o, bir müminin kelime-i tevhîd’i dilinden ve aklından düşürmemesi gerektiğinin altını çizmektedir.¹²⁵

Ona göre ameller kişinin dünyadan ayrıldığı son haline göre değerlendirilir. Bu nedenle kişinin imân üzere vefat etmesi oldukça önemlidir. Bu bağlamda kendisi de “son günümde imândan ayırma”¹²⁶ diyerek hâtimenin ehemmiyetini dile getirmiştir. Ayrıca “imân ile varan kullar ölmez imiş”¹²⁷ sözleriyle gerçek yaşamı âhiret hayatı addettiğinden dünya ile ilişkisini kesip âhirete imân ile intikâl edenlerin ölümsüz olduklarını belirtmektedir.

Yesevî’ye göre imân çok hassas bir olgu olup beraberinde yalanı kabul etmemektedir. Nitekim “Yalancıya Cennet yoktur, vallahi ona. Yalan konuşup imânsız olarak gitmeyin dostlar”¹²⁸ ifadeleriyle yalancının cennette yerinin olmadığını belirtmektedir. Aslında o bu sözleriyle dinin ahlâkî boyutunu vurgulamaktadır. Böylece dürüstlüğü, samimiyeti ve güveni kaybetmiş bir kimsenin dini inancını sorgulaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Öte yandan o hâyâ duygusunu toplumsal reformun olmazsa olmazı olarak görmektedir. Zira toplumun ıslahı hâyâ duygusuna bağlılığı ölçüsündedir. Bu duyguyu kaybeden toplumlar yadırganıp şaşılacak hale gelirler.¹²⁹

O, imân ile birlikte amelin ehemmiyetini vurgulamıştır. Zira ona göre Allah’a yakın olmak ancak ibadet ve tövbe ile mümkündür.¹³⁰ Bu bağlamda şuarsuz ibadet dahi hüsrandır. Zira namaz deyip geçmemek gerekir. Namaz kulun Rabbine verdiği söze bağlı olduğunu günde beş vakit hatırlayıp inancı tazelemesidir. Ancak ne yazık ki ibadetteki gayeyi anlamayanların bunu idrâk etmekten yoksun olduklarını dile getirmektedir.¹³¹

Nübüvvet. Yesevî’ye göre büyük ve küçük olmak üzere iki tür âlem var olup bunların toplam sayısı on sekiz bini bulmaktadır. Bunların tamamının öncüsü Hz. Muhammed’tir (a.s.). Onun da otuz üç bin sahabeti vardır.¹³² Yesevî’nin inanç felsefesinde peygamberler

¹²¹ Özdiñç, “*Ahmed Yesevî’de İtikâdî Unsurlar*”, s. 655.

¹²² Bice, *Hikmet*, 143.

¹²³ Bice, *Hikmet*, 50, 102, 142.

¹²⁴ Bice, *Hikmet*, 104.

¹²⁵ Bice, *Hikmet*, 95.

¹²⁶ Bice, *Hikmet*, 32.

¹²⁷ Bice, *Hikmet*, 111.

¹²⁸ Bice, *Hikmet*, 81.

¹²⁹ Bice, *Hikmet*, 89.

¹³⁰ Bice, *Hikmet*, 104, 141.

¹³¹ Bice, *Hikmet*, 104.

¹³² Bice, *Hikmet*, 40, 80.

arasında üstünlük farkı bulunup Hz. Muhammed (a.s.) peygamberlerin efendisi ve öncüsüdür. Ayrıca o Hz. Muhammed'in (a.s.) son peygamber olduğunu söyleyerek ondan sonra peygamberlik iddiasında bulunanların iddialarının geçersiz olduğuna işaret etmektedir.¹³³ Hz. Âdem, ilk insan ve ilk peygamberdir. Bununla birlikte yasaklı ağaçtan yiyerek hata işlemiş, ardından cezâ olarak dünyaya indirilince pişman olup gözyaşları akıtmış ve “*Rabbimiz! Bizler nefislerimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamazsan ve bize merhamet etmezsen, muhakkak ki hüsrana uğrayanlardan oluruz*”¹³⁴ diyerek niyazda bulunmuştur. Ayrıca Yesevî, tüm insanlığın Hz. Âdem misali günah işledikten sonra pişmanlık duyup içtenlikle tövbe etmesi gerektiğini belirtmiştir.¹³⁵ Dolayısıyla günah işlemek masum olmayan her insanın fitratında vardır. Ancak günahından pişman olup tövbe etmek kişinin Âdemî olduğunu ve onun yolundan gittiğini; hatasının farkına varmasına rağmen inat edip diretmek ise kişinin Şeytan'ın takipçisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca Yesevî'ye göre peygamberlerin sayısı 444'tür.¹³⁶ Bunların her biri farklı şekillerde imtihan edilmiş, farklı yollarla Allah rızasını aramışlardır. Bu bağlamda bizler de onların ilgili metotlarından dersler çıkararak Allah'a ulaşmaya gayret etmeliyiz.¹³⁷ Nitekim Allah'ın dostluğunu kazananları İbrahim misali ateş yakmaz, ateş ona gül gülistan olur.¹³⁸

Âhiret Ahvâli

Yesevî'ye göre âhirete iman, İslâm'ın esaslarından biridir. Ehl-i dünya, dünyevî malları görüp arzular. Egolarına esir düşüp benliklerini ön planda tutarlar, böylece tanrılık iddiasında bulunurlar. Kendilerini kaptırdıkları dünya, ölüm esnasında onları imanlarından eder ve vefat ederken bu dünyadan hasretle ağlayarak giderler.¹³⁹ İlahî aşktan nasibini almadan bu dünyadan göçenlere cehennem kapılarını açar.¹⁴⁰ Dünya ehlinin ruhu yalnızdır, iman-İslâm yoldaşı yoktur.¹⁴¹ Oysaki aklı başında olan bir mümin, dünya için gam yememeli ve derdini Allah'tan başkasına açmamalıdır.¹⁴²

Ecelin ertelenmez bir hakikat olduğunu ifade eden Yesevî, ölüm meleğinin hiçbir şekilde geri dönmeyeceğini belirtmiştir.¹⁴³ O, ebediyet vasfının bir olan Allah'a mahsus olduğunu ve zamanı gelince yeryüzündeki her şeyin fenâyı/ölümü/yokluğu tadacağını belirtmektedir.¹⁴⁴ Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*'te en fazla üzerinde durduğu kavramlardan biri de kabirdir. Ona göre kabir hayatı (azabı ve nimeti) hak olup Münker ile Nekir'in kabir sorgusu kaçınılmazdır.¹⁴⁵ Bu nedenle insanoğlu kabre iman ile girmelidir.¹⁴⁶ Öte yandan Yesevî “İsrafil Sur'u alıp üflediğinde, Kabirden yeni deri giydirilerek kopar imiş”¹⁴⁷ ifadeleriyle öldükten sonraki dirilişin ruh-beden birlikteliğinde gerçekleşeceğini belirtmektedir.

Yesevî'ye göre âhirette hesap/mizan haktır. İnsanların amel defterleri ellerine verilecektir. Kişi yaptıklarını inkâr etse dahi organları dile gelip hakikatleri itiraf edeceklerdir.¹⁴⁸ Yesevî, Kevser Havuzunu hak kabul edip hayır ve cömertlik eyleyenlerin, yetimlerin gönlünü alanların ve salihlere yoldaş olanların bu havuzdan içeceklerini söyler.¹⁴⁹

¹³³ Bice, *Hikmet*, 39.

¹³⁴ Araf, 23.

¹³⁵ Bice, *Hikmet*, 64, 75.

¹³⁶ Bice, *Hikmet*, 104.

¹³⁷ Bice, *Hikmet*, 56.

¹³⁸ Bice, *Hikmet*, 139.

¹³⁹ Bice, *Hikmet*, 86.

¹⁴⁰ Bice, *Hikmet*, 20.

¹⁴¹ Bice, *Hikmet*, 103.

¹⁴² Bice, *Hikmet*, 144.

¹⁴³ Bice, *Hikmet*, 106, 111.

¹⁴⁴ Bice, *Hikmet*, 112.

¹⁴⁵ Bice, *Hikmet*, 48, 104.

¹⁴⁶ Bice, *Hikmet*, 59.

¹⁴⁷ Bice, *Hikmet*, 108, 230.

¹⁴⁸ Bice, *Hikmet*, 34.

¹⁴⁹ Bice, *Hikmet*, 53.

Yine bu kimselere Hûri ve Ğilmanların hizmet edeceklerini belirtir.¹⁵⁰ Bu bağlamda yine sırat köprüsü haktır. Cehennem üzerine kurulu olan bu köprü kılıçtan keskin, kıldan incedir. Davası yalan olanlar ve dünyada kul hakkı yiyenler bu köprüden geçemez.¹⁵¹ Yesevî, köprü'nün dehşetinden aklının şaşkın olduğunu ve haksız yere fetva veren müftülerin bu köprüden geçemediğini gördüğünü söyler.¹⁵² Ayrıca günahkâr kullara şefaatin hak olduğunu, Hz. Muhammed'in (a.s.) bu gibi kimselere şfaatçi olacağını belirtir.¹⁵³ Aynı şekilde günahları ağır basan günahkâr müminlerin cehennemdeki cezalarını çektikten sonra oradan çıkıp cennete gireceklerini aktarır.¹⁵⁴

Son olarak rü'yetullâh ile ilgili görüşünü "Kul Hoca Ahmed işte bu sözü dedi halka, İmansız kul cemal görmez, vallahi asla, Hakk cemalini göreceğiz inşaallah, İman verdi bize cemal görmek için"¹⁵⁵ "Cennet derki: "Ben üstün, cemal görmek bende var, Cemalini göstermeğe Rahîm adlı Rahmân var"¹⁵⁶ "Amel eyle cennet al masivasını, Cennet alan cemalini görür imiş"¹⁵⁷ ifadeleriyle ortaya koymuştur. Buradan hareketle Yesevî'nin âhirette/cennette müminlerin Allah'ı göreceği kanâtinde olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Allah'ın cisim olmayıp cisimlerin yaratıcısı olduğunu da vurgulayarak buradaki görme eyleminin cisimlere taalluk eden bir eylem olmadığına işaret etmiştir.¹⁵⁸ Ona göre Allah'a kavuşmayı, Onu görmeyi arzulayan bir kimsenin ibadetten taviz vermemesi gerekir. Zira Allah'ı görme şerefine ancak fedâkar ve samimi olan gerçek âbidler erişir. Öyle ki bir kul, Ona vuslatı arzuluyorsa, Hz. İsmâîl'in gösterdiği teslimiyeti ortaya koymalıdır.¹⁵⁹ Ayrıca gece hayatına oldukça önem vermelidir. Çünkü gece ibadeti, kişinin Allah'a vuslatını gerçekleştiren unsurların başında gelmektedir.¹⁶⁰

Sonuç. Hoca Ahmed Yesevî, Türklerin İslâmlaşma sürecinde önemli bir yeri ve tasavvuf tarihinde ayrı bir referans değeri olan, üzerinde uzun araştırmalar yapılması gereken öncü ve örnek bir düşünürdür. Bu nedenle günümüz açısından da kendisinden yararlanılacak pek çok yönü bulunan orijinal bir şahsiyettir. Onun insan ve hoşgörü merkezli ortaya koyduğu din anlayışı, Orta Asya başta olmak üzere Türklerin İslâm'ı kabul edip benimsemelerinde büyük bir katkı sunmuştur. O, İslâm'ı, Kur'ân ve Sünnet ışığında, Türkçeyi de kullanarak insanlara manzum şiirlerle ulaştırmaya çalışmıştır. O, ahlak ve hikmete dayalı bir din anlayışının insanların kalplerinde yer edinmesi için çaba harcıyıp derin bilgiler paylaştırmıştır. Yesevî'nin ifadelerinden, İslâm'ın huzur, hoşgörü ve barış dini olduğu; birlik, kardeşlik ve sevgi gibi evrensel değerleri asırlar öncesinden dillendirdiği anlaşılmaktadır. O, insanlara dinî öğretileri aktarırken, sevdirek anlatıp onları sıkıkmaya ve nefret ettirmemeye büyük oranda gayret etmiştir. Elbette onun bu yaklaşımı ve öğretileri, onun dini rehberlik ve tebliğ metodunu evrensel kabul görmüş ve çağlar üstü bir etki yaratmıştır.

Yesevî'nin şiirlerinde Allah, nübüvvet ve âhret gibi imânî konuların Sünnî anlayışa uygun bir şekilde, aşırılıktan kaçınarak ve kelâmî tartışmalara girmeden dengeli bir biçimde anlatıldığını görmekteyiz. O, edebiyatın, kültürün ve medeniyetin oluşmasında yadsınamaz bir katkıya sahip olup İslâm'ın iman ilkelerini Kur'ân ve Sünnet ışığında objektif bir şekilde yorumlamaya çalışan deruni bir düşünürdür. Onun bu görüşleri, genellikle âlimler tarafından kabul görmüş, naslarla desteklenmiş, insanlığa, evrensel huzura ve İslâm düşüncesi geleneğine katkıda bulunmuş önemli kazanımlardır.

¹⁵⁰ Bice, *Hikmet*, 143.

¹⁵¹ Bice, *Hikmet*, 34, 108, 144.

¹⁵² Bice, *Hikmet*, 5, 53.

¹⁵³ Bice, *Hikmet*, 40, 112.

¹⁵⁴ Bice, *Hikmet*, 15.

¹⁵⁵ Bice, *Hikmet*, 249.

¹⁵⁶ Bice, *Hikmet*, 143.

¹⁵⁷ Bice, *Hikmet*, 108.

¹⁵⁸ Bice, *Hikmet*, 35.

¹⁵⁹ Bice, *Hikmet*, 81-82.

¹⁶⁰ Bice, *Hikmet*, 113.

Kaynakça

Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet Seçmeler*, Hazırlayan: Kemal Eraslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 1991.

Mehmet Necmeddin Bardakçı, *Aziz Mahmud Hüdayi'nin Tasavvufî Düşüncesinde Ölüm ve Ölüm Sonrası Hayat*, Aziz Mahmud Hüdayi Uluslararası Sempozyum Bildirileri, İstanbul 2005, I, 249.

Feridüdin Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Erkam Yayınları, İstanbul: 1984.

Ahmet Yaşar Ocak, “Anadolu Türk Süfiliğinde Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Teşekkülü”, Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Ankara: 1992.

Kemal Eraslan, “Ahmed Yesevî”, *DİA*, İstanbul: 1989, 2/160.

Hayati Bice, *Hoca Ahmed Yesevî ve Divân-ı Hikmet*, TDV. Yayınları, Ankara: 1993.

Kemal Eraslan, “Divân-ı Hikmet” *DİA*, İstanbul: 1994, 9/429.

Abdurrahman Güzel, *Ahmed Yesevî'nin Fakr-nâmesi*, Ankara: Öncü Kitap, 2007.

Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB Yayınları, Ankara: 1993.

Yusuf Hemedani, *Hayat Nedir*, Çeviren: Necdet Tosun, İstanbul: 2002.

Sıddık Korkmaz, “Mâtürîdî Öğretisinin Yesevî Süfiliğindeki Yansımaları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Kış 2017 Sayı 84, s. 50.

Mehmet Salih Gecit, “Hoca Ahmed Yesevî ile Şeyh Ahmed-i Hânî'nin Divân-ı Hikmet ve Mem u Zin Eserlerindeki İtikadî Esasların Mukayesesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 13, Sayı 3, 2013, ss. 123 -156, s. 153.

Kadir Özkese, “Ahmed Yesevî ve Divan-ı Hikmet”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7 [2006], sayı: 16, ss. 293-312, s. 307.

Osman Oral, “Ahmed Yesevî'nin Şiirlerinde İmân Esasları”, *Türk & İslâm Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk & Islam World Social Studies* Yıl: 4, Sayı: 13, Eylül 2017, ss. 194-221.

HOCA AHMED YESEVİ ESERLERİNİN FELSEFİ VE EĞİTİMSEL ÖNEMİ

Dilshoda Shirinova,

Özbekistan Milli Üniversitesi Öğrencisi

Email: dilshoda_shirinova9898@mail.ru

Özet. Pir-i Türkistan, Arifler Sultanı Hoca Ahmet Yesevi'nin hayatı, fikirleri ve öğretisi yüz yıllardır Türklerin manevi, felsefi, eğitimsel, sosyal ve edebi hayatını etkileye gelmiştir. Onun düşünceleri günümüze esasen Hikmetler şeklinde ulaşmıştır. Hoca Ahmed Yesevi'nin takipçileri ederek divan haline getirmişler ve böylece "Bu şekilde Türkistan Piri'nin sonraki nesillere bıraktığı manevi değerler canlılığını korumuş, Hikmet geleneği de devam etmiştir. Ahmed Yesevi'nin "Divan-ı Hikmet", "Fakır-name" eseleri Orta Asya ve diğer ülkelerinin edebi-manevi hayatını yönlendirmektedir. Hoca Ahmed Yesevi'nin eserindeki felsefi ve eğitimsel konu hiç kuşkusuz önemlidir. Bu yazıda Yesevi hikmetlerindeki ve "Fakır-name" eserindeki eğitimsel ve felsefi özellikleri hususunda bazı fikirlerimizi paylaşmak istiyoruz.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Pir-i Türkistan, Ahmed Yesevi, "Divan-ı Hikmet", "Fakır-name".

Annotation: The life, ideas and teachings of Hodja Ahmet Yesevi, Sultan of Pir-i Turkistan, Arifler, have influenced the spiritual, philosophical, educational, social and literary life of Turks for hundreds of years. His thoughts have reached our day mainly in the form of Wisdoms. The followers of Hodja Ahmed Yesevi turned it into a divan and thus "In this way, the spiritual values left by Turkestan Piri to subsequent generations have preserved their vitality, and the tradition of Wisdom has continued. Ahmed Yesevi's "Divan-ı Hikmet", "Fakır-name" works guide the literary and spiritual life of Central Asia and other countries. The philosophical and educational issue in Hodja Ahmed Yesevi's work is undoubtedly important. In this article, we would like to share some of our ideas about the educational and philosophical characteristics of the Yesevi wisdoms and the work "Fakır-name".

Key words: Turkistan, Pir-i Turkistan, Ahmed Yassawi, "Divan-ı Hikmet", "Fakır-name".

Münacaat etti miskin Hoca Ahmed,

İlahı kıl bütün insanlara rahmet.

Garip Ahmed sözü asla eskimez,

Eğer ki yer altına girse çürümez.

"Doğan yerim ol mübârek Türkistan'dır" Ahmed Yesevî bugünkü Kazakistan'ın Çimkent şehri yakınlarında bulunan ve eski adı "Sayram", şimdiki adı "İstîcâp" olan kasabada dünyayı teşrif etmiştir. Sayram, Batı Türkistan'ın Çimkent şehrinin doğusunda, Şâhyâr nehrinin bir kolu olan Karasu üzerinde yer alan bir kasabadır. Özellikle Alî Şîr Nevâî'nin "Nefehâtü'l-Üns" adlı eseri ve bazı diğer kaynaklarda ise, Hoca Ahmed Yesevi'nin doğum yeri olarak Yesi gösterilmektedir. Hikmetlerinde de adının Ahmed, doğum yerinin Yesi olduğu zikredilmektedir. Ancak tarihçiler, hikmetlerin, Yesevi dervişleri tarafından kaleme alınmış olduğunu ve nesilden nesle de bu intikalin değişime uğramış olabileceğini göz önünde bulundurarak, Sayram'ın doğum yeri olma ihtimalinin daha ağır bastığını söylemektedirler.¹⁶¹

Ahmed Yesevi hazretleri vakitlerini üçe ayırırdı. Günün büyük bölümünde ibâdet ve zikirle meşgûl olurdu. İkinci kısmında talebelerine zâhirî ve bâtinî ilimleri öğretirdi. Üçüncü bölümünde ise alın teri ile geçimini sağlamak üzere tahta kaşık ve kepçe yaparak bunları satardı. Bir rivayete göre, onun hâlden anlar bir öküzü vardı. Bu öküzün sırtına bir heybe asar, içine de yaptığı kaşık ve kepçeleri koyup Yesi çarşısına salıverirdi. Kim kaşık ve kepçeden

¹⁶¹ Yayın Sahibi : Kocaeli Büyükşehir Belediyesi adına Belediye Başkanı İbrahim Karaosmanoğlu Türk İrfânının Piri, sayfa 29.

alırsa ücretini heybenin gözüne bırakırdı. Mâl alıp da ücretini vermeyen olursa, öküz o kimsenin peşini bırakmaz, nereye gitse peşinden o da giderdi. Adam ücreti heybeye koymadıkça o kimsenin yanından ayrılıp başka yere gitmezdi. Akşam olunca da Ahmed Yesevi'nin evine gelirdi.¹⁶²

Ahmet Yesevi'nin şiirlerinin yer aldığı külliye, “Devan-ı hikmet“, İslam dininin temellerini tartışan, ahkam ve Şeriat ehlinin öğretilerinden, tasavvufun sırlarından ve takva adabından dersler veren dindar karakterli bir eserdir. Ahmed Yesevi'nin “Divan-ı Hikmet” inde neredeyse bin yıldır Türk'ün gönül gözünü ışıtan bir ışık saklıdır. Türk edebiyatı tarihinde “Divan-ı Hikmet”in önemi İslâmiyet'ten sonraki Türk Edebiyatı'nın daha önce yazılan “Kutadgu Bilig” den sonraki bilinen en eski örneklerinden biri ve tasavvufî Türk edebiyatının ilk eseri oluşundan daha fazla Türk dünyasında meydana getirdiği tesirlere dayanır.

Arapça biliyor, farsça biliyor ama türk dilinde yazıyor. Tabii bundan hedefi fikirlerini daha kolayca yazmak ve halka açık ve net bir şekilde kabul ettirmek. Türkçe yazması de bizim için çok önemli. Ahmed Yesevi türk dilini din dili yaptı. Öncesinde Çarlık sisteminin, sonrasında Stalinin her türlü işkence, yoğun zulüm ve baskı hareketlerine karşı bizim halkımızı ayakta tutan en önemli değerlerden biri Ahmed Yesevi ve “Divan-ı Hikmet” olmuştur.

“Hikmet” tasavvuf geleneğinde yalnızca Ahmed Yesevi'nin sözlerinin değil, tüm tasavvufî şiirlerin adıdır. Esasında Hz. Pîr'in tasavvufî şiirlerini ihtiva eden eserine “Divân-i Hikmet” denmesinin nedeni de budur. Zira onun söylediği her manzume, ayrı birer hikmettir. Anadolu Türkleri bu tarz tasavvufî şiirlerin tümüne nasıl “ilâhî” diyorsa, Doğu Türkleri de bu şiirlere “hikmet” demektedir. Buradan yola çıkarak söyleyebiliriz ki, Dîvân-ı Hikmet unvanı yalnız Ahmed Yesevi'nin şiir mecmuasına has bir isim olmayıp, yüksek ihtimalle bu unvan ona sonradan verilmiştir. Ancak hususiyetle belirtmek gerekir ki bu durum, birçok kaynakta belirtildiği üzere, Doğu Türklerinde “hikmet” geleneğini başlatan kişinin Hoca Ahmed Yesevi olduğu yazılıyor.

Yesevi eseri yeni dörtlükleride bütün insanoğlunu karanlıklarda kaybolmaması için ışık tutmuş ve kendi hayat tarzı ile bütün müslüman ahline örnek olmuş.

*Nefsim beni yoldan çıkarıp hakir eyledi,
Çırpındırıp halka ağlamaklı eyledi,
Zikr söyletmeyip şeytan ile dost eyledi;
Hazırsın deyip nefis başını deldim ben işte.*

Bu dörtlükde ve başka dörtlüklerinde de nefis hakkında bize çok derin düşünceler veriyor, nefis bizi en kötü olaylar ve durumlarla karşı karşıya gelmemize sebep olacağını net bir şekilde ifade ediyor. Ahmet Yesevi'nin nefse nefret şiirinde güçlü bir şekilde ifade edilir. Onu insan ırkını bozan en kötü şeyleri yapmaya iten nefstir. Cehalet, savaşın ve yıkımın ezici yıkımının ve vahşetin de nedenidir, doğru kişi önce nefsini yenecektir diye söylüyor. Bizim anlamamız gereken şey nefis bizim en büyük düşmanımız o bizi hiçbir zaman yönetmemeli, eğer o bizi yönetirse çok fena durumlara düşeceğimizi anlatıyor. Bu yüzden nefis bizi ele almadan önce, biz nefsimizi ele almamız gerekiyor. Sonra yine diyor nefis öyleki, yabancı bir kuş gibi sana boyun eğmez , onun başını eğiş kolay olmayacağı bu yüzden bu konuda çok dikkatlice davranmamız gerektiğini söylüyor.

*Benim hikmetlerim kân-ı hadistir,
Kişi nasip almaz ise, bil habistir.
Benim hikmetlerim fermân-ı Sübhân,
Okuyup anlasan mâna-yı Kur'an.*

Yani diyorki, ben ne söylediysem bakmayın öyle hece vaznında,

¹⁶² Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî / Editör: Mustafa Tatçı. - Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017, sayfa 21.

dörtlükler halinde basit türkçe ile söylediğime doğru kesin net bilgi olarak bu kadar yıllık aldığım ilim terbiyenin sonucunda anladıklarımı neden anladıklarımı Kur'an ve sünnetten anladıklarımı size söylüyorum.

Fakr-nâme Yesevi'ye izafe edilen ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış olan Fakr-nâme, Divân-ı Hikmet'in Taşkent ve bazı Kazan baskılarında, eserin mensur bir mukaddimesi şeklinde yer almaktadır. Sülûk âdâbı ve mertebelerini anlatan bu risâle şöyle başlamaktadır: "Ammâ bilgil kim bu risâle kutbu'l-Aktab ve server-i meşâyih, Sultânü'l-Evliyâ ve burhânü'l-Et-kıyâ ferzend-i hân-ı Hazret-i Sultânü'l-Enbiyâ salla'l-lâhu aleyhi ve sellem Hazret-i Hâce Ahmed Yesevî andağ aytıpdurlar kim.." Bu sözlerin bir Yesevi dervişi tarafından yazılmış olduğu ve eserin bundan sonrasının Ahmed Yesevi'nin ağzından çıktığı tahmin edilmektedir. Diğer bir tahmin de eserin müstakil bir risale olarak kaleme alınıp, daha sonra Divân-ı Hikmet'e dahil edildiğidir. Zira her ne kadar Divân-ı Hikmet'in mensur bir mukaddimesi olarak kabul görse de hiçbir yazma nüshasında bulunmamaktadır.¹⁶³

Fakr makamı sekizdir: İlki tevbedir, (ikincisi) ibadettir, (üçüncüsü) sevgidir, (dördüncüsü) sabırdır, (beşincisi) şükürdür, (altıncısı) rızadır, (yedincisi) zühttür, (sekizincisi) ârifliktir. İlki Hazret-i Âdem'den, selâm ona olsun, kaldı; âbidlik Hazret-i İdris'ten, selâm ona olsun, kaldı; şükür ve sevgi Hazret-i İbrâhim'den, selâm ona olsun, kaldı; sabretme Hazret-i Eyyub'dan, selâm ona olsun, (kaldı); razılık Hazret-i Mûsâ'dan, selâm ona olsun kaldı; zâhidlik Hazret-i İsâ'dan, selâm ona olsun, kaldı; âriflik Hazret-i Muhammed Mustafa'dan, Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun, kaldı. Fakr mertebesi yedidir: Civanmertliktir, sipahîliktir, (garipliktir), hır-kadır, sabırdır, kanaattır, tevekküldür. Civanmertlik Hazret-i Ali'den kaldı; sipahîlik Hazret-i Süleyman'dan, selâm ona olsun, kaldı; gariplik Hazret-i Yahya'dan, selâm ona olsun, kaldı; kanaatlık Hazret-i Muhammed Musta-fa'dan, Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun, kaldı. Her derviş bu yedi dervişlik makamını bilmeseyse, veya bilip amel etmese, şeyh ve mürit almak ona haram olur. Ey derviş, bu Fakr-nâme'de her vasiyet ki yazıldı, Tanrı kelâmından, Peygamber'in hadislerinden ve icma-i ümmet-den yazıldı. Her tâlip bu vasiyetlere göre amel edip doğru yol tutsa, dünya ve ukbayı (ahreti) kolaylıkla elde eder. Ve eğer amel etmese, son anında yerini görüp pişman olur ve ahret mahcubu olur.¹⁶⁴

"Pir-i Türkistan" - Fatih Duman Kitabını okuduğumuz vakitte öyle etkileneriz ki hayal bile edemezsiniz. Eserde bize Ahmed Yesevi'nin hayatını öyle bir şekilde anlatan ki, biz o dönemlere düşeriz ve kayb olacağız. Ahmed Yesevi'nin çocukluğundan bu dünyadan güç edene kadar tek tek anlatılmış bir nadir eserdir. Kitap kendini özgü bir şekilde yani eserde bizi çok bir derin uykuda olduğumuzu Musa Barlos karakteri ile apaçık şekilde dünyanın kocaman bir evimiz ve biz onda geçici olduğumuzu ölmeden önce uyanmamız gerektiği net bir şekilde ifade ediyor. Bundan anlaşılacağı o ki, rüyalarımızda bizim elimizde olan şeyler uyandığımızda ellerimizde olmadığı gibi bu dünyadaki tüm nesnelere bizimki değildir ve buna göre davranmalıyız. Hatta ki Allah'a böyle güzel dua etmiş "Beni her ne eylersen eyle, lâkin âşik eyle Allahım.." diye, ne hoş bir dua. Pir, hayatlarını aydınlattığı dervişlerini dört bucağa salıp nice coğrafyaları aydınlatmış bir mânâ erinidir. Kendisi de Buhara'ya gittiği zaman Yusuf Hamadoni ile böyle zaman geçirmişti.

Rivayete göre, Ahmed Yesevî'nin İbrâhim adında bir oğlu olmuşsa da kendisi hayatta iken vefat etmiştir. Ayrıca Gevher Şehnaz ve Gevher Hoşnaz adlarında iki kızı dünyaya gelmiş, soyu Gevher Şehnaz vasıtasıyla devam etmiştir. Türkistan, Mâverâünnehir ve diğer Orta Asya bölgelerinde olduğu gibi Anadolu'da da kendilerini Ahmed Yesevî'nin neslinden sayan pek çok ünlü şahsiyet çıkmıştır. Bunlar arasında Semerkanlı Şeyh Zekeriyâ, Üsküplü Şâir Atâ ve Evliya Çelebi zikredilebilir.¹⁶⁵

¹⁶³ Tosun, Necdet , Ahmet Yesevi/Editör: Necdet Tosun . – Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk - Kazak UNESCO 2016 Hoca Ahmed Yesevî Yılı Anısına, sayfa 23.

¹⁶⁴ Eraslan, Kemal Yesevi'nin Fakr-nâmesi / yazar: Kemal Eraslan. – Ankara : Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016, sayfa 57.

¹⁶⁵ HOCA AHMED YESEVİ SEÇME MAKALELER,

Doğumu gibi ölüm zamanı içinde kesin konuşulmaz lakin derler çoğunlukla 1166 senesini zikir eder ve gönülleri sızlatır. Türk ve İslam aleminin benzersiz değeri Hoca Ahmed Yesevi fenî dünyayı öksüz bırakıp sevdasını nihayete erdirmiş ve sevdiğine yürümüş. Türk milletleri var oldukça Ahmed Yesevi rehber olmaya devam edecektir. Bize düşen o rehberin ardından sabır ve kanaat ile dosdoğru yürümektir.

Ahmed Yesevi'nin "Divan-ı Hikmet", "Fakır-name" gibi eserleri önümüzde kalkan, ardımızda destek, yolumuzda yoldaştır. Yesevi eserlerine biz muhtacız, ama bizim evlatlar daha da muhtaç olacaktır. Bu eserlerin içindeki düşünceleri bizim va evlatlarımızın beyin ve kalplarıımıza yerleşmesi çok önemlidir. Zaten bu dünyaya neden geldiğimizi ne yapacağımızı basit bir şekilde anlayacağız buna özgü hayat tarzı geçireceğiz.

Kaynakça

1. HAZRET SULTAN HOCA AHMED YESEVİ [Kaddesallahu Sırrahulaziz] "DİVAN-İ HİKMET" TÜRKİYE TÜRKÇESİ. Kaynak: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları PDFleşdirən: Mehran Bahari –2003, sayfa 154.
2. HOCA AHMED YESEVİ SEÇME MAKALELER, Ankara 2017, sayfa 11.
3. Eraslan, Kemal Yesevi'nin Fakr-nâmesi / yazar: Kemal Eraslan. – Ankara : Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016, sayfa 57.
4. Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî / Editör: Mustafa Tatcı. - Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017, sayfa 21.
5. Yayın Sahibi : Kocaeli Büyükşehir Belediyesi adına Belediye Başkanı İbrahim Karaosmanoğlu Türk İrfânının Pîri, sayfa 29.
6. Tosun, Necdet , Ahmet Yesevi/Editör: Necdet Tosun . – Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak UNESCO 2016 Hoca Ahmed Yesevî Yılı Anısına, sayfa 23.
7. Fotih Duman "Pir", Piri Turkiston Ahmad Yassaviy, NASIM KUTUB 2023, sayfa 379.
8. İbrohim Haqqul, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2001, 63-bet.
9. Najmiddin Komilov, "TASSAVUF", TOSHKENT "MOVAROUNNAHR" – "O'ZBEKISTON" 2009, 333-bet.

«ДИВАНИ ХИКМЕТТЕ» РУХАНИЙ-АДЕП-АХЛАК, СОПУЛУК ИДЕЯЛАРДЫН БЕРИЛИШИ

Б.К. Үкүева,

*ОшГУ-нун профессору, п.и.д.,
Кыргызстан, Ukueva1949@mail.ru*

Аннотация. Ахмед Яссавинин хикметтери адамдарды кудайга ибадат кылууга чакыруу менен *кудай жолу – напсиден кутулуу*, аны тыюу, айрыкча айлана-чөйрөдө болуп жаткан кылмыштарга жол койбоо керектигин чагылдырат. Акылман *ой жүгүрткөн адамга акындын хикметтери жашоодон кол үздүрбөй, кайра жашоодогу наадандык, дүнүйөпарастык, кара мүртөстүк, бийликке умтулуу сыяктуу адамдардын ички дүйнөсүндөгү жугуштуу илдеттерге чулганган икир-чикир, тар көз караштардагы дүйнөдөн кутултууга багыт берип, «акты-кара»* деген мунафыктар менен бийлик ээси болгон башчыларга каршы өзүнүн оюн көркөм жалпылап, окурмандардын аларга болгон кыжырдануусун ойготот. Бирок ал башкаруучуларды элди көп кыйнап, азапка салбоого үндөө менен кол астында эзилген эмгекчилердин укуктары үчүн күрөшүүнү жана ал жагдайдан кантип чыгуунун жолун көрсөтө билбегендиги өкүнүчтүү болсо да, түбөлүктүү асыл баалуулуктарга тарбиялагандыгы менен баалуу.

Түйүндүү сөздөр: акын, хикметтери, адамгерчилик, сопучулук, тарбия, орто кылым даанышманы,

Аннотация. В нашей статье 2 озаглавленной мудрость Ахмеда Яссаи, призывая людей поклоняться богу, размышляет о том, что путь бога-избавиться от его, запретить его и, в частности, предотвратить преступления, происходящие в окружающей среде. Нправляя мудрого мыслителя к тому, чтобы его мудрость не отрывалась от жизни, а возвращалась к жизни, чтобы освободиться от мира узких взглядов, чреватых внутренними болезнями, такими как невежество, секуляризм, чернота, стремление к власти, он художественно обобщал свои мысли против лицемеров и властных начальников, обладающих “черно-белыми” лицемериями, пробуждает раздражение читателей к ним. Но он ценен тем, что воспитывает читателя в вечных благородных ценностях, хотя его неспособность показать борьбу за прав угнетенных рабочих под его началом и как выйти из этой.

Ключевые слова: поэт, хикметы, гуманность, суфийское, воспитание, средно вековое мудрец.

Annotation. The need to dwell at least in general terms on the era of this saint's life, which is still little talked about in the mouth of every Muslim Turkish child, before talking about the ideological content of this saint's life, teachings, and wisdom, covers the purpose of our first article. Because in our recent internet age, publishing unreliable information confuses our readers and makes them wonder what information they trust. Therefore, in this our first article we first tried to give information about the era of the life of the great poet, thinker of the Turkic world Akmat Yasawi.

Key words: poet hikmet humanity sufi upbringing medieval sage.

Киришүү

Түрк дүйнөсүнүн тарыхында өткөн акындар, сопулар арасында А.Яссавийчелик таасири зор бир да кишини учуратуу мүмкүн эмес. Анткени Орто Азиянын шайхтары, эшендери Яссавини пири, устазы (устаты) катары таанышып билишкен. Ахмед Яссавиден кийин анын стилинде ыр жазмак түрк акындарынын арасында өзгөчө

формага ээ болуу новаторлукка жетишүү дегендик эле. Өз мезгилинде акындын хикметтерин эл чогулган жерлерде, мечиттерде окушуп, идеялык таасири күчтүү, курч ыр жазып, жактап, көз карашын улантуучулар: Мансур ата, Абдумалик ата, Тож кожо, Саид ата, Сулайман ата, Исхак ата, Садр ата, Бадр ата, Али шайх, Мавдуд шайх, Камол шайх, Ходим шайх, Халил шайхтар болушкан менен булардын ырлары бизге чейин сакталып калган эмес. Ахмед Яссавини урматтап, сыйлагандардын дагы бири 1263-жылдарда көзү өткөн («Эшен Азим Кожонун хикметтери» деген ат менен) Азим кожо болгон.

Андан тышкары Ахмед Яссавинин мектебин улантып «Санаттарынын» жыйнагы Ыстанбул басмасынан жарык көргөн Юсуф Байзавий менен Казандан жыйнагы жарык көргөн Кул Гариб болуп эсептелет. Орто Азия гана эмес Ахмед Яссави менен анын шакирти Сулайман атанын таасири татарлар арасында да чоң болгондугун, алардын санаттары эл арасында колдон колго өтүп окулгандыгынан, ал гана эмес бир нече экземплярда басылып чыгып эл арасына таркатылып күндөлүк турмушунда колдонулуучу дидактикалык колдонмого айлангандыгын карт тарых өзү айтып берүүдө (2).

Көрүнүктүү, чыгаан, түрк акыны Саид Эьмод Насими түркмөн эл акыны Махтымкулинин чыгармачылыгына да Ахмед Яссавинин тийгизген таасири бар экендиги илимде далилденгендигинен кабар берет.

Яссавинин чыгармаларынын мынчалык чөйрөгө таралышынан улам анын чыгармачылыгын бир түрдүү карап, бир элге тийиштүү саноо менимче бир беткейликке алып келет. Ошондуктан анын чыгармаларын жалпы түрк элине тиешелүү мурас катары карап, ага оң мамиле жасоо ар бир мусулман илимпозмун дегендердин ыйык парзы экендиги бүгүнкү күндөгү адабиятыбыздын актуалдуу маселелеринен.

Колдонгон метод

Макалада илимий-теориялык метод колдонулду

Талкуу жана натыйжа

Түрк акындарынын атактуу өкүлү («Девони хикмет» бизге) «Насыяттар» жыйнагынын автору Кулкожоакматты терең изилдеп, иликтөөгө алуу бүгүнкү күндүн милдети. Ал албетте, тынбаган, талбаган эмгекти талап кылат. Ийне менен булактын көзүн тазалагандай жана андан оргуштатып суу чыгарып алуу ар бир элдин атуулумун дегендердин бардыгына тиешелүү.

Ахмед Яссави көптөгөн тажрыйбаларды пайдаланып, ислам динин таратуу үчүн кызмат кылгандардан болуп саналат. Анын «Хикмет» ыр топтомдору «Девон хикмет» деген ат менен таралган. «Девони хикметтин» жаралышы, анын ким тарабынан жана качан түзүлгөндүгү анык эмес. Мындай так эместиктин натыйжасы «Девонинин» кол жазма түрүндөгү түп нускасынын сакталбагандыгында. XV кылымда көчүрүлгөн төрт хикметти эсепке албаганда кол жазманын таркалыш доору XII кылымга таандык. Аталган ыр топтомдун басылма нускалары өткөн кылымдын экинчи жарымынан баштап таркала баштаганын тарыхтан билебиз.

Ал басылмалар Ташкент, Казань, Стамбул шаарларында бир нече жолу басылып чыккан. Мисалы, 1896-жылы Казандан “Дивани хикмет” жарык көргөн. “Девони хикметтин” кол жазма түрүндөгүсү менен басылма нускаларынын ортосунда чоң айырмачылык бар экендигин байкоого болот. Анткени алардагы ырлардын саны бирдей эмес, биринде бары экинчисинде жок, барлары да көлөм жагынан бирдей эмес. Андагы чыгармалардын аттары да түрдүүчө берилген. Маселен, “Девони хикметтин” көп сандагы ырлары камтылып, көлөмү жагынан эң чоңу делип эсептелген хикметтин Казандагы бешинчи басылышында (12) 149 хикмет берилип, алардын ичинен 109 хикмет Ахмед Яссавинин аты менен байланышкан. Бул хикметтерде Яссави төмөндөгүдөй түрдүү аттар менен аталган: “Кул Кожо Ахмед”, “Яссавий мискин Ахмед”, “Ахмед Ибн Ибрагим”, “Султан Кожо Ахмед”, “Яссавий мискин Ахмед”, “Мискин Яссави” жана “Кожо Ахмед” формаларында берилген, айрым хикметтерде

кыска гана “Ахмед” же “Ахмедий”, “Кул Ахмед”, “Мискин Ахмед” аттары колдонулган. Жогорудай аттар менен келген ырлар башка китептерде, маселен, Сулайман Бакырганинин “Бакырган китеби”, Молдо Шамиддин Өзгөнийдин хикметтеринде да учурайт.

Мындан тышкары “Девони хикметтин” нускаларында: Кул Шариф, Кул Сайфиддин, “Баба Мачин, Кул Асад, Мискин Гариб, Кул Надрий, Мискин Касым, Мискин Азим ж.б. ысымга байланыштуу ырлар да арбын. Ал эми айрым ырлар кимге таандык экендиги дегеле белгиленген эмес. Айта турган дагы бир нерсе, тили же стили боюнча да хикметтин нускаларында бири-бирине окшобогон чоң айырмачылыктар кездешет.

“Девони хикметтин” бир нускасы да Яссавинин нака тилинен боло албайт. Анткени, Яссавинин хикметтери ооздон-оозго өтүп, китептен китепке көчүрүлүп, өзүнүн түпкү тилин алда качан өзгөртүп жибергени талашсыз чындык. Стеблева белгилегендей: “Девони хикметтеги” ырлардын кайсы бири Ахмед Яссавиге таандык экенин белгилөө жана аларды так ажыратып аныктоого мүмкүн эмес. Бирок ошондой болсо да, жогорудагы маалыматтар менен тааныш болгондон кийин “Девони хикмет” ырларынын кимге таандык экендиги жана өзгөрүп кетиши жөнүндө төмөнкүдөй болжолдуу түрдө ой жүгүртүүгө болот:

а) “Девони хикметтеги” ырлар түрдүү өзгөрүүлөргө учурагандыгына карабай, идеялык негизин Ахмед Яссавинин ырлары түзөт. Бул пикир көпчүлүк ырлар Ахмед Яссавинин ырларынын тили жана стили өзгөргөнү менен мазмуну сакталгандыгында;

б) “Девони хикмет” Ахмед Яссавинин түздөн-түз өзү тарабынан эмес, кийинчерээк, анын шакирттери тарабынан түзүлсө керек. Эгер “Девони хикметти” Яссави өзү түзгөн болсо, мынчалык даражада өзгөрүүгө дуушар болушу мүмкүн эмес.

в) Жашоонун узак агымында “Девони хикметке” түрдүү өзгөртүүлөр киргизилген. Мындай өзгөрүүлөргө ырлардын саны, сапаты, тили, стили учурап, кийинки доордун талабына ылайыкташып, ал доорго сиңип кеткен. Яссавинин хикметтеринин күчтүү таасири менен аларга окшогон жаңы хикметтер жаралган деп болжолдоого болот;

“Девони хикметке” Яссавинин ырлары же Яссавиге таандык ырлардан тышкары, анын шакирттери жараткан ырлар да кирип кеткен. Аны жогоруда белгиледик;

д) “Ахмед”, “Ахмедий” аты менен байланышкан ырлар, профессор А.К.Боровков тастыктагандай, Ахмед Яссавинин ырлары эмес, ушул аттагы башка акындын ырлары болушу да мүмкүн. Анткени Ахмед же Ахмедий аты менен байланышкан көпчүлүк ырлардын сапаттарындагы көрүнүш, тил жана стил жагынан XV кылымдын адабиятына жакындыгын көрсөтүп турат. А.К.Боровковдун болжолунда «Девони хикметтеги» Ахмед же Ахмедий Кемаллидин Иконинин окуучусу шайх Саид Ахмед (XV кылым) да болушу мүмкүн.

ж) «Девони хикмет» улам коом алмашылган сайын, ооздон-оозго өтүп, көптөгөн өзгөрүүлөргө учурап, Яссавинин көптөгөн шакирттери, билимдүү окуучулары тарабынан толукталып жүрүп отурган. Алар Яссавинин сунушу боюнча жана өз алдынча да ар түрдүү ырлар жаратышкан(5).

Демек, Яссавинин көркөм эстелиги, же көптөгөн кылымдардын адабий мурасы экендиги талашсыз чындык. Ахмед Яссавиге тиешелүү дагы бир касиет – ислам дининин нарк-насили, үрп-адатынын жыйындысы болгон шариятты, аны жайылтуу багытындагы жолду, кудайды таанып-билүү жана ага табынууну таркатууга далалат жасагандыгы. «Девони хикметте» мындай деп жазылган жери бар: «Эй, дербиш, шариятка ыклас кылгын, *экинчи* туура түшүнгүн анын жолун, *үчүнчү* үйрөнүүгө ниет кылгын, *төртүнчү* адал ишке оюң бургун. Сопу болуп бул төрт парызды аткарбаса – ал сопу эмес»... - бул төрт парыз куранда Мухаммед пайгамбарга багышталган аяттар аркылуу берилген.

А.Яссавинин пикири боюнча таанып-билүүсүз шарият, шариятсыз акыйкаттык болушу мүмкүн эмес. Алар бири экинчисине баскыч болуп, бири-бирин толуктап турат. Бул *төрт баскычта* ар бир адам эртели-кеч шариятка ибадат кылып, сыйынып, куран окуп турушу керек. Бул парыздарды аткарган адам гана каалаганына жетип, бактылуу боло алат деген. «Девони хикметтеги» Мухаммед пайгамбарга арналган бөлүгү айрыкча адамдарды табынып, сыйынууга чакырат.

Ахмед Яссавинин ырлары адамдарды кудайга пенде, пайгамбарга үмөт болууну жана сыйынып ибадат кылууга чакырып, шариятты таркатуу менен ал ырлардын өзөгүн мистицизм жана аскетизм түзөт. Анын окуусу боюнча адам болгондон кийин дитин кудайга, адал ишке багыштап, андан башка нерсени кабыл алуусу керек эмес. Ошондуктан жашоонун маңызы, ойлоп иштөөнүн максаты кудайга, чындык үчүн адалдыкка арналууга тийиш деп эсептеген. Ал өзүнүн хикметтеринде *кудай жолун напсиден кутулуу*, аны тыюу, айрыкча айлана-чөйрөдө болуп жаткан кылмыштарга жол койбоо керектигин издейт. *Жакшылап ой жүгүрткөн адамга акындын хикметтери жашоодон кол үздүрбөй, кайра жашоодогу наадандык, дүнүйөпарастык, бийликке умтулуу сыяктуу адамдардын ички дүйнөсүндөгү жугуштуу илдеттерге чулганган икир-чикир, тар көз караатардагы дүйнөдөн кутултууга аракеттенип, «акты-кара»* деген молдо кожолор менен бийлик ээси болгон акимдерге каршы өзүнүн оюн көркөм жалпылап, окурмандардын аларга болгон кыжырдануусун ойготот.

Бирок ал башкаруучуларды элди, айрыкча карып, бечераларды көп кыйнабоого, азапка албоого чакырган менен феодалдык коомдун өкүлдөрүнүн кол астында эзилген эмгекчилердин укуктары үчүн күрөшүүнү өз алдына максат кылып койгон бирок анын жолун билбегендиги өкүнүчтүү.

Ахмед Яссавинин хикметтериндеги дагы *бир өзгөчөлүк* адамга өзү кылган жаман иши үчүн өзүн-өзү кечирбөөнүн сырларын үйрөткөндүгү. Башкача айтканда, акын ар бир адам өз жан дүйнөсүнүн эң чуңкур тереңине назар салууга тийиш. Анткени ал тереңдиктеги эң зор касиет – ачык айкындык талаптарына чыдоо кыйынга тургансыйт. Бирок инсандык касиет, парызды актоо үчүн чыдоого туура келет. Бул идея акындын 54-хикметинде мындайча берилет.

Актын кулу дербиштер, Акыйкатты билгендер,
Ак сырына тилкелер, айкын жолго киргендер,
Ак жолуна киргендер, Алла дешип жүргөндөр,
Жарандар изин изилдеп, жар, баладан безгендер.
Теңдеши жок мустапам (бир мактап сый, кут алган)
Мээраж түнү бизди ойлоп, аалам түгөл кезген ал.
Ниетин бузбай жаманга, напси агытпай адамга.
Акты сүйгөн ашыктар – калайыктан кечкендер,
Дүр меники дегендер, дүйнө малын жегендер,
Таз жорудай куркулдап, тарпка батып өлгөндөр.
Жаназага тургандар, жалган дуба кылгандар,
Жаны-дили булганган – ал тамучка киргендер.
Казы имам болгондор, калп дилини соргондор,
Жоор эшекке айланып, жондон жүгү кетпестер.
Алдап жеген акимдер, арам болгон затын көр,
Бырчылдатып өз боорун былчылдатып жегендер.
Мукмин кулдар, садыктар, саадакка алган каныктар,
Ак жолунда аныктар, учмаг курун чечпестер.
Кулкожакмат билгейсиң. Ак жолуңа киргейсиң,

Ак дидарын көргөйсүң, Актын колу өчпөс нур!^{1(3)Ч} Өмүралиевдин ктормосунда) - деп, чын акыйкатты билип, актын кулу болуп сырын туюнгандар, анын

жолунда жүргөндөр жалгыз гана дербиштер, ал эми дүнүйө меники деп, таз жорудай тарпка көзүн артып, жада калса жалган дуба окуп, жаназага туруп жан-дилиң булгагандар, казы менен молдолор бирөөгө жакшылык кылбай өз элин өзү соргондор – бийлик акимдери. Мына ушулардын баарын көрүп турган акын өзүн-өзү:

Кулкожакмат бийбейсиң. Ак жолуна киргейсиң.

Ак дидарын көргөйсүң. Актын жолу өчпөс нур! - деп,

жаман иш менен жаман жоруктан алыс болуп, тазалыкка, пакизалыкка моюн сунуу керектигин айтат. Анткени ак жүрүү – өчпөс нур менен тең деп жаамы мусулман калкын ак жүрүп, алал өмүр сүрүүгө, талбай эмгек кылууга үндөйт(15).

Ахмед Яссавинин хикметтеринин түп нускасы биздин колго келип жеткен жок. Ошондой болсо да, анын жарык көргөн ырларынын тили жана ыр түзүлүшү боюнча төмөнкүдөй пикирди айтууга болот:

«Девони хикметтеги» айрым бардык ырлар (Мухаммед пайгамбарга арналган ж.б.) лиро-эпикалык мүнөзгө ээ болсо да, колдо бар хикметтерине таянып, анын ичиндеги көпчүлүк ырлар лирикалык мүнөздө экендигин көрөбүз. Ал эми лиро-эпикалык ырларында диндин жаралышы жөнүндөгү уламыштары баяндалган. Яссави лирикалык ырларында көбүнчө суроо-жооп ыкмасын колдонгон(5).

«Девони хикметтеги» айрым бардык ырлардын идеясы таалим-тарбиялык маанини камтыйт. Мындай маанидеги ырлар көбүнчө элдик оозеки чыгармаларда, жазма адабиятта кеңири учурайт турган көрүнүш. Яссави жана анын окуучулары өздөрүнүн диний жана тарбиялык маанайда жаралган ырларын кат-сабаты жоюлбаган карапайым элге жайылтуу үчүн, атайын кошок формасында жаратышкан. Ошондуктан төрт саптан курулган хикметтер, негизинен, а-а-а-б, в-в-в-б тартибинде жайгашкан жана биринчи саптын кийинки мууну, кийинки саптардагы ойду улантуу үчүн ылайыкталган. «Девони хикметтеги» көпчүлүк ырлар 7 жана 12, 14 муундуу ыр формасында, мындай формадагы ырлар музыкалаштырууга (обонго салууга) өтө ыңгайлуу экендиги белгилүү(5.13). Ошол себептен, бул ырлардын көпчүлүгү шайыктар жана эл кыдырган календерлер тарабынан музыкалаштырылып, атайын эл алдында ырдалган.

Коргунду

«Девони хикмет» ооздон-оозго өтүп, китептен-китепке көчүрүлгөнүнө байланыштуу анын түпкү тили (XII кылым) сакталбагандыгын башта айтып өткөнбүз. Ошого байланыштуу хикметтин көчүрмөлөрүнүн тили да бир кылда эмес, алардын ортосунда зор эбегейсиз айырмачылыктар бар. Алардын ичинде архаикалык элементтердин, диалектикалык, түрдүү түркий тилдеги, ал эле эмес фарсы-тажик тилдериндеги сөздөрдүн колдонулгандыгын көрүүгө болот. Хикметте: езух (күнөө), учмах (жаннат, арык) таза ж.б. архаикалык сөздөр – бад (жаман, кас) киши, бози (оюн, эрмек) обу, гил (суу жана топурак) фарсы-тажик сөздөрү жана «у» байламтасынын колдонулушу түрдүү басмаканаларда басылгандыгына байланыштуу көп түрдүү түркий сөздөрүнүн колдонулушунан кабар берет.

Ошентип, атактуу *ортук түрк элине таандык* Кулкожакмат-Ахмед Яссавинин өмүр жолун, чыгармачылыгын илимий жактан изилдеп, тактоого муктаждыкты туудургандыгынын өзү бүгүнкү адабий процесстеги актуалдуу маселелеринен.

Колдонулган адабияттар

1. Акматалиев.А. Актыкка үндөгөн Кулкожо Акмат. Заман Кыргызстан. 2002, 18-январь
2. История всемирной литературы, 1,6 том. – М., 1983, 1989.
3. Өмүралиев Ч. Жазылык Кулкожо Акмат жөнүндө сөз. – Ала-Тоо, 1990 № 10.
4. Рахим. А.Азиз. Татар адабиятынын тарыхы. «Феодализм доору» Б. 1990
5. Стеблева И.Я. Түрк тилиндеги байыркы адабият. Китепте: Кыргыздар. Б- 1993, 2-китеп.
6. Шериев Ж. Байыркы адабият тарыхы. Б-Ош, 2000.
7. Үкүева Б.К. XXкылымга чейинки жазма адабият. Ош, 2000.

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ВОСТОЧНЫЙ РЕНЕССАНС И ЮСУФ БАЛАСАГУНИЙ

Чолпон Кабыловна Сооронбаева,

Иссык-Кульского государственного университета им. К.Тыныстанова, старший преподаватель, Кыргызстан,

Email: cholponsooronbaeva4@gmail.com ORCID ID: 0009-0003-0448-3193

Аннотация. В статье упоминаются имена мудрецов средневекового Восточного Возрождения, в частности кратко рассказывается о Юсуфе Баласагуни. Бесценное наследие Баласагуни не только в области литературы, но и в области философии, охватывающей глубокие социально-политические вопросы. На творческом пути мы проанализировали его взгляды. "Кутадгу билиг" не только политический трактат, он является суммой знаний по различным областям науки и культуры своей эпохи, в нем собран и обобучен материал с философским осмыслением жизненных позиций самого автора, в частности, рассмотрены мировоззренческие проблемы смысла жизни, предназначения человека, его места и роли в общественном и природном универсуме. Произведение Баласагуни представляет обширную систему, в которой выдвигаются как проблемы общеполитического характера, так и жизненно-практического, этнического и эстетического плана.

Ключевые слова: Ренессанс, средневековое мировоззрение, Восток, трактат, политическое мировоззрение.

Annotation. The article mentions the names of the sages of the medieval Eastern Renaissance, in particular it briefly tells about Yusuf Balasagun. Balasaguni's priceless legacy is not only in the field of literature, but also in the field of philosophy, covering deep socio-political issues. On the creative path, we analyzed his views. "Kutadgu bilig" is not only a political treatise, it is a sum of knowledge in various fields of science and culture of its era, it collects and summarizes material with a philosophical understanding of the author's own life positions, in particular, the philosophical problems of the meaning of life, the purpose of man, his place and role in the social and natural universe are considered. Balasaguni's work represents an extensive system in which both problems of a general philosophical nature and vital practical, ethnic and aesthetic plan are put forward.

Key words: Renaissance, medieval worldview, East, treatise, political worldview.

Когда мы смотрим на средневековую философию, мы сталкиваемся с особенно богатыми, значимыми, глубокими и уравновешенными мудрецами, мыслителями, которые нашли свое место в любой науке. Особенно яркие звезды науки того времени все еще кажутся еще более загадочными, все более захватывающими, чудесным миром, который капает каждый раз, когда они раскрывают свою тайну. Арабоязычные мысли рассматриваются в двух аспектах: философском и религиозном.

А представители Караханидского возрождения оставили в свое время бесценное наследие-язык Корана или арабские надписи. Он, в свою очередь, преуменьшил значение письменных работ на арабском и турецком языках и проложил путь к науке о Вселенной. Например, сборник "История древних арабских падишахов" был переведен Аль-Момуном на основе великих мыслей древней античности. Арабские философы, будучи очень близко знакомы с трудами греческих философов, с любовью читали труды Аристотеля, Порфирия, Платона и др.

Мухаммад аль-Хорезми (IX в.в.) – первый турецкий математик, инженерное дело, который почувствовал необходимость в расчетной точности для землеустроительных работ и написал алгебраические начала. Абдурахман Суфи (X в.в.) - умел составлять лунный календарь и правильно устанавливать время поста.

Ахмед Балазури – писал о военных походах в историческом сборнике «Завоевание стран». Мухаммад Табари (около 839-923 гг. н.э.) – «Хадисы истории пророков и халифов » в нескольких томах и комментарии к Корану в тридцати сборниках были золотым сокровищем Халифата.

Мухаммед Бируни (973-1050 г.г.) – индийская страна с богатой древней историей, изучавшая топографию, географию, астрономию, математику, физику, медицину, геологию. М.Бируни и его научные астрономические доказательства были в свое время раскрыты до Н.Коперника.

Аль Сами – выдающийся ученый-поэт, который внес свой вклад в географическую науку, написав «Всеобщую историю мира» в форме стихотворения.

Жусуп Аль Кинди (800-879 г.г.) – анализировал научный путь мистики, создавая труды по геометрии, музыке, медицине.

Мухаммад аль Фараби (870-950г.г.) - блестящий знаток психологии, астрономии, политологии, философии. В частности, он создал «Жемчужины разума», «Книгу о взглядах жителей Мудрого города» и « Происхождение наук», познакомив арабский мир с трудами Аристотеля.

Абу Али ибн Сина (980-1037 г.г.) – великая личность, прославившаяся в европейских странах своим врачебным именем, и, в частности, работа «Канон врачебной науки» этого явления до сих пор является одним из самых актуальных и важных произведений.

Ибн Баджа (XI в.) – хотя некоторые его работы были сожжены и уничтожены из-за того, что некоторые философские взгляды противоречили идеями ислама, а некоторые сохранились до нас. Скажем, произведение “Жизнь одинокого бродяги ” обращало внимание на чистоту духовного мира человека.

Ахмад Ибн Рушд (1126-1198в.в.) – особенно выделялся философской мыслью, отстаивал равенство в людях и сумел дать лучшие идеи в отношении социально-политических государственных дел.

Имя мудрецов продолжается. Тем не менее, мы упомянули их имена. Теперь остановимся на наших великих людях, близких к кыргызскому государству. Один из них – Махмуд ибн Хусейн Мухаммед Кашкари Барскани - великая историческая личность, мыслитель, ученый и мудрец. Несмотря на то, что было проведено множество исследований его дошедших до нас работ, все еще есть некоторые, которые еще предстоит прояснить. Следовательно, работа Махмуда Кашкари-это драгоценное сокровище и скала вечных умов. Социальные ситуации в истории человечества с древнейших времен переживали самые разные ситуации.

Махмуд Кашкари также 15 лет путешествовал по тюркоязычным народам, создал поистине грандиозный труд. Несмотря на то, что в свое время философские воззрения и понятия давались на древнетюркском языке, они не теряют своего значения и используются в обществе. Размышляя о важных жизненных вопросах, он пытался найти на них ответы. Таким образом, в кыргызском естествознании - многогранном, чрезвычайно сложном явлении, внутренние духовные ценности которого закреплены в традициях тюркских народов и исламской веры, великие философские взгляды Караханидской эпохи представлены в произведении Жусупа Баласагына “Кутадгу билиг” или «Кут алчу билим», Махмуда Кашкари «Диван лугат ат-Тюрк», в «Огуз Нааме» даны высокие образцы мудрости того времени.

Следовательно, средневековая восточная философия возникла под влиянием великих уникальных культурных произведений. Что касается рассмотрения вывода, само произведение Юсуфа Баласагуна «Благословенное знание» (“Кутадгу билиг”) – это целая энциклопедия. В нем есть строки, которые также подтверждают идеалистические мысли греческого философа Платона. Следовательно, Юсуф Баласагуний был гуманистическим мыслителем своего времени. Если в рассказе турецкого лингвиста Рашида Рахмати Арата (1900-1964 г.) ясно, что Юсуфу

Баласагыну было пятьдесят четыре года, когда он закончил поэму “Кутадгу билиг”, то автор появился на свет в 1015-1016 годах. Другой турецкий лингвист пишет, что Юсуф родился в 1018 году. Как бы то ни было, 462 г. Хиджры – 1069-1070 гг. нашей эры Юсуф Баласагуна создатель эпоса Сары – Узень, в предгорьях Чуйской низменности, юго-западнее древнего города Токмок, расположенного вдоль реки Чуй- где место стояла нынешняя башня Бурана, открыто записал в эпосе, что это остатки города Баласагуна.

Поэт-мыслитель, прославившийся уникальным пониманием своего времени и глубиной мировоззрения, не потерял своей ценности даже в современном динамичном обществе благодаря влиянию своего великого произведения, шедевра Юсуфа Баласагуна. Кто бы ни чувствовал величие, отражающее осмысленное ядро повседневной жизни народов Центральной Азии, неизбежно. “Благословенное знание”, ставшее бесценным наследием мировой литературы, сейчас также очень актуально. Поэма Юсуфа Баласагуна «Благословенное знание» - народное сокровище, утверждающее в духовной жизни наших предков истоки веками единой, взаимосвязанной двух культур – оседлой и кочевой.

"Кутадгу билиг" не только политический трактат, он является суммой знаний по различным областям науки и культуры своей эпохи, в нем собран и обобщен материал с философским осмыслением жизненных позиций самого автора, в частности, рассмотрены мировоззренческие проблемы смысла жизни, предназначения человека, его места и роли в общественном и природном универсуме. Произведение Ю. Баласагуни представляет обширную систему, в которой выдвигаются как проблемы общефилософского характера, так и жизненно-практического, этнического и эстетического плана.

Взгляды Юсуфа Баласагына можно разделить на:

1. Прославление общечеловеческих ценностей;
2. Связь человека и Вселенной;
3. Человеческие уловки и духовный мир;
4. Социальная жизнь и политическое общество;

Поэт утверждает, что, хотя человек по его мнению является биологическим существом, он отличается от животных своим интеллектом, способностью запоминать, принимать, понимать окружающую среду, знаниями и уважением, которое они проявляют друг к другу. Несмотря на то, что общность людей, живущих группами, является нормальным явлением, различные ситуации в ней беспокоят мыслителя.

Обязанность быть главой государства, главой народа в жизни общества исходит не только от должностей. Когда каждый человек получает образование для своего будущего и своей жизни, начальство должно быть в десять раз более образованным. В гармоничном союзе населения и вождя требуется справедливость. Независимо от того, к какой социальной группе принадлежит человек, вопрос морали должен быть очевиден. Автор знал, что для того, чтобы вырастить человека человеком, требуется тяжелая работа. В произведении умел выразить черты политического лидерства. Политические лидеры могут описывать качества людей, обладающих разумом, знаниями, людьми-стартерами, способными предвидеть будущее, спасать от невзгод, обладающих образцовым поведением, особыми качествами.

С точки зрения автора, он мог отразить феодальный момент с политической ситуацией своего времени. Общественные тенденции, изменения в историческом процессе – это процессы, свидетелями которых является сама сфера управления. В отношении таких явлений мыслитель глубоко ценил и поощрял терпимость и гуманность. Сопровождая разнообразные идеи средневековых мыслителей-модернистов, он показывает, что наука не отстает от своего времени. Умел мысленно анализировать и мысленно передавать справа и слева общественное, государственное устройство, негатив и позитив. Эпоха малочисленных ханств сопровождалась политикой своих мудрецов и советников. Несмотря на то, что Юсуф посвятил этому вождю не только свое детство, но и свои мысли, он стал

для последующих поколений огромным умом, наследием или книгой, которую нельзя упустить из виду.

Он говорит, что в самом государстве, помимо личного главы, есть и лучшие, врачи, поэты, крестьяне, торговцы, ремесленники, бедняки, которые составляют дифференцированный ряд общества. У каждого человека будет свое место. Он также говорит им, как относиться к ним и создавать гармонию. Это просто энциклопедия турецкого мира, которая не принадлежит отдельному автору или, точнее, является основой для поиска нужных адресов. Он также охватывает взгляды человека на познание Вселенной, проблемы окружающей среды, природы и астрономические знания. Без телескопа он познакомился с албанскими трудами древних ученых, изучавших шесть тайн Вселенной, концепцию планет, созданных в ней, и увлекся личным мировоззрением.

По его концепции разум озаряет человека светом знаний. В то время поэт не отрицал роли чувственного восприятия в познании истины. Важно подчеркнуть, что мыслитель правильно ставит вопрос о роли головного мозга в интеллектуальной деятельности человека, и потому в «Кутадгу Билиг» поэт отразил стремление передовых представителей общества изучать светские науки, свободно мыслить. В связи с этим особое внимание своих современников Жусуп обращает на то, что познание невозможно без знания: чтобы глубже познать мир необходимо систематически пополнять свое образование и знания.

Знания в деятельности человека – это здоровье, свет души, мудрость, счастье и т.д. Юсуф Баласагуни прекрасно осознавал, что завоеванные области удержать силой оружия не удастся. Для чего необходим хорошо организованный государственный аппарат: достаточно сильный, чтобы противостоять постоянной угрозе внешних вторжений; достаточно гибкий, чтобы защищать интересы привилегированных слоев населения; достаточно подготовленный, чтобы упорядочить налоги сборы внутри страны. Взгляды мыслителя на общество и человека несет в себе глубокий гуманизм и насыщены рационалистическим подходом к осмыслению процессов, происходящих в обществе, признанием важной роли материальных факторов.

Целостное, в том числе и философское прочтение поэзии Баласагуни, в свою очередь, будет способствовать расшифровке, проникновению в сложный внутренний мир средневекового поэта-мыслителя, вскрытию его глубинных пластов, отвечает интересу и вниманию широкой общественности. Включение "Кутадгу билиг" в поле историко-культурного анализа будет способствовать дальнейшей разработке истории общественной мысли, художественных традиций тюркских народов в средневековый период развития.

Значимость и актуальность введения в оборот "Кутадгу билиг" Юсуфа Баласагуни отчетливо вырисовывается в плане всестороннего изучения многомерного процесса развития культура. Научное использование, изучение, интерпретация произведения Баласагуни в историко-философском срезе восполняет наше представление об умственном содержании, интеллектуальной жизни и связи народов Востока в период средневековья.

Великий поэт своего времени своим поэтическим произведением создал шедевр для всего турецкого мира. Будущее должно еще больше раскрыть политическую, социальную, этическую сторону творчества поэта.

Использованная литература

1. Гуревич А.Я. Средневековый мир. – М., 1990.
2. Жусуп Баласагын Куттуу билим. – Москва, 1993.
3. Касымжанов А.Х. Абу Наср аль-Фараби. – М., 1982.
4. Философский энциклопедический словарь. – М., 1959.
5. Кирабаев Н.С. Средневековая арабо-мусульманская философия. Том 1 (Bibliotheca Islamica) - Список 2009. pdf;
6. Васечко В., Пургин С. Древняя и средневековая философия. – Екатеринбург, 2017.

ТРАДИЦИОННЫЙ ИСЛАМ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ДИНАМИКУ ИНТЕГРАЦИОННЫХ И ДЕЗИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ОБЩЕСТВА

¹А.Б. Муканова, ²К.М. Борбасова,

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, докторант

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, доктор философских наук,
доцент, Казахстан, г. Алматы

Аннотация. Всесторонне изучен потенциал традиционной исламской религии, признаваемой основой духовно-культурной конструкции казахского народа. В экспертизе потенциала традиционного ислама, объединяющего казахстанское общество или ведущего к дезинтеграции, использованы труды отечественных и зарубежных ученых. Вопросы исламской традиции наряду с историко-философским, теоретико-этическим подходами анализа были разработаны исторический, логический, сравнительный анализ. Определена феноменология и сущность религии, всесторонне сформулирована функция традиционного ислама в обществе.

Ключевые слова: традиционный ислам, идентичность, казахское общество

Annotation. The potential of the traditional Islamic religion, recognized as the basis of the spiritual and cultural structure of the Kazakh people, has been comprehensively studied. The works of domestic and foreign scientists were used in the examination of the potential of traditional Islam, uniting Kazakh society or leading to disintegration. Along with historical, philosophical, theoretical and ethical approaches to analysis, historical, logical, and comparative analysis have been developed. The phenomenology and essence of religion are defined, the function of traditional Islam in society is comprehensively formulated.

Key words: traditional Islam, identity, Kazakh society

Традиционное соотношение ислама и национального единства в нашем государстве – это социальный процесс, который формируется через национально-культурную идентичность и общественную интеграцию. В казахстанском обществе кодекс бытия и его отражение в общественном сознании и жизни тесно связаны с традиционным исламом. Один из цивилизованно-экзистенциальных вопросов казахского народа « " кто мы?" - вопрос. В этом контексте изучение интеграционной и дезинтеграционной силы традиционного ислама в формировании национального единства является задачей, имеющей научное значение. Если посмотреть на историческую ретроспективу и проанализировать труды исследователей роли ислама в казахстанском обществе, можно выявить две предпосылки бурного развития этой религии. Первый – крах атеистической идеологии в Советском правительстве, второй – можно заметить, что фактором, влияющим на казахскую идентичность, является информационная глобализация.

Актуальность определения понятия традиционного ислама как в научном обороте, так и на государственном уровне лежит в основе концепций «Рухани жаңғыру» и «Мәңгілік Ел». Кем будут роль, формы, субъекты, институты религии в формировании национального единства? В этом смысле необходимо социальное единство, интеграция общества, и, как говорят, коллективная консолидация. Следовательно, изучение соотношения традиционного ислама и национального единства становится актуальной проблемой.

К вопросу об традиционном исламе от казахстанских исследователей обратились Н.Ж. Байтенова, Е.Е. Бурова, А.Д. Курманалиева, Д.Т. Кенжетай, Ж.С. Сандыбаев, Б.М. Сатершинов, Н.Л. Сейтахметова, Г.Г. Соловьева, А.Г. Косиченко. Можно привести:

Рысбекову Ш.С., Абжалов С., Мухитдин Р.С., Нуртазину Н.Д., Муминову А.К., Борбасову К.М., Бейсенову Б., Затова К.Д., Багашарова К.С., Джалилова З.Г.

Научные исследования, посвященные ханафитско-матуридской тематике, идут по одному следу. Из научных работ, посвященных истории мазхабов, можно выделить «историю мазхабов» С. Сейтбекова, «историю мазхабов» Сабри Хизметли, «историю исламских мазхабов» Адама Асалыюглу, "историю исламских мазхабов" н. ж. Байтенова. Б. К., Бейсенов С. У. учебное пособие Абжалова «секты и направления в Исламе», работы А. К. Муминова «Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии». «Улук имам - имам имам Агзам Абу Ханифа» А. Дербисали, посвященный раскрытию содержания и сущности учения. «Осколок Асыл "Ерана" Имам Матуриди» и «исламские вероучения», «течения вероучения» А. Сатыбалдиевой, "казахская культура и исламские ценности" Е.А. Онгарова, А. Адильбаев. , Монография Ш. Адильбаевой «Абу Ханифа и ханафитский мазхаб», С. Ораза «Ислам в Великой степи», «религия и традиции», Е. Малгажиулы «Дін даналық бұлағы», А.Ш. Адильбаева «сочетание казахских обычаев и традиций с Исламским шариатом», А.Монография Б.Акимханова "Абу Мансур аль-Матуриди и его научные выводы по проблемам «веры»", С.Зиманов, монография Н.Усерова «влияние шариата на законы казахского обычая», К.Жолдыбаевича «религия и дил. "были защищены докторские диссертации по данной теме.

В основу методологической базы статьи легли историко-философские, теоретико-этические методы анализа проблем исламской традиции, метод логического единства, структурно-функциональные, герменевтические, аксиологические методы. В статье также использовались социологические методы с учетом междисциплинарной специфики темы.

Методы исследования:

- метод кросс-контекстуально-исторической компаративистики (с целью всестороннего концептуализации)

- для анализа, герменевтики в синтезе, сравнительного анализа, определяющего проблемную область интертекстуального пространства, необходимо использовать методы компаративистики и структурализма.

В связи с тем, что процессы в обществе постоянно меняются, закономерным явлением является отход старых идей и формирование новых. В этой связи следует отметить, что американский социолог Э. Шилз писал о традиции: "традиция снижает скорость изменений в обществе, но, поскольку она допускает изменения в умеренных количествах, она обеспечивает порядок развития и позволяет свободно развиваться, ориентируясь на справедливость» [1]. То есть вполне возможно, что традиция является фактором, который либо побуждает к общественному развитию, либо отстает от развития. Для этого, свидетельством того, что казахское население говорит о том, что «предыстория и ад традиций», являются социальные ценности, которые всегда меняются. То есть это говорит о том, что в динамике развития общества не только национальные или культурные ценности, но и религиозные, традиционные исламские ценности являются объединяющей силой нации.

В этой связи необходимо на научно-теоретической основе определить социальную роль религии ислама в целом в формировании национального единства общества.

Не обошлось и без исторических фактов, что религия играет главную роль в закреплении ценностей, их сохранении, раздате иным субъектам. Можно заметить, что формирование общества, основанного на национально-духовной, национально-культурной основе стран Востока, руководствовалось исламской религией. Религия-это сила, формирующая идеи и практики, культурное пространство и значения. Следовательно, ислам не может оставаться вне процесса национальной интеграции и дезинтеграции в нашей стране.

Когда исследователи сосредотачиваются на функциональной функции религии, они пишут, что она делится на несколько сфер. Различают 1. институциональные, 2. коммуникативные, 3. когнитивные, 4. рефлексивные сферы [2]. Согласно классификации Парсонса, в системе отношений считается, что религия обладает инакомыслящей силой. Они отражаются, например, в распределении квот хаджа и умры в Казахстане, ношении исламской атрибутики в общественных местах, надзоре за религиозным образованием в государственных школах, государственной бюрократии и религиозной сфере. Доказывается классификация ученых в регулировании системы общения приверженцев ислама и представителей других религий, в регулировании процесса радикализации различных исламских организаций и организаций, в миссионерской деятельности, в определении других видов деятельности государства.

В ясном понимании интеграционных или дезинтеграционных процессов в обществе данная классификация религиозной деятельности вносит важный вклад в научную экспертизу. Что касается взаимодействия государства и ислама (хадж и умра, вопросы религиозной одежды, государственная бюрократия и религия, государственные институты и религия ислама), а также религиозных и светских общин, айт, Курбан айт, рождественские праздники также могут быть фактором, объединяющим или препятствующим общественному единству. Несколько исламских исследователей отмечают, что деструктивные религиозные течения, оказывающие сильное влияние на мировом уровне, создают психологический, социальный, мировоззренческий, политический, культурный прессинг молодежи – толчок к дезинтеграционной силе в казахстанском обществе. "В настоящее время главная угроза целостности казахского государства исходит от действий радикальных течений со стороны. Религиозно-духовное мировоззрение и культурное наследие казахского народа, сложившееся на протяжении веков, со стороны этих течений подвергается критике», - пишет ученый-исламовед Адильбаев А. [3].

Следует отметить противоречивую идейную трансформацию групп, придающих национальному объединению дезинтеграционную ценность. К сожалению, растет число молодых людей, не знающих истории и традиций, культурного наследия и менталитета. В некоторых регионах преобладание мусульман над ханафитским, салафитским. В частности, отказ подчиняться имамам, утвержденным ДУМК, внутри мечети, непризнание фетв, утвержденных Духовным управлением, неподчинение полномочным имамам, подчинение проповедникам, фетвам в зарубежных странах (Саудовская Аравия, Турция, Пакистан, Индия) серьезно подрывает национальное объединение.

Среди казахов развитие этой тенденции-опасная ситуация. Приобщение казахской земли к военным действиям за рубежом, приравнивание всех религиозных традиций местного жамагата к «ереси», «ширку» создают угрозу как национальной, так и социальной сплоченности.

В этом контексте ученый, изучающий исламскую традицию Б. Сатершинов в своей статье «Может ли в казахстанском обществе возникнуть агрессия и конфронтация на основе несоответствия религиозной веры, в том числе возможность развития религиозного радикализма?» - отвечает на вопрос следующим образом. "Может ли в казахстанском обществе возникнуть агрессия и противостояние на основе несоответствия религиозных убеждений, в том числе есть ли вероятность развития религиозного радикализма?" – на вопрос:» нет, потому что религия-явление исключительно позитивного характера " - ответили 39,9 %. "Да, религия может быть агрессивной и привести к радикализму», - ответили 12,6 %. 12,2% ответили, что религиозный радикализм может расти. [4] то есть, как научное сообщество, так и компетентные органы говорят, что общество финансирует все группы религиозного радикализма, противоречащие основам традиционного ислама, которые отвергают его в радикальной форме, и что они финансируются внешними религиозно-политическими

силами. Сильно страдают от ксенофобии (враждебное отношение к представителям других национальностей), религиозной сплоченности, культурной сплоченности, национальной идентичности. Религия и национальные здоровые отношения также опасны тем, что они являются кормом для ненависти и нетерпимости дезинтеграционный процесс.

Теперь на эти дезинтеграционные явления наша благородная религия-ислам, а также традиционный ислам своими нравственными принципами, ценностями мирного существования, дает мировоззренческую ориентацию многим народам. Учитывая, что пророки в исламе были посланы всему человечеству, можно сказать, что ни одна нация не является более этнической, чем другая [5]. Потому что есть также некоторые радикальные группы, которые считают пророка Мухаммеда арабского происхождения, что он не имеет ничего общего с казахом, казахом. Обоснование на уровне государства сочетания обычаев и обычаев казахского народа в формировании национального единства, его популяризация-большая ответственность перед обществом. Потому что, будь то радикальные секты чуждого происхождения или другие христианские секты, казахи явно не заинтересованы в том, чтобы стать одним и стать сильнее.

Очевидно, что в бытовом мировоззрении казахского народа особое место занимают традиции и обычаи. В формировании национального единства казахскому народу необходимо определить свое культурное наследие и духовную направленность в философско-бытовом пространстве, в многообразии ценностей. "Как реагировать на течения, обладающие дезинтеграционной силой?"- вопрос, очевидно, отталкивает только идейно-ценностная, национально-культурная система, основанная на традиционной исламской духовности.

Теперь необходимо на научной основе определить понятие «традиционный ислам» в формировании национального единства.

Традиция является частью культурного наследия нации, которое сохранилось из поколения в поколение в обществе или социальной группе. Поскольку традиция-сложное явление, она складывается из общественного института, норм поведения, верований и ритуалов. Однако в гуманитарных науках это определение не является однозначным, для чего возникает необходимость анализа концептуальных основ этого понятия. Традиция-это систематизированное, основанное на нормах отражение общественного сознания. Хотя обычаи и традиции в большинстве случаев используются как двойные слова, они имеют семантическую особенность. Обряд-это совокупность норм поведения, ритуалов и законов в повседневной жизни нации, достигших от человеческого начала до общественного уровня, пишет Адильбаев А. [6].

Роль традиций в жизни, мировоззрении казахского народа очень высока. Потому что раньше кочевой формой жизни была система общественных отношений на просторах, расположенных в «сердце» Центральной Азии. На казахском языке «Ата видел...»именно он унаследовал систему ценностей казахского предка, то есть традиции. Сохранение этой традиции и культурного наследия у подрастающего поколения в целях сохранения религиозной целостности и национального единства в обществе станет краеугольным камнем национального единства.

Американский культурный антрополог Талал Асад приводит в своей статье следующую пословицу. "Традиция-говорит он,-это не то, чему человек может научиться; не связь, которая необходима, когда он этого хочет, она сильнее, чем неспособность человека выбрать своего предка. Человек, у которого нет традиций, и тот, кто хочет их иметь, подобен несчастному любовнику» [8]. То есть не каждая нация выбирает ритуал, это система ценностей, которая передается нации по наследству.

По мнению французского философа Рене Генона, традиция-это учение, познание, данное человечеству от Бога. Если рассматривать этимологическое значение слова "традиция», то оно сводится к значению "давать". Но со временем это значение

изменилось и начало переходить в значения «наследие», «дар», которые многие понимают. То есть каждая нация должна воспринимать традицию не только как ценность, дар, но и как учение или систему познания. Тем не менее, Генон сказал, что понятие традиции нуждается в институтах и ресурсах, которые ее улучшат [9].

Если в казахском менталитете, мировоззрении, национальной идентичности есть две неотъемлемые традиции, то второе понимание – это обычай. В этом контексте мы проведем концептуальный анализ того, как слово «обычай» соотносится с обычаем в исламском шариате.

Отметим, что слово «обряд» «происходит от арабского слова» у'рф". То есть слово «обряд» «часто встречается в Коране и Сунне под названием» магруф". Слово "магруф" означает вещи, которые разум и религия приветствовали и считали хорошими. Это слово встречается в Коране в 39 местах [10].

Виды ритуала по исламу: он делится на правильный (сахих) и неправильный (фасит). Сахих обряд: ритуалы, соответствующие Корану и Сунне или, по крайней мере, не противоречащие этим основам. Если Фасит-это ритуал, то обычаи, которые считались недействительными в исламе из-за противоречия стихам и хадисам.

Знатоки фикха установили несколько условий принятия обычая в шариате. Их главные следующие:

1. Коран, сунна и мусульманские ученые общие предписания не должны противоречить.

2. Широко применяемые среди населения во время вынесения приговора должен быть. По сути, обычаи меняются в разное время. Обычаи, которые произошли в истории и впоследствии были отменены, не учитываются в шариате.

3. Рассматриваемый обычай должен быть обычным, привычным навыком среди массового населения. Привычки между отдельными людьми не имеют законной силы [11].

Адилбаев А. отметил, что с учетом особенностей существования данного народа, к его обычному бытию ислам не идет вразрез: «кроме того, это подтверждает тот факт, что Пророк (С.А.С.) внес изменения в некоторые правовые вопросы, существовавшие еще до ислама, и оставил некоторые из них прежними. В учении хадисов такрири называл это сунной. Такрири Сунна означает отсутствие сопротивления пророка некоторым действиям сподвижников, то есть действия, которые он приветствовал. Это, в свою очередь, показывает, что обычай является основой норм шариата."- пишет [12].

Исламские ученые группируют обряды в две основные группы. Первый « "обряд амали", то есть обряд действий. Это обряд, отражающийся в принадлежащем ему быте какого-либо народа, в целях удовлетворения потребностей. Второе, что связано со словом «обряд Каули», то есть то, что он назвал словесным ритуалом. К ним относятся народные пословицы, слова разговорного употребления. В зависимости от сферы действия этих обрядов ученые делятся на общий обряд и частный обряд. Общий обряд относится к обычаям, многолюдность которых со временем не претерпевала изменений, а к обычаям, которые претерпевали трансформацию, то есть изменения в обществе, известном своим течением времени.

Анализируя вопросы обычаев и обычаев через призму ислама, можно заметить, что исламские уламы учитывают обычаи нации, применяют их в исламском шариате как необходимый аргумент в интеграции населения. Этот вопрос подробно рассматривается и обсуждается в методологии исламского права. Это указывает на то, что ислам стремится максимально учитывать разумные обычаи народов и не причинять вреда их существованию.

Следует отметить, что термин, используемый учеными, изучающими проблему единства, в учебниках, научных трудах как «уникальность», не полностью раскрывает значение латинского слова «identity». Однако, учитывая, что эквивалент слова «уникальность» в статье был утвержден Республиканской комиссией по терминологии

при Правительстве РК [13] и часто встречается в других работах, мы взяли за основу этот термин в работе. Идеи национального единства, государственности легли в основу появления в XX веке многих классических и современных научных литератур. Отметим, что они: Э. Дюркгейм, Т. Парсонс, Р. Белл, Д.А. Растоу, П. Бергер, Дж. Хабермас, Э. Хобсбаум. Мы встречаем работы Э. Дюркгейма «социальное и моральное согласие» [14] р. Белла «хорошее общество» и «светская религия» [15]. Работы, связанные с национализмом и религией, были написаны К. Джефрелотом и [16] г. Фюллером, а [17] исследованы т. Парсонсом по теории структурного функционализма [18]. Таким образом, можно увидеть, что теоретические работы по вопросам национализма, национального единства и взаимоотношений религий претерпели эволюцию от особенностей маргинальных отношений к формирующему национализму компоненту.

Если объединение рассматривается теоретически, его делят на несколько групп. В частности, они: профессиональные, национальные, этнические, региональные, политические и религиозные. Влияние религиозного единения на национальное единение было гарантом общественного единства. Потому что религия – это внешняя сила, влияющая на нее, потому что это система ценностей, которые могут легко подтолкнуть последователей этой религии к радикализации, направляя ее в идеологическую, религиозную текстовую трансформацию. Это, безусловно, способствует развитию дезинтеграционной тенденции в обществе. Национальное объединение влияет на устойчивое развитие общества. Существует высокая вероятность того, что в обществе возникнет национально-политический кризис, когда Национальное объединение не будет определено принципиально и системно. Это приводит к тому, что граждане в обществе ищут сплоченность не изнутри, а извне, то есть остаются под влиянием других сил. Поэтому нация, основанная на национальной культуре и национальных традициях, с единообразием, строит государство, которое будет устойчиво развиваться и укрепляться.

Изучение вопроса традиционного ислама, являющегося фактором формирования национального единства народа Казахстана, включает в себя такие актуальные для Казахстана вопросы, как национальное единство, целостность общества, развитие исторического сознания.

В консолидации национальностей каждое государство сталкивается с черными противоречиями. В этой очереди естественно, что каждое государство создает свою собственную модель национального объединения. Благодаря этому независимое государство формирует качественное общество, состоящее как в политическом, так и в духовном, суверенном мире. А в период большой угрозы духовности одним из факторов, объединяющих нацию, являются традиционные исламские ценности.

Закключение.

В статье предпринята попытка исследовать и доказать религиозно-социальные аспекты казахстанского общества в сравнении с современной реальностью с целью более глубокого научного понимания роли традиционного ислама в формировании национального единства. Было показано, что традиционный ислам и его динамика интеграционных и дезинтеграционных процессов национальной идентичности общества, в соответствии с реалиями, возникли важные вопросы, которые необходимо решить. В средствах массовой информации можно наблюдать ожесточенные споры между радикальными группами и мусульманами ханафитского направления. Необходимо отметить, что несвоевременное внимание к этой актуальности может негативно сказаться на интеграционном процессе многонационального общества. Поэтому был проведен всесторонний анализ основных заинтересованных субъектов в сфере становления национальной идентичности Казахстана.

Ислам-это монотеистическая религия, данная человечеству для мирного, мирного, цивилизованного развития, роста и развития. В священных писаниях мы видим, что эта религия, исповедующая гуманистического принцесс, не пришла ни в какую нацию, ни в этнос, ни в член общества с целью причинения вреда. Его можно проследить до этимологии слова "ислам". Пророк-богослов также указал на традиции, указав, что ни один

человек не может быть лучше другого человека, если у него нет только близости к Богу. То есть, как говорится в суре Корана «Худжурат»: «мы сделали вас народами, племенами, чтобы вы знали друг друга». Таким образом, каждый человек в обществе будет признавать не только себя, но и других, принимать его национальные, культурные особенности и уважать его духовные особенности.

Одним из свидетельств того, что наши предки глубоко укоренились в традиционном исламском понимании, является то, что при принудительном переселении национальностей при Советском правительстве они брали на себя чужие народы, делились с ними всем, что у них было, что равносильно тому, что ансары в истории ислама переехали из Мекки в Медину.

Тот факт, что исламские ученые учитывают особенности, социальный менталитет народа, национальные традиции в вынесении приговоров по религиозным вопросам, постепенное внедрение таких шариатских норм, станет шагом к сохранению формирующегося национального единства.

Отсутствие полного решения комплекса вопросов, касающихся национального единства в Казахстане, в том числе традиционного ислама и вновь прибывших деструктивных братьев, в некоторых случаях открывает путь к внутреннему разобщению казахстанцев. Необходимо применять передовые концепции и методы, касающиеся национальной сплоченности и религиозной идентичности в Казахстане. Эти концепции и методы подверглись критике в политике Национального объединения развитых государств. С этой целью целесообразно использовать методы и подходы в современной науке с учетом духовно-культурной самобытности Казахстана.

Использованная литература

1. Әділбаев А. «Қазақ салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарының ислам шариғатымен үйлесімі», Астана, «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018 ж.
2. Әділбаев А. «Қазақ салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарының ислам шариғатымен үйлесімі», Астана, «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018 ж.
3. Сатершинов Б.М. Қазақ халқының діни бірегейлігіндегі инклюзивтілік. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар жинағы., Алматы, 2019.
4. «Дін мен дәстүр». ҚМДБ. «Ғибрат» баспа үйі. Алматы, 2013 ж.
5. Алау Әділбаев: «Баба салты ата дінмен сабақтас» <https://kazislam.kz/alau-adilbaev-baba-salty-ata-dinmen-sabaktas/>
6. Құран Кәрім. «Ағраф» сүресі, 158-аят; «Ибрахим сүресі», 1-аят; «Әнбия» сүресі, 107-аятар.
7. Шацкий Е. Традиция. Обзор проблематики // Шацкий Е. Утопия и традиция. М.: Прогресс, 1990.
8. Генон Р. Очерки о традиции и метафизике. – М.: Азбука, 2000.
9. Фуад М. Абдулбақи. әл-Муғжамул-Муфахрас фи әлфазил-Құранил-Кәрім, Мысыр 1378, Урф (мағруф) бабы.
10. Казахско-русский русско-казахский терминологический словарь/ под общей редакцией М.Б. Касымбекова, научный руководитель проекта А.К.Кусаинов. Изд.: «КАЗақпарат». – Алматы, 2014. – 488 с.
11. Emile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, translated from French by C. Cosman (Oxford: Oxford University Press, 2001)
12. Robert N. Bellah, and Richard Madsen, William M. Sullivan, Ann Swidler, and Steven M. Tipton, *The Good Society* (New York: Vintage Book, 1992).
13. Christophe Jaffrelot, “Religion and Nationalism,” in *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*, ed. Peter B. Clarke (Oxford: Oxford University Press, 2011)
14. Graham Fuller, *A World Without Islam* (New York: Back Bay Books/Little, Brown and Company, 2012).
15. Talcott Parsons, *On Institutions and Social Evolution* (Chicago: University of Chicago Press, 1985).
16. Shils E. Tradition and Liberty: Antinomy and Interdependence, Huston Press. 1958
17. Yerekesheva L. *Functions of Religion and Dynamics of Nation-Building in Kazakhstan and Uzbekistan*. The Muslim World Journal. Hartford Seminary, 2019.

ЕДИНСТВО ФИЛОСОФИИ И КУЛЬТУРЫ ТЮРКСКОГО МИРА

¹А.Т. Нигметова, ²А.Б. Кушербаева,

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, к., филос. н., стар. преп.
кафедры философии,

²Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, докторант
Казахстан г. Алматы

Аннотация. В контексте статьи хочется дать короткое определение что означает, когда мы собственно говорим «философия тюркского мира», и является ли тюркская философия неким особым культурным явлением в мировой мысли. Казахстан и Турция разделены своей географией и долгими годами раздельного существования, но при всех этих факторах, оба государства остаются частью единого тюркского мира и потому неразрывно связаны и едины. И Турция, и Казахстан используют языки, относящиеся к одной языковой группе, в обоих государствах доминирующей религией является ислам, ценности народов обоих государств очень схожи. Но главное, история и люди, сыгравшие огромную роль в ее написании. Исторической родиной обоих народов является земля Центральной Азии, где оба народа многие века жили совместно. Эту связь нельзя вычеркнуть из истории, она была, есть и будет, требуется лишь интерес ученых и граждан обоих государств.

Ключевые слова: тюркский язык, тюркский мир, суфийский поэт, Юнус Эмре, эквивалент философии и культуры.

Annotation. In the context of the article, I would like to give a short definition of what it means when we actually say “philosophy of the Turkic world”, and whether Turkic philosophy is some kind of special cultural phenomenon in world thought. Kazakhstan and Turkey are separated by their geography and long years of separate existence, but despite all these factors, both states remain part of the single Turkic world and are therefore inextricably linked and united. Both Turkey and Kazakhstan use languages belonging to the same linguistic group, the dominant religion in both states is Islam, and the values of the people of both states are very similar. But the main thing is the story and the people who played a huge role in its writing. The historical homeland of both peoples is the land of Central Asia, where both peoples lived together for many centuries. This connection cannot be erased from history, it was, is and will be, it only requires the interest of scientists and citizens of both states.

Key words: Turkic language, Turkic world, Sufi poet, Yunus Emre, equivalent of philosophy and culture.

Тюркским миром общепризнанно называют все тюркские народы, а также народы тюркской языковой группы, говорящих на тюркских языках и имеющих тюркское происхождение.

В контексте темы статьи хочется также дать короткое определение что означает, когда мы собственно говорим «философия тюркского мира», и является ли тюркская философия неким особым культурным явлением в мировой мысли.

Кратко лишь обозначим, что философия является квинтэссенцией любой культуры народа, ее самым зрелым достижением как мировоззренческого, так и научного характера. Так, например, Мусульманский Ренессанс был бы невозможен без развития философских систем, созданных такими великими мыслителями как Аль-Кинди, Ибн Сины, Ибн-Рушдом, Аль-Фараби, а также их не менее значимыми последователями как Яссауи, Араби, Руми, Абая, Эмре и др.

Если задать вопрос о том, что является неповторимыми чертами культуры тюркского мира, ответом на вопрос будет - тем, что ее самобытными и

отличительными чертами являются приверженность всех народов тюркского мира к таким ценностям как свобода и независимость, особое понятие морали и нравственного поведения в системе тюркского мировоззрения, справедливости, ответственности. почитания старших, гостеприимства и толерантности и др., именно эти негласные ценности нелегкого кочевого быта тюрков скрепили этот народ, и способствовали его дальнейшему существованию в трудных условиях кочевого и полукочевого образа жизни. Сколько бы времени не прошло, мы можем быть уверены в том, что тюрки будут и продолжат жить как один единый народ.

Существует множество ценностей, связанных с национальными и духовными особенностями тюрков, которые обеспечивают единство тюркских народов. Эти ценности помогут сохранить и скрепить тюркский народ, тюрки же будут жить по этим ценностям, понимать их и передавать их новым поколениям.

Хотим отметить, что мы как авторы тему единства культуры и философии тюркского мира в данной статье исследуем на примере неоспоримых исторических оснований казахстанско-турецкого единства со стороны Турции и со стороны Казахстана. А также в качестве очевидных исторических примером приводим в статье краткий анализ творчества общезначимых мыслителей всего тюркского мира.

Так, в связи с этим, хотим особо отметить, что с 29 по 31 октября 2023 года прошел международный конгресс Туркият II Ulusarasi Türkiyat Kongresi Türkiye Cumhuriyetinin 100 Yilana посвященный знаменательной дате не только Турецкой Республики, но и всего тюркского мира, который прошел в городе Чанкары, конгресс был организован Университетом Каратекин, а также проходил под игидой института Туркият Университета Чанкыры. В ходе конгресса обсуждались пути сохранения, развития и решения проблем общего тюркского мира. На этот конгресс из Казахстана были специально приглашены профессора и преподаватели Қазақтану. Философского общества тюркских народов кафедры философии КазНУ имени аль-Фараби.

Теперь, если перейти к разбору темы статьи и поставить вопрос о том, что является одним из важных объединяющих факторов единства тюркского мира не считая нашей общей географии и общей богатой истории, то ответом будет- это конечно же тенгрианство как особый культ тюркского мира, в основе которого лежит пантеистическое, политеистическое верование в Небо как верховное божественного «Тенгри» всего тюркоязычного мира [1].

Мировоззрение культа Тенгри кочевых номадов выражена в огромном культурном пласте, ценным и удивительном интересным в своем феномене, этот культ выражает квинтэссенцию и непохожую на другие культуры отношения ценности и нормы кочевой и полукочевой культуры тюрков, основными атрибутами которого является прежде существование быта и жизни кочевого народа в лоне Природы, где жизнь человека была полностью подчинена Природе и окружающей среде обитания. Именно это и является важным фактором того, что кочевой образ жизни предполагал уважительное отношение (не религиозное поклонение) почти на сакральном уровне к земле воде и тд.

Известно, что Тенгрианство как традиционная религия всех тюрков, была достаточно абстрактной и простой. Уже гунны поклонялись Тенгри, владыке Верхнего мира, чьими символами были солнце, луна, высокие деревья, особенно те, в которые ударила молния. Особо почитался культ «священной Земли-Воды» (Ер-Су) – как божества среднего мира [2].

Так, культ Тенгри широко отражен не только в казахской литературе, но и в казахской жизни и дефолтной речи. Встречается в культуре и духе всего тюркского мира. Еще одним объединяющим философию и культуру тюркского мира фактором является Ислам.

Так, для всех значимых средневековых мыслителей тюркского мира и для Араби, Аль-Фараби, Руми, Яссауи Ислам являлся источником и первоосновой их творчества,

и всех их значимые труды написаны под огромным влиянием Ислама, но необходимо отметить, что форма выражения своих мыслей они выбирали не всегда в строгих канонах традиционного ислама, и зачастую их творчеству присуще особое, и обычно таким фактором являлось именно культурно-территориальные особенности, которые становились фактором происхождения различных религиозных течений.

Так распространение Ислама среди народов тюркского мира является значимым историческим периодом тюркского мира, который проходил неоднозначно, и сопровождался возникновением различных известных религиозных направлений и философских школ и прежде всего суфизма.

Так, такие общеизвестные и признанные мыслители всего тюркского мира как Ходжа Ахмет Яссауи, Ибн Араби, Джалаладдин Мухаммад Балхи Руми, Омар Хайам, Низами, и др являлись не только суфиями, но и несли в своем творчестве элементы степной-кочевой философии, а также были и поэтами, которые в своих произведениях выражали все тюркско-духовные элементы не только тюркистана, но и верований и традиции тюркских народов того времени.

Ходжа Ахмет Яссауи в народе известен как Хазрет-среднеазиатский философ, исламский проповедник, суфийский поэт. Основным трудом Ахмета Яссауи «Дивани хикмат» написан на карахандско-уйгурском литературном языке, сложившемся при дворе Караханидов [3].

Хочется отметить, в связи с этим, что Ибн Араби писал свои «Мекканские откровения» и другие произведения на арабском языке, а свой труд «Масневи» Руми написал на персидском языке, а Юнус Эмре на первом турецком языке.

Ходжа Ахмет Яссауи был первым талантливым тюркским поэтом, написавшим свои произведения на карахандско-уйгурском языке и огузско-кыпчакском диалекте. Среди наиболее известных его произведений - «Диван-и хикмет» («Книга мудрости»), «Мират-ул Кулуб» («Зеркало души»), «Папыр-нама» («Сказание о бедном») [4]. Ходжа Ахмет Яссауи основал школу суфизма и воспитав большое количество последователей сыграл одну из ключевых ролей в распространении ислама среди тюрков всей Центральной Азии.

Ибн Араби родился 28 июля 1165 года (17 рамадана 560 года хиджры) в знатной арабской семье в городе Мурсия в Аль-Андалусе, которым в то время правили султаны.

В современную эпоху основную роль в изучении философии Ибн Араби стали играть зарубежные востоковеды, опирающиеся на современную научную методологию, которая дала им возможность выявить целый ряд новых аспектов в его философии. Во многом благодаря их работам Ибн Араби занял подобающее ему место в истории философии. Эти исследования и сделанные на их основании выводы стали итогом того, что можно назвать начальным этапом в изучении суфийской философии Ибн Араби. Исходя из этих выводов, трудно определить "системную целостность" его творчества, однако они создали хорошие теоретические и практические предпосылки для углубления объективного, научного понимания наследия Ибн Араби и специфики его суфийской философии.

«Мекканские откровения» Ибн Араби (араб. «ал-Футухат ал-маккийя») – наиболее значительное произведение Ибн Араби, крупнейшего философа-суфия, наряду с «Геммами мудрости» – основным источником для изучения его философских взглядов. Изданное в 1859 в Каире (т. 1-4), до сих пор, за исключением отрывков, не переведено на иностранные языки в силу значительного объема. Ибн Араби создавал «Мекканские откровения» на протяжении второй половины своей жизни, с начала 13 в., когда жил в Мекке, и до самой смерти. Сочинение по праву называют «энциклопедией суфизма», поскольку оно содержит рассуждения едва ли не по всем вопросам теории и практики суфизма [5].

Помимо собственно философских, рассматриваются и многие другие вопросы: суфийская космология и англология, хуруфизм (учение о сверхприродных свойствах

букв), пророчество и откровение и т.д. Философские взгляды Ибн Араби в «Мекканских откровениях» согласуются с его концепциями, в гораздо более сжатой форме изложенными в «Геммах мудрости». Заключительная глава представляет собой наставления мурйда́м – ученикам суфийских наставников, выполненные в основном в виде максим, хотя и снабженные философскими комментариями.

Мавла́на́ Джалаладди́н Муха́ммад Балхи́ Руми́ родился 30 сентября 1207 г., Дата и место смерти: 17 декабря 1273 г., Конья, Турция известный обычно как Руми́ или Мавла́на – персидский поэт-суфий XIII века, исламский богослов, факих. Иногда его называли также Мавлана Джалаладдин Мухаммад Балхи, по названию региона Балха Афганистана [6]. Хотим еще раз повториться и отметить, что мы как авторы темы единства культуры и философии тюркского мира в данной статье исследуем на примере неоспоримых исторических оснований казахстанско-турецкого единства со стороны Турции и со стороны Казахстана. И в связи с этим хотим отметить, что тюркский мир объединяет наши бесценные Эпосы, исторически так сложилось, что Турция и Казахстан имеют общие исторические и культурные корни, поскольку оба народа появились на одной земле, принадлежали к одной культуре и некогда совместно проживали в Центральной Азии.

Влияние этого фактора на укрепление культурных связей тюркских народов неоспоримо. Так, например ярким свидетельством этому является множество схожих и тесно связанных произведений тюркского эпоса. Одним из таких эпосов это «Книга моего Деда Коркута», а также богатырские эпосы тюркских и монгольских народов, эпические сказания о нартах народов Северного Кавказа, «Степные эпосы» тюрко-монгольских народов, казахские былины «Кобланды батыр», «Шора-батыр», «Ер-Саин», киргизского «Манаса», эпическую новеллы «Тахир и Зухра» и другие. Особое внимание, в рамках темы статьи, конечно, стоит уделить произведению «Книга моего Деда Коркута», поскольку именно это произведение всегда считалось культовым, как для огузов, которые в последствии основали турецкое государство, так и для остальных кочевых народов Центральной Азии, включая казахов.

И хотя с тех времен прошло множество веков, и культура обоих народов претерпела значительные изменения, единство между Турцией и Казахстаном отчетливо прослеживается даже сегодня, хотя и вызывает закономерные вопросы. Так, неоспорим тот факт, что казахский и турецкий языки схожи между собой, поскольку относятся к тюркской языковой группе, оба народа, по большей части, исповедуют одну религию – ислам, а также, в обоих странах одинаково трепетно относятся к культурно-историческим связям. Так, например, в Казахстане особенно чтят ранее упомянутое произведение «Книга моего Деда Коркута», которое раскрывает экзистенциальный смысл понятий «любви», «терпения», «справедливости» и «милосердия» в кочевой культуре тюркских народов. В Турецкой Республике Коркут деде почитается, как гений всех турецких племен и как национальный образ.

Надо сказать, что впервые об дастане «Книга моего деда Коркута» сообщается в 1770-е годы известным немецким арабистом Якобом Иоганом Рейске [7].

В настоящее время памятник известен под названием «Книга моего деда Коркута» или «Китаби Коркут», у которой имеются две записи, и в настоящее время эти записи хранятся в Дрездене и Ватикане.

Так, в отличие скажем от философии, такой феномен как эпос, является той «книгой культуры», в которой сохраняются общекультурные и традиционные ценности через призму ценной «Общей памятью народа», и в эпосе, а именно, через литературные образы эпоса, а также, и силой поэтического слова эпоса кристаллизуется такая важная, и не абстрактная, как бы «Общая идея» народа, которое в эпосе сохраняется как «Общее достояние памяти народа», но и очень важным продолжением всего этого, как бы представляется «Общее будущее народа», именно вокруг этих

важных «Идей» когда то и создавался этнос и спланивался в своем единстве его народ, в данном случае тюркский народ.

Если подойти к эпосу с позиции философии, то можно выделить такое первое положение как то, что через эпическое слово человек понимает себя в отличии от других текстов, именно, в контексте того или иного исторического события, который рассказывается в эпосе, но уже сформированного в особый философско-мировоззренческий формат, представленный этого же исторического события в виде особого эпического слова или эпического сказания, который дает возможность складывать «Нарратив народа о себе, нарратив этноса о себе» или «Рассказ народа или этноса о себе» через слова эпоса, как уже того этноса или народа, который инициирован к определенной национальной культуре, к своей Родной земле, общности и единения с ней.

Нельзя переоценить в этом смысле, и значительную, скажем так «Собирающую силу» Эпоса как феномена любой культуры. Примечательными в этом отношении являются слова, произнесенные Коркыт ата: «Чтобы земля стала отчиной, стала отечеством... Первое, в ту землю надо сеять, с этой земли собирать. И второе надо ее защищать».

Для обозначения следующей философии эпоса «Книги моего деда Коркута», хотелось бы отметить, что очень важно учитывать способы прочтения и погружения в текстологию эпоса. Именно эта особая сила и глубина погружения в тексты эпоса обеспечивают возможность выявления ответа на вопрос о том - какое смысловое и экзистенциальное движение осуществляется внутри человека через сюжетные линии героев эпоса таких как «Любви», Терпения», «Справедливости» и «Милосердия».

Так, можно утверждать, что в эпосе имеет место быть особому коду такой «Любви», которую мы обозначаем как «Любви человека к своему народу», «Любви Богу и Создателю», которые проявляются через любовь конкретных героев эпоса.

Так, рядом с героями эпоса изображается героиня, его верная жена, невеста и подруга, также наделенная, в соответствии с идеалами воинского века, героической доблестью и физической силой, мудрую советницу богатыря, способную в его отсутствие управлять страной и народом, переносить невзгоды плена и мужественно сопротивляться насильнику. Таковы не только Кудруна в эпосе немецком («начало XIII века) или Гибург во французских поэмах цикла Гильома Оранжевого (вторая половина XII века), но также их восточные сестры – Бурла-Хатун, жена богатыря Казан-бека, в средневековом огузском эпосе «Китаби Коркут» (XV-XVI века), Каныкей в «Манасе», Кортка в казахской былине «Кобланды-батыр» [8].

Так можно с уверенностью утверждать, что народный героический Эпос отражает проявление Любви и Милосердия, основанной, не на подчинения и закону, а на глубинной человеческой Любви как проявления Любви конкретных исторических героев.

Так, можно с уверенностью утверждать, что народный героический Эпос отражает проявление Любви и Милосердия, основанной, не на подчинении и закону, а на глубинной человеческой «Любви», как проявления «Любви» конкретных исторических героев Эпоса, например, как героев эпоса богатыря Бейрека и Банучечек, сына Газана Турала и Гюнель.

Взаимоотношения героев эпоса, которые разворачиваются через сюжетные линии эпического произведения, усиливаются и историческими фактами, отражающими реальную историю огузских племен, как это имеет место быть в эпосе «Книга моего деда Коркута», что усиливает, и делает мировоззренческую основу данного эпоса как яркое отражение взаимопроникновения «Субъекта» и «Объекта» не только на абстрактном, но и реально в конкретно- историческом смысле [9].

В данной статье, в частности, излагается краткий и общий анализ на предмет философии, эпоса «Книга моего деда Коркута», которое передает нам довольно

богатое, и в историческом, и в культурном аспектах, сведения не только о таком этносе как огузы, которые как известно, представляют собой объединение многих тюркских племен, но и неоценимые исторические сведения, традиции и другие ценные сведения.

Так, для казахов эти сведения представляют неоценимые знания о наших этнических корнях и другие важные факты исторического и культурного значения.

И, так как, такой этнос как огузы исторически жили, и в низовьях Сырдарьи, и на побережье Аральского моря «Сказания Коркыт ата», также является почитаемым не только во всем тюркском мире, но, и в казахской культуре, а личность Коркыт ата почитается во всем тюркском мире как сказитель, создатель кобыза, музыкант и композитор.

Надо отметить, что эпос «Книга моего деда Коркута» имеет переводы на немецкий, русский, французский, персидский, итальянский и другие языки. Также надо отметить, что до XVIII века научному сообществу об этом эпосе ничего известно не было.

Надо сказать, что впервые об дастане «Книга моего деда Коркута» сообщается в 1770-е годы известным немецким арабистом Якобом Иоганом Рейске [10].

В настоящее время памятник известен под названием «Книга моего деда Коркута» или «Китаби Коркут», у которой имеются две записи, и в настоящее время эти записи хранятся в Дрездене и Ватикане. Так, первая запись дастана состоит из 12-и сказаний (героических дастанов, песен), а вторая – из 6-ти.

Необходимо сообщить, что основное исследование данного произведения-дастана связана с именем прусского дипломата, востоковеда Фридриха фон Дица, но так как он не смог завершить исследование дастана Коркута, он все свои собранные материалы в 1892 году передал известному российскому и советскому востоковеду, тюркологу, арабисту В.В Бартольд. Так автор этой статьи использует в качестве теоретического материала известную работу Бартольда «Турецкий эпос и Кавказ».

А также авторы статьи используют в качестве научной литературы перевод эпоса «Книга моего деда Коркута» известного азербайджанского ученого Анара.

Ценно то, что в эпосе «Книга моего деда Коркута» нашли отражение события ранней тюркской легендарной истории, и более поздние, связанные с распространением могущества тюркских племен на территории Малой Азии и контактами огузских племен с Византией.

Необходимо отметить также, что данный эпос вместе с тем является ценным источником и свидетельствует об этногенезе такого известного этноса как огузов - предков таких современных тюркских народов как турки, азербайджанцев, туркмен, узбеков и др.

В 12-ти сказаниях этого эпоса достоверно прослеживаются связь общетюркской литературной традиций с греческими, византийскими, малоазиатским фольклорами и литературными памятниками. Ну и конечно же. сказания являются ценным источником знания о различных культах тюрков, о мудрых правителях, справедливости и милосердий.

Хочу несколько слов сказать о культурном месте «Китаби Коркут» в Турецкой Республике, и отметить, что, и исторически, и географически «Китаби Коркут» связаны в основном с восточной частью Турецкой Республики, а конкретно, с такой областью Турецкой Республики провинции Анатолия в XII, XIII, XIV веках а точнее, хотелось бы назвать назвать такие местности, как Байбурт, город Трабзон и местности Азербайджана.

Надо отметить, что эпос «Китаби Коркут» в Турецкой Республике почитается, не только как исторический источник, повествующий о войнах огузов с другими племенами, но и источнике об образе жизни огузов, их отношениях с соседними племенами, о семейном и социальном устройстве, государственном управлении и

внутренних конфликтах, о твердом характере турецкого народа, а также о судьбе этого народа.

В Турецкой Республике Коркут деде почитается как гений всех турецких племен и как национальный образ. Нам всем известно, что на территории современной Турции благословенная Византийская цивилизация просуществовала еще 500 лет после падения западной части римской империй. Основным сюжетобразующим стержнем эпоса, а также объединяющим эти сказания, является борьба тюрков-огузов против византийцев, а также в эпосе отражаются события ранней тюркского государства Сельджуков как основы будущего Османской Империй.

Если вернуться к основной теме по выявлению философом эпоса «Китаби Коркут», то правомерно задать такой вопрос: «Что есть значительного в данном эпосе для нас, и для человека современного вообще?» [11].

Так, во всех произведениях героического эпоса и тюркоязычных эпосов главным действующим лицом является воин-богатырь, выступающий, как выразитель «народного духа, стремлений народа, его чаяний» этими героями являются глава огузов Байиндир-хан.

Героический эпос видит меру человеческого в образе идеального витязя, богатыря, наделенного мужеством, доблестью, физической силой, защитника своих родичей, народа и родины, который в единоборстве побеждает чудовищного врага-насилльника или один уничтожает несметные полчища иноплеменных захватчиков. Будучи идеальным воплощением мужественной красоты и силы.

Следующей важной философемой эпоса, является то, что сюжеты эпоса построены так, что все общечеловеческие ценности как – «смысл жизни», «чести», «добра и зла» и аналогичные экзистенциальные философские вопросы рассматриваются на предельной «пограничной» ситуации, когда герои эпоса оказываются в конкретных событиях - противостояния и войны. И в такой экзистенциальной ситуации происходит своеобразное «преображение человека», через некую «остановку и внимание». То есть слово эпоса устроено так, что без какого-либо учения и теории формирует человека так, что заставляет его посмотреть на жизнь, как бы, изнутри, и тогда то, что человек не осознает, как бы, в режиме обычного времени, в эпосе и ее особым ее словом на пределе ситуации человек обращается к вещам и жизни с позиции тех экзистенциальных пределов, которые создается сюжетом и словом мастерством сказителя эпоса.

Хотелось бы отметить, что сама личность Коркыта в известных исследованиях представляется довольно многогранным, как в мировоззренческой, так и ценностном и методологическом и научно-теоретических аспектах. Так, все тюркские народы хранят единый образ Коркыта, но при этом придают ему собственные культурно-исторические черты. В традиционно-степной интерпретации Коркыт предстает перед нами как носитель концепции шаманизма, сказитель, исполнитель кюев. Надо отметить, что, огузская интерпретация стремится придать больше элементов мусульманского мировоззрения.

Так, можно смело утверждать, что Эпос «Деде Коркуда», еще раз подтверждает замечательную мысль о том, что казахская культура представляет собой замечательный симбиоз, как части Исламской цивилизации и тюркского мира. Если отметить еще одну такую важную философему как Восток и Запад, то хотелось бы отметить, что тюркоязычные народы Средней Азии – узбеки, казахи, киргизы, каракалпаки, туркмены – издавна были связаны между собой древней языковой общностью и длительным соприкосновением, этническим и культурным взаимодействием в условиях совместной исторической жизни.

В связи с этим, хотелось отметить, что кочевые тюркоязычные племена, распространившиеся в разное время на обширной территории среднеазиатских степей, в процессе образования и сплочения народностей вступали в смешение как между

собой, так и с древним, по преимуществу – ираноязычным, оседлым земледельческим населением Средней Азии, культурное влияние которого на эти народы было чрезвычайно значительно.

Ну и в заключения хотелось бы подчеркнуть, что философский анализ такого феномена как эпос, прежде предполагает определить производительную культурную силу эпоса, а также обнаружить огромный потенциал, и в этом аспекте, даже может попытаться сравнить такой культурный феномен как эпос с такими значительными книгами как Коран, Библия или Махабхарата.. Где присутствует особый метаязык сказителя эпоса, и где есть то ценное непосредственное обращение к каждому из нас!

Бесспорно, что тюркский мир объединяет еще один яркий мыслитель и поэт всего тюркского мира, поэт-суфий, поэт- лирик, философ Юнус Эмре, которого по праву можно назвать «Мягкой силой» Турции и всего тюркского культурного мира, поскольку темы, поднятые в его поэзии одинаково ценностны не только для нас, но и для всех людей, так как имеют общечеловеческую ценность.

Важно отметить, что, поэт-суфий Джаладдин Руми из города Конья, который имеет большое культурное значение для Турции, испытал значительное влияние исламского проповедника среднеазиатского философа Ахмеда Яссауи и, в последствии, сам оказал влияние на упомянутого ранее творчество поэта Эмре. Строки стихов Эмре восхищают сердца и души каждого из нас, потому что во все времена мечта и стремление человека быть гармоничным, счастливым и духовно сильным не покидало никого из нас. Самым известным произведением Юнуса Эмре является его «Диван». Сборник стихов Эмре «Диван» состоит из 12 тысяч четверостиший [12]. Также существуют ещё стихи, приписываемые Юнусу, но пока ещё не имеющего официального признания. Имеются несколько списков «Дивана», отличающихся друг от друга.

Юнус Эмре выходец из города Коньи современной Турция, который считается центром Сельджукского государства и славиться своей богатой историей. Так здесь жили знаменитый поэт и математик Омар Хайам. В XIII веке здесь жил и был похоронен Мевлана Джалаледдин Руми, Именно здесь в 1244 году Руми встретился с Шемсом Тебризи, знаменитым суфийским учителем и они образовали суфийский орден Мевлеви. Так, мавзолеем Руми до сих пор считается святым местом, и паломники постоянно посещают Конью, именно здесь дервиши устраивают у Мавзолея Руми знаменитый ритуал Сема [13].

После монгольского завоевания Конья оставалась центром суфизма, и по всему востоку здесь в Коньи организовывались ордена дервишей наподобие Мевлеви. Юнус Эмре жил в период с 1240 по 1322 годы. Следует считать окончательно установленным, что Юнус Эмре жил и творил во второй половине 13 и в начале 14 веков. Так как, основой мировоззрения Юнуса Эмре является дервишизм, надо отметить, что Эмре жил в тяжелый исторический период для государства Сельджуков.

Так, в 1243 году монголы разрушили памятники городов, обложили население страны налогами. Это ослабило государство Сельджуков. Государство Сельджуков было разделено на три царства. Монголы обложили население страны непомерными налогами. Все это сильно ослабило государство сельджукидов. Внутри государства также велись войны за власть. Институт визиров отрицательно влиял на судьбу народов и страны. Население Анатолии оказалось в тяжелейшие положения при правлениях невежественных визиров Казвини и Мюджереддина. Народ, оказавшись в тяжелых положениях, прибегал к восстаниям. Так, имело место движения под знаменами шиитских и батинских доктрин, возглавляемые дервишами. К этому времени институт дервишей обрел твердую почву в Анатолии. Дервиши пользовались среди народа популярностью и большим авторитетом.

Есть исторические свидетельства о том, что Юнус Эмре путешествуя по разным уголкам Анатолии призывал к терпению и прощению, советуя населению Анатолии

смотреть на мир сквозь призму милосердия, благодарности и любви. Исторические документы свидетельствуют о том, что Юнус жил в районе современной Сакарьи, и уже при жизни рассматривался как анатолийский мудрец и святой.

Философемы Юнуса Эмре как «Философемы Бога, космологии, человека, любви» являются ярким примером неоднородности его исламского мировоззрения в форме суфизма, который несет в себе все богатство культурного и традиционного языкового пласта тюркской культуры. Так, Юнус Эмре в своих стихах и поэмах подчеркивает прежде всего, Всемогущество единого Создателя в традиции исламской религии но вместе с тем, воспекает созидательную и могучую силу Создателя, объединяя две исторические традиции о представлении бога катафатического как представления о совершенстве Бога с помощью видимого мира и апофатического когда вообще бога невозможно представить и описать. Как считают исследователи эти два метода не противоречат друг другу. И в суждениях средневековых мыслителей даются в одном аспекте. К философеме «Космологии» Эмре относим представления о мире Юнуса Эмре, которые у поэта выступают в тесной взаимосвязи с морально-этическими и познавательными проблемами. В его произведениях мир предстает как исторический синтез двух представлений о мире креационизма и неоплатонизма.

Так необходимо отметить, что в суфизме сосуществуют как бы 2 тезиса о божестве как в традициях креационизма как единоличном творце, и традиций неоплатонизма как теории эманации. Необходимо отметить, что Юнуса Эмре больше интересует именно сотворение человека. так как «философема Человека» Эмре является той базой на которой строятся все другие. Человек в понимании Эмре это тот, кто покинул свое «первобытие» Так, Эмре четко различает «Небесного человека» и «Человека из страны Эвеля» и «Земного человека» который покидает Бога и становится «земным человеком», осознавшего свой «нефс» [14].

В своих стихах Эмре остро переживает и поднимает именно тему возвращения человека в свое «Первобытие в божестве». Именно это возвращение «Первобытия человека в божестве» является центральной и определяющей во всей его поэзии, и на наш взгляд, исходя из такого понимания органично понятен тот путь в суфизме который предстает в суфизме как «Восхождения души», и которое включает такие как 1. Возвышения божественного «Я», 2. Устранение отдельного индивида Центральной Философемой Эмре выступает «Любовь». Не вызывает сомнения, что стихи Юнуса Эмре имеют большой философский смысл. Целые книги были посвящены одной лишь строке его стихов «Sevelim ve sevillelim», что в переводе с турецкого означает «Давайте любить и быть любимыми». И только этот факт свидетельствует о величине его таланта и личности.

Какой смысл вкладывает поэт в это понятие, и как «Любовь» помогает совершенствованию и духовному восхождению человека. Согласно Юнусу Эмре, Любовь в первую очередь - это великое чувство. Оно существовало и в преэкистенциальный период, когда еще не был создан видимый мир. Это вполне понятно, ведь любовь – творец всего сущего и поэтому она как причина должна была предшествовать своему следствию «Прежде, когда не было ни небес, ни земли, была основа Любви. Любовь вечна; вечная любовь породила все сущее». Поэт считает, что Любовь возвышает человека, Любовь является для Юнуса тем, что через, именно любовь человек способен лицезреть красоту Бога. Истинная любовь очищает сердце и душу человека.

Из всего вышесказанного, вполне достаточно, чтобы признать Юнуса Эмре величайшим поэтом. Все уровни структуры его стиха от фонемы до семантики, а также такое культурное явление как суфизм и дервешизм, представляют собой научно-исследовательский интерес и изучение творческого наследия Юнуса Эмре приобретают особо важное значение. Делая выводы также важно отметить следующее, что творчество Юнуса Эмре необходимо понимать в контексте исторической взаимосвязи с

мусульманскими суфийскими авторами, таких величайших мыслителей и поэтов исламского мира, писавшие по-арабски, на фарси, и на тюркских языках. Таких гениев средневековья как Ахмед Яссауи, Абу Хамид аль-Газали, Джалаладдин Руми, Омар Хайям, Саади, Навои, ибн – Сина, Низами, ибн аль Араби. Так Юнуса Эмре еще часто называют «Эхом Руми».

Хотим отметить, что интерес к наследию Юнуса Эмре, и первые сведения о нем принадлежат известному ориенталисту И. Хамер-Пургшталю. Также можно отметить, что полную и ясную картину жизни и деятельности поэта рисует нам английский востоковед Э.Гибб. В турецком литературоведении первые исследования о деятельности Юнуса Эмре принадлежит известному турецкому ученому Ф.Кепрелю, а также неумолимому исследователю древней турецкой литературы А.Гюльпенарлы. Необходимо отметить исследования грузинского востоковеда Элизбара Джавилидзе и востоковеда Ш.Б. Габескерия, которые дают анализ языка, лексики и семантики поэта.

Доминирующими темами произведений Эмре является путешествия, чужбина, тоска по родине. Он говорит о себе, что никогда не брал в руки пера, и не читал ни одной книги, кроме книги своего сердца: «Весь этот мир собою наполняет мир. Но истины Его открыть никто не смог. Ты лучше поищи Его внутри себя, Ты с Ним – единое, и разделить нельзя».

Так как основой мировоззрения Юнуса Эмре является дервишизм. По мнению Юнуса Эмре, дервиш- духовный владыка мира сего, Эмре с великим почтением и уважением относился к дервишам. В своих стихах он воспеваает дервиша, называя его «Духовным владыкой мира», а дервишизм он считал-наиболее верным путем, ведущий человека к Совершенству. Поэт восхваляет и славит дервиша, величие которого заключается в его душевной чистоте.

Огромная ценность творчества Юнуса Эмре в том, что он первый поэт- лирик, который начал писать на собственно «западном турецком языке». Он писал на своем родном языке, несмотря на то, что во времена, когда он жил и творил в регионе распространения сельджукской культуры, господствовали персидский и арабский элементы, языком науки и религии был арабский, а языком поэзий – персидский. А что касается турецкого языка, то он, оставаясь лишь разговорным языком тюркоязычного населения, в известном смысле подвергался дискриминации, когда дело касалось литературы. И в этом аспекте, мы считаем, что Юнус Эмре внес свой вклад в пробуждения национального чувства, и потребности создания произведений на турецком языке. Именно турецкий язык стал тем языком, которым доносились до широких масс распространенные в то время основные доктрины суфийского учения.

Наследие Эмре оказало большое влияние, не только на своих современников, но и на последующие поколения. Дервиши его ордена и последователи повсюду распространяли его учение, дойдя до Балкан. В 1322 бывшая столица Румского султаната была завоевана Караманидами и была их столицей до 1420. Необходимо отметить, что мышление поэта, и его дервишское мировоззрение, его понятный турецкий язык, а главное используемый им размер национального народного стиха, - все это выросло на народной почве, и пропитано турецким национальным духом. Вот почему поэзия Юнуса Эмре пользовалась и пользуется огромной любовью всех тюркоговорящих народов.

О жизни поэта сохранилось больше легенд, чем достоверных исторических фактов. По мнению исследователей, это связано с тем, что ашугская и дервишеская литература оставалась как бы в стороне. Только в эпоху Танзимата начался интерес к данным направлениям. Теперь, когда мы рассмотрели наиболее интересные и значимые для нас моменты из истории Турции, перейдем к разбору истории Казахстана. Так сложилось, что в тот момент, когда турки-сельджуки занимались строительством своего оседлого государства на землях Малой Азии, активно впитывая культуру и

наследие великих империй и цивилизаций, кочевники из Центральной Азии сохраняли свою кочевую самобытность в культуре и укладе быта.

То есть в то время, когда турки-сельджуки осваивали научные достижения античных греков, древних римлян и византийцев, степные кочевники, родственные туркам-сельджукам, оставались привержены все тем же традициям и обычаям, что и прежде. Значительную роль в этом, разумеется, сыграло монгольское нашествие, возглавляемое Чингисханом. Тогда, в 1218 году, кочевники монголы укрепили положение кочевой культуры в регионе тем, что сожгли Отрар, Сыгнак и Ашнас, а также ряд других городов, чем значительно ослабили роль оседлого образа жизни в развитии народов Центральной Азии на многие века. Данный эффект был закреплен еще и тем, что монголы не просто совершили масштабный и разоряющий набег, но и сделали степные земли частью своей империи.

Так, например, согласно данным российского и советского историка-востоковеда Бартольда Василия Владимировича, тюркская степь была разделена на 3 улуса между сыновьями Чингисхана. Большая (степная) часть, весь восточный Дешт-и-Кипчак от самого Балхаша до Нижнего Поволжья, вошла в состав улуса старшего сына Чингисхана – Джучи; Туркестан (включая восточный), Семиречье, Мавераннахр вошли в улус второго сына завоевателя – Чагатая; северо-восточная часть Семиречья, Тарбагатай, районы верхнего Иртыша и Западная Монголия стали частью улуса третьего сына Чингисхана – Угэдея [Бартольд, 2020: 2].

В последующем это положение дел не сильно менялось вплоть до момента включения земель Казахстана и остальной Центральной Азии в состав Российской империи, что в значительной мере изменило уклад жизни и культуру тюркских народов, живших в регионе, в том числе и казахов. Когда же царская Россия перестала существовать, то, как известно, регион стал частью Советского Союза и подвергся мощному влиянию марксистской теории, которая лежала в основе советского строя.

Глядя на современную карту, а также на казахстанскую и турецкую историю, можно сказать, что Казахстан и Турция были разделены огромной исторической пропастью. То есть, по сути дела, создается впечатление, что Турция, которая перешла на оседлый образ жизни, значительно европеизировалась и впитала в себя крупнейшее культурное наследие средиземноморских империй и цивилизаций, а также сама успела пройти период построения и развала империи, совершенно отличается от Казахстана. Который, в свою очередь, долгое время оставался преимущественно кочевым, а потом стал частью Российской империи и Советского Союза. Более того, может сложиться впечатление, что пропасть между Турцией и Казахстаном складывается и в географическом отношении, ведь обе страны разделены Каспийским морем и не тюркскими Грузией, Арменией и Ираном. Однако это впечатление обманчиво. Хотя Турция и Казахстан, действительно в значительной мере отличаются друг от друга и даже отдалены друг от друга географически, оба государства имеют очень долгий период общей истории, который восходит еще к временам Тюркского каганата. Данный факт, при любом взгляде на всю последующую историю, делает оба государства прочно привязанными друг к другу исторически. Кроме того, как было указано в начале статьи, Казахстан и Турция также объединены тюркской природой своих языков, общей религией и рядом общих ценностей. Но и на этом связи между двумя государствами не заканчиваются. В качестве яркого примера можно взять знаменитого ученого и философа аль-Фараби. Хотя аль-Фараби и жил за долго до создания Османской империи и даже до переселения турок-сельджуков на территорию Малой Азии, его труды и идеи, создавшие восточный перипатетизм оказали значительное влияние на развитие философии в будущей Османской империи, которая будет активно перенимать знания, накопленные по всему Ближнему Востоку. Естественно, что кроме идей перипатетизма наследием аль-Фараби стали и другие труды. Например, политический

труд «Трактат о взглядах жителей добродетельного города» или труд в области классификации наук «Книга об определении и классификации наук» [15].

Таким образом, можно утверждать, что деятельность аль-Фараби в значительной степени способствовала процессу гармонизации объемного наследия античности и тюркской культуры тюрк-сельджуков. Подводя итоги, можно утверждать, что Казахстан и Турция разделены своей географией и долгими годами раздельного существования, но при всех этих факторах, оба государства остаются частью единого тюркского мира и потому неразрывно связаны и едины. И Турция, и Казахстан используют языки, относящиеся к одной языковой группе, в обоих государствах доминирующей религией является ислам, ценности народов обоих государств очень схожи. Но главное, история и люди, сыгравшие огромную роль в ее написании. Исторической родиной обоих народов является земля Центральной Азии, где оба народа многие века жили совместно. Эту связь нельзя вычеркнуть из истории, она была, есть и будет, требуется лишь интерес ученых и граждан обоих государств.

Относительно людей, укрепивших историческую связь между Турцией и Казахстаном, можно особо отметить уже упомянутых ранее аль-Фараби, Коркыта, Джалаладин Руми, Кожа Ахмеда Яссауи, Юнуса Эмре, Абая, аль-Кушчи, которые, будучи выходцами с общей исторической родины казахов и тюрк, сами того не зная, создали еще и научно-философские связи между народами. В связи со всем сказанным в статье, будет справедливо заключить, что, в рамках тюркского мира, Казахстан и Турция действительно едины и неразрывны, как неразрывен и весь остальной тюркский мир.

Использованная литература

1. Джавилидзе Э.Д. У истоков турецкой литературы Юнус Эмре. Тбилиси из-во Мецниерба, 1985 г.
2. Смирнов А.В. Великий шейх суфизма. – Москва: Наука (издательская фирма "Восточная литература"), 1993.
3. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М., 1987; 2.
4. Ибрагим Т.К. Философские концепции суфизма (обзор). – В кн.: Классический ислам: традиционные науки и философия. – М., 1988; 3.
5. Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М., 1989; 4.
6. В поисках скрытого смысла. Суфийский путь любви. Духовные учения Руми. – М., 1995; 6.
7. Nicholson R.A. The Idea of Personality in Sufism. – Cambr, 1923; Idem. Studies in Islamic Mysticism. Cambr., 1967; 8. Arberry J. Sufism. An Account of the Mystics of Islam. – L., 1956; 9.
8. Massignon L. Essay sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane. – P., 1968;
9. Idem. The Passion of al-Hallaj: Mystic and Martyr of Islam, v. 3. The Teachings of al-Hallaj. Princeton (N.Y.), 1982.
10. Izutsu T. Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts. – Tokyo, 1983.
11. Chittick W.C. The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-'Arabi's Metaphysics of Imagination. – Albany, 1989.
12. Idem. The Self-Disclosure of God. Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology. – Albany, 1998.
12. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ //Книга моего деда Коркута. – Ашхабат: Туркменистан, 1990.
13. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – С.519.
14. Книга моего деда Коркута. – М., – Л.: Наука, 1962 (издание подготовили В.М. Жирмунский, А.Н. Кононов)
15. Коркыт ата китабы. – Алматы, 1986.

О КРАТКОЙ ИСТОРИИ СОБСТВЕННОСТИ И О ВОПРОСАХ ЗЕМЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Б.М. Мелисова,

*Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
Религиоведение, PhD докторант,*

Аннотация. В данной статье исследуется краткая история института земельной собственности в Казахстане. Затрагиваются общие вопросы собственности и виды разграничения, а также, определению, истории и устройству понимания и регулирования собственности в законодательстве РК.

Ключевые слова: частная собственность, собственность, собственность на землю, земля, история, кочевники, казахи.

Annotation. This article explores a brief history of the institution of land ownership in Kazakhstan. General issues of property and types of delimitation are touched upon, as well as the definition, history and structure of understanding and regulation of property in the legislation of the Republic of Kazakhstan.

Key words: private property, property, land ownership, land, history, nomads, Kazakhs.

Частная собственность относится к фундаментальным экономическим институтам человечества. Собственность и имущество, собственность и богатство, собственность и владение, личная и государственная собственность - это весьма немногие слова, которые сопровождают жизнь современного человека не только в напряжённом информационном поле массмедиа, но и в обыденной повседневности, часто становятся точками озабоченности каждого простого человека, даже не умудрённого научными знаниями или отягощённого «владением» каких-либо «богатств». «Собственность» является самым актуальным смысловым понятием в юридических постулатах всех конституций, регулирующих политико-правовую деятельность современных государств.

Формирование (развитие) института права собственности в римском праве оказало большое влияние на современную конструкцию права собственности. Следует отметить, что регулирование права собственности было характерно не только римскому праву, но и казахскому обычному праву. В обычном праве казахов выделялись нормы о праве собственности (семейная, родовая, частная), о наследовании, о договорах, о правах членов семьи и т.п. Особое значение имели такие кодифицированные памятники казахского обычного права, как Уложение Касым-хана и "Жеті жарғы", составленное Тауке ханом. В них нашли отражение наиболее важные нормы казахского обычного права, в том числе регулирующие имущественные отношения в казахском обществе [1].

Отражением того значения, которое имели в дореволюционном Казахстане вопросы гражданского права, в частности права собственности, является нашумевшая в свое время дискуссия о том, что было первичным в кочевом казахском обществе: право собственности на землю, как утверждали известные юристы С.З. Зиманов и А.Е. Еренов, или право собственности на скот, как утверждал известный экономист С.Е. Толыбеков. Например, в "Жеті жарғы" право на собственность было основным институтом казахского права. Пастбища и пашни принадлежали роду, общине, скот был в семейной собственности. Особенно строго разграничивались зимние пастбища и орошаемые пашни. Такие исследователи как А.И. Левшин, Г. Гинс, П.П. Румянцев, П. Хворостанский и другие отмечали в своих работах отсутствие собственности на землю. Ученые во многом опирались на сведения предшественников особенно на работу А.И. Левшина «Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-кайсацких, орд и степей» [1].

В конце XIX - начале XX веков образ жизни казахов начал меняться по причине сокращения пастбищных территорий, за счет роста земледелия шел постепенный процесс оседания, а также проникновение рынка под влиянием Российской империи. П.П. Румянцев писал, об обособлении землепользования отдельными аулами, передел покосов. Изменения по утверждению П.П. Румянцева происходили из-за изъятий земель и роста населения [1].

Истоки изучения вопроса собственности у кочевников учеными специально не исследовался, но несмотря на это в работах встречаются отрывочные сведения. К наиболее ранним трудам изучения казахов-кочевников относятся работы дореволюционных исследователей первой трети XVIII – начала XX веков. Ученые в своих научных работах не ставили цель раскрыть проблему собственности у кочевников казахов, считая, что у номадов не могла существовать собственность на землю, что характерно для всех дореволюционных исследований.

Исследователи выделяют родовую (общинную, общинно-родовую, семейно-родовая, общинно-аульную) собственность на скот такие ученые как В.К. Герн, С.Б. Броневский, Т. Седельников и другие. Большинство дореволюционных русских исследователей считали скот наиболее значимой и единственной собственностью казахов кочевников. Как показывает мировой опыт, с позиции рационального использования земли в качестве средства производства более высокая эффективность достигнута в развитых странах, где законодательно закреплена частная собственность на землю [1].

Земля как природный ресурс и средство производства одно из главных богатств общества. Обладание ею всегда определяло имущественное и социальное положение различных классов и групп населения. Данное обстоятельство стало основой возникновения многообразных социально-экономических и прочих отношений по поводу владения и пользования землей. Последние в совокупности образуют и, по существу, определяют характер системы земельных отношений в стране [2].

Общеизвестно, что в 20-х годах XIX века были проведены реформы по административному делению территории Казахстана, а именно территории Младшего и Среднего жузов. Хотя мероприятия, проведенные Российской империей в Казахстане, вплоть до XIX века видимых изменений в жизнедеятельность казахов-кочевников не вносили, в результате чего автохтонное население традиционно продолжали вести кочевой образ жизни как делали это их предки. Этот факт подтверждает М.И. Красовский: «...все зимовки киргиз (казахов – А.И.) до того строго между ними разграничены, что в этом деле никакое, правительством установленное, межевание не могло бы достичь той точности в обозначении границ между к ставами отдельных землевладельцев, какой достигли в этом отношении сами киргизы (казахи - А.И.). Споры между ними порождает не неточность обозначения межи и происходящая от того именно неправильность пользования частью чужих угодий, а бесправный захват поземельной собственности» [3].

В кочевом обществе существовали родовые отношения, которые играли важную роль в жизни казахов. Исходя из того, что пастбища принадлежали роду, т.е. родовой общине, кочевники придерживались сложившихся норм и канонов степи, так как кочевник не мог выжить в суровых условиях без поддержки рода. Следующий исследователь В. Остафьев писал, что в степи собственности не существовало, кочевники занимались перекочевкой где желали, пастбищ было много и поэтому они без стеснений передвигались со своими стадами.

По данным А.Н. Букейханова, существовали земли, которые находились в частной собственности «в горах Тарбагатай, Чингис и др. покосы, иногда и овечьи пастбище поделено в пределах «кыстау» между отдельными хозяйствами, и каждое из них распоряжается своею долей на правах частной собственности». Описывая категорию пастбищ, которые находились в совместном пользовании, 2-3 и более

кыстау в статистической литературе получили название «общинно-аульной», представляющей последующую за «кыстау» поземельную единицу в киргизском (казахском - А.И.) быту. Казахи - кочевники группировали свои пастбища «по времени пользования ими и по их относительной важности: зимнее, осеннее, весеннее и летнее» [3].

В степи постепенно под влиянием внешних и внутренних факторов происходила трансформация взглядов на землю в Казахстане. Из работы Н.И. Гродекова видно, что в сельском хозяйстве в степи происходят изменения, так, наличие частной собственности или ее отсутствие зависело от того обрабатывались ли земли либо использовались под пастбищные угодья. При кочевом скотоводстве пастбища были общинными, т.е., кто первый захватил пастбище - того земля, однако это действовало только на сезон кочевания. В случае обработки земли и при наличии построек земля принадлежала той стороне, которая могла доказать собственность (свидетелями или наличием документов).

Исследователи дореволюционного периода утверждали, что у казахов основным продуктом производства был скот. Ученые не считали пастбища собственностью кочевников. Изучая проблему собственности у казахов, нужно определить правовой аспект владения пастбищами. Однако законодательно закрепленной земли или скота у кочевников казахов не было и аспект собственности в законах, если описывается, то поверхностно и размыто, по данной причине правовой аспект отпадает. Но мы можем точно утверждать, что скот находился в собственности рода, который распоряжался им. У исследователей второй половины XIX – начала XX вв. наличие собственности у казахов на скот не вызывало сомнений. Второй объект собственности – земля, по взглядам ученых, либо отсутствовал, или носит общинно-родовой характер [3].

Древняя история земельных отношений на территории нынешнего Казахстана - это очень сложная и интересная тема. Она практически не исследована. Но эта тема привлекает внимание многих ученых, политиков, историков и правоведов. Об этом свидетельствуют письменные источники, данные археологии и истории. История земельных отношений Казахстана требует системного подхода с учетом характера производительных сил общества, особенностей самого общества и государственности тюркских народов Востока.

Земля была основой существования племени, народности, государства и материальной базой для их хозяйственной деятельности. Она имела такое же значение в их жизни, как скот и другое имущество. Иной раз она имела даже большее значение, чем скот или другое имущество. Не случайно возникали войны между племенами, народами, государствами за власть над землей-территорией. Землю, используемую в качестве территории, называют местом родного очага, землю, используемую для хозяйственной деятельности, считали принадлежностью хозяйства. Право собственности на землю рассматривают как право пользования, которое некоторые ученые считают «обычным правом». По своему содержанию право пользования землей имело такое же значение, как и право собственности [4].

Согласно его нормам, объект права собственности на землю или права землепользования племени, семьи считался не только объектом пользования, но и объектом наследования постольку, поскольку наследование никем не отменено, и сам собственник или землепользователь не отказался от этого права. Как мы уже отмечали, история земельного права Республики Казахстан начинается с 1917 года, т.е. со дня образования Советской власти. Земельные ресурсы – это сложный экономический, социально-экологический и политический объект управления. Республика Казахстан расположена на Евразийском континенте с территорией в 272,5 млн. га. По площади земель она занимает девятое место в мире и при этом обладает огромными запасами природных и особенно энергетических ресурсов. Институты частной собственности будут укрепляться за счет собственности на землю, а также создания такой

юридической системы, которая защищает права собственности и выполнение контрактов. В связи с этим вопросы земельных преобразований, совершенствование земельного законодательства и укрепление законности в сфере земельных отношений становятся все более актуальными [4].

Идеи о введении частной собственности на землю в Казахстане высказывались практически с первых дней независимости. Но законодательно закреплять право частной собственности на землю в первые годы реформирования было нельзя по многим причинам.

Ключевой целью выбора нового хозяина земли является повышение эффективности землепользования. На плечи собственника земли ложатся серьезные проблемы – самостоятельное ведение производства, успешность которого зависит от умения собственника не только владеть, но и пользоваться, и распоряжаться землей. Новые собственники земли должны быть достаточно подготовленными менеджерами, качественно организующими производственный процесс, предполагающий рациональное использование земельных ресурсов. Государство, в свою очередь, для введения частной собственности на землю должно было создать соответствующие институты.

Вполне объективно, что до 1995 года земля находилась исключительно в государственной собственности. В 1995 году, когда большая часть населения уже адаптировалась к рыночным преобразованиям экономики, был проведен референдум и конституционно закреплено право частной собственности на землю. Согласно Конституции Республики Казахстан от 30 августа 1995 года, в республике признается и равным образом защищается государственная и частная собственность на землю. Введение права частной собственности предполагало принятие соответствующего законодательного акта [4].

Одним из основополагающих атрибутов существования любого суверенного государства является, с одной стороны, решение им вопроса о своей территориальной целостности, то есть, легитимное владение землей, водными и иными ресурсами на всей той территории, на которой оно располагается. И признание этой целостности во взаимоотношениях с другими, прежде всего – с соседними государствами. А с другой стороны, решение вопросов в сфере отношений собственности теперь уже в своей внутригосударственной политике. Национальной идеей политического объединения казахов была мечта Асана Кайгы о земле обетованной, – «Жерұйық». Казахи в течение пяти веков, не забывая передавали ее из поколения в поколение. В современном географическом осмыслении «Жерұйық» - нынешняя современная Республика Казахстан. Следующей исторической формой национальной идеи был лозунг «Алаш», провозглашенный Алиханом Букейхановым и Ахметом Байтурсыновым. Асан Кайгы ёмко, выразительно воссоздаёт образ будущего, желая подготовить потомков к трудностям, и сформировать у них чувство ответственности за судьбу государства [5].

Тенденция к распаду общинного землепользования во второй половине XIX века постепенно усиливалась. В юридическом плане о частной собственности на землю в Казахстане в колониальный период, в подлинном смысле этого слова, говорить не приходится. Ведь в этих условиях, при всём разнообразии форм поземельных отношений община все же оставалась главным регулятором и собственником. Так, «если отдельный хозяин задумал уступить свой участок чужому, то это сделка осуществится только с согласия общины» [5].

В условиях Римской империи был определен совершенно иной государственный формат организации правоотношений в сфере собственности. Он характеризуется тем, что квириты, относимые к одному из исконно римских родов, легитимно получали привилегии при доступе к наиболее важным жизненным ресурсам, таким как общественная земля, рабы, скот и т. д. При этом характер экономических взаимоотношений между подобного рода частными владельцами нашел свое

закрепление и в соответствующей правовой форме, получившей в дальнейшем название как частное право [1].

После развала СССР на всем постсоветском пространстве, вновь по большей частью политическим мотивам, был осуществлен возврат к так называемым – «частнособственническим» отношениям. Однако процесс разгосударствления и приватизация бывшего общенационального богатства на практике оказался перемещением его большей части в разряд именно личной, а отнюдь не частной собственности. Собственность на землю относится к числу явлений, которые имеют место на всех этапах развития общества. Поэтому вопрос о собственности на землю в Казахстане остаётся открытым и дальнейшее исследование методологической основы формирования земельных отношений остается незавершенным и требует продолжения [5].

В законодательном плане в настоящее время проблем с частной собственностью на землю вроде бы и нет. В Республике Казахстан она может находиться как в государственной, так и в частной собственности. Допускается её продажа, залог, аренда, передача во временное пользование. При этом главными принципами, на которые опирается земельное законодательство страны являются: сохранение земли как природного ресурса; охрана, рациональное и целевое ее использование; приоритет земель сельскохозяйственного назначения; государственная поддержка мероприятий по использованию и охране земель; предотвращение нанесения ущерба земле; обеспечение экологической безопасности и платность землепользования [5].

Передача земель в частную собственность не является самоцелью. Она необходима, прежде всего, для обеспечения условий бережного и рационального использования земли – главного достояния любого государства. Основным условием последнего является обретение ею рачительного хозяина. Частная собственность сама по себе не гарантирует эффективность использования земли в экономическом смысле, однако, бережное, хозяйское отношение, а значит и сохранение ее как невозполнимого природного ресурса, ее производительных свойств как средства производства очевидно будет обеспечено [2].

В 1910-1913 г. г. Барлыбек Сырттанов по поручению Алихана Бокейханова создал «Қазақ елінің уставы», который условно можно назвать проектом первой конституции казахского народа. Барлыбек Сырттанов - выпускник факультета востоковедения Императорского университета в Петербурге - работал затем переводчиком генерал-губернатора Туркестана, заведующим отделом Казначейской палаты и на других должностях, был уволен в связи с политическими взглядами, в октябре 1910 г. организовал съезд в г. Узун-Агаш, на повестке которого стояли вопросы образования, прекращения изъятия плодородных земель, внесения изменений в структуру судебной и религиозной систем. С решениями съезда Сырттанов поехал в Петербург, но, к сожалению, ничего не добился.

Приведу несколько пунктов из этого документа, чтобы мы могли сравнить их с положениями действующей конституции.

«О земле:

Земля казахов - собственность народа.

Земля не продается, Всевышний дал ее для пользования человеком.

Все природные богатства под землей и на земле, водоемы, леса, горы, степь принадлежат народу».

В ст.6 Конституции Республики Казахстан (принятой на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.09.2022 г. излагается что в Республике Казахстан признаются и равным образом защищаются государственная и частная собственность. Собственность обязывает, пользование ею должно одновременно служить общественному благу. Субъекты и объекты собственности, объем и пределы осуществления собственниками своих прав, гарантии их защиты определяются законом. Земля и ее недра, воды, растительный и

животный мир, другие природные ресурсы принадлежат народу. От имени народа право собственности осуществляет государство. Земля может находиться также в частной собственности на основаниях, условиях и в пределах, установленных законом. Тем этим мы видим, что основной принцип собственности соблюден.

Земельное законодательство имеет довольно длительный путь становления. Так, на момент получения независимости в стране действовал Закон Казахской ССР от 28 июня 1991 года «О земельной реформе в Казахской ССР».

26 июня 1992 года в данный Закон внесены изменения – в названии и тексте Закона слова «Казахской ССР» заменены на «Республики Казахстан».

Далее земельные отношения были урегулированы Указом Президента Республики Казахстан, имеющим силу закона, от 22 декабря 1995 года № 2717 «О земле», который утратил силу Законом Республики Казахстан от 24 января 2001 г. Наряду с этим, 24 января 2001 года был принят Закон Республики Казахстан «О земле». Дальнейшее развитие и совершенствование земельных отношений нашли отражение в Земельном кодексе Республики Казахстан от 20 июня 2003 года, открывшем новую страницу в правовом регулировании использования и охраны земель.

4 мая 2018 года был принят Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам регулирования земельных отношений».

Нормы Закона предусматривают:

- сохранение и совершенствование норм института аренды сельхозземель казахстанцам, устанавливает отдельный порядок предоставления таких земель только гражданам РК и юридическим лицам РК посредством конкурса, введение запрета на предоставление сельхозземель в аренду совместным предприятиям с иностранным участием (0%);

- ведение постоянного мониторинга использования сельхозземель: первые 5 лет аренды – ежегодно, в последующие периоды на орошаемой пашне – каждые 3 года, на богарной пашне – каждые 5 лет и установление типовой формы договора аренды сельхозземель;

- установление предельных (максимальных) размеров земельных участков сельхоз назначения, предоставляемых в аренду;

- регламентирование деятельности земельной комиссии по предоставлению земельных участков, определение ее статуса и состава с участием представителей общественности более 50 % от общего количества ее членов;

- введение запрета на предоставление земель, расположенных в пограничной полосе государственной границы Республики Казахстан, ограничения в пограничной зоне – запрет в собственность иностранцам, гражданам Республики Казахстан, состоящим в браке с иностранцами, а также иностранным юридическим лицам и юридическим лицам Республики Казахстан с иностранным участием;

- передача функций по предоставлению земель для нужд обороны и национальной безопасности из компетенции Правительства Республики Казахстан в местные исполнительные органы (далее – МИО), освобождение от возмещения сельхоз потерь;

- предоставление земельных участков переселенцам (внутренним мигрантам) вне конкурса в регионах, определенных Правительством Республики Казахстан для строительства объектов в черте населенных пунктов, за исключением городов областного значения;

- определение размера земельных участков для ведения огородничества;

- введение запрета на раздел сельхозземель, предоставленных для ведения сельхозпроизводства для целей ЛПХ и ИЖС;

Также, данным Законом внесена норма, дающая возможность МИО изъять пастбищные угодья вокруг сельских населенных пунктов, в целях обеспечения

местного населения в выпасе скота (маточного поголовья) личного подворья как для государственных нужд.

29 июня 2020 года был принят Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам улучшения бизнес-климата».

Данным Законом сокращен срок получения земельного участка с 2-х месяцев до 15-ти рабочих дней, также в некоторой степени оптимизирован процесс изменения целевого назначения земельного участка, в частности, плату за изменение целевого назначения земельного участка, теперь можно оплатить в рассрочку, в течение 10 лет.

Глава государства принял окончательное политическое решение, касающееся норм моратория на продажу и аренду сельхозземель иностранцам.

Так, в порядке законодательной инициативы Президента 13 мая 2021 года был принят Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам земельных отношений» [7].

Данный Закон направлен на введение запрета на обладание иностранцами, лицами без гражданства, иностранными юридическими лицами, юридическими лицами Республики Казахстан с иностранным участием, международными организациями, научными центрами с международным участием, а также кандасами земельными участками сельскохозяйственного назначения на праве частной собственности и на праве временного землепользования.

Использованная литература

1. Дюсюпова А.Д. «Институт частной собственности на землю сельскохозяйственного назначения в Казахстане и России: сравнительно-правовой анализ». – 2014. - 1 (30). - С. 78-82.

2. Крыкбаев Ж.К., Абельдина Р.К., Жанбусинова М.Х. «К проблеме распространения частной собственности на землю в Республике Казахстан». Материалы международной научно-практической конференции, посвящённой 95-летию землеустроительного факультета Омского ГАУ 29-30 марта 2017 г.

3. Иманбекова А., Оспанов, Т. 2021. «Истоки изучения проблем собственности казахов-кочевников». Вестник казипу имени Абая, серия «исторические и социально-политические науки». 4, 67 (май 2021).

4. Куатова А.А., Слепнев Е.Л. «Развитие правового регулирования земельных отношений в Республике Казахстан в составе СССР». World science, № 12(16), Том.3, декабрь 2016.

5. Шакиров С.Е., Батурин В.С. «Противоречивость смены форм собственности на землю как причина конфликтогенности в Казахстане» // Адам элeмi. – 2023. – №3 (97). – С. 88-98.

6. Сулейменов М.К. «Право на землю: от трудов академика А.Е. Еренова до конституционной реформы 2022 года». На основе доклада, сделанного на Международной научно-практической конференции «Правовые проблемы обеспечения экологической безопасности в условиях перехода к устойчивому развитию Республики Казахстан», посвященной 100-летию со дня рождения заслуженного деятеля науки Республики Казахстан, академика НАН РК, доктора юридических наук, профессора Еренова Абдуали Ереновича и 90-летию КазНУ им. Аль-Фараби. Алматы. 24 ноября 2024 г.

7. <https://www.gov.kz/memleket/entities/land/press/news/details/245352?lang=ru>

СУФИЗМ В КАЗАНСКОМ ХАНСТВЕ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Айсылу Валиуллина,
Магистр Университета Анкара Йылдырым Баязид,
Турция Анкара, aisylu.vali@bk.ru

Аннотация. Данная статья является аналитическим исследованием историографии суфизма в Казанском ханстве. В нашей работе мы рассмотрели два основных вопроса суфизма в Казанском ханстве, которые поднимали в своих исследованиях ученые. Мы рассмотрели проблему тарикатов в истории Казанского ханства, а также явление ишанизма, существовавшее на территории Казанского ханства, обращая внимание на различные подходы и точки зрения исследователей к данной теме. Результаты исследования помогут определить роль и влияние суфизма на культуру Казанского ханства, а также его влияние на общественные процессы в регионе.

Ключевые слова: Суфизм, Казанское ханство, Тарикат Ясавийа, Тарикат Накшбандия, Ишанизм.

Annotation. This article is an analytical study of the historiography of Sufism in the Kazan Khanate. In our work, we have considered two main issues of Sufism in the Kazan Khanate, which have emerged in the researches of scientists. We have considered the problem of sects in the history of the Kazan Khanate and the phenomenon of Ishanism existing on the territory of the Kazan Khanate, paying attention to various approaches and perspectives of researchers to this issue. The results of the study will help to determine the role and influence of mysticism on the culture of the Kazan Khanate, as well as its impact on social processes in the region.

Key words: Sufism, Kazan Khanate, Sect of Yasaviya, Sect of Naqshbandiya, Ishanism.

Введение.

Ислам на протяжении всей истории татарского народа занимал важное место в жизни его общества. Его распространение среди наших предков – волжских болгар началось задолго до его официального принятия в 922 году, проникнув в результате торгово-экономических и культурных связей со странами Востока. Далее, ислам стал государственной религией и в Золотой Орде, и после его распада в государствах-наследниках Улуса Джучи ислам остался господствующей религией и по сей день.

Одним из наследников Золотой Орды было Казанское ханство, которое переняло на себя традиции и порядки этого государства. В жизни общества этого средневекового государства, как и в многих других государствах того времени, огромную роль играла религия, в данном случае – мусульманская. Ислам охватывал все сферы жизни общества и оказывал на них значительное влияние.

Среди историков существует немало работ, посвященных исследованию ислама в Казанском ханстве. Все они изучали разные стороны ислама, однако по ряду вопросов были, как схожие мнения, так и противоречивые.

Суфизм – это особое религиозно-философское направление мусульманской мысли, представители которого считают возможно непосредственное духовное общение человека с Богом посредством созерцания, или даже соединения с ним. По их

мнению, это достигается через экстаз или духовное озарение человека, идущего по некоему мистическому Пути¹⁶⁶.

Известный исламовед Александр Кныш, в своей статье, посвященной истории суфизма пишет, что суфизм возник примерно в VIII в., представляя собой отчасти пассивный протест против обмирщения общества. После того как арабские завоевания привели к возникновению огромной арабо-мусульманской империи, которая простиралась от Китая до Северной Африки, люди оседали, становились менее набожными, за торговлей и своими занятиями стали забывать о Боге. И вот аскеты и мистики явились в мир, с тем чтобы напомнить мусульманам о том, что является самым главным в жизни человека: это служение Богу и подчинение Его воле¹⁶⁷.

Также в этой статье А.Кныш говорит, что суфиев считали выдающимися представителями божественной власти и духовности в этом мире, из-за чего у суфиев, уходивших от мира и считавших мир недостойным внимания, возникли кружки последователей, которые расширившись со временем переросли в братства, которые называются тарикатами¹⁶⁸.

Традиционно считается, что в течение XII-XIV веках в суфизме сложилось 12 основных братств: рифаия, ясавия, шазилия, сухравардия, чиштиа, кубравия, бадавия, кадирия, бекташи, халватия, накшбандия-хваджаган, возникшие в рамках хорасанской, месопотамской, мавераннахрской и магрибинской мистических традиций. Некоторые исследователи включали такие тарикаты как: дасукия, садия, байрамия, сафавия. Эти братства дали начало всем многочисленным ветвям, сложившимся впоследствии в самостоятельные тарикаты. Самыми ранними братствами были последователи Абдуль-кадира Гилани (кадириты) и Ахмада ар-Рифаи (рифайты)¹⁶⁹.

Как известно, на территории Поволжья известны 2 тариката – Ясавийа и Накшбандия. О том какой из тарикатов и в какое время был распространён на территории Поволжья, в частности Казанского ханства, вопрос немного спорный. Многие также выдвигают идею существования «татарского суфизма», который был своеобразным сплавом обоих тарикатов со своими народными особенностями.

Тарикаты Ясавийа и Накшбандийа. Ясавия – один из суфийских тарикатов, который был основан Ахмедом Ясави, являвшийся третьим устазом (наставником) и преемником Юсуфа Хамидани. Этот тарикат получил распространение у тюркских народов Центральной Азии.

Отличительной чертой данного тариката от другого тариката, известного на территории Средней Азии, а также и Казанского Ханства, тариката Накшбандия, стала приверженность зикра Джали (Джахри), то есть «громкому зикру».

Ясавийский путь совершенствования состоял из 4 основных этапов:

Шариат

Тарикат

Хакикат

Маўрифат, то есть полное и абсолютное знание Сущего и постижение тайн божественного мира, исчезновение в Боге¹⁷⁰.

О том, что данный тарикат был распространен и Казанском ханстве говорят многие исследователи данного вопроса, подтверждая это разными источниками.

Однако, изучая работы разных историков, мною было замечено, что нет точного мнения о том, когда же данный тарикат на территорию Поволжья и до какого времени

---

¹⁶⁶Исторический словарь//[Электронный ресурс]. –Режим доступа: https://dic.academic.ru/contents.nsf/hist_dic/

³⁶Кныш А.Д. Что такое суфизм // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://arzasmas.Academy/materials/1634>

³⁷Там же.

³⁸Исламская энциклопедия//[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://islamist.ru>

¹⁷⁰Исламская энциклопедия//[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://islamist.ru>

был здесь распространен. Например, Тагиров Р.Г. в своей статье «Суфизм в Поволжье: особенности функционирования», говорит, что суфизм в виде тариката Ясавийа проник на территорию Волжской Булгарии из Средней Азии еще до монгольского нашествия¹⁷¹.

О том, что учение Ходжи Ахмада, заключенное в «Дивани хикмет» проникло на территорию Поволжья еще при жизни самого Ходжи Ахмада (1093- 1166), он приводит, тот факт, что среди тюрков Поволжья были широко распространены рукописные списки мудростей Ясави и его последователя С. Бакыргани, которые встречаются и в наши дни¹⁷².

Известный исследователь Р.М.Амирханов в своей работе «Тюрко-татарская философская мысль средневековья (XIII – XVI вв.)» отмечает, что историки языка и литературы прослеживают влияние мудростей Ясавийа и его последователя С.Бакыргани в литературных памятниках, начиная от «Кыссаи Йусуф» Кул Гали до хикметов Мавля Кулуйа и Утыз Имяни (XVII - XVIII вв.)¹⁷³. Таким образом, он говорит, что можно смело предположить, что среди представителей болгарского общества XII века были те, кто был знаком с учением суфиев - пантеистов Абу Йазида Бистами и Мансура Халладжа, последователей школы вахдат альвуджуд – единства бытия, взгляды которых неоднократно излагает Ахмад Ясави в своих мудростях¹⁷⁴.

А.Беннигсен и С.Уимбуш говоря об этапах проникновения и развития суфизма в Волго-Уральском регионе, указывают, что 1 этап проникновения суфизма был в XII веке, когда суфизм проникает в Волжскую Булгарию с арабскими купцами и болгарскими хаджи из Багдада. Вероятно, что первыми суфиями были члены ордена Кадирийа. А Тарикат Ясавийа проник на территорию Поволжья из Туркестана на 2 этапе – в эпоху Золотой Орды (XIII-XIV в.)¹⁷⁵.

Л.З.Бородовская в своей вышеупомянутой работе придерживается мнения о том, что на территорию Поволжья тарикат Ясавийа проник к нам в XII-XIII вв.¹⁷⁶.

Когда именно проник рассматриваемый нами тарикат вопрос спорный, но одно мы знаем точно – тарикат Ясавийа был распространен на территории Поволжья еще до появления Казанского ханства. Но был ли популярен тарикат Ходжи Ахмада в Казанском ханстве – следующий вопрос который следует рассмотреть.

Тагиров Р.Г. в вышеупомянутой статье пишет о том, что к XVI веку Ясавийа в Средней Азии утратил свою популярность, уступив место тарикату Накшбандийа. Он предполагает, что из-за давних традиционных связей Поволжья и Средней Азии, Ясавийа также лишился своего влияния и здесь¹⁷⁷.

Одной из причин упадка Ясавийа в регионе по мнению Тагирова было монгольское нашествие в XIII веке, в результате которого было приостановлено распространение суфизма, и шейхи тариката Ясавийа были вынуждены бежать в

---

⁴⁰Тагиров Р.Г. Суфизм в Поволжье: особенности функционирования // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-riu.ru/knldg/prepod_publ/?id=262

⁴¹Тагиров Р.Г. Суфизм в Поволжье: особенности функционирования // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-riu.ru/knldg/prepod_publ/?id=262

¹⁷³Амирханов Р.М. Тюрко-татарская философская мысль средневековья (XIII – XVI вв.). Диссертация...Монография. – Казань, 2001 г.- с 42

¹⁷⁴Там же. – с.42

⁴⁴Гусева Ю. Н. Ишанизм как суфийская традиция Средней Волги в XX веке: формы, смыслы, значение: Монография. Глава 1. Ишанизм как воплощение суфийской традиции / под ред. О. Н. Сеньюткиной; под общ. ред. Д. В. Мухетдинова. М.: ИД «Медина», 2013.// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.idmedina.ru/books/regions/?5844>

⁴⁵Бородовская Л.З. Развитие татарской суфийской культуры в эпоху Казанского ханства // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-tatarskoy-sufiyskoy-kultury-v-epohu-kazanskogo-hanstva/viewer>

⁴⁶Тагиров Р.Г. Суфизм в Поволжье: особенности функционирования // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-riu.ru/knldg/prepod_publ/?id=262

Среднюю Азию. Но в результате, именно представители данного ордена сыграли огромную роль в принятии ислама Золотой Ордой¹⁷⁸.

Л.З. Бородовская в своей статье, посвященной суфийской культуре Казанского ханства, утверждает, что, несмотря на то, что в Средней Азии в период Казанского ханства уже распространяется тарикат Накшбандийа, на изучаемой нами территории еще сильны позиции тариката Ясавийа¹⁷⁹.

Также в своей работе Л.З. Бородовская указывает, что историк М.Худяков приводит имена суфийских шейхов последователей тариката Ясавийа Казанского ханства, что на мой взгляд, свидетельствует о том, что в период Казанского ханства огромную роль играл в духовной жизни тюрко-татарского государства тарикат Ахмеда Ясави.

Дамир Исхаков также считает, что на территории Казанского ханства влияние имел тарикат Ясавийа, аргументируя данное утверждение таким образом: «Некоторые детали, содержащиеся в послании от 1550 г. Шарифа Хаджитархани, отождествленного мной с казанским верховным сеййидом Кул-Шарифом, к турецкому султану Сулейману Кануни, позволяют говорить о том, что этот сеййид был связан с тарикатом Ясавийа и происходил от рода Саййида-Ата»¹⁸⁰.

Также о распространении и огромной роли тариката Ясавийа свидетельствует и тот факт, что данный сеййид участвовал в обороне Казани. Д.Исхаков утверждает, что такая традиция существует у последователей тариката Ясавийа еще со времен ставшего «накибом» при хане Узбеке СаййидаАта¹⁸¹.

Как я указывала выше, известный исследователь Р.М. Амирханов, считает, что влияние тариката Ясавийа прослеживается в литературных произведениях с XIV века по XVIII век.

Однако А. Беннигсен и С. Уимбуш считают, что в XV-XVIII вв. шел этап проникновения и закрепления среднеазиатских представителей ордена Накшбандийа в регионе Поволжья¹⁸².

Также стоит отметить, что, несмотря на то, что большинство историков, считает, что на территории Казанского ханства был распространён тарикат Ясавийа, что подтверждается многими фактами и доказательствами, в период существования Казанского ханства тем не менее тарикат Накшбандийа начал свое постепенное проникновение благодаря одному из первых учеников Х.Ахрара - Ходжа Мухаммад Амин Булгари (ум. в 1496), который считается одним из первых последователей тариката Накшбандийа в Средне Поволжье. Об этом также указывают в своих работах Л.З.Бородовская и Р.Г.Тагиров.

Исходя из всего выше перечисленного, можно сделать вывод, что скорее всего в эпоху Казанского ханства огромное влияние в духовной жизни общества и в самой религии огромную роль играл тарикат Ясавийа, однако не исключается возможность начала проникновения нового тариката на территорию Поволжья, которая имела давние связи со Средней Азией, в которой в то время уже распространился тарикат Накшбандийа.

---

⁴⁷Там же.

¹⁷⁹Бородовская Л.З. Развитие татарской суфийской культуры в эпоху Казанского ханства // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-tatarskoj-sufijskoj-kultury-v-epohu-kazanskogo-hanstva/viewer>

¹⁸⁰Исхаков Д.М. Исламские институты в татарских государствах //История татар: С древнейших времен. В семи томах. Том IV: Татарские государства XV- XVIII вв. – Казань. Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014. – С.440 – 480.

¹⁸¹Там же.

¹⁸²Гусева Ю. Н. Ишанизм как суфийская традиция Средней Волги в XX веке: формы, смыслы, значение: Монография. Глава 1. Ишанизм как воплощение суфийской традиции / под ред. О. Н. Сеньюткиной; под общ. ред. Д. В. Мухетдинова. М.: ИД «Медина», 2013.// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.idmedina.ru/books/regions/?5844>

Ишанизм. Прежде чем мною будет рассмотрен вопрос ишанизма в суфизме и в частности в Казанском ханстве, дадим определение понятию «ишанизма» и кратко рассмотрим историю его появления. Не будет лишним также узнать на каких еще территориях он был распространен в то время, и сохраняется ли в наши дни.

Прежде чем дать определению термину «ишаниз», следует разобраться кто такой «ишан».

Ишан – титул или прозвище, которым называют руководителей суфийских тарикатов (братств) и глав общин исмаилитов. Кроме того, в Средней Азии ишанами также называют представителей рода, ведущего своё происхождение от пророка Мухаммеда¹⁸³.

Таким образом точного определения, кто такой ишан нет. В науке существует два значения данному определению. Рассмотрим далее какое определение дается понятие «ишанизму».

Ишанизм – явление, в котором мистическая философия отходит на второй план, а на первый план выходят ритуальные и социальные аспекты взаимоотношений между суфийским наставником (муршид) и его последователями (мюрид)¹⁸⁴.

Не сложно заметить, что первое значение термина «ишан» согласуется с определением «ишанизма», так как известно, что суфийским тарикатам присущи и свойственны ритуальные взаимоотношения между наставником и его последователями. «Сама мистическая практика и обучение мюрида следуют по двум направлениям: 1) джазба – привлечение и воспитание учеников путем духовного захвата (тассавуф) и путем демонстрации ему экстатических состояний; 2) сулук - путь обучения, предлагаемый шейхом, в котором требуются собственные усилия мюрида в выполнении различных упражнений (зикр, таваджух и пр.). Прохождение второго пути сопровождалось выдачей иджазы, дающей право иметь собственных учеников»¹⁸⁵.

Да и сам «ишанизм» считается одной из традиций суфизма, а именно в первом значении термин «ишан» трактуется как руководитель суфийских братств.

В. А. Гордлевский отмечает, что впервые термин «ишан» применили последователи Бахауддина Накшбанда, который «открыл собою длинную вереницу «ишанов». В. В. Бартольд считал, что в первый раз термином «ишан» был назван Ходжа Ахрар¹⁸⁶.

Л.З. Бородовская в своей работе «Развитие татарской суфийской культуры в эпоху Казанского ханства» говорит, что ишанизм зародился изначально в Средней Азии при знаменитом накшбандийце Ходже Убайдаллахе Ахраре, то есть примерно в 1403 – 1490 гг.¹⁸⁷

Однако спорным вопросом является вопрос о корнях ишанизма в Поволжье. Л.З. Бородовская в своей статье рассматривается гипотезу происхождения из тариката

---

¹⁸³ Исторический словарь // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://dic.academic.ru/contents.nsf/hist_dic/

¹⁸⁴ Исторический словарь // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://dic.academic.ru/contents.nsf/hist_dic/

¹⁸⁵ Гусева Ю. Н. Ишанизм как суфийская традиция Средней Волги в XX веке: формы, смыслы, значение: Монография. Глава 1. Ишанизм как воплощение суфийской традиции / под ред. О. Н. Сеньюткиной; под общ. ред. Д. В. Мухетдинова. М.: ИД «Медина», 2013. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.idmedina.ru/books/regions/?5844>

¹⁸⁶ Там же.

¹⁸⁷ Бородовская Л.З. Развитие татарской суфийской культуры в эпоху Казанского ханства // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-tatarskoy-sufiyskoy-kultury-v-epohu-kazanskogo-hanstva/viewer>

Ясавийа, которая выражается в сакрализации рода шейхов и в наследственной передаче статуса, отмечая, что часть ученых придерживаются именно этой точки зрения¹⁸⁸.

Однако также она указывает, что многие современные исследователи придерживаются противоположного мнения, а именно версии о том, что корни ишанизма нужно искать в тарикате Накшбандийа. Одним из таких ученых является Ю.Н. Гусева, которая в своей работе приводит следующие аргументы:

1) «впервые применили термин "ишан" последователи Бахауддина Накшбанда, который «открыл собою длинную вереницу «ишанов»»;¹⁸⁹

2) В. В. Бартольд полагал, что впервые термином «ишан» был назван Ходка Ахрар;¹⁹⁰

3) изначально «ишаном» называли прежде всего потомственного или самобытного главу суфийской общины (братства) в Средней Азии»¹⁹¹.

Л.З.Бородовская отмечает, что подробно об ишанизме в Средней Азии на примере жизни и деятельности Х.Ахрара пишет в своей книге П. П. Иванов. Основная модель данного суфийского явления характеризуется следующим:¹⁹²

1) суфийская техника накшбандиев сосредоточения ученика на учителе повлияла на формирование безмерной власти ишанов,

2) безграничное уважение и почитание ишана,

3) неукоснительное выполнение заданий шейха/ишана,

4) сосредоточение материальной (земли, поместья), общественной/политической и духовно власти в руках одного человека¹⁹³.

Р.Г. Тагиров в своей статье, посвященный суфизму на территории Поволжья, предполагает, что тарикат Ясавийа мог трансформироваться со временем в ишанизм¹⁹⁴.

Исследователь в своей статье по данному вопросу ссылается на Р.Фахретдинова, который выдвинул гипотезу о параллельном существовании двух течений суфизма: «В последнее время в исламском мире распространился муридизм, последователи которого называют себя «ахль аттасавуф». Я ничего не говорю о тех, кто с детства учится в медресе, изучает основы вероучения, после этого изучает Коран, Сунну, и которые в состоянии [с точки зрения Шариата] оценивать свои поступки, и сами знают, что делают. Но я бы хотел несколько слов сказать о невежественных темных людях, которые живут в городах и деревнях, и говорят о том, что они «следуют за ишаном ... То, что в народе очень распространено слепое следование за ишаном... утверждения о том, что ишаны знают скрытое... Это и мнение о том, что тот, кто служит своему ишану, или выполняет его задание, освобождается от исполнения религиозных предписаний (совершения намаза, уразы, и т. д.), а также то, что мурид всегда (даже во время намаза) должен мысленно представлять своего ишана. Подобные убеждения не должны исповедоваться наряду с Исламом....»¹⁹⁵.

¹⁸⁸Бородовская Л.З. Развитие татарской суфийской культуры в эпоху Казанского ханства // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-tatarskoy-sufiyskoy-kultury-v-epohu-kazanskogo-hanstva/viewer>

¹⁸⁹Гусева Ю. Н. Ишанизм как суфийская традиция Средней Волги в XX веке: формы, смыслы, значение: Монография. Глава 1. Ишанизм как воплощение суфийской традиции / под ред. О. Н. Сеньюткиной; под общ. ред. Д. В. Мухетдинова. М.: ИД «Медина», 2013. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.idmedina.ru/books/regions/?5844>

¹⁹⁰ Там же.

¹⁹¹ Там же.

⁶¹Бородовская Л.З. Развитие татарской суфийской культуры в эпоху Казанского ханства // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-tatarskoy-sufiyskoy-kultury-v-epohu-kazanskogo-hanstva/viewer>

⁶²Там же.

⁶³Тагиров Р.Г. Суфизм в Поволжье: особенности функционирования // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-riu.ru/knldg/prepod_publ/?id=262

⁶⁴Тагиров Р.Г. Суфизм в Поволжье: особенности функционирования // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-riu.ru/knldg/prepod_publ/?id=262

Р.Г.Тагиров говорит, что таким образом Р.Фахретдинов противопоставляет два направления и указывает, что какая – то часть все же продолжала придерживаться прежних традиций и взглядов. И именно к этой части суфиев скорее всего не было никаких претензий со стороны улемов¹⁹⁶.

Однако Р.Фахретдинов отмечает, что «Распространение суфизма среди простого народа никогда не приносило пользы мусульманам», потому что среди простого, необразованного народа была распространена именно «народная форма» суфизма¹⁹⁷.

Таким образом, Р.Г. Тагиров делает выводы, о том, что именно такая форма суфизма была выгодна не только самому народу, но и ишанам, так как благодаря именно «народному» суфизму ишан имел материальные выгоды, а сам народ в обмен на это получал «обещание» прощения грехов, заступничества ишана перед Аллахом, и самое главное, освобождался от исполнения пятикратных намазов, уразы, и других требований Шариата¹⁹⁸.

Далее историк приводит несколько фактов в пользу параллели между Ясавийа и «ишанизма», отмечая что это все же эта версия требует более глубоко исследования и изучения. Приводя аргументы в пользу параллелизма, исследователь отмечает несколько особенностей: «во-первых, это отсутствие четкой организационной структуры; во-вторых — более слабая, чем в накшбандии, связь между учеником и наставником, в третьих — ишанизм и Ясавийа обладали характерными чертами так называемого «народного» ислама, что вызывало порой жесткую критику со стороны улемов»¹⁹⁹.

Таким образом можно сделать следующие выводы. Явление ишанизма, также, как и суфийские тарикаты зародился в Средней Азии и проник к нам с одним из тарикатов, так как исследователи выделяют два источника появления ишанизма – тарикаты Ясавийа и Накшбандийа, оба из которых были известны в нашем регионе в период Казанского ханства. В пользу обоих точек зрения существуют различные факты и аргументы, которые приводятся современными исследователями.

Заключение. На основании нашего исследования можно сделать следующие выводы. Во-первых, в работах историков основное внимание уделяется вопросам течения ислама и роли суфизма в религиозной жизни ханства.

Огромный вклад в изучении суфизма на территории Казанского ханства был внесен ученым советского периода Р.М. Амирхановым. Проведя анализ литературных произведений XIV - XVIII вв., он выявил, что в них прослеживается влияние тариката Ясавийа.

Проанализировав историографию по суфизму в Казанском ханстве, мною были отмечены следующие спорные вопросы в его изучении:

1) какой суфийский тарикат был распространен в период Казанского ханства? Большинство исследователей все же склоняются, к версии, что на территории Казанского ханства имел влияние тарикат Ясавийа.

2) от какого из тарикатов, Ясавийа или Накшбандийа, получило развитие ишанизм на территории Поволжья? В сторону обеих точек зрения у историков есть различные аргументы.

3) в какой период тарикат Ясавийа проник на территорию Поволжья?

Таким образом, можно отметить, что историками был внесен огромный вклад в изучении разных вопросов суфизма в Казанском ханстве. Каждый историк провел свое исследование в изучении того или иного вопроса и смог найти на них ответы. Также

---

⁶⁵Там же.

¹⁹⁷Там же.

¹⁹⁸Там же.

¹⁹⁹Тагиров Р.Г. Суфизм в Поволжье: особенности функционирования // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-riu.ru/knldg/prepod_publ/?id=262

все они открыли новые аспекты ранее изучаемых вопросов, нашли новые аргументы и подтверждения той или иной точки зрения. Благодаря чему на сегодняшний день религиозная картина Казанского ханства становится все более полноценной.

Использованная литература

1. Кныш А.Д. Что такое суфизм // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://arzamas.academy/materials/1634>

2. Тагиров Р.Г. Суфизм в Поволжье: особенности функционирования // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-riu.ru/knldg/prepod_publ/?id=262

3. Амирханов Р.М. Тюрко-татарская философская мысль средневековья (XIII-XVI вв.). Диссертация...Монография. – Казань, 2001 г.

4. Гусева Ю. Н. Ишанизм как суфийская традиция Средней Волги в XX веке: формы, смыслы, значение: Монография. Глава 1. Ишанизм как воплощение суфийской традиции / под ред. О. Н. Сенюткиной; под общ. ред. Д. В. Мухетдинова. М.: ИД «Медина», 2013. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.idmedina.ru/books/regions/?5844>

5. Бородовская Л.З. Развитие татарской суфийской культуры в эпоху Казанского ханства // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-tatarskoj-sufijskoj-kultury-v-epohu-kazanskogo-hanstva/viewer>

6. Исхаков Д.М. Исламские институты в татарских государствах //История татар: С древнейших времен. В семи томах. Том IV: Татарские государства XV- XVIII вв. – Казань. Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2014.

Литература

1. Исламская энциклопедия // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://islamist.ru>

2. Исторический словарь // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://dic.academic.ru/contents.nsf/hist_dic/

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ МӘТІНДЕР ТІЛІ: АУДАРМА, ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ МАҚАМДАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Нұрлан Берденұлы Мансұров,

филология ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-0833-7682>

Андатпа. Мақалада Қожа Ахмет Ясауи ілімі оның ішінде төрт басқыштың бірі саналатын тариқат мақамдары қарастырылады. Зерттеуде аталған тариқат мақамдарының қазақ руханиятымен сабақтастығы сараланады. Онда мақамдар жиынтығын құрайтын әр адамның өмір жолында маңызды орын алатыны негіз етіліп, оларға қысқаша түсінік беріліп, әр басқыштың бірін-бірі толықтырып келетіні басты назарға алынады. Сондай-ақ аталған басқыштардағы әр мақамның қазақ халқының танымдық сипатымен сабақтасып келетіні зерделеніп, салт-дәстүрімізбен сәйкес келетіндігі мақамдар мазмұны арқылы беріледі. Сөз жоқ, бұл мақамдар мазмұны Құран мен Пайғамбарымыз (с.а.у.) хадистері негізінде дүниеге келген. Тіпті кей мақамдардың мазмұны аудармасыз берілген. Қалай дегенде де, бұл мақамдар белгілі бір жүйеге сәйкес, ретімен тізілген, өзара байланысқа құрылған. Сондықтан біздің ізденісімізге негіз болған тариқат мақамдарының мәнін ашу міндеттері негізге алынды. Тариқат мақамдарын саралап, салыстыра қарастырғанда Ясауи ілімінің қазақ руханиятына қосар үлесі айшықталып, мазмұны ашылды. Әр мақамның ерекшеліктері аталып, олардың қазақ руханиятындағы орны көрсетілді.

Кілт сөздер: Ясауи ілімі, төрт басқыш, тариқат мақамдары, қазақ руханияты, даналық сөздер.

Annotation. The article examines the teachings of Khoja Akhmet Yasawi, including the status of the sect, which is considered one of the four leaders. The study differentiates the continuity of the statuses of this sect with Kazakh spirituality. It is based on the fact that each person making up a set of statuses has an important place on the path of life, they are given a brief explanation, and the main attention is paid to ensuring that each step complements each other. It is also analyzed that each position in the above steps is associated with the cognitive character of the Kazakh people, and its correspondence to our traditions is given through the content of the positions. Undoubtedly, the content of these maqams was born on the basis of the Koran and the hadiths of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Even the content of some positions is given without translation. In any case, these statuses are arranged according to a certain system and are interconnected. Therefore, the task of revealing the meaning of the tariqa status, which formed the basis of our search, was taken as a basis. By identifying and comparing the ranks of the Tariqat, the contribution of Yasawi's teachings to Kazakh spirituality is clarified and its content is revealed. The features of each status were mentioned and their place in Kazakh spirituality was shown.

Key words: Yasawi teachings, four pillars, tariqa status, Kazakh spirituality, words of wisdom.

Күллі түркі әлеміне танылған құл Қожа Ахмет Ясауи ілімі терең де мазмұнды. Өйткені оның танымдық сипаты қазақ руханиятымен сабақтасып келеді. Сонау көне дәуірден күні бүгінге дейін келіп жеткен хикметтер мен даналық өсиеттер осыны аңғартады. Соның бірі мақамдар жиынтығын құрайтын әр адамның өмір жолында маңызды орын алатын төрт басқыш. Ол – шариғат, тариқат, мағрифат, ақиқат.

Бұл төрт басқыштың әрқайсысының бағыты айқын. Әр басқышқа жеке-жеке түсінік те берілген. Шариғат – ислам діні қағидаларының негізі, тариқат – Алла тағалаға сүйспеншілікті арттыру, мағрифат – дінді танып білу, ақиқат – Алла тағаланы тану, ақиқатқа жету. Бұл басқыштар бір-бірімен толық байланысты, яғни бірінің бірінсіз келесі басқышқа жету мүмкін емес.

Міне сондықтан аталған ұстанымдар қазақ халқының танымдық сипатымен сабақтасып келеді. Өйткені салт-дәстүрімізбен сәйкес келетін төрт басқышты құрайтын мақамдар мазмұны осыны көрсетеді. Сөз жоқ, бұл мақамдар мазмұны Құран мен Пайғамбарымыз (с.а.у.) хадистері негізінде дүниеге келген. Тіпті кей мақамдардың мазмұны аударма дерсіз. Қалай дегенде де, бұл мақамдар белгілі бір жүйеге сәйкес, ретімен тізілген, өзара байланысқа құрылған. Сол себепті біздің ізденісімізге негіз болған тариқат мақамдарының мәнін ашу міндеттерін алға тартады. Ал осы тариқатқа тіреу болған он мақамның басты сипатын Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың өзі де хикметтерде былайша келтіреді:

Құл Қожа Ахмет, дүние көрсең тіпті қашқын,
Зікірін айтып, тариқатты(н) жолын ашқын,
Аят, хадис сөзі бірлө дидар шашқын,
Жарандардан дүр мен гауһар алғым келер.

Қожа Ахмет Ясауи ілімінің қалыптасуындағы аталмыш басқыштардағы мақамдар қазақ руханиятымен сабақтасып келеді дедік жоғарыда. Ия, расында, бұл тариқат мақамдарынан да көрініс табады.

Мәулана Суфи Данышменд: «Қожа Ахмет Иасауи «тариқат – көңіл (қалб) мен амал қылу деген сөз, - дейді» деп баян етеді. Яғни тариқат – көңілмен амал ету сонымен бірге көңіл көзін ашу дегенді білдіреді [1, 31].

Тариқат мақамы он бағытты қамтиды. Оның бірінші мақамы – тәубе ету.

1. Тәубе ету – кері қайту, оралу мағыналарын береді. Ал діни термин ретінде күнә саналатын істерден бас тартып, одан жақсылыққа оралу. Адамзат баласы пенде болған соң кемшіліктер мен қателіктерге бой алдырады. Алайда кім тәубе етіп, Алла тағаладан кешірім сұрай білсе, онда оның тәубесі қабыл етіледі. Шындығында, Алла тағала кешірімді қабыл етуші. Бұл жайында Пайғамбарымыз (с.а.у.) хадисінде: «қателесушілердің ең жақсысы – тәубе етушілер» деген.

Жалпы, тәубе ету – Алла тағаланың әмірі, Пайғамбарымыз (с.а.у.) жолы. Құран Кәрімнің Тахрим сүресінің 8-аятында: «*Ей, мүминдер! Аллаға шынайы тәубе қылыңдар. Раббыларың жамандықтарыңды жойып, астарынан өзендер ағатын жұмақтарға кіргізу үміт етіледі*» десе, Нұр сүресінің 31-аятында: «*Ей, мүминдер, түгел Аллаға тәубе етіңдер! Әрине, құтыласыңдар*» деп келеді.

Тәубе етуді негіз еткен Қожа Ахмет Ясауи өз хикметтерінде Құран аяттары мен Пайғамбарымыз (с.а.у.) хадисіне негіздеп былай дейді:

Ей, иләһім, хәмдің²⁰⁰ бірлө хикмет айтып,
Заты ұлық Қожам сиынып келдім саған.
Тәубе қылып, күнәмнән қорқып қайттым,
Заты ұлық Қожам, сиынып келдім саған. *5-хикмет*

²⁰⁰ Мадақ.

Немесе:

Қырық бесімде Сенен қажет тілеп келдім,
Тәубе қылдым, әр іс қылдым, қате қылдым,
Йә, иләһім, рахметінді ұлық білдім,
Заты ұлық Қожам, сиынып келдім саған. *5-хикмет*

Мұнда Жаратушыға мадақтар айтып, сиынып, тәубеге келгені сөз етіледі. Яғни заты ұлық Жаратушыға күнәсінен арылып, тәубе етіп, келгендігін хикмет етеді.

Жастайынан сенімге ден қойған құл Қожа Ахмет өзін шайтанның арбауынан, жасаған күнәлары болса одан бас кештім деп, ондай күнәлардан арылу үшін тәубеге келгендігін паш етеді:

Иләһім, шайтан арбауынан Сен асыра,
Барша күнәларымнан да Сен асыра.

Барша күнәларымнан тәубе қылдым,
Мас едім онда, мен одан айықтым. *21-хикмет*

Келесі хикметте тәубе қылып, ұлы Жаратушыға асығу керек, яғни жұмаққа кіру үшін шәрбат бар, ал егер тәубеге келмей, ғапылдыққа салынғандар болса, онда оларға лахадта қасірет барын ескертеді. Қараңыз:

Тәубе қылып Хаққа асыққан ғашықтарға,
Жұмақ ішінде төрт арықта шәрбаты бар.
Тәубе қылмай Хаққа асықпаған ғапылдарға,
Тар лахадта қатты азап қасіреті бар. *29-хикмет*

Ал мына хикметте тәубеге келген жаннан ғибрат алсаң барар жерің жәннат екенін тілге тиек етеді:

Күнә(һі)ңе тәубе қылып, жылап жүргін,
Кетермін деп жол басына барып тұрғын,
Кеткендерді көріп сен һәм ғибрат алғын,
Ғибрат алсаң, жатар жерің болар гүлзар. *31-хикмет*

Ислам діні бес тіректен тұрады. Сол тіректердің ішінде адамзат баласы үшін маңызды әрі қашанда сұралатын амалдар – ораза тұту, намаз оқу. Бұл амалдар адамзат баласы үшін парыз етілген. Құлшылықтың негізі саналатын бұл амалдарды орындау да тәубе етудің басты амалы. Сондықтан құл Қожа Ахмет құлшылықтың бұл амалдарын орындаған жандардың Хақпен дидарласатынын айтады:

Ораза тұтып, намаз оқып, тәубе қылған,
Сахар тұрып, Алла деп, құлшылық қылған,
Машайықтар қызметін тамам қылған,
Ондай құлдар Хақ дидарын көрер екен. *88-хикмет*

Екінші мақам – *қырқу, кесу*. Мұндағы қырқу, кесу шашқа байланысты.

2. Қырқу, кесу. Құран Кәрімде: *«Расында, Алла Пайғамбарының түсін ақиқат бойынша тура шығарды. Алла қаласа, аман-есен әлбетте Месжид Харамға шаптарыңды алдырып, не қысқартып бейбіт кіресіңдер. Алла сендердің білмеген нәрселеріңді білген еді. Сондықтан бұдан өзге бір жақын жеңіс нәсіп етті»* дейді (Фатиха сүресі, 27-аят).

Қасиетті аятта ұғынғанымыздай шашты қырқу, қысқарту жайы баяндалады. Алайда сол шаштың ағарып, көңілдің қара басын сөз еткен Қожа Ахмет Ясауи өз хикметтерінде мынадай жолдар келтіріп, амалсыз күнәһар болғанын, оған махшар күні рахым етуін сұранады:

Шаш пен сақал құп ағарды көңілім қара,
Махшар күні рахым етпесең, халім тәба(һ)²⁰¹,
Саған аян амалсызбын көп-дүр күнә(һ),

²⁰¹ Бүлінген.

Барша періште күнәларым(ды) білді, достар. *34-хикмет*

Шарифатта шаш алу мен қысқарту қажылық уақытында уәжіб саналады. Пайғамбарымыз (с.а.у.) соңғы қажылығында Құрбан айтының алғашқы күні Муздалифадан Минаға келіп, Ақаба жамрасына (Үлкен шайтан тасқа) тас лақтырған соң, құрбанын шалды, сосын шашын алғызды және зиярат тауабын жасады. Міне сондықтан Имам Әбу Ханифа бойынша таматтуғ немесе қиран қажылығын ниет еткендердің алғашқы күні Үлкен шайтанға тас лақтырған соң құрбан шалып, сосын шаш алғызып немесе қысқартулары уәжіп. Яғни таматтуғ және қиран қажылығында Үлкен шайтанға тас лақтыру, құрбан шалу және шаш алдыру, яки қысқарту амалдарын рет-ретімен орындау – уәжіп. Ал ифрад қажылығында Үлкен шайтанға тас лақтырғаннан кейін шаштарын алғызулары немесе қысқартулары – уәжіп [2].

Осылайша, Мәсжид Харамдағы тауаф, сағи діни жораларды Зул-хижжа айының 8-күніне дейін орындаған қажы бұл әрекеттерін ұмра (кіші қажылық) кезіндегі рәсімдерге санаса, ихрам хал-күйінен шығуына болады. Ол үшін сағи аяқталғаннан кейін ұмра жасаған мұсылман шашын қайшымен қысқартады, не тақырлап алып тастайды. Қажы әйел шашының бұрымын саусақтың еліндей қысқартады [3, 76].

Жалпы, шаш – адамзат баласының көркі. Ал қазақ халқы көнеден шашқа ерекше мән беріп, қасиетті санаған. Айталық, қыздың сұлулығы оның шашынан көрінетін. Сондықтан қыз баланың шашын өсіріп, бұрым ғып өріп, шашбау таққан. «Таудың көркі – тас, қыздың көркі – шаш» деген аталы сөз осының айғағы.

Міне халық танымында шаш киелі саналып, оған ерекше мән берілген. Шашты қырқу, кесу тақырыбы сол үшін маңызды. Адам өз шашын өзі қырқса, басындағы басын бірге кеседі деп айтылады. Әрине, шаш күтімі өте маңызды. Шашты өсіру барысында оның ұшын қиып, реттеп отыру бар. Өйткені жаман энергия шаштың ұшына қонады деп біледі. Халық ертегілері мен аңыздарында да шашқа байланысты әпсаналар көптеп кездеседі. Пері, жын, т.б. жайлы шаштың қасиетіне орай көркем дүниелер орын алған. Сондықтан қазақ қыздары ертеден шашты өріп, жалаңбас жүрмей, тақия, кимешек, орамал тартуды тазалықтың жолы әрі түрлі жамандықтардан қорғайды деп санаған.

Үшінші мақам – мүрид болу.

3. Мурид болу. Нәби ғаләйһис-сәлам: «*Мән ләйсә ләһу шайхун фәшайхуһу – Иблїс*», яғни «кімде-кімнің Құдайға жалғайтын шейхы, пірі болмаса, оның пірі – Іблїс» дейді.

Мурид сөзінің мағынасы – сопылық бағыттағы діни лауазымды адамға қол тапсырып, соның ісін дәріптеуші шәкірт, ізбасар [4].

Мұсылман мұсылманды қылды қатыл²⁰²,

Нахақ тұтып Хақ істерін қылды батыл²⁰³,

Мүрид пірге қылмады жүзі хатыр²⁰⁴,

Ғажап, сұмдық замандар болды, достар. *35-хикмет*

Тариқат басқышында муридке ерекше мән беріледі. Бұл тақуалықтың қадамы. Мұндай қадамды бағыттап, жол сілтеп, туралыққа жетелейтін мурид керектігі айтылады. Ал сол муридтің қызмет қылып, жасаған қызметіне риза болған жағдайда оның Хақтан үлес алары хикметте сөз етіледі:

Тариқатқа саясатты мүршид керек,

Ол мүршидке иманды мүрид керек,

Қызмет қылып, пір ризасы(н) таппақ керек,

Мұндай ғашық Хақтан үлес алар екен. *85-хикмет*

²⁰² Өлтірді.

²⁰³ Жарамсыз.

²⁰⁴ Пікір.

Мурид – ұстазы салған жолды жалғастырушы. Сол жолды дұрыс санап, өзгелердің жолына түспей, иманды, тақуа сипатында игі істерді жалғастыруы керек. Оның өзге жол көрсетушісі, жетекшісі болмайды. Мұны Ахмет Ясауи де хикметте келтіреді:

Ирадатысыз осы жолға кірмеді,
Инабатысыз жолға қадам қоймады,
Ижазатысыз жарым дем ұрмады,
Мурид болған бұ(л) сипатты болмақ керек. *99-хикмет*

Жалпы, мурид діни танымда белгілі бір лауазым ретінде пір танылған болса, онда ол шәкірт ретінде ұстазының жолын жалғастырушы саналады. Міне сондықтан Қожа Ахмет Ясауи өз муридтерін Хақиқатқа жетелеген лайықты жол бастаушы. Ол мына хикметтерден көрінеді:

Қаршығаны құстаған, сұңқар, лашын ұстаған,
Сансыз мурид бастаған, шейқым Ахмет Иасауи.

Шариғаты арастә²⁰⁵, тариқаты пәйуәстә²⁰⁶,
Хақиқатта шайстә²⁰⁷, шейқым Ахмет Иасауи. *153-хикмет*

Суфи Мұхаммед Данышменд: «Қожа Ахмет Иасауи – Султан әл-арифиннен (Алланың рахметі жаусын!) естідім: «Мурид (бір) шейхқа ирадаты қылғаннан кейін, басқа шейхқа барып ирадаты қыла алмас. Егер ол шейх муршид болмай шықса, муридті мұратына жеткізе алмаса, мурид те басқа шейхқа барып қызмет етіп, мұрат мақсатына жетсе орынды саналады. Дегенмен шейхтан рұқсат алуы тиіс» [1, 39].

Демек, кез келген адамзат баласының белгілі бір дәрежеге жетуі үшін оның ұстазы болуы керектігі сөз етіледі. Ясауи заманында муридтерді жетелеген ұстаздар, шейхтар олардың мұрат-мақсаттарын орындауда барынша күш-жігерін салған. Мұнда олардың да заманына сай қалыптасқан өзіндік мектептері болғандығын атаған орынды.

4. Қорқыныш пен үміт. Төртінші мақам – қорқыныш пен үмітте болу жайын негіз етеді. Адамзат баласының қорқынышы мен үміті жайлы мақамға Пайғамбарымыздың (с.а.у.) «*Әл-му'мину бәйнә әл-хауфи уа әр-рижә – момын қауіп пен үміттің арасында болу керек*» деген хадисі тірек болады.

Жалпы алғанда, қорқыныш жан біткен тіршілік иесіне, сондай-ақ кез келген адамның бойында болатын құбылыс. Қорқыныш – адамның туа бітті пайда болатын қорғану сезімі. Айталық, кей адамдар қараңғыдан қорықса, кейбірі бір үлкен бастаманы бастауға қорқады, ал бірі өз шешімін жүзеге асыруға жүрексінеді.

Өмірде адамзат баласының қорқынышы түрлі жайттарда көрінеді. Айталық, кей кезде адамдар көпшілік алдына шығып сөйлеуге жүрексінеді. Бұл да қорқыныш тудырады. Егер ол адам өзін көпшілік алдында күлкіге қалуым мүмкін немесе ойымды жеткізе алмауым мүмкін не болмаса қобалжып қаламын десе, онда оның бойын қорқыныш билеуі сезіледі. Бұл сезім жай ғана қорқыныштың лебі, аса ерекше көрініс болмауы мүмкін. Десе де, ол қобалжудың бір белгісі. Бәлкім бұл сенімсіздікке бой алдыру болар. Өйткені кей адамдар тіпті өзіне сенімсіз түрде әрі қорқыныш туралы айтудың өзіне қорқады. Кейде үрейге бой алдырған адам сенімсіз түрде қорқыныш туралы айтуға да қорқады.

Жалпы, қорқыныш туралы анықтама былайша келеді: «Қорқыныш – индивидтің биологиялық не әлеуметтік тіршілігіне қатерлі жағдаяттарда туындайтын қауіп, қолайсыз эмоция. Қорқыныш бір нәрседен жүрексініп сескенгенде, шошығанда пайда болатын сезім, қауіп-қатер, үрей» [5].

²⁰⁵ Безелген.

²⁰⁶ Қосылған.

²⁰⁷ Лайық болған.

Тілдік тұрғыда берілген анықтама да осындай мазмұнда: «Қорқыныш – зат. 1. Бір нәрседен жүрексініп сескенгенде, шошынғанда пайда болатын сезім; қауіп-қатер, үрей» [6].

Расында, қорқыныш қауіп пен қатердің сипатына қарай сезімнің ерекшелігіне орай әртүрлі болады. Олар: қорқу, қауіптену, шошу, үрейлену, т.б. Мұндай хәл Қ.А. Ясауи хикметтерінде былайша сипатталады:

Хақ жолының сауығы көп-дүр білгендерге,
Қорқыныш білән еткін сол өлгендерге,
Оңай көрінен құлды әрқашан жүргендерге,
Мұндай құлдар көр азабын білмес болар. *67-хикмет*

Немесе:

Ей, мүміндер²⁰⁸, ғажап үй-дүр қараңғы көр,
Көп қорқынышты саясатты айбаты зор,
Алла өзі мейірім етсе болар тола нұр,
Мейірім етпесе, не қыларым(ды) біле алмаспын. *117-хикмет*

Ислам дінінде қорқыныш үмітпен бірге жүреді. Имам Ибн әл-Қайим әл-Джаузия былай дейді: «Аллаға барар жолдағы жүрек құс сияқты, оның басы махаббат, ал үміт пен қорқыныш оның екі қанаты». Демек, үміт пен қорқыныш тепе-тең болуы керек деген пікірлер осыдан туындаса керек-ті. Алайда шамадан тыс үміт адамдарды адастырып, алдамшы етуі мүмкін. Ал шамадан тыс қорқыныш үмітсіздікке әкеледі.

Халқымыз «үмітсіз шайтан» дейді. Ал адамзат баласы қашанда үміттенеді, үмітті үзбеу керек дегенді ұстанады. Өйткені ол жақсылыққа, тәубеге, ниетке, т.т. сенім артады. Соның арқасында алдына қойған мақсатына жетуге тырысып, соған үмітпен қарайды. Үміт жайлы анықтаманың берілуі де осыны аңғартады.

Үміт – шексіздік белгісі. Иә, үміт өлмейді. Ол өлген күннің өзінде соңғы болып барып жеңіледі. Бірақ оның өзі тіршілік жойылып кеткен жағдайда. Себебі қандай жағдай болмасын, жүрек түбінен қылтиып тұратын үміт сізді өзіңізге таңсық болса да бір жолға бастайды. Үміттендіреді. Ол үміттендіруден шаршамайды. Үміт жаманның құлы емес. Жақсының жаршысы. Сезім солып, сенім өліп, арман таусылып, сабырлылық кеткен кезде бәрінің соңында сізді қайта сабырға шақырып, арманға жетелеуге көмектесетін, селкеу түскен сенімді қайта туғызуға, сезімді қайта оятуға күш беретін де – үміт.

Негізгі түбірі парсы тілінде болғанымен ол белгілі бір істен дәмелі, ой мен мақсаттың жүзеге асуына сенім ұғымында тілдік анықтама берілген. Сондықтан бір нәрсенің іске асуына сену, соны тілеу мағынасында қолданылады.

Адамзат баласы үміттеніп ұйықтайды, үмітпен тыныстайды, әр күннен үміттеніп тұрады, сол үмітпен алға жылжиды. Себебі үміттің табиғаттағы, тіршіліктегі басты міндеті – ең соңғы дем қалғанша күресе беру. Үміттің күші, жігері шексіз. Адамзат баласы таусылып біткен күнде де үміт талаптанып тұрады.

Қ.А. Ясауи хикметтеріндегі үміт сөзінің ұғымы үміт етуден туындайды:

Қаһһар²⁰⁹ атты қаһарыңнан қорқып жылар Қожа Ахмет,
Рахман атты рахымыңнан үміт етер Қожа Ахмет.

Күнә(hi)м көп Иләһім, кешіргейсің күнә(hi)м,
Барша құлдар ішінде күнәһар құл Қожа Ахмет *29-хикмет*

Мұсылмандар Алла тағаланың рахымынан үміт етіп, құлшылықтар мен ізгі амалдар, қайырымдылықтар, т.б. жасағанда жұмақтан орын алуға үміттенеді. Тіпті қиналғандарға қол ұшын беріп, әлсіздерге демеу, жетім-жесірге пана болады. Мұның

²⁰⁸ Мұсылмандар

²⁰⁹ Алла Тағаланың тоқсан тоғыз есімінің бірі. Қаһарлы деген мағынада.

бәрі де Алла тағаланың рахымынан үміттену. Сондай үмітке ниет еткен момын мұсылмандар жайын Қожа Ахмет Ясауи өз хикметтеріне арқау етеді:

Шарифатқа мұршид болған ғашық құлдар,

Шарифаттан алар мекен алар екен.

Намазын бастау қылған мүмін құлдар,

Жұмақ үйін үміт етіп тұрар екен. *84-хикмет*

Үміт жайлы жалпы түсінік мынадай: егер адам бір нәрсеге үміттенсе, онда оның қалаған нәрсесін не болмаса жақсы нәтижені күтетінін білдіреді. Яғни ол болашаққа оптимистік көзқараспен қарайды. Қиын шақтарда адам әр қиыншылықтың соңында жақсылық келеді деп үміттенеді. Ал бұл өз кезегінде адамзат баласының дүниетанымына және оның өмірдің қиын сәттерін жеңе білуіне әсер етеді. Қасиетті Құран Кәрімнің аяттары мен Пайғамбарымыз (с.а.у.) хадистерінде мұсылмандардың өмірден бас тартпауына және үмітін жандандыруға шақырса, ал Қожа Ахмет Ясауи Жаратушының рахымынан үміт етеуді жырлайды.

5. Ашуын жұту. Бесінші мақам – ашуын жұту. Ұлық Алланың сөзі: *«Уа әл-кәзимйна әл-гайза уа әл-’әфйна ’ани ән-нәси уа Аллаху йухиббу әл-мухсинйн»*. Мағынасы: *«Олар ашуларын жеңушілер, адамдарды кешірім етушілер. Алла тағала жақсылық істеушілерді сүйеді»* (3-сүре, 134-аят).

Қазақ халқында «Ашу – дұшпан, ақыл – дос» деген тәмсіл бар. Мұның басты мағынасы ашуға берілген адамның теріс қылықтар жасап, соңынан сан соғып, шайтанның азғыруына түсіп, үлкен күнәларға бой алдырғанын білмей қалады. Сондықтан «Ашу деген – ағын су, алдын ашсаң арқырар, Ақыл деген – дария, Алдын тоссаң тоқырар» деп өсиет қалдырған екен Әйтеке би бабамыз.

Ашу кез келген адамның бойында бар қасиет. Алайда сол ашуды тізгіндей алмайтын адамдар қаншама. Әсіресе, бүгінде ашуға жеңілген жандардың саны біршама артты деуге болады. Түрлі деңгейдегі материалдық қажеттілік, заманға сай сұраныстың тым өлшеусіз артуы, еңбек ақының жеткіліксіздігі, өлшемдердің өзгеруі, т.т. адамдардың ашуға берілуіне себеп болуда.

Қазақ халқының кез келген даналық сөздері дінмен сабақтас екені баршаға аян. Бұл ретте адамзат баласының ашуға берілуі діни тұрғыда екі дүниеде де бақытсыздыққа жетелейтіні айтылады. Пайғамбарымыз (с.а.у.) бір хадисінде: *«күресіп барлығын жеңген емес, өз нәпсісін ашу үстінде жеңе білген адам мықты»* деген.

Бүгінде екіншісі бірі ашушаң, ауыр сөз көтере алмайтын хәлге жеткен. Қит етсе, «жүйкемді тоздырма», «ашуыма тиме», «жынымды келтірме», т.б. сипаттағы тіркестерді айтады. Тіпті бірінің-бірі жағасынан алуға әзір тұрғандар қаншама. Бүгінде бұл бесіктен белі шықпаған балаларға да тән ауруға айналды. Оның басты себебі неде? Жүйкесі жұқарып, күйзеліске ұшырап жүргендер кімдер? Әлемдегі ең қауіпті аурулардың қатарына кіретін сырқаттың алдын-алу жолдары қандай? Міне мұндай сұрақтар өз жауабын қажет етеді.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының болжамынша, 2030 жылға қарай депрессия зардабын тартатындар саны екі есе өсіп, 40 процентке жетеді екен. Ал кейбір сарапшылар психикалық ауытқулардың адамзат қасіретіне айналуы мүмкін екенін де жоққа шығармайды. Депрессия ауруы – әлемде жүрек-қан тамырлары мен онкологиялық аурулармен қатар тұрған сырқат. Бүгінде осы күйзелістен 350 млн адам зардап шегеді екен. Бір ғана АҚШ-тың көретін шығыны 200 млрд доллардан асып түседі. Ал ғаламдық шығын триллион долларға жетіп жығылады.

Жалпы, күйзелісті адам психикасының бұзылуы деп алуға болады. Біз мән беріп қарамауымыз мүмкін, бірақ бұл қауіпті аурулардың қатарына жатады. Өйткені адамның жүйке жүйесінің әлсіреуімен ойнауға болмайды. Ол адамның кейде өзін жазықты сезінуімен, себепсіз қорқуынан, жағымсыз көңіл күйден білінеді. Сол сияқты керісінше әлденеден қанағат алу қабілетінен айырылуына, ерекше оқиғаларға селт етпеуі, не қайғарып, не қуанып, эмоциясын білдірмеуінен де білінеді. Мамандар бұл дертке адам

себепсіз ұшырауы мүмкін екенін айтады. Алайда өзінің қосылған ортасы, өмір сүру салты да белгілі бір деңгейде өз әсерін тигізе алады. Әсіресе, соңғы 10 жыл ішінде күйзеліске ұшырағандар саны көп [7].

Қазақстан тұрғындарының 11 пайызы жан күйзелісіне ұшыраған. 20 миллион халқы бар ел үшін бұл аз көрсеткіш емес. Қазір екінің бірі «жүйкемді тоздырмашы» деп сөйлейді. Жүйкелеген жұрттың қарасы қалың. Үлкендер түгілі балалардың да қолынан түспейтін ойыншыққа айналған телефонды айтар болсақ, зияны шаш етекпен. Балаңыздың есте сақтау қабілетін нашарлатады, танымдық қабілеті төмендейді, бойында сүлесоктық пен бойкүйездік қасиеті көбейеді. Ал ұялы телефонмен ұзақ сөйлесетін балалардың жүйкесі жұқарып, депрессиялық синдромға ұрынуы жиілейтін көрінеді. Адамдар пойызда, лифт ішінде телефонмен сөйлесіп жатады. Ең зияны да осы екен. Әсіресе, жастар қазір алаңсыз қалта телефонына таңылған, қолдарынан бір тастамайды, құлақтарынан түспейді. Түнде құшақтап ұйықтайды. Әйтеуір тыным жоқ. Бұл адамға білінбегенмен, жүйкесіне үлкен салмақ түсіреді. «Бүгінгінің балалары ашушаң» дегеннің бір себебін осыдан көруге болады.

Міне мұндай жайтты кезінде тани білген құл Қожа Ахмет өз хикметтерінде осыны да жыр етіп, былайша бейнелейді:

Нәпсі шайтан тұтқын қылды Адам ұлын,
Шытырлатып байлап алды екі қолын,
Не мүшкіл-дүр, оң мен солын, білей(ін) жолын,
Уа, дарига, қасірет білән барам мен (де). *12-хикмет*

Немесе заманына орай кез келген дүниенің адамзат баласын азғырып, дамудың жолы деп жүргенде жүрегі мен танымына нұқсан келтіретін заттардың да жолдан адастырып, қолайсыз жағдайларға итермелеп, күнәға батыратынын хикметтерден көреміз:

Рахман²¹⁰ Ием рахметінді, жари²¹¹ қылғын сахарда.
Күнә(h) лайына баттым, жары қылғын сахарда.
«Әстәғфиру»²¹² истиғфар²¹³ ды, қылғын жырақ шайтаннан,
Шайтан сені азғырар, пана(h) бергін сахарда. *134-хикмет*

Ашуды жеңіуші, қайтарушы құлшылық деген даналар. Соның бірі – намаз. Егер ашуың қатты келіп бойыңнан шығара алмасаң онда намазға жығыл дейді. Ойың бөлініп, Алла тағалаға деген ғибадатың сені ашудан аластатады. Ал намаздағы құлшылықтың тақуалығы жанды ауыртпауға, ашуланбауға, қатты сөз айтпауға, өзгеге азап бермеуге жетелейді. Мұны хикметтерде шайыр былайша келтіреді:

Ғәріптерді көрген жерде ауыртпаңыз,
Ғәріптерге ашуланып сөз айтпаңыз,
Әлсіз көріп, ғәріптерге тас атпаңыз,
Бұ(л) дүниеде ғәріптіктей азап болмас. *78-хикмет*

6. Қызмет қылу. Алтыншы мақам – қызмет қылу. Пайғамбарымыз (с.а.у.) айтады: «*Мән хадама худима*», яғни «*кімде-кім қызмет қылса, оған да қызмет етіледі*» дейді.

Қожа Ахмет Ясауи қызмет жасау арқылы белгілі биіктікке жетіп, сол арқылы өз муридтерінің де солай қызмет етуін дәріптеді. Оның хикметтегі көрінісі мынадай:

Пірмұған қызметінде жүгіріп жүрдім,
Қызмет қылып, көзім жұмбай әзір тұрдым,
Медет қылды, әзәзілді қуып тықтым,
Содан кейін қанат қағып ұштым мен (де). *1-хикмет*

²¹⁰ Алла Тағаланың тоқсан тоғыз есімінің бірі. Мейірімді деген мағынада.

²¹¹ Ағып жатқан.

²¹² Күнәмді кешіре гөр....

²¹³ Алладан кешірім сұрау дұғасы.

Төрт жүз жылдан кейін шығып үмбет болғай,
Неше жылдар жүріп халыққа жол көрсеткей,
Он төрт мың мүжтәһидтер қызмет қылғай,
(С)ол себептен алпыс үште кірдім жерге. *2-хикмет*

Ақылды болсаң жарандарға қызмет қылғын,
«Әмір мә`руф»²¹⁴ қылғандарды ізет қылғын,
«Нәһи мүнкәр»²¹⁵ қылғандарды құрмет қылғын,
(С)ол себептен алпыс үште кірдім жерге. *2-хикмет*

Машақат тартпайынша уәслі²¹⁶ қайда,
Қызмет қылмай дерт жағдайы болмас, пайда.
Жан мен ділді қылмайынша Хаққа шәйда²¹⁷,
Мұстафаға аза тұтып кірдім мен (де). *6-хикмет*

Құл Қожа Ахмет, ғалымдарға қызмет қылғын,
Ғалымдар сөзін естіп, амал қылғын,
Амал қылып, Хақ жолында жаның(ды) бергін,
Амалсыздар дидар көрмес, достарым-ау. *20-хикмет*

7. Рұқсатсыз сөйлемей. Бұл мақамда рұқсатсыз сөйлемей жайы сөз етіледі. Яғни адамзат баласының әдебін сипаттауды жалпыхалықтың діни заңдылықтар, діни ғұрыптар, діни жоралғылар, т.б. арқылы өмір сүру барысында ұстануы көрініс табады. Солардың бірі – орынсыз сөйлеу әдебі. Өйткені сөйлеу мәдениетіне ерекше көңіл бөлген дана халық сөз сөйлеуді де маңызды санаған. Оның айғағы өткендерімізден қалған даналық өсиеттердің бірі «Әке тұрып ұл сөйлегеннен без, Ана тұрып қыз сөйлегеннен без» деп келеді.

Әр байламның түп қазығы бар дегендей бұл даналықтың түбінде тәрбие, үлкенге құрмет, сый, үлгілі мәдениеттің белгісі көрініс табады. Сол себепті ақын жырлаған «Әке тұрып сөйлеп кетті баламыз, Ағайыннан алыс кетті арамыз» деген жолдар тәрбиенің бір ұғымы.

Міне көненен жалғасып келетін мұндай сыпайылық пен сыйластықтың жалғасы сол кешегі өткен бабалардан қалған. Оның бір көрінісі Қ.А. Ясауи хикметтерінде былайша келеді:

Ғишқ – патша, ғашық – пақыр дем ұра алмас,
Хақтан рұқсат болмайынша сөйлей алмас,
Хақ кеңесін алған дүние іздей алмас,
Ләмәкәндә Хақтан сабақ алдым мен (де). *14-хикмет*

Мұндағы ұғым кез келген бастаманы бастамас бұрын рұқсат алуды меңзейді. Соның ішінде сөз сөйлеу үшін де рұқсат алуды келтіреді. Ол рұқсатты да беруші бір Жаратушы, яғни Хақтан рұқсат болмайынша сөйлеуге де болмайтыны айтылады. Бұл да біздің тәрбиемізден орын алған сөйлер алдында үлкендерден рұқсат алып, сөз сөйлеудің көрінісі. Ұлттық сипат алатын тәрбиенің даналық өсиеттермен сабақтасып келуі әрі күні бүгінге дейін жалғасып келетін дәстүр жалғастығын аңғартады.

8. Үміт ету. Бұл мақам – Ұлық Алланың рахметінен үміт ету. Ұлық Алланың сөзі: «*Лә тақнатәү мин рахмати Аллаһи*». Мағынасы: «Ұлық Алланың рахметінен күдер үзбеңдер» (39-сүре, 53-аят).

Әр адамзат баласы жақсылықты үміт етеді. Ол өзінің осы үміті арқылы кез келген қиындықтардан қиналмай өтуді, сол арқылы биік шыңдарға шығуды, жетістіктерге

²¹⁴ Жақсылыққа шақыру.

²¹⁵ Жамандықтан қайтару.

²¹⁶ Қауышу.

²¹⁷ Ынтық, ынтығу.

жетуді армандайды. Керек болса бүгінде көптеген адамдар осындай үмітпен өмір сүреді. Алайда қателік жасаса сағы сынып, күйзеліске түсіп қалатындар көбейіп барады.

Расында, пендешілік адамзат баласының барлығына тән. Кез келген адам қателікке бой алдырады. Сондай жағдайда «бітті, жаңылдым, енді оңалмаспын» деп таусылады, сағы сынып, күйзеліске түседі. Нәтижесінде бір жамандыққа барып ұрынады. Алайда біз адамзат баласы, оның ішінде мұсылман баласы мұндайға жол бермеуіміз керек. Таусылып, үмітсіздікке салынбауымыз қажет. Келешекке үміт артып, алдағы уақыттарда жақсылыққа жететуімізге ниет етуіміз қажет. Жақсылыққа қол созып, үміттенуіміз керек.

Ізгілікті дінімізде үміт етудің бір жолы – Алла Тағалаға иман келтіріп, келешекке сеніммен қарау. Осы ретте дінде үміт етудің үш түрін айтады. 1. Алла Тағаланың кешірімін, рақымын үміт ету; 2. Адам баласы күнәсінің кешірілетінін үміт ету; 3. Жақсылықты үміт ету [8, 6-9].

Міне үмітсіз шайтан деп келетін тәмсіл осы. Сондықтан біз қашанда үмітпен өмір сүруді мақсат етуіміз қажет. «Жаратушы Раббым! Мен қанша күнәһар болсам да сенің шексіз кешірім-мейіріміңнен үміткермін. Есеп күні: «Құлым! Сені де кештім» деген рақымға толы ілтипатыңа ынтызармын. Өйткені Сен – рақымдылардың рақымдысы – бүкіл әлемдердің Раббысысың. Өйткені Сен Құрандағы: «Ей, (көп күнә істеп) өздеріне жаманшылық жасауда шектен шыққан құлдарым! Алланың рақымынан үміттеріңді үзбеңдер! Алла барлық күнәларды кешіреді. Өйткені Ол – өте кешірімді және рақымды», деп үміт шашқан қасиетті сөздің Иесісің» [9, 212].

«Үміт – берекенің, тыныштықтың кілті. Алла Тағала адам баласына өмірден күдер үзбей ғұмыр кешуі үшін көптеген нығыметтер берген. Оның бізге берген нығыметтері тіпті шексіз. Пенде өмірден түңіліп, «Менен түк шықпайды. Қазірге дейін ешбір іліп-алар жақсылығым жоқ», - деп үмітсіздікке салынуы үлкен қателік. Келешекке үмітсіздік танытып, күмәнмен қараған адам жақсылыққа жете алмайды» [8, 10].

Үміт Қ.А. Ясауи хикметтеріне арқау болған тақырыптардың бірі. Онда ол барынша Алла тағаланың рахметінен үміт күтеді, Пайғамбарымыздан (с.а.у.) үміт етеді, жұмақтан үміттенгенін сөз етеді. Ол хикметтерде мынадай көрінеді:

Хақиқатты шын ғашыққа сыйлық берем,
Махшар күні «Қалайсың?» деп халін сұра(й)м(ын),
Шапағатшы болып, шапағатты өзім қылам(ын),
Рахметіңнен үміт тұтып келдім мен (де). *10-хикмет*

Шариғатқа мүршид болған ғашық құлдар,
Шариғаттан алар мекен алар екен.
Намазын бастау қылған мүмін құлдар,
Жұмақ үйін үміт етіп тұрар екен. *84-хикмет*

9. Жамағатпен араласу және насихат тыңдау. Бұл мақам – жамағатпен араласу және насихат тыңдау. Жамағатпен араласу жайлы мынаны айтуға болады. Дініміз Исламда мұсылман баласы көпшіл болуы керек деген ұғым бар. Оның шарттары да осы жамағатқа құрылған. Айталық, жамағатпен атқарылатын құлшылық. Өйткені жамағатпен атқарылатын құлшылықтың сауабы мол деп келеді. Соның бірі «жамағатпен оқыған намаздың сауабы жеке оқыған намаздан жиырма жеті есе артық» деген Пайғамбарымыз (с.а.у.) хадисі бар.

Жалпы алғанда, жамағатпен жасалатын құлшылықтың маңыздылығы мынада: 1) мұсылмандар бірін-бірі жиі көреді; 2) бірін-бірі жақын танысуға сеп болады; 3) олардың өзара етене араласуына мүмкіндік береді; 4) мұсылмандар арасында бірлік, ынтымақ, сүйіспеншілік орнайды.

Міне мұндай көрсеткіштер мұсылмандардың бірлігіне жол ашады. Қазақ руханиятының танымында мынадай нақыл сөз бар: «Ай көрмесең ағайын жат, жыл

көрмесен жекжат жат». Сондықтан адамзат баласы бірін-бірі жиі көретін болса, араларында жақындық, туыскандық, ынтымақ, бірлік орнап, мейірімділік артатын болады.

Жалпы, жамағатпен жасалған құлшылық тек қарым-қатынасқа ғана емес, адамзат баласының мінезіне де септігін тигізеді. Намазда бір ғимаратта, бір мезетте, біркелкі бір сапта тұруы да тәртіпке, шариғат амалдарын дұрыс орындауға жетелейді.

Насихат тыңдау да маңызды. Бүгінде жиі айтылатын уағыз-насихатымыз тек қана діни танымға емес, дүнияуи, рухани һәм адамгершілік танымдарға құрылған. Олардың басты мақсаты да адамзат баласының бойында адами қасиеттерді қалыптастыру. Бүгінде жиі кездесетін мынадай хадис осы насихатқа негізделген. Әбу Уахид әл-Ләйсиден (Алла разы болсын) риуаят етілген хадисте былай келеді: «Бір күні Алла елшісі (Алланың оған сәлемі болсын) сахабалармен мешітте отырған еді. Кенеттен мешітке үш адам кіріп келді. Олардың екеуі Пайғамбарымыз (с.а.у.) жанына келді де, ал біреуі шығып кетті. Екеуінің бірі адамдар арасындағы бос орынға отырды, екіншісі арт жаққа барып отырды. Пайғамбарымыз (с.а.у.) уағызын бітірген соң былай деді: «Мына келген үш кісі жайлы айтайын ба? Келген үш кісінің біріншісі Алла тағаладан пана тіледі. Алла тағала оны өз панасына алды. Екіншісі кері қайтудан ұялды. Алла тағала да одан ұялды. Алла тағала оны мейіріміне бөледі. Өйткені ол ұялып, арт жаққа барып отырды. Үшінші кісі теріс бұрылып кетті. Алла тағала да одан теріс бұрылды. Ол уағызға қатыспай шығып кетті. Егер білім мәжілісін жақтырмай шығып кеткен болса, онда Алла тағаланың ашуына ұшырайтын болады. Ал белігілі бір себеппен кері қайтқан болса, онда білім алушылардың сауабын алмайды».

Міне сондықтан адамзат баласы насихат айтылғанда қасиетті Құран Кәрімнен, Пайғамбарымыз (с.а.у.) хадисінен, ғалымдардың ізденістерінен, т.б. сабақ алады. Ал ол сабақтар адамзат баласының өміріне қажетті әрі маңызды азық саналады.

Мұны негіз еткен Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде былайша сипаттайды:

Қиямет күн жақын жетті қалған(ы) жоқ,
Құл Ахметті(ң) айтқан сөзін(ің) жалғаны жоқ,
Өз-өзіне бір насихат қылған(ы) жоқ,
Насихатты халыққа айтып кетті, достар. 35-хикмет

10. Тәрк ету, тәфрид және тәжрид. Оныншы мақам – *тәрк етулік, тәфрид және тәжрид*. Алланың ышқы мен Алланың дидарын қалаудың айырмасы неде? Тәжрид пен тәфридті баяндағанда оның парқы сол тәжрид – құштар, ынтық болған нәрселерден бас тарту, тәрк ету. Тәфрид – кедергі, бөгет, тосқауыл болатын нәрселерге жоламау, аулақ болу, қиындықтардан именбеу.

Тәрк ету – бас тарту. Тәрк ету сөзі негізі шығыс тілдерінен енген сөз. Алайда Қ.А. Ясауи тілді білгеннен соң сол қалпында мағынасын сақтап қолданған. Араб тілінде *تَرَكَ* (*тәрәкә*) бас тарту, тастау, лақтыру мағыналарын береді [10, 90]. Тәфрид – тосқауылдарға жоламау. Ал тәжрид – өзіне ұнаған нәрселерден бас тарту. Бұл сөз де араб тілінен енген сөздер қатарында. Оның мағынасы *تَجْرِيْدٌ* (*тәжридун*) бір нәрседен бас тарту ұғымында келеді [10, 114].

Көріп тұрғанымыздай, адамзат баласының бойына жақын болған қызығушылық пен құмарлықтан бас тарту өзінен-өзі бола салмайды. Егер олардан бас тартып, өзін тежей алса, онда оның ақиқатты тануға үміт етіп, сол жолда тәубеге келіп, амал қылып Хақ дидарына қауышуды үміт еткен. Оның хикметтерден орын алуы мынадай:

Не амал-дүр ермін деп, амал қылмақ,
Жайнамазды халықтар арасында төрге салмақ,
Өзі білмей бұ(л) мағынаға нәпсін ұрмақ,
Сүңгуір болмай дүр гауһары(н) алса болмас.

Уәхданият кемесінің сырын білмей,
Ғишық сырларын сөздерінен хабар алмай,

Тәжрид²¹⁸, тәфрид²¹⁹ істерін ада қылмай,
Ол таухидтің²²⁰ мәуесінен алса болмас.

Құл Қожа Ахмет, тәжрид, тәфрид үміт қылғын,
Мұстафаны(н) сөздеріне амал қылғын,
Тәубе деп, түндер тұрып, зар еңіреген,
Зар жыламай дидарын көрсе болмас. *80-хикмет*

Түйіндеп айтқанда, тариқат мақамдары белгілі бір жүйеге сәйкес ретімен тізіліп, өзара байланысқа құрылған. Ал олардың мазмұны мен мағыналық сипаты қазақ руханиятымен тікелей сабақтас екендігін аңғартады. Әр мақам адамзат баласының толық қалыптасуына өзіндік септігін тигізеді. Сондықтан ізденістеріміз барысында тариқат мақамдары жеке-жеке сараланып, салыстырыла қарастырылды. Нәтижесінде құл Қожа Ахмет Ясауи ілімінің қазақ руханиятындағы орны айшықталып, мазмұны ашылды. Әр мақамды зерделеуде олардың ерекшеліктері анықталып, қазақ руханиятымен сабақтастығы атап көрсетілді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қожа Ахмет Иасауи Әзірет Сұлтан. Көңілдің айнасы (Мир'ат әл-Қулуб). – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 2015. – 112 бет. 31-бет
2. <https://islam.kz/kk/articles/iman-alippesi/islam-sharttary/qajylyqqa-baru/shash-alunemese-qysqartu-qajylyqtyn-tortinshi-uajibi-668/#gsc.tab=0>
3. Қажылық. – Алматы, 2010. – 214 бет.
4. <https://fatua.kz/kz/post/view?id=453>
5. Психология: энциклопедиялық сөздік. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 624 бет.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы, 2011. – 752 бет.
7. <https://tirshilik-tynusy.kz/kogam/12794-ashu-dshpan-ayl-dos.html>
8. Наурызбай қажы Тағанұлы. Дін ізгілік бастауы. – Астана: «Муфтият баспасы», 2023. – 224 бет.
9. Жолдыбайұлы Қ. Имани гүл. – Алматы, 2011. – 384 бет.
10. Арабско-русский словарь. Т. 1. – Ташкент, 1994. – 456 с.

---

²¹⁸ Дүниені тәркі ету.

²¹⁹ Шеттелу, қоғамнан, ортадан шеттеу.

²²⁰ Алланың бірлігі.

DİVANI HİKMET'İN TÜRKİYE'DEKİ YAYINLARI HAKKINDA DÜŞÜNCELER

Elnura Gaybulloyevna Kurbanova,
*Özbekistan Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru
Enstitüsü'nün Araştırmacısı Doktor*
elnura.qurbonova@mail.ru

Özet. Hoca Ahmet Yesevi'nin örnek hayatı Türk halkının manevi yaşamında önemli bir iz bıraktı. Bu nedenle günümüze kadar Yassavi'nin kişiliği, yaşadığı çevre, yaratıcılığı, tarikatı'nın temel ilkeleri, takipçileri, hikmetler dili ve üslubu gibi konularda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu konuyla ilgili ilk ve önemli araştırmaların ve «Devoni Hikmet»in bir kaç yayınları Türk bilim adamları tarafından gerçekleştirildiğini belirtmek gerekir. Bu makalede, Hoca Ahmet Yesevi hikmetlerinin Türkiye'deki yayınları üzerine yorum yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Yesevî, Dîvân-ı Hikmet, tasavvuf, Kemal Eraslan, Divani Hikmet'ten seçmeler.

Annotation. Hodja Ahmet Yesevi's exemplary life left a significant mark on the spiritual life of the Turkish people. For this reason, until today, a lot of research has been done on subjects such as Yassavi's personality, the environment he lived in, his creativity, the basic principles of his sect, his followers, the language and style of wisdom. It should be noted that the first and important research on this subject and several publications of "Devoni Hikmet" were carried out by Turkish scientists. In this article, comments are made on the publications of Hodja Ahmet Yesevi's wisdom in Turkey.

Key words: Ahmet Yesevî, Dîvân-ı Hikmet, Sufism, Kemal Eraslan, Divani Hikmet'ten seçmeler.

Hoca Ahmet Yesevi'nin dini-tasavvufî öğretileri, Türk halklarının zihin ve şuurleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Özellikle takipçileri (Hacı Bektaş Veli, Tapduk Emre, Karacha Ahmad Sultan, Yunus Emre) Anadolu'nun İslamlaşmasına ve Yesevi fikirlerinin geniş çapta yayılmasına büyük katkı sağladı. Yesevi tarikatının zinciri Şeyh Lukman Perrande ve Hacı Bektaş Veli aracılığıyla Ahmed Yesevi'ye bağlıdır. Piri Türkistan'ın eseri, sadece takipçilerine değil, Türk edebiyatının birçok temsilcisine de ilham kaynağı olmuştur. "Devoni Hikmet" in yazma nüshası Yesevi yaşadığı döneme yakın bir tarihte bulunmamakla birlikte, onun Türk halklarının ruhani hayatında önemli bir iz bıraktığı inkar edilemez. Zira, uzbek bilim insanı İbrahim Hakkul dediği gibi "Yesevi'nin yaratıcılığının objektif bir değerlendirmesini yapabilmek, onu gereken düzeyde araştırmak ve analiz edebilmek için öncelikle onun Türk halklarının dinî-tasavvufî, ahlaki-manevî hayatındaki tarihsel hizmetlerini doğru ve derin anlamak gerekir"²²¹.

Devoni Hikmet nüshalarının araştırılması ve yayına hazırlanması çok önemlidir. Herman Vamberi'nin "Dıvani hikmet" hakkında ilk defa bahs etmiş ve örnek olarak bazı hikmetler tercüme edip neşreden ilk şarkiyatçı olduğu bilinmektedir. Mevcut el yazmaları karşılaştırarak "Dıvani Hikmet" in nispeten mükemmel ve güvenilir bir nüshasını oluşturmak edebiyat araştırmalarının acil bir konusudur. Bu konuda ülkemizde ve yurt dışında yürütülen çalışmalar dikkat çekicidir. Özellikle Türk bilim adamlarının bu konudaki hizmetleri takdiri hak ediyor. İlmî edebiyatları incelersek, geçen yüzyılın 20'li yıllarından bu yana Türkiye'de bazı ilerlemeler olduğunu görebiliriz. Türkiyede Yesevi hikmetlerinin ilmî araştırmalarına adanmış çok sayıda edebî kaynaklar, ilmî ve ilmî-popüler araştırmalar mevcuttur. Bu

²²¹ Abdurrahman Gözel. Yesevi'nin "Fakrname"sı. Önsözün yazarı: Hakkul İbrahim. - Taşkent: Navruz, 2014. - S. 5.

çalışmalar, büyüklükleri, bilgi zenginlikleri ve farklı yaklaşımlarıyla Türk bilim adamlarının Dünya çapında Ahmet Yesevi ve "Divanı Hikmet"le alakalı çalışmalarda önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu araştırmalar, Türk bilim adamlarının bilimsel ve manevi özelemleri ve yoğun çalışmaları sonucunda oluşturulmuştur. Özellikle Ahmed Yesevi hakkında yapılan araştırmalar hususunda, fikir verilirken, özellikle hikmetlerin neşredilmesine dikkat gösterilmelidir. "Divanı Hikmet" Türk alimleri tarafından defalarca yayınlanmıştır. Ancak mevcut yazma ve yayınlar esas alınarak "Divanı Hikmet" in tenkidi metnini izah ve uygulamalarıyla birlikte oluşturulması çözümünü bekleyen sorunlardan biridir. Metinle ilgili çalışmalar ve bu husus deki kazanımlar dikkate alınır, bu meselenin araştırılmasında "Divanı hikmet" in Türkiye'deki yayınlarının rolü kıyaslanamaz.

Türkiye'de Yesevi'nin mirasıyla ilgili araştırmaların devam ettiği bir dönemde Ülkemizde Ahmed Yesevi adının anılması, eserlerinin incelenmesi yasaklandı ve araştırmalarda kesintiler yaşandı. Piri Turkistan eserlerine olumsuz tutum 70 yıldır devam etti. Olumlu anlamda Yassavi'nin hayatı ve eserinin araştırılmasına adanmış araştırma, ünlü Özbek bilim adamı Ergash Rustamov'un adıyla bağlıdır²²². 80'li yılların sonlarından itibaren Yesevi'nin hayatını ve edebî mirasını geniş ölçüde incelemek, Yesevilik çalışmaları ile ilgili bazı sorunları araştırmak, özellikle "Devonî Hikmet" yayınlarını yayınlamak ciddi ve doğal bir ihtiyaç haline geldi.

Yesevi'nin kişiliği ve yaratıcılığının sert bir şekilde kınanmaması ve yasaklar olmadığı için Türk bilim adamları, geçtiğimiz dönemde Yeseviyle ilgili araştırmalarda dikkate değer başarılar elde ettiler. Aslında 19. yüzyılın ikinci yarısında Kazan, Taşkent ve İstanbul'da hikmetler neşredilmeye başlanmıştır. Bu neşlerde Hikmet miktarı da farklıdır ve aralarında Azim Hoca, Ubeydi, İkani, Halis, Meşreb, Huvaydo, Kul Şerif, Derveş Ali gibi Yesevi takipçilerinden birkaç şairin şiirleri vardır.

Devonî Hikmet'in Türkiye'deki yayınları 20. yüzyılın başlarında başlamıştır. Bilhassa Nakşibendi tarikatının müşidi Muhammed Kudüs Könevi halifesi Hasan Şükri'ye "Devonî Hikmet" i tercüme etme görevini vermiştir. 1909 yılında Hasan Şükri, Yesevi hikmetlerini Çığatay lehçesinden Osmanlı Türkçesine çevirerek neşretmiştir²²³.

Bugün, Yesevi'nin edebî mirasının araştırılması Türkiye'de acil bir konu haline geldi. Bilhassa Yesevi hikmetlerini toplamak ve yayımlamak özel bir emek ve çokça çaba ister.

"Divanı Hikmet" Kemal Eraslan, Hayati Bice, Yusuf Azmun, İbrahim Hakkul ve Erhan Sezayi Toplu, Mirahmad Mirhaldar oğlu ve Metin Akar, Necdet Tosun, Mustafa Tatci, Zülfikar Güngör, M.M. Tulum, İbrahim Hakkul ve Nadirhan Hasan gibi bilim adamlarının editörlük ve tercüme yayınları yapılmıştır²²⁴. Bunlar arasında K.Eraslan, H.Bice, N.Tosun, M.Tatci, I.Hakkul ve N.Hasan gibi bilim adamlarının çalışmaları özellikle önemlidir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, 2019 yılında bilim adamı Mehmet Mahur Tulum tarafından "Divanı Hikmet" in Mısır el yazma nüshasına dayanarak neşrettirdiği Arapça baskısı, Yasavi hikmetlerini Arap dünyasına tanıtmaya hizmet ediyor. Bu yayının dayandığı Mısır nüshası H. 1061/MS 1650 tarihli olup 49 hikmet içermektedir. 13 hikmetide bilinen yazma ve matbu nüshalarda bulunmadığından önemlidir.

Ancak araştırma sırasında Türkiye'de yapılan yayınlar karşılaştırıldığında hikmetler arasında bir takım farklılıklar olduğu gözlemlenmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde Divanı Hikmet'in Türkiye'deki yayınları ve onların bazı eksiklikler üzerinde durmayı düşünüyoruz.

"Divanı Hikmet" in Türkiye nüshaları araştırılırken, nispeten mükemmel nüshaların K. Eraslan'ın "Devonî Hikmet'ten seçmeler" ile I.Hakkul ve N.Hasan nüshası olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle araştırmanın ana kaynağı olarak bu kitaplar seçilmiş olup, destekleyici

²²² Bakın: Rustamov E. Ahmed Yassavi'nin bilgeliğinde tarihin ve yaşamın sedası // Özbek dili ve edebiyatı, 1972, Sayı. 4-5.

²²³ Ahmed Yesevi. Tercüme-i Divan-ı Ahmed Yesevi, çevirmen Hasan Şükri. – İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1327/1909. 1. Cilt.

²²⁴ Bu hakkında geniş bilgi için bakınız: Elnura Gaybullah. Hikmet ve Hakikat. – Taşkent: Impress media, 2023. Sayı: 192.

kaynak olarak da Hayatı Bice, Necdet Tosun ve Zülfikar Güngör'ün yayımları seçilmiştir. Analiz sırasında Almota yayını, Uyğur bilim adamı Abdürreşid Celil Karluk'un yayını ve Özbekçe yayınlarına da başvurulmuştur.

Kemal Eraslan "Divani Hikmet'ten seçmeler".

Kemal Eraslan, Yassavi konusunda etkin çalışmalar yapmış bir bilim insanıdır. Hem orijinal hem de Osmanlı Türkçesiyle yayımlanan "Divani Hikmet'ten seçmeler" ve "Fakrnâme" adlı birçok çalışması sadece Türk dünyasında değil, Avrupa'da da bilinmektedir. "Divani Hikmet'ten seçmeler" kitabı ilk olarak 1983 yılında yayımlandı²²⁵. K.Eraslan mezkûr yayında 9 el yazmakla birlikte 3 taş baskı kullanmıştır²²⁶.

Kemal Eraslan, "Divani Hikmet'in yazılı ve basılı kopyalarından 250 hikmet seçti. Yayına hazırladığı kitapta 70 hikmet yer almıştır. Çok daha geniş hacimli bir önsözde "Devani hikmeti" ile birlikte Ahmet Yesevi'nin hayatı, mezhebi, halifeleri hakkında bilgiler verilmektedir. "Secmeler"de hikmetler metni ve Türkçe çevirisi ile sunulmaktadır. Dipnotlar bölümünde, "Devani hikmet"te isimleri geçen kişi ve yer adlarına oldukça kapsamlı bir genel bakış sunmaktadır. Kitapın sonundaki sözlük Bölümü, çeşitli dini-mistik terimlerin bir açıklamasını içermektedir. Günümüzde Yesevi ve "Divani hikmet" hakkında yapılan araştırmaların çoğu bu yayına dayanmaktadır. Ancak "Divani Hikmet'ten seçmeler" kitabının bazı eksiklikleri de yok değil:

Hikmet I/18: Kemal Eraslan (1991, s. 18)²²⁷

Okuma

İnnâ fetehnâ'nı okup ma'cânâ sordum,

Pertev saldı bî-hod bolup dîdâr kördüm,

Selâm urup usküt didi bakıp turdum,

Yaşım saçıp muztar bolup turdım muna.

Çeviri

İnnâ fetehnâ'yı okuyup mâna sordum,

Işık saldı, kendimden geçip didar gördüm,

Selâm verdim "Usküt!" dedi bakıp durdum,

Yaşımı saçıp, çâresiz olup durdum işte.

Bunu İbrahim Hakkul "Selam Urub" (1991, s. 66)²²⁸; A. Abduşukurov (1992, s. 22)²²⁹, Hayatı Bice (1993, 2/9 hikmet; 2017, s. 48)²³⁰, Musa Uzunkaya (2019, s. 94)²³¹, Almata (2001, s. 6)²³² ve Abdureşid Celil Karluk baskısında (Beicing - Pekin, 2012, s. 26)²³³ ملام اوروب (mullam vurub) şeklinde verilmektedir. Bize göre, "Mullam vurub "Usküt!" dedi bakıp durdum", olursa yukarıdaki hikmetin içeriğine uygundur²³⁴.

Hikmet II/11: Kemal Eraslan (1991, s. 60-61.)

²²⁵ Eraslan Kemal. Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler. Kültür ve turizm bakanlığı Yay., – Ankara 1983.

²²⁶ Bu hakkında geniş bilgi için bakınız: Elnura Qurbonova. Ahmad Yassaviy hayoti va ijodining Turkiyada o'rganishi. Doktora Tezi. – Taşkent, 2022.

²²⁷ Eraslan Kemal. Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler. Kültür Bakanlığı Yay., – Ankara 1991.

²²⁸ Ahmet Yesevi. Hikmetler. Yayıncı, önsöz ve dipnotların yazarı: Hakkul I. – Taşkent: Edebiyat ve sanat, 1991.

²²⁹ Ahmet Yesevi. Divani hikmet. Haz: ResulMuhammed Aşurbay oğlu Abduşukurov. – Taşkent: Edebiyat ve sanat, 1992. – S.22.

²³⁰ Yesevi Ahmed. Divan-ı Hikmet. Haz. Hayatı Bice. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993; Hoca Ahmed Yesevî. Dîvân-ı Hikmet. Edit: Mustafa Tatçı. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., – Ankara, 2017.

²³¹ Hoca Ahmet Yesevi kulliyati. Edit: Zülfikar Güngör. – Ankara.: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2019.

²³² Қожа Ахмет Иассауи. Диуани хикмет. Баспаға дайдындаған: Д. Серикбайулы, С.Рафиддинов. – Алматы, 2001.

²³³ 2012: نه همهد يه سسه ژني ديژانی هېكمهت نه شرگه تهپيارلغوچى : نابدوره شد جه ليل قارلوق. مبلله تله ر نه شربياتى بېيجيك شه همرى

²³⁴ Bundan sonra yazarın isimleri Kemal Eraslan K.E; Hayatı Bice H.B; Necdet Tosun N.T; Musa Uzunkaya M.U; Abdureşid Celil Karluk A.C.K; İbrahim Haqqul I.H; Nodirhan Hasan N.H; R.A.Abduşukurov R.A. olarak kısaltılmış şekilde verilecek.

Okuma

Bir yaşımda ervâh manğa ülüş birdi,
İki yaşta peygamberler kilip kördi,
Üç yaşımda Çil-ten kilip hâlüm sordı,
Ol sebebdin altmış üçde kirdim yirge.

Çeviri

Bir yaşımda ruhlar bana nasip verdi,
İki yaşta peygamberler gelip gördü,
Üç yaşımda Kırklar gelip halimi sordu,
O sebepten altmış üçte girdim yere.

Buni I.H (1991 y, 50.s), R.A (1992 y, 24.s), H.B (1993 y, 2/15 hikmet) "arvoh – ervah"
; Arapça yazılı metinlerde: Almata (2001 y, 9.s), H.B (2017 y, 49.s) da ارواح ; A.K. (2012 й,
30 s.) ئه رواء ; M.U. (2019 y, 98.s)da منگا اولوش بيرد بير ياشيمده الله diye ve Türkçe tercümesini
ise "ruhlar" olarak vermiştir. Bu I.Hakkul ve N.Hasan'de (2021, s. 17)²³⁵ "Bir yaşımda Allah
bana uluş verdi" tarzında yayımlanmıştır. Bizce "Bir yaşımda Allah bana uluş – (nasip)
verdi", denilmesi uygundur.

Hikmet III/4: Kemal Eraslan (1991, s. 66.)

Okuma

On bişimde hûr u ğılmân karşı kildi,
Başırn üzüp kol kavşurup ta^czîm kıldı,
Başırn üzüp kol kavşurup ta^czîm kıldı,
Dîdâr için barçasını koydum muna.

Çeviri

On beşimde hûri, ğılman karşı geldi,
Baş eğerek, el bağlayıp tâzim kıldı,
Firdevs adlı cennetinden haberci geldi,
Didar için hepsini terkettim işte.

R.A (1992 y, 26.s) ve H.B (1993 y, 2/26 hikmet):

Boshin urub, mahzar keldi, qo'ydum mano;

Arapça yazılı metinlerde: H.B (2017 y, 52.s)²³⁶, Almata (2001 y, 11-12.s) ve A.K. (2012
й, 33 s.):

باشين اوروب محضر كيلدى قويديم منا

M.U. (2019 y, 98.s)de:

باشين ايگيب محضر كيلدى قويديم منا

Hikmetler külliyatı (2011, 20-s.)²³⁷:

Boshin urub, mahzar keldi, surdum mano

I.Hakkul ve N.Hasan hazırladığı "Haqdin o'zgani dema "Hikmetler" (2021, 25-s.)
neşrinde:

Boshin urub, muhzir keldi, qo'ydum mano

şeklinde yayımlanmıştır.

Kamal Eraslan, "muhzir" kelimesini "haberci" yani "elçi" olarak yorumluyor.
Sözlüklerde: 1. Mahzar - yüksek makamli bir kimsenin yani, huzuru, huzur yeri, ikametgah;
Yüksek bir makama sunulmak için yazılan çok imzalı dilekçe. Mahleme sicil defteri. Kadının
kararı ve fetvası, belgesi. 2. Muhzir, ilgililerin mahkemede bulunmasını sağlayan, onlara

²³⁵ Xoja Ahmad Yassaviy. Haqdin o'zgani dema. Hikmatlar. Haz: Ibrohim Haqqul, Nodirxon Hasan. – Ankara: Akçağ yayınları, 2021. "Divani Hikmet" in bu basımı 215 hikmet içermektedir.

²³⁶ Hoca Ahmed Yesevi. Dîvân-ı Hikmet. Edit: Mustafa Tatçı. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., – Ankara, 2017.

²³⁷ Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oni. Hikmatlar kulliyoti. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – Nashrga tayyorlovchilar: Toji Qorayev, Abul Bozorov. Mas'ul muharrirlar: Haqqul I, Ochilov E. Taqrizchi: Rafiddinov S.

müjde veren görevli, mahkeme görevlisi anlamında gelir. Bu bilgilere dayanarak "muhzir" kelimesinin bu yerde kullanılmasının metne uygun olduğunu düşünüyoruz.

Hikmet XI/5: Kemal Eraslan (1991, s. 110.)

Okuma

Râhat taşlap cân mihnetin hoşlagenler,

Seherlerde cânın kaynap aşlagenler

Çeviri

Rahatı atıp can mihnetinden hoşlananlar

Seherlerde can kaynatıp aş kılanlar.

iki cümle yanlış okunmuş ve yanlış çevrilmiş. Başka yayınlara baktığımızda ise şu durum gözleniyor:

I.H (1991 ʒ, 80-s.):

Rohat tashlab jon mehnatin xushlaganlar,

Saharlarda jonin qiynab oshlaganlar.

R.A (1992 y, 129.s) ve H.B (1993 y, 139/21 hikmet), Hikmetler külliyyatı (2011, 27-s.) ve I.Hakkul ve N.Hasan hazırladığı “Haqdin oʻzgani dema. “Hikmetler” (2021, 59-s.) neşrinde:

Saharlarda jonin qiynab ishlaganlar;

M.U. (2019 y, 336.s) ve Almata (2001 y, 156.s) de:

سحر لارده جانين قيناب اشلاگانلار

Doğrusu: “Saharlarda jonin qiynab ishlaganlar” (Seherlerde can çekerek çalışanlar) tarzında olmalı.

Hikmet XII/7: Kemal Eraslan (1991, s. 118-119.)

Okuma

Sûretleri sâfi naqş kıyâmetdin korkmaslar,

Fisk u fücûr hâsılı gûnâhlardın hürkmesler,

Riyâ tesbîh ilginde yığlap yaşın tökmesler,

Arslan Baba'm sözlerin işitingiz teberrük.

Çeviri

Sûretleri bütün naqş, kıyametten korkmazlar,

Fisk ve fücür kırlarlar, günahlardan ürkmazler,

Riya tesbihi ellerinde, ağlayıp yaş dökmezler,

Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberrük.

I.H. (1991 y, s. 84):

Suratlari sofu naqsh qiyomatdin qoʻrqmaslar,

Fisqu-fujur hosili gunohlardın hurkmaslar,

Riyo, tasbih ilginde, yigʻlab yoshin toʻkmaslar,

Arslon bobom soʻzlarin eshitingiz, tabarruk.

R.A. (1992 y, s.132):

Suvratlari soʻfiy naqsh qiyomatdin qoʻrqmaslar,

Fisqu-fujur hosili, gunohlardın hurkmaslar,

Ayo, tasbeh ilkinda, yigʻlab yoshin toʻkmaslar,

Arslon bobom soʻzlarin eshitingiz, tabarruk.

H.B. (1993 y, 18/7 hikmet; 2017 y, 87.s), Almata (2001 y, 160.s), M.U. (2019 y, s.137) “صوفى نقش”; N.T. (2015 y, 66.s), “*sufinakş*”, A.J. (2012 y, 82.s) neşrinde “سوفده ك”; “Haqdin oʻzgani dema. “Hikmatlar” (2021 y, 99.s)de “*sufinakş*”, tarzında yayınlanmıştır. Doğrusu: “*sufinakş*” (صوفى نقش) olması gerek.

Hikmet I/19: Kemal Eraslan (1991, s. 54-55.)

Okuma

Eyâ nâdân, ma^cnâ bol dip aydı bildim,

Andım songra çöllər kizip Hak'nı sordım,

Rûzî kıldı °Azâzil'ni tutup mindim,
Lenger töküp bilin basıp yançtım muna.

Çeviri

"Eyâ cahil, mâna ol!" diye söyledi, bildim;
Ondan sonra çöller gezip Hakk'ı sordum
Nasip etti, Azâzil'i tutup yendim
Kararlı olup, belini basıp ezdim işte.

I.H. (1991 y, 46.s):

Ayo nodon, ma'no bo'l deb aydi, bildim,
Andin so'ngra cho'llar kezib, Haqni so'rdim,
Ro'zi qildi Azozilni tutub mindim,
Langar tikib, belin bosib, yanchtim mano.

R.A. (1992 y, 22.s):

Ayo nodon, ma'no bo'l deb aydi, bildim,
Andin so'ngra cho'llar kezib, Haqni suydum,
Ro'zi qildi Azozilni tutub mindim,
Langar tugub, belin bosib, yanchtim mano.

"Hikmatlar kulliyoti" (2011 y, 12-13.s):

Ayo nodon, ma'ni bo'l deb aydi, bildim,
Andin so'ngra cho'llar kezib, giyoh yedim,
Ro'zi qildi, Azozilni tutub mindim,
Langar to'qub, belin bosib, yanchtim mano.

Bu H.B. (1993 y, 2/10 hikmet; 2017, 49.s), "Hakk'ı sordum", "*lenger tugub*", Almata (2001 y, 6.s) "له نگره ر تو گه پ", "هه قنى سورديم"; A.J. (2012 y, 26.s) "لنگر توكوب", "هه قنى سورديم"; M.U. (2019, 95.s) "لنگر توكوب", "هه قنى سورديم"; "Haqdin o'zganı dema. "Hikmatlar" (2021 y, 20 s.)de "Haqni so'rdim", "langar to'qub" tarzında yayımlanmıştır.

"Lenger tökmek" "cümlesini Kemal Eraslan "fakirlere yemek dağıtmak" diye izah versede, "kararlı olmak" şeklinde tercüme etmiştir. Kanaatimizce bu cümle Türkçeye yanlışlıkla çevrilmiştir. Kaynaklarda "Lenger" sözünün çeşitli anlamları verilmektedir. Bize göre mutasavvıf şair burada "langar to'qub" yani "Şeytani arzulara engel koydum, kırdım, nefsimi demirledim" demeye kast etmiştir. Bu durumda "langar to'qub" (lenger töküp) doğrudur.

Hikmet III/3: Kemal Eraslan (1991, s. 66-67)

Okuma

On üçümde nefis hevânı kolğa aldım,
Nefs başığa yüz ming belâ karmap saldı.

Çeviri

On üçümde nefis arzusuna kapılıverdim,
Nefs başına yüz bin belâ tutup saldı.

Sözlükte "kapılmak" kelimesi 1. Birine güvenerek aldanmak, 2. Yakalanmak, 3. Bağlanmak, 4. Bir şeyin veya birinin etkisi altında kalmak olarak açıklanmaktadır. Bizce Kemal Eraslan bu cümleyi "nefs arzusuna kapılıverdim" diyerek yanlış tercüme etmiştir. Bu şöyle olmalı: "On üçümde hevâyı nefsi ele aldım".

Hikmet XI/9: Kemal Eraslan (1991, s. 113)

Okuma

°Âşık irmes cânânığa cân birmese
Dihkân irmes kitmen çapıp nân birmese.

Çeviri

Âşık değil, sevdiğine can vermese,
Köylü değil, çapa yapıp nân vermese.

H.B. (2017 y, 136/9 hikmet) ve M.U. (2019 y. S. 337, 136/9 hikmet) tarafından dihkân > köylü şeklinde çevrilmiştir. Türk dili açıklamalı sözlüğünde "köylü" tabiri "köyde yaşayan

veya köyde doğmuş olan" şeklinde yorumlanmaktadır. Kanaatimizce "çiftçi" veya "ziraatchi" sözcüklerini kullanmak doğru olacaktır.

Hikmet IV/11: Kemal Eraslan (1991, s. 74)

Cümle büzürg yıǵlıp dünyâ koydurdılar,

Urup söǵüp yalǵuz Hak'nı söydürdiler.

R.A. (1992 y, s. 28) ve H.B. (1993 y, 4/11 hikmet)

Cümle buzrug yıǵlıp dünyâ koydurdılar

Urup söǵüp dünya ukbın koydurdılar.

H.B. (2017 y. s.55), Almata (2001 y, s.15), A.J. (2012 y, s.38):

جمله بزرگ بيغليب دنيا قويدورديلار

اوروب سوگوب دنيي عقبين قويدورديلار

“Haqdin o‘zгани dema. “Hikmatlar” (2021 y, s.28)de

“Jumla buzruk yig‘lib Haqni suydurdilar,

Urub-so‘kub dunyo uqbin qo‘ydirdilar.

M.U. (2019 y, s.104):

جمله بزرگ بيغليب حقني سويدورديلار

اوروب سوگوب دنيا عقبين قويدورديلار

tarzında yayınlanmıştır. Musa Uzunkoya bunu Türkçeye şöyle tercüme etmiştir (*Tüm ulular, dünyayı bıraktılar. Dünyanın gam u derdini attılar*) Bize göre cümle şöyle olmalıdır: "Cümle büzürg yıǵlıp Hak'nı söydürdiler, Urup, söǵüp dünya ukbın koydurdılar" (Hep ulular yıǵılıp Hakk'ı sevdirdiler, vurup, söǵüp dünyayı koydurdular – bıraktırdılar).

Hikmet XXXVI/7: Kemal Eraslan (1991, s. 234)

Okuma

Ehl-i dünyâ âhiretdin pervâsı yok,

Rûhi tenhâ îmân islâm hemrâhı yok,

Tarikat yol adaşkan hîc pervâsı yok,

Bende min dir tili birle ağzı bolǵay.

Çeviri

Dünya ehlinin âhiretten korkusu yok;

ruhu تنها, iman islâm hemrahi yok;

tarikatte yol şaşırırmaktan korkusu yok;

bendeyim der, dili ile ağzı olur.

Bu hikmet R.A. (1992, s. 183), Almata (2001, s. 236), H.B. (2017 y, s. 218), M.U. (2019, s. 275) "پرواسی", "Haqdin o‘zгани dema. “Hikmatlar” (2021 y, s.129)de “râhi” olarak geçmektedir. Kanaatimizce, "râh" kelimesi burda metin anlamına uygundur ve "Tarikat yol adaşkan hîc râhi yok" şeklinde olmalıdır. Farsçe "yol", "âdet", "kanun", "din" anlamlarında kullanılan râh kelimesi, Navoi'nin eserlerinde "mey", "çâgîr" anlamlarında karşımıza çıkmıştır. Tasavvufta tarikat yolu, meslek, usul anlamına gelir. Sâlik'in Allah'ın güzelliğine ulaşmak için seçtiği yol, kabul ettiği usul, meslek, Hak ve hakikatin yoludur.

Ahmed Yassavi'nin tasavvuf edebiyatındaki önemi, tarikatı, hikmetinin asıl mahiyeti ve gayesi yıllardır Özbek alimlerinin ilgi odağı olmuştur. "Türk dünyasına bakıldığında Özbekistan Yassavi çalışmalarının merkezi olması gerekir"²³⁸. 1991 yılında İbrahim Hakkul tarafından Yesevi hikmetlerinin yayına hazırlanıp, 300 bin adet basılması özbek halkının kültürel yaşamında önemli bir olaydı²³⁹. Bu neşirde Kemal Eraslan hazırladığı "'Divani Hikmet'ten seçmeler" kitabı esas olmuş ve 76 hikmete yer verilmiştir. I. Hakkul Un hazırladığı yayında bazı eksiklikler vardır.

Hikmet I/6: Kemal Eraslan (1991, s. 50)

Medîne'ge Resûl barıp boldı ğarîb,

²³⁸ Haqqul I. Yessavi "Faknoma"si. Taşkent: Navro'z, 2014. – S.4

²³⁹ Ahmad Yessevi. Hikmetler. Haz: Hakkul İbrahim. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1991.

Ğarîblikde mihnet tartıp boldı habîb,
Cefâ tartip Yaratkan'ğa boldı karîb,
Ğarîb bolup akbelerdin aştım muna.

I.H.(1991 y, s. 42):

Madinaga Rasul borib, bo'ldi g'arib,
G'ariblikda mehnat tortib, bo'ldi habib,
Jafo tortib Yaratganga bo'ldi qarib,
G'arib bo'lib, uqbolardin oshdim mano.

R.A. (1992 y, s.20), "uqbo"; "Haqdin o'zganı dema. "Hikmatlar" (2021 y, s.18)de "uqba"; Almata (2001 y, s.4), H.B. (2017 y, s. 44), M.U. (2019 y, s.92) "عقبه"; A.J. (2012 y, s.23)da "توقبا" şekilde neşredilmiştir.

akbe kelimesi I. Hakkul'un yayınladığı kitapta "uqbo" olarak geçmektedir. Bu kelimenin kökü "عقبه"(akabe) olup, sözlüklerde yokuş, engel, sarp yerlerden geçen daracık ve tehlikeli yol, barikat. (Tas.) Hakk'a giden yolda karşılaşılan zorluklar ve aşılması gereken engeller, karşılaşılabileceği çeşitli zorluklar - açlık, uykusuzluk, yoksulluk, tehlike, dünyevi ve nefsi arzular - anlamına gelir²⁴⁰.

Kanaatimizce burada Türk piri, Hak yolunda bu tür tehlikelerden ve dünya bağlardan koştüğünü, Mustafa (as) gibi fakirlik makamına aşır, Hakk'a yaklaştığını söylüyor. Vezin gereği olarak bazı yazmalarda akbe şeklinde hareketlenmiş olduğu için Kemal Eraslan'de akbe okunuşunu tercih etmektedir²⁴¹. Doğrusu: "Ğarîb bolup akbelerdin aştım" olmalı.

Hikmet XXIX/6: Kemal Eraslan (1991, s. 220)

Ol makâmını tevhîd atlığ dırahtı bar,
Sâyeside aşık kullar burâk-süvâr,
Her bir şâhı ming yolçılık yolını tutar,
Her kaysısı öz özige ünvan kılır.

I.H. (1991 y, s.158):

Ul makomni tavhid otlig' daraxti bor,
Soyasida oshiq qullar buroq – suyar.
Har bir shoxi ming yo'lichilik yo'lni tutor,
Har qaysisi o'z-o'ziga unvon qılır.

R.A. (1992 y, s.96):

Ul maqomni tavid otlig' daraxti bor,
Soyasida oshiq qullar buroq suvor

H.B. (1993 y, 135/6 hikmet; 2017 y, s.270), Almata (2001 y, s.110) M.U. (2019, s. 327) "براق سوار", "توحيد", "Haqdin o'zganı dema. "Hikmatlar" (2021 y, s.120)de

Ul makomni Tubo otlig' daraxti bor,
Soyasida oshiq qullar Buroqsuvor.

tarzında yayınlanmıştır. Tübâ arapça "tyb" kökünden türeyip "güzellik, hoşluk, iyilik, göz aydınlığı" gibi mânalara geldiği, cennetteki bir ağacı ifade ettiği belirtilmiştir. Kur'an-ı kerimin Ra'd suresinde (13/29) "iman edip sâlih amel işleyenlere ne mutlu (طوبى لهم), varacakları yer ne güzeldir!" ayeti geçmektedir. Kaynaklarda bu ayette geçen (طوبى لهم), yani Tuba kelimesiyle ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Tasavvufta Hak ile uns makâmı, ilahi huzûrda sükün ve huzûr içinde olma anlamına gelir²⁴². Burda Tecelli'nin çok büyük bir makâm olduğunu vurgulayan Yesevi, "Tecellini makâm dur aceb makâm" diye nitelendirerek, aşık kullar Burak atinde Tubo ağacının gölgesinde seyir edeceklerini ve cennet meyvelerinden tenavül edeceklerini söylüyor. Yassavi'ye göre, Hak diyardına talip olan aşıklar bu makâmde Yaradan'la kurbet ederler.

²⁴⁰ Süleyman Uludağ. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul. 1995. – S. 37.

²⁴¹ Eraslan Kemal. Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler. Kültür Bakanlığı Yay., – Ankara 1991. S.342.

²⁴² Süleyman Uludağ. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul. 1995. – S. 537; Tuba. Ali Erbaş. TDV İslâm Ansiklopedisi. c. 41, – İstanbul, 2012. – S.316-317.

Bu hikmette geçen "burak", Arapça'da "daha parlak" anlamına gelip, Allah'ın Mirac gecesinde Hz. Peygamberi Kudüs'e sonra göğe yükselmesi için gönderdiği kanatlı at; "süvor" – "süvori" Farsça atlı, ata binmiş; atlı bir adam; atlı asker anlamına gelir. Burak "parıldamak, şimşek çakmak" anlamına gelen Arapça berk (البرق) kelimesinden türetilmiş olup renginin saf ve parlak oluşu veya çok hızlı hareket edişi sebebiyle bu adı almıştır²⁴³. Didar'ın talebinde olan aşıklar seyr u sülukde manevi kemala ulaşabilmek için bir takım "makâm" ve "haller"i geçtikten sonra gerçek bir aşıkğa dönüşür. Bu aşıklar Burak atı vasıtasıyla Haka ulaşırlar. Şunu belirtmek önemliki, "Gerçek aşıklık" sıfatı önce Peygamberimiz Hz. Muhammed için mahsustur. Hak yolunda "gerçek aşıklık" makâmına ulaşan kullar, Hz. Muhammed (sav) gibi büyük bir dereceye ulaşacaklardır. Bizce "Tûbâ" ve "burâk-süvâr" burda doğrudur.

Şunu da belirtmek gerekir ki, "Devoni Hikmat"ın 1991 Taşkent baskısı, 1995 yılında I. Hakkul ve Türk bilim adamı Erhan Sezai Toplu'nin önsözüyle, hikmetker metni tam tercümesi ile İstanbul'da yeniden basıldı ve birçok düzeltme yapıldı²⁴⁴.

Araştırma sırasında "Devoni Hikmat" yayınlarından bazı bilgelikleri karşılaştırdık ve benzersiz farklılıklar gözlemledik. Bize göre bunları şu şekilde gruplandırmak mümkündür.

- Arapça metni okunmasıyla ilgili değişiklikler;
- anlamla ilgili değişiklikler;
- vezin değişiklikleri;
- çeviri sürecinde yapılan hatalar;
- yazım hataları.

Sonuç olarak "Devoni Hikmat"ın nispeten güvenilir ve mükemmel bir baskısının hayata geçirilmesinin acil bir konu olduğu söylenebilir.

---

²⁴³ Süleyman Uludağ. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul. 1995. – S. 105; Burak. Mustafa Öz. TDV İslâm Ansiklopedisi, c. VI. – İstanbul, 1992. – S. 417.

²⁴⁴ Ahmet Yesevi. Hikmetleri. Haz: Hakkulov İbrahim. Çeviren ve sadeleştiren Erhan Sezai Toplu. – İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1995.

ТВОРЧЕСТВО ПОЭТОВ ШКОЛЫ ЯССАВИ

Марям Эшмухамедова,

*Ташкентский государственный университет востоковедения к.ф.н., доцент,
Узбекистан, г. Ташкент*

Аннотация. Статья посвящена творчеству поэтов, принадлежащих к литературной школе “Поэты школы Яссавия”, основанной Ахмадом Яссави. В связи с тем, что произведения последователей данной школы дошли до нас в рукописных источниках, содержащих их произведения и хранящихся в Институте востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии Наук Республики Узбекистан. На основе примеров из указанных источников освещено творчество поэтов-представителей данной школы, сходства и особенности в их творчестве раскрываются на примерах из произведений. Также даётся информация о том, в какой степени их произведения включены в рукописи, насколько дальнейшие исследования расширили ряды этих поэтов.

Ключевые слова: рукопись, источник, газель, повесть в стихах, диван, смешанный, сборник.

Annotation. This article deals with the works of the poets of the poetry school called Poets of the Yassawiya School, founded by Ahmad Yassavi. As its content has come via manuscript sources, the work derives its core from manuscripts kept at the Institute Of the Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni under the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. The poets of this school are introduced through examples illustrating comparisons in their works. The research analyses the usage of their work in manuscripts and shows the growth in their number.

Key words: manuscript, source, gazelle(lyrics), poetic story, mixed, collection.

Ахмад Яссави оставил глубокий след в духовности тюркских народов. Изучение его письменного наследия и каталогизация рукописей «Девони Хикмат»²⁴⁵, сохранившихся в фондах Узбекистана, а также составление научного текста «Девони Хикмат»²⁴⁶ на основе избранных экземпляров этих рукописей были предметом наших предыдущих исследований. Исходя из этого, в данной статье уделяется внимание творчеству поэтов его школы как актуальному направлению сегодняшнего ясавиведения и выдающихся исторических заслуг Хаджи Ахмада.

Ходже Ахмаду принадлежат огромные исторические заслуги, одной из которых является создание им уникальной школы. Поэты этой школы продолжили начатую им традицию составления мудрых изречений (хикматов). Ученые А.К. Боровков и Абдурауф Фитрат, проводившие исследование творчества поэтов данной школы, отмечают, что число их достигало 20. Однако, в процессе изучения рукописей поэтов школы Яссави заметно их большее количество.

Характерной особенностью творчества поэтов школы Яссави является то, что свои произведения они писали по сравнению с другими художниками слова в простом повествовательном стиле с минимальным использованием художественных средств и зачастую отдалением от исторической действительности, в их стихах прослеживается некоторое несоблюдение стихотворной метрики (вазна), а также близость их тем друг к другу. Следует отметить, что эта традиция продолжалась до конца XIX века. И как

---

²⁴⁵ Эшмухамедова М. “Девони хикмат” қўлёзмалари. - Тошкент: ТДШИ, 2003, Эшмухамедова М. Ахмад Яссавий хикматлари киритилган қўлёзмалар каталоги (қайта тўлдирилган нашри) . – Тошкент: ТДШИ, 2010

²⁴⁶ Эшмухамедова М. “Девони хикмат” йиғма қиёсий матни. – Тошкент: ТДШИ, 2008.

богатое наследие нашего народа, это творчество не утратило своей ценности и по сей день. Хотя ведущим жанром в творчестве поэтов школы Яссави считается создание мудрых изречений (хикматов), их перу принадлежат произведения в таких жанрах, как муножот, поэтическая новелла и газели.

Обратимся к примерам из жанра газелей:

Например, у Халиса:

*Kim azaldin barčani jānīn šikār etgān ölüm,
Barčani köksini γamdīn dāγi zār etgān ölüm.* [1576:64]

У Кул Сулаймана:

*Bükün mähä hadya ul jānīm a' mālīn kördim,
Neçün šādmān bolmayīn šayxīm jamālīn kördim.* [3966:222b]

У Кул Шарифа:

*Ey köñül, bel baylama, köpni keçürgän dunyadur,
Bu ölümnīñ šarbatīn xalqqa ičürgän dunyadur.*

Еще немало подобных примеров можно привести из творчества других поэтов этой школы. Мы ограничимся этими примерами.

В творчестве поэтов этой школы присутствует одна общая идея – описание любви к Всевышнему, призыв к духовной чистоте и добродетели, предостережение от скверных дел и, предвидя судный день, осознание каждого мгновения жизни и т.д. Например, у Ахмада Яссави:

*Bešäk biliñ, bu dunyā barča eldin ötar-ā,
Inānmägīl māliñga bir kün qoldīn ketār-ā.* [5715:86a]

У Кул Сулаймана:

*Fāniy erür bu dunyā barča xalqdīn ketküsi,
Neçä uzun yašasañ bir kün 'umruñ ötküçi.* [12441:208a]

У Халиса:

*Ayā ādam oγli, γāfil türmä? Yaraγiñ qil,
Ölum sāñä bir kun yetib kelür ermiš.* [1322:53b]

У Икани:

*Bevafādur ušbu dunyā, bil, anī pāyāni yoq,
γayri ömakdīn u kün āxir anīñ darmāni yoq.* [7488:63a]

Ещё одна характерная черта творчества этих поэтов – описание душевных мучений и страданий на любовном пути. Здесь воспевается высокое чувство любви и достижение его, одержимость, ответственность за то, чтобы быть достойным этого чувства. Обратимся к источникам:

У Яссави:

*Ayā dostlar, pāk 'išqini qolγa aldim,
Bu dunyā dušman tutup yurdum mān-ā.* [3764:89a]

У Кул Захида:

*Ayā dostlar, collar ara hayrān bolup,
'Išq yolida sarsān bolup qaldim mān-ā.* [4002:47b]

На примерах можно проследить, как, начиная от Ахмада Яссави и далее у его последователей, совершенствовалась художественность, приобретая всё большую красоту и отточенность. Особенно, такого совершенства достигает Убайди, например:

*Ay yüzi mahvaş quyaş yañlıy jamāliñdur jamil,
Laylatul- me'rāj yañlıy gisüyiñ durr-i tavił.*[7154:91b]

В настоящее время в фонде рукописей Института востоковедения Академии наук Узбекистана хранится большое количество рукописей с сочинениями поэтов школы Яссави. Произведения поэтов этой школы переписывались обычно после его мудрых изречений или же в смешанном порядке. Есть отдельные рукописи, в которых большую часть занимают сочинения этих поэтов, в частности, это рукописи под номерами 998, 3966, 8405, 7488, 11111 и другие. Однако, есть и такие рукописи, в которых произведения последователей Яссави составляют малую часть. Это рукописи под номерами: 7698, 12308, 1090, 2807 и др. Следует отметить одну важную деталь, в тех рукописях, где были сочинения Яссави, находили место и произведения его последователей. В чем же причина? Как известно, произведения Ахмада Яссави читались с огромной любовью и были всюду почитаемы. А сочинения его последователей – было ли у них такое признание или же этому есть другое объяснение? Ответ на этот вопрос будет дан в заключении источниковедческого и текстологического исследования данной темы.

Подробно изучив рукописи, мы пришли к выводу, что среди поэтов данной школы были имена как известных в литературном мире мастеров слова, так и малоизвестные поэты. Среди представителей этой школы также встречаются поэты, чье творчество было очень плодотворным, и те, творчество которых насчитывает небольшое количество произведений. Обратимся к источникам, чтобы внести ясность в это вопрос. Как упоминалось выше, в фонде рукописей Института Востоковедения Академии наук Республики Узбекистан хранятся многочисленные рукописи «Девони хикмат». В большинстве этих рукописей наряду с мудрыми изречениями Яссави вошли и стихи последователей его школы. Данные источники были изучены непосредственно для определения последователей Яссави. В результате были выявлены поэты, произведения которых встречаются чаще других: Кул Сулайман, Шамс, Икани, Халис, Азим Ходжа Эшон, Кул Убайди, Хувайдо, Сайкали, Кул Назири, Кул Шариф, Кул Темури, Кул Салим, Мискин Касим, Кул Захиди, Кул Гариби, Кул Умури, Ахмад, Худайдад, Нематуллох, Залили, Эшон Жазби, Ибрахим Адхам и другие.

Также встречаются поэты, чьи произведения менее распространены: Дарвеш Али, Мискин Айюб, Кул Туфайли, Алоуддин, Кул Хайдари, Саййид ота, Кул Камоли, Кул Мухаммад, Занги ота, Кул Зиёи, Жалоли, Кул Хаёли, Талиб, Мухаммад Алим, Давайи, Эшон Мухлис, Фазили, Кул Мужрими рах, Шайдаи, Мухаммадкули, Хажри, Ахмадхожа, Кул Ёдгор, Гариб Гулшан, Абдурашид, Кул Узганди, Каботи, Бахоуддин, Ошик Юсуф, Кул Ходжа Ахмад, Кул Саййиди, Хузури, Эшон Ходжа Кули, Фахри Кул, Ходжа Хамид, Азимкули, Кул Сайфиддин, Кул Садаи, Эшон Исломидин, Кул Хаёлий, Кул Ёдгор, Кул Хайдар и другие.

В творчестве поэтов школы Яссави можно отметить много схожих черт – это и приверженность традициям, и схожесть в идейном содержании, и в плане стиля. Значит, Ахмад Яссави уделял особое внимание воспитанию ученика-последователя. Начатая им традиция была сохранена и продолжена его верными последователями, которые неукоснительно ей следовали. Тем не менее, оставаясь приверженными этой традиции, они обладали и своим собственным стилем. Вновь обратимся к источникам:

У Кул Сулаймана:
*Eski –tuski börkim bar, sariq-suruq körkim bar,
Şayhim işgä buyursa barmasqa na erkim bar.*[1564:81a]

Из примеров видно преобладание яркой выразительности, простоты изложения, художественного изображения и красочности, свойственной Бакиргани.

У Икани:

*Xudā muhabbatidīn özgāni havas qılma, Iqāniy,
Hayot yarīda uşbu havasni bas qılma.*[1564:139a]

В этих строках можно увидеть приверженность традиции и в то же время своеобразный и простой стиль. Кроме того, ощущается отступление в метрике и рифме, т.е. прослеживается свойственное Икани использование “я” (обращения к себе). К примеру, у других поэтов:

У Убайди:

*Ayzi-kim, andin çiqar hayvān suyī yaḡliḡ hadis,
Ey Ubaydiy, yldurur aynan tusammā salsabil.* [7488:100a]

Насколько экспрессивно яркий и красивый стиль. Нет сомнения в совершенстве стиля и эмоциональной окраске, отточенных формах и содержании слова. Именно здесь и верность традициям, и мастерское использование художественных средств.

На примере рассмотренных выше небольших отрывков из произведений самого Яссави и поэтов его школы нетрудно заметить, что их стихи, несмотря на многие схожие черты, тем не менее отличаются своеобразным «я».

Рукопись XIX века в настоящее время хранится в рукописном фонде Государственного музея литературы имени Алишера Навои под инв. № 431. Она была переписана вместе со стихами Ахмада Яссави, поэтов его школы и другими произведениями.

На страницах 251a - 252b этой рукописи помещены стихи поэта по имени Маджрух, имя и стихотворение которого пока не обнаружены ни в одном источнике.

Одно из них состоит из 22 строк, а второе – из 24. По жанру оно похоже на газель, а по содержанию является касыдой. Иными словами, это моноритмическое произведение с одинаковым ритмом.

По стилю и содержанию его стихи схожи с творчеством поэтов школы Яссави. Оба стихотворения пронизаны основной идеей, которая призывает к тому, что не следует привязываться к бренному миру, необходимо помнить о быстротечности жизни и осознать неизбежность конца мирской жизни. При этом поэт, начиная с Адама, упоминает одного за другим пророков, сподвижников, членов семейства нашего Пророка (с.а.в) и исторических личностей. При упоминании он описывает качества каждого из них, используя оригинальные, никем ранее не использовавшиеся сравнения, которые можно рассматривать как новую интерпретацию старой темы, поднятой до уровня притягивающего внимание произведения. Это является свидетельством художественного мастерства и поэтической натуры автора. В некоторых местах стихотворений есть отступления от метрики (вазна). Однако, эти отступления не повлияли на ценность произведения:

*To közünga qān tolmay yïḡlayil şāmu sabā,
Şād bandam deb aḡa rahm aylagay qādir, xudā.*

*Banda bolsaḡ to tiriksān nāla aylab yïḡlagil,
Köz yaşıḡ bolay gunāh dardīya mahşarda davā* [431:251a-252b]

Анализ показывает, что последователи Яссави писали в таких жанрах, как мудрые изречения (хикмат), муножот, газель и моноритмический стих. Но наряду с этим, они также создавали поэтические рассказы. Примером поэтического рассказа может послужить «Мерьожнома», принадлежащая перу Сулеймана Бакиргани. Последующие поэты также написали немало произведений в этом жанре. Приведем лишь некоторые

из них: “Ibrāhim qissasi”, “Vafātnāmai Rasul”, “Imām Hasan va Husayn qissasi”, “Bibi Fātima qissasi”, “Javābnāma”, “Qissai Idris”, “Qissai maqtalnāmai imam Hasan va Husayn”, “Hazrat ‘Ali marsiyasi va Husayn qissasi”, “Abu Lays qissasi”, “Hakim Ota hikāyati”, “Ibrāhim Adham qissasi”, “Qiyāmatnāma”, “Mahšarnāma”, “Ali qissasi”, “Payğambar ‘alayhi-s-salām qissasi” ва бошқалар.

Подтверждением нашей точки зрения служит хранящаяся в нашей личной библиотеке рукопись XIX века, в которую включены:

“Vafātnāmai Ibrāhim” – Халиса.

“Bibi Fātima qissasi” – Шамсиддина Узганди.

“Qissai Imām Hasan va Husayn” – Халиса.

“Qissai Jimjima pādšāh” – без имени автора.

Мудрые изречения Яссави.

Стихи Машраба.

На примере только одной этой рукописи можно заметить, что поэтические рассказы поэтов-последователей школы Яссави составляют основную и большую её часть. И таких рукописей немало.

Большинство рукописей «Девони Хикмат» в конце содержат мудрые изречения Хаджи Ахмада, в некоторые из них включены стихи или рассказы его последователей, смешанные с его произведениями. Кроме того, поэтические рассказы поэтов этой школы можно найти и в другой группе рукописей – сборниках, баёзах.

Изучение поэтических рассказов последователей Яссави в рамках отдельного исследования является одной из актуальных задач, стоящих сегодня перед литературным источниковедением и текстологией. Поскольку письменное наследие поэтов этой школы составляет большую часть нашей литературной сокровищницы. Однако, это письменное наследие остается пока не конца изученным объектом. Исследовано творчество лишь некоторых (буквально, двух, трёх) поэтов. Выше отмечалось, что их достаточно большое количество. Помимо этого, в поэтических рассказах последователей школы Яссави существует ряд проблемных вопросов. К примеру, вопрос об авторстве, принадлежности тому или иному поэту, вопрос о псевдонимах, появление одного произведения с несколькими именами авторов и т. п. Иными словами, всё это новая страница в исследованиях в области изучения творческого наследия школы Яссави, которую еще предстоит открыть. Перечисленные путаницы могут быть прояснены только в результате всесторонних исследований высокого уровня.

Итак, на сегодняшний день в области изучения огромного наследия школы Яссави ожидают своего решения такие актуальные проблемы, как:

Определение письменного наследия последователей школы Яссави в отдельности друг от друга.

Опубликование произведений каждого последователя школы Яссави.

Создание каталогов рукописей, включающих их произведения.

Внесение ясности относительно авторства этих стихов и поэтических рассказов, приписываемых поэтам-последователям школы Яссави.

Составление научных текстов произведений этих поэтов.

И не станет преувеличением, если сказать, что такая неясность в письменном наследии создателей большой школы, известной как школа Яссави, будет продолжаться до тех пор, пока не будут найдены ответы на поставленные вопросы. И как результат, значительная часть сокровищ нашей литературы будет оставаться запутанной и неисследованной.

Использованная литература

1. Эшмухамедова М. “Девони ҳикмат” қўлёзмалари. – Тошкент: ТДШИ, 2003.
2. Эшмухамедова М. Аҳмад Яссавий ҳикматлари киритилган қўлёзмалар каталоги (қайта тўлдирилган нашри). – Тошкент: ТДШИ, 2010.
3. Эшмухамедова М. “Девони ҳикмат” йиғма қиёсий матни. – Тошкент: ТДШИ, 2008.
4. Рукопись за №1576, хранящаяся в фонде рукописей Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан
5. Рукопись за №3966, хранящаяся в фонде рукописей Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан
6. Рукопись за №5715, хранящаяся в фонде рукописей Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан
7. Рукопись за №12441, хранящаяся в фонде рукописей Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан
8. Рукопись за №1322, хранящаяся в фонде рукописей Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан
9. Рукопись за №7488, хранящаяся в фонде рукописей Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан
10. Рукопись за №3764, хранящаяся в фонде рукописей Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан
11. Рукопись за №4002, хранящаяся в фонде рукописей Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан
12. Рукопись за №7154, хранящаяся в фонде рукописей Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан
13. Рукопись за №1564, хранящаяся в фонде рукописей Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан
14. Рукопись за №431, хранящаяся в фонде рукописей Государственного музея литературы имени Алишера Навои

ИСЛАМСКОЕ ПРАВО МЕЖДУ СУФИЗМОМ И ФИКХОМ

Ибрахим Сабирович Усманов,

кандидат исторических наук, доцент.

Институт Востоковедения имени Абу Райхана Бируни

Академии Наук Республики Узбекистан.

E-mail: i.usmanov@yahoo.com

Аннотация. Фикх и суфизм имеют много общего с точки зрения целей. Эти две сферы опираются на одни и те же основы: Коран, хадисы и другие источники. Вот почему в раннюю исламскую эпоху науки фикх, суфизм и акида переплетались друг с другом. Из-за общих идей и целей фикх и суфизм представляют собой разные точки зрения, направленные на достижение единой цели. Суфизм имел свою собственную трактовку вопросов юриспруденции. Суфизм пытался сформулировать свои правила, методы и нормы, не отступая от норм шариата. Одним из главных вопросов здесь, действительно ли суфийская духовность пытается преодолеть разрыв между буквой закона и духом юриспруденции? В ранней суфийской литературе суфии считали шариат и духовность неразделимыми. Однако большинство юристов не стремились соединить эти два понятия и не пытались выйти за рамки простого понимания и толкования права. С другой стороны, суфии предпочитали интерпретировать шариат с его духовными аспектами и показать, что суфизм не находится вне суннизма.

Ключевые слова: исламское право, суфизм, акыда, шииты, захир, батин, кияс

Annotation. Fiqh and Sufism have much in common in terms of goals. These two areas are based on the same foundations: the Koran, hadith and other sources. This is why in the early Islamic era the sciences of fiqh, Sufism and aqida were intertwined with each other. Because of their shared ideas and goals, fiqh and Sufism represent different perspectives aimed at achieving a common goal. According to Islamic scholars, the task of Sufism is to reform the inner self of a person, the task of jurisprudence is to regulate his behavior, and the task of aqida is to direct the mind, thoughts and beliefs of a person in the right direction. Sufism had its own interpretation of jurisprudence. Sufism tried to formulate its rules, methods and norms, without deviating from the norms of Sharia. One of the main questions here is whether Sufi spirituality is really trying to bridge the gap between the letter of the law and the spirit of jurisprudence? In early Sufi literature, Sufis considered sharia and spirituality to be inseparable. However, most lawyers did not seek to connect these two concepts and did not try to go beyond the simple understanding and interpretation of law. On the other hand, the Sufis preferred to interpret Sharia with its spiritual aspects and show that Sufism is not outside of Sunnism. In conclusion, the article proposes not to contrast Sufism and fiqh, but to consider them as interpretations of Islamic law from two important and complementary ways of understanding Sharia, common to all.

Key words: Islamic law, Sufism, Shiites, zahir, batin, qiyas

В современной мусульманской юриспруденции не дано общепринятых определений относительно понятий «Шариат» и «Фикх». На этот счет существуют разные и даже противоречивые мнения. Известно, что в раннюю исламскую эпоху, когда религиозные науки рассматривались как единое целое, слово «фикх» охватывал все аспекты религии и соответствовал слову «шариат». Это было примерно в середине VIII века, когда шариат как исламская юриспруденция еще не сформировались как самостоятельные правовые категории. Различия между этими понятиями стали проявляться в результате развития исламской юриспруденции. Шариат – наставления-суждения, адресованные людям в Коране и Сунне, и фикх – означает поиск ответа путем иджитхада, когда ответ не найден в вышеуказанных источниках. В результате

фикх стал означать исламскую юриспруденцию. Суфизм начал заниматься духовностью и нравственностью (*Сюкияйнен Л., 1986:32-33*). В древности акида, фикх и суфизм назывались «фикхом» в широком смысле (*Йилмаз Ф., 2021:225*). (Фикхи Акбар – вера, фикхи авсат – суфизм, фикхи асгар – исламское правоведение).

Как только в состав Исламского халифата вошли новые территории с его народами и культурами, возникли проблемы с правовым решением вопросов, возникших в новой ситуации. Ранние правовые решения, принятые для регулирования несложных правовых отношений на Аравийском полуострове, были попросту бессильны для проблем сложных обществ. Новые правовые реалии привели к глубоким изменениям в исламской юриспруденции, которая столкнулась с немусульманскими правовыми культурами (*Belhaj A., 2013:86*).

Еще в VIII веке сформировались два разных взгляда на исламское право: сторонники *ахл ар-рай* и сторонники *ахл ал-хадис*. Известный средневековый ученый Ибн Кутайба Динаури (ум. 889) также отмечал о существовании двух ведущих направлений в исламской юриспруденции в лице *асхаб ар-рай* и *асхаб ал-хадис*.

Позже, в X веке, Ибн Надим (ум. 978-88) классифицировал юристов в следующем порядке:

маликиты;

Абу Ханифа и его последователи, иракцы, то есть *ахл ар-рай*;

Имам аш-Шафии и его последователи;

Давуд аз-Захири и его последователи;

шиитские юристы;

ахл ал-хадис и факихи-мухаддисы;

Ибн Джарир ат-Табари и его последователи;

юристы хариджиты (*Melchert C., 2001:385*).

Подход двух школ *ахл ар-рай* и *ахл ал-хадис* к вопросу использования хадисов сильно различался. Юристы-мухаддисы IX века если писали книги по юридическим вопросам, то они в основном ограничивались цитированием хадисов, и редко выражали личное мнение. Существуют разногласия между сторонами в вопросе цитирования иснадов. Также существуют различия и в подходах сторон относительно критики передатчиков. В последующем наблюдается сближение обеих сторон. В качестве примера можно привести мухаддис-факиха Исхака ибн Рохавайха (ум. 853) и имама ат-Тахави (ум. 933) из числа ханафитов. Ат-Тахави – один из первых ханафитов, кто применил требования *ахл ал-хадис* к цепочке передатчиков хадисов (*Melchert C., 2001:398*).

Хиджазиты опирались в иджитхаде на Коран и хадисы, и редко прибегали к *рай*. Поскольку они жили в центре хадисов, город Медина был своего образа гнездом хадисов, родиной мухаджиров и ансаров. Поэтому они старались решать вопросы, с помощью хадисов или слов сподвижников. Более того, многие хадисы соответствовали с их образом жизни и обстоятельствами. Различия в природных условиях, образе жизни, обычаях и другие факторы обусловили юристов иракской школы в необходимости частого обращения к методологии *кийас* (аналогия).

В свое время склонность к суфизму проявили и великие правоведы. В частности, Малик ибн Анас (ум. 179/795), известный учёный из Медины, основатель маликитского мазхаба, был зрелым учёным и юристом. Он также был аскетом, вдохновленным *салимитским* учением, основанным суфием Сахлом Тустари (ум. 283/896). Имам Малик вел благочестивую жизнь в Медине, отказываясь от любого правительственного поста. За эти качества он был включен в известные суфийские биографические источники *ас-Сарраджа* и *ал-Кушайри* (*Belhaj A., 2013:89*).

В то же время среди знаменитых суфиев были те, кто занимался *фикхом* и занимал особое место между суфиями и факихами. Например, ал-Хаким ат-Тирмизи (ум. 932) в своих произведениях «Навадир ал-усул» и «Исбат ал-Илал» обсуждает

взаимоотношения между фикхом и мистикой. В этих произведениях Тирмизи выходит за рамки от простого утверждения о соответствии суфизма требованиям шариата, как это было распространено между суфиями той эпохи. В частности, в то время, когда включение аналогии (*кияс*) в ряд источников исламского права вызывало различные споры, ал-Хахим ат-Тирмизи предлагает фахиham *кияс* с точки зрения суфизма. Заявляя этим, что суфии тоже имеют собственный своеобразный взгляд на исламскую юриспруденцию. Можно сказать, что ат-Тирмизи всегда старался утвердить, что суфии должны иметь влияние на общество не менее чем традиционные юристы.

А также ат-Тирмизи раскритиковал неверное понимание юристами некоторых религиозных текстов, чем они дискредитировали себя. Юристы и суфии читают один и тот же источник, но воспринимают по разному. Ат-Тирмизи утверждает что, священные источники ислама являются общими и для суфизма и для юриспруденции. Однако, юристы издают поверхностные решения в результате своего буквального подхода, поскольку они обращают внимание только на видимые (*захир*) смыслы Корана и Сунны, а скрытые (*батин*) смыслы остаются за пределами их понимания. И выводы, вытекающие из суфийского понимания Корана, шире, глубже и яснее. По мнению ал-Хакима ат-Тирмизи, вопросы духовного развития более актуальны, чем темы юриспруденции. Потому что человек сталкивается с разными вопросами юриспруденции или каждый день, или в месяц, или в год, или один раз на протяжении всей жизни, в то время как духовно-моральные вопросы тревожат его постоянно.

Фикх и суфизм имеют много общего с точки зрения целей. Эти две сферы опираются на одни и те же основы: Коран, хадисы и другие источники. Вот почему в раннюю исламскую эпоху науки фикх, суфизм и акида переплетались друг с другом. Из-за общих идей и целей фикх и суфизм представляют собой разные точки зрения, направленные на достижение единой цели (*Йилмаз Ф., 2021:204*). По мнению исламских учёных, задача суфизма – реформировать внутреннее «я» человека, задача юриспруденции – регулировать его поведение, а задача акыды – направлять разум, мысли и вероубеждения человека в правильное русло (*Йилмаз Ф., 2021:205*).

Суфизм имел свою собственную трактовку вопросов юриспруденции. Суфизм пытался сформулировать свои правила, методы и нормы, не отступая от норм шариата. Одним из главных вопросов здесь, действительно ли суфийская духовность пытается преодолеть разрыв между буквой закона и духом юриспруденции? В ранней суфийской литературе суфии считали шариат и духовность неразделимыми. Однако большинство юристов не стремились соединить эти два понятия и не пытались выйти за рамки простого понимания и толкования права. С другой стороны, суфии предпочитали интерпретировать шариат с его духовными аспектами и показать, что суфизм не находится вне суннизма.

Для ранних суннитских суфийских кругов суфизм был неотъемлемой частью, даже ядром «чистого» ислама. Юриспруденция и суфизм, преследовавшие почти одну и ту же цель, сотрудничали в регулировании жизни общества (*Йилмаз Ф., 2021:226*).

В ранний период Аббасидов (750–861 гг.) герменевтическое единство между суфиями и правоведами было нарушено. В качестве сопротивления пристрастию мусульман к роскоши, некоторые религиозные люди развили аскетизм и отшельничество. Известно, что суфизм зародился из аскетизма, и что сам ислам пропагандирует аскетический образ жизни в той или иной форме.

Исламское право формировалось в процессе обеспечения единства и упорядоченности мусульманской общины в ее верованиях, обрядах, молитвах и взаимоотношениях. Также его посредством юристы стремились управлять мусульманским обществом под знаменем политической власти. Следовательно, юристы имели прямое влияние в мусульманском обществе.

Однако суфии в вопросах поклонения и взаимоотношений уделяли внимание темам образования личности, преобразованию внутреннего мира, духовного совершенства и чистоты сердца. Тот факт, что суфии завоёвывали всё больше аудитории своими взглядами, и их влияние росло среди общества, вызывало раздражения и опасения властей с одной стороны, и правоведов – с другой.

Суфии оценивали правоведов как «ахл аз-захир ва-р-русум», т.е. ограниченных внешним состоянием и образами, а себя «ахл ал-хакаик ва-л-баватин» – теми, кто понимает истину и внутреннюю суть. Кроме того, они ставили свое знание выше «псевдо» знания юристов (*Салим А., 2021*).

Мистический опыт суфиев был неординарным и не вписывался в рамки обычной жизни как и их выводы. На этой почве определённые трения между суфиями и традиционалистами просто не могли не возникать. Людям, не знакомым с суфийской практикой, не могли быть в полной мере понятными переживания суфиев, логика их мышления, система образов, использовавшаяся ими в поэтических произведениях. Суфии же считали подход традиционалистов к Корану и Сунне односторонним, чисто внешним, подчеркивая вместе с тем, недопустимость игнорирования скрытого смысла. Эта идея общепринята в суфийской среде, но при этом суфийские деятели постоянно подчеркивали, что их знания не противоречат знанию мухаддисов и факихов (*Нурша М., 1991:125-126*).

Основа разногласий между суфиями и правоведами возникла из-за того, что каждый из них считал свои религиозные взгляды истинными. В то время как юристы обвиняли суфиев в нововедении (*бид'а*) в религии, представители суфизма обвиняли юристов в «буквальном подходе» и в пренебрежении духовными аспектами религии.

Такие события, как конфликт между Ахмадом ибн Ханбалом и Харисом ал-Мухасибом, казнь крупных деятелей суфизма, таких как Мансур ал-Халладж, Шихабуддин ас-Сухраварди, создали напряженность в отношениях между суфиями и юристами. Особенно, ужесточение отношения к суфиям в Ираке, включая проведения в 833 г. их допроса ханбалитским аскетом Гуламом ал-Халилом, советника халифа по религиозным вопросам, и Абу Исхака ал-Хаммади, главного судьи Багдада, с целью наказания и объявления в ереси более 70 багдадских суфиев (*Шиммель А., 2012:72*). Это событие вошло в историю под названием «Михна Гулам ал-Халил» (суд, инквизиция Гулама ал-Халила). Эта «михна» не обошла стороной даже величайшего суфия Багдада Джунайда ал-Багдади.

Обеспокоенность политических властей по поводу суфизма также была вызвана его «близостью к шиитским» взглядам. Ведь противники суфизма «клеямили» многих суфиев обвинением в «склонности к шиизму». Известно, что Аббасидов очень беспокоило Фатимидское шиитское государство (909-1171), отколовшееся от Аббасидского халифата в Магрибе. В данной ситуации власти попытались наказать суфиев через факихов, которые считали себя блюстителями шариата. Известный суфий Абу Наср ас-Саррадж (ум. 988) также проводил различие между традиционными учёными (мухаддисами) и правоведами и суфиями: «традиционные учёные и правоведы обладают знанием Корана и Сунны, тогда как суфии обладают истинами веры» (*Belhaj A., 2013:91*), писал он.

Хотя конфликт между суфиями и суннитами обострился после казни Мансура ал-Халладжа (ум. 922), суфии смогли пересмотреть некоторые свои позиции, чтобы быть принятыми суннитами. Наряду со своим особым языком суфийские группы начали адаптировать свою практику к суннитской среде. В результате многие суфии отошли от эзотерического суфизма и приспособили свою деятельность в рамки ашари-матуридских богословных и четырёх юридических школ. С другой стороны, в результате гармонизации суфизма с исламской юриспруденцией и богословием, стало уделяться больше внимания духовному и моральному состоянию верующего. Позднее эта ситуация повлияла на язык, интерпретацию сакральных текстов и литературу до

такой степени, что породила изменения в мусульманской интеллектуальной традиции (*Belhaj A., 2013:94*).

К концу X – началу XI веков формирование мистической традиции подошло к концу. В этот период было написано большое количество мистической апологетической литературы. В X-XI веках были написаны десятки трактатов, биографических сводов, трудов теоретического и практического значения, которые в различной степени освещали суфийскую науку. В них объяснялась суфийская терминология, обсуждалась природа чудес, приписываемых суфийским “друзьям Божьим”, а также подробно излагались правила подвижничества и отношений подвижников внутри суфийских общин. Все работы этого периода представляют собой попытку доказать, что суфизм находится на правильном пути правоверия. Защитники суфизма старались показать, что высказывания ранних суфийских авторитетов находятся в полном согласии с учениями отцов-основателей мусульманского права и богословия, таких как ал-Хасан ал-Басри, Суфьян ас-Саври, Абу Ханифы, аш-Шафии и ал-Аш'ари. Характерно, что суфийские авторы X-XI веков начинали свои сочинения с изложения своих теологических воззрений (*Кныш А., 2004:130-131*). Этим они показывали, что их пути соответствуют принципам суннизма и конкретного мазхаба. Например, «Китаб ал-лума' фи-т-тасавуф» Абу Насра Сарраджа (ум. 988), «ат-Таарруф» Абу Бакра Калабади (ум. 990), «Кут ал-Кулуб» Абу Талиба аль-Макки (ум. 996), «Табакат ас-Суфийя» Абу Абдурахмана ас-Сулами (ум. 1021), «ар-Рисала ал-Кушайрия фи илм ат-тасаввуф» Абулкасима Кушайри (ум. 1074 г.), «Кашф аль-махджуб» Али ибн Усмана Худжвири (ум. 1073/74), «Хилят ал-Авлия» Абу Нуайма Исфакхани (ум. XI в.), главной целью этих работ было показать, что суфизм находится в полном соответствии с традициями праведных предшественников (*Кныш А., 2004:130-150*).

В свете конфликта с юристами суфии пытались выразить свои душевные порывы через поэзию и тафсиры. Такие авторы, как Харис ал-Мухасиб, Сахл ат-Тустари и ал-Хаким ат-Тирмизи, в основном полагались на метод изложения своих взглядов через литературу, при том они широко использовали многозначное выражение арабского языка. Можно сказать, что им удалось раскрыть суфийскую герменевтику священных текстов. Суфии XI-XII веков, особенно ас-Сулами, ал-Кушайри и ал-Худжвири, приложили большие усилия для гармонизации суфизма и исламской юриспруденции. Эти авторы пытались добиться синтеза суфизма и традиционных суннитских наук (главным образом фикха и тафсира) (*Belhaj A., 2013:94*).

По мнению мистиков-традиционалистов, таких как Абу Талиб ал-Макки, Абу Нуайм ал-Исфакхани, Абу Мансур ал-Ма'мар и Абдулла ал-Ансари и их последователей, суфизм являлся сутью истинного ислама. В своих трудах они не отразили существование различных противоречивых взглядов в исламе. Но в работах их коллег – ас-Сарраджа, ас-Сулами, ал-Калабади есть намеки на существование различий между суфийскими и традиционными воззрениями. Суфийские авторы того времени излагались в своих трудах в соответствии с богословскими и юридическими мазхабами, к которым они принадлежали. Например, ал-Калабади был ханафит, ас-Сулами и ал-Кушайри – шафи'иты. В этот период было много дискуссий по фикху и науке калам. В этой ситуации было невозможно сформировать приемлемые с точки зрения веры и юриспруденции мистические взгляды с помощью инструментов науки калам и юриспруденции. В эпоху после ас-Сулами такие авторы как ал-Кушайри и ал-Худжвири сумели сделать это настолько искусно, что их работы стали суфийскими программами для поздних суфиев. «Трактат» ал-Кушайри приобрел большую известность благодаря достижению в нём согласия взглядов традиционных ученых и суфиев, а также способности сочетать суфизм и шариатское образование (*Karamustafa A., 2007:96-102*).

Ал-Кушайри и ал-Худжвири смогли отобразить суфизм в духе богословских традиций Аш'ария и Матуридия. Что касается исламского права, то темы, связанные с суфизмом, рассматривались в рамках мазхабов. Хотя ал-Калабади, ал-Кушайри, ал-Худжвири и другие приложили большие усилия для образования умеренного суфизма в соответствии с требованиями суннизма, в глазах большинства этот результат воплощен в труде Абу Хамида ал-Газали «Ихья Улум ад-Дин» (*Karamustafa A., 2007:106*).

Газали признает, что официальное внешнее правоверие настолько сухо, формально, сводит все обязанности верующего к механическому выполнению обрядов и не оставляет никакого места для чувства, что мириться с ним могут лишь весьма ограниченные люди. С другой стороны, суфизм, в котором, как мы видели, чувства играют крайне большую роль, по его мнению, далеко не всегда соблюдает меру в своих учениях и иногда вступает в резкую коллизию с исламом. «Оживление богословия» ал-Газали считает возможным осуществить таким путем. Он вводит в правоверие ряд мистических элементов, заимствованных из суфизма, вводит, таким образом, элемент чувства, любви и оживляет закостеневший формализм. Можно сказать, что эксперимент этот ему удался полностью и что после него сохранилось лишь очень мало представителей самого ригористического правоверия, не пожелавших в той или иной мере последовать за ним. С другой стороны, он подвергает проверке все положения суфизма, выясняет, что из них может быть согласовано с сунной, а что с ней несовместимо, и строит целую умеренную суфийскую систему, в которой элементы иррациональные, экстатические сведены к минимуму и главное внимание уделено внешней обрядовой стороне (*Бертельс Е., 1965:42-43*). После ал-Газали сфера влияния суфизма в обществе несколько расширяется.

Несмотря на то что, IX и X веках между ханбалитами и суфиями происходили трения, позже можно наблюдать сближение между ними. Так как даже Ахмад ибн Ханбал в целом имел хорошее мнение о суфиях. А в XII веке даже можно увидеть эпонима суфийского тариката – Абдулкадира ал-Джилани (д. 1166). Особое место во взаимоотношениях суфизма и ханбалистской юриспруденции занимал другой известный ханбалитский правовед, богослов, комментатор Абульфарадж ибн ал-Джавзи. Его труд «Талбис ал-ибليس» был включен в число «антисуфийских» из-за резкой критики некоторых ересей и суеверий, проникших в суфизм. Но на самом деле Ибн ал-Джавзи, следуя по стопам ал-Газали, выдвинул соображения, что юриспруденция и суфизм взаимодополняют друг-друга (*Belhaj A., 2013:103*).

В своем произведении «Сайд ал-Хатир» Ибн ал-Джавзи подчеркивает, что суфизм и юриспруденция должны сочетаться, чтобы душа была праведной. Он считает, что одного лишь изучения фикха и хадисов недостаточно для того, чтобы душа стала праведной, и говорит, что ему необходим *ракаи* – повествования, смягчающие сердце, и образ жизни праведных людей в прошлом очень подходит для этого. Ибн ал-Джавзи утверждает, что это его вывод, основанный на его личном опыте. В своей критике ахл ал-Хадис Ибн ал-Джавзи показывает, как они одержимы поиском коротких санадов – цепочки передатчиков, а говоря про правоведов осуждает их, так как их цель заключается в победе в полемике своего оппонента. После этого он призывает изучать фикх и хадисы вместе с житиями праведных, потому что это способ смягчить сердце (*Belhaj A., 2013:104*). В «Сайд аль-Хатир» Ибн ал-Джавзи несколько раз жалуется, что формальное правоведение терпит трудности и призывает правоведов учитывать духовные аспекты юридических вопросов.

Взаимоотношения между фикхом и суфизмом в разное время интересовали ученых в разных регионах мусульманского мира. В частности, известный марокканский правовед и суфий Ахмад аз-Заррук (1442-1493), сумевший воплотить в себе фикх и суфизм, в своем труде «Каваид ат-Тасаввуф» стремится показать соответствие суфизма шариату на основе 225 составленных им правил. В работе поднимаются такие вопросы, как связь суфизма с другими исламскими науками – фикх,

калам, усул, остережение от ересей и др. В 4-м правиле произведения говорится: «Нет мистики без юриспруденции, потому что через нее открываются видимые (*захир*) постановления Божии. Также нет юриспруденции без суфизма, потому что нет действия (*амал*) без искренности и преданности» (*Заррук А., 2005:22*). Правило 20 гласит: «Фикх и суфизм – братья в свидетельстве о постановлениях и правах Бога» (*Заррук А., 2005:29*).

Конфликт между людьми шариата и людьми истины, т.е. юриспруденции и суфизма, сколько бы противоречивых слов ни говорилось о нем, останется борьбой, имевшей место в истории ислама. Это была борьба между политическими властями и юристами с одной стороны, стремившимися управлять и контролировать мусульманскую общину, и суфиями, которых поддерживало большинство общества, с другой (*Салим А., 2021*).

В общественной жизни фикх и суфизм демонстрировали взаимодополняющие цели (*Йилмаз Ф., 2021:226*). Подчеркивается, что главная цель юриспруденции и суфизма, как и всех религиозных наук, – помочь человеку обрести счастье двух миров. Например, юриспруденция способствует правильному пониманию истоков ислама, а суфизм – правильному пониманию души (*Йилмаз Ф., 2021:210*).

Вывод. В раннем суфизме важно было продемонстрировать превосходство суфийского понимания шариата над пониманием правоведов, тогда как в более поздний период процесс принятия суфизма как интерпретации фикха (*герменевтики*) проявился в трудах Газали и Ибн Джаузи.

В ранний исламский период суфизм старался быть параллельной интерпретацией шариата, но постепенно он стал альтернативной герменевтикой шариата.

Хотя многие ученые считают суфизм и исламское право двумя противоположными способами мышления, в последнее время ряд исламских ученых отвергли эту общую точку зрения. Другие исследователи изучают вклад суфиев как правоведов в развитие юриспруденции. Мнение, распространяемое многими исламскими учеными, о том, что существует непримиримый конфликт между суфизмом и исламским правом, в некоторых местах подвергается сомнению. Эту ситуацию следует понимать как отказ от систематического противостояния суфизма и юриспруденции, за исключением некоторых частных случаев, имевших место в истории. То есть суфизм и юриспруденция не противостоят друг другу, но их также можно рассматривать как интерпретации исламского права с двух разных точек зрения: двух важных и взаимодополняющих способов понимания шариата, общего для всех.

Использованная литература

Belhaj, Abdessamad (2013). “Legal Knowledge by Application: Sufism as Islamic Legal Hermeneutics in the 10th/12th Centuries”, *Studia Islamica*: Vol. 108, No. 1.

Бертельс, Евгений (1965). Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука.

Заррук, Ахмад (2005). Каваид ат-тасаввуф / Абдулмажид Хаяли. – Бейрут: Дар ал-кутуб ал-илмийя.

Йилмаз Фетулла, Чатак Адем (2021). “Gaye Bakimindan Fikih ve Tasavvufun Karşılaştırılması”, *Sufiyye* (Ankara), №11.

Karamustafa, Ahmet (2007). Sufism: the Formative Period. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Кныш, Александр (2004). «Мусульманский мистицизм». – Москва, Санкт-Петербург: Диля.

Melchert, Christopher (2001). “Traditionist-Jurisprudents and the Framing of Islamic Law”. Brill. *Islamic Law and Society*, Vol. 8, No. 3, Hadith and Fiqh.

Нирша М (1991). “Традиция и новация в суфизме” // Из истории суфизма: источники и социальная практика. Сборник статей под ред. М.Хайруллаева. – Ташкент: Фан.

Салим, Ахмад (2021). Ма хакикат сираъ байн ал-фукаха ва-с-суфийя. Интернет-источник: <https://hafryat.com/ar/blog>.

Сюкияйнен, Леонид (1986). Мусульманское право. Вопросы теории и практики. – Москва: Наука.

Шиммель, Аннемари (1986). Мир исламского мистицизма. – Москва: Садра.

THE POLITICAL SPEECH EXPRESSION IN SOME SOURCES IN THE HISTORY OF TURKISH LANGUAGES

Elbek Ruziyev,

*Termez state university Trainee-researcher of the Department of Uzbek Linguistics
e-mail: elbek_ruziyev@mail.ru ORCID: 0009-0008-0410-7020*

Annotation. This article delivers info and about the political talk in Turkic languages, especially in Uzbek, and the stages of its formation and development. The political discourse, which is one of the important foundations of the direction of political linguistics, has developed in its own way in all periods. This article also focuses on the research of political discourse in the diachronic aspect. Among the ancient Turkish sources, we can find the first forms of Turkish political speech in the “Bilga Khagan” and “Kultegin” inscriptions.

Key words: political discourse, political linguistics, Turkic languages, “Kultegin”, “Bilga Khagan”.

Андатпа. Мақалада түркі тилдеріндегі, әсіресе өзбек тилиндегі саяси әңгіме, оның қалыптасу және даму кезеңдері туралы мәліметтер мен деректер беріледі. Саяси лингвистика бағытының маңызды негіздерінің бірі болып табылатын саяси дискурс барлық кезеңде де өзінше дамыды. Бұл мақала саяси дискурсты диахрондық аспектіде зерттеуге назар аударады. Ежелгі түркі деректерінің ішінде түркілердің саяси шешендік сөздерінің алғашқы түрлерін «Білге қаған», «Күлтегін» жазбаларынан кездестіруге болады.

Кілт сөздер: саяси дискурс, саяси лингвистика, түркі тилдері, «Күлтегін», «Білге қаған».

From the 90s of the XX century, research works on the processes of anthropocentric theory began in Uzbek linguistics. In works such as N. Mahmudov’s “Perfect study of language and its ways²⁴⁷”, D. Khudoyberganova’s “Anthropocentric study of the text”, the issues of introducing and applying modern linguistic directions to Uzbek linguistics were scientifically substantiated. On this basis, a number of new disciplines have entered Uzbek linguistics in the 21st century: linguocultural science, psycholinguistics, pragmatic linguistics, sociolinguistics, computer linguistics, areal linguistics, and ontolinguistics. The result of the democratization of society and the development of social consciousness and thinking shows the urgency of researching the speech of leaders who manage society. On this basis, a new branch of linguistics - political linguistics, political linguistics - is emerging. Political linguistics is developing as one of the active fields in modern linguistics. “Political Linguistics” is also taught as a separate subject in bachelor’s and master’s programs of foreign higher education institutions²⁴⁸. Its object, subject as a science has been developed. In political linguistics, the main focus is on researching the important features of political language, political communication and discourse. Also, in political linguistics, the most important methods of expressing ideological ideas in a political text and their scientific content are analyzed. There are many cases where the terms political linguistics and linguopolitology are used interchangeably. In political linguistics, there are approaches to study not only its original state, but also the processes associated with it, in particular, the study of political metaphor, the definition of perlocutionary influence within the framework of cognitive linguistics. Sometimes the term linguopolitics is used to refer to the same direction. However, some researchers-scientists, taking into account the content diversity of

---

²⁴⁷ Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo’llarini izlab...// O‘zbek tili va adabiyoti. – T., 2012.;
Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. –Toshkent: Fan, 2013.

²⁴⁸ <https://kpfu.ru/pdf/portal/oop/19970.pdf>

research in the field of political linguistics, emphasize that it is appropriate to use the term “linguopolitology” for areas that are more important for political science²⁴⁹.

Special attention should be paid to the concept of “discourse” in political linguistics. Discourse theory of communication as an independent field of science began to take shape in the mid-1960s. During this period, the desire of scientists to consider language as an indispensable means of communication found its expression in the study of texts. As linguistics gradually moved out of the form, formal-functional framework, and studied the language meaningfully, holistically, and coherently, the term discourse began to be actively used. Linguistics gradually moved away from the study of the sentence, and the next stage passed to the analysis of the text, which has such defining characteristics as the chain of sentences - completeness, integrity, coherence, etc²⁵⁰. The term “discourse” is not only an object of linguistics, but also serves as an object of research in the fields of sociology, cultural studies, pedagogy, and jurisprudence. The original dictionary meaning of the term “discourse” comes from the Latin word “discursus” and means “movement”, “turn”, “conversation”, “dialogue”. “Discourse” as a linguistic term was first mentioned in 1952 in the book “Discourse analysis” by the American scientist Z. Harris. We can observe that the term discourse has been given various explanations in linguistic dictionaries. In particular, the term discourse is discussed in detail in the “Dictionary of Linguistic Terms” written by T. Jerebilo. Discourse (German discourse, French discourse, English discourse) is defined to express two different meanings: 1) the original meaning is rational thinking. 2) Then this term began to be used in the sense of dialogue. Also, in world linguistics, the word discourse expresses the following meanings:

- a) a specific communicative event recorded in written texts or oral speech, carried out in a certain cognitive and typological conditional space;
- b) a text that is integrally connected with the situational context.

In the Austrian school of German linguistics, discourse is defined as a linguistic expression of a certain social practice, a systematized use of language that expresses an ideologically and historically conditioned mentality.

In the works of English scientists, the meaning of the term discourse was initially given as a coherent text, and then it expressed such meanings as a verbal-conversational form of the text, a dialogue, a group of semantically connected sentences. Linguist A. Kibrik interprets discourse as the processes of construction and understanding of oral speech, while E. Ben-Veniste defines it as the speech expressed by the speaker, the speech embedded in life. The Dutch linguist T.A. van Dijk suggests considering the discourse at several levels. He expresses the opinion that discourse should be viewed in a broad sense as a complex communicative event, and in a narrow sense as a written or spoken verbal product of communicative action.

It should be noted that T.A. van Deyk defines the difference between discourse and text as follows: discourse is an actual spoken text, that is, an active speech act, and text is an abstract grammatical structure of thoughts related to the language system or formal linguistic knowledge. Discourse is a precise conversation, and precision applies equally to the situation, the text, and the object in which the concept of discourse is applied. Discourse is a type of conversation²⁵¹. Among the methods of discourse research, the following types of analysis reported by T. Van Deyk are significant:

- grammatical (phonological, syntactic, lexical and semantic) analysis;
- pragmatic analysis of speech and communication actions;

---

²⁴⁹ Борисова Е.Г. Политическая лингвистика или лингвополитология? Политическая лингвистика: проблематика, методология, аспекты исследования и перспективы развития научного направления: материалы междунар. науч. конф.(Екатеринбург, 27.11.2015) –с 29.

²⁵⁰ Темнова Е.В. Современные подходы к изучению дискурса // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. - М.: МАКС Пресс, 2004. С.32

²⁵¹ Дейк Т.А. ван. Язык, познание, коммуникация. - М.: Прогресс, 1989. -С. 372.

- rhetorical analysis;
- stylistic analysis
  - analysis of specific features (genre, etc.) of structures (stories, news, parliamentary debates, lectures, advertising texts, etc.);
  - conversation conversion analysis;
  - semiotic analysis of sound, visual material and other multimodal parameters of speech interaction²⁵².

When we look at the existing sources in the history of Turkic languages, in particular, the Uzbek language, we can find several sources related to political speech. These sources are recorded in petroglyphs, official state documents and literary sources. Continuing our thoughts on the concept of political speech, Professor K. Sadikov comments on political-official diplomatic speech and its definition as follows: Political, official-diplomatic speech refers to the speech of khagans, khans, sultans, statesmen towards the nation. his words, official address, label, instructions to government agencies, mutual written communication with different landowners are understood²⁵³. We can also understand that in the history of language, we can include official address texts, labels, embassy correspondence sent by the ruler into political speech. In the history of the Uzbek language, there are oral (oral orders and instructions of khans and sultans, official communication with people) and written (official, diplomatic documents) forms of this form of speech, and these forms are based on immortal sources formed over millennia. drawn to the line of analysis. Among the sources related to political speech, we can cite the following sources: sources from the ancient Hun period, inscriptions in the ancient Turkic language (runic inscriptions), Yusuf Khos Hajib's work "Qutadgu Bilik", labels of Amir Temur and Timurid rulers, and statecraft official document forms. In general, all parts of the above sources did not create a full-fledged political speech. However, it is possible to observe the opinions of the rulers towards their people. After all, the sources found in recent times show that in the kingdoms that ruled in our motherland, the documents related to state administration were written in local languages and scripts. For example, records in ancient Chinese annals confirm that the official correspondence of the Huns to the Chinese in the 200s BC was in the Huns' own script and language.²⁵⁴ "Kulteğin" and "Bilga Khakan" monuments can be mentioned as their first examples. The formation of the Turkish literary language and its improvement were greatly influenced by the First and Second Blue Turkic khanates, which ruled in the VI-VIII centuries. The state policy of the Khakhanites opened a wide path to the development of the culture, literature and literary language of the Turkic peoples, and the development of science. During this period, uniting the heads of the Turkic peoples in the vast territory of the Khaganate, strengthening the state, and organizing the people into a unified governing circle rose to the level of government policy. There was a need to use a common literary language in the territory of the Khaganate for the development of science and literature in the management of the state and society, in conducting business and establishing international diplomatic relations.²⁵⁵ Let us continue our discussion about the characteristics of political texts by citing the parts of the text "Bilga Khagan" which is considered as one of the sources of political speech. The word Bilga Khagan: Tāñri tæg tāñrida bolmiş. Türk bilgä qagan by ödkä olurtim. Sabymyn tükäti äšidgil: ilaju injigünim joglanym, biriki ogusim budunym, birijä sab-aryt bäglär, jyräja tarkat

²⁵² Ван Дейк Т. А. Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации. Пер. с англ. — М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2013. — С. 20

²⁵³ Sodiqov Q. Eski o'zbek yozma adabiy tili. —Toshkent: Akadernashr, 2022. —b.524

²⁵⁴ Омонов Қ. Эски туркий дипломатик хужжатлар: тарихий - филологик тахлил.-Т.: «Extremum-press», 2015. —б. 45.

²⁵⁵ Sodiqov Q. Eski o'zbek yozma adabiy tili. —Toshkent: Akadernashr, 2022.

bujyruq bāglār²⁵⁶ Тоғуз оғуз бāғлāри бuдuнu бу сaбымuн āдгūti āšid, қaтырды тuнлa. Тāғри-тег тāғри yарaтмiш тuрк Bilgā qаyаn sаbim. In the part that begins, Bilga Khagan's speech to motherland sounds like a "call". I sat on this throne as Turk Bilga Khagan by the grace of God, who received the grace of God, who is as glorious as the sky. Listen to me completely, my brother behind me, my nephew, my son, the alliance, my clan, my people, the Shodanite begs on the right, the Tarkhans on the left, the commanding begs .. the nine Oguz begs, people, listen carefully to my words. That's it

Khakan's rhetorical appeal to the people and rhetorical interrogatives are also rhetorical elements: Azu bu sabymda igid bargi? Turkish fans love it! Meaning or is there a lie in my words? Listen to this, people of the Turks.

In Bitiktash, we can understand Bilga Khagan's address to the nation and begs from the following text fragment. Turkish Oghuz begs, people, listen! If the sky does not fall from above, if the earth does not crack from below, the Turkish people, who destroyed your state, your government? You made a mistake, you introduced evil. He came and scattered them with weapons, and drove them away with spears? Holy Otukan yish ..... you went, you went as far as you could go to the west. Where you went, the goodness must be this: your blood flowed like water, your bones lay like a mountain, your son became a slave, your leprous daughter became a slave.

Sohibqiron Amir Temur's official speech arrived in an inscription written on a rock when he started marching against Tukhtamishkhan. The inscription was probably written in Arabic and old Uzbek. It is known that Amir Termur started campaigning against Tukhtamishkhan in the seven hundred and ninety-third year (April 1391 AD). The inscription written in the name of the Sultan has eleven lines, the first three lines are written in Arabic, and the next eight lines are written in Turkish with Uyghur script. Compared to the basmala in the Arabic script, the text in the Uyghur script is relatively well preserved.

The reading of the Turkish text in the inscription:

Tarix yeti yüz toqsan üçtā, qoy yil yazniñ ara ay Turanniñ sultāni Temür-beg üç yüz miñ çerig bilā islām üçün Toxtamiš-xan bulğar xaniğa yoridi. Bu yergā yetip belgü bolsun tep bu tobanī qopardi. Tāғri nisfat bergāy inšalla. Tāғri el kišigā rahmat qilğay, bizni duā bilā yād qilğay.

Content

"In the year seven hundred and ninety-three, in the year of the sheep, in the month of Koklam, the Sultan of Turan, Temurbeg, with three hundred thousand troops, raised an army (against) the Bulgar Khan Tokhtamish Khan for the sake of Islam. He got here and wrote this epitaph as a sign. May God grant (us) nisfat [that is, justice, fairness] bergay inshoolo. May God have mercy on the citizen, (el) remember us with a prayer"²⁵⁷

This inscription, written in the old Turkic language, is slightly different from the lexicon of our language today. Including yaz The word means spring. Tāғri nisfat bergāy inšalla - and in the sentence tangi is used in the sense of honesty and justice. Чериг- soldier, yoridi-walked, is expressed in the sense of raising an army.

The history of the discovery and study of the label written in Turkic (old Uzbek) and confirmed with his personal seal, aimed at protecting the rights of the descendants of Abu Muslim in Khorezm according to the decree of Amir Temur, its facsimile photo, the text in Arabic spelling and its translation into modern Uzbek, as well as scientific comments and an analysis of historical events is given.

It is clear from the language of the ancient written monuments of the Turkic peoples that although political speech was not recorded as a separate type in these peoples, its

²⁵⁶ In providing the translation of the texts, in the annotations, we practically used the book "Ko'k turk bitiklari: matn va uning tarixiy talqini" by K.Sadikov - Publishing house of the Tashkent State Institute of Oriental Studies. 2004.

²⁵⁷ This text and its translation were taken from the following source: *Ilk va o'rta asrlarda yaratilgan turkiy hujjatlar. Transcription and interpretation by Kasimjan -Tashkent – 2016. –p.136.*

manifestations were preserved and developed in a unique way. The research and study of these aspects linguistically, in particular, textually, is one of the important tasks before our science today.

References

- Жалилов Х. Нотиқлик санъати. –Т.: Ўзбекистон, 1976.
- Ro‘ziyev E.O‘. Tilshunoslikda siyosiy diskurs tushunchasi. Oriental Renaissance: innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME1 | ISSUE 2 –B. 229 <https://cyberleninka.ru/article/n/-tilshunoslikda-siyosiy-diskurs-tushunchasi>
- Чудинов А.П. Политическая лингвистика: Учеб. пособие / Москва. Изд-ва “Флинта”, 2006.
- Будаев Э.В., Ворошилова М.Б., Дзюба Е.В., Красильникова Н.А.; отв. ред. А.П.Чудинов; Современная политическая лингвистика: учебное пособие /Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2011.
- Ahmet Yüzendağ, Hitabet Dersleri, DİB Yay., -Ankara, 1964.
- Sodiqov Q. Eski o‘zbek yozma adabiy tili. – Toshkent: Akademnashr, 2022.
- Omonov Q.Sh. Turkiy rasmiy uslubning yuzaga kelishi va takomili (ilk va o‘rta asrlar). Filol.fan.dok. diss. avtoreferat. – Toshkent. 2016.
- M.Is’hoqov, Q.Sodiqov, Q.Omonov. Mangu bitiklar. O‘rta Osiyo xalqlarining eng eski yozma yodgorliklari bo‘yicha tadqiqotlar. – Toshkent: 2009.
- Sodiqov Q.“Ko‘k turk bitiklari: matn va uning tarixiy talqini”. – Toshkent: davlat sharqshunoslik instituti nashriyoti. 2004.
- Омонов Қ. Эски туркий дипломатик хужжатлар: тарихий - филологик тахлил. -Т.: “Extremum-press”, 2015.
- Aripova A. H. Notiqlik nutqining lisoniy-uslubiy vositalari. Fil. fan.. nomz. diss. – T. 2002.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ

Сұлтан Бахтиярұлы Мұхамедалы,

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
докторанты, e-mail: mukhamedaly.s@mail.ru*

Андатпа. Мақалада Қожа Ахмет Ясауидің философиялық-педагогикалық және әлеуметтік-этикалық мұрасындағы рухани-адамгершілік ізгіліктік құндылықтардың маңызы ашып көрсетілген. Ясауидің еңбектеріндегі рухани-адамгершілік тәрбие беру бойынша идеялары жүйеленген. Бұл идеялар «Диуани хикмет» еңбегіндегі «адамгершілік», «рухани-адамгершілік», «тәрбие», «үйрету», «ақыл», «парасат», сияқты негізгі еңбектерімен қарастырылған ұғымдармен сипатталған. Ясауидің педагогикалық мұрасы заманауи ғылым философиясы тұрғысынан зерделенеді. Ясауидің рухани-адамгершілік мұраларын зерттеуде әлеуметтік гуманитарлық әдіснама мен гуманистік принциптері қарастырылған.

Кілт сөздер: Рухани-адамгершілік, құндылық, тәрбие, білім беру

Annotation. The article reveals the importance of spiritual and moral values in the philosophical-pedagogical and social-ethical heritage of Khoja Ahmet Yasawi. Yasawi's ideas on spiritual and moral education are systematized in his works. These ideas are described by such concepts as "morality", "spiritual-morality", "education", "teaching", "mind", "parasat" in the work "Diwani Hikmet". Yasawi's pedagogic legacy is analyzed from the point of view of modern philosophy of science. Social humanitarian methodology and humanistic principles are considered in the study of Yasawi's spiritual and moral heritage.

Key words: Spiritual and moral, value, upbringing, education

Özet. Hoca Ahmet Yesevi'nin felsefi-pedagojik ve sosyal-etik mirasında manevi ve ahlaki değerlerin önemini ortaya koymaktadır. Yesevi'nin manevi ve ahlaki eğitime ilişkin görüşleri eserlerinde sistematize edilmiştir. Bu fikirler Divani Hikmet adlı eserde "ahlak", "manevi-ahlak", "eğitim", "öğretme", "akıl", "parasat" gibi kavramlarla anlatılmaktadır. Yesevi'nin pedagojik mirası modern bilim felsefesi açısından incelenmektedir. Yesevi'nin manevi ve ahlaki mirasının incelenmesinde sosyal insani metodoloji ve hümanist ilkeler dikkate alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Manevi ve ahlaki, değer, yetişme, eğitim

Бүгінгі жас өскелең ұрпақ тәрбиесіндегі басты мәселе жастарды рухани жетілдіріп дамыту. Рухани даму дегеніміз өзінің өмірдегі орнын жауапкершілігін түсініп, өзін-өзі жетілдіріп дамыту. Рухани даму жеке тұлғаны қалыптастырудың негізгі өзегі болып табылады. Рухани дамыған, адамгершілік құндылықтары қалыптасқан тұлғаның көрсеткіштегі баспалдағы жақсылық жасауға ұмтылу, өзін-өзі тану арқылы жүзеге асады.

Еліміздің егеменді ел болып, өркениетті мемлекеттердің санатына қосылуы жағдайында қоғамдағы әлеуметтік, мәдениет пен білім жүйесін әлемдік өркениет үлгісінде дамытуда. Өйткені қайсыбір мемлекеттің рухани даму үрдісінің өзінің ерекшеліктері болады. Бұл ерекшеліктер сол мемлекет халқының рухани мәдениетімен, тарихи даму жолымен айқындалады. Ғасырлар қойнауында Қожа Ахмет Ясауи еңбектері зерделеніп, тәрбиенің озық үлгілерін бүгінгі жаңа ұрпақ тәрбиесінде пайдалану аса маңызды міндеттердің біріне айналып отыр.

Қазіргі жастарды тәрбиелеу ісінде адамның ішкі жан дүниесі мен рухани әлемін дамыту әрі жетілдіруге байланысты түрлі іс-шараларды қажет етіп отыр. Халықтың діни әдет-ғұрпы, салт дәстүрі, рухани мәдениет және ұлттық дүние танымдық негізде,

ұрпақтың рухани-адамгершілік тәрбиесін дұрыс жолға қою міндеттерін іске асыру, басты да негізгі мақсат болып отыр.

Адамгершілік адамдардың тіршілік әрекетінің барлық жақтарын қамтиды және осыған орай адамның қоғамдық өмірінің әртүрлі саласындағы мінез-құлқын реттеп отырады. Адамгершіліктің әлеуметтік құбылыстағы ерекшелігі оның құндылық бағдарды, ұмтылысты, күнделікті мінез-құлықты реттеудегі қабілеттілігі болып табылады. Адамның адамгершілігі мәнін ой елегінен өткізуде бұл ұғымның баламасы ретінде мораль ұғымының жиі қолданылатынын ескерген жөн. Мораль - адамның мінез-құлқын реттеуші нормалардың жиынтығы. Ол адамзат пайда болғаннан бастап әлеуметтік тұрмыстың мазмұнын анықтайтын жалпы адамзаттық рухани құндылықтардың қатарына жатады және адам мен қоғам қанша өмір сүрсе, сонша оның маңызды қасиеті болып қала береді. Мораль адамгершілік нормалары мен ережелеріне себеп болатын жалпыға ортақ принциптер негізінде қалыптасады. Адамдарды нормативті бағдарлаудың тәсілі бола тұра, ол қоғамдық қатынастың да маңызды бағыттарынан көрініс береді және моральдық сана мен моральдық практиканы біріктіретін әлеуметтік тұрмыстың үлгі боларлықтай тамаша материалдық саласын қарастырады. Рухани сана - бұл адамның санасында адамгершілік принциптерінің бейнеленуі, яғни адамдар арасындағы өзара қарым-қатынасты және қоғамға қатынасты реттейтін мінез-құлық нормасы. Ол қоғамның дамуына және адамның жинақтаған мінез-құлық тәжірибесіне байланысты қалыптасып, адамгершілік ұғымдары мен ой қорытындыларында көрініс алады. Оның қалыптасуы адамның моральдық категорияларды меңгеруімен шектелмейді, ол адамның бойында көрініс беретін моральдық принциптерге деген көзқарасты қалыптастыруға және осы принциптерді мінез-құлыққа енгізуге ұмтылады. Осыған орай моральдық ұғымдар моральдық сенімге айналады да, моральдық мінез-құлық мотиві пайда болады.

Мораль – адамның туа біткен қасиеті, оның көмегімен іс-әрекеттер мен мінез-құлық пайда болады. Адамды кемелдендіретін, қоғамды өмір сүретін ізгі адамгершілік пен ізгі қасиеттер де тақуалық қағидалары. Тұлға тәрбиесі – адамдарға игі қоғам құруда тиімді және уақытпен шектелмейтін моральдық білімдерді, сезімдер мен мінез-құлықтарды қамтитын ізгі қасиеттерді бойына сіңізуге көмектеседі. Адамның жеке тұлға ретінде қалыптастыруда оның дарыны, өмір сүретін ортасы, әлеуметтік, мәдени-адамгершілік құндылықтары мен үлгі алатын адамдары үлкен рөл атқарады. Отбасынан бастау алатын тұлғаны қалыптастыру білім ордасында жалғасын табады. Жақсы үлгі ретінде ұсынылған үлгілер әр қырынан кемел болса, үлгілі адамдардан пайда алу мүмкін. Сондықтан ата-ана мен ұстаздар үшін адамгершілік пен ізгі қасиеттерді баланың білім беру үрдісінде бойына сіңіру маңызды болып отыр. Өйткені үлгі ретінде таңдалған адамның барлық мінез-құлықтары еліктеу сатысынан сәйкестендіруге бейсаналық түрде ілгерілеп отырады. Адамның өзі ұнатпайтын, сенбейтін адамды үлгі етіп алуы және оған адамгершілігі мен өмір салты жағынан ұқсауы, өзін өзі сияқты ұстауы мүмкін емес.

Жастардың жан-жақты дамып жетілуіне ұлы ойшылдар еңбектерінде көрініс алған педагогикалық идеялар үлкен септігін тигізеді. Бүгінде жастардың санасын рухани жаңғыртуда тарихи тұлғалардың әлемнің және еліміздің ғылымына, мәдениетіне қосқан үлесі, өмірлік құндылықтары мен әділеттік жолындағы күресі, адамзатқа жасаған игілік істері сияқты құндылықтардың маңызы арта түсуде. Сондай тұлғалардың бірі – Қожа Ахмет Ясауи [1, 254 б.].

Қожа Ахмет Ясауи рухани танымды тануға ерекше көзқараспен мән берген халықтың қалаулысы. Рухани тазалықтың тірегі - кісілік қасиеттердің мұраты мен көрсеткішін, қуаныш көріністері мен адамның жоғары құндылықтарға іштей бейімделуін білдіреді. Ол адамның болмысы, білімі, мінез-құлқы, шекаралары, мақсаттары және ғаламмен қарым-қатынасы сияқты көптеген аспектілерде ойлау тарихының негізгі тақырыптарының бірі болды. Өйткені адам саналы жаратылыс

ретінде бақылайтын, салыстыратын, жобалайтын, мақсат ететін, жоспар жасайтын, мақсатқа сай құралдар жасайтын, таңдаулар мен қалаулар жасайтын және осылардың барлығына байланысты әрекет ететін болмыс.

Ясауидің адам туралы түсінігі Құдайға таңдаулы түрде берілген уәдеден басталып, ақырет өмірін де қамтитын рухани құндылыққа негізделген көзқарас ретінде ұсынылған. Бір бөлшегі адам баласы. жаратылған дүние, білу, қалау, жауапкершілік және сүйіспеншілікпен қарау тұрғысынан ерекшеленеді. Философиялық ой-пікірде адамдар жанға ие болу жағынан басқа тіршілік иелерімен ортақ болғанымен ойлау, кемсіту сияқты ерекшеліктерімен басқа тіршілік иелерінің арасында жоғары орынға ие. Негізінде, оның осы рухани сипаттарының көрінуінің саны мен сапасы оның Құдайды оңай тануына мүмкіндік береді [2, 663 б.].

21 ғасырда қоғамда жақсы мінез-құлық танытатын және үлгі алатын адамдар аз екені белгілі. Бұл тұрғыда Түркістанда имандылық қоғамын құруға және исламды таратуға көп күш салған, Анадолы рухани сәулетшілерінің қатарынан орын алған Қожа Ахмет Ясауидің имандылық пен рухани түсінігі маңызды орынға ие болды. Оның ойынша, иманның кемел болуы рухани-адамгершіліктің кемелденуіне байланысты.

Қожа Ахмет Ясауидің адам тәрбиесін түсінуіндегі маңызды мәселе – тұлға аралық өзара әрекеттесу және әлеуметтік интеграция құбылысы. Оның дидактикалық еңбектерінде; мотивтер мен құндылықтар, олар туралы мағлұматтар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер мен аңыз-әңгімелер арқылы қоғамдық сананы өміршең ұстауға ықпал етеді. Ясауи күрделі өрнектерден, әсіресе философиялық бағалаулардан аулақ болуға тырысты. Ол бүгінгі педагогикада маңызды орын алатын жақыннан алысқа, белгіліден белгісізге және қарапайымнан күрделіге деген қағидаларды сол кездегі ең жақсы түрде қолданды.

Қожа Ахмет Ясауидің түрік-ислам ой-пікірінде орны мен маңызы зор. Ахмет Ясауи – әрі нағыз моралист, әрі ағартушы. Ол өзінің адамгершілік ойлау жүйесінде философиялық, теологиялық және мистикалық элементтерді біріктірудің тамаша үлгісін асқан шеберлікпен көрсетті. Ясауидің этика түсінігінің ең ерекше тұстарының бірі; Бұл этиканы түсінуде ол тұлға мен қоғамды неғұрлым функционалды, тиімді және тиімді етіп түрлендіретін және бағыттай алатын теологиялық және мистикалық принциптерді теориялық және практикалық өлшемдерімен көрсете білу қабілетін көрсетті. Ясауидің саяси және әлеуметтік ойларының негізінде рухани-адамгершілік құндылықтар жатыр. Диуан-и Хикметтегі әділет ұғымы Қожа Ахмет Ясауидің рухани философиясының басым құндылықтарының бірі ретінде көрінеді. Оның адамгершілік философиясында адалдық, теңдік, заңға бағыну, адалдық, сүйіспеншілік, адалдық, шартты сақтау, шындыққа адалдық, сүйіспеншілік, мейірімділік, жанашырлық, достық, шынайылық, төзімділік, жомарттық, бата бөлісу, жақсылық, т.б. Осы сияқты негізгі құндылықтар маңызды орын алады. Бұл құндылықтардың жеке және қоғамдық деңгейде жүзеге аспаған кездегі жағымсыз жақтары мен салдарларына назар аударады. Оның мақсаты – қоғамға рухани-адамгершілік пен онымен байланысты құндылықтарды түсінікті тілмен түсіндіру, Олардың осы құндылықтарды қабылдауына ықпал ету және оларды шындыққа айналдырып, практикалық өмірге көшіруге көмектесу. Дәлірек айтқанда, қоғамды осы құндылықтар жиынтығын жүзеге асыру үшін сезімталдық пен жүйелілікке жеткізу. «Диуан-и хикметте» адалдық пен әділдік тақырыптары жиі айтылады. Ол өзінің даналығымен, афоризмдерімен, кеңестерімен, нұсқауларымен және ескертулерімен жетекші рухани-құндылық тәрбиешісі. Өйткені ол өзінің адамгершілік құндылықтары туралы білімі мен ақыл-кеңесінің арқасында бұл құндылықтардың мұсылман түріктер арасында қабылданып, жүзеге асырылуын қамтамасыз етті, осылайша даладағы көшпелі түркілер арасында таралып, тамыр жайды. Түркі-ислам мәдениетінде этика саласында маңызды орын алып, түрік ойлау тарихында өзіндік із қалдырды. Ахмед Ясауи далада үстемдік еткен түрік көшпелі мәдениеті мен ислам дінінің арасына көпір сала білді.

Қожа Ахмет Ясауидің адам және қоғам арасындағы қарым-қатынас контекстінде адамгершілік идеясына басқа өлшем қосады. Байлық пен кеңею әкеледі деуге болады. Осы тұста ол адамгершілік құндылықтардың ішінде әділеттілік идеясына ерекше мән береді деуге болады. Ол әділеттілік идеясының жеке және әлеуметтік аспектілеріне үлкен мән береді. Оның ой жүйесінде адамгершіліктің теориялық және практикалық тұтастығының, яғни адамгершіліктің теориялық және практикалық тұтастығының теологиялық мәні көрсетілген. Ясауи өзінің моральдық ой-пікірінде моральдың теориялық және практикалық тұтастығын және құндылықтар жиынтығын және оларды мінез-құлыққа көшіру үшін өз еңбектерінде кейбір теологиялық және мистикалық принциптерді анықтады. Қожа Ахмет Ясауидің түрік-ислам ой-пікірінде орны мен маңызы зор.

Жалпы алғанда, тәрбие - бұл жеке тұлғаның мінез-құлқын өзгерту процесі. Кең мағынада тәрбие – бұл жеке тұлғаның әлеуметтік стандарттарды, сенімдер мен өмір сүру тәсілдерін меңгеруінде тиімді болатын барлық әлеуметтік процестер. Тәрбие – адамдардың жақсы мінез-құлық пен әлеуметтенуіне көмектесу үшін жасалған күш-жігер. Тәрбиенің мақсаты дана адамдарды тәрбиелеу. Бұл мақсатқа жету көптеген қиын кезеңдерден өту арқылы мүмкін болады.

Қожа Ахмет Ясауидің тәлім-тәрбие әдісі толеранттылық, проблеманы шешу, бірлік, қоғамдық құрылыс, ізгілік, орта жол, сабырлық, мәдениеттілік, өзін-өзі тану, көші-қон қызметін қамтиды. Ахмет Ясауи пайдаланған білім беру әдісі қазіргі білім беру теорияларының бірі болып табылады. Өйткені ол қарапайымнан күрделіге, жақыннан алысқа, нақтыдан дерексізге, жеңілден қиынға қарай әдісті қолданды [3, 255 б.].

Білім беруді көздейтін мақсат – жеке адамды ауыспалы және уақытша және шамалы өзгерістер болып жатқан әлемге емес, әлемнің өзгермейтін, тұрақты шындығына бейімдеу. Қожа Ахмет Ясауиді адамдардың бұл дүниеде тек дүние үшін емес, ақырет сенімі үшін де бір нәрсе жасауы керек деп санайды. Сулейман Доған өзінің еңбегінде Ясауидің тәлім-тәрбие әдісін мынадай негізгі тақырыптарға топтастырған:

1. Хабарламадан гөрі бейнелеу әдісі: Белгілі бір мағынада ол экспрессиядан гөрі субстанцияға негізделген. Өз іс-әрекетімен үлгі болуға тырысады. Ол өз әрекеттерімен адамдарды шақырады. Ол сөзге емес, мәніне қарайды;

2. Өңгімелесу әдісі: «Дін – кеңес» деген қағиданы негізге ала отырып, халықты жақсы ақыл-кеңеспен тәрбиелеуге тырысады. Олар өздеріне келген адамдарға кеңес береді. Бұл кеңестер адамдардың жағдайына қарай қалыптасады. Өңгімелер әулие аңыздарымен безендірілген. Адамдар бұл әңгімелерден үлкен сүйіспеншілікпен, ынтамен және толқумен пайда көреді;

3. Махаббат әдісі: Ұстаз бен шәкірт арасындағы махаббатсыз ештеңе болмайды. Сондықтан ұстаз бен шәкірт арасында өте жақсы рухани махаббат көпірі орнатылуы керек. Осы көпір құрылғаннан білімде ілгерілеушілік байқалады. Осылайша адамдар жақсылық пен пайдалы істерді жасауда бір-бірімен жарысады;

4. Төзімділік әдісі: Мәселеге қорқынышсыз, сүйіспеншілікпен қарайды. Ол әр мәселеде толеранттылық мәдениетімен әрекет етеді. Адамдар күнәлары үшін чат шеңберлерінен шығарылмайды. Оларға көбірек кеңестер беріліп, жан-жақты жағдай жасалған.. Сондай-ақ олар бұл адамдарды есіктерден қумай, тіпті алыстатпай, жақсы және ақиқат жолды көрсетіп, осы жолды жалғастыруға кеңес береді;

5. Еліктеу және қолдану әдісі: Шәкірт алдымен жолбасшысына еліктеп, сосын іс жүзінде қолданады. Адамдар көргендерін іс жүзінде қолдануды кешіктірмейді. Егер олардың алдында үлгі көрсе, оны жүзеге асыру оңайырақ болады. Адам баласы дүниеге келгеннен бастап көру арқылы үйренеді. Көру сөзден гөрі маңызды және тиімді;

6. Сабыр әдісі: Сопылық жолды ұстанған дервиш әрқашан сабыр етеді. Ол ешқашан шыдамдылығын жоғалтпайды. Өзіне әділетсіздік жасалғанда, қажет болса

сабыр етеді. Мұнда сопылық саяхатшы нығметтерге шүкіршілік, ауыртпалықтарға сабырлық танытады. Махаббат, сыйластық, жауапкершілік, шыдамдылық, табандылық, адалдық және нәтижесінде бақыт келеді. Сондықтан шыдамдылық – тәрбиенің ең басты жолы, яғни тәртіп. Құрбан шалу да сабырлық жолы. Шыдамдылық – табысқа жетудің ең маңызды жолдарының бірі;

7. Көз тию әдісі: Қазіргі білім беру жүйесінде сөз көзге беріледі, ауызбен тыңдалады. Ұстаз шәкіртінің көзіне қарайды, ал шәкірті оның аузынан шыққан сөздерді мұқият тыңдайды. Көз – жүректің айнасы. Нұр көзден жүрекке тарайды. Хазірет Мевлана; «Адам баласы көзден тұрады» дейді;

8. Үлгі әдісі: Олар адамдарға сөзімен емес, өмірімен үлгі болады. Олар іс жүзінде жасамайтындарын айтпайды. Жақсылықта, сұлулықта, пайдалы істерде жарысады. Олар өз іс-әрекеттерімен қоғамға жол ашып қана қоймай, кейінгі ұрпаққа үлгі-өнегелі мінез-құлықтарды да қалыптастырады. Олардың бұл сөздері мен істері ауыздан-ауызға жетіп, жақсы мінез-құлық танытудың бәріне үлгі;

9. Миғраж-қызмет әдісі: Қожа Ахмет Ясауи Пайғамбардың миғраж әдісін, әсіресе бір жерден екінші жерге бару арқылы қолданған, миғражды қызметке айналдыруды білген. Қай жерде жүрсе де қарапайым, қарапайым өмір сүріп, жұртқа көріксіз жақсылық пен ізгілік танытқан [4, 274-275 б.].

Қазақ ойшылдары шығармашылығындағы құнды педагогикалық идеяларды айтқан кезде, бүкіл мұсылман әлеміне танымал ғұлама ойшылдардың бірі - ғалым, сопы, философ Қожа Ахмет Ясауидің рухани бағытта жазылған «Диуани хикмет» (Даналық кітабы) атты еңбегіндегі тұлғаны рухани адамгершілік тәрбиесімен үндесіп жатқан ақыл-өсиеттерге тоқталмай кетуге болмайды. Еңбектің маңыздылығы туралы кезінде Ясауи:

Атым Ахмет, ғылым сөзім,
Кетсем де өзім, қалады сөзім.
Өмір озып, келеді көңіл күзі,
Толғандай болады екі көзім.

Соның үшін шығардым түрікше кітаб,
Керек болса тәлім, дос кітаб, - деп айтып өткен, өзі өлсе де өзінің өнегелі тәлімгерлікке толы даналық сөзінің мәңгі жасайтынына кәміл сенген.

Шәкірттерге дүр мен гәуһар шаштым міне,

Мен «Дәптер сәни» сөзін аштым міне, - деп өзінің өнегелі ісінің, білімінің келешек ұрпаққа шәкірттері арқылы жалғасын табатынын жақсы түсінген. «Ғалымдар сөзін естіп, өзінді біл», Жалған сөйлеп имансыз кетпе, Құр бекерге жалған сөйлеп, тілді безеп, дүние үшін иманың мен дініңді сатпа, кісі ақысын жеме, өтірік айтпа, дүние-байлыққа қызықпа, мәңгілік ештеңе жоқ, дүние жалған, сөзде де, істе де ұстамды бол» - деп оларды адамгершілігі мол, білімді, мейірімді адам болуға бағыттады.

Үш нәрсе бар жер қылатын адамды,

Үш күнә бар оттай қарыр табанды.

Біріншіден - арсыз мақтан, жамандық,

Екіншіден - алдау, арбау, арамдық.

Үшіншісі - алыпсатар, сараңдық,

Ақымақ қылар осы үш түрлі надандық, - деп, надандықтың жақсылыққа апармайтынын ескертеді.

Шәкірттерім, халім көріп қамым жеңдер,

Жолда қалған құл Ахметке жол беріңдер,

Жолды іздеп, тіленші боп келдім міне, - деп, шәкірттерін халық үшін адал қызмет етуге, болашақ үшін сара жол іздеуге шақырады.

Рақым болып ғаріптерге шапағат еткін...

Ғаріптерді көрген жерде қорламаңыз,

Ғаріптерге ашумен сөз қатпаңыз,

Сорлы екен деп, ғаріптерге тас атпаңыз,

Бұл дүниеде ғаріптердей адал болмас...

деген өлең шумақтары арқылы шәкірттерін де, оқырмандарын да имандылыққа, мейірімділікке меңзеп, ғаріп, пақыр, жетімдерге қамқоршы, пана болуға бағдарлайды. Адамның сыртқы келбетімен ішкі рухани жан-дүниесінің үйлесімділікте болуына аса мән береді. Мұндай жетістікке «сыртын жөндеп, ішің түзеп ғалым болсаң», екі көзің төрт болып, таңсәріден ерте тұрып, білім алсаң ғана жетесің, ғылым, өнер, білім асқақ арманға жетудің кепілі деп түсіндіреді [5, 56 б.].

Ясауи сонымен бірге адамгершілік тазалығына аса мән береді. Оның іліміндегі адамгершілік дін арқылы түсіндіріледі. Адамның жақсы немесе жаман болуы, әділетті немесе әділетсіз болуы оның жасаған іс-әрекеттеріне, құдайға сенуіне байланысты. «Кімде-кім жамандық жасаса, ол күнәдан арыла алмайды, кімде-кім жақсылық жасаса, ол құдайдың сүйіктісі болады» - деген көзқарасты ұстанады. Нысапсыздарды сынға алады. Әсіресе өз мүдделері үшін жалған сөйлеп, өтірік дем салып, ішірткі, тұмар жазып, иманын сатқан дүмше молдаларды: Тіліменен үмбетпін деп жалған сөйлер, Кісі малын алмақ үшін арбап сөйлер. Адалын мұнда тастап, арам көздер, - деп суреттейді, олардан бойды аулақ салу қажеттігін ескертеді.

Жалпы адамның көзқарастары мен ой-пікірлерінің қалыптасуына, дамуына өзі өмір сүрген кезеңдегі тарихи қоғамдық-әлеуметтік жағдайлардың әсері аз болмайтыны, яғни адам қоғамнан тысқары өмір сүре алмайтыны бесенеден белгілі. Себебі адамның өзі де сол қоғамның бір бөлшегі. Сондықтан бұлардың бәрі адамның түйсігі арқылы өтіп, оның сана сезімінде белгілі бір із қалдыратыны ақиқат [6, 254 б.].

Жастарды тәрбиелеудегі негізгі мақсатымызды өзіміздің күнделікті оқу-тәрбие үдерісіндегі қызметімізде түрлі жолдармен әдіс-тәсілдермен іске асыруды талап етеді. Сонымен тәрбие істеріндегі негізгі мәселе жастарды тұлғалық қарым-қатынасты дамыту, жетілдіру, әр адамның құндылығын дамыту, өске ерекшелігін, сана-сезімін, өзіндік баға беруін қалыптастыру. Рухани-адамгершілік, имандылық, инабаттылық тәрбиесінде студент жастардың назарын өз өміріндегі елеулі өзгерістерге бұрып саналы да сапалы түсінуіне баулу көзделеді. Сондықтанда бүгінгі жас өскелең ұрпақты оның ішінде жастарды философиялық және ғылыми бағытта тәрбиелейтін болсақ, онда рухани, мағнауи бай адамгершілігі мол иманды да, инабатты студент жастар болып жетіледі. Ол кезде қоғамда кәміл инсан (толық адам) саны молая түседі. Өскелең студент жас ұрпақтың діни танымы болмаса, оны философиялық тұрғыдан талдай алмаса және ғылыми (жаратылыстану) негізде дәлеліне көзі жетпесе онда оның рухани, мағнауи дамуы екі талай. Рухани-адамгершілік тәрбиесін ұлттық ойындар жүргізу, әңгіме, сұхбат, кездесулер өткізу, түрлі әңгімелер аңыздар құрастыру, көрген фильмдерін талдау арқылы іске асыруға болады. Рухани-адамгершілік, имандылық, инабаттылық тәрбиесіндегі негізгі басты қажетті мәселе адамды құрметтеу, сыйлау, әрбір келешек жас өспірім оның ішінде студент жастар өзін-өзі дамыту жетілдіру үшін өзін-өзі тәрбиелеуге, өздігінен білім алуға ұмтылу қажет екендігін түсінуі тиіс.

Қожа Ахмет Ясауидің тәлім-тәрбие әдісі бүгінгі таңда қажет құндылықтарды тәрбиелеудің маңызды жолы мен әдісі болып табылады. Ясауи еңбектеріндегі адам тәрбиесін түсінуіндегі маңызды мәселе – тұлға аралық өзара әрекеттесу және әлеуметтік интеграция мен үйлесімділік құбылысы. Адамдар араласады және бір-біріне көмектеседі. Осылайша, әлеуметтік бейбітшілік пен бірге өмір сүру оңайырақ болады. Ясауидегі тәрбие – ұлттық бірлік пен тұтастықтағы маңызды орталық.

Бүгінгі таңда адамзаттың тыныштығы, амандығы мен бақыты үшін рухани құндылық, ағартушылық, жаңару мен тербеліс қажет. Қазіргі әлем қазір адамзат игілігі үшін құндылықтарды игеруде қалып қойды. Бүгінде Ясауидің моральдық ілімдері жалпы адамзаттық деңгейде де маңызды ресурс ретінде көрінеді. Ахмет Ясауидің моральдық ой-пікірлері мұсылман түріктері арасында моральдық құндылықтарды қабылдау, және тарауында анағұрлым табысты және тиімді болды. Ахмет Ясауидің

құндылықтар саласындағы даналығынан үйренеріміз көп деп айтуға болады. Бүгінгі әлемде құндылық идеясын дамыту үшін біз Ясауидің хикметтерін қайта оқуымыз керек. Ол құндылықтарды ашқан және олардың қолданылуын көрсеткен ұлы исламдық адамгершілік ойшылы. Осылайша, Ясауи бізге құндылықтарды тәрбиелеу мен өмір сүруді үйретеді және көрсетеді. Бүгінгі таңда дінді дұрыс түсініп, моральдық құндылықтар негізінде жаңа өркениетке көшу үшін Қожа Ахмет Ясауидің даналығы мен идеялары қажет екенін айту орынды деп санаймыз.

Қожа Ахмет Ясауидің түрік-ислам ой-пікірінде орны мен маңызы зор. Ясауи рухани құндылықтар туралы көзқарасын әсіресе «Диуан-и Хикметте» афоризмдер мен хикметтермен бірге дамытты. Ол өзінің адамгершілік ойлау жүйесінде философиялық, теологиялық және мистикалық элементтерді біріктірудің тамаша үлгісін асқан шеберлікпен көрсетті. Ясауидің саяси және әлеуметтік ойларының негізінде моральдық құндылықтар жатыр. Бұл арада, сөзсіз, Диуан-и Хикметтегі адамгершілік ұғымы Қожа Ахмет Ясауидің моральдық философиясының басым құндылықтарының бірі ретінде көрінеді [7]. Оның адамгершілік философиясында адалдық, теңдік, заңға бағыну, сүйіспеншілік, адалдық, шартты сақтау, шындыққа адалдық, мейірімділік, жанашырлық, достық, шынайылық, төзімділік, жомарттық, жақсылық т.б.

Осы сияқты негізгі құндылықтар маңызды орын алады. Бұл құндылықтардың жеке және қоғамдық деңгейде жүзеге аспаған кездегі жағымсыз жақтары мен салдарларына назар аударады. Қожа Ахмет Ясауи шәкірттері де, қоғамды да жіті бақылап, күнә, жауыздық, әділетсіздік пен әділетсіз жағдайлар мен келеңсіз қылықтардан арылудың рухани жолдарын мысалдармен, хикметтермен, ақыл-кеңестермен, ескертулермен түсіндіреді. Оның мақсаты – қоғамға әділеттілік пен онымен байланысты құндылықтарды түсінікті тілмен түсіндіру, олардың осы құндылықтарды қабылдауына ықпал ету және оларды шындыққа айналдырып, практикалық өмірге көшіруге көмектесу болып балылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Құрбанқожа С. Қожа Ахмет Ясауи ілімін, рухани, мағнауи мұраларын үздіксіз білім беру жүйесіне ендірудің негіздері. – Түркістан, 2006. – 254 бет.
2. Fethi Kerim KAZANÇ/hoca ahmed yesevî'nin dîvân-ı hikmeti'nde ahlâkî bir değer olarak adalet/ Ulusarası şeyh Şaban-ı veli sempozyumu/ s-663-714.
3. OKUMUŞ, Ejder, “Sosyolojik Okuma Yaklaşımıyla Hoca Ahmed Yesevî”, Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevî, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2017
4. Süleyman DOĞAN/Hoca Ahmet Yesevi's Moral and Educational Teaching/Ulusarası şeyh Şaban-ı veli sempozyumu/ s-274-287.
5. Яссауи А. Диуани хикмет. – Алматы, 1993.
6. Сақыпжамал Ұ. Қазақ халық педагогикасы. – Алматы, 2013. – 254 бет.
7. Жәмішев Ә. Адалдық пен Ақиқат жолын толғаған. Хикметтер//Заман-Қазақстан, 1993.13.

АХМЕТ ЯСАУИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА САХАР УАҚЫТЫНЫҢ МӘНІ

Салтанат Турганбековна Назбекова,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, теология кафедрасының магистрі, Қазақстан, Түркістан қ.

Андатпа. Ясауи уақыт өлшем бірліктерінің ішінде «қант», «таң», «таң» уақыт аралығын жиі қолданады. Мұның маңызды себептері бар екені сөзсіз. Оның даналығында «қант», «таң», «таң» сияқты метафораларды қалай қолданғанын көреміз. Құранда да, сүннетте де түн батқан мезгіл саналатын таңның атауы маңызды саналып, мүміндердің бұл уақытты тиімді өткізуі керектігі айтылады. Дегенмен, әсіресе, көшпелі қоғамдарда таңғы сағаттың маңызы зор. Өміріңізді қайта бастау және сапарға дайындалу үшін ерте тұруға тура келеді. Бұл жағдайда адам дүниеде де, ақыретте де өзіне азық дайындайды. Таң – кешегі немесе өткен күнәлар мен ауыртпалықтар оңай жойылатын уақыт. Адам ағзасы жаңарып, адам жаңа күнге жігерлі түрде дайындала бастайды.

Кілт сөздер: Ислам діні, Ясауи хикметтері, сахар уақыты, уақыт мәселесі, ақиқатқа жету.

Аннотация. Среди единиц времени Ясави чаще всего использует период времени «сахар», «рассвет», «утро». Для этого, безусловно, есть важные причины. Мы увидим, как он использовал в своей мудрости такие метафоры, как «сахар», «рассвет», «утро». Рассвет, который считается временем наступления ночи, считается важным как в Коране, так и в Сунне, и сказано, что верующие должны проводить это время эффективно. Однако, особенно в кочевых обществах, утренний час очень важен. Вам придется рано вставать, чтобы начать жизнь заново и подготовиться к поездке. В этом случае человек готовит себе пропитание в этом мире и в будущей жизни. Утро – время, когда вчерашние или прошлые грехи и боли легко удаляются. Тело человека обновляется, и человек энергично начинает готовиться к новому дню.

Ключевые слова: Исламская религия, мудрость Ясави, время рассвета, проблема времени, достижение истины.

Annotation. Among time divisions, the most used time period by Yasawi is "sahar", "dawn", "morning". There are certainly important reasons for this. We will see how he used metaphors such as "sahar", "dawn", "morning" in his wisdom. The break of dawn, which is considered the time when the night rises, is considered important both in the Qur'an and the Sunnah, and it is said that believers should spend this time effectively. However, especially in nomadic societies, the morning hour is very important. You have to get up early to start life anew and prepare for the trip. In this case, a person prepares the sustenance of this world and the hereafter. Morning is the time when yesterday's or past sins and pains are easily removed. A person's body is refreshed, and an individual begins to prepare for the new day with an energetic mind.

Key words: Islamic religion, Yasawi khikmets, time of dawn, problem of time, achievement of truth.

Özet. Zaman dilimleri arasında Yesevî'nin en çok kullandığı zaman dilimleri "sahar", "şafak", "sabah"tır. Bunun elbette önemli nedenleri var. Onun hikmetinde "sahar", "şafak", "sabah" gibi metaforları nasıl kullandığını göreceğiz. Gecenin doğduğu vakit olarak kabul edilen fecir vakti hem Kur'an'da hem de Sünnet'te önemli sayılmakta ve müminlerin bu zamanı verimli bir şekilde geçirmeleri gerektiği söylenmektedir. Ancak özellikle göçebe toplumlarda sabah saati çok önemlidir. Hayata yeniden başlamak ve yolculuğa hazırlanmak için erken kalkmanız gerekiyor. Bu durumda kişi, dünya ve ahiretin rızkını hazırlamış olur.

Sabah, dünkü veya geçmiş günahların, acıların kolaylıkla ortadan kalktığı zamandır. Kişinin bedeni tazelenir ve birey yeni güne enerjik bir zihinle hazırlanmaya başlar.

Anahtar Kelimeler: İslam dini, Yesevî hikmetleri, fecir vakti, zaman sorunu, hakikate ulaşma.

Сопылық өкілдері өздерінің ілімдері мен наным жүйелерін, яғни ақиқаттарды таратып жатқанда, абстракцияны нақтылауға мәжбүр болды және осы мақсатта метафоралар мен символдарға жүгінген. Сопылық көзқарас бойынша, адамдар шынайы емес уақытша әлемде яғни жерде туып, алдамшы уақытта өмір сүреді. Бұл жағдайда уақыт та, кеңістік те болмыстың көрінісі және оны адам саналы түрде ұғынып өмір сүруі керек. Көрінбейтін жаратушы көрінетін әлемді жаратты. Маңыздысы айнада не шағылысып көрінетін бейне емес, болмыстың өзі. Ахмет Ясауи «Мына дем қазіргі дем, басқа өмірге өмір деме» деп уақыттың абсолюттілігін және уақыттың кеңдігі мен жан-жақтылығын атап көрсетеді. Оның ойынша, нағыз «дем» немесе «өмір» жаратушымен бірге бар болады. Жаратушы жарату әрекетін орындайтын метафизикалық уақыт – нағыз «өмір». Дүниенің уақыты нақты емес, сондықтан уақытша. Адамдарға берілген физикалық уақыт түкке тұрғысыз, өйткені ол жаратылған әлеммен бірге бар болғандықтан түкке тұрғысыз. Ол уақыттың (сәт) болмыстың мәнімен бірге бар екенін ескертсе, тағы бір хикметінде «барлық нәрсе Оныкі; Ол ләмаканда» дей отырып, адамның (болмыстың) кеңістікте өмір сүретінін және кеңістікті жаратқан жаратушының мекеннен тыс екенін атап көрсеткен. Болмыстың не екенін толық түсіну немесе ашу үшін Ясауидің уақыт пен кеңістікті шектеп, нақтылауы керек болды.

Болмыстың не екенін түсіну – ақиқатқа жетелейді. Ақиқатқа жету болмыстың бірегейлігі мен өзара байланысын сезіну арқылы, «мендіктен» асып, абсолютті шындық жағдайына жету арқылы мүмкін болады. Ясауиде көрінетіндей, сопылар ақиқатты лезде сезініп, сәттерді біріктіру арқылы уақытқа (шынайы нәрсеге) жетуге тырысқан. Бұл көрінетін және ақыл-оймен анықталған әлемнің шекарасынан асып, мәңгілік өлшемде қайта өмір сүруді білдірді.

Сопылықтағы уақыт пен кеңістіктің ортақ түсінігі бойынша өткен өтті, ал болашақ әлі белгісіз (ғайып), сондықтан қазіргі сәтті бағалай білу керек. Қайнар көзін Құран Кәрім мен сүннеттен алатын исламдағы сопылық, сөзсіз, мүлде басқа түсінік ретінде көрінбейді, бірақ сопының әлемінде онтологиялық сауалдар мен талдаулар да орын алды. Сопылықта уақыт пен кеңістіктің болмыстың өзі сияқты символдық ерекшелігі бар. Сопылар абстрактілі шындықты түсіну үшін де, түсіндіру үшін де ұқсастықтар мен метафораларды жиі қолданады. Басқаша айтқанда, метафоралық және символдық қолданыстар мағынаны әрі тереңдетеді, әрі кеңейтеді. Басты мақсат та осы. Аз сөзбен көп нәрсені айту. Бір сөзбен тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айту. Негізгі мақсат – аналогиялар арқылы физикалық дүниені абстракциялау арқылы әрі метафизикалықты нақтылау, әрі мағынаны тереңдету. Осылайша сопылар бес сезім арқылы қабылданатын дүниенің шеңберінен шығып, көп өлшемді шындыққа жетуге тырысады.

Жолға шыққан сопының рухани жолында уақыт кеңістіксіз, кеңістік уақытсыз болмайды, өйткені бірінің бар болуы екіншісінің бар екендігіне әрі дәлел, әрі негіз болып табылады. Мысалы, Ясауи бұл өткелді қалыпты адам басынан өткере алмайтын жер астында жасайды, ал денесі осы дүниеде қалады. Бұл ауысу жолға түсумен бір мезгілде орын алады. Осы себепті «жолда болу» метафорасы Ясауи хикметтерінде ең көп орын алған. Бұл, шын мәнінде, бұл саяхатшының бір сәтінің естелігін бейнелеу болып табылады. Сөйтіп, ол кірген мазарда бір-бірінің соңынан іле-шала бір-бірін ілестіретін тізбекті үзінді емес, мәңгілік, уақыттан тыс және динамикалық осы сәтті бастан кешіреді. Уақытсыздық пен кеңістіксіздік әлемі өткен, қазіргі және болашақ сияқты уақыт кезеңдерінен тұрмайды, өйткені Ясауи қазіргі уақытты осы сәтке сыйдырды және ақиқатты осы сәтте бастан кешірді деуге болады.

Ислам философиясы тарихында алғаш рет уақыт мәселесін жан-жақты және жүйелі түрде қарастырған философ Ибн Сина екені даусыз. Философ бұл ұғымды тек натурфилософиямен ғана шектей отырып зерттеудің орнына, көбінесе болмыс философиясымен байланыстыру арқылы онтологиялық тұрғыдан түсіндіруге тырысты. Ибн Синаның пікірінше, уақытты зерттеудің жолы – кеңістікті түсіну. Өйткені уақыт – әрбір қозғалысқа қажетті шарт болып табылады.

Фарабидің пікірінше, шектеулі уақытта болатын нәрсенің бірінші және екінші уақыты бар. Бірінші уақыт - өз ішінде болып жатқан нәрсенің бар болуына бағынатын, оған бағынатын, одан бөлінбейтін уақыт. Екінші шектеулі уақыт біріншіден үлкен және біріншісі оның бір бөлігі болып табылады. Уақытты қозғалыспен байланыстыра қарастырған Фарабидің ойынша, уақыт қозғалысқа бағынатын және оған байланысты нәрсені білдіреді. Ақылға үлкен орын беретін перипатетизм философиясын алғаш бастаған Кинди кеңістік пен қозғалыстың салыстырмалы екенін, уақытты форма мен қозғалыстан бөлек қарастыруға болмайтынын айтты. Кинди Ибн Синаға ұқсас жолмен кеңістіктің, сол сияқты уақыттың да шекті және шектеулі екенін дәлелдеуге тырысты. Алайда ол мұны істегенде кеңістіктен емес, уақыттан бастады. «Біз баяу деп атайтынымыз ұзақ уақыт ішінде белгілі бір қашықтықты жүріп өту. Уақыт шексіз деп есептелсе, ағымдағы уақыт кезеңіне дейінгі және одан кейінгі уақыт шексіздікке өтеді. Дегенмен, бұл екі шексіз уақыт бар екенін білдіреді және екі шексіздік бір жерде болуы мүмкін емес. Сонымен қатар, екі уақыт кезеңінің біреуінің соңы мен екіншісінің басы бар және белгілі болғандықтан, шексіздікке созылып жатқан басқа ұштарының да белгілі болуы керек. Кеңістікті құрайтын барлық түзілістер мен бұзылулардың соңы бар, шектеулі уақыт ішінде жүзеге асады.

Киндидің ойынша, Аристотельдегідей уақыт бөліктері қозғалыспен анықталатын тұрақсыз процесс. Форма болса қозғалыс бар, қозғалыс бар болса уақыт бар, қозғалыс жоқ болса уақыт жоқ. Жоғарыда келтірілген мәліметтерге қарап, Аристотель, Кинди және Ибн Синаның көзқарастары бұл мәселеде толық сәйкес келетінін байқауға болады.

Философтардағы уақыт пен кеңістік: Барлық оқиғалар уақыт пен кеңістік шеңберінде болады және дамиды. Бұл екі категориядан тыс нақты объектілерді ойлау мүмкін емес. Алайда олардың өте абстрактілі және күрделі табиғаты оларды анықтауды қиындатады. Болмыс, таным және құндылық тақырыптарына қатысты жалпы ұғымдар мен анықтамаларды өз әдістерімен табуға тырысатын философтарды уақыт пен кеңістік ұғымдары табиғи түрде қызықтырады. Кеңістік заттардың болуы мен тану шарты ретінде пайда болады. Осы тұрғыдан қарастырсақ, уақыт өте келе онтологиялық және гносеологиялық мәнге ие болады. Әрине, мұндай көзқарас кеңістікті феноменологиялық бағалауға көбірек ұқсайды. Өйткені кеңістіктен тыс болмыстар бар және оларды білу үшін кеңістік қажет емес. Осы тұрғыда қарастыратын болсақ, кеңістік табиғаттағы заттарды бейнелеудің қажеттілігі ретінде қарастырылады. Кеңістіктің маңыздылығы физикадағы заттардың уақыт пен кеңістікке енгендігінен туындайды. Егер біз мұны елемейтін болсақ, біз объектілердің бар болуынан тәуелсіз уақыт пен кеңістіктің бар екендігі туралы ойлау қаупін тудырамыз. Бұл біз одан бас тарта алмайтындай абстракция болып табылады. Біз сондай-ақ кеңістік деп анықтама беруге тырысатын нәрсе бізді қоршап тұрғанын және біздің алдымызда екенін білеміз.

Адам баласы дүниеге келген сәттен бастап өткінші өмірді бастайды. Туғаннан бастап бумеранг сияқты жолға шығады. Дүниенің алдамшылығынан өзінің шынайы әлемін іздеген адам өмір бойы болмыстың шырмауын, өзін қоршаған уақыт пен кеңістік тізбегін бұзып, ақиқатқа жетуді қалайды. Әрине, мұны барлық адам бірдей түсіне алған жоқ. Ол үшін тұлға әуел бастан-ақ жер құлдық психологияға тап болып, ізденіс жолына түсудің қажет екенін түсінуі керек еді. Шындығында болмыс, кеңістік пен уақыттың үшеуі бірігіп, өткінші өмірдің нақты бейнесін білдіреді. Оның бірі қалған екеуінің өмір сүруі үшін қажет, әрі жаратылған дүниені тәжірибе жүзінде бастан кешірудің дәлелі.

Негізінде, Ясауи өзінің хикметтерінде адамды болмыс әлеміндегі орнын суреттегенде аңсау/сағыныш мен ұзақтық метафораларын тілге тиек етіп пақырлық, міскіндік ұғымдарын жиі қолданған.

Уақыт шын мәнінде кеңістікпен бірге болмыс әлемінде көрініс табады. Болмыс болса бір кеңістікте, бір уақытта дүниеге келеді. Олардың жаратылған болуы оның болмысын, уақыт пен кеңістікті шынайы болмыстың (жаратушы) қасында уақытша, салыстырмалы және құнсыз етеді. Болмыстың мәніне бет алған адам баласы шынайы бақыт пен құтқаруды жалғаннан емес, шынайыдан (Жаратушыдан) іздеді. Өмірге келгеннен бастап өздерін жолаушы деп санайтын және жолға түсудің абсолютті ақиқатқа жету екенін түсінетін және қабылдайтын саяхатшылардың ең басында сопылар келеді. Саяхаттың бастапқы нүктесі мен соңғы нүктесі де – ақиқаттың (Жаратушының) өзі. Алайда, ақиқатқа жету үшін жеке адам шынайыдан емес, жалғанна жаңа жолға шығуы керек еді. Осы себепті саяхатшы шын мәнінде өмірінің басында жер аударылған саяхатшыға ұқсайды. Үйден алыс және шындықты іздеген адамның символдық және салыстырмалы әлемде саяхат жасауына тура келді.

Азияның кең даласындағы түркі жұртының рухани пірі Қожа Ахмет Ясауи ақиқатқа жету үшін жолға шыққандардың, сүргінде шындық іздеп жапа шеккендердің бастаушысы болды. Ол «жол» мен «жолаушы» дегенді жан-жақты түсініп, уақыт пен кеңістікті осы тұрғыда өз хикметтерінде әртүрлі өлшемдерге орналастырған. Диуани Хикметте кейбір ұғымдар мен метафоралар өте жиі қайталанатын. Кеңістікпен байланысты жол, жолаушы, жолға түсу, жолдан шығу, жолда жүру, жолсыз, азық жинау; дүние, дүниенің жалған екендігі, дүниенің сан алуан өлшемдері мұхит, теңіз, інжу, маржан, сүңгу, сүңгуші; алаң, базар, бақша, бақша, тау, шөл, ауыл; уақытқа қатысты күндіз-түні, сахар, таңғы уақыт, таңертең, ақыр заман, замансыз, уақыттың өтпелілігі т.б. ұғымдарды қолданады.

Болмысына ақыл-ойға негізделген Батыс мәдениетінен айырмашылығы, Шығыс мәдениеті болмысты ақылмен емес, жүрекпен сұрайды. Адамның, болмыстың мәнін іздеген сопы-дәруіштер өздері тұрған уақыт пен мекенді әр қырынан сұрап, түсінуге тырысқан. Сопылық дәстүрдің өкілі Қожа Ахмет Ясауи болмысқа, уақыт пен кеңістікке өзінен бұрынғылар мен замандастарына ұқсас көзқараспен қараған. Дегенмен, оның өзі өмір сүретін географиясы мен өзі жүгінетін қоғамның ерекше ұстанымына байланысты бірегей ерекшелігі де бар.

Қожа Ахмет Ясауи — ақын, ойшыл, ұстаз, бүкіл түркі жұртына имандылық нұрын шашқан діни қайраткер, ағартушы, жаңа сопылық ағымның ғұламасы, пірі. Қожа Ахмет Ясауи оғыз-қыпшақ тілдерінде сөйлейтін, түркі халықтарының рухани бастауларының бірі болған ұлы, әрі қасиетті тұлға. Оның жазған еңбектері туыстас халықтар арасында кеңінен мәлім.

Қожа Ахмет Ясауи ілімінің танымдық тірегін құрайтын адамгершілік қағидалардың өзегі – ахлақ (мораль). Ахлақ – хикметтің нәтижесінде қалыптасқан рухани құндылықтар жиыны. Адам ахлақ арқылы адамдық болмысқа, мәнге ие болады. Яғни, адам ахлақтық-рухани құндылықтарды бойына сіңіргенде ғана “шындыққа”, “жан тыныштығына” қауышады. Қожа Ахмет Ясауи ілімінде “жан тыныштығы”, “шындыққа жету” адамгершілік қасиет пен сипатқа ұласу арқылы тарихатта жүзеге асады. Аллаға қауышудың жолы қоғамға, адамға қызмет ету – тікелей ахлақтық кемелдену арқылы өтеді. Нәтижесінде рухани тазалыққа, өзін-өзі меңгеруге қолы жетіп, “Кемел адам” тұрпаты қалыптасады. Көшпелі түркі қауымын имандылыққа шақыру арқылы Қожа Ахмет Ясауи ілімі барша түркі халықтары мәдениетіне үлкен өзгеріс енгізді.

Қожа Ахмет Ясауи түркі тілінде жатық әрі бейнелі жыр жазудың үлгісін жасап, түркі тілдерінің көркем шығармалар тудыру мүмкіндігінің мол екендігін дәлелдеді. Оның жазба әдебиет үлгісіндегі шығармалары түркі топырағында ертеден қалыптасқан суырыпсалмалық дәстүрдегі әдебиетке жаңа серпін, тың мазмұн алып келумен қатар,

оны түр жағынан көркейтп, кемелдендіре түсті. Құран Кәрімде баяндалатын тарихи аңыздар мен пайғамбарлар, әулие-әнбиелер жөніндегі әпсаналарды хикметтерінде ұтымды пайдаланды. Қожа Ахмет Ясауи шығармашылығы түркі-мұсылман әлеміне кеңінен танылып, Ясауиге хикмет жазу дәстүрге айналды. Кіші Азияда Қажы Бекташ Уәли, Жүніс Әміре, Сүлеймен Бақырғани хикметтерінен Қожа Ахмет Ясауи сарыны байқалды. XII ғасырдан бері түркі халқының дүниетанымына елеулі ықпал еткен Қожа Ахмет Ясауи сарыны Асан Қайғыдан Абайға, сондай-ақ, күні бүгінге дейінгі қазақ ақындары шығармаларында көрініс тапқан.

Бағасыз гауһарымды наданға сатпа» – деп, бар жан-дүниесімен сопылыққа берілген Яссауи, «егер мен басымнан айырылсам да, бұл жолдан маған жалт беру жоқ»-деп, өзінің осы адал жолда екендігін аңғартады. Ахмет Яссауи түркі тілдес халықтардың рухани танымында шешуші орын алды. Сопылық философия адамдардың дүниетанымының қалыптасуына үлкен ықпал жасады. Сопылар Алланы тануда және Аллаға деген махаббатқа жету жолында рухани тазалыққа және ішкі жан дүниенің тазалығына ерекше мән береді. Яссауи тариқатының түркі халықтары арасында ислам дінінің таралуында өзіндік орны бар. Сонымен бүгінгі ұрпаққа жеткен бұл көлемді шығармасы – «Диуани хикмет/ Диуани Хикмет». Төрт тармақты өлеңмен жазылған шығармасында ақын өзінің бала күнінен пайғамбар жасына келгенге дейін өмір жолын баяндайды, тіршілікте көрген қиыншылықтарын қайғысын айтады, бұхара халыққа үстемдік жүргізуші хандардың, бектердің, қазылардың жіберген кемшіліктерін, жасаған қиянаттарын сынайды, бұл фәнидің жалғандығын өз шығармасында көркемсөз үлгілерімен жеткізе білді.«Диуани Хикметтен» түркі халықтарына, әсіресе өз елімізге қатысты , ертедегі мәдениетімізге, әдебиетімізге, тарихымызға, этнографиямызға, экономикамызға қатысты бағалы деректерді табуға болады.

Сонымен қатар адамның өмірінде ұйқының бұзылу , яғни қанбауы, қабынуы имундық жүйемізге өте қатты әсерін тигізеді. Егер адам 5 сағаттан ақ ұйықтаса, оның вирустық инфекцияны жұқтыруы, басқа адамдармен салыстырғанда жоғары дәрежеде болады. Сондықтан кез келген аурудан сақтану үшін уақытылы ұйықтау керек. Дұрыс ұйықтау ол орталық жүйке жүйесінің жасушаларын қалпына келтіріп, иммунитетті нығайтады әрі адамның өмір жасын ұзартады. Ұйқы барысында адамның миы белсенді жұмыс жасап, өзін-өзі емдеу мехенизмдері іске қосылады екен. Ұйқы кезінде қан қысымы мен гормоналды метаболизм қалыпқа келіп, қант деңгейі тұрақталады. Сонымен қатар ұйқы кезінде біршама маңызды гормондар өндіріліп, дене күші қайта қалпына келеді. Бұл біздің күндізгі уақытта белсенді болуымызға әсер етіп, үлкен жетістіктерге жетуге мүмкіндік ашады. Сау ұйқы адамның мұқияттылығын күшейтеді. Сонымен қатар есте сақтау қабілетін жақсартады.

Ұйқысыздық – адамның денсаулығын нашарлатады. Егер біз ағзамызды демалтуға қажетті уақыт бермесек, онда жүйке жасушалары қозып, қалыпты қызмет атқармайды. Нәтижесінде көңіл-күйіміз түсіп, мазасыз және агрессивті жүреміз. Алайда ұзақ ұйықтаудың да зияны бар. Ғалымдардың айтуынша ересек адамға 8 сағатық ұйғы жеткілікті. Яғни кешкі сағат 22:00 ден таңғы 5:00 ке дейінгі ұйқы адам ағзасына ең пайдалы ұйқы болып табылады. Таңсәріде тұрып амалдарыңды орындап, ғылыммен айналысқан өте пайдалы болып табылады. Қазақта мақал бар: «Ерте тұрған еркектің бір ісі артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық» демекші, Қожа Ахмет Ясауи өз хикметтерінде таңсәріде тұрып Аллаға мініжат студен бастау керектігін былай айтады:

Аш ей, момын, көзіңді , Сахар мезгіл болғанда,
Құтқар оттан өзіңді, Сахар мезгіл болғанда.

Сахарларда барша гүл мадақтайды Құдайды,
Айтып бұлбұл аңсарын, махаббаттан жылайды.

Зікір қылсаң еңісте сахар мезгіл болғанда,

Түсер көктен періште – сахар мезгіл болғанда.

Жазықта нұр аққасын сахар мезгіл болғанда,
Ашар жәннат қақпасын – сахар мезгіл болғанда.

Ояу құлдар кек қыспай, сахар мезгіл болғанда,
Өлетінін еске ұстай, сахар мезгіл болғанда;

Сахар сырын жалғанда ғашық құлдар ұғады,
Қорқыныштан көкке ұшқай – сахар мезгіл болғанда.

Көрер олар Құданы сахар мезгіл болғанда,
Кеудеңе нұр толғанда –жүрегінді қолға ал да, –

Сахар мезгіл – хош сағат, болар рахат һәм жәннат,
Тәңірге қыл ғибадат – сахар мезгіл болғанда!

Қожа Ахмет Ясауидың дүниетанымдық тұжырымдамасының теория негізін шариғат пен мағрифат құраса, ал тәжірибелік негізін тариқат белгілейді. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымының мәні – “адамның өзін-өзі тануы” арқылы “Хақты тануы”. Бұл жолдың алғашқы мақамы (басқышы) – “тәуба”, соңғысы “құлдық”. Бұл жолдағы адам “жаратылған – мен” екендігінің ақиқатына, жаратылыс сырына көзі жеткенде, өзінің адамдық парызы – “Алла мен адамның және адам мен қоғамның” арасында “көпір – жол” болу екендігін ұғынады. Ясауи хикметтерінің мәні, философиясының өзегі – адам. Адам “кемелдікке” жетуі үшін қажетті деңгейдегі білімді игеруі керек. Бұл білімнің қайнары – хикмет. Хикметтерде адам жаратылысы – Жаратқан иенің ұлылығын көрсетеді. Ал, нәпсі құмарлық, менмендік, өркөкіректік – адамды адамшылықтан кетіретін қасиеттер. Қожа Ахмет Ясауи– халқына жақсы мен жаманның, ақиқат пен жалғанның арасын айыруға тура,ақиқаттың ақ жолын сілтейді.Қожа Ахмет Ясауи шығармасы өскелең ұрпақты шынайылық пен әділдік үшін ғұмыр кешуді көздейді. Адал еңбегімен халыққа қызмет етумен байланыстырылады. Ясауи өзінің ерекше қабілеті мен дарынын, күш жігерін түркі халқына, туған еліне жалпы түркі дүниесіне, әсіресе өскелең болашақ ұрпақтың тәлім-тәрбиесіне жұмсаған ғұлама. Оның әдеби шығармалары бүкіл түркі әлеміне оның ішінде қазіргі қазақ әдебиетінің және әдеби тіліміздің кемелденуіне ерекше ықпалын тигізді. Ал, оқу-ағарту саласындағы көзқарастары бүкіл түркі әлеміндегі, оның ішінде еліміздегі педагогикалық ой-пікірлердің пісіп жетілуіне, хикметтері мен рухани адамгершілік мұралары ұлттық тәлім-тәрбие беруде ерекше мәнге ие. Сол себепті Ясауидің ілімі күні бүгінге дейін өз маңызын жоғалтпақ емес.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Яссауи, Хожа Ахмет. Диуани Хикмет. Отбасы хрестоматиясы, 2021.
2. Үстүнер, Каплан. Диван шииринде тасаууф. Бирлешик китапеви, Анкара 2007. 292 б.
3. Ераслан, Кемал. Хожа Ахмет Йесеви// Йесевилик Билгиси. МЕНБ йайындары, Анкара 2000, 106-107 б.
4. Болай, М. Нажи. Фараби ве Ибн Синада каврам анлайышы. МЕНБ йайындары. Стамбул 1990.

ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕП

СОПЫЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЙЕЛ: ҚАЗАҚ ДӘСТҮРІНДЕ ӘУЛИЕ АНАЛАРДЫ
ҚАСТЕРЛЕУДІҢ РУХАНИ БАСТАУЛАРЫ

Назира Нұртазина,

*тарих ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы қ. nazira.nurtazina@mail.ru*

Андатпа. «Сопылық және әйел» тақырыбы Орталық Азиядағы сопылық мән-мәтінінде, сондай-ақ Ясауи мұрасы мен қазақ дәстүрі тұрғысынан да толық, жан-жақты зерттеуді талап етеді. Тақырып өзектілігіне арысын айтпағанда, тек Гаухар Ана мен Домла Ана («Ұстаз-ана», ел аузында «Домалақ ана» атанып кеткен Нұрилла) культін еске түсірудің өзі жеткілікті дәлел бола алады. Сопылық тарихында есімдері әйгілі Ибн Араби, Зун-нун Мысири, Жүнейт және т.б. тұлғалар әйелдердің рухани әлеуетін өте жоғары бағалаған. Сопы әйел (суфия), шайхы ана, бибі-ғиас, пір-ана, ишан-айым сияқты ұғымдар мен атақтар еріксіз назар аудартады. Қазақ халқының тарихи жадында әулие аналардың өз есімдері мен ел аузында құрметке ие лақап есімдері жақсы сақталған. Қазақтың кейбір ру атаулары әулие аналардың есімімен аталып кеткен, олар тұтас бір рулы елдің қамқоршыларына айналып, «елана», «елапа», «аққол ана» т.б. атаулармен әйелдер мен жас нәрестелердің піріндей болып, биік дәрежелерге көтерілген.

Кілт сөздер: сопылық, ясауия, әулие әйелдер, қазақ мәдениеті, аналар культі

Annotation. The topic «Woman and Sufism» requires a more complete, comprehensive study in the context of Central Asian Sufism, the legacy of Yasawi and the Kazakh tradition. Suffice it to recall the cult of Gauhar Ana or Domla Ana («Mother Teacher», Nurilya). The spiritual potential of women was highly appreciated by Ibn Arabi, Zun-nun Misri, Junaid and others. Notable concepts and titles are Sufia, Shaykha, Bibi-Ghias, Pir-Ana, Ishan-Ayim. The names and honorary nicknames of holy women have been preserved in the historical memory of the Kazakhs. Holy mothers were elevated to the rank of full-fledged patroness of the Kazakh tribes, protectors of the female family and offspring.

Key words: Sufism, Yasavism, holy women, Kazakh culture, cult of mothers

Қазақ халқының ата-бабалары – ежелгі түркі тайпалары өздерінің пантеонында Ұмай анаға табынғаны белгілі. Көшпелі бақташылар мен жауынгерлер қоғамында әйелдер өздерінің күшімен, батылдығымен, төзімділігімен, белгілі бір дәрежедегі еркіндігімен ерекшеленді. Ұлы Далаға ислам мәдениеті келген соң ғана ұжымдық менталитет құндылық бағдарын толық өзгертіп, қайта құрылымдалды. Бұл мәселеде ислам дінінің әйелдерге көзқарасына қатысты қате стереотиптердің қалыптасуына орай түрлі пікір алшақтығына қарамастан, ерте және классикалық исламда (шамамен ХІІІ ғасырдың аяғына дейін) нәзік жаратылыс иелеріне көптеген әлеуметтік, діни, мүліктік құқықтар берілгенін, ар-намысы мен қадір-қасиетінің қорғалғанын, сондай-ақ ауыр еңбектен босатылғанын, т.б. да әлеуметтік құқықтары болғанын айта кетуіміз керек.

Шын мәнінде, ислам дінінде ерлер мен әйелдердің діни теңдігі исламға дейінгі діндермен (еврей, үнді-будда дәстүрлері) салыстырғанда айтарлықтай дамыды. Құранның көптеген аяттары «иман келтірген ерлер мен иман келтірген әйелдер» деп басталады. Мұсылман әйелге тіпті Құранды, дінді үйрену парыз делінген (мысалы, иудаизмде Тауратты оқуда әйелдерге шектеу бар). Егер Ислам дінінде «діни қызметкерлер» (духовенство) деген қатаң ұғым жоқ екенін ескерсек, сондай-ақ бір-бірінен білімімен, әділдігімен, тақуалығымен, «ең үлгілі мұсылман» сипатына лайықтылығымен асып түсетін діни көшбасшылар мен Құран, шарифат білгірлері (ғұлама, имамдар) арасындағы айырмашылықтар ғана бар екенін ескерсек, мұсылман әйелдің де руханиятта жоғары дәреже табуына толық мүмкіндігі болғаны өзінен-өзі түсінікті жайт. Ал әйелдерді нақты әлеуметтік тәжірибедегі шектеу мен тежеу инерциясы көбіне исламмен емес, шығыс халықтарының мыңжылдық әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүріне байланысты болған.

Әрине, кез келген дін мен ежелгі дәстүрден біз қазіргі уақыттағы гендерлік теңдік мәселесіне сай ұғымды іздеп отырған жоқпыз, оның заманауи түсінікпен сәйкес келмейтіні де анық. Десек те, жоғарыда атап өткеніміздей, исламның негізгі демократиялық дәстүрлері әйелге рухани тұрғыдан өзін-өзі дамытуға белгілі бір дәрежеде жағдай туғызып, мүмкіндік берді (егер қыз баланың бойынан ерекше дарыны байқалса немесе мистикалық тәжірибеге бейімі болса, онда оның қасиетінің толық ашылуына жағдай жасалған). Әйел адамның белсенділігіне теориялық негіз болатын аяттар мен хадистер де, әйгілі сопы ғұламалардың пікірлері де жеткілікті. Мысалы, Пайғамбардың: «Бір иманды әйел қайырлы іс жасамайтын мың еркектен де қайырлы», «Жұмақ ананың табанының астында» деп келетін хадистері, хазіреті Хадиша, Фатима, Айша және т.б. сияқты алғашқы мұсылман әйелдердің тақуалығы мен жоғары рухани дәрежелері әйел адамның рухани кемелдену мүмкіндігінің ерлерден кем түспейтініне меңзейді.

Сопылық философияның ең көрнекті өкілдерінің бірі Ибн Араби (XII ғ.) әйел адамның интуитивті танымға бейім болатынын айтқан болатын. Ол Құдайды тану жолында әйел адамның жоғары әулиелік деңгейге жете алатынын, мысалы, «абдал» (сопылық бойынша әулиелердің құпия иерархиясындағы ең жоғары категориялардың бірі) дәрежесіне дейін көтеріле алатынын атап көрсеткен [1, 12 б.]. Сондай-ақ әйелдердің рухани әлеуетін Зун-нун Мысри, Жүнейт және басқа да сопылықтың белді ғұламалары жоғары бағалаған. Құпия ілімдерде Рух белсенді, жаратушы бастау ретінде – ер адам, ал енжар материя (нәпсі) мен табиғат – әйел сипатында бейнеленетінін білетін сопылар «әйел адам әулиелік дәрежеге көтерілгенде әйел емес, ерге айналады», - деген тұжырымға келген [2, 286 б.].

Бағдад халифаты дәуірінде (VIII-XIII ғасырлар) атақты әйел дәрігерлер мен әйел заңгерлердің (факихтер) болғандығы шығыстану классиктерінің зерттеулерінен белгілі [3]. Бірақ ғалым әйелдерге қарағанда, әулие әйелдердің қатары көп болған. Олардың бірқатары ресми ұстаздың (шайхы) алдын көріп (әйгілі шайхылардың әпкелері, қыздары, апалары, аналары), жақсы рухани білім мен сопылық (тарикат) тәжірибесі арқылы әулиелікке қол жеткізген, тіпті озық мистиктерге (сопыларға) айналған (бұл «вилаят хасса» жолы еді).

Ал көптеген қарапайым тұрмыстағы әйелдер мен аналардың иман келтіріп, тура жолдан ауытқымай ғұмыр кешуі, ерекше тақуалығы мен адалдығы арқылы әулиелік қасиеттері ашылып, шыдамдылықтың, кешірімділіктің, аскетизмнің ең жоғары үлгілерін көрсете білген. Олардың жүрегінде Аллаға және оның барлық жаратқанына деген сүйіспеншілікке ғана орын берілген (мұндай жалпыға ортақ әулиелік «вилаят амма» деп аталды). Жалпы алғанда, әулие (аулия) – бұл «күллі әлемнің барлық күнәсы мен азабын өз мойнына алатын адам» (Эмиль Дерменгем, Магриб елдеріндегі әулиелер культіне қатысты еңбектердің авторы). Сопылардың шығармашылығы арқылы Шығыс

мұсылман әлеміне ана махаббатының қасиеті туралы астарлы әңгімелер (хикаяттар) көптеп тарады.

Исламдағы әулие әйелдің прототипі немесе идеалы – Басралық (VIII ғ.) әйгілі әулие Рәбия әл-Адауия, ол туралы агиографияда 100-ден астам аңыз сақталған. Шығыс мұсылман елдерінде (VIII-XIX ғ. басы) көптеген әулие әйелдер есімі тарихтан мәлім, солардың бірқатары: «екінші Рәбия» – Рәбия Димашки (Сирия), Фатима Нишапури (атақты гностиктердің бірі ретінде танылған), Фатима Балхи (Бистами шайхының шәкірті), Фатима Бағдади (Үммі Зейнеп), Басралық Мәриям, Захра Валия, Айша, Имам Жафар ас Садықтың қызы; Нишапурлық Айша, Меккелік Айша, Айша Димашки, Үммі Мұхаммед (Абдуқадыр Гилани шайхының тәтесі), Бағдадтан шыққан Зейнеп, Әзиза (Үммі Айман), Тебриздік Бибичен Халвати, Египеттік әулие Нафиса (туған жері – Мекке, Пайғамбар ұрпақтарынан шыққан; алапат су тасқыны кезінде әулие Нафиса Нил өзеніне бетпердесін тастап, долы толқынды тоқтатқан, сондай-ақ басқа да көптеген кереметтерді көрсеткен), Мервтен шыққан Бибиак, Басралық Фахрия (XIV ғ.), Саида сопы, Сақина Бегім (Шираздан), Зұбайза, Иран билеушісінің қызы (әдеби лақап аты – Жахан), Бибі Хаяти Кермани (ақын және мистик, Ниматулла орденінің мүшесі, XIX ғ.) және т. б. [1]. Аннемари Шиммель Үндістандағы мұсылмандар арасынан шыққан Моғол билеушісі Шах-Жаханның қызы Жиханара, Қадырия тариқатының өкілі Бибі Жамал Хатун (XVII ғ.) [4, 337 б.] сияқты әулие әйелдерді де еске алады.

Әлішер Науаидің *«Насаим әл-мұхаббат мин шәмайым әл-футаууат»* (XV ғ. аяғы) агиографиялық шығармасында Әбдурахман Жәми, Фаридуддин Аттар және т. б. ғұламалардың «тазкира» жанрындағы шығармаларынан белгілі «әулие» деңгейіне көтерілген мұсылман сопы әйелдердің есімдері келтірілген. Науаи өзіне дейінгі авторлардың еңбектеріндегі мәліметтері толықтырып, нақтылай түскен. Кітапта көрсетілген 770 әулие сопының ішінде Шығыс мұсылман елдерінің әйел әулиелерінің де есімдері бар (әрине, Науаи өмір сүрген XV ғасырға дейінгі уақыттар қамтылған). Автор мұндай рухани білім алған әйелдерді «ерлер дәрежесіне жеткен ариф әйелдер» (*«Еркек дәрежесіне жеткен ариф әйелдер туралы»*) деп атады. Сопылықтағы «ариф» дәрежесі – «Құдайдың разылығына қауышқан», «гностик», кемелдікке жеткен әулие дегенді білдіреді. «Насаим әл-мұхаббат» тізімінде 35 әулие әйелдің есімі аталған, олар:

1. Рабиға Адауия
2. Лубәбәт әл-Мутәғабби
3. Мәриям Басри
4. Райхана Уалиха
5. Муғаза Адауия
6. Уфайра Абида
7. Шағуана
8. Курдия
9. Сирин қызы Хафса
10. Рабиға Шамия
11. Хәкимә Димашкия
12. Умми Хассан
13. Фатима Нишапурия
14. Зәйтуна
15. Фатима Бардағия
16. Ахмет бин Хизрауаихтың жолдасы Умми Әли
17. Шайқы Әбу Абдулла Хафифтің қызы Умми Мұхаммед
18. Әбу Бәкір Каттанидың қызы Фатима
19. Физза
20. Сари Сақатидің шәкірті.
21. Тухфа
22. Умми Мұхаммед

23. Бибиәк Мәруия
24. Кағб қызы
25. Мусанна қызы Фатима
26. Сауданың күңі
27. Мәжһуләнің әйелі
28. Мәжһуләнің күңі
29. Мисрияның әйелі
30. Мисрия Ухраның әйелі
31. Харазмияның әйелі
32. Хабашияның әйелі
33. Исфәһанияның әйелі
34. Фарисияның әйелі
35. Бибиәһә Мунәжжимә [5, 252 А парағы].

Осыған байланысты жергілікті (Оңтүстік Қазақстан өңірі бойынша) агиология материалдарында кездескен «*биби-ғиас*» сөзін (атақ) келтіре кеткенді жөн көріп отырмыз. Бұл «биби-ғиас» құрметті атағын Сайрамдағы ежелгі әулие Қожай Салықтың әйелі иеленген екен [6, 50 б.].

Сопылықта «ғийас» – әулиелер иерархиясындағы «қорғаушы» санатын иеленгендердің жоғары дәрежелі атағы, ал «биби» – ханым мағынасын беретін, яғни әйелдің тұрмыста екенін білдіретін атау. Демек, классикалық сопылық дәуірінде мұндай атақтар мен эпитеттер сопылық жолдағы әйелдерге де берілетін болған деп санауға болады. Ортағасырлық мұсылмандардың бір бөлігі Пайғамбардың қызы Биби Фатиманы әулиеліктің ең жоғарғы сатысы – «құтып» дәрежесінде болған деген де пікірлер келтіреді. Сопылық агиографияда әулие әйелдердің түсіне Қызыр (Қыдыр Ата) еніп, аян беретіні, түрлі сырларды ашатыны туралы хикаяттар да кездеседі.

Дәстүрлі сопылық жамағаттар (тарикаттар) әйелдерді өз қатарына қабылдаған (бірақ алқа зікірлерде ерлер мен әйелдер бөлек отырғызылған). Зерттеушілердің еңбектерінде ХХ ғасырдың басына дейін Ташкентте әйелдердің зікір рәсімдері орындалғаны туралы мәліметтер бар [7].

Сопы әйелдерді «суфия» деп атаған, сонымен қатар «шайхы» термині де қолданылған (яғни әйел шайхы), «хазірет» атанған әйелдер де болуы мүмкін. Тіпті кейінгі кезеңде, Бұхара, Самарқанд және басқа қалаларда пәрәнжа пайда болып фанатизм күшейген кезде (ХІХ ғ. ІІ ж.), яғни кешегі күнге дейін аймақта ишан әйелдер болғандығы баса назар аударарлықтай қызықты деректер. Өзбекстанның архив қорларында 1880 жылғы құжат сақталған, онда жергілікті ишандарды арнайы зерттеп, қадағалап отырған орыс шенеунігі жергілікті мұсылмандарда «*ишан-айым*» (яғни, ишан әйелдер) деп аталатын әйелдер кездесетінін жазды: «Ишан-айым деп аталатын ишан-әйелдер де бар. Аудармашы (қолы) Ю. Кубиков. 6 қараша 1880 ж. Жаңа Марғылан қаласы» [8, 6 б.].

Жоғарыда «әулиелік» қасиеттің өзгеге өзегін жұлып бере алатын жанқиярлықпен, таза жүрекпен, биік адамгершілікпен де келетінін айттық (ешбір жамағатта, тарикаттарда мүшелікте болмай-ақ, рухани ілім алмай-ақ әулие бола алатын ақ жүрек қарапайым адамдар). Демек, Тасаууф теоретиктері қалыптастырған сопылық даналық ілімі әулиелікке жетудің «төте» жолы да болатынын терістемейді, ол жол: адамгершілік жолында ерлік көрсету, басқа адамдар үшін өз жанын құрбан ете білу, мейірімділік пен кешірімшіл болудың биік үлгісін таныта білу. Мұсылмандардың діни ұғымында өз бақытын, өз жан қалауын, денсаулығын күйеуінің, өз отбасының, балаларының, жақындарының, тіпті бүтін бір халықтың жолына құрбан еткен әйел-аналардың ерлігі Алла тағала тарапынан үлкен сый-сияпатқа (сауап, дәреже) лайық болып, пайғамбарлар мен шейіттердің (дін үшін жан қиған адамдар) ерлігіне парапар (!) болады деген түсінік бар. Қазақтарда әулие аналар (қасиет дарыған ана), дана келіндер, абыройлы ару қыздар

(қыз әулие) отбасылық-рулық деңгейде Құт пен Киенің, Ырыс пен Бақ-берекенің иесі болып танылатынын ғасырлар бойы қалыптасқан нанымдардан байқауға болады.

Сопылық жолдағы әулиелердің, әйгілі шайхылардың тұлғаларын тәрбиелеу мен қалыптастырудағы олардың аналары мен жұбайларының (кейде – әжелері, апалары, әпкелері) рөлі аз зерттелген тақырып. Сопылық агиографияда, қазақ халқының ұғымына сай, көптеген әулиелердің (ерлер) бойындағы қасиет генетикалық жақтан анасынан («нағашыдан») дарығаны мойындалған. Ұлттың қамын жеген батырлардың, елім деп еңіреп өткен ерлер мен халқына қамқор болған данагөй абыздардың қайсысын алсақ та, тұлға боп қалыптасу жолында аналарының және әйелдерінің рөлі зор болғаны тарихтан мәлім. Бұл тұрғыда қазақтың «Алып – анадан» деген сөзі бар. Қазақ әулиелері туралы әңгімелерде олардың кеңесшісі, қолдаушысы, көмекшісі, тілекшісі болған өте қуатты, көреген әйелдер бейнесі жиі кездеседі.

Мысалы, Айқожа ишанның жас кезінде оның болашағын әйел адам болжап береді. Бұхараға оқу іздеп бара жатқан жолда тоқтаған үйдің иесі – әйел адам бала Айтқожа туралы түс көріп, түсінде оның көкте ұшып жүргенін айтады және сол түсін оң жорып, баланың үлкен ілім иесі болып еліне оралатынын, халқына адал қызмет ететін тұлғаға айналатынын болжаған [9, 103 б.]. Бүкіл қазақ даласына әйгілі Марал ишанды (Марал ишан Құрманұлы) анасы қиын жағдайда адалдық пен әділдікке баулып, тәрбиелеп өсірген, Бәйдібек биге жұбайы Нұрилла (Домла Ана/Домалақ Ана) үнемі төніп тұрған қауіп туралы ғайыптан хабар айтып, ескертіп отырған. Сол сияқты Пір Бекет Атаның да жұбайының дәретсіз жер баспайтын, әулиелік қасиетке ие адал жар болғандығы туралы мәліметтер жеткілікті.

Жалпы, Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың тұтынған жолы, кейінгі қазақ мұсылмандық дәстүрін қалыптастырған ілім – сопылықты ұстанған әйелдер туралы өз деңгейінде толыққанды зерттеулер жүргізілуі тиіс. Қазақтардың тарихи жадында, аңыздарында әулие әйелдердің (Әулие ана, Бибі ана, Бегім ана) көптеген өз есімдері мен ел аузында құрметпен аталып кеткен лақап есімдері жақсы сақталған. Бұл ретте қожа руларынан шыққан қыздарды құрметтеп, кейбірінің есімдері қазақ ру атауларына беріліп, оларды ұлықтап, «*пір ана*» санау дәстүрі де болған [6, 40 б.]. Әулие, пірлікке қол жеткізген түркі әйелдерінің көбі атақты шайхылар мен қожалар отбасыларынан шыққан болуы мүмкін. Әулие әйелдер өз ортасында ұстаздық етіп, емші, тәуіпшілікпен де айналысып, «аққол» аналарға айналған. Сондай-ақ, жоғарыда айтылғандай, тақуалық, төзімділік, адалдық т.б. қайырлы мінез-құлыққа ие болған Құдайға иман келтірген әйелдер де («әулие» – бұл «Құдайға жақын адам», «Құдайдың досы» болғандықтан) дәстүрімізде әулие саналған. Тіпті зорлық-зомбылық пен әділетсіздіктің құрбаны болған, сүйіктілерінен аяусыз ажыратылған жас қыздар мен жесірлер де халық аузында әулиелердің қатарында құрметпен еске алынады (дәстүрлі исламда таза махаббат жолында қаза тапқандар да шейіттер қатарынан саналады).

Қазақстанның киелі географиясында әйелді қастерлеуге, аңызға айналған сұлуларды, эпостардың кейіпкерлерін, қасиетке ие болған аналарды еске алуға байланысты топонимдер, гидронимдер бар. Әйел анаға табынумен байланысты киелі орындардың, мазарлардың арасында Бибі Мәриям, Анар ана, Алма ана, Жезбике ана, Шаш-ана әулие, Алып ана, Бегім ана, Ақшеңгел әулие ана, Мейрам ана (Мейрам ана), Бесік ана (азан шақырылып қойған есімі ұмыт болған) [6, 29-б.]. Бибі Мәриям аты аңызға айналған дін таратушы қожа – Ысқақ Баптың қызы, әйгілі әулие Баба Түкті Шашты Әзиздің (Баба Туклас) жұбайы болған. Қарашаш ана (ұлы шайхы Ахмет Ясауидің анасы, өз есімі – Айша), Айша Бибі (Абдрахим бабаның қызы), Гаухар ана (Ясауи бабаның қызы), Домла ана (өз есімі Нұрилла, «домла» – «діни ұстаз»; Ясауи бабаның ұрпағы) кесенелері Қазақстандағы ұлттық маңызы бар зиярат орындарына айналып кеткен тарихи жәдігерлер. Тимуридтер сәулет өнерінің теңдессіз туындысы – Рәбия Сұлтан Бегім (XV ғ.) мавзолейінің Ясауи баба кесенесінің қасына салынуының да рухани астарлы мәні бар.

Нұрила – Домла Ана (Домалақ Ана болып кейінірек бұрмаланған) кесенесіне тәу етіп, зиярат ету дәстүрі Қазақстанның оңтүстігінде, әсіресе, Ұлы жүздің Дулат, Албан, Суан руларының арасында кең тараған. Нұрила Әлиқызы әйгілі сопы, шайхы Махмұт Ағзам Касани Сейіт қожаның немересі болған. Шежіре бойынша, Махмұт Ағзам Ясауи бабамыздың қызы – Гаухар ананың ұрпағы. Өзі діндар, ата-анадан ерте жетім қалған Нұрила анамыз түсінде Қожа Ахмет Ясауи бабасын жиі көретін болған екен. Ол бабасынан өзінің болашақ жары, дүниеге келетін балалары туралы аян алып біліп отырған. Егде жастағы рубасы Бәйдібек бидің жұбайы атанып, көп ұзамай ұл перзент көретінін де түсінде әулие Қожа Ахмет Ясауи бабасының аяны арқылы біліп, бабасының айтуымен ұлының есімін Тілеуберді қойған. Нұрила Ана мұсылмандық діни білім алған, тасаууфты меңгергендіктен «домла» атағын алған болса керек (Орталық Азияда «домла»/«дамолла» атағы – жоғары дәрежелі діни білім алған ұстаздарға берілген).

Түркістан облысының, Бәйдібек ауданында жуырда (2023 ж. қазан) жүргізілген өңірлік этнографиялық зерттеу жұмыстары кезінде кесенеге зиярат етушілер мен кесене шырақшысының аузынан әулие Домла Ана туралы біраз тың мағлұматтар алдық. Олардың айтуынша, әулие ананың әруағы әлі күнге дейін зиярат етуші адамдардың түсінде еніп, әйелдер мен балаларды емдейтін көрінеді. Сол жазып алған деректердің ішінен бізге ертегідей болып әсер еткен бір оқиғаны келтіре кетуді жөн көріп отырмыз (шырақшы бұл оқиғаны Алланың кереметі және шынымен болған оқиға деп сендірді): жақын маңдағы ауылдың мектептен үйге қайтып келе жатқан үш баласы (қыз балалар) тапа-тал түсте тылсым құбылыстың куәсі болған екен. Аяқ астынан тымық күні дауыл тұрып, үлкен құйын көтеріле келіп, бір қыз баланы көтеріп алып кетіпті. Сәлден соң аяқ асты басылып, әлгі құйын көтеріп кеткен қыз бала жерге жайменен қолмен қойғандай боп топ ете қалыпты. Құйын арасында әлгі қызға аппақ киінген әйел адам көрініп, құлағына: «Домалақ анаға кел!» - деп сыбырлаған екен. Осы оқиғадан соң-ақ, әлгі қыздың ата-анасы дереу қыздарын ертіп, зияратқа келген. Құран оқытып, дұға тілеп, қорқынышы қуанышқа ұласқан ата-ана қыздарын әулие ананың басына түнетіп қайтқан екен (қыз баланың одан ары қарайғы өмірінен мәлімет жоқ) [10].

Қазақстанның оңтүстік, батыс аймақтарында «Қыз әулие» аталатын киелі орындар (қасиетті орындар, мазарлар, үңгірлер) бар. Ертедегі жаугершілік замандарда зорлық-зомбылық құрбаны болған жас әйелдердің көп болғанын мойындауымыз керек. Одан соң, кейінгі орта ғасырлар мен жаңа дәуірде ескірген әдет-ғұрыптар мен мұсылмандық дәстүрдің біте қайнасып кеткен тұсында да, әйел құқығына қатысты мәселелерде әділетсіздіктер мен теңсіздік орын алып, әйелдердің өз сүйіктісіне тұрмысқа шығу құқығы шектелген. Азия халықтары мен тайпалары арасында өзара текетірестер мен даулы мәселелерді шешкенде, бітімге келудің соңы қыз алып, қыз берісумен аяқталып отырған. Өлкетанушылар мен халық емшілерінің айту бойынша, Қазақстанның оңтүстік аймағындағы «Қыз әулие» атанып кеткен киелі орындардың бірі үңгірге қамалып, зорлыққа ұшыраған жас қыздардың аянышты тағдырымен байланысты екен, кейбір нұсқаларда қыздар кәпірлердің зорлығынан қорғану мақсатында ерлікпен шайқасып, шейіт болған деп те айтылады. «Қыз әулие» аталатын киелі орындардың тағы бірі Маңғыстау (Бейнеу) өңірінде. Бұл қасиетті орындарға зиярат етудің де өз тәртібі бар, ол жерлерге тек әйел адамдар ғана зияраттап барады және шырақшылары да егде жастағы әйел адамдар болып келеді.

Қазақ халқының дәстүріндегі әулие аналарды қастерлеп, құрмет тұтудың бір көрінісі – қазақтың кейбір ру-тайпа атауларының аталарының (патриарх) емес, әулие аналарының (матриарх) есімдерімен аталу фактілерінің кездесетіні. Мысалы, Қазақстанның солтүстік-шығысындағы Нұрын руы (кейде Мұрын деп те аталады) әулие аналарының есімімен аталған, Нұрынның (толық есімі Нұрын-ниса болуы мүмкін, бұл есім Азиялық мұсылман елдерінде өте танымал болған). Шежіре бойынша Нұрын ана - Домла ананың (Домалақ ана) туған қызы, яғни Сейт қожалардың жиеншар ұрпағы.

Нұрын анамыз заманында әрі бай, әрі би болған Байыс атаның баласы, жауынгер-қолбасшы Сармырза батырға атастырылған екен [11]. Сіңлісі Қызай (лақап есімі) да Қазақстанның шығысында тұтас бір рулы елдің құрмет тұтқан анасы (матриарх) болған (Қызай руы).

Дін ұстанған қожа руынан (Бақсайыс тармағы) Қазақстанның солтүстігіне танымал, білімді әйел – Айғаным ханша шыққан, ол – әйгілі Уәли ханның жұбайы, ағартушы-ғалым Шоқан Уәлихановтың әжесі. Айғаным, Бопай ханым (Бәтима), жоңғарлармен соғысқан Гаухар, Айбике сияқты қасиетті батыр қыздар, ханымдардың тұлғаларын қазақ халқы әйелдер қауымының қамқоршы, қолдаушы пірлері ретінде құрмет тұтқан. Әулие аналар, көбінесе қожа әулеттерінен шыққан әйелдер, өз заманында қазақ руларының, бүтіндей бір әулеттің, оның ішінде әйелдер мен жас балалардың рухани қамқоршылары, желеп-жебеушілері, тәуіп-емшілері ретінде құрметті дәрежеге көтерілген.

Қазақ халқының және сопылық-мұсылмандық дәстүрлеріндегі әулие әйелдер культіне қатысты алғашқы зерттеу еңбегімізді қорыта отырып, Қазақстанның әр түкпірінде есімдері ұмыт болған немесе тиісті деңгейде зерттелмеген, насихатталмаған кие қонған кейіпкерлердің, сондай-ақ әйелдердің зиярат ету нысандарының әлі де көп екенін айтқымыз келеді. Жалпы, Қазақстан материалдары негізіндегі «сопылық және әйел» тақырыбы Орталық Азия мен басқа да Шығыс мұсылман елдерінің мәдениетіндегі ұқсас сюжеттер мен мотивтермен салыстыра, салғастыра отырып, толыққанды, жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Sufi Women. By Dr. Javad Nurbakhsh. – London, 1999- 264 p.
2. Фритьоф Шуон. Очевидность и тайна. Пер. с англ. Сост. проф. Сайид Хусейн Наср. – Москва, 2007. 384 с.
3. Мец, Адам. Мусульманский ренессанс. Пер. с нем. – Москва, 1973. 473 с.
4. Schimmel, Annemarie. Mystical Dimensions of Islam. 2nd Edition. The University of North Carolina Press, 2011. 544 p.
5. Әлішер Науаи. Нәсаим әл-мухәббәт мин шәмаим әл-футәууәт. Қолжазба. Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Шығыстану институтының қолжазба қоры. Инв.нөмер: 5420. 274 бет.
6. Әшімұлы Ш. Өткен әзиз әулиелер. – Қызылорда, 2021. – 500 бет.
7. Троицкая А.Л. Женский зикр в старом Ташкенте // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. 7. – Л., 1928. - С. 173-199.
8. Өзбекстан Республикасы Ұлттық архиві. И-1 қоры. 16-тізім. 2100-іс, 6-п.
9. Айқожа ишан (зерттеулер, естеліктер). – Қызылорда, 2016. – 330 бет.
10. АДМ (Автордың далалық материалдары). ҚР, Түркістан облысы бойынша этнографиялық зерттеулер, 2023 ж., қазан-қараша.
11. Орта жүз Найман-қаракерей ішіндегі Нұрын (мұрын) руының шежіресі. Қолжазба, 20 б. (1987 жыл Семей облысы, Ақсуат ауданы шежірешілері мен өлкетанушыларының аузынан жазылып алынған). Автордың жеке архивінен).

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ СОПЫЛЫҚ МУЗЫКА: генезис, поэтика, композиция

Тынысбек Қоңыратбай,

*филология ғылымдарының докторы, филология және өнертану профессоры,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
tynysbek55@mail.ru*

Андатпа. Сопылық ағымның Орталық Азияны мекендеген көптеген халықтар мәдениетінен алатын орны зор. Ислам дінінің жеке бір тармағы ретінде көптен қарастырылып келсе де, музыка өнеріне қатысы өз дәрежесінде зерттеле қойған жоқ. Ислам дүниетанымының көп заман музыка, сурет өнеріне тиым салып келгені белгілі. Мақалада сопылық нанымның тегі, сопылық дәстүрді дамытқан ақындар, солардың өлеңдеріне жазылған мистикалық мазмұндағы музыкалық жанрлар мен әуендер табиғаты сөз болады.

Кілт сөздер: ислам, сопылық, зікір салу, само, гирья, мінажат, мәрсия

Annotation. Sufism occupies an important place in the culture of many peoples of Central Asia. Although it has long been seen as a separate branch of Islam, its connection to musical art is still not fully explored. The Islamic worldview has long been known for banning music and painting. The article tells about the origin of Sufi beliefs, poets who developed Sufi traditions, the nature of musical genres and melodies of mystical content written on the verses of Sufi poets.

Key words: Islam, Sufism, spell, oneself, weight, prayer, marcia

Орталық Азия – адамзат баласының көне ошақтарының бірі. Оны мекендейтін қазақ, қарақалпақ, қырғыз, тәжік, түрікмен, өзбек халықтарының мәдениеті бір жағынан өздерінің этникалық болмысымен дараланатын болса, екінші жағынан толып жатқан ұқсастықтарды да кездестіруге болады. Олардың бір қанаты тарихи және мәдени тектестікке бастаса, екінші тармағы діни наным-сенімдердің ортақтығына, үшінші саласы сол негізде қолданысқа түсетін музыка өнерінің дәстүрлігіне алып келеді. Осы құбылыстардың барлығы дерлік ортағасырлық дүниетаным жүйесімен астасып жатады.

Орталық Азия халықтарының орта ғасырлардағы мәдениетін діни ұғым-түсініктерсіз қарастыру қиын. Ерте замандарда бұл аймақта политеизм көрініс беріп, тұрғылықты халықтар түрлі ағымдар мен культтік сенімдерді ұстанған. Сол себепті ертедегі жазбалардан бұл аймақта отқа табынушылық (зороастризм), бақсылық (шаманизм), тәңірлік, будда, манихей, нестериан діни нанымдарының ұшқындарын қатар кездестіруге болады.

VIII ғасырдан бергі жерде Таяу Шығыс пен Орталық Азияда ислам діні орнығып, оны тұтынушылар сүннит және шиит болып жіктелген. Сүннит бағытын қазақ, қырғыз, қарақалпақ, түрікмен, өзбек және тәжіктердің негізгі бөлігі ұстанған. Орта ғасырлардағы Орталық Азия жерінде сопылық ағым да бой көрсеткен. Оның ұстанған бағыты – нәпсіні тазартып, рухтың дәрежесін көтеру [1].

Осыған орай діни терминологиясы да қалыптасқан. Мысалы, сопылық нанымда Аллаға сыйынудың төрт түрлі арнасы бар. Олар: *шариғат*, *тариқат*, *хақиқат*, *мағрифат*.

Мұндағы *шариғат* – дін, *тариқат* – ақиқатқа апаратын жол, *хақиқат* – сопылық ілім, *мағрифат* – Алланы мистикалық негізде қабылдау. Шариғат пен хақиқат егіз ұғым. Оларды бірінсіз бірін түсіну қиын.

Сопылық дүниетаным аясында поэзия мен музыка өнерінің дамығаны да байқалады. Оның көрнекті өкілдерінің санатында Ансари, Аттар, Хайям, Навои, Жәми, Ширази, Ясауи, Бақырғанилер болған. Бүгінде қазақ, өзбек, тәжік халықтарының

ақындары ретінде танылып отырса да, оларды ортағасырлық сопылық дүниетаным жақындатады.

XX ғасырдың бас кезінде сопылық әдебиет үлгісі саналатын «Диуани хикмет» пен «Хакім ата» кітабы Стамбул, Қазан, Ташкент, т. б. қалаларда жарық көріп, оларды зерттеуге Е. Бертельс, А. Боровков, Г. Благова, К. Ераслан, М. Кепрюлюзаде, А. Самойлович, С. Серткая сияқты ғалымдар ден қойды. Қазан төңкерісіне дейін Қожа Ахмет Ясауи мұрасы туралы «Қазақ» газетінде жарияланған шағын мақала авторы М. Дулатов болды. Кеңес дәуірінде бұл тақырыпқа Ж. Аймауытов та қалам тартты. Бұлар Ясауи есімін көпшілікке таныстыру мақсатын көздеген шолу материалдар болатын.

Қожа Ахмет Ясауи мен Сүлеймен Бақырғани мұраларын ғылыми негізде игеріп, әдебиет тарихына қосу ісі өткен ғасырдың 40-жылдары қозғала бастаған. Екеуінің мұраларына қатысты алғаш ғылыми зерттеу жариялаған ғалым – Әуелбек Қоңыратбаев. 1945 жылы ғалымның «Қожа Ахмет Ясауи – суфизм ақыны» атты мақаласы жарық көрген [2]. Зерттеуші сопылық ағымның негізгі ұстанымы – Алланы жүрекпен, сезіммен тану екенін анықтап, олардың шығармаларындағы негізгі идеяға назар аударған. Шарап тақырыбын биік пафоспен жырлағандардың қатарында Ясауидің замандасы Омар Хайям, т. б. болғанын көрсеткен. Сопылық нанымды ұстанған Ясауидің түркілік әдебиет үлгісін жасағанын баса көрсеткен.

Ясауи мен Бақырғани мұралары Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл-әдебиет институты жоспарлаған «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты қос томдық басылымның екінші томына енгізіліп болған. Бірақ Ясауи хикметтерін XI-XII ғасырлардағы түркілік әдебиеттің биік көрінісі ретінде бағалаған Ә. Қоңыратбаев мақаласы республикалық партия ұйымының назарына ілігіп, саяси сынға ұшырайды. С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде шығыстану курсынан дәріс беріп жүрген Ә.Қоңыратбаевқа «пантүркист» деген айдар тағылып, қызметінен босатылған.

Осындай асыра сілтеушіліктердің салдарынан бұл тақырыпқа қазақ ғалымдарының 60-жылдарға дейін қайта оралуға мүмкіндігі болмады. Ә.Қоңыратбаевтың аталған мақаласы кейін оның өзге кітаптарына енгізілді [3;4]. Одан бергі жерде А.Ясауи мұрасы туралы Р.Бердібай, Х.Сүйіншәлиев, М.Жармұхамедов, т.б. әдебиетшілер мақалалар жазды. Сопылық фәлсапаға философтар да ден қоя бастады. Орта ғасырлар жағдайында сопылық дүниетанымды ұстанған Ахмет Ясауи түркілік поэзияны жақтаған болса, осы бағыт кейінгі зерттеулерден жалғасын тауып келеді.

Сопылық дүниетаным аясында туған әдебиет зерттелсе де, сопылық поэзияны арқау еткен сопылық музыка үлгілері мен музыкалық-орындаушылық үрдістер өз дәрежесінде қарастырылды деп айту қиын. Ясауи мен Бақырғани ұстанған сопылық бағыт бір ғана қазақ топырағы емес, Орталық Азия елдеріне де ортақ. Демек сопылық музыканың қалыптасу кезеңдерін де осы шеңберде қарастыру қажет болады.

Сопылық наным көптеген елдерге тарап кеткен. Зерттеушілер оның Батыс Еуропа елдеріндегі көріністері туралы да деректер келтірген болса [5], бұл бағыттың арғы тегі VII ғасырдан тамыр тартатыны байқалады. XII ғ. шегінде сопылық тұтас дүниетаным жүйесі ретінде қалыптасқан. Оның зерттелуі XIX ғасырдағы шетел ориенталистерінің ізденістерімен де тығыз байланысты. Сопылық Руми, Хафиз, Хайям сияқты есімдері шығысқа мәлім ақындардың шығармашылығымен тығыз байланысты болса, сопылық салттардың атқарған ролі де елеулі болған.

Түрлі діни-ғылыми әдебиеттерде ислам дінінің музыка өнерін теріс қабылдағаны айтылады. К. Розеншильд шығыс музыкасының дамуын сөз еткенде дәл осы шектеуді алға тартып отырады [6]. Ислам дінінің музыка, сурет өнеріне шектеу қойғанын өзге зерттеушілер де жазған. Тіпті музыканы насихаттауға тиым салынған хадистер де болған. Бірақ бұл мәселе тұсында ислам өкілдерінің іс-әрекеттерін де назардан тыс қалдыруға болмайды. Олар керісінше жағдайды байқатады.

Біріншіден, музыканы қабылдамаса да ислам дінінің өкілдері барлық Құран аяттарын музыкалық мақаммен орындаған. Олардың мистикалық үн-әуені әлі күнге сақталып келеді. Екіншіден, ислам шетенінде туған сопылық дүниетаным музыка өнерін теріске шығармай, оны өздерінің наным-сенімдерін атқару үстінде пайдаланып отырған. Сонда сопылықтың басты белгісі – өмір болмысынан қол үзіп, ерекше бір күйге түсу де, ал оған апаратын жол – музыка болып шығады. Сопылық үрдістің поэзиялық мәтінге құрылған вокалдық және аспаптық музыкалық формалары болған. Олар туралы мәліметтерді Е.Э. Бертельс жазып кеткен [7, 68].

Жалпы, сопылық дегеніміз – дүниетаным жүйесі, исламның бір тармағы. Бір қарағанда Алланы жүреппен танимыз деген сопылық бағыттың музыка өнеріне төтелей қатысы жоқ сияқты. Бірақ ішкі мазмұнына, сопылық идеялардың өмір сүру, таралу ерекшеліктеріне келгенде музыка өнерінің де белгілі қызмет атқаратынын аңғару қиын емес.

Бүгінде Орталық Азиядағы сопылық дәстүр аясында қолданысқа түскен музыкалық-орындаушылық дәстүрге қатысты пікірлер айтылып жүр. Кезінде С.Д. Давлатова, А.Низамов, Т.П. Снесарев сияқты музыкатанушылар сопылық музыка аясында қалыптасқан жанрлар табиғатын сөз еткен. Қазірде ондай ізденістердің саны көп емес, бірақ кездесіп отырады [8].

Сопылық нанымда екі түрлі дәстүр жиі байқалады: бірі – зікір салу, екіншісі – музыка тындау (само). «Зікір» сөзінің мағынасы – еске салу. Сопылық тәжірибеде ол Аллаға мадақ айтатын, мазмұны діни нанымға толы, адамның өзінің ішкі әлеміне үңілу тәсілі болып табылады. Зікір салушы белгілі бір музыкалық ырғаққа құрылған қимылдар жасап, өзгеше («жалша») қалыпқа түседі. Дем алуы да ырғаққа тән дене қимылдары арқылы жүзеге асырылады.

Сопылықты зерттеушілердің бір тобы зікір салу мен тындауды өзара бірлікте қарастырады. Е.Бертельстің анықтауынша, само-сопылар бас қосқанда орындалатын, діни мазмұндағы өлең жолдарын музыка әуенімен айту [7, 56]. А.Низомов зікір салудың арғы тегін зороастризм дәуірінен тартады [9].

Орта ғасырларда сопылық ағымды тұтынған ақындарға келер болсақ, зікір салуды әр түрлі бағалағанын көреміз. Олардың бірі зікір салуды Алланы ұмытпай, үнемі еске алып жүрудің шарты десе, екіншілері мүридін (шәкіртін) жаратушы туралы ілімге баулудың құралы деп бағалаған [8].

Зікір салу – музыка әуенінің қолданылуымен атқарылатын діни іс-әрекет. Оны орындау екі түрлі жолмен жүзеге асырылады: бірі - іштей, екіншісі – сырттай дауыстап айту. Сопылық дәстүрде алғашқысы *жахри*, соңғысы *хафи* деп аталады.

Одан әрі зікір салу *аз зікір* және *қатты зікір* болып тағы да жіктелген. Еске алу – само жеке немесе аз-зікір аталған көпшілік ортада орындалуы мүмкін. Әдетте ол ұстамды ырғақпен басталып, бірте-бірте екпіні мен жылдамдығы арта береді. Зікір салу барысында екі түрлі әрекет орындалады. Бірінде зікір салушылар «ла илаһа илалла» деген сөзді сан рет тақ сан түрінде қайталаса, екіншісіне «Алла» сөзін арқау етеді. Оның алғашқы «А» дыбысын айтқанда сопы иегін кеудесіне соқса, «лаһ» буынын айтқанда басын артқа тастап жібереді.

Орталық Азияда зікір салу ауызекі дәстүрмен қатар жазба әдебиеттен де көрініс тапқан. Оған бақсылықтың да қатысы бар. Зікір салудың дауыс шығарып айтатын үлгісінің Өзбекстан мен Түркістан аймағында болғанын зерттеушілер анықтап кеткен. Оның арқауын тартқан Қожа Ахмет Ясауи еді. В.А. Гордлевский өз жазбаларында Түркістанда «ара зікірдің» 2-3 сағат бойы салынып, араның ағашты кесуін суреттегенін көрсеткен. Артынан зікір салушылар бір-бірін құшақтап, бастарын көршісінің кеудесіне қоятын болған.

Өзбек және түрікмен музыкасын жинаған В.А. Успенский зікір салу кезінде айтылатын музыкалық әуендерді нота жазуына түсірген. Оның көрсетуінше Ташкентте кепшіктің сүйемелімен діни мазмұндағы зікір мақамы айтылатын болған.

Түркістандағы Ясауи кесенесінің маңында 12 мақамның *үшшақ, науа* сияқты түрлері қолданылған. Ясауи дәстүріндегі қатты зікірдің поэзиялық үлгілері оның хикметтері негізінде орындалған. В.А. Успенскийдің көрсетуінше, қатты зікір най, даф сияқты музыкалық аспаптармен сүйемелденген. Оның басты ерекшелігі – қайталанып отыратын музыкалық ырғаққа құрылуында.

Сопылықтың көрінісі – самоның арқауында Құранды тыңдау ұғымы жатыр. Оны дін өкілдерімен қатар кәсіби музыка мамандары да орындаған. Таңертең немесе кешкі намаздан соң сопылар бас қосып, дауысы әсем біреуге Құраннан үзінді оқитын болған. Одан әрі зікір салушы мистикалық мазмұндағы өлеңдер айтып, оларды қолындағы музыкалық аспабымен сүйемелдеген. Барған сайын орындауын үдетіп, тыңдаушыларын ерекше күйге түсіргендіктен, олардың ақыл-есі мен іс-әрекеттері бақылаудан шығып, экстаз үстінде сопылар үстіндегі киімдерін жыртатын болған. Түрік елінде зікір әуенін тыңдау барысында тамбур, ребаб, най аспаптары қолданылған. Оның тәжіктердегі үлгісін ЮНЕСКО материалдық емес мәдениет тізіміне қосқан [8].

Сопылық дүниетаным аясында қолданылатын туындылардың бірі – неке тойы кезінде орындалатын музыкалық ән-әуендер. А.Низамов үйлену тойларының әлеуметтік, тұрмыстық және діни арналарын сөз етіп, сопылық нанымның музыкалық әуенмен байланысын көрсетеді. Ол ислам канондарындағы Мұхамед пайғамбардың Әбубәкірге қаратып айтқан мына сөзін келтіреді: Заңды неке мен заңсыз некенің айырмасы аса зор. Сол себепті үйлену (заңды неке) кезінде кепшік ойнап, ән салу керек. Оны тойға қатысушылар ғана емес, айналадағы жұрт та естуі керек.

Бұдан шығатын қорытынды біреу: неке қию кезіндегі музыканың қызметі – сол салтты көпшілікке жеткізу, жария ету. Орталық Азияның кейбір аймақтарында бұл салт нақыш, айдым, зікір салуға ұласады. Мұндағы зікір – белгілі бір музыкалық ырғаққа құрылған діни іс-әрекеттер. Зерттеушілер оның түрікмен жері мен Түркістан аймағында кездесетінін жазған. Тіпті ХХІ ғасырдың бас кезінде де Ясауи кесенесінің маңынан зікір салушыларды көруге болатын еді.

Орталық Азия халықтарында кездесетін музыкалық шығарма үлгісін Г.П. Снесарев сипаттап кеткен [10, 35]. Оның көрсетуінше ертеде сопылық мазарларды айналып жүретін «тавор» атты діни салт та болған [10, 35]. Ол музыканың қатысуымен орындалған. Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне қолын тигізіп, айналып жүрген жандарды көргенде осы салт еріксіз еске оралады. Бұл реттегі сопылық наным шамандық салтпен сабақтасып жатады.

Сопылық дүниетаным аясында *мәрсия, мадақ, нат, мінажат* сияқты бірқатар музыкалық жанрлар да қалыптасқан. Мұндағы *мәрсия* – қаралы, *мадақ* – ода, *нат* – пайғамбарды дәріптеу, *мінажат* – Алланы мадақтау әндері болып келеді. Сонымен қатар *нат* – сапа, сипаттау, *натхони* – ән салу, орындау деген мағынаны білдіреді. Бұл музыкалық жанрлар Орталық Азияның көп аймақтарына тараған.

Нат – Мұхамед Пайғамбардың істеріне арналған мадақ болса, оның поэзиялық арқауында қасида, меснеуи жанрлары жатады. Аталған жанрларды сопылық поэзия өкілдері – Ансари, Аттар, Навои, Жәми шығармаларынан жиірек кездестіреміз.

Нат – дутар немесе домбыраның сүйемелдеуімен орындалады. Оның неке салтына байланысы орындау ерекшеліктерінен көрініс береді. Яғни нат орындалған кезде екі тарап - орындаушы және тыңдаушылардың болуы шарт.

Ансари өмір сүрген ХІ ғасырда мінәжат кең тараған музыкалық-поэзиялық жанр болған. Кейбір зерттеушілердің пікірінше мінәжат жанрын кәсіби жағынан жетілген, шебер орындаушылар айтқан [11, 243].

Сопылыққа қатысты сөздіктерге жүгінер болсақ, «мәніжат» дегеніміз – Аллаға құпия түрде сыйыну, өз ой-армандарының жүзеге асатынына сенім арту болып шығады. Иран ғалымы М.Баркешлидің анықтауынша, мінәжаттың ізі Иран емес, Орталық Азия халықтарында көбірек байқалатын болған. Зерттеуші О.А. Сухарева

мінажат жанры соңғы ғасырларда шамандар ортасында кең тараған дейді [12]. Тәжік ғалымы О.Мурадов минажат жанрының тәжік шамандарында кездесетінін жазған.

Сопылық дүниетанымды зерттеген ғалымдар музыка тыңдаудың (само) адамға ғана емес, оның денесіне де әсер ететінін жазған. Минажат аты-шулы он екі мақамның дохақ тармағымен орындалған. Осының өзі орта ғасырларда Орталық Азия аймағында туған музыкалық жанрлардың сопылық көзқарас аясында қалыптасқанын аңғартады.

Сопылық сенім аясында орындалатын нат жанры туралы Е.С. Федорова да пікірлер қалдырған [13]. Зерттеушілердің көрсетуінше *нат* жанрының басты ерекшелігі – біркелкі орындалуында. Осы белгісі оларды эпос айтушыларына жақындатады. Өзбек әдебиетінің классигі Әлішер Науаи поэзиясында, мысалы, нат үлгілері жиі кездеседі. Бірақ ол бұл жанрды өзімен замандас ел билеушілерді мадақтау мақсатында қолданбаған. Сопылар көне музыкалық дәстүрлерді ән-әуендерді сүйемелдеу үдерісін жетілдіру үшін қолданған деуге болады.

Сопылық дүниетаным аясында қалыптасқан келесі жанр – мадақтау, яки маддо. Бұл жанр тәжік, кейінгі қазақ мәдениетінен де кездеседі. Оны ертеде ер адамдардан құралатын шағын ансамбль орындаған. Мазмұны діни сипаттағы газел, меснеуи, рубаи, бәйіт болып отырады. Мадақтауды дәруіштер орындаған. Әдеби-поэзиялық мәтін ретінде Ахмет Ясауи, т. б. орта ғасыр ақындарының өлеңдерін қолданған.

Мадақ – көпшілік жанр. Орта ғасыр жағдайында ірі базар мен көпшілік алаңдарда орындалған. Оның гирья, йиги, мәрсия сияқты музыкалық жанрлары негізінен тыңдаушыларға бағышталған.

Орталық Азиядағы сопылық музыка туралы пікір қалдырған зерттеушілер Адам атаның алғашқы әнін раст мақамында орындалғанын жазады. Енді бір деректерде Адам атаның орындағаны гирья – жоқтау делінеді. Бохарзи гирьяның үш түрлі жағдайда орындалатынын жазып көрсеткен: мақсатқа ұмтылудан, қорқыныштан және қуаныштан.

Лондон университеті жанындағы SOAS ғылыми қызметкері Разия Султанова өзінің «Yassavi zikr in twenty-first century Central asia: sound, place and authenticity» атты мақаласында өзбек (Андижан) пен қазақ (Түркістан) жеріндегі сопылық музыка көріністерін тілге тиек етіп, ХХІ ғасыр жағдайындағы Түркістанда зікір салушылардың бар екенін жазған [14].

Жалпы сопылық дүниетаным аясында қалыптасқан музыкалық жанрларды былайша жинақтауға болар еді:

Үшшақ – ғашықтар мақамы.

Раст - 12 мақамның басында тұратын көне сарын.

Само – музыка тыңдау.

Гирья – жоқтау, көне сарын.

Минажат – құпия әңгіме, тәубеге келу.

Мәрсия – қаралы жоқтау, ХVІ ғасырда туған.

Бұл аталған музыкалық жанрлардың көпшілігі исламға дейінгі кезеңде байқалмайды. Мысалы, гирья Мәуереннаһр аймағында Адам ата бейнесімен байланысты туған. Ал наурыз, шаһноз, аджам сияқты ән салу дәстүрлері исламнан әріден бастау алады.

Сопылар тәжірибесіндегі музыка мен поэзияның орны ерекше. Дәл осы екеуі арқылы оның мистикалық мазмұны көпшілікке жеткізілген. Әр кездері сопылық діни, этикалық және философиялық қызмет атқарып, дүниетамын жүйесін білдірген. Орта ғасыр ақындары мен музыка орындаушыларының көркем ойлау жүйесіне ықпалын тигізген. Осы және басқа да мәселелерді зерттеуші А.К. Шаяхметова өз еңбегіне арқау еткен [15].

Ислам мәдениетіндегі сопылықтың музыка өнеріне қатысы туралы пікірлерді Е.Э. Бертельс, А.А. Хисамутлина, С.Х. Наср, К.Эрнеста, Г.Б. Шамилли, т. б. еңбектерінен кездестіруге болады. Орта ғасырлардағы шығыс ғұламаларының жазбаларында сопылық дәстүр аясында музыка тыңдау мен бидің (ракс) қолдану мүмкіндігі туралы пікірлер де бар. Олар пікірсайыс түрінде көрініп, өзінің шарықтау шегіне Х-ХІІ ғасырларда жеткен.

Жалпы, ислам музыка өнеріне қарсы болса да, сопылар тәжірибесінде музыка тыңдау, мақам айту және бидің болғаны анық. Зерттеушілер музыка орындау, яғни само салтының екі кезеңін анықтаған. Оның бірі пайғамбар өміріне қатысты сюжеттерді оқуға

арналса, екіншісі зікір салуға қатысты. Мұның алғашқысы қатаң әрі біркелкі орындалса, екіншісі музыканың шарықтау шегіне бастайды. Егер бірінші бөлігінде поэзиялық мәтіндерді декламациялық жолмен оқу үстемдік етсе, екінші бөлігінде би қимылдары басты орынға шығады. Мұндағы билер музыканың сүйемелдеуімен орындалған.

Бұл жердегі сопылық ұғым шамандық наныммен сабақтас. Музыканы сопылар о дүниеден жеткен хабар ретінде қабылдаған. Сол арқылы музыканы жаратушыға деген сүйіспеншілікті білдіретін әрекет деп санаған. Алланы ақыл емес, сезіммен қабылдау қажет дейтін сопылар адам санасына музыкалық дыбыстың тигізетін ықпалын да жақсы түсінген. Музыканы тыңдау арқылы олар өздерінің жан-дүниесін жетілдіріп отырған.

Само – музыка орындау салтының шарықтау шегі – салт билері мен музыкалық сүйемелдеуге қатысып отырғандардың биік деңгейдегі экстазға жетуі болып саналады. Бұл салтты орындау барысында ұрмалы, үрмелі аспаптар қолданылған. Негізгі әуен сыбызғы типтес музыкалық аспапта (флейта) естілсе, тұрақты ырғақ ұрмалы аспаптарда қайталанып отырады. А.К. Шаяхметова әрбір сопы үшін музыкалық тон тәңір дыбысы саналып, оны Алладан жеткен қуаныш санайтынын жазған.

Сонымен, ислам дінінің бір тармағы - сопылық дүниетанымның арқауында қасиетті саналған діни жазбаларды дыбыстау үдерісінің жатқанын көреміз. Дәл осы музыка дыбыстары арқылы сопының ақыл-есі денесі мен ой-санасынан дараланып, жаратушыны мадақтаудың биік белесіне көтерілген. Алланы сезім арқылы танудың басты белгісі – осы.

Бүгінгі ғылыми үдерісте герменевтикалық зерттеу тәсілі үстемдік құрып отыр. Оның мәнісі, осы кезге дейін әр түрлі қоғамдық формациялар тұсында жазылған еңбектер мен ой-тұжырымдарға қайта бір оралып, түрлі жазба дереккөздерді қайта оқып, оларға жаңаша баға беру. Осы талаптар тұрғысынан келгенде діни-ғылыми әдебиеттерде әбден орнығып қалған ислам діни музыка өнерін қабылдамай, теріске шығарған деген тезистің қайта қарайтын тұстары да байқалады. Оған сопылық дүниетанымның арғы тегі, сопылық поэзияның тууы, соның аясында орындалатын музыкалық шығармалар – ән-әуендер, аспаптық және би композициялары дәлел бола алады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Смирнов А.В. Суфизм //Новая философская энциклопедия: в 4 т./пред. науч.-ред. совета В.С. Стёпин. 2-е изд. – М.: Мысль, 2010. – 2816 с.
2. Қоңыратбаев Ә. Қожа Ахмет Ясауи – суфизм ақыны //Қазақ елі. – 1945, N1.
3. Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 400 б.
4. Қоңыратбаев Ә. Көп томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: Мерсал, 2004. – 84-97-б.
5. Идрис Шах. Суфизм. – Москва, 1994. – 446 с.
6. Розеншильд К. История зарубежной музыки. Выпуск первый. – Москва: «Музыка», 1978. Т.1. - 544 с.
7. Бертельс Е.Э. Избранные труды: суфизм и суфийская литература. – Москва, 1965. – С. 68.
8. Давлатова С.Д. Роль музыки в суфийских обрядах //Вестник музыкальной науки, 2013, N2. – С.103-109.
9. Низомов А. Суфизм в контексте музыкальной культуры народов Центральной Азии. – Душанбе, 2000.
10. Снесарева Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва, 1969.
11. Бородовская Л.З. Музыкально-поэтический жанр мунаджат в исламской культуре разных народов мира //Исламоведение. – 2022, N3. - С. 87-96.
12. Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. – Ташкент: АН УзССР, 1960. – 141 с.
13. Федорова Е.С. Музыка в суфийской ритуальной практике //Исламоведение, 2014. – N3.
14. Султанова Р. Ясави-зикр в Центральной Азии XXI века. Ethnomusicology Forum Vol.14, N2, November 2005, pp.131-142.
15. Шаяхметова А. К. Философское осмысление музыки и поэзии в суфизме //Журнал Сибирского федерального университета. Гуманитарные науки. – 2022, N15 (1). DOI: 10.17516/1997-1370-0880.

НАУРЫЗ МЕРЕКЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ КИІМДЕРІНІҢ АТРИБУТТЫҚ СИПАТЫ

¹Асаль Турдыбаева, ²Садыбек Бейсенбаев, ³Даулетхан Болысбаев,
¹ М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, магистрант,
² М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, п.ғ.д.,
³ М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, филос. ғ. к. доцент,
Қазақстан, Шымкент қ.

Андатпа. Мақалада ұлттық мерекеміз Наурыз мейрамын тойлау кезінде көруге болатын негізгі атрибуттардың бірі қазақ ұлттық киімдерінің түрлері мен маңызы талданады. Жаңғырған мерекеміздегі ұлттық киімдердің мән-мағынасы сипатталған.

Кілт сөздер: Наурыз мейрамы, дәстүрлі мотив, ою-өрнек, ұлттық киім.

Annotation. The article analyzes the types and meaning of Kazakh national clothing, one of the main attributes that can be seen during the celebration of our national holiday Nauryz. The importance of national clothing in our revived holiday is described.

Key words: Nauryz holiday, traditional motif, ornament, national clothing.

Наурыз мейрамы – ежелгі заманнан қалыптасқан жыл бастау мейрамы. Қазіргі күнтізбе бойынша (наурыздың 22) күн мен түннің теңесуі кезіне келеді. Көне парсы тілінде нава-жаңа + рэзанһ=күн, «жаңа күн» мағынасында, қазіргі парсы тілінде де сол мағынамен қалған (но-жаңа + роуз-күн; мағынасы «жаңа күн»), яғни «жаңа жылды» (күн өсуін белгілеуі) білдіреді.

2010 жылдың 10 мамырынан бастап Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас ассамблеясының 64-қарарына сәйкес 21 наурыз «Халықаралық Наурыз күні» болып аталып келеді. Бас ассамблея өзінің берген түсініктемесінде «Наурызды көктем мерекесі ретінде 3000 жылдан бері Балқан түбегінде, Қара теңіз аймағында, Кавказда, Орта Азияда және Таяу Шығыста 300 миллион адам тойлап келе жатқандығын» мәлімдеді. Ал UNESCO болса, 2009 жылдың 30 қыркүйегінде Наурыз мейрамын адамзаттың материалдық емес мәдени мұра тізіміне кіргізді [1].

Қазақстанда Наурыз мейрамы үш күн: 21-23 наурыз аралығында аталып өтіледі (2010 жылдан бастап). Жалпы, Наурыз парсы, кавказ және түрік секілді халықтардың арасында көктем мейрамы және жаңа жылдың басталуы ретінде тойланады. Ол Иранда 21 наурызда, ал Орталық Азия елдерінде және Әзірбайжанда, мемлекеттік мереке ретінде Тәжікстанда және Қазақстанда - 22 наурызда, Өзбекстан мен Түркияда 21 наурыз күні аталып өтіледі [2].

Дәстүрлі қазақ қоғамында Ұлыс күні жыл басы саналған. Халықтың мифологиялық түсінігі бойынша 21 наурыз түні даланы Қыдыр аралайды. Ұлыс күні қазақ елі үшін әрқашан қасиетті, киелі саналған. Халық таза, жаңа киімдерін киген. Ауылдың ер адамдары бір-бірімен қос қолдасып, төс қағыстырады; әйелдер құшақтасып, бір-біріне игі тілектер айтады. Бірін-бірі мерекеге арнап дайындалған наурыз көже ішуге шақырады. Оған қойдың басы мен сүр ет салып пісірілуі – қыс тағамымен (етпен) қоштасуды, құрамына ақтың қосылуы – жаз тағамымен (сүт, ақ) қауышуды білдіреді.

Әдетте, осы күні адамдар арам пиғыл, пендешілік атаулыдан тазарып, ар-ожданы алдында арылады. Ауыл ақсақалдары араларына жік түскен бауырлас ел, руларды, ағайын, дос-жарандарды бір дастарқаннан дәм таттырып, табыстырған, жалғыз жарым жетімдерді үйлендіріп, жеке отау еткен. Кембағал, мүгедектерді жақын туыстарының

қарауына арнайы міндеттеп тапсырған. Жұтқа ұшырап қиналғандарға жылу жинап берген. Алтыбақан басында ән айтылып, күй тартылады. Дәстүрлі ұлттық ойындар (көкпар, аударыспақ, күрес, қыз қуу, алтыбақан, тең көтеру, т.б.) ойналады. Таң ата көпшілік биік төбенің басына шығып, атқан таңды қарсы алады [3].

Мерекеде көне салт-дәстүрлер жаңғырып, ұлттық тағамдар дайындалып, ұлттық киім киіліп, ұлттық ойындар ойналады. Ұлыстың ұлы күнін атап өтуге қалың ел қызу дайындалады. Ата-әжелеріміз салт-дәстүрлерімізді жаңғыртып, жастарға өнеге етіп көрсетіп, айтып отырған. Бозбала-бойжеткендеріміз алтыбақан теуіп, қыз қуу, бәйге, аударыспақ, теңге алу т.б. ойындарды ойнап, мерекені жақсы қарсы алған. Қыздарымыз әдемі көйлектерін киіп, шолпыларын сыңғырлатып, үкілі сәукелелерін киіп мерекенің сәнді нышанына айналып шыға келеді. Себебі дәстүрлі киім киген адамдар Наурыз мерекесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Қазақтардың ұлттық киімдері халық шеберлерінің өнері мен таланты ғасырлар бойы жасай алған барлық жақсылықты бойына сіңірді.

Көктем мерекесіне қалай киінеді. Наурыз мерекесіне балалар, сондай-ақ барлық жастағы ерлер мен әйелдер ұлттық киім киеді. Қазақтың ұлттық киімдері көктемнің өзі сияқты түрлі-түсті, жарқын. Сондықтан көктемгі күн тоқырау мерекесінде ол өте жарасымды көрінеді.

Сонымен қатар, көктемгі мерекеде қолданылатын қазақтың ұлттық бұйымдары да ата-бабалардың заттай мәдениетін құрметтеу болып табылады. Сондықтан қазақтар Наурызға арналған киімге әрқашан да ерекше назар аударып, ықыластық танытқан. Қазіргі таңда көптеген адамдар мерекеге арнап әшекейлер тігеді немесе сатып алады, енді бірі ересектер мен балаларға арналған ұлттық киімдерді жалға алады. Айтпақшы, егер шұғыл түрде киім қажет болып, оны сатып алуға уақыт болмаған жағдайда жоғарыда атап өтілген жалға алу нұсқасы таптырмас нәрсе.

Дәстүрлі қазақ киімінің ерекшеліктері. Қазақтың ұлттық киімі өте ерекше және әдемі. Бұрын олар жиі киілетін еді. Қазіргі уақытта оларды көбінесе салтанатты шараларға, мысалы, Наурызға киеді.

Қазақтың дәстүрлі киімдері берік маталардан – шұғадан, баршыннан, жүннен, жануарлардың терісінен тігіледі. Қазақстанның мәдениетіне киімнің кестелермен, моншақтармен, інжу-маржандармен, алтын және күміс жіптермен безендірілуі тән.

Әдетте, ерлер немесе әйелдерге арналған дәстүрлі мерекелік киімдердің жиынтығы өте қымбат. Сондықтан қазіргі уақытта ұлттық киімдерді жалға алу сияқты қызмет көбірек танымал. Оның арқасында әркім аз ақшаға мерекеге арнап сәнді киім алуға мүмкіндік алады.

Қазақтың ұлттық әйелдер киімі. Әр өңірде қазақ әйелдерінің ұлттық киімдерінде айырмашылықтар болуы мүмкін, бірақ негізгі элементтеріне мыналар жатады: ұзын көйлек, оның үлгісі қыз бен әйелдің жасына байланысты өзгереді (қыздар үшін қынама белді болса, ал егде жастағы әйелдер үшін бостау пішінді болады); жеңсіз қамзол; шапан.

Жас қыздардың киімдерінде әдетте қызыл реңктер басым болды, ал 30 жастан асқан әйелдер үшін көк және қара түстер көбірек қолданылды. Қазақтардың күнделікті киімдері неғұрлым қолайлы үлгімен және декордың қарапайымдылығымен ерекшеленді. Бірақ мерекелік киімдер ашық түсті жиектермен, шашақтармен, ою-өрнектермен безендірілетін болған. Ерекше жағдайларда киімді алтын, күміс, ашық түсті маталардан, жүннен, моншақтардан жасалған аппликациялармен әшекейлендірген. Наурыз қарсаңында мерекелік ұлттық киім әйелдер тарапынан сұранысқа ие.

Наурызға арналған балалар киімдері де ұлттық стильде жасалған. Олар ересектерге арналған көйлектерге ұқсатылып, бірақ негізінен ашық түсті немесе түрлі-түсті маталардан тігіледі. Қынама белді болып келеді [4].

Қазақ әйелдерінің ұлттық бас киімдері ер адамдардікіне қарағанда таңдаулы декормен ерекшеленеді. Әдетте олар тауыстың, үкінің немесе көкқұтанның қауырсынымен безендіріліп, інжу-маржандармен, алтынмен, асыл тастармен, үлпілдек жүнді жануарлардың терілерімен қапталады. Бас киімнің астындағы шаш міндетті түрде өріледі.

Қазақтың ұлттық ерлер киімі. Наурызға арналған мерекелік ерлер киімі көздің жауын алады. Салтанатты рәсімге арналған алтын тігумен әшекейленген қазақтың дәстүрлі ұзын шапаны. Ерлерге арналған ұлттық киімнің маңызды бөлігі – бас киім. Наурызға ер адамдар, әдетте, жиектері бүгілген бас киім (қалпақ) немесе тақия киеді. Бас киімнің түсі шапанға сәйкес таңдалады. Әдетте, ер балаға арналған киім ересек ер адамдардың киім үлгісінің кішірейтілген көшірмесі ретінде беріледі.

Аяқ киім және аксессуарлар. Қазақтың ұлттық киімінің маңызды және ерекше бөлігі – аяқ киім мен аксессуарлар. Әдетте, әйелдер мен ерлердің киімдері қонышы кең етікпен толықтырылады. Әйелдерге арналған үлгі кесте және аппликациямен безендірілген, кішкентай өкше де бар болуы мүмкін.

Әйел адамдардың Наурыздағы дәстүрлі әшекейлері күмістен жасалған. Әдетте қыздар мен әйелдер киімдерін ерекше оюлары бар білезіктермен, күрделі пішінді ұзын сырғалармен, сақиналармен, інжу-маржандармен, маржандармен, асыл тастармен және түрлі-түсті әйнектермен көмкерілген алқалармен толықтырады [5].

Наурыз мейрамы – бұл көктемнің, бірлік пен еңбектің мерекесі. Бүгінгі күні мерекенің ежелгі ғұрыптары жоғалған, ал мерекенің мәні заманауи өмірге бейімделді. Бірақ Наурыз бұрынғыдай Қазақстандағы ең сүйікті мерекелердің бірі болып қала береді.

Ересектер мен балалар жыл сайын мерекеге ерекше ықыласпен дайындалады, мерекелік бағдарламаны ойластырады, ұлттық киімдерді сатып алады немесе тігеді.

Наурыз мейрамы көне әдет-ғұрыптарды сақтай отырып, заман талабына сай үйлесіп, шын мәніндегі жалпыхалықтық мерекеге айналды. Халық қазынасында жаңа ұрпақ қастерлейтін салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар жаңғыруда.

Наурыз мерекесі тойлау кезінде киілетін киім үлгілері [4].

Пайдаланған әдебиеттер

1. International Nowruz Day 21 March. <https://www.un.org/en/observances/international-nowruz-day>
2. Наурыз мейрамы. <https://kk.wikipedia.org/wiki>
3. Наурыз: праздничные наряды. <https://novoetv.kz/nauryz-prazdnichnye-naryady/>
4. Казахская национальная одежда. <https://tourstokazakhstan.com/ru/blog/kazaxskaya-kultura/kazaxskaya-nacionalnaya-odezhda.html>

THE ROLE OF FASHION IN SELF-IDENTIFICATION IN MODERN CULTURE

P. Sariyeva, A. Abisheva,

*Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan Almaty, e-mail: perizat_sm@mail.ru*

Annotation. Today, fashion largely determines the worldview of a modern person. It reflects the functional needs of a person - the creative desire to reproduce individual and group self-determination, the desire to “stand out” and the desire to “be like everyone else.” In this regard, the main characteristics of fashion are considered in the context of theories of demonstrative behavior, imitation, collective behavior and the semiotic approach. The role of fashion in the social group identification of youth has been revealed, which is realized through a certain behavioral regulatory mechanism, including the designation of social positions, integration through the identification mechanism, maintaining and achieving social prestige, the manifestation of individuality and the achievement of psychophysical release.

Key words: fashion process, fashion participant, self-identification, social status, individual image, individuality.

Андатпа. Бүгінгі таңда сән заманауи адамның көптеген мәселелерде дүниетанымын анықтайды. Ол адамның функционалдық қажеттіліктерін - жеке және топтық өзін-өзі анықтауды жаңғыртуға шығармашылық ұмтылысын, «ерекше болу» және «басқалар сияқты болу» ұмтылыстарын көрсетеді. Осыған байланысты сәннің негізгі сипаттамалары демонстративті мінез-құлық, еліктеу, ұжымдық мінез-құлық және семиотикалық көзқарас теориялары аясында қарастырылады. Жастардың әлеуметтік-топтық идентификациясында сәннің алатын орны мен ойнайтын рөлі анықталды, ол белгілі бір мінез-құлықты реттеу механизмі арқылы жүзеге асырылады, оның ішінде әлеуметтік позицияларды белгілеу, идентификация механизмі арқылы интеграция, әлеуметтік беделді сақтау және оған қол жеткізу, даралық пен жеке тұлғаның көрінісі және психофизикалық разрядқа қол жеткізу.

Кілт сөздер: сән процесі, сәнге қатысушы, өзін-өзі идентификациялау, әлеуметтік статус, жеке имидж, даралық.

World cultural and civilizational changes associated with the transition from industrial to post-industrial society and from modern to postmodern culture, which modern humanity is experiencing, cover all spheres of social life. Life-meaning guidelines and criteria of rationality, moral norms and behavioral standards of relationships between the individual and the authorities, the individual and the collective are being transformed. The acceleration of the pace of social development is accompanied by periodic “reevaluation of values” and transformation of cultural patterns. In this regard, the importance of fashion cannot but increase as one of the most important modern mechanisms for changing cultural patterns and standards of mass behavior.

Fashion is an ambiguous and interesting sociocultural phenomenon that is present in a wide variety of spheres of human activity and culture. The scale of this complex and multifaceted phenomenon is such that “it is difficult to name an area of socio-economic and cultural life where its influence would not be felt” [1]. In recent years, the approach to the study of fashion as a sociocultural phenomenon, as a mechanism of social, cultural and mental regulation, closely related to the basic values and development trends of modern society, has acquired predominant importance. Today, fashion largely determines the worldview of a modern person. It reflects the functional needs of a person - a creative desire to reproduce individual and group self-determination, the desire to “stand out” and the desire to “be like everyone else”. Fashion, thus, plays the role of an identifier in stratification processes in the life of society, while at the same time being closely connected with industry and culture.

According to some researchers, the specificity of the modern stage of fashion development lies in the transition of the role of advanced carriers and promoters of fashion from elite, high-income groups of the population to youth [2]. And this is natural, since fashion serves as one of the means of introducing an individual to social and cultural experience, hence its special significance for young people. Representatives of youth are at such a stage of socialization when social conditions are internalized by them most thoroughly, their subjective life is constantly losing balance. It is during this period that fashionable behavior becomes significant, providing opportunities to determine, fix and strengthen the predispositions, attitudes, tastes, interests and needs of a young person.

However, we should not forget that youth is the main strategic resource of a renewing country. The behavior, goals and values of modern youth are an indicator of the state and functioning of a variety of institutions in society - family, education, political power and many others. Thus, the task of understanding the influence of fashion on the social behavior of young people is updated.

Analysis of the fashionable behavior of young people is an important task not only in the sociology of youth, but also in the practical implementation of youth policy. In this regard, the problem of explaining the behavioral transformations of young people as the most active and intellectual part of society is directly related to the need to study the influence of fashion on the identification processes of this social group. Without clarifying the question of the specifics of the identification determinants of the fashionable behavior of young people, we will not be able to understand the essence and nature of their social behavior.

In these conditions, the study of the problem of the influence of fashion on the social behavior of young people acquires great theoretical interest and practical importance both from the point of view of internal problems of socio-cultural analysis and for solving significant problems of social development.

Conventionally, we can distinguish four approaches to defining the phenomenon of fashion, which have had a significant impact on its modern interpretation:

1. The concept of imitation (G. Tarde, G. Simmel)
2. Theory of demonstrative behavior (T. Veblen, W. Sombart, R. Kunig)
3. The concept of explaining fashion based on collective behavior (G. Bloomer)
4. Semiotic approach to the study of fashion (R. Barthes, R. Sennett, J. Baudrillard).

Common to all of the above concepts of fashion is the recognition of fashion as a social phenomenon that has an impact on society. However, when explaining the social characteristics of fashion in different theories, the emphasis differs significantly. This is due, first of all, to the fact that fashion concepts are based on various methodological constructs that set the corresponding research vector. If in the concept of imitation the main methodological construct is the concept of "imitation", then the theory of conspicuous consumption uses the concept of "ostentatious consumption" and "image", while the semiotic approach and the theory of fashion explanation based on collective behavior. They focus on the constructs "sign" and "anonymity", respectively [3].

The substantive difference in the initial methodological constructs in these fashion concepts leads to the identification of various reasons for its emergence. For representatives of the theory of imitation, the reason for the emergence of fashion is the "laws of imitation" that underlie the life of society [4], as well as the need to satisfy a person's need to be different from others and to be like others [5], in the concept of conspicuous consumption, this reason is the consciousness of guilt for one's insufficiently high social status [6] or the need to emphasize the bourgeois individual image [7], the theory of collective behavior puts forward as a reason the need for individuals of an anonymous crowd to adjust their behavior to the requirements of this society; representatives of the semiotic direction point to reasons such as the need to stimulate constant sales of goods in an industrial society [8] and the existence of a special "attraction to fashion" [9].

The use of different methodological foundations by sociological theories of fashion leads to different emphasis on the social properties of fashion. If the theory of imitation emphasizes imitation, voluntariness and universality (extraterritoriality) of fashion, then representatives of the concept of “conspicuous consumption” add another property to the characteristic of fashion - demonstration of belonging to the elite [10].

The semiotic direction is characterized by a vision of fashion as a combinatorics of signs and an emphasis on such characteristics of fashion as iconicity and the principle of substitution.

Unlike other concepts, in the theory of collective behavior fashion is considered not only as a social phenomenon, but also as a social process related to expressive movements, including the constant renewal of meanings and competition between alternative styles. However, this concept does not explain the mechanism of collective selection. Let us add that only representatives of the concept of collective behavior and the semiotic direction emphasize such an important social property of fashion as normativity.

G. McCracken's criticism of the idea of fashion among representatives of the semiotic movement largely forced them to clarify their position, which was realized in the works of the structuralist P. Bourdieu. Within the framework of the semiotic approach, attempts are being made to synthesize the ideas of the concepts of conspicuous consumption and the semiotic approach, which significantly expands the possibilities for analyzing fashion as a social phenomenon [11], [12].

In domestic sociology, fashion standards and fashionable objects are distinguished as elements of the structure of fashion as a social phenomenon. Fashion standards are implemented through any objects (material, ideal), which are various characteristics of objects (things, ideas, etc.).

I suppose that fashion as a socio-cultural phenomenon has the following main characteristics:

- imitation-fashion as a process of imitation of the elite,
- the interpenetration of the tendency towards social equalization with the tendency towards individual difference,
- relativism-rapid change of elements of fashion or fashion as a phenomenon,
- cyclicity-periodic reference to the past, traditions,
- irrationality-fashion is addressed to emotions, and not to human logic,
- versatility-the scope of fashion activities is virtually unlimited,
- voluntariness and non-utilitarianism - these playful features of fashion are distinguished by a heuristic character and are associated with a festive attitude,
- demonstrativeness-demonstration of belonging to a higher stratum of society,
- normativity-fashion is closely related to social norms,
- iconicity-fashion is interpreted as a set of signs that demonstrate a person's position in society,
- mass appeal-various classes, social strata, professional groups, demographic categories, etc. participate in fashion. Fashion is inherent in large social systems and is global in nature.

In substantively defining the specifics of fashion as a socio-cultural phenomenon, we can give the following definition: fashion is a dynamic change in cultural patterns and mass behavior. This definition points to two main features of fashion - dynamism and mass appearance, which allows further use of these characteristics in the analysis of fashion as a determinant of social action and behavior.

A feature of the modern fashion process in the context of postmodern culture is its fragmentation into many fashion styles corresponding to individual communities. However, all these styles can be analyzed from the point of view of the structure of the fashion process, which includes the subjects of the process, its objective and subjective conditions, as well as the needs and motives of fashion subjects.

The subjects of fashion as a process are heterogeneous in their composition. Self-identification as a fashionable person presupposes appropriate dynamic consumer practice, monitoring fashion processes (reading fashion magazines, watching relevant TV shows, etc.), adapting fashionable novelties in relation to one's own intellectual, cultural and financial capabilities, etc.. Self-identification as a person not influenced by fashion entails the practice of ignoring fashion processes, focusing on other values - functionality, usefulness, durability, etc.

The typology of fashion consumers proposed by A. B. Goffman (the criterion is the speed of acceptance and assimilation of fashionable new products) distinguishes among them groups of *innovators*, *leaders*, *the early majority*, *the late majority* and *traditionalists* [13].

Innovators (pioneers, experimenters) include the smallest group of consumers, partly included in the group of fashion creators and able to be the first to buy and use a new thing not on the catwalk, but in real life.

Leaders are distinguished by special attention and respect from others, they are not inclined to experiment and use what has a real chance of becoming fashionable.

The "early majority" are those participants in the fashion process who make up the mass of "fashionable people".

The "late majority" are characterized by a certain conservatism and the desire to "be like everyone else." They join the fashion flow when it has already acquired a mass character.

"Traditionalists" - the very name of this group indicates the orientation of its consumption towards tradition. Just like innovators, traditionalists are not afraid to look like "black sheep," but, unlike the latter, they follow the fashion of past years.

In general, the typology of fashion consumers reveals in sufficient detail the characteristics of various categories of participants in the fashion process, although the boundary between them is quite fluid and conditional.

The objective conditions for the existence of fashion as a process include the social system itself, the surrounding and material environment. The existence of fashion is possible in a society that has the qualities of dynamism, openness, redundancy, social differentiation and social mobility. And it is impossible in a static, closed society, with limited material wealth and cultural patterns, social homogeneity and a fixed hierarchy of social groups.

The subjective conditions for the existence of fashion as a process include the ability of people to influence the fashion process in a certain direction. In this sense, the social group "fashion creators", as well as "innovators," plays an exceptional role in the fashion process. They are the ones who embody the designs of fashion designers into models of fashionable behavior.

The needs and motives of fashion subjects depend on their belonging to one or another group of fashion subjects. The desire to break away from the general mass, but not radically (otherwise they will be subject to public censure), is the driving motive of fashion creators. If for "creators" and "innovators" the interest in fashion is the opportunity to express their uniqueness, maintain their group distinctiveness and confirm a high status position in society (or group), then for "leaders" who are not inclined to experimentation, fashion acts as a means of consolidating one's leading position in a social group. The "early majority" relies on imitation of its reference group as a motive for following fashion. For the "late majority," an important motive for following fashion is the desire not to be a "black sheep" and confirmation of identification with their social group.

The phases of the fashion process, in principle, coincide with the phases characteristic of the promotion of any other product and describe its life cycle: *the first phase* is fashion production; *the second phase* is the dissemination of fashionable things and standards of behavior, which involves bringing fashion models to the general public, *the third phase* is the consumption of fashionable things that are used by fashion consumers for display. All three phases are closely interconnected and interdependent.

The fashion process tends towards gradual institutionalization, associated primarily with the emergence of professionals in this field, however, fundamentally, fashion is a non-institutional regulator, since the tendencies of socio-cultural innovation and mass selection of competing cultural samples that spontaneously form in fashion subordinate institutional aspects of fashion.

The process of fashion development is a constant movement in which reference groups, with the help of fashion signs, try to distance themselves from the masses, and they, in turn, strive to catch up with them. Since the material resources of fashion creators are much higher than those of the masses, they manage to maintain a distance. However, a year passes, and their models (not literally, but in the form of similarities) become widespread. Creators are changing fashion signs again, and a lot of people striving to be fashionable are rushing after them. And this process is repeated constantly. Therefore, fashion arises only in a society that has significant social inequality, but is open to cultural competition. Hence such an integral quality of fashion as the desire for innovation, which is constant and unpredictable in direction.

This tendency towards constant movement and innovation is also fueled by the very nature of capitalist production, which is mass in nature and can only develop normally under the conditions of a “*mass consumption*” society. And fashion contributes to the formation of these conditions, since it creates an artificial increase in demand;

Analysis of the structure of participants in the fashion process allows us to declare the significant role of fashion in the development of the social structure of society, which is realized in its social functions.

Existing scientific ideas about the functions of fashion are quite contradictory. So the most optimal classification of the social functions of fashion, I suppose, will be the classification proposed by A. G. Efendiyev, according to which fashion performs in society the functions of a kind of regulator of the style of social behavior, an indicator of social status and prestige, a means of maintaining and achieving social prestige, an integrator through an identification mechanism, as well as a means of demonstrating individuality. If we take into account the personal characteristics of the individual, then we should also add the functions of socialization and psychophysiological release.

I believe that an analysis of the specifics, structure and functions of the fashion process allows us to define the fashion process as a dynamic change in cultural patterns of mass behavior and consumer models that play the role of symbols of prestigious modernity. It is characterized by a tendency towards constant movement and innovation, which is initiated by the very nature of fashion production. The most favorable conditions for this are created in the conditions of a “mass consumption” society.

Using the methodological principle of structural-functional analysis by T. Parsons, we can identify the nature and elements of the structure of fashion action as a social action; it is consciously rational, purposeful, selective in nature and is influenced by other systems of action [14].

The fashion action structure consists of the following *five elements*:

- *actor* - the subject of fashion, which is an individual (group, community), aware of “fashion innovations, their social and personal significance, experiencing certain emotions about this that regulate his behavior, lead to a rejection of the dictates of previous fashion”. The main subject of fashion is always youth,

- *action orientation* - the psychological component of social action (motivation, evaluation), as an organized system of orientation and motivation of an individual’s action in the social space of fashion,

- *the goal* is the identification of a character (“actor”) with any social group and demonstration of belonging to this social group,

- *means* - standards and objects that become fashionable then and only when they have fashionable meanings (fashion signs),

- *conditions* - the decisive element is the external facts of the social world.

The peculiarity of fashion as a form of social interaction is its dualism, determined by a person's aspirations for a stable position within a social group, along with isolation and a sense of novelty.

Authors who study fashion behavior identify *attributive* (or internal) and *denotative* (external) fashion values, which are real regulators of the behavior of fashion participants.

Attributive values include modernity, universality, demonstrativeness and voluntariness. All participants in fashion follow the same standards, denoting the same attributive ("intrinsic") values. But behind this value unity lies diversity. This is the level of values called denotative or external.

Denotative values are the most powerful driving force behind the behavior of fashion participants. If fashion standards denote attributive ("internal") values, then the latter, in turn, act as signs in relation to the denotative values of fashion, which constitute the final value object of designation in fashion.

However, in fashionable behavior, in addition to value, there is a second regulator of behavior - *the norm*. The solution to the question of the relationship between values and norms in fashion in sociology is ambiguous, since in the works of researchers the emphasis is placed either on the value-based or on the normative nature of fashion. I believe that the value principle predominates in fashion, because no matter how strict the dictates of fashion are, the sanctions for violating them are not very severe and are not comparable in severity to sanctions for violating legal norms outside a given social group.

Taking into account the specifics of fashion as a social phenomenon, *four models* of fashionable behavior can be distinguished, namely *obvious conformism, latent conformism, nonconformism, expressed in the desire for the new, and nonconformism, which denies novelty and recognizes everything that is established.*

Obvious and latent conformism as types of social behavior in the fashion space are similar in terms of goals (identification of a person with a certain social group and demonstration of belonging to this group), means to achieve a goal (fashion signs) and norms (consumption of fashion signs). In both cases, the main structure-forming component is things to which some value is attached. To achieve this thing (or sign), a certain social behavior is implemented, which presupposes the further demonstration of this sign in a separate social group or in society as a whole. The ultimate goal of all these efforts is to show a certain social status of the bearer of fashion signs. However, in the orientation of action, these two types of social behavior differ in fashion; if in obvious conformism the motive is expressed at a rational level, then in latent conformism, on the contrary, the desire to achieve the goal is clearly not realized by the acting person. In both models of fashion as a form of social behavior, there are group norms that are also characteristic of the third type of social behavior in fashion - nonconformism (striving for something new).

As in the first two cases, this *nonconformism* is similar to them in terms of goals (identification of the acting person with his chosen social group), however, this social group is new for him, whose norms do not coincide with the norms of the group with which he identified himself before the social interaction he has completed. The second difference between this type of behavior is that it uses fashion signs that are different from the previous social group, acting as a means of demonstrating personal identification.

The fourth type of social behavior in fashion is *nonconformism, which denies novelty*. The reasons for this phenomenon can be of two kinds - lack of material opportunities or the conscious choice of the acting person. In the second case, a person deliberately violates the norm of consumption of goods considered new and, accordingly, fashionable. Such nonconformism, in my opinion, can be considered delayed conformism. Those characters who seem to be out of step with the general rhythm of consumption are actually influenced by another social field. The social group with which this nonconformist identifies himself is chosen by him from the multitude of influences available to him. However, in this case, as in

the previous three, the acting person achieves the same goal in his behavior, namely, identifying himself with members of a social group who adhere to the norms described above. And, in addition, it also demonstrates this affiliation through fashion signs. And here we discover the difference, firstly, these fashion signs will be fashionable only in the social group chosen by the person, in contrast to signs operating in other social groups, and secondly, the specification of fashion norms for a given type of behavior does not include the consumption of new products that considered fashionable.

However, by and large, it can be argued that there is no clear boundary between conformism and nonconformism, but there is only a more or less specific and unusual way of selecting and combining available influences.

Having analyzed the main types of fashionable behavior, we can try to define it: fashion as a form of social behavior of people is the mutual influence of conformism and nonconformism, realized in the social space of fashion. Fashionable behavior is also characterized by directionality, rationality, social control and selectivity.

The specifics of young people's fashionable behavior are determined by their social characteristics as a group. Summarizing the most important results of research on this issue, we can highlight the following most significant social and socio-psychological characteristics.

The distinctive features of youth as a social group are the nature of their work, which consists in mastering scientific knowledge, the main social roles determined by the position of youth as a reserve of the intelligentsia and its belonging to the younger generation - youth, the high mobility of this social group, specific forms of organization of its life activity, concentration in large university centers, "localization" of lifestyle within the walls of the university, student group, dormitory, relative independence in choosing methods of activity during school and non-school time, the search for one's life path, associated with an orientation toward real status advancement, and at the same time, social inadaptability and insecurity of a young person in the socio-cultural environment.

The socio-psychological characteristics of students include the following: the activity of a young person's life position, its independence and the high degree of its manifestation in practically creative or transformative activities, openness to innovation, experimentation, all kinds of changes with a high value of initiative and personal Choices, a high degree of readiness for pluralism of opinions and the ability to recognize different points of view in the presence of an individually unique vision of the world constitute the specificity of youth consciousness; the ability to alienate guidelines that are unacceptable to oneself, to subject them to critical reflection, and the insignificant amount of personal and social experience in the structure of a young person's personality forms in the minds of young people a heightened sense of social justice, faith in the adjustability and predictability of social processes, and the desire for social prestige.

Youth as a subject of fashionable behavior is a group (community) that "is aware of fashionable innovations, their social and personal significance", "experiences certain emotions about this", which regulate its behavior, "lead to the rejection of the dictates of the previous fashion".

As a subject of fashionable behavior, young people belong to one of two groups ("fashion creators" and "fashion consumers") - "*fashion consumers*". The majority of young people, due to their propensity for experimentation and innovation as characteristics of this social group, are likely to be part of the "early majority", and some of them are part of the "late majority". Young people, like other social groups, are subject to general fashion trends, but due to their specificity, fashion among youth has distinctive features, forms and mechanisms of its manifestation.

Firstly, the tendency of young people to innovate and experiment initiates to the greatest extent (compared to other groups) fashionable behavior for its members. Today, among young people, everything, from the choice of a university to the choice of girlfriends and the use of certain words, is to one degree or another influenced by fashion. In addition,

representatives of students (large cities), compared to non-student youth, are more inclined to follow fashion as a regulator of their behavior and are removed (to a certain extent) from the realities of public life. On the other hand, the value diversity of the student environment, the factor of the desire to study the structure of the surrounding world, limits the area of expansion into it of particularly mass fashionable stereotypes aimed at satiating the primary needs of people. In the student's mind, fashion is presented in the form of a value - a goal that determines the nature of a person's life activity both in terms of his interaction with the objective world, and in terms of interaction with the social environment and himself.

Secondly, the fashionable behavior of young people is especially evident in megacities, since it is there that a huge number of cultural examples in any field of activity are concentrated. This circumstance thus determines the choice of alternatives, which creates a necessary condition for the functioning of fashion - the redundancy of cultural samples entering the sphere of fashion communication.

Thirdly, the active participation of young people in fashion is partly explained by its socializing function, i.e. familiarization of the individual with social and cultural experience. After all, this is the most intensive period of mastering social roles, norms and values. Interest in fashion among young people is a search for their identity. It is important not only the content of fashion standards themselves, but also the very fact of following certain normative patterns, participation in social life as such.

Orientation in fashionable behavior necessarily includes motives for following fashion. Following fashion, a young man contributes to the symbolization, formation, strengthening of his "I", his *personal identity*, self-awareness, and mainly in demonstrative and playful forms. This is especially important for individuals with an unstable psyche, for whom their own "I" constantly needs confirmation of its significance, stability and attractiveness.

As the *main motives for following fashion*, young people rely on imitation of their reference group and the increased need for social adaptation in changing environmental conditions, as well as on the desire for illusory inclusion in a higher social status and social prestige (additional motives). Finally, the motivation for fashionable behavior of young people is indirectly related to the element of selfish interest in the motivation of a typical student, who represents himself with status symbols, among which new fashion items occupy a prominent place.

Factors of external influence on the fashionable behavior of young people include the social stratification of a given society (an individual's belonging to a certain class), mass communication, cultural environment and reference groups, which are a guideline for the behavior of a young person in the fashion space.

Personal factors of following fashion include such characteristics as active life position, adequacy of perception of oneself, other people, situations, a stable value system, relative independence from others, self-confidence, creativity, in particular, flexibility (mobility), an individual mechanism for appropriating fashionable values.

As previously noted, fashion performs various functions in society, an integrator through the identification mechanism, a kind of regulator of the style of social behavior, a communicative function, an indicator of social status, a means of maintaining and achieving social prestige, a socialization function, a means of demonstrating individuality, a function psychophysiological relaxation. Let me immediately clarify that the first three functions are directly related to the processes of identification in a social group, and the rest are implemented at the level of individual social needs. However, the action and influence of all functions are so interconnected and intertwined that to complete the analysis it is necessary to consider the action of each of them in the fashionable space of the youth environment.

Function of fashion as an integrator through an identification mechanism. Performing an integrative function in the social group identification of young people, fashion is based on the mechanism of imitation, which is also the main component of the identification process itself. As a result, imitation of the same fashionable pattern of behavior, based on the law of

conformity, leads to the integration of young people into one social group, the unification and uniformity of their behavior.

The function of fashion as a regulator of the style of social behavior. There is a large body of research that shows how group members emphasize group lifestyle differences in order to achieve or maintain (preferably positive) in-group distinctiveness or their social identity. This tendency is especially strong in some student groups, which, although existing in reality, do not have a formal social status. In such cases, differentiation can also occur based on purely external fashionable signs - clothes, hairstyles, slang - these are typical ways of self-identification for informal youth «teams» and parties.

The relationship between fashion styles and lifestyles is possible only on the basis of the unity of value bases for the formation of generations. Modern youth is bound by the unity of experienced events and acquired values. In the process of socialization, the individual, along with fashion, also assimilates the values of that time, which determine the possible range of lifestyles. In the future, he reproduces in actions, deeds, in the choice of socially significant practices of everyday life that shape his lifestyle, the values of his formative period. The life style of modern youth (focused primarily on external signs of identification) will obviously include the values of «pragmatism» (in fashion it is formalized as a «unisex» style), «materialism» (possession of fashion signs) and «hedonism» (receiving pleasure) with the advantage of the latter.

Communication function. Youth participation in fashion is a specific system of interactions, contacts, connections between subjects of fashionable behavior, that is, it is a special type of social communication, the iconic means of which are fashion standards and fashionable objects.

Fashion communication consists of passing fashion standards from one group of youth to another, i.e. certain cultural patterns endowed with fashionable meanings. Along with these standards, the fashion values they denote are transmitted. It is essential to understand that what is being produced is not actual fashionable objects (models), but rather fashionability - modernity and originality. They express, accordingly, the desire for difference, individuality, on the one hand, and following the spirit of the times common to all, on the other. Models of behavior in the media and advertising are presented not just as objects of a certain property, quality, but as a desired image of social status and interpersonal relationships.

The function of fashion as an indicator of social status, a means of maintaining and achieving social prestige. The status needs of young people are realized in demonstrative consumer behavior, which is largely determined by the influence of fashion. In conditions of mass production and consumption, the fashionable behavior of young people performs the “functions” of identifying individuals, affirming their status position, an indicator of social status and maintaining the living standards of groups.

Fashion objects always act as signs of fashion, serving as a symbol of prestige. By following fashion or opposing it, a student either isolates himself from any social group or becomes like it, identifying himself with it and receiving a new, more advantageous status for himself.

The role of prestige as a factor of stratification in the modern era is increasing; if once prestige could be a direct consequence of wealth and power, now wealth and power often become a consequence of prestige. This circumstance is very important for characterizing the effect of fashion among youth, since the position of youth as a social group is very uncertain. Young people do not yet have real opportunities to improve their social status (it depends in most cases on the financial situation of their parents), academic success is also of little significance for their peers (according to the results of sociological surveys of young people), therefore the vast majority of them are focused on external fashion signs to enhance your prestige. So, fashion among young people provides an opportunity for illusory access to a higher social status and is a means of increasing social prestige.

Socialization function. In the process of socialization, the personality of a young person changes the idea of his "I", expanding it through the accumulation of social experience and identification with a certain social group. All these changes are reflected in the clothes that the young man chooses and in the nature of his attitude towards fashion in general. In this case, fashion can be considered as one of the channels of socialization of a young person, which is realized in such areas of student life as self-realization, leisure, and creative activity. Fashion differs from other types of socialization in that it is focused on publicly available cultural patterns.

The function of fashion as a means of expressing individuality. Fashion as a means of demonstrating individuality acts as a projection of the main structural components of the concept of "I" of a young person's personality (physical "I", social "I", ideal "I") onto her fashionable behavior.

Young people change clothes more often than adults, as they feel an urgent need to change, to know themselves from different sides. This is connected with the determination of life and professional plans and prospects, the system of value orientations that had developed by that time and the general orientation of the individual. Changes in the structural components of personality can lead to changes in fashionable behavior patterns.

On the one hand, fashion satisfies the desire of a young man not to stand out too much from those around him, but on the other hand, it allows him to realize the need to be unique, to emphasize what his individuality is, and to awaken the interest of others in it. Fashion allows you to achieve this in the easiest way, that is, through the use of fashionable new items to construct your individual image.

Function of psychophysiological release. Fashion is one of the answers to the urgent need for psychophysiological relaxation. In this regard, the functional load of fashion is very large. In this regard, pleasure may be one of the ultimate psychological goals of fashionable behavior among young people. For most young people, purchasing fashion signs brings true pleasure, which, in turn, is a consequence of psychophysiological relaxation.

Conclusion

Using various theoretical and methodological foundations and categorical apparatus, sociological concepts of fashion capture various properties of the sociocultural phenomenon of fashion, the theory of imitation - imitation, voluntariness and universality of fashion, the concept of «conspicuous consumption» adds «demonstration of belonging» to the characteristic of fashion to the elite», the semiotic direction is signification and the principle of substitution; the theory of collective behavior emphasizes such an important social property of fashion as normativity.

The specificity of the fashion process lies in the dynamic change of cultural patterns of mass behavior and consumer models that play the role of symbols of prestigious modernity. It is characterized by a tendency towards constant movement and innovation, which is initiated by the very nature of fashion production. The most favorable conditions for this are created in the conditions of a «mass consumption» society.

Fashionable behavior as a form of social behavior is determined by the mutual influence of conformism and nonconformism, realized in the social space of fashion. At any stage of development of society, fashionable behavior invariably retains all its structural elements (goals, means, values, norms of behavior and conditions). The value principle predominates in it, since sanctions for violating norms are not very severe and are not comparable in cruelty with sanctions for violating legal norms outside a given social group. Types of fashionable behavior coincide in goals, but differ in the orientation of action, means and methods of identifying an individual with a social group.

Due to the process of socialization, young people are most susceptible to the influence of fashion compared to other social groups. The specifics of the conditions for fashionable behavior of young people are determined, on the one hand, by the youth environment, which sets the field of socialization for young people and levels out the strict social determination of

their participation in social production; on the other hand, fashion acts as a factor in the socialization of young people in many spheres of their life. Factors of external influence on the fashionable behavior of young people include the social stratification of a given society (an individual's belonging to a certain class), mass communication, cultural environment and reference groups, which are a guideline for the behavior of young people in the fashion space. The greatest influence of fashion on the social behavior of young people is manifested in megacities, where a huge number of cultural samples circulate in any field of activity, thereby creating a necessary condition for the functioning of fashion - the redundancy of cultural samples entering the sphere of fashion communication. Personal factors of following fashion include such characteristics as active life position, adequacy of perception of oneself and others, a stable value system, relative independence from others, creativity, and an individual mechanism for assigning fashionable values.

The characteristics of youth as a subject of fashionable behavior are specified by the types of fashion participants, conditions, types of orientation and fashionable behavior, means, motives, sphere of life, forms of manifestation, intensity and place of distribution. Realizing obvious and latent conformism in the type of fashionable behavior, young people mainly belong to the "early" and "late majority" of fashion participants. The main motives for the fashionable behavior of students are imitation of their reference group and the increased need of young people for social adaptation in changing environmental conditions, as well as the desire for illusory access to a higher social status and social prestige (additional motives). Fashion, constructing an individual image through the use of fashionable novelties, on the one hand, satisfies the desire of young people not to stand out too much from those around them, but on the other hand, it allows them to emphasize their individuality and awaken the interest of others in it.

The main role of fashion in the social behavior of young people is realized through a certain behavioral regulatory mechanism, the task of which is to designate social positions, integration through the identification mechanism, maintaining and achieving social prestige, manifestation of individuality and psychophysical release.

References

- Goffman, A. B. Fashion and customs. – Moscow: Rubezh, 1992
- Goffman, A. B. Fashion and people. New theory of fashion and fashionable behavior. - St. Petersburg: Piter, 2000
- Blumer, H. Collective behavior. American sociological thought. – New York, 1951
- Tarde, G. Social laws. - St. Petersburg, 1901
- Simmel, G. Favorites. V 2. Contemplation of life. Fashion. – Moscow, 1996
- Kunig, R. The Social Psychology of Fashion. – New York: Seabury, 1973
- Sombart, W. National economy and fashion. - St. Petersburg, 1904
- Barthes, R. Fashion system. Articles on semiotics of culture. – Moscow: Academic project, 2022
- Baudrillard, J. Symbolic exchange and death. – Moscow: Dobrosvet, 2000
- Veblen, T. The Theory of the Leisure Class. – New York: MacMillan, 1899
- Sennett, R. The Fall of Public Man. – New York: Knopf, 1977
- Bourdieu, P. Sociology of politics. – Moscow: Socio-Logos, 1993
- Goffman, A. B. Fashion and people. New theory of fashion and fashionable behavior. - St. Petersburg: Piter, 2000
- Parsons, T. The Structure of Social Action. – New York: McGraw-Hill publications in sociology, 1937

UNRAVELING TOPONYMIC TALES: EXPLORING MOTIVATIONS, FUNCTIONS, AND TEMPORAL DYNAMICS ACROSS LINGUISTIC LANDSCAPES

A.M. Kurban,

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Master's Teacher, Kazakhstan Turkestan, e-mail: aruzhan.kurban@ayu.edu.kz*

Annotation. The current research delves into the narrative strategies embedded within the toponymic legends of the UK and Kazakhstan. Through comparative analysis, the article examines the motivations for naming, functions, and time periods of place-name origins. It explores how these tales serve as conduits for preserving national memory, shaping territorial identity, and attracting tourism. By juxtaposing the storytelling traditions of two distinct regions, the United Kingdom and Kazakhstan, this study illuminates the multifaceted nature of toponymic lore.

Key words: toponymic legends, narrative strategies, UK, Kazakhstan, cultural identity, tourism attractions

Андатпа. Бұл зерттеуде Ұлыбритания мен Қазақстанның топонимикалық аңыздарына енген баяндау стратегиялары қарастырылады. Мақалада салыстырмалы талдау арқылы топонимдердің аталу мотивтері, атқаратын қызметтері және пайда болу кезеңдері сараланады. Онда ертегілердің ұлттық жадын сақтау, аумақтық бірегейлікті қалыптастыру, туризмді дамыту үшін қалай қызмет ететіні зерделенді. Екі түрлі аймақтың, Ұлыбритания мен Қазақстанның әңгіме айту дәстүрлерін салыстыра келе, зерттеу барысында топонимикалық білімнің көп қырлы сипаттары ашылады.

Кілт сөздер: топонимикалық аңыздар, баяндау стратегиялары, Ұлыбритания, Қазақстан, мәдени бірегейлік, туристік көрікті орындар.

Literature review:

The origins of place names, the historical context surrounding their establishment, and the contemporary challenges confronting a nation are fundamental elements. Kazakhstan's first President emphasized the imperative of advancing culture and philosophy for national development [1], underscoring the significance of recognizing and understanding geographical names.

Toponyms serve as linguistic markers within natural language, designating specific areas of the topographic landscape. They are alternatively referred to as toponymic fragments, collectively forming what is known as the toponymic system. This system is deliberately contractual in nature (toponymy). As per Tomahin, toponyms serve as repositories for a society's political, social, and cultural beliefs. These perspectives are manifested in the "particular linguistic tendencies, aspects of word construction and inflection" found within toponyms [2].

While primarily associated with geographic investigations, it is worth noting that a significant proportion of toponyms possess mythical or legendary origins. These toponymic legends represent a genre of oral narratives that initially aimed to authenticate the origins of names for settlements, geographical features, religious structures, and landmarks [3].

Examining toponymic legends as integral components of a region's spiritual history at the local level is increasingly recognized as a promising avenue within contemporary regional studies. Such legends serve as vital markers for preserving national memory and territorial identity, influencing a region's sociocultural and economic position within the broader national context. Additionally, they contribute to shaping a region's positive image, serving as attractions for tourists and thereby facilitating the region's economic growth [4].

Throughout the ages, legends have played a vital role in the fabric of human culture, functioning as a key conduit for passing down beliefs, values, and traditions from one generation to the next. These tales, categorized as a form of folklore, narrate stories of human activities believed to have unfolded in historical epochs. As per Merriam-Webster's definition, a legend is "a story descending from the past, often considered historical yet not conclusively verifiable" [5]. Whether transmitted orally across centuries or chronicled in written accounts, legends embody human traits and principles, imbuing narratives with an air of authenticity.

However, owing to their fantastical and mystical elements, certain skeptics may cast doubt on the veracity of these accounts. Over time, these narratives undergo modifications to ensure their continued relevance and resonance [6]. Ranging from ordinary citizens to possible historical figures, the characters featured in legends span a diverse spectrum. Originally tied to the lives of saints, the term "legend" now encompasses a broad array of tales, recounting heroic exploits, fanciful adventures of figures like King Arthur and Robin Hood, or even sensationalized chronicles of the lives and deaths of notable personalities like Judy Garland and John Lennon.

Legends often coexist with myths and fairy tales, fulfilling diverse roles in entertainment, moral education, and the preservation of local traditions. They wield considerable influence within cultures, forming an integral aspect of the cultural heritage of numerous nations. Despite their similarities, legends and myths diverge significantly in their focus and the authenticity of their narratives. Oxford highlights this disparity, explaining that "Legends may differ from myths by centering on human figures rather than deities and by claiming historical grounding, whereas myths tend to be more speculative; however, maintaining consistent distinctions between them can be challenging" [7]. Furthermore, myths often lack a strong historical basis but share similarities in their oral transmission, adaptations, and references.

Building on this concept, toponymic legends offer captivating stories that elucidate the origins of place names, offering profound insights into the rich cultural legacy of a specific region. Beyond their narrative appeal, these legends provide valuable clues that assist scholars in understanding the historical evolution and cultural dynamics of a locality. Toponymy, as a field of study, delves into the exploration of place names and their meanings. Within this framework, place names transcend mere labels, serving as windows into the historical background, unique characteristics, and geographical context of a place. Positioned within this realm, toponymic legends emerge as a subset that intertwines elements of folklore, mythology, and indigenous traditions. Exploring toponymic legends thus becomes a vital pathway for uncovering the chronicles of a native landscape.

The examination of toponymic legends constitutes a significant aspect within the realm of folklore studies, drawing increased attention from folklorists in recent times. While existing literature predominantly delves into region-specific nuances of toponymic legends, a comprehensive synthesis and analysis of this material are yet to be undertaken, posing a critical need for deeper insight into this folklore genre.

A notable challenge in toponymic legend studies lies in the delineation between legend and myth within scholarly discourse. Hence, it becomes imperative to establish a clear understanding of the term "toponymic legend." Within this discourse, a legend is defined as a form of non-fairytale oral prose that emphasizes authenticity, unfolding events without supernatural intervention. Toponymic legends, as a specialized category, elucidate the origins of geographic features such as villages, rivers, cities, ravines, and barrows, including the etymology of their names.

Diverging from the entertainment focus of fairy tales, toponymic legends are primarily intended for educational purposes, historically intriguing historians and ethnographers. However, contemporary interest from the wider public in folklore history and cultural narratives has propelled toponymic legends into the limelight as significant components of folk history and societal perceptions.

The genre of legends within folklore is heavily influenced by cognitive factors, shaping the poetics of narrative construction. V.K. Sokolova's classification system offers a structured framework for understanding the composition of legends, primarily based on toponyms, which are geographic feature names. Sokolova identifies three key types of toponyms in legends: those derived from local residents' names or affiliations, those associated with historical events or notable individuals, and those originating from words spoken within specific locales.

Sokolova's classification system illuminates the diverse ways toponyms are integrated into legends, emphasizing that legends serve as cultural artifacts reflecting the beliefs, customs, and values of originating communities. Furthermore, Sokolova underscores the cognitive dimension of legends, highlighting how their structure and presentation are influenced by human cognitive processes such as perception, memory, and imagination [8].

The United Kingdom, steeped in history, culture, and folklore, harbors unique regional traditions and narratives. Of particular interest is the intricate network of toponymic legends transmitted across generations. These stories not only mirror the beliefs and practices of their creators but also unveil the evolving history of the UK's geography and its populace.

In the study of historical folklore, folklorists face a distinct challenge due to the absence of firsthand accounts from original storytellers. Relying on archival sources, researchers delve into old newspapers and parish records to uncover historical evidence of folk practices such as wife sales and jack-in-the-greens. This archival pursuit often intersects with the field of onomastics, encompassing the gathering and examination of place and personal names. While the interaction between place names and folklore has been recognized, much remains to be explored regarding its deeper implications, as underscored by Harte in 2019 [9].

The term "Dindsenchas," which translates to "lore of places," emerges as a distinctive feature in early Irish literature, delving into the origins of place names alongside narrating associated customs and events. This corpus serves as a pivotal resource for exploring Irish mythology, comprising poems, prose annotations, and standalone stories. The "Dindsenchas" exists in two versions, with the initial rendition preserved in the 12th-century Book of Leinster and subsequent manuscripts documenting the latter. While these texts illuminate the etymology of local names, they are heavily influenced by oral traditions and primarily serve mnemonic and entertainment purposes. Accuracy takes a backseat, as some names may be fabricated or adapted to fit the narrative, often focusing on mythical and legendary figures. Nonetheless, the "Dindsenchas" underscores the importance of local place history in ancient Ireland, functioning as an educational tool for the elite, including warriors and bards [10].

Kazakhstan, positioned in Central Asia, showcases a diverse landscape characterized by expansive grasslands and towering peaks, occupying the rank of the ninth-largest nation globally, spanning 2.7 million square kilometers. Over the ages, the country has been home to diverse ethnic communities, each leaving its mark on local place names. Kazakhstan boasts a remarkable array of natural features, including over 50,000 lakes, 85,000 rivers, and a plethora of toponyms scattered across its terrain, such as "Balkash," "Akakol," "Sasykkol," and more [11].

The toponyms of Kazakhstan encapsulate a rich heritage spanning centuries and epochs, shaped by the multifaceted history of the region. Inhabited by various tribes, clans, and nations, Kazakhstan's toponyms bear the imprint of historical entities like the Sakas, Kanly, Uysin state, and others. Despite the emergence of new tribes and states, the enduring toponyms of the early inhabitants continue to echo the intricate history of Kazakhstan [12].

In Kazakhstan, toponymic legends mirror the dynamic history of the land, offering fascinating insights into the experiences and stories of its inhabitants. Renowned folklorist Qasqabasov identifies two main categories of toponymic legends in Kazakhstan. The first category comprises narratives that document historical events, such as the saga of "Shom Kalgan," which recounts a confrontation between the Kazakhs and the Kokan people. The second category delves into the etymology of place names, not necessarily tied to specific

historical events. An example is the legend of "Alakozy," which originated from the tale of a wealthy man's lost spotted lamb during a seasonal transition, ultimately leading to the naming and sanctification of the area [13].

Methods and materials:

This research attempted to compare the motivations for naming, functions, and time periods that are present in English and Kazakh toponymic legends.

Data Collection: This qualitative, exploratory study analyzes linguistic aspects of toponymic legends in English and Kazakh. Comparative analysis of 80 legends (UK=40, Kazakhstan=40) sourced from books, articles, and databases explores narrative and thematic similarities. English legends were sourced from works like "Haunted England" and "The Lore of Scotland," while Kazakh legends came from books like "Бабалар сөзі: Топонимдік аңыздар" and academic papers like "Қарапайым метатілдік сана бейнесіндегі топонимдік рефлексия".

Methodology and Data Analysis: Using a qualitative approach, existing literature on toponymic legends in English and Kazakh languages was reviewed systematically. The narrative analysis explored recurring motivations for naming, functions, and time periods present in the legends of both languages. By comparing narrative strategies employed in the two countries to explain place name origins, the study aims to understand how storytelling contributes to conveying cultural heritage and identity through toponymic legends.

Results and discussions:

Motivation for naming. Presented in Figure 1 is a comparative examination of the rationale for naming toponyms (place names) in English and Kazakh. This visual depicts how motivations for naming toponyms are distributed across both languages. Motivations are classified into three primary types: legendary or mythological, nature-inspired, and historical or real-life events. The numbers denote the frequency or count of toponyms within each category across both languages.

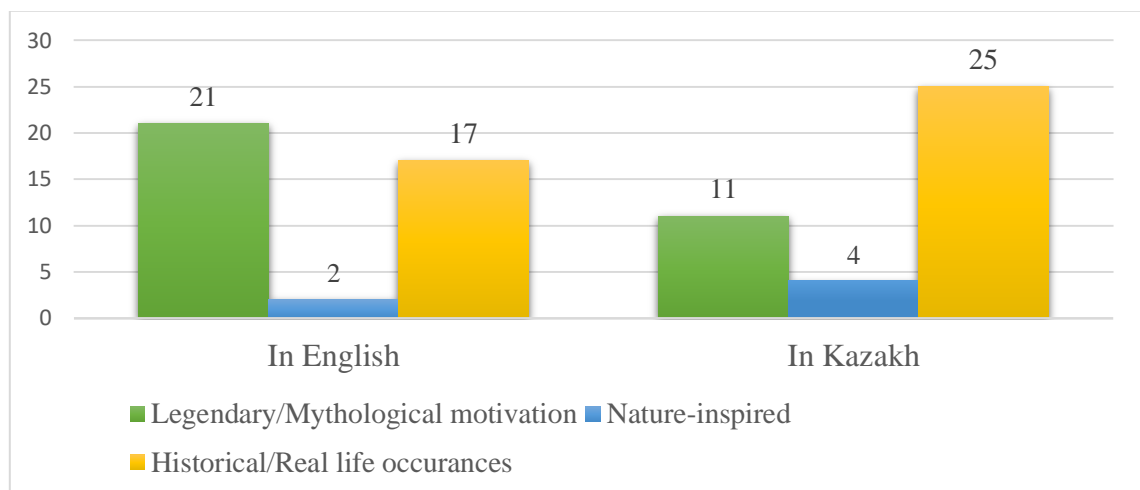

Figure 1 - Exploring Motivations in Toponymic Legends in English and Kazakh Narratives.

Figure 1 provides a comparative exploration of the underlying motivations driving the naming of toponyms (place names) in both English and Kazakh languages.

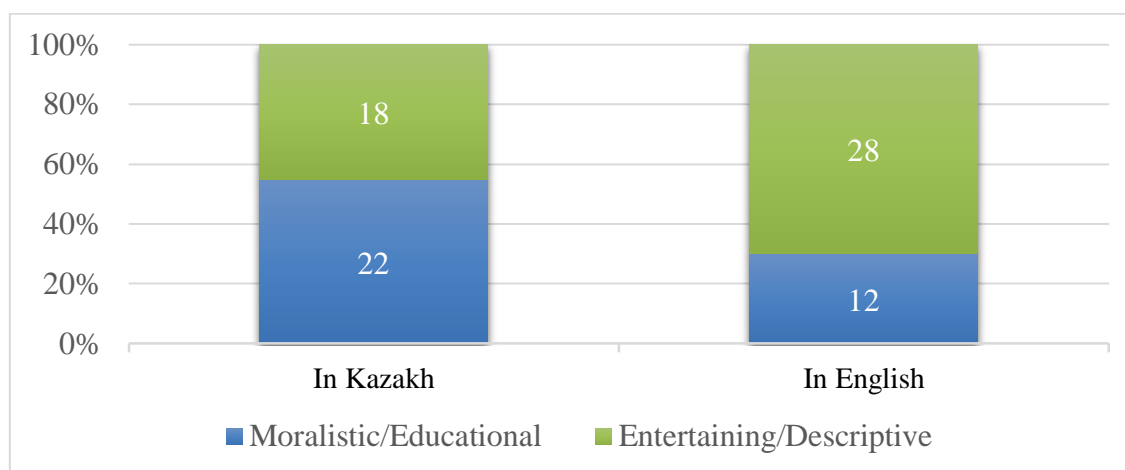
In the English language context, the data highlights a predominant reliance on legendary or mythological elements, with 21 instances recorded. This reliance on folklore and mythical figures suggests a rich tapestry of cultural heritage and storytelling tradition influencing place names in English-speaking regions. Nature-inspired toponyms represent a secondary category

with only 2 instances, indicating a lesser direct influence of natural features on place naming. Meanwhile, historical or real-life occurrences account for 17 toponyms, reflecting a connection to significant historical events, individuals, or incidents.

Conversely, the analysis of Kazakh toponymic motivations reveals a distinct pattern. Historical or real-life occurrences emerge as the primary motivation, with 25 instances indicating a strong connection to historical events or incidents in Kazakh place naming. The legendary or mythological category follows with 11 instances, suggesting contributions from folklore and mythical elements in shaping Kazakh toponyms. These names often draw from ancient legends, mythical creatures, or heroic figures, adding layers of cultural depth to the landscape. In Kazakh, nature-inspired toponyms have 4 instances, indicating a comparatively lesser influence of natural features on place names.

While both nations exhibit a limited number of toponymic legends inspired by nature, the divergent frequencies of legendary or mythological motivations and historical or real-life occurrences hint at the nuanced cultural and historical factors shaping place naming traditions in each language.

Function. Shifting focus to Figure 2, it provides a comparative examination of English and Kazakh toponymic legends, aiming to elucidate the storytelling motivations behind their naming. The analysis categorizes legends into two distinct categories: 1) Moralistic or Educational, where narratives convey moral lessons or teachings; and 2) Entertaining or Descriptive, where legends primarily describe events without emphasizing morality. This structured analysis offers deeper insights into the narrative traditions and cultural values embedded within English and Kazakh toponymic legends.

Figure 2 - Functionality of Toponymic Legends in English and Kazakh Contexts

The comparative analysis of toponymic legends between English and Kazakh languages reveals nuanced insights into the cultural narratives and storytelling traditions of each region. Delving deeper into the motivations behind the naming of these legends provides a rich tapestry of cultural heritage and societal values embedded within language and folklore.

In the English narrative landscape, the presence of 12 toponymic legends with moral or educational motivations underscores a tradition of imparting wisdom and ethical principles through storytelling. Take, for instance, the tale of "Beddgelert", cautioning against hasty judgments, or "Bridge of Allan", serving as a poignant reminder of life's fragility. These narratives not only entertain but also serve as vehicles for transmitting timeless truths across generations.

Conversely, the prevalence of 28 entertaining or descriptive legends in English folklore reflects a tradition of captivating audiences with vivid imagery and compelling narratives.

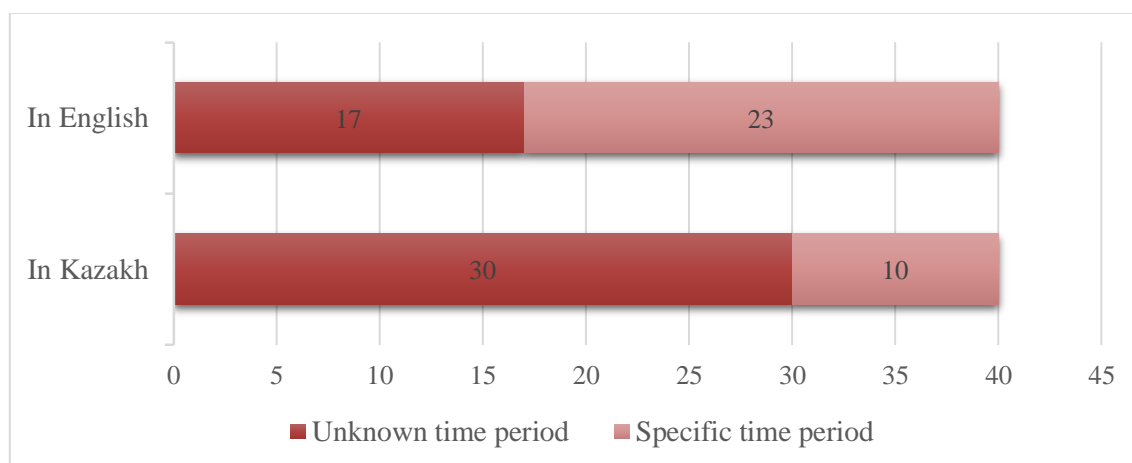
From the mysterious depths of "Loch Ness" to the heroic saga of "Martin's Stone", these stories captivate imaginations and evoke a sense of wonder about the landscapes they describe.

In the Kazakh narrative tradition, the prominence of 22 moral or educational toponymic legends speaks to a cultural emphasis on preserving moral values and historical knowledge. Stories like "Ақтайлақ" (Aqtailaq) and "Баршатас" (Barshatas) weave intricate narratives that impart lessons on human-animal bonds and the consequences of greediness, reflecting the interconnectedness of Kazakh society with nature and morality.

Furthermore, the presence of 18 entertaining or descriptive legends in Kazakh folklore highlights a rich tradition of engaging storytelling and imaginative world-building. From the whimsical tale of "Ақбауыр" (Aqbayur) to the romantic riddles of "Жұмбақтас" (Zhumbaqtas), these narratives transport listeners to fantastical realms and invite them to explore the depths of Kazakh culture and imagination.

In conclusion, while both English and Kazakh toponymic legends share common themes of morality and entertainment, they also reflect unique cultural nuances and historical contexts. Through comparative analysis, we gain a deeper appreciation for the diverse narratives that shape our understanding of place names and cultural identity across different linguistic and cultural landscapes.

Time Period. Before proceeding, let's closely examine Figure 3, which depicts the chronological eras linked to the toponymic legends in both English and Kazakh. This visual representation offers valuable insights into the prevalence of identified and unspecified time frames embedded within these narratives.

Figure 3 - Time Periods of Toponymic Legends between English and Kazakh toponymic legends.

In the context of the English language, the data presented in the figure illustrates that out of the total number of examined toponymic legends, 23 of them are associated with specific historical periods. These legends are situated in Prehistoric Britain, the Roman era, Anglo-Saxon times, Medieval periods, Tudor England, Stuart Britain, Georgian and Victorian eras. These connections to particular historical epochs allow researchers to trace their beginnings and grasp the cultural and historical contexts in which they emerged. Identifying the specific time frames for these legends facilitates further exploration into the societal, political, and linguistic influences that may have influenced their evolution.

However, it is important to note that 17 toponymic legends in English lack certainty regarding their origin time frames. These legends pose a unique challenge for researchers since the absence of clear temporal associations impedes the ability to position them within a specific historical framework.

Turning our attention to the Kazakh language data, we observe a different distribution of time periods. Specifically, 10 toponymic legends in Kazakh are linked to specific historical periods. Kazakh legends often unfold within distinct historical contexts such as the Oguz-Kipchak era, the Mongol invasion and the Golden Horde, the Kazakh Khanate, conflicts against the Kalmyks, and the uprisings led by Syrym, Isatai-Makhambet, and Zhankozhalar. These legends offer valuable insights into the historical environments in which they emerged, enabling researchers to investigate the cultural, social, and linguistic factors that influenced their development. By examining the specific time periods associated with these Kazakh legends, we can gain deeper insights into the historical events and societal dynamics that shaped their evolution.

In contrast, the figure indicates that 30 toponymic legends in Kazakh lack identifiable time periods of origin. These legends present intriguing puzzles, prompting researchers to employ diverse analytical approaches to uncover their temporal beginnings. Further inquiries, such as comparative linguistic analysis, historical scrutiny, and folklore studies, may provide additional clues to contextualize these legends within specific historical periods.

The examination of toponymic legends in the English and Kazakh languages reveals distinct patterns in their distribution across specific time periods. While English legends exhibit connections with various historical eras, Kazakh legends predominantly remain unattributed to specific time frames. Further interdisciplinary investigations are imperative to unveil the temporal origins of these legends and enrich our understanding of their historical and societal contexts.

Conclusion:

The comprehensive analysis of toponymic naming motivations and narrative traditions in English and Kazakh languages provides rich insights into the cultural, historical, and linguistic dimensions shaping the landscape of place naming and storytelling traditions in both regions.

In examining the motivations underlying toponymic naming (Figure 1), we observe distinct patterns reflecting the unique cultural and historical contexts of each language. In English, a substantial reliance on legendary or mythological elements for place naming underscores the deep-rooted influence of folklore and mythical figures in shaping cultural identity and geographical landmarks. Meanwhile, the prevalence of historical or real-life occurrences highlights the interconnectedness between place names and significant historical events or individuals, reflecting the intricate tapestry of English history and heritage. In contrast, the Kazakh language reveals a stronger connection to historical events and incidents, indicating a profound reverence for the nation's rich historical legacy and cultural heritage. The significant presence of legendary or mythological motivations in Kazakh toponymy underscores the enduring influence of folklore and mythical narratives in shaping cultural identity and geographical landmarks.

Turning our attention to the comparative analysis of toponymic legends (Figure 2), we discern intricate narrative traditions that illuminate the diverse storytelling motivations and cultural values embedded within English and Kazakh narratives. The prevalence of moralistic or educational narratives in both languages reflects a shared commitment to imparting moral lessons and cultural wisdom through storytelling, fostering a sense of community and collective identity. Meanwhile, the abundance of entertaining or descriptive legends underscores the role of storytelling as a means of engaging and captivating audiences, perpetuating cultural heritage and fostering a sense of belonging.

The analysis of toponymic legends in English and Kazakh languages sheds light on their historical contexts and temporal distributions. In English, 23 legends are associated with specific historical periods, allowing researchers to trace their origins and cultural contexts. However, 17 legends lack precise temporal associations. Conversely, Kazakh legends exhibit a different distribution, with 10 linked to distinct historical epochs, while 30 lack identifiable

time frames. Further interdisciplinary investigations are crucial to unravel the temporal origins of these legends and deepen our understanding of their historical and societal contexts.

In conclusion, the comparative analysis of toponymic naming motivations and narrative functions in English and Kazakh languages highlights the multifaceted nature of place naming and storytelling as integral components of cultural identity and heritage. While each language exhibits unique linguistic and narrative characteristics, they collectively reflect the rich tapestry of human experience and cultural diversity. By delving into the motivations behind toponymic naming and narrative traditions, we gain deeper insights into the intricate interplay between language, culture, and identity, enriching our understanding of the complex dynamics shaping geographical landscapes and cultural narratives across diverse linguistic and cultural contexts.

References

1. Nazarbayev, N.A. State of the Nation Address by the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev //Akorda URL: https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/state-of-the-nation-address-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-january-10-2018
2. Томахин, Г.Д. Топонимы как реалии языка и культуры. //Вопросы языкознания, 1984. - №4. - С. 84-90.
3. Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Топонимические предания. Легенды. Русское устное народное творчество. НИ Кравцов, СГ Лазутин. –М.:Высшая школа, 1983. С. 124-125.
4. Поспелов Е.М. Туристу о географических названиях. М.:Профиздат, 1988. 192 с.
5. Definition of legend. (2023). In Merriam-Webster Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/legend> (дата обрац.:31.10. 2023).
6. Тасполатов Б.Т. Қазығұрт өңірі топонимиясының этнолингвистикалық сипаты [Филология ғылымдары диссертациясы]. – Алматы, 2010. – 148 бет.
7. Baldick C. The Oxford Dictionary of Literary Terms. Oxford University Press, 2008. 361 p.
8. Соколова В.К. Типы восточнославянских топонимических преданий //Славянский фольклор. – 1972. – С. 202-233.
9. Harte Jeremy (2019) Names and Tales: On Folklore and Place Names, Folklore, 130:4, 373-394, DOI: 10.1080/0015587X.2019.1618071.
10. Dind "notable place"; senchas "old tales, ancient history, tradition" (1990). Dictionary of the Irish Language, Compact Edition. Berkeley, CA, U.S.A.: Royal Irish Academy, pp. 215, 537.
11. Жер-су атауларының анықтамалығы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 568 бет.
12. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2008. – 240 бет.
13. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 бет.

ЕДИНСТВО ФИЛОСОФИИ И КУЛЬТУРЫ ТЮРКСКОГО МИРА

¹Алия Нигметова, ²Алия Кушербаева

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, к., филос. н., старший преподаватель кафедры философии

²Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Религиоведение, докторант, Казахстан, г. Алматы

Аннотация: В настоящем докладе ставится вопрос об определении термина «философия тюркского мира». Затрагивается такая проблема, как является ли тюркская философия неким особым культурным явлением в мировой мысли. Казахстан и Турция разделены своей географией и долгими годами раздельного существования, но при всех этих факторах, оба государства остаются частью единого тюркского мира и потому неразрывно связаны и едины. И Турция, и Казахстан используют языки, относящиеся к одной языковой группе, в обоих государствах доминирующей религией является ислам, ценности народов обоих государств очень схожи. Но главное, история и люди, сыгравшие огромную роль в ее написании. Исторической родиной обоих народов является земля Центральной Азии, где оба народа многие века жили совместно. Эту связь нельзя вычеркнуть из истории, она была, есть и будет, требуется лишь интерес ученых и граждан обоих государств.

Ключевые слова: тюркский язык, тюркский мир, суфийский поэт, Юнус Эмре, эквивалент философии и культуры.

Annotation: In the context of the article, I would like to give a short definition of what it means when we actually say “philosophy of the Turkic world”, and whether Turkic philosophy is some kind of special cultural phenomenon in world thought. Kazakhstan and Turkey are separated by their geography and long years of separate existence, but despite all these factors, both states remain part of the single Turkic world and are therefore inextricably linked and united. Both Turkey and Kazakhstan use languages belonging to the same linguistic group, the dominant religion in both states is Islam, and the values of the people of both states are very similar. But the main thing is the story and the people who played a huge role in its writing. The historical homeland of both peoples is the land of Central Asia, where both peoples lived together for many centuries. This connection cannot be erased from history, it was, is and will be, it only requires the interest of scientists and citizens of both states.

Key words: Turkic language, Turkic world, Sufi poet, Yunus Emre, equivalent of philosophy and culture.

Тюркским миром общепризнанно называют все тюркские народы, а также народы тюркской языковой группы, говорящих на тюркских языках и имеющих тюркское происхождение. В контексте темы статьи хочется также дать короткое определение что означает, когда мы собственно говорим «философия тюркского мира» и является ли тюркская философия неким особым культурным явлением в мировой мысли?

Кратко лишь обозначим, что философия является квинтэссенцией любой культуры народа, ее самым зрелым достижением как мировоззренческого, так и научного характера. Так, например, Мусульманский Ренессанс был бы невозможен без развития философских систем, созданных такими великими мыслителями, как аль-Кинди, Ибн Сины, аль-Фараби, а также их не менее значимыми последователями - Ясауи, Араби, Руми, Абая, Эмре и др.

Если задать вопрос что является неповторимыми чертами культуры тюркского мира? Можно сказать тем, что ее самобытными и отличительными чертами являются

приверженность всех народов тюркского мира к таким ценностям как свобода и независимость, особое понятие морали и нравственного поведения в системе тюркского мировоззрения, справедливости, ответственности; почитания старших, гостеприимства и толерантности. Именно эти негласные ценности нелегкого кочевого быта тюрков скрепили этот народ, и способствовали его дальнейшему существованию в трудных условиях кочевого и полукочевого образа жизни. Сколько бы времени не прошло, мы можем быть уверены в том, что тюрки будут и продолжают жить как один единый народ.

Существует множество ценностей, связанных с национальными и духовными особенностями тюрков, которые обеспечивают единство тюркских народов. Эти ценности помогут сохранить и скрепить тюркский народ, тюрки же будут жить по этим ценностям, понимать их и передавать новым поколениям.

Хотим отметить, что вышеназванная проблема исследуется на примере неоспоримых исторических оснований казахстанско-турецкого единства со стороны Турции и Казахстана. В качестве очевидных исторических примеров приводится краткий анализ творчества общезначимых мыслителей всего тюркского мира.

В связи с этим хотим особо отметить, что с 29 по 31 октября 2023 года прошел международный конгресс Туркият (II Ulusarasi Türkiyat Kongresi Türkiye Cumhuriyetinin 100 Yilana), посвященный знаменательной дате не только Турецкой Республики, но и всего тюркского мира, который прошел в городе Чанкары. Конгресс был организован университетом Каратекин, а также проходил под эгидой института Туркият университета Чанкары. В ходе конгресса обсуждались пути сохранения, развития и решения проблем общего тюркского мира. На этот конгресс из Казахстана были специально приглашены профессора и преподаватели Қазақтану, философского общества тюркских народов кафедры философии КазНУ имени аль-Фараби.

Участники конгресса были озадачены вопросом: что является одним из важных объединяющих факторов единства тюркского мира, не считая нашей общей географии и богатой истории? Конечно же это тенгрианство - особый культ тюркского мира, в основе которого лежит пантеистическое, политеистическое верование в Небо как верховное божественного «Тенгри» всего тюркоязычного мира [1].

Мировоззрение культа Тенгри кочевых nomadов выражена в огромном культурном пласте, ценным и удивительным интересным в своем феномене, этот культ выражает квинтэссенцию и непохожую на другие культуры отношения ценности и нормы кочевой и полукочевого культуры тюрков, основными атрибутами которого является существование быта и жизни кочевого народа в лоне природы, где жизнь человека была полностью подчинена природе и окружающей среде обитания. Именно это и является важным фактором того, что кочевой образ жизни предполагал уважительное отношение (не религиозное поклонение) почти на сакральном уровне к земле, воде и т. д.

Известно, что тенгрианство как традиционная религия всех тюрков, была достаточно абстрактной и простой. Уже гунны поклонялись Тенгри, владыке Верхнего мира, чьими символами были солнце, луна, высокие деревья, особенно те, в которые ударила молния. Особо почитался культ «священной Земли-Воды» (Жер-Су) как божества среднего мира [2].

Культ Тенгри широко отражен не только в казахской литературе, но и в казахской жизни и речи. Он встречается в культуре и духе всего тюркского мира. Еще одним объединяющим философию и культуру тюркского мира фактором является ислам. Для всех значимых средневековых мыслителей тюркского мира - Араби, аль-Фараби, Руми, Ясауи ислам был источником и первоосновой их творчества; всех их значимые труды написаны под огромным влиянием ислама. Необходимо отметить, что форма выражения своих мыслей они выбирали не всегда в строгих канонах традиционного ислама. Зачастую их творчеству присуще особое, и обычно таким фактором являлось

именно культурно-территориальные особенности, которые становились фактором происхождения различных религиозных течений.

Так распространение ислама среди народов тюркского мира является значимым историческим периодом тюркского мира, который проходил неоднозначно и сопровождался возникновением различных известных религиозных направлений и философских школ, прежде всего, суфизма.

Такие общеизвестные и признанные мыслители всего тюркского мира как Ходжа Ахмет Ясауи, Ибн Араби, Джалаладдин Мухаммад Балхи Руми, Омар Хайам, Низами и др. являлись не только суфиями, но и несли в своем творчестве элементы степной-кочевой философии: были поэтами, которые в своих произведениях выражали все тюркско-духовные элементы не только тенгрианства, но и верований и традиции тюркских народов того времени.

Ходжа Ахмет Ясауи, известный как Хазрет, - среднеазиатский философ, исламский проповедник, суфийский поэт. Основным трудом Ахмета Ясауи «Дивани хикмат» написан на караханидско-уйгурском литературном языке, сложившемся при дворе караханидов [3].

В связи с этим Ибн Араби писал свои «Мекканские откровения» и другие произведения на арабском языке. А свой труд «Масневи» Руми написал на персидском языке. Юнус Эмре на первом турецком языке. Ходжа Ахмет Ясауи был первым талантливым тюркским поэтом, написавшим свои произведения на караханидско-уйгурском языке и огузско-кыпчакском диалекте. Среди наиболее известных его произведений - «Диван-и хикмет» («Книга мудрости»), «Мират-ул Кулуб» («Зеркало души»), «Пакрыр-нама» («Сказание о бедном») [4]. Он основал школу суфизма и воспитав большое количество последователей сыграл одну из ключевых ролей в распространении ислама среди тюрков всей Центральной Азии.

В современную эпоху основную роль в изучении философии Ибн Араби стали играть зарубежные востоковеды, опиравшиеся на современную научную методологию, которая дала им возможность выявить целый ряд новых аспектов в его философии. Во многом благодаря их работам Ибн Араби занял подобающее ему место в истории философии. Эти исследования и сделанные на их основании выводы стали итогом того, что можно назвать начальным этапом в изучении суфийской философии Ибн Араби. Исходя из этих выводов трудно определить "системную целостность" его творчества, однако они создали хорошие теоретические и практические предпосылки для углубления объективного, научного понимания наследия Ибн Араби и специфики его суфийской философии.

«Мекканские откровения» («ал-Футухат ал-маккийя») – наиболее значительное произведение крупнейшего философа-суфия Ибн Араби. Изданное в Каире (1859 г.) трактат до сих пор, за исключением отрывков, не переведен на иностранные языки в силу значительного объема. Ибн Араби создавал «Мекканские откровения» на протяжении второй половины своей жизни, с начала 13 в., когда жил в Мекке и до самой смерти. Сочинение по праву называют «энциклопедией суфизма», поскольку оно содержит рассуждения едва ли не по всем вопросам теории и практики суфизма [5]. Помимо собственно философских, рассматриваются и многие другие вопросы: суфийская космология и ангелология, хуруфизм (учение о сверхприродных свойствах букв), пророчество и откровение и т.д. Философские взгляды Ибн Араби в «Мекканских откровениях» согласуются с его концепциями, в гораздо более сжатой форме изложенными в «Геммах мудрости». Заключительная глава представляет собой наставления мурьдам – ученикам суфийских наставников, выполненные в основном в виде максим, хотя и снабженные философскими комментариями.

Мавлана́ Джалаладдин Мухаммад Балхи́ Руми́, известный обычно как Руми́ или Мавлана́, – персидский поэт-суфий XIII века, исламский богослов, факих. Иногда его

называли также Мавлана Джалаладдин Мухаммад Балхи, по названию региона Балха Афганистана [6].

В данной статье исследуется единства со стороны Турции и со стороны Казахстана. И в связи с этим хотим отметить, что тюркский мир объединяет наши бесценные эпосы. Исторически так сложилось, что Турция и Казахстан появились на одной земле, принадлежали к одной культуре. Влияние этого фактора на укрепление культурных связей тюркских народов неоспоримо. Например, ярким свидетельством этому является множество схожих и тесно связанных произведений тюркского эпоса. Одним из таких сказаний является «Книга моего деда Коркута», а также богатырские эпосы тюркских и монгольских народов, эпические сказания о нартах народов Северного Кавказа, «Степные эпосы» тюрко-монгольских народов, казахские былины «Кобланды батыр», «Шора-батыр», «Ер-Саин», киргизский «Манас», эпическая новелла «Тахир и Зухра».

Особое внимание стоит уделить памятнику «Книга моего деда Коркута», поскольку именно это произведение всегда считалось культовым, как для огузов, которые в последствии основали турецкое государство, так и для остальных кочевых народов Центральной Азии, включая казахов. И хотя с тех времен прошло множество веков, а культура обоих народов претерпела значительные изменения, единство между Турцией и Казахстаном отчетливо прослеживается даже сегодня, хотя и вызывает закономерные вопросы.

Так, неоспорим тот факт, что казахский и турецкий языки схожи между собой, поскольку относятся к тюркской языковой группе, оба народа, по большей части, исповедуют одну религию – ислам. В обоих странах одинаково трепетно относятся к культурно-историческим связям. Так, например, в Казахстане особенно чтят вышеупомянутое произведение «Книга моего деда Коркута», которое раскрывает экзистенциальный смысл понятий «любви», «терпения», «справедливости» и «милосердия» в кочевой культуре тюркских народов. В Турецкой Республике деде Коркут почитается как гений всех турецких племен.

Впервые об дастане «Книга моего деда Коркута» сообщается в 1770-е годы известным немецким арабистом Якобом Иоганом Рейске [7]. В настоящее время памятник известен под названием «Книга моего деда Коркута» или «Китаби Коркут», у которой имеются две записи, которые хранятся в Дрездене и Ватикане.

В отличие от философии такой феномен как эпос является той «книгой культуры», в которой сохраняются общекультурные и традиционные ценности через призму ценной «общей памятью народа», и в эпосе, а именно, через литературные образы эпоса. А также силой поэтического слова кристаллизуется такая важная, как бы «общая идея» народа, которое в эпосе сохраняется как «общее достояние памяти народа». Очень важным продолжением всего этого как бы представляется «общее будущее народа». Именно вокруг этих важных «идей» когда то и создавался этнос и спланивался в своем единстве его народ.

Примечательными в этом отношении являются слова, произнесенные Коркыт ата: «Чтобы земля стала отчизной, стала отечеством... Первое, в ту землю надо сеять, с этой земли собирать. И второе надо ее защищать». Для обозначения следующей философии эпоса «Книги моего деда Коркута», хотелось бы отметить, что очень важно учитывать способы прочтения и погружения в текстологию эпоса. Именно эта особая сила и глубина погружения в тексты эпоса обеспечивают возможность выявления ответа на вопрос о том, какое смысловое и экзистенциальное движение осуществляется внутри человека через сюжетные линии героев эпоса таких как «Любви», Терпения», «Справедливости» и «Милосердия».

Необходимо отметить, что основное исследование данного произведения связана с именем прусского дипломата, востоковеда Фридриха фон Дица. Но не сумев

завершить исследование о Коркуте все свои собранные материалы в 1892 году передал известному российскому и советскому востоковеду, тюркологу, арабисту В.В Бартольд.

Необходимо отметить также, что данный эпос является ценным источником по этногенезу огузов - предков таких современных тюркских народов – турки, азербайджанцев, туркмен, узбеков и др. Исторически и географически «Китаби Коркут» связан в основном с восточной частью Турецкой Республики, а конкретно, с областью провинции Анатолия в XII, XIII, XIV веках. Точнее можно назвать местность Байбурт, город Трабзон и местности Азербайджана.

В Турецкой Республике деде Коркут почитается как старец всех турецких племен и как национальный образ. Нам всем известно, что на территории современной Турции благословенная Византийская цивилизация просуществовала еще 500 лет после падения западной части римской империй.

Следующей важной философемой эпоса является то, что сюжеты эпоса построены так, что все общечеловеческие ценности - «смысл жизни», «чести», «добра и зла» и аналогичные экзистенциальные философские вопросы рассматриваются на предельной «пограничной» ситуации, когда герои эпоса оказываются в конкретных событиях - противостояния и войны. И в такой экзистенциальной ситуации происходит своеобразное «преображение человека», через некую «остановку и внимание».

Личность Коркыта в известных исследованиях представляется довольно многогранным в методологическом и научно-теоретических аспектах. Так, все тюркские народы хранят единый образ Коркыта, но при этом придают ему собственные культурно-исторические черты. В традиционно-степной интерпретации Коркыт предстает перед нами как носитель концепции шаманизма, сказитель, исполнитель кюев.

Надо отметить, что огузская интерпретация стремится придать больше элементов мусульманского мировоззрения. Так, можно смело утверждать, что эпос «Деде Коркуда» еще раз подтверждает замечательную мысль о том, что казахская культура представляет собой замечательный симбиоз исламской цивилизации и тюркского мира. Если отметить еще одну такую важную философему как Восток и Запад, то хотелось бы отметить, что тюркоязычные народы Средней Азии – узбеки, казахи, киргизы, каракалпаки, туркмены — издавна связаны между собой древней языковой общностью и длительным соприкосновением, этническим и культурным взаимодействием в условиях совместной исторической жизни.

В связи с этим хотелось отметить, что кочевые тюркоязычные племена, распространившиеся в разное время на обширной территории среднеазиатских степей, в процессе образования и сплочения народностей вступали в смешение как между собой, так и с древним, по преимуществу — ираноязычным, оседлым земледельческим населением Средней Азии, культурное влияние которого на эти народы было чрезвычайно значительно.

Ну и в заключения хотелось бы подчеркнуть, что философский анализ такого феномена как эпос, прежде предполагает определить производительную культурную силу эпоса. В этом аспекте можно сравнить эпос с такими значительными книгами как Коран, Библия или Махабхарата, в которых присутствует особый метаязык сказителя эпоса, и где есть непосредственное обращение к каждому из нас!

Тюркский мир объединяет еще один яркий мыслитель, поэт-суфий, поэт-лирик, философ Юнус Эмре, которого по праву можно назвать «Мягкой силой» Турции и всего тюркского культурного мира. Темы, поднятые в его поэзии одинаково ценны не только для нас, но и для всех людей, так как имеют общечеловеческую ценность.

Важно отметить, что поэт-суфий Джаладдин Руми из города Конья, который имеет большое культурное значение для Турции, испытал значительное влияние исламского проповедника Ахмеда Ясауи и в последствии сам оказал влияние на упомянутого ранее творчество поэта Эмре. Поэтические строки Эмре восхищают сердца и души каждого

из нас, потому что во все времена мечта и стремление человека быть гармоничным, счастливым и духовно сильным не покидало никого из нас.

Самым известным произведением Юнуса Эмре является его «Диван». Сборник стихов Эмре «Диван» состоит из 12 тысяч четверостиший [12]. Также существуют стихи, приписываемые Юнусу, но пока ещё не имеющие официального признания. Имеются несколько списков «Дивана», отличающихся друг от друга. Юнус Эмре выходец из города Коньи современной Турция, который считается центром Сельджукского государства и славится своей богатой историей. Здесь жили знаменитый поэт Омар Хайам. В XIII веке жил и был похоронен Мевлана Джалаледдин Руми. Именно здесь в 1244 году Руми встретился с Шемсом Тебризи, знаменитым суфийским учителем и они образовали суфийский орден Мевлеви.

Мавзолей Руми до сих пор считается святым местом и паломники постоянно посещают Конью, именно здесь дервиши устраивают у Мавзолея Руми знаменитый ритуал Сема [13]. После монгольского завоевания Конья оставалась центром суфизма, и по всему востоку здесь в Коньи организовывались ордена дервишей наподобие Мевлеви.

Основой мировоззрения Юнуса Эмре является дервишизм. Надо отметить, что Эмре жил в тяжелый исторический период для государства Сельджуков. Так, в 1243 году монголы разрушили памятники городов, обложили население страны налогами. Государство Сельджуков было разделено на три царства. Все это сильно ослабило государство. Внутри государства также велись войны за власть. Институт визиров отрицательно влиял на судьбу народов и страны. Население Анатолии оказалось в тяжелейшие положения при правлениях невежественных визиров Казвини и Мюджередина. Народ, оказавшись в тяжелых положениях, прибегал к восстаниям. Так, имело место движения под знаменами шиитских и батинских доктрин, возглавляемые дервишами. К этому времени институт дервишей обрел твердую почву в Анатолии. Дервиши пользовались среди народа популярностью и большим авторитетом.

Есть исторические свидетельства о том, что Юнус Эмре путешествуя по разным уголкам Анатолии призывал к терпению и прощению, советуя населению Анатолии смотреть на мир сквозь призму милосердия, благодарности и любви. Исторические документы свидетельствуют о том, что Юнус жил в районе современной Сакарьи, и уже при жизни рассматривался как анатолийский мудрец и святой.

Философемы Юнуса Эмре как «Философемы Бога, космологии, человека, любви» являются ярким примером неоднородности его исламского мировоззрения в форме суфизма, который несет в себе все богатство культурного и традиционного языкового пласта тюркской культуры.

К философеме «Космологии» Эмре относим представления о мире, которые у поэта выступают в тесной взаимосвязи с морально-этическими и познавательными проблемами. В его произведениях мир предстает как исторический синтез двух представлений о мире креационизма и неоплатонизма. Необходимо отметить, что в суфизме сосуществуют как бы 2 тезиса о боге как в традициях креационизма как единоличном творце, и традиций неоплатонизма как теории эманации. Необходимо отметить, что Юнуса Эмре больше интересует именно сотворение человека, так как «философема Человека» Эмре является той базой, на которой строится все другие.

В своих стихах Эмре остро переживает и поднимает именно тему возвращения человека в свое «Первобытие в боге». Именно это возвращение является центральной и определяющей во всей его поэзии. Какой смысл вкладывает поэт в понятие «Любовь», помогая совершенствованию и духовному восхождению человека? Согласно Юнусу Эмре, Любовь - это великое чувство. Оно существовало и в преэзистенциальный период, когда еще не был создан видимый мир. Это вполне понятно, ведь любовь -

творец всего сущего и поэтому она как причина должна была предшествовать своему следствию «Прежде, когда не было ни небес, ни земли, была основа Любви. Любовь вечна; вечная любовь породила все сущее». Поэт считает, что Любовь возвышает человека. Именно через любовь человек способен лицезреть красоту Бога. Истинная любовь очищает сердце и душу человека.

Всего этого достаточно для того, чтобы признать Юнуса Эмре величайшим поэтом. Все уровни структуры его стиха от фонемы до семантики, а также такое культурное явление как суфизм и дервешизм, представляют собой научно-исследовательский интерес. Изучение творческого наследия Юнуса Эмре приобретают особо важное значение. Делая выводы также важно отметить следующее, что творчество Юнуса Эмре необходимо понимать в контексте исторической взаимосвязи с мусульманскими суфийскими авторами, которые писали по-арабски, на фарси и на тюркских языках. Среди них такие мыслители средневековья как Ахмед Ясауи, Абу Хамид аль-Газали, Джалаладдин Руми, Омар Хайям, Саади, Навои, ибн – Сина, Низами, ибн аль Араби.

Доминирующими темами произведений Эмре является путешествия, чужбина, тоска по родине. Он говорит о себе, что никогда не брал в руки пера, и не читал ни одной книги, кроме книги своего сердца: «Весь этот мир собою наполняет мир. Но истины его открыть никто не смог. Ты лучше поищи его внутри себя, Ты с Ним – единое, и разделить нельзя».

Огромная ценность творчества Юнуса Эмре в том, что он первый поэт- лирик, который начал писать на собственно «западном турецком языке». Он писал на своем родном языке, несмотря на то, что во времена, когда он жил и творил в регионе распространения сельджукской культуры, господствовали персидский и арабский элементы, языком науки и религии был арабский, а языком поэзии – персидский. А что касается турецкого языка, то он, оставаясь лишь разговорным языком тюркоязычного населения, в известном смысле подвергался дискриминации, когда дело касалось литературы. И в этом аспекте мы считаем, что Юнус Эмре внес свой вклад в пробуждения национального чувства и потребности создания произведений на турецком языке. Именно турецкий язык стал тем языком, которым доносились до широких масс распространенные в то время основные доктрины суфийского учения. Наследие Эмре оказало большое влияние не только на своих современников, но и на последующие поколения. Дервиши его ордена и последователи повсюду распространяли его учение, дойдя до Балкан.

Необходимо отметить, что мышление поэта, его дервишское мировоззрение, его понятный турецкий язык, а главное используемый им размер национального народного стиха - все это выросло на народной почве, и пропитано турецким национальным духом. Вот почему поэзия Юнуса Эмре пользовалась и пользуется огромной любовью всех тюркоговорящих народов. О жизни поэта сохранилось больше легенд, чем достоверных исторических фактов. По мнению исследователей это связано с тем, что ашугская и дервишеская литература оставалась как бы в стороне. Только в эпоху Танзимата начался интерес к данным направлениям.

Теперь, когда мы рассмотрели наиболее интересные и значимые для нас моменты из истории Турции, перейдем к разбору истории Казахстана. Так сложилось, что в тот момент, когда турки-сельджуки занимались строительством своего оседлого государства на землях Малой Азии, активно впитывая культуру и наследие великих империй и цивилизаций, кочевники из Центральной Азии сохраняли свою кочевую самобытность в культуре и укладе быта. То есть в то время, когда турки-сельджуки осваивали научные достижения античных греков, древних римлян и византийцев, степные кочевники, родственные туркам-сельджукам, оставались привержены все тем же традициям и обычаям, что и прежде. Значительную роль в этом, разумеется, сыграло монгольское нашествие, возглавляемое Чингисханом.

Согласно данным российского и советского историка-востоковеда В. В. Бартольда тюркская степь была разделена на 3 улуса между сыновьями Чингисхана. Большая (степная) часть, весь восточный Дешт-и-Кипчак от самого Балхаша до Нижнего Поволжья, вошла в состав улуса старшего сына Чингисхана – Джучи; Туркестан (включая восточный), Семиречье, Мавераннахр вошли в улус второго сына завоевателя – Чагатая; северо-восточная часть Семиречья, Тарбагатай, районы верхнего Иртыша и Западная Монголия стали частью улуса третьего сына Чингисхана – Угэдея [Бартольд, 2020: 2].

В последующем это положение дел не сильно менялось вплоть до момента включения земель Казахстана и остальной Центральной Азии в состав Российской империи, что в значительной мере изменило уклад жизни и культуру тюркских народов, живших в регионе, в том числе и казахов. Когда же царская Россия перестала существовать, то, как известно, регион стал частью Советского Союза и подвергся мощному влиянию марксистской теории, которая лежала в основе советского строя.

Глядя на современную карту, а также на казахстанскую и турецкую историю, можно сказать, что Казахстан и Турция были разделены огромной исторической пропастью. Создается впечатление, что Турция, которая перешла на оседлый образ жизни, значительно европеизировалась и впитала в себя огромное культурное наследие средиземноморских империй и цивилизаций; успела пройти период построения и развала империи. Может сложиться впечатление, что пропасть между Турцией и Казахстаном складывается и в географическом отношении, ведь обе страны разделены Каспийским морем и не тюркскими Грузией, Арменией и Ираном.

Хотя Турция и Казахстан в значительной мере отличаются друг от друга и даже отдалены друг от друга географически, оба государства имеют очень долгий период общей истории, который восходит к временам Тюркского каганата. Данный факт, при любом взгляде на всю последующую историю, делает оба государства прочно привязанными друг к другу исторически. Кроме того, Казахстан и Турция также объединены тюркской природой своих языков, общей религией и рядом общих ценностей. Но и на этом связи между двумя государствами не заканчиваются. В качестве яркого примера можно взять знаменитого ученого и философа аль-Фараби. Хотя аль-Фараби и жил за долго до создания Османской империи и даже до переселения турок-сельджуков на территорию Малой Азии, его труды и идеи, создавшие восточный перипатетизм оказали значительное влияние на развитие философии в будущей Османской империи, которая будет активно перенимать знания, накопленные по всему Ближнему Востоку. Естественно, что кроме идей перипатетизма наследием аль-Фараби стали и другие труды. Например, политический труд «Трактат о взглядах жителей добродетельного города» или труд в области классификации наук «Книга об определении и классификации наук» [15]. Таким образом, можно утверждать, что деятельность аль-Фараби в значительной степени способствовала процессу гармонизации объемного наследия античности и тюркской культуры турок-сельджуков.

Подводя итоги можно утверждать, что Казахстан и Турция разделены своей географией и долгими годами раздельного существования, но при всех этих факторах, оба государства остаются частью единого тюркского мира и потому неразрывно связаны и едины. И Турция, и Казахстан используют языки, относящиеся к одной языковой группе, в обоих государствах доминирующей религией является ислам, ценности народов обоих государств очень схожи.

Но главное, история и люди, сыгравшие огромную роль в ее написании. Исторической родиной обоих народов является земля Центральной Азии, где они многие века жили совместно. Эту связь нельзя вычеркнуть из истории, она была, есть и будет. Требуется лишь интерес ученых и граждан обоих государств. Относительно людей, укрепивших историческую связь между Турцией и Казахстаном, можно

отметить уже упомянутые имена аль-Фараби, Коркыта, Джалаладин Руми, Кожа Ахмеда Ясауи, Юнуса Эмре, Абая, которые, будучи выходцами с общей исторической родины казахов и турок, сами того не зная, создали еще и научно-философские связи между народами. В связи с вышеизложенными будет справедливо заключить, что в рамках тюркского мира Казахстан и Турция действительно едины и неразрывны, как неразрывен и весь остальной тюркский мир.

Использованная литература

1. Джавилидзе Э.Д. У истоков турецкой литературы Юнус Эмре. – Тбилиси: Мецниерба, 1985 г.
2. Смирнов А.В. Великий шейх суфизма. – Москва, Наука (издательская фирма «Восточная литература»), 1993.
3. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М., 1987.
4. Ибрагим Т.К. Философские концепции суфизма //Классический ислам: традиционные науки и философия. – М., 1988.
5. Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М., 1989.
6. В поисках скрытого смысла. Суфийский путь любви. Духовные учения Руми. – М., 1995;6.
7. Nicholson R.A. The Idea of Personality in Sufism. Cambr., 1923. Idem. Studies in Islamic Mysticism. Cambr., 1967. Arberry J. Sufism. An Account of the Mystics of Islam. L., 1956.
8. Massignon L. Essay sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane. P., 1968.
9. Idem. The Passion of al-Hallaj: Mystic and Martyr of Islam, v. 3. The Teachings of al-Hallaj. Princeton (N. Y.), 1982.
10. Izutsu T. Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts. – Tokyo, 1983.
11. Chittick W.C. The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-'Arabi's Metaphysics of Imagination. – Albany, 1989.
12. Idem. The Self-Disclosure of God. Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology. – Albany, 1998.
12. Бартольд В. В. Турецкий эпос и Кавказ //Книга моего деда Коркута. – Ашхат: Туркменистан, 1990.
13. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974. – С. 519.
14. Книга моего деда Коркута. – М., – Л.: Наука, 1962 (издание подготовили В.М. Жирмунский, А.Н. Кононов)
15. Коркыт ага кітабы. Перевод А. Конратбаева. – Алматы, 1986.

ӘЛ-ФАРАБИ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ТҮРІК МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІНЕ ТИГІЗГЕН ЫҚПАЛЫ

¹А.М. Тұрдалиев, ²И.М. Куленова,

¹Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
«Музыкалық білім» кафедрасының аға оқытушысы.

²Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
«Музыкалық білім» кафедрасының доцент м.а., филос.ғ.к.
Қазақстан, Шымкент қ.

Аңдатпа. Осы мақаланың авторлары түрік әлеміндегі мәдениет және өнер, оның ішінде музыка өнерін түсінудің кейбір мәселелеріне тоқталады. Ғұлама әл-Фарабидің музыка жайлы жазған бірқатар еңбектері сипатталған. Түркі әлемінде музыка мәдениетінің сол кезеңдердегі ғалымның музыка теориясындағы идеяларына және ондағы ғылыми-философиялық ой мен эстетикалық танымының қағидаларына байланысты қалыптасқан пайымдауларға музыкалық-философиялық талдау жасалынды. Сол замандағы музыка ғылымының қалыптасуының тарихи-философиялық бастаулары мен осы музыка саласының іргетасын қалауда ерекше орын алатын әл-Фарабидің музыка ілімінің кейбір мәселелері өнер тұрғысында тұжырымдалып, жан жақты қарастырылады.

Кілт сөздер: Түркі әлемі, музыка мәдениеті, музыкалық философия, эстетикалық таным, музыкалық күй, ырғақ, нота, музыкаға құлақ, дыбыс.

Annotation. In this article the authors consider some questions of relations between culture, art and music in the Turkic world in the light of studying scientific Al-Farabi's scientific works on music. An analysis of his ideas on philosophy and music theory is carried out in the context of scientific and philosophical thought and aesthetic cognition in the Turkic world. The historical and philosophical origins of the formation of the musical science of the Middle Ages are formulated through the analysis of treatises on the theory of music by Al-Farabi, and their influence on the formation of the foundations of the musical culture of the Turkic peoples.

Key words: Turkic world, musical culture, musical philosophy, aesthetic knowledge, musical mode, rhythm, musical notations, ear for music, sound.

Тарихымыздағы ұлы тұлғалардың бірі, ислам дүниесінің ең ірі, атағы әлемге жайылған ғұлама философы, Аристотельден кейінгі "екінші ұстаз" атанған Әбу Насыр әл-Фараби қазақ жерінде, Отырар қаласында дүниеге келген. Әл-Фарабидің музыканы ғылым ретінде қалыптастыру және музыка туралы көптеген тың идеялары ортағасырлық араб-түркі өркениетіндегі жүйелі түрде дамытылған ғылыми жетістік екені белгілі. Ғалым музыканы зерттеу барысында, оны философия, математика, физика және астрономия ғылымдарымен тығыз байланыстырып қарастырады. Ол өз ойын әрі қарай дамыта отырып, музыка теориясының кейбір қағидалары мен ұғымдарын жаратылыстану, геометрия, арифметика, физика сияқты ғылымдардан алып пайдаланады.

«Музыканың үлкен кітабында» музыка ілімі дегеніміз не деген сауалға ол музыкалық өнер мазмұнының логикасын түсіндіруге бағытталған деп жауап береді. Музыка болмысы туралы көзқарастарын талдауда басты өлшем ретінде әл-Фарабидің энциклопедиялық мұрасының барлық бөлімдерінің өзара байланысы басшылыққа алынды. Әбу Насыр әл-Фараби музыка жөнінде «Музыкаға кіріспе» (Әл-мудхал фи-л-мусики), «Музыка жайындағы ғылымның элементтері туралы кітап» (Китаб устуксат илм әл-мусика), «Ырғақтарды кластарға жіктеу» (Китаб ихса әл-ика), «Ғылымдардың шығуы туралы» (Китаб маратиб әл-улум), «Музыка туралы» («Қалам фи-л-мусика маухтасаф») сияқты іргелі мұралар қалдырды. Әл-Фарабидің ғылыми қолжазбалары әлемнің көптеген елдеріндегі ескі мұрағаттар мен кітапханаларынан бүгінгі күнге дейін табылып жатыр. Шығыс пен Батыста ортағасырдың аса танымал болған әрі музыка теориясының дамуына зор ықпал еткен «Музыканың үлкен кітабы» ғалымның философиялық, эстетикалық-өнертанулық көзқарасын түсінудегі іргелі шығарма [1, 5 б.].

Фарабидің «Ақылдың мәні туралы тарихтан», «Данышпандықтың інжу маржаны», «Ғылымдардың шығуы», «Философияны оқу үшін алдымен не білу керек», «Аристотель еңбектеріне түсіндірме» («Поэтика», «Риторика», «Категориялар», «Метафизика», «Герменевтика», бірінші және екінші «Аналитика») сияқты зерттеулері оның есімін әлемге философ ретінде танытты.

Негізгі музыкалық мәселелердің мазмұнын ашуда семиотиканың (музыкалық белгілік жүйесі немесе үн құрылымы), герменевтиканың (музыкалық шығармаларды мәтін ретінде қарастыру) және драма теориясының (музыкалық жалпылықты функциялау заңдылығы) маңызы зор [1, 43 б.]

Музыка – адам жанының, оның ең сырлы сезімдерінің, ұмтылысы мен арманының негізі. Ол адамның ішкі дүниесінің терең негіздерін қозғайды. Музыка – халық жанының, оның дерті мен қайғысының, ұмтылысы мен шабытының көрінісі. Музыка мәдениетте алғашқы орында тұрады. Әл-Фарабидің «қозғалыс музыкасы» мен өлеңдері қарапайым халық өмірінде «көңіл жұбату», ал зәулім сарайларда қоғамның элитасы үшін бал татыған шекер болған.

Музыка өнердің барлық белгілі формасынан асып түсті, тіпті әл-Фарабидың «Музыканың үлкен кітабы» Әбу Жағфар Мұхаммед ибн әл-Қасим әл-Кирхи уәзірдің өтінішімен жазылса да, орта ғасыр мәдениетінде ерекше орынға ие болмағанда ол көп қырлы әрі терең зерттеу болмас еді деген ой туады. Әл-Фараби уәзірдің белгілеп берген тақырыбын ұқыпты зерттеушіге лайық адал әрі мұқият зерттеп қана қойған жоқ, керісінше музыканың, музыкалық өнер мен шығыс халықтары аспаптарының шынайы энциклопедиясын жасаған. Әл-Фарабидің музыка саласында зерттеу жұмысын жүргізуіне ойшылдың өзі айтқаны сияқты уәзірдің «түсінуі жеңіл, барлығына қолайлы» музыка жайында кітап жазып шығу өтініші – оған негізгі импульс болып жігерлендірген. Бұл мақсатқа қол жеткізуі үшін ол, өз қағидасын ұстана отырып, музыка туралы ежелгі ойшылдардың, әсіресе, антикалық классиктердің, олардың ізбасарлары мен кейінгі ғалымдардың айтқандарымен танысып шығу ниетін ұстанған.

Әл-Фараби олардың еңбектерін зерттей отырып, өзінен бұрынғылардың музыкадағы барлық мәселелер мен проблемалар сұраныс қылынған көлемде толық зерттелмегенін анықтаған. Ал, оларды таныстыратын теориялар болса бұлыңғыр әрі бір-бірімен байланыссыз болған, яғни олар әл-Фарабидің шынайы таным үшін басшылыққа ұстанған критерийлерін қанағаттандырмады. Нәтижесінде мәдениеттің феномені ретіндегі музыканың мүшкіл күйі, уәзірдің өтінішіне жауап беріп, «Музыка туралы үлкен кітапты» жазып шығуға алып келген.

Әл-Фарабидың музыка жайындағы шығармаларына «Ырғақтардың жіктелуі туралы кітап», «Қосымшалардың ырғақтарға қосылуы туралы кітап» және «Музыка туралы кітап» жатады. Олар әл-Фарабиден бұрынғылардың музыка жайында айтқандарының түсіндірмесін қамтыған. Әл-Фараби жазғандай ол ежелгі ойшылдардың музыка жайындағы еңбектерін мұқият оқып шыққан және зерттеген. Ежелгі авторлар музыканы зерттеуге көптеген шығармаларын арнағаны белгілі болған. Олар Аристокеннің, Евклидтің, Клеонидтің, Герестағы Никомахтың, Птолемейдің, Аристид Квинтилианың, Гауденцияның т.б. музыкалық-теориялық трактаттары. Пифагордың замандасы Гермидондық Ласа алғашқы музыка туралы арнайы шығарманың авторы саналады. Музыка хақындағы шығармалардың молшылығы оған тәрбие мен білім беру жүйесінде қаншалықты үлкен мән берілгендігін білдіреді. Грекиядағы музыкалық білім беру жүйесі тіпті VI ғ. бастап дәстүрлі болып, сауат ашу дәрістерімен бірге тұрады. Бұл беталыс ежелгі ойшылдардың мұрасында тұрақтылыққа айналады және тұлғаны тәрбиелеуге қатысты мәселелерде бірге айтылып, адам жанын тәрбиелеуге болысатын ғылымдардың қатарына кіреді [1. 2. 3].

Музыканың математикалық негізін салушылардың қатарында пифагоршылардың да қатысы бар екені белгілі. Олар музыканы эстетикалық тәрбиенің негізгі құралы деп білді және оны «жанды тазалау» үшін қолданған. Пифагоршылардың үлесі сандық қатынас тұрғысынан музыкалық үйлесімдікті зерттеуде болғанымен, физикалық тұрғыдан олардың пікірінше үйлесімдікті талдау – дыбыстың үнділігін белгілеуші қозғалыс қарқындылығын тудыратын музыкалық аспаптан шыққан ауа қозғалысы.

Пифагоршылдар дыбысты, үн шығаратын музыкалық аспаптан тарайтын ауаның қозғалысы бола тұрып, жан қозғалысына импульс іспеттес әсер етеді, ал әрекеттер өздерін жанның түрлі эмоциалық күйі сияқты көрсетеді деген пікірді ұстанған. Жақсы музыка жанға әсер етіп, оны емдейді әрі жақсартады, ал жаман музыка бұзады деп санаған [2.4].

Пифагорлық әдістің музыканы зерттеуіндегі ерекшелігі музыкалық практиканың акустикалық қасиеттерін математикалық сипаттауға құштарлығы және музыка мен математиканың арасындағы байланысты орнату болып табылады. Сондықтан да гармоника математикалық ғылымдар қатарына енгізілген.

Музыка адам жанын жоғарыға ұмтылдырып, ең кемел әрі шынайы болмысқа ақыл жүгіртуге алып келеді. Музыка адам жанын қалыптастыру мағанасында түсінгені сияқты адамды тәрбиелеуге үлес қосады. Егер тәрбие дұрыс болмаса, онда керісінше болмақ дейді.

Аристотель өзінің білімді жүйелеу мен реттеуге икемділігіне қарамастан бізге арнайы музыканы қамтитындай ешбір еңбегін қалдырмаған. Біз оның шығармаларында дәл әрі терең бірақ шашыранқы музыка жайындағы пайымдарды кездестіреміз.

Аристотельден соңғы ұстаз аталған Фараби музыканың жағымды, не жағымсыз боп келуіне көп көңіл бөледі, себебі музыкада ұстанарлық шарт – әуен үйлесімділігі. Осыған орай музыканың үш түрі белгіленеді. Бірінші түрі – әдемі сурет көз құмарын қандыратын әсерін қалдырады. Екіншісі адамның елестету қабілетін қоздырып, адам жанында белгілі бір бейнелер тудыратын музыка. Үшінші түрін өлең, әнмен толықтырылады. Адамның көңіл-күйі музыка мен ән есуінің қосылған әуені арқылы көрсетіледі.

Ғұлама музыка әлемі, оның адамға әсері, табиғат пен адам ара қатынасындағы музыканың адам көңіл-күйіне әсер етуші нысана екенін атап көрсетеді. Әл-Фараби бойынша, «бұл ғылым тән саламаттылығына да пайдалы, себебі тән ауырса, жан да солады. Сондықтан тәнді сауықтыруға жанды емдеу арқылы жетуге болады. Тән жанды сауықтырарлықтай қасиеті бар саламаттық әкелетін дыбыстар арқасында айығады» [1, 159 б.].

Әл-Фарабидің пікірі бойынша, музыка адамның күнделікті өмірімен тығыз байланыста болып, утилитарлы және рухани қызмет атқарады деп есептейді. Музыкант үшін мұң мен қайғыны, ашу мен сағынышты және т.б. көңіл толқынын жеткізу үшін сөздің қажеті болмаған. Себебі, музыканың өз

тілі, сезіммен астасқан рухани бірлігі бар, мысалы сезім тілі басқа өркениеттерде түркі-қазақ мәдениетіндегі «күй» өнері арқылы белгілі.

Ғұлама ретінде әл-Фараби атсалыспаған, зерттеу жүргізбеген ғылым саласы жоқ деуге болады. Ол философия, логика, математика, астрономия, медицина, музыка, тіл білім, әдебиет теориясы т.б. ғылым салалар бойынша қыруар ғылыми еңбектер жазды. Алайда оның көптеген шығармалары ел арасында қолжазба күйінде тарап, бірте-бірте жоғала берген. Фараби еңбектерінің кейбір тізімдері ғана сақталған. Соның өзінде ұлы ғалым еңбектерінің саны жөнінде нақтылы деректер жоқ.

Ол Платон, Аристотель, Гален сияқты ақыл-ой алыптарының шығармалары туралы көптеген трактаттар мен түсіндірмелер жазған. Сөйтіп Шығыс пен Батыстың ғылыми қауымын грек философиясымен, логика ғылымымен, ежелгі мәдениетпен таныстыру жолында елеулі еңбек атқарған. Солардың елеулі бір арнасы – музыка.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Аликбаева М.Б. Әбу Насыр әл-Фарабидің музыка ілімі: монография – Алматы: Қазақ университеті, 2015. - 173 б.
2. Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. - 176 б.
3. Алтаев Ж. Қазақ халқының рухани мұралары. - Алматы: Қазақ университеті, 1998. - 67 б.
4. Нысанбаев Ә., Құрманғалиева Ғ., Сейітахметова Н. Әбу Насыр әл-Фараби. – Алматы: Колор, 2008. - 340 б.
5. Машанов А.Ж. Әл-Фараби. – Алматы, 1970.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ

ТЕМІРБЕКОВА Ж.	4
ПЕЙАМИ БАТТАЛ.	5

NODIRKHON KHASANOV. Sovyet Döneminde Özbekistan'da Hoca Ahmed Yesevi Araştırmaları	7
HOSSEIN KHOSHBATENI. Hoca Ahmed Yesevi'nin Tasavvuf ve Islam Asavvufundaki Konumu	12
Ихсануллах Ахрар. Ясауи жолының соңғы жүз жылдық кезеңі	22
КЕНЖЕТАЙ Д.Т. Тарихи жазба деректерде «Иасауи тұлғасы»	26

1-СЕКЦИЯ

Қ.А. ЯСАУИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ РУХАНИ ТАНЫМЫ

ТАЙЖАНОВ А.Т. Қожа Ахмет Ясауи ілімі және қазақ руханияты	34
ЖАНДАРБЕК З. Қожа Ахмет Ясауидің қазақтың салт-дәстүрі мен мәдениетін қалыптастырудағы орны	42
САЙФУНОВ Б., АЙТБАЙ^Б Ясауи мұраларының тарихи-аксиологиялық маңызы	53
ПАЛЫМБЕТОВ К.С., БЕКБЕРГЕНОВА З.У. Қожа Ахмет Ясауи мұраларының қарақалпақ филологиясында зерттелуі	61
HAMIDULLA BOLTABOEV. Hoca Ahmed Yesevi Eserlerinin Cedit Edebiyat Çalışmaları Üzerinden İncelenmesi	68
RAVŞANBEK MAHMUDOV Ruhsal Olarak Mükemmel Bir Nesil Oluşumunda Khoja Ahmad Yassavi'nin Mirasinin Rolü	75
KAMIL YAŞAROĞLU Ahmed Yesevi'nin Fikih Düşüncesinde Namaz İbadeti	79
YUNUS EMRE TANSÜ, AYŞE AYBÜKE YÜCEL. Yeseviligini Esasları Ve Eserleri	88
DOSTONJON BEKNAZAR UGLI TOJIEV, SHAKHNOZA SAFARBOY KIZI TASHKULOVA Khoja Ahmed Yassawi, his Teacher Arslan Bob and the Role Of «Divani Hikmat» in Yassavism in the History Of Turkic World	96
DİLNAVAZ YUSUPOVA. Nesayimü'l Muhabbet Ahmet Yesevî Ve Yesevilik Şeyhleri Hakkında	100
НҰРСҰЛАНҚЫЗЫ А., АМАНБЕК Ж.О. Қожа Ахмет Ясауи және оның ілімі	106
КҮЗЕМБАЕВ Ж.Е. Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі Аллаға деген сүйіспеншілік және рухани құндылық	111
СИМУҚАНОВА Г.С. Профессор Акселеу Сейдімбек Қожа Ахмет Ясауидің ұлы даланың рухани үрдісін дамытудағы орны туралы	115
KEMAL YAVUZ ATAMAN Yesevi Hikmetleri Ve Buğday Metaforu	121
SADOKAT MAKSUDOVNA MATKARIMOVA The Legacy and Thinking of Khoja Ahmed Yassawi	128
AKMONSHAK USSAINOVA Ahmet Yesevi'nin Düşünce Sistemi Ve Sosyal ilgi Alanları	132
НӨСЕРБЕК ЗАҢӘДІЛҰЛЫ Ясауи ілімі – алтын орданың мемлекеттік идеологиясы	136
ҚЫПШАҚБАЕВ Н.А. Ясауидің хикметтері және хадис	143

2-СЕКЦИЯ

Қ.А. ЯСАУИ МҰРАЛАРЫН ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ ҚОЛДАНУ

МҰСТАПАЕВА Д.Ө. Ахмет Ясауи кесенесі және ондағы рухани құндылықтарды насихаттаудың маңызы	148
ШАДИНОВА Г.А. Қазіргі Қазақстандағы жастарға Ахмет Ясауи іліміндегі діни сауаттылықтың маңызды ықпалы	154
НУРМАТОВ Ж.Е. Қожа Ахмет Ясауидің сопылық философиясы	160
ТӨЛЕГЕНОВ М.Ж. Қожа Ахмет Ясауиға қатысты аңыз-эпсаналардың психологиялық сипаты және оларды оқу-тәрбие ісінде қолдану	166
СУЛТАНОВА Г.М. Қ.А. Ясауи мен Шәкәрімнің рухани сабақтастығы	173
БАЙБОЛОВ Б., ЖҮНІСБАЕВ Ұ. Қожа Ахмет Ясауидің туған жылына қатысты жазба деректерде	178

3-СЕКЦИЯ

Қ.А. ЯСАУИ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

ҚАРАТЫШҚАНОВА Қ.Р. Қожа Ахмет Ясауидің түркі тарихындағы рөлі және оның «хикметтерінің» Абайдағы «Қара сөздермен» сабақтастығы	182
КҮЗЕМБАЕВА С. Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі рухани таным	188
ASIL ŞENGÜN Hoca Ahmet Yesevi'nin Çağları Aşan Kerameti	193
ÖMER FIDANBOY Hoca Ahmet Yesevi'nin Kelâm, Felsefe Ve İnanc Perspektifi	198
DILSHODA SHIRINOVA Hoca Ahmed Yesevi Eserlerinin Felsefi Ve Eğitimsel Önemi	205
ҮКҮЕВА Б.К. «Дивани хикметте» руханий-адеп-ахлак, сопулук идеялардын берилиши	209
СОРОНБАЕВА Ч.К. Средневековый восточный ренессанс и Юсуф Баласагуний	214
МУКАНОВА А.Б., БОРБАСОВА К.М. Традиционный Ислам и его влияние на динамику интеграционных и дезинтеграционных процессов национальной идентичности общества	218
НИГМЕТОВА А.Т., КУШЕРБАЕВА А.Б. Единство философии и культуры тюркского мира	225
МЕЛИСОВА Б.М. О краткой истории собственности и о вопросах земельного регулирования в Казахстане	237
ВАЛИУЛЛИНА А. Суфизм в Казанском ханстве через призму Российской историографии	244

4-СЕКЦИЯ

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ МӘТІНДЕР ТІЛІ: АУДАРМА, ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

МАНСҰРОВ Н.Б. Қожа Ахмет Ясауи мақамдарының қазақ руханиятымен сабақтастығы	252
KURBANOVA E.G. Divani Hikmet'in Türkiye'deki Yayinlari Hakkinda Düşünceler	264
ЭШМУХАМЕДОВА М. Творчество поэтов школы Яссави	273
УСМАНОВ И.С. Исламское право между суфизмом и фикхом	279
ELBEK RUZIYEV The Political Speech Expression in Some Sources in the History Of turkish Languages	286
МҰХАМЕДАЛЫ С.Б. Қожа Ахмет Ясауи мұраларындағы рухани-адамгершілік тәрбие	291
НАЗБЕКОВА С.Т. Ахмет Ясауи шығармаларында сахар уақытының мәні	298

5-СЕКЦИЯ

ТҮРКІ ӘЛЕМІНДЕГІ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР

НҰРТАЗИНА Н. Сопылық және әйел: қазақ дәстүрінде әулие аналарды қастерлеудің рухани бастаулары	304
ҚОҢЫРАТБАЙ Т. Орталық азиядағы сопылық музыка: генезис, поэтика, композиция	311
ТҰРДЫБАЕВА А., БЕЙСЕНБАЕВ С., БОЛЫСБАЕВ Д. Наурыз мерекесіндегі қазақ ұлттық киімдерінің атрибуттық сипаты	317
SARIYEVA P., ABISHEVA A. The Role of Fashion in Self-identification in Modern Culture	321
KURBAN A.M. Unraveling Toponymic Tales: Exploring Motivations, Functions, And Temporal Dynamics Across Linguistic Landscapes	332
НИГМЕТОВА А., КУШЕРБАЕВА А. Единство философии и культуры тюркского мира	340
ТҰРДАЛИЕВ А.М., КУЛЕНОВА И.М. Әл-Фараби еңбектерінің түрік музыка мәдениетіне тигізген ықпалы	349

**«Ғасыр данасы – Қожа Ахмет Ясауи» халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференциясының жинағы**

«Yüzyılların Bilgesi Hoca Ahmet Yesevî» Uluslararası Sempozyumu'nun Bildiri Kitabı

**Сборник международной научно-практической конференции
«Мыслитель Века – Ходжа Ахмед Ясави»**

Collection of the conference materials.

**«Khoja Akhmet Yasawi – the sage of the century» international scientific and practical
conference**

Редакция мекенжайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы, ХҚТУ
қалашығы, Б.Саттарханов даңғылы, № 29В, Бас ғимарат, 510А-бөлме
8(725-33) 6-36-36 (10-33)
Email: hikmet@ayu.edu/kz

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

Жинақ Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.

Баспахана мекенжайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы, ХҚТУ
қалашығы, Б.Саттарханов даңғылы,
№ 29В, 2-ші ғимарат ((8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)
E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz

ISBN 978-601-04-6698-2

